O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
GUMANITAR FANLAR FAKULTETI
FAKULTETLARARO IJTIMOIY FANLAR KAFEDRASI

FALSAFA VA E’TIQOD:
O‘TMISH, BUGUN VA KELAJAK

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI

23-24-aprel, 2025

"FALSAFA VA E'TIQOD: O'TMISH, BUGUN VA KELAJAK"
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
TASHKILIY QO'MITASI

Tashkiliy qo'mita raisi:

G'.I. Muxamedov	Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori.

Tashkiliy qo'mita a'zolari:

B.X. Eshchanov	Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor.
S.B. Qorayev	Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha prorektor.
D.B. Axmadjanov	O'quv ishlari bo'yicha prorektor.
O.A. Ortiqov	Moliya-iqtisod ishlari bo'yicha prorektor.
S.X. Gayupova	Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'lim boshlig'i.
R.A. Ikramov	Gumanitar fanlar fakulteti dekani.
L.K. Axatov	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri.

Tashkiliy qo'mita ishchi guruhi:

Madalimov T.A.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Jo'rayev H.A.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Koshanova N.M.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Tashmetov T.X.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Karshiyev Sh.S.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Neshitov P.Yu.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Xaytmetov R.K.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
Muhammadiyev L.G.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
Nafasov A.K.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
Eronov S.Q.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
Saidusmanov B.A.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
Usmanov A.X.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Sunnatov T.R.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Tuganova L.Dj.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Toshtemirov R.A.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Ilmurodova f.Sh.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Yo'ldoshev U.X.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Abdullayeva D.N.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Sa'dullayeva M.X.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Xolmo'minov G.B.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Miraxmedova Sh.N.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Yakubov X.M.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Imomova U.I.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Tadjibayeva R.O.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Umarova Sh.B.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Yursinboyev J.M.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Nurmanov Sh.J.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Abdullayev T.S.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Maxkamov D.Sh.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Ilyosov Sh.B.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
Burliyev U.K.	Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi

KIRISH SO‘ZI

Hurmatli professor-o‘qituvchilar, muhtaram mehmonlar, aziz tadqiqotchilar va yosh izlanuvchilar!

Sizlarni Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi tashabbusi bilan tashkil etilgan **“Falsafa va e’tiqod: o‘tmish, bugun va kelajak”** mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiyamizda ishtirok etayotganingiz bilan qutlayman!!!

Falsafa — insoniyat tafakkuri va madaniyati taraqqiyotida chuqur ildiz otgan, insonning olam, jamiyat va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatini tushunishga intiladigan yuksak ilmdir. U o‘tmishda ham, bugun ham, kelajakda ham jamiyat taraqqiyotining ma’naviy va aqliy tayanchi sifatida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, sivilizatsiyalar to‘qnashuvi va tezkor global o‘zgarishlar davrida falsafa insonning ma’naviy qadriyatlarini, tanqidiy fikrlash qobiliyatini mustahkamlashda, yosh avlodda yetuk dunyoqarashni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Bugungi konferensiyamizda turli ilmiy maktab va qarashlar, tarixiy falsafiy meros, Sharq va G‘arb falsafasining o‘zaro ta’siri, shuningdek, milliy falsafiy tafakkurning zamonaviy jarayonlardagi o‘rni muhokama etiladi. Ushbu fikrlar almashinuvi nafaqat ilmiy salohiyatni oshiradi, balki yangi izlanishlarga ham ilhom bag‘ishlaydi.

Ushbu konferensiyada qatnashib, o‘z bilim va fikrlarini baham ko‘rayotgan barcha muhtaram ishtirokchilarga minnatdorlik izhor etaman. Faol ishtirokingiz uchun rahmat aytaman va tadbirimiz barchamiz uchun samarali, mazmunli va ilmiy jihatdan foydali bo‘lishini tilab qolaman.

Shu o‘rinda, konferensiya tashkilotchilariga, ilmiy ishlarni tashkil qilishda mehnat qilgan barcha o‘qituvchilar va talabalarimizga chuqur minnatdorchilik bildiraman. Sizlarning sa’y-harakatlaringiz bizga yuksak natijalarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Barchaga muvaffaqiyat tilayman va bugungi konferensiyaning samarali o‘tishiga ishonch bildiraman!

Rahmat!

Hurmat bilan, *Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori*
G‘.I. Muxamedov

BEYOND TIME: A PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE ON THE END THE SHARIA

Dr. Mohammad Esmaeil Abdollahi,
Faculty of Governance, University of Tehran, Tehran, Iran.
E-mail: m.e.abdollahi@ut.ac.ir

ABSTRACT

Religion and its purpose have always been a major concern. This topic deals with the definition of religion, its role in human life, and its role in shaping human life. Islam introduces religion as a comprehensive system that encompasses both faith and socio-political order. This study, with the aim of explaining Islamic philosophers' purposes of religion and presenting new perspectives on understanding religion, addresses the main question of what is the purpose of religion from the perspective of Islamic philosophy and how can it serve as a model for understanding the concepts of religion? This study was conducted using documentary and data analysis methods. Research shows that Islamic philosophers have a longitudinal hierarchy of value perspectives (preliminary, middle, and final). The ultimate goal of creation is for man to reach perfection and the position of Caliph of God. In terms of the ultimate goal, it is individualistic, but in terms of theory and tools, it is comprehensive and includes individual and social guidelines . The results of this research, to examine one of the purposes of religion as essential methods in understanding religion, can show how this method can help to better understand the nature and function of religion society

Keywords: Goals of religion, knowledge of religion, philosophy of religion, Sharia, Islamic phisophy.

Introduction

The ultimate goal of religion as a major topic in religious studies has remained a perennial concern for humanity (Durant, 1401). This question examines the very definition of religion, its importance for human existence, and its role in shaping human life (Tabatabai, 2014). Islamic thought considers humans as free and responsible beings whose earthly existence is a prelude to an eternal life in which their actions will be judged (Sobhani, 2001). As a result, religion never loses its importance even in the midst of social changes (Agha Hosseini, 2017). Influenced by the principle of unity of existence, thinkers such as Imam Khomeini (RA) presented a

new perspective on theism and the purpose of religion, bridging mystical thought and political philosophy (Agha Hosseini, 2017).

Many societies, without divine guidance, have turned to creating their own religious structures, which highlights the important role of religion in human life and leads to diverse interpretations of its purpose in different academic disciplines (Qaramaleki, 2002). While interpretations vary, the Quran emphasizes that the mission of the prophets goes beyond man's spiritual connection with God and encompasses the improvement of earthly affairs (Qaramaleki, 2002). Thus, Islam presents a holistic system that encompasses both faith and socio-political order. The aim of this article is to explain Islamic philosophers' understanding of the purposes of religion and to criticize secular perspectives by analyzing data and presenting a novel approach to understanding religion. For clarity, we first examine the linguistic and technical definitions of "religion. "

A brief review of related literature

Humans have sought answers to fundamental questions about existence through religion since the beginning of time (Durant, 1401). Despite the existence of valuable scientific books and articles examining epistemology, the meaning of the philosophy of religion, origin and end in Islamic and non-Islamic traditions, the specific topic mentioned in this article has not been sufficiently addressed. Some of the related works include: the book "The Aims of Religion from the Perspective of Shatibi" in the eighth century, the book "The Meaning and Aims of Religion" by Wilfred Cantwell Smith and its review by Talal Asad in Haft Aseman magazine in the book "The Aims and Functions of Religion" by Sayyidi 20 was written in ,2014 the book "The Aims and Functions of Religion". The article "Another View of the Aims of Religion" by Abdul Hamid Wasti in Kitab Naqd magazine in 2007 and the article "The Aims and Dimensions of Religion" by the editorial board in "Hawza" magazine in 2008. Therefore, this research has examined the unauthorized sources of religion as an unauthorized source. Secularism and existentialism In "Objectives" Religion» From Opinion Philosophers Islamic.

Conceptual analysis of religion

Linguistic perspective

The word "religion" in Arabic has several meanings, including obedience, retribution, custom, and accounting. Raghib argues that "religion" refers to obedience, reward, and metaphorically, law (Raghib, 1412). Firuzabadi includes meanings such as retribution, habit, submission, calculation, dominance, power, sovereignty, government, conduct, and piety, and encompasses all acts of worship (Firuzabadi, 1415). Ibn Manzur defines "religion" as retribution, citing the saying

that "as you judge, so you will be judged." He also notes its use in the sense of accounting, such as the verse "Master of the Day of Judgment" (Quran, 1:4), and obedience, as exemplified in historical contexts (Ibn Manzur, 1408). The most common linguistic uses of "religion" revolve around retribution, custom, and obedience, elements that persist in the technical understanding of the word (Rabbani, The Quran says: "Indeed, Allah is the religion, upon Him is peace" (Quran .(1396 and "And who is better in religion than one who submits himself to Allah and is (3:19 a doer of good?" (Quran 4:125).

Technical perspective

The definition of religion is complex because of the emotional and directional attitudes of individuals towards it and influences their definitions (Soroush, 1998). Religion can reflect different evaluative, essential and functional definitions. However, the idea that there is no common essence among religions is incorrect, because the call to salvation is a common belief in all religions. Every religion carries a "message and invitation" that fills the gap between the current and desired states of humanity (Tabatabai, 1994). This invitation requires a sender, a messenger and a receiver. Therefore, religions usually believe in a supernatural force that created and guides the world and responds morally to good and evil. Religions accept human agency" and "ability" that requires deliberate effort to achieve the desired state. " Perfect individuals in advanced religions are those who constantly strive for spiritual growth and are never satisfied with their current state. The endless search reflects the boundless potential of humanity (Meybadi, 1411).According to Allamah, religion is a set of beliefs, ethics, and revealed and rational rules designed to govern individual and social life (Tabatabai, 2014). Religious teachings examine divine attributes, monotheism, prophecy, revelation, and the afterlife . Ethics focuses on acquiring virtues and avoiding vices, while manners and rules govern human behavior toward oneself, God, and society. The philosophy of religion believes that every divine religion has two goals: the "intermediate" goal of establishing justice in society that leads to worldly and hereafter happiness, and the "ultimate" goal of moving humans from darkness to light (Motahhari, 2019). Achieving the ultimate goal leads to inner discovery and achieving "inner peace" (Quran, 89:27).

Ultimately, every religion requires action, which distinguishes it from philosophy. This action includes both external and internal actions.

The role of religion in giving meaning to life

Since religion calls humanity towards a desired state or ultimate goal, this raises the issue of the nature of that ultimate goal. It can be described as the transformation of human personality and character. Therefore, the goal of religion

can be understood as the existential goal of man, giving meaning to life, responding to existential needs, and expanding human existence (Tabatabai, 2011). The connection between religion and humanity is so strong that neither can be understood without the other. The Quran criticizes those who follow non-monotheistic paths and considers them insufficient to achieve the goal of life (Quran, 3:85; 3:83). It defends dedication to a system that is in line with the origin of life that is consistent with the creation of man (Quran, 3:39; 3:19; 30:30).

The word "religion" encompasses both inner commitment and practical adherence and reflects the Latin root"Religo" (Ragheb, 1412). Thus, religion is defined as a practical path to achieve an unattainable desired state, which includes the belief in the dependence of the world on the supernatural, the purposefulness of the world, moral awareness, and the extraordinary ability of humans to strive to change their state of existence. Therefore, the goal of religion is always individualistic; that is, what is undesirable in us is the human state and character, and what must be transformed and moved in the desired direction is this very identity and individual personality of man. Of course, where is the destination and end of this change and transformation? It is clear that it is not visible. This is one of the amazing differences between human life and other creatures, that the ultimate goals and perfections of other creatures and phenomena are more or less recognizable to man, man knows what will eventually happen to an apple seed, but the end of the fertility of human existence cannot be determined. Therefore, the Quran explains that the path of man's movement towards holy existence is endless (Quran, 53:42).

The goal of religion = human transformation

The ultimate goal of religion, while individual, can be pursued through comprehensive means, including moral, legal, and social systems (Firoozabadi, Islam, as evidenced by the Quran and Sunnah, is the epitome of this .(1415 comprehensiveness. Followers are encouraged to remember, be quiet, pray, meditate, and pray, as well as to be honest, trustworthy, benevolent, and respectful in dealing with others (Sabhani, 1380). These practices are essential for both individual faith and spiritual growth. The Quran states that reaching the highest goal of life (success) requires patience, perseverance, strong bonds, and piety (Quran, 3:200).The Quran considers human efforts to improve society as a source of individual growth (Quran, This divine message teaches followers that service to others is in fact service .(3:110 to themselves, and thus prevents them from being proud of their good deeds or destroying their effects (Quran, 2:264).The transformative philosophies of divine prophets and their followers ultimately lead to self-improvement (Tabatabai, 2011). Given that most of a person's life is spent in society and alongside others, healthy and constructive relationships with others are an extensive part of divine teachings and a

very important means of achieving the ultimate goal and spiritual progress.The Quran tells Prophet Muhammad (PBUH): Say: This is my path. I invite to Allah " with insight, I and those who follow me…" (Quran 12:108).Imam Ali ibn Abi Talib (AS), one of the most prominent scholars of the school of Paradise and the perfect model of human beings, in a reproachful statement, reminds us of the short-sightedness of some Muslims and does not show his way of looking at people, a self-serving and profit-seeking view, but rather a transcendent view, and I ask you for God and I ask you for God and I advise you. I and the opponent do justice to the oppressed..." (Nahj al-Balagha , Sermon 136).He also writes in another statement: No one is more eager than me for the unity and cohesion of the Ummah of " Muhammad (PBUH), for which there is a good reward and reward (Nahj al-Balagha : (Letter 78.Then he adds: Of course, I have no favor for this work to anyone, but what I do is done as a religious duty and for the pleasure of God, which is accompanied by my own spiritual elevation. Also, the Imam says in the era of Malik al-Ashtar: "Avoid doing good to your subjects, or increase what you have done, because good will nullify good... and allocate some of your time to the needy, in which you dedicate yourself to them and sit in a public assembly for them, and in which you humble yourself before God who created you from your soldiers, and keep them from your soldiers, and keep them away from the law. The speaker may speak to you without stuttering, because I heard the Messenger of God (peace be upon him) say in more than one place: A nation that does not take the rights of the weak from the strong without stuttering is not sanctified, so bear with their evil and faults and remove their narrowness and nose from them, God makes His mercy obligatory upon you. (Nahj al-Balagha : Letter 52).Based on such a lofty view, according to the narration of the Holy Prophet of Islam, when a sheep is slaughtered and its meat is distributed, some relatives object that they have given it all to others and nothing is left for us. They reply: What we gave is actually left for ourselves. Also, religious leaders used to kiss their own hands or themselves when they gave something to others, because they considered this hand a factor for their spiritual progress (Hurrah (Amali, 1414.For this reason, zakat, khums, Qard al-hasanah, and any kind of altruism, sacrifice, and service to others are not actually a waste of money, time, or life, but rather a one-dimensional view of religion and the multiplication, growth, and increase of the soul.With all these characteristics, it is quite surprising that some Muslim thinkers, under the claim of religious science, under the influence of Judeo-Christian religious studies in the Western world, promote a kind of secularism and limit the content of religion to the realm of "man's personal relationship with God" and leave the realm of social rights and laws to human custom and expediency. Of course, it is no secret to those who are aware of these matters that this idea has

always had supporters throughout human life. The rich and privileged, oppressive and selfish rulers, colonialists, self-defeating intellectuals, and ascetic and reclusive Sufis are among those who, for various reasons, have tried to distance the realm of divine revelation and religion from the arena of society. An evaluation of each of these views and their causes, motivations, and consequences is worthy of another article. But what is being examined here is a critique of the perspective that, based on religious texts, especially the Holy Quran, considers the scope of religion to be in the realm of man's personal relationship with God or the afterlife, and limits the commands of religion to moral commands and prohibitions, not legal and social commands for organizing man's social and worldly life. Apart from the numerous contradictions that plague this perspective from within, and its speakers sometimes notice them and try to patch them up in some way, a series of flaws destroy the basis of this claim:

1. This inadequate and one-sided understanding results from the lack of distinction between the goal in itself and the goals in passing on, and from being caught in the trap of confusing essence and form.To clarify, we must point out that the purpose of the creation and administration of the world and man has been the age-old question of man about divine actions. It is a well-established assumption that no free agent performs its work without a rational purpose and goal, but since our rational goals are to meet the various needs of life, it is clear that God Almighty does not have a purpose in this sense, because there is no deficiency in His essence. Therefore, divine actions are not due to a purpose; that is, they do not have a goal outside of His essence, because He does not lack perfection to want to achieve it through action. But since the essence of the Creator is absolute perfection, therefore His actions towards creatures, regardless of the private aspects of being a creature, are in accordance with the essence of God and are indicative of perfection, so they cannot be without wisdom and gratuitous. The Quran repeatedly describes God's actions as truth (Quran, 44:38), not futile and in vain (Quran, 21:16-17), and endowed with goodness and perfection (Quran, 32:7; Quran, 27:88). It also explains the purposes of creation or management, creation or legislation repeatedly and extensively. In some verses we see that "testing man" is considered the purpose of the creation of the world (Quran, 11:7).As can be seen, "the test of man" is the focus of the verse, but it has started from a distant introduction, which was necessary; that is, the creation of the heavens and the earth is a container in which the test is necessarily realized (the field of man's voluntary work to show the hidden talent of his existence)... Here, it is necessary to pay attention to the fact that the divine act does not need a mediator and introduction in terms of attribution to the subject, but rather in terms of time and place and the necessities that may be the case in terms of time

and place and the necessities. Therefore, the conditions must be provided with the formation and legislative grounds such as the creation of the heavens, the earth, the existence of the blessings of life, reason, choice, the invitations of the prophets, etc., so that in the meantime, man is placed at a crossroads in the path of life and the field of choice is provided for him and the personality of each person is revealed from evils. Therefore, in order to realize the test of man, the chain of these actions must be the intention and goal of God.

2. In another verse, "Worship" (Quran, 51:56), which speaks of lo submission to the origin of existence, the purpose of the creation of jinn and humans is introduced. Elsewhere, the purpose of creating man is considered to be "mercy" (Quran, 11:11). In other verses, the outpouring of blessings is considered "for the purpose of exploiting man" and "as a sign of gratitude" (Quran, 16:14; Quran, 5:6). As can be seen, various purposes are mentioned in these verses, and these purposes are not all on the same level.The Quran explains the purposes of the missions and the resurrection (Quran, 16:44; Quran, 38:29, Quran, 14:1, Quran, 3:103).All these verses depict this logical sequence: the purpose of sending the divine book is to first reach the ultimate audience of religion, man. Another goal is for man to think and reflect on it after receiving it, and finally, the ultimate goal is for man to change his personality and organize his existential color accordingly.Some verses introduce the purpose of all messages as monotheism and avoiding idolatry (Quran, 16:36).In another verse, the purpose of prophets is to establish justice (Quran, 57:26).Also, in some cases, philosophy has enumerated the explanation and legislation of rulings from a detailed and case-by-case perspective (Quran, 20:14).Finally, with a little investigation, it becomes clear that this remembrance itself is based on another philosophy and purpose, and its positive effects and the consequences of losing it in human life are noted and reminded. Indeed, in the remembrance of God do hearts " find rest (Quran, 13:28)", "And whoever turns away from My remembrance, indeed, for him is a hard life (Quran, 20:124)", and "And remember God much, that you may be successful (Quran, 8:45) ". By reflecting on a sample of the noble verses of the Quran about the purposes of divine actions, including the purpose of the mission of the prophets, we saw that there are various purposes, including testing, mercy, worship, gratitude, material benefit, conveying the message of guidance to people, avoiding people's thinking and spiritual benefit, avoiding human thinking and thinking, establishing justice and justice, remembering God, and human victory and success. On the other hand, the content of these verses expresses the fact that these goals are not all at the same level and order; some are considered introductory, some intermediate goals, and finally, some are considered the ultimate and supreme goal.

The conclusion that can be drawn from these two introductions is that some of these goals are original and in themselves goals, and some are secondary and subsidiary and have the aspect of mediation and means. The ultimate and transcendent goal of God for the entire creation and management and emergence of a being called man is to achieve perfection and the position of divine vicegerent and the position of victory and success and to receive the endless mercy of God.But since the realization of this goal is not possible for the creature without a prelude, therefore all those preludes are the will and purpose of God. For this reason, we emphasized that taking one goal and abandoning other goals that have been specified in religion is an example of the fallacy of essence and form, because someone who considers the text of religion to contain corrective instructions for the happiness of the human world does not mean that the prophets came only to build the world to be objected to. Therefore, Ayatollah Imam Khomeini, who spent his entire life establishing the Islamic government, says: What the prophets were sent for and other works are its prelude, is the expansion of " ...monotheism... Establishing a government in itself is not a goal for the prophets (Mousavi Khomeini, 1385, p. 2040). "In this holy book [the Quran], there are issues " that are important, spiritual issues, and the Holy Prophet and other prophets did not come here to rule, this is not the highest goal, they did not come here to establish justice, this is also not the highest goal, all of this is an introduction... An introduction is a matter, and it is that we introduce that we do not read the verses. We see the lives of the prophets, one of the things that was not the goal, but rather the introduction, was to establish justice in the world so that it could raise those issues that man has, that he wants.It is clear that the meaning of these words is in accordance with the analysis that has been mentioned from the various concepts of the Holy Quran. Another point that should be noted is that by looking at these goals from another perspective, it becomes clear that these goals all refer to the creature, not to the agent, and these are not considered the ultimate goal for the agent. Beyond all of them, the question still arises: why does God want man to reach the desired status, happiness, ?and perfection? What is the main goal of the actor in this action

The answer is that these are all requirements of the divine essence. Since the essence of the Creator is absolute perfection, then the necessity of His essence is the occurrence of perfections. This answer is what is called in common parlance "love". Absolute perfection loves itself and its attributes and actions, and this is no longer a matter of doubt.From this perspective, all the benefits that come to creatures, including man as the flower of the world, are secondary goals, the goal in itself is a requirement of the essence. For this reason, we emphasize that the goals of divine actions have a longitudinal hierarchy (preliminary, intermediate and ultimate goals) and not separating them causes confusion... 2) On the other hand, those who have

surrendered the mission of religion in the field of explaining the relationship of man with God and building the afterlife as an unwanted matter. It is the world of humans and has no role in human worldly and social relations and has no model of how it is and has left it to humans.This judgment, while correct for some religions, is not accepted for the manifest religion of Islam, given the effects and content of the call. Islam's view of the world, as evidenced by its book and tradition, is that the world is a market for man's God-given capital, and all the good and bad things in his life are recorded in this sensitive space, and man's afterlife passes through this gradual, difficult, and conflicting space. Therefore, there are special instructions and reflections for every moment of this life and its movements. Therefore, in the mental space of a Muslim, there is no boundary between his material and worldly affairs and his spiritual and afterlife affairs. He can and should have a spiritual rhythm in the context of his material life, just as in spiritual matters, if he does not have the conditions for progress and advancement, he can remain in a state of confusion. The life of the Prophets of God was that they used to say: "Say: ``I pray and pray, and I will die, and I will die by the Lord of the Worlds. "" (Baqarah: 126).

Therefore, the idea that it is the world of man or the assumption of human intellectual self-sufficiency in creating a desirable world and the lack of need for revelation in this area is an impure statement and from the beginning of thought. In other words, this issue can be explained analytically that the message of religion is for human life and that human existence and life have different material, physical, spiritual and emotional aspects that cannot be separated. Therefore, the message of religion cannot ignore the areas of individual, social, material and spiritual life.Allama Tabataba'i says: "A prophet is someone who explains to people the principles of religion and its branches, the goodness of their life and the hereafter, based on what God's grace requires of guiding people to happiness" (Tabataba'i, 1390, p. 140).

3. Those who limit the purpose of religion to the relationship between man and God must explain what kind of monotheism they mean. Monotheism from the perspective of the Quran has levels and degrees, such as monotheism in essence, creation, creative and legislative Lordship, divinity, and worship.These are the minimum levels and the requisites of monotheism according to the Holy Quran. According to the Quran, these levels are inseparable and if someone accepts all these levels, he is considered a monotheist and accepting some and not accepting others has no effect on changing the existential structure of man and his leap towards the desired. A clear example of this issue in the Quran is the case of Iblis who accepted monotheism in creation (Quran, 7:12), creative lordship and guidance of God (Quran, 15:36), and according to the words of Amir al-Mu'minin Ali (AS), he had worshipped God for thousands of years (Nahj: Qase'). However, he objected to

God's legislative lordship in prostration to Adam and was driven away from God's presence. Therefore, the Imam says: "Whoever does not consider retaliation as a criterion is an apostate, why? Because in fact he does not have the requisites of Quranic monotheism ." For this reason, those who consider the social laws of Islam to be historical expedient laws or social customary laws and not religious and revealed laws are ignorant. Or they pretend to be unaware that we have difficulty understanding the essence of religion: And whoever does not judge by what God " has revealed, they are disbelievers,... they are wrongdoers,... they are wrongdoers" (Quran, 5:44-47). From the totality of the verses of religion and the Sharia, it is understood that religion is the same set of teachings and theological and practical conduct of the followers of religion to achieve worldly and hereafter happiness. Imam Khomeini and Allama Tabataba'i, the author of Tafsir al-Mizan, and many of their students have committed to this saying (Tabataba'i, 1390). Imam Khomeini's analysis and interpretation in this regard is that religion is a set of rules that have been organized and regulated to achieve human happiness in this world and the hereafter. He strongly opposed limiting religion to personal issues and paid more attention to the social dimensions of religion than to its individual aspects. He strongly criticized those who analyze the divine religion with a narrow mind and said: "The divine religion has comprehensive instructions that encompass all the material and spiritual dimensions of man, teachings that, in addition to technicalizing man in the spiritual dimension, also enrich the material. 467-468). Regarding the limitation and confinement of religion, his basis is: "Religion should not be confined to the world of this world and the hereafter. Limiting religion to purely worldly or purely hereafter matters is both unrealistic." He says: Limiting anything is against the truth, man is " unlimited and human education is unlimited and the prescription for human education, which is the Quran, is unlimited. It is not limited to the world of nature and matter, it is not limited to the world of the unseen, it is not limited to the world of abstraction, it is everything." So the conceptual definition of religion - not the intrinsic definition - is the same set of laws and teachings that have been formulated in the area of belief and morality and the rulings to bring man to happiness and perfection. Therefore, Imam Khomeini says on this basis: "Whoever declares that the formation of an Islamic government is not necessary, has denied the necessity of implementing the rulings of Islam and has denied the comprehensiveness of the rulings and the eternity of the religion of Islam" (Mousavi Khomeini, 1977, p. 20).

4. What is the truth of religion and its relationship to human choice and freedom? If we want to have a general analysis of the truth of religion in the Quran and Sunnah, we will reach this point. Among the verses in the Holy Quran that negate polytheism and idolatry and prove monotheism and worship of God, it speaks of the truth of

religion as guiding the individual and social life of man to perfection and supreme happiness, that is, reaching the state of divine closeness and distancing oneself from the lowly material world. Imam Khomeini's statement is: "The truth of the religion revealed by Islam is that it covers all issues related to human life and what is related to human growth and education and human value. Islam has said everything, but the problem lies with Muslims (Mousavi Khomeini, 2006, p. 218).Other religious commentators and scholars have also expressed similar views. The author of Al-Mizan, in a footnote to the verse: "Say, O People of the Book, is it that your command is higher than yours and that you are the oneswho

In fact, the thought of Imam Khomeini and Allameh Tabataba'i is in response to those who {believe in the unconditional freedom of man (existentialism)} and that freedom, liberty, and the blessings of human happiness and well-being are guaranteed by practicing religion, and outside the truth of religion, there is nothing but slavery, servitude, misery and other misery. He says: Human freedom and liberty are within the limits of the law, the religion of our country is Islam, freedom within the limits of religion is that Islam is not harmed (Mousavi Khomeini, 2006, p. 487).All the prophets and messengers of God have legislated and explained their religion in line with this goal. The words of Prophet Noah (peace be upon him) addressed to his God are: "My Lord, they have disobeyed me and followed one who has increased their wealth and children only in loss" (Quran 71:21) O God, these people have disobeyed me and followed one whose wealth and children have increased them only in loss. And the words of Prophet Shuaib (peace be upon him) to his people are: Indeed, I " see you in good, but I fear for you the punishment of a Day that will encompass you " (Quran, 11:87). Or the words of Prophet Jesus (peace be upon him) to his nation are: And that some of you may be oppressed, so fear Allah and obey me" (Quran, " By carefully examining the statements of the great prophets, the truth of .(43:63 religion, which guarantees human happiness in this world and the hereafter, and the necessity of it is the absence of disagreement and disobedience to the teachings of the prophets, becomes clear.But what is mentioned in the texts and narrations reflects the verses that have been revealed about the truth of religion and the purpose of the resurrection.Ali (AS) in his long speech explains the benefit and purpose of the resurrection as follows:Indeed, God Almighty sent Muhammad (peace be upon him) while he was a warner to the worlds of God's punishment and a trustee of what was revealed to him. And you, O Arab group, were at that time followers of the worst religion (which was polytheism and idolatry) in the worst place (of hardship, famine and corruption). You lived in rocky lands and among poisonous snakes that seemed to be deaf, you drank muddy water and ate coarse food, and because of the holy presence of the Holy Prophet (peace be upon him and his family), you were saved

from the corruption of his Holy Prophet (peace be upon him and his family). The world is for your Imamate and greatness (Nahj: Sermon, 26). Imam Khomeini (may Allah have mercy on him) said in response to the beliefs of some secularists: Religion has spiritual rules and many of its rules are political. Religion is not " separate from politics. Of course, in the eyes of many scholars and elders, what does Islam have to do with politics? Islam and politics are separate. Religion is separate. Religion and politics are separate. Politics are separate. Ummah, the political rulings of Islam are more important than the religious rulings, in that Islam has ordered massacres against oppressors, and these rulings must be implemented.How wrong is the statement of someone who says that the foundation of Islam is based on love and knowledge, but the government's job is to deal with thieves and enemies of security, and that the two are incompatible.Is accepting the injustice of others towards oneself, one's religion and faith a sign of love and kindness? And submitting to the insults of others? Weren't the Prophet of Islam (peace and blessings of Allah be upon him and his family) and other saints of God a model of love, so why did they confront the enemies of religion? It was not that the prophets came to convey the divine message and had nothing to do with implementing it. Imam Khomeini (may Allah have mercy on him) says:These words are contrary to the foundations of Islam and our basic beliefs, because in no society does the passage of a law alone bring happiness, but after the passage of a law, an executive power must be created . If there is no executive power in legislation, there is a defect. So Islam has presented the most complete plan for individual and social life and there is no deficiency in it. If Muslims cannot obtain a plan for life from it with insight and prudence, they should consider the weakness in the capacity of the subject, not agency. If we cannot improve our thoughts and ideas or are weak in practicing its teachings, why should we consider the defect of religion and consider it incomplete in governing the human world? Hence, removing religion from the scene of individual and social life for any reason is considered a defect of religion, which is contrary to the explicit statement of God in the Quran, which says: "Today I have perfected your religion for you and... (Quran, 5:3). Therefore, religion guarantees both the happiness of worldly life and eliminates the harms of perfection in the hereafter. Therefore, the interests of the servants in this world and the hereafter are hidden in the text of religion, and as Shatibi says: "The Sharia has been established only for the sake of immediate and future interests." (Shatibi, 1376, p. 170).Regarding the purpose of religion and human freedom, it can be claimed that the medal of freedom and liberty is never hung on a person's chest and the crown of honor in this world and the hereafter is never placed on anyone's head unless that person moves within the scope of religion and acts on its teachings. Therefore, this superficial and superficial understanding of

religious texts that confines it to the two axes of God and the hereafter and ignores all those moral and social teachings in worldly affairs is truly a false and incorrect analysis. If the mission of the prophets and the legislation of religion were not to guide and educate humans in the material system of life and the purpose of creation was futile and futile, what is the meaning of life? The truth is that social and political affairs find their main value and purpose in the light of religion and alongside healthy worldliness, a happy hereafter is achieved. Because the hereafter is not separate from the world, but rather it is the manifestation of human actions in this world, which is its form. In fact, the world and the hereafter, the apparent and hidden, are one reality (Khalili, 1378, p. 75). As mentioned, in fact, the tip of the Imam's arrow is the same false basis of secularism that he has stated with special insight: "Islam is not a religion that has thought about one side of the issue, Islam has expressed all aspects of the issues; all the rulings are related to the world and politics, to society and the economy, and all the issues that people do not look at in religion. It is not that it is oblivious to one side, especially Islam, all of whose rulings are mixed with politics and its pilgrimage is with politics. (Mousavi Khomeini, 2006, Vol. 7, 423).

Conclusion

This research, conducted with a documentary approach and careful data analysis emphasizes the vital importance of understanding Goals (Objectives) of Sharia from an Islamic philosophical perspective. By exploring the longitudinal hierarchy of divine purposes - from the preliminary to the ultimate - it provides a complex framework for understanding the role of Sharia in guiding humanity towards perfection(.(Kamal) and divine nearness((nearness) We reveal.Our study shows that while the ultimate Final Sharia is individual – the transformation and elevation of man – its means are inherently comprehensive. Sharia encompasses not only moral principles but also legal and social systems, thereby providing a comprehensive path for individuals and societies to actualize their full potential. The philosophical lens used in this study makes it clear that Sharia is not merely a set of laws, but a dynamic and purposeful framework designed to foster spiritual and material well-being in a balanced and harmonious manner.Furthermore, this research addresses the inherent tension between individual self-interest and social welfare, demonstrating that Sharia's emphasis on altruism and social responsibility is ultimately aligned with the higher self-interest of humans. By prioritizing the spiritual and moral development of the individual within the framework of a just and equitable society, Sharia provides a path to Fallah It offers (success) that transcends the limitations of temporal existence .This philosophical exploration of Goals Sharia makes a valuable contribution to contemporary debates about religion, ethics, and law, offering insights that are

relevant not only to Islamic scholarship but also to a wider audience interested in understanding the role of religion in shaping human life and society. By placing Sharia within a framework of timeless philosophical principles, we offer a compelling perspective on its enduring relevance and transformative potential.

REFERENCES

1. Quran
2. Nahjul Balagha
3. Ibrahim , M. , and Ali, S. (2021). Concept Justice In Rights Islamic : Theory and Practice. , *Journal of Islamic Education*32 (1) 25-1 ,.
4. Ibn Manzoor, AD (1408 AH). *Arabic language*. Darallahia.
5. Aghahosseini, A., et al. (2017 HS). Self-defeating self-founded Western thinking in the thought of the Imam and the Supreme Leader. , *Magaleeh Siasat Islamic 11* .
6. Haramili, Muhammad ibn Hassan ibn Ali, Wasa'il al-Shi'ah, Al-Al-Bayt Publishing House, 1414 AH.
7. Khan, I., & Ahmed, F. (2022). Reconciling Faith and Reason: An Exploration in Islamic Epistemology. , *International Journal of Philosophy and Religion*92 (3) , 420-401.
8. Khalili, M. (1999). Religion and the World in the Thought of Imam Khomeini (RA). . *Article of the Imam Khomeini Congress*.
9. Ragheb, AD (1412 AH). *Vocabulary words of the Qur'an* Dar- ul-Qalam.
10. Rabbani, A. (2015). *Theology, Religious Studies* [Theology, Religious Studies]. Jurisprudence School.
11. Rahman, A., and Hassan, Z. (2023). The Role of Islamic Ethics in Modern Governance: A Comparative Analysis. , *Journal of Religious Ethics*51 (2) -256 , 278
12. Sobhani, H. (2001). Justice in the End of Religion and Development. *Andisheh* Hawza30 .
13. Soroush, A. (1998). Inherent and Arduous in Religion [Necessary and Contingent [in Religion. *Kian*, *42* .
14. Shatibi, I (1376 AH). *Ahadaf al-Din* [The Goals of Religion]. Bostan al-Kitab.
15. Tabatabaei, S.M. (1390). .*Al-Mizan in the Interpretation of the Quran*. Ma'asat al-'Alami Lail Matbu'at.
16. Tabatabaei, S.M. (2014). *Religious Education* [Religious Teaching]. Islamic Publishing House.

17. ,AbdullahiMI (2019). A critical analysis of Osho's view of the nature of man based on the foundations of Islamic mysticism. *Journal of Religions and* , *Mysticism3* (2) 66-47 ,
18. ,AbdollahiMI (1401 HS). Metaanalysis of human nature through comparative comparison of jurisprudential images in the thought of Allameh Tabataba'i and [Augustine . Hi Jurisprudence In Thought Allama Tabatabai and Augustine. *Journal of Shiite Theology 8* (Spring and Summer), 325-360.
19. ,AbdullahiMI (1401 HS). Islamic Spirituality, Civilizational Scope and Social Extension and Islamic Spirituality, Civilizational Scope and Its Social Expansion . , *Qabasat Quarterly106* (Winter), 177-191.
20. ,AbdollahiMI ,& .Ramezani, H(1401 HS). Systematization of social mysticism; identity and transitory goal , with emphasis on the thought of Imam Khomeini (RA). *Hekmat Sadraei Journal 11* (1) 16-1 ,.
21. ,AbdollahiMI ,& .Ghanetati, R(1403 HS). Futures Studies Indicators of Religious Governance from the Perspective of the Thoughts of the Imams of the Revolution [Futures Studies Indicators of Religious Governance from the [Perspective of the Thoughts of the Imams of the Revolution. *Journal of Futures* , *Studies of the Islamic Revolution5* (2) 38-11 ,.
22. ,AbdullahiMI Tajik, A., and Ahmadi Khawa, A. (1402 AH). Historical Links , Between Shiism and Sufism: A Historical Analysis of the Relationship between the Extremists and the Relationship of Shiism to Islam in Sufism. Journal of Comparative , *Shia Theology7* (Autumn and Winter), 145-171.
23. Firuzabadi, M. (1415 AH). *Ghamus Al-Muhit*Dar al-Kuttub al-Ilmiyah.
24. Qaramalki, A. (2002). The goal of religion. *Thought of the Hawza, 1 , 2* .
25. Motahari, M. (1979). *Familiar with Islamic Sciences* [An Introduction to Islamic Sciences]. Sadra Publications.
26. Mousavi Khomeini, R. (1977). *Velayat al-Faqih* Institute forthe Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
27. Mousavi Khomeini, R. (2006). *Sahifeh Imam* [Collection of Imam's Statements]. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
28. Meybodi, H. (1411 AH). *Divan of the Commander of the Faithful (AS).* Dar -Nada AlIslam .
29. Hemmati, Homayoun, "Religious Thought and Secularism in the Contemporary World", Qabsat Magazine, No. 1, 1996.
30. Hemmati, Homayoun, "Religious Thought and Secularism in the Contemporary World", Qabsat Magazine, No. 1, 1996.
31. Will and Ariel Durant (14 0 1 AH), History of Civilization, Scientific and . Cultural Publications, Translator: Authors' Collection

ИБН СИНА КАК НЕОПЛАТОНИК И МИСТИК

Алексей Юрьевич Вязьмин
Кандидат философских наук
Доцент кафедры социально-политических наук
Санкт-Петербургского государственного университета телекоммуникаций
им. проф. М. А. Бонч-Бруевича (Россия)
+7 (921) 997-92-46 isvaradesa@yandex.ru

ANNOTATSIYA

An'anaga ko'ra, Ibn Sino ijodi Islom ilohiyoti va peripatetik falsafiy fikr sintezi bilan bog'liq. Shunga qaramay, Falsaf Ibn Sinoga nisbatan bunday qarash soddalashtirilgan deb hisoblanishi mumkin. Agar biz o'rta asr Islom falsafasining rivojlanishini umuman o'rta asr falsafasining rivojlanishining bir qismi sifatida ko'rib chiqsak, shu jumladan uning Evropa sxolastikasiga ta'sirini hisobga olsak, unda uning ishini neoplatonik konstruktsiyalardan Aristotelga o'tish bosqichiga kiritish mumkin. Bunday holda, Avitsenna falsafasi Islom ilohiyotini tushuntiradigan oqilona tizim deb hisoblanishi mumkin. Biroq, falsafa Ibn Sinoning rivojlanishining fors an'anasi uning falsafasi tasavvufga yaqinroq va faqat peripatetiklar yoki neoplatonistlar bilan terminologik jihatdan bog'liq bo'lgan foydasiga dalil bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: Islom falsafasi, Ibn Sino, peripatetika, neoplatonizm, tasavvuf

ABSTRACT

Traditionally, Ibn Sina's work has been attributed to a synthesis of Islamic theology and Peripatetic philosophical thought. However, this view of Ibn Sina as a Falsafa philosopher can be considered simplistic. If we consider the development of medieval Islamic philosophy as part of the broader development of medieval philosophy, including its influence on European scholasticism, then Ibn Sina's work can be seen as belonging to the transition from Neoplatonic to Aristotelian constructions. In this context, Avicenna's philosophy can be understood as a rational system that explains Islamic theology. However, the Persian tradition of Falsafa may argue that Ibn Sina's philosophy is closer to mysticism and only terminologically related to Peripatetics and Neoplatonists.

Key words: Islamic philosophy, Ibn Sina, Peripateticism, Neoplatonism, Mysticism

АННОТАЦИЯ

Традиционно творчество Ибн Сины относят к синтезу исламского богословия и перипатетической философской мысли. Тем не менее, такой взгляд на фальсафу Ибн Сины можно считать упрощенным. Если рассматривать развитие средневековой исламской философии как часть развития средневековой философии в целом, включая в это рассмотрение его влияние на европейскую схоластику, то его творчество можно отнести к этапу перехода от неоплатонических конструкций к аристотелевским. В этом случае философия Авиценны может считаться рациональной системой, объясняющей богословие ислама. Однако персидская традиция развития фальсафы Ибн Сины может оказаться аргументом в пользу того, то его философия ближе к мистицизму и только терминологически соотносима с перипатетиками или неоплатониками.

Ключевые слова: исламская философия, Ибн Сина, перипатетика, неоплатонизм, мистицизм

В литературе, посвященной истории исламской философии, продолжаются споры о том, как лучше охарактеризовать творчество и взгляды наиболее выдающегося средневекового философа Абӯ Алӣ ибн Сӣны (980–1037) в отношении использования им античного философского наследия: был ли он сторонником аристотелевской мысли, т. е. перипатетиком (maššā'ūn), или неоплатоником (ishrāqiy'ūn). Известно, что сам Ибн Сӣнā считал свою философскую мысль инспирированной в наибольшей степени «более, чем сорок раз» прочитанным им Аристотелем, как это и отмечали комментировавшие его впоследствии западные схоласты. Однако иранский историк философии Сеййид Хусейн Наср делает весьма интересное замечание: «С исламской философией (falsafa) как таковой часто отождествлялась скорее перипатетическая философия <…> в которой аристотелевская философия, прокомментированная Александром Афродисийским, Фемистием и другими, была соединена с неоплатонизмом» [1, 16]. Точно так же и французский исследователь Анри Корбен замечает, что «эти мыслители ("эллинствующие" исламские философы, начиная с Аль-Киндӣ — *А.В.*) в действительности имели дело с неоплатоническим Аристотелем», а к подлинно перипатетической мысли следует отнести Ибн Рушда [2, 152].

Стоит сообщить еще об одном, более интересном взгляде на учение Ибн Сӣны. Известный британский востоковед Р. Ч. Зенер утверждает, что наличие концептов «натурального» и монического (а не традиционно монотеистического в его — Зенера — классификации) мистицизма, позволяет

считать Авиценну самостоятельным мыслителем, лишь заимствующим терминологию перипатетиков и неоплатоников [3]. Того же мнения придерживается и американский философ иранского происхождения Парвиз Морведж, который аргументированно утверждает, что философия Ибн Сīны «не выводима (is not derivable) как из аристотелевской, так и из неоплатонической систем», о чем сообщает читателю в самом начале книги своих пяти эссе [4, 1].

Многочисленные, ставшие уже «классическими» исследования по истории исламской философии показывают родство философской терминологии Ибн Сīны изначальной перипатетической мысли Аристотеля. К таким работам относятся труды французской исследовательницы Амели Мари Гуашон «Различение сущности и существования согласно Ибн Сīне (Авиценне)» [5] и «Философия Авиценны и её влияние на средневековую Европу» [6]. Также А. М. Гуашон составила словарь перипатетических терминов Ибн Сīны [7], в который попали не только арабские термины его фальсафы, но и персидские термины из его сочинения Dānish-nāmeh («Книга знаний»), сопоставленные с арабскими согласно сделанному в 1111 году переводу Аль-Газāлī. Общими терминами для Аристотеля и Ибн Сīны традиционно считаются: форма/εἶδος (ṣūra), материя/ὕλη (hayūlā), сущее/ὄν (wujūd), существование/εἶναι как *existentia* (anniyya), сущность как *essentia* или *quidditas* (māhiyya), сущность как *substantia* или ὄν καθ' αὐτό (jauhar), количество/ποσόν (kammiyya), качество/ποιόν (kaifiyya), отношение/πρός τι (iḍāfa), место/τόπος ('ayn), время/χρόνος (matā), действие/ποιεῖν (an yaf'al), претерпевание/πάσχειν (an yanfa'il). Однако многие историки философии, интерпретируя мысль Авиценны в её сходстве или различии с перипатетикой или даже с особой перипатетикой «неоплатонического Аристотеля», нередко делают не вполне корректные выводы, истоки которых происходят из западноевропейского средневекового схоластического прочтения его трудов. Так, например, дело обстоит с ключевым для схоластики различением сущности и существования. Если исходить из упрощенной модели, предполагающей, что Ибн Сīнā осуществил некоторую редакцию аристотелизма путем его синтеза с исламским богословием и преобразованием греческих терминов Аристотеля в арабские, то возникают трудности с интерпретацией его ключевого понятия Необходимого Сущего (Wājib al-Wujūd), «сущность (māhiyya) Которого не может быть ничем иным, кроме существования (anniyya)» (Dānish-nāmeh [8, 55–56]). В качестве иллюстрации можно упомянуть мнение А. М. Гуашон, которая не вполне корректно считает, что *essentia* или *quidditas* («чтойность») имеет большее значение для

определения Необходимого Сущего, поскольку само различение существования как возможного (mumkin), невозможного (mumtani') и необходимого (wājib) делается Авиценной на основании сущности (māhiyya), и тогда существование (anniyya) должно интерпретироваться в предикации «обладание существованием» [5, 141]. Трудность заключается истолковании термина «сущее» (wujūd): профессор П. Морведж пишет, что «хотя… перевод wujūd как "существование" корректен в частном контексте (т.е. в Shifā, "Книге исцеления") мнение Ибн Сӣны может быть прояснено его персидским словарем из Dānish-nāmeh, где он пользуется словом "hastī", "сущее"… "Сущее" более утверждаемо и более широко, чем "существование" и "сущность"» [4, 43]. Справедливым также будет и утверждение отечественного востоковеда Н. В. Ефремовой: «Относительно подробно автор "Теологии" (Ilāhiyyāt) аргументирует тезис о том, что Бог не является субстанцией (jauhar). Здесь он расходится с Аристотелем, который в "Метафизике" прилагает к Богу термин οὐσία — обозначение, которому соответствует арабское jauhar и латинское *substantia*» [9, 46].

У Авиценны имеются также признаки родства терминологии его фальсафы с неоплатонизмом. Уже упомянутое понятие Необходимого Сущего (Wājib al-Wujūd), которое для Ибн Сӣны и есть Бог, ближе к неоплатоническому пониманию, нежели к перипатетическому. Однако основной неоплатонической чертой фальсафы Авиценны традиционно считают учение об эманации (paidā) и связанную с ним космологическую систему из десяти интеллектов ('aql). Связующим звеном между неоплатонической и перипатетической «компонентами» учения Ибн Сӣны является различение трех видов субстанций (jauhar), как оно представлено Порфирием в Εἰσαγωγή: интеллект/νοῦς ('aql), душа/ψυχή (nafs) и тело/σώμα (jism). Иерархия интеллектов мыслится Авиценной посредством логики необходимого (wājib) и возможного (mumkin). Истолковывая «Теологию» (Ilāhiyyāt), С. Х. Наср пишет: «Из одного Необходимого Бытия (Сущего), которое является источником всех вещей, в соответствии с вышеупомянутым принципом появляется бытие, которое Авиценна называет Первым Интеллектом… Этот Интеллект созерцает Необходимое Бытие (Сущее) как необходимое, свою собственную сущность как необходимую благодаря Необходимому Бытию (Сущему) и свою собственную сущность как возможное бытие» [1, 33]. В Dānish-nāmeh («Книге знаний») поясняется, что «из любого интеллекта ('aql) исходит другая умная субстанция (jauhar-i 'aqlī) в соответствии с тем аспектом, в котором она становится Необходимым Сущим по своей сути (badhāt), которая обусловлена этим Необходимым Сущим согласно интуиции и постижению (taṣawwur),

имеющимися у неё об этом Необходимом Сущем» [8, 103]. Таким образом, каждый последующий интеллект обладает более «возможной» и менее «необходимой» природой бытия, чем предыдущий, а осуществление этого бытия зависит от того, в какой мере каждый последующий интеллект может «осознать» свою «возможность и необходимость» как Необходимое Сущее.

Система десяти интеллектов также тесно связана с космологической ангелологией Авиценны, которая представляет собой соотносимую с «неоплатонизмом» (этот вопрос требует отдельного рассмотрения — *A.B.*) иерархию во всех авраамических религиях.

Десятый интеллект именуется Ибн Сӣной ʻaql faʻal, что значит «деятельный ум» или νοῦς ποιητικός, если соотносить это название с терминологией Аристотеля. Человеческий ум в таком именуется ʻaql mufaʻil, что также соотносится νοῦς παθητικός. Однако это не значит, что рассуждение Ибн Сӣны о двух умах является типично перипатетическим. Авиценна говорит об озарении или иллюминации человеческого ума десятым интеллектом, используя слово ešrāq, которое в исламском мире имеет не только буквальное, относящееся к восходу солнца, но и метафорическое значение и историю, связанную с мистицизмом. Человеческий ум как ʻaql mufaʻil посредством озарения, полученного от десятого интеллекта (ʻaql faʻal), может перейти в состояние обретенного ума (ʻaql mustafād), которое является высшим из возможных состояний ума для человека.

Следует отметить, что, согласно мысли Ибн Сӣны, иллюминация (ešrāq) имеет место не только в отношении человеческой души: десятый интеллект именуется также «дарителем форм», и ему свойственна власть изменять форму возможного существования всякой вещи сообразно необходимости. Так, например, Ибн Сӣнā объясняет, почему вода, замерзая, принимает твердую форму льда, а оттаивая — снова жидкую: именно десятый интеллект своей иллюминацией наделяет в каждом случае одну и ту же материю необходимой формой бытия.

Впоследствии, в XII в. другой персидский мыслитель ас-Сухравардӣ существенно расширит мистическую сторону учения об озарении (ešrāq), решительно уберет из него рациональные толкования, с одной стороны подвергнув критике рациональное начало в фальсафе Авиценны, а с другой — обеспечив сохранение авиценнизма как одного из источников ḥikmat al-ešrāq (философии света, «восточной теософии»).

Если задаться вопросом, следует ли считать Ибн Сӣну мистиком или же все-таки рациональным философом, что ответ на вопрос будет зависеть от понимания мистицизма. Если под мистицизмом понимать религиозно-

монотеистическую установку спасения души человека, то безусловно здесь Авиценна не проявляет себя как мистик, а наоборот, как рациональный файласуф и богослов. Однако неоплатонический элемент в его богословии больее согласуется с т. н. «натуральным» мистицизмом, провозглашающим монизм бытия, чем с монотеистическим. Если согласиться с таким подходом и принять классификацию мистицизма, предложенную Р. Ч. Зенером, то, вместе с историком философии П. Морведжем, можно считать Ибн Сӣну самостоятельным философом частично мистического толка, чье творчество не выводимо непосредственно из греческой философии, а лишь использует её терминологию, а также логический аппарат и синтаксическую структуру.

Это означает, что философия Ибн Сӣны, представленная в модели редакции неоплатонического аристотелизма и его синтеза с исламской монотеистической богословской мыслью, является упрощенной схемой истолкования.

REFERENCES

1. Наср С. Х. Философы ислама: Авиценна (Ибн Сина), ас-Сухраварди, Ибн Араби. — М. : Языки славянской культуры, ООО «Садра», 2014. 152 с.
2. Корбен А. История исламской философии. — М. : Прогресс-Традиция, 2010. 360 с.
3. Zaehner R. C. Hindu and Muslim mysticism. — London : University of London, The Athlone Press, 1960. 234 p.
4. Morewedge P. The Mystical Philosophy of Avicenna. — New York : Global Scholarly Publications, 2004. 239 p.
5. Goichon A. M. La distinction de l'essence et de l'existence d'après Ibn Sīnā (Avicenne). — Paris : Desclée de Brouwer, 1937. 546 p.
6. Goichon A. M. La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe médiévale. — Paris : Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1951. 137 p.
7. Goichon A. M. Vocabulaires comparés d'Aristote et d'Ibn Sīnā: supplément au Lexique de la langue philosophique d'Ibn Sīnā (Avicenne). — Paris : Desclée de Brouwer, 1939. 48 p.
8. Morewedge P. The Metaphysica of Avicenna (Ibn Sīnā). A critical translation-commentary and analysis of fundamental arguments Avicenna's Metaphysica in the Dānish-nāma-i 'alā'ī (The Book of Scientific Knowledge). — New York : Global Scholarly Publications, 2004. 336 p.
9. Ефремова Н. В. Исламизация аристотелизма в метафизике Ибн Сины. // Вестник РУДН. Серия : Философия. Vol. 24, 2020. No. 1. С. 39–54.

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС И БУДУЩЕЕ ЧЕЛОВЕКА

Далер Рустамович Комилов
кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой истории и межкультурной коммуникации
Таджикского междунардного университет инностранных языков имени С.Улугзаде, г. Душанбе,

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу влияния научно-технического прогресса на общество и будущее человечества. Развитие науки и технологий на протяжении истории выступает ключевым фактором экономического, социального и культурного роста. В тексте рассматриваются важные этические, социальные и философские вопросы технологического прогресса, связанные с генетическими изменениями, робототехникой, искусственным интеллектом и биотехнологиями. Автор оценивает риски и возможности научного прогресса, подчеркивая необходимость этической ответственности и регулирования развития технологий.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, философия техники, искусственный интеллект, биотехнологии, научная этика, робототехника, генетика, устойчивое развитие.

ABSTRACT

This article analyzes the impact of scientific and technological progress on society and the future of humanity. Throughout history, the development of science and technology has been a key factor in economic, social, and cultural growth. The text explores significant ethical, social, and philosophical issues related to technological advancements, including genetic modifications, robotics, artificial intelligence, and biotechnology. The author assesses the risks and opportunities of scientific progress, emphasizing the need for ethical responsibility and regulatory measures in technological development.

Keywords: scientific and technological progress, philosophy of technology, artificial intelligence, biotechnology, scientific ethics, robotics, genetics, sustainable development.

Научно-технический прогресс является одним из основных аспектов развития человечества. С древних времен до наших дней наука и техника способствовали развитию общества, улучшению условий жизни и важным социальным изменениям. Например, изобретение печатного станка Иоганном

Гутенбергом в XV веке вызвало грандиозную революцию в передаче знаний, что способствовало развитию образования и науки. Научные и технологические революции не только создают новые возможности, но и порождают моральные и социальные вопросы. В этой статье рассматриваются важнейшие вопросы научно-технического прогресса и его влияние на будущее человечества, анализируются научные и философские аспекты современных мировых изменений, а также демонстрируется, каким образом научно-технический прогресс может повлиять на будущее человека.

Прогресс в сельском хозяйстве и переход к оседлому образу жизни в значительной степени способствовали трансформации племенных сообществ в первые этапы урбанизации[1]. Самолеты и единообразие миграции людей в города, благодаря аграрным технологиям, способствовали экономическому и социальному прогрессу своего времени. Повышение производственной эффективности, возникшее в результате аграрной революции, привело к значительным культурным и социальным изменениям в обществах. Развитие первых технических изобретений, таких как хлопкоочистительные машины, первые фабричные станки, использование электроэнергии и тепла в производстве, привело к появлению новых технологических средств промышленной революции, которые не только увеличили возможности производства материалов, но и способствовали преобразованию социальных отношений. Реорганизация производства и развитие городов привели к началу новых процессов в экономической и социальной среде человека.

Информационная революция, связанная с появлением компьютеров, интернета и цифровых технологий связи, сделала современный мир более сложным и организованным. Информационные технологии полностью изменили экономический, социальный и культурный ландшафт, так как они обеспечили развитие и распространение знаний и образования для всех.

Новые биотехнологии, включая достижения в области генетики[2] и биоинженерии, изменили традиционные представления о биологии человека,

[1] Урбанизация – это процесс, в результате которого увеличивается численность городского населения, распространяется городской образ жизни и усиливается влияние городов на окружающие регионы. В целом урбанизация связана с социальными, экономическими и культурными изменениями, возникающими в результате роста городов и миграции населения из сельской местности в города. Этот процесс сопровождается улучшением инфраструктуры, развитием промышленности, увеличением количества рабочих мест и изменением образа жизни людей.

[2] Генетика — это наука, изучающая законы и механизмы наследственности и изменчивости организмов. Генетика исследует, как наследственные признаки передаются от родителей к потомкам и каким образом изменения в генетическом материале (ДНК) могут влиять на развитие заболеваний и физических характеристик. Генетика играет важную роль в таких областях, как медицина, сельское хозяйство, биотехнологии и экология.

что привело к важным научным и этическим последствиям. Другие значимые технологии, такие как нанотехнологии и искусственный интеллект (AI)[3], обладают потенциалом изменить фундаментальные представления о человеческом разуме и его интеграции с современной техникой.

Прогресс в медицине и биотехнологиях, включая изучение генетики и биологических процессов человека, может помочь понять окружающую среду и даже создавать искусственные органы для лечения и продления жизни.

Повышение производственной эффективности и автоматизация[4] рутинных задач с помощью робототехники, особенно в промышленности и сфере услуг, играет важную роль в современной экономике.

Новые средства связи, такие как интернет и социальные сети, объединили мировые сообщества и способствуют миграции людей и глобализации. Развитие космической промышленности и использование передовых технологий для интеграции человека с космосом открывают новые перспективы. Благодаря этим технологиям человечество может осваивать новые этапы космических исследований.

Опасности: Ростущее использование технологий может привести к усилению социальной разобщенности, ограниченной координации и увеличению разрыва в уровне образования и знаний.

Одной из серьезных угроз является внедрение инноваций в автоматизацию, которое в определенный момент может сократить количество новых рабочих мест, что приведет к безработице и ухудшению доступа к образованию и трудоустройству для людей, менее вовлеченных в инновационное развитие общества.

Будущее человечества в свете научного прогресса

Технологии в будущем могут привести к важным изменениям в обществе, вызвав значительные преобразования в таких ключевых областях, как генетика, медицина, социальная сфера и экономика. Это может создать условия для более мирной и благополучной жизни человечества, а также помочь решить важные

[3] AI (Artificial Intelligence) или Искусственный интеллект — это область компьютерных наук, направленная на создание систем и программ, способных выполнять интеллектуальные задачи, свойственные человеку. Искусственный интеллект применяется в различных сферах, включая здравоохранение, финансы, транспорт, промышленность и развлечения. Он оказывает значительное влияние на научно-технический прогресс человечества, открывая как новые возможности, так и потенциальные риски.

[4] **Автоматизация** – это процесс, при котором выполнение задач и управление процессами осуществляется с помощью автономных технологий, таких как роботы, программное обеспечение и интеллектуальные устройства, вместо прямого участия человека. Автоматизация может применяться в различных сферах, включая промышленность, производство, медицину, транспорт и даже бытовые услуги. Основная цель автоматизации – повышение эффективности, сокращение ошибок и уменьшение необходимости в ручном труде.

современные проблемы, такие как бедность и экологические кризисы. Однако если человечество будет неосторожно использовать современные технологии, это может привести к дестабилизации общества и потере контроля над социальными процессами.

Человек может использовать биотехнологии и современные устройства, предназначенные для улучшения когнитивных, физических и интеллектуальных способностей, что поднимет его на новый уровень существования. Это может привести к появлению так называемого «киборгизированного человека»[5], что, возможно, станет очередной революцией.

Философия техники

Философия техники, которая формируется в рамках представлений о современном обществе, затрагивает отношения между человеком и технологией, а также вопросы свободы и ответственности. Основная идея философии техники заключается в анализе эволюции технологий и внимании к этическим и социальным аспектам. Один из ключевых вопросов заключается в том, в каких случаях техника и технологии должны подвергаться этической оценке и каким образом их распределение в обществе должно регулироваться.

Например, Дэвид Хьюм в своей этической философии указывает на важность отношений между человеком и техникой, что демонстрирует существование определенной морали внутри социальных структур [1]. Таким образом, технические взаимодействия касаются не только инженерных аспектов, но и социальных и этических процессов.

Роль биоэтики в области генетики и биологии становится все более заметной, так как эта сфера поднимает важные вопросы, связанные с возможными опасностями неконтролируемого и неосторожного использования технологий. Например, создание искусственного генома человека оказало значительное влияние на биотехнологию. Этические проблемы, возникшие в генетике, вызывают критику использования новых биотехнологий.

Дирк Харт подчеркивает важность биоэтики и критикует применение генетических технологий с точки зрения моральных ценностей, утверждая, что этическое регулирование подобных инноваций необходимо для их гармоничного внедрения в процесс научного познания [2].

Революция искусственного интеллекта и его последствия

[5] **Киборг (Cyborg – Cybernetic Organism)** – это человек, чьи органы или физические возможности были улучшены с использованием искусственных технологий. С развитием биотехнологий и искусственного интеллекта существует вероятность того, что в будущем люди всё больше будут интегрироваться с технологиями, и граница между человеком и машиной станет ещё менее очевидной.

Бурное развитие искусственного интеллекта (AI) и его внедрение в различные сферы жизни требуют анализа его социальных и этических последствий. Общество сталкивается с тем, что механизмы искусственного интеллекта и робототехники стремительно развиваются и проникают в экономику и социальные структуры. Это ведет к изменению трудовых процессов и даже к пересмотру концепции человеческого интеллекта.

Современная философия рассматривает интеллектуальную революцию и развитие робототехники как факторы, способные привести к серьезным изменениям в социальной структуре. Возникают вопросы о последствиях широкого распространения искусственного интеллекта, поскольку он может затронуть все аспекты жизни человека, от труда до образования и личной идентичности.

Развитие биотехнологий и возможное появление "киборгизированного человека"

Некоторые философы предполагают, что развитие биотехнологий может привести к созданию «киборгизированных» людей, что изменит само понимание человеческой природы. В реальности взаимодействие личности и технологии, а также переосмысление окружающего мира, могут оказать глубокое влияние на дальнейшую эволюцию человечества.

Основной риск этого направления заключается в том, что злоупотребление биотехнологиями и технологическими ограничениями может привести к этическим и экологическим проблемам. Например, как отмечают Шэн Хуан и Райан, влияние «киборгизированного человека» может способствовать как экономическому и социальному прогрессу, так и стать источником серьезных угроз для общества [3].

Технологический прогресс может представлять серьезные угрозы даже в области морали и соблюдения этических норм в отношении ключевых вопросов будущего человечества. Наряду с использованием биологической среды и обеспечением социальной и экономической безопасности, он может стать причиной серьезных социальных проблем.

Этические подходы в науке позволяют осуществлять научно-технический прогресс в контексте социального и культурного благополучия. С точки зрения философии морали, это касается вопроса о положительном или отрицательном влиянии технологий на общество, а также их соотношения с моральными ограничениями и принципами науки. Примерами этической философии науки могут служить вопросы генной инженерии и роботизированных решений.

Все современные научные исследования затрагивают как развитие технологий, так и связанные с этим риски. Важно, чтобы моральные ценности и социальные последствия каждого аспекта технологического использования осознавались и учитывались при его практическом применении.

Философский анализ научного и технологического прогресса показывает, что этот процесс оказывает не только глубокое влияние на повседневную жизнь человека, но и затрагивает вопросы морали, социального устройства и культуры. Анализируя этические аспекты и понимание человеком своих действий, мы можем принимать взвешенные решения, способствующие устойчивости общества.

Научно-технический прогресс является неотъемлемой частью развития человечества и несет в себе как возможности, так и риски. Задача общества заключается в том, чтобы найти сбалансированные и разумные способы его использования во благо человечества.

В этом контексте **ответственность ученых, инженеров и общества в принятии решений и этике применения технологий** приобретает особую значимость. Только при продвижении науки с социальной и моральной ответственностью можно достичь устойчивого и процветающего будущего. Рациональное использование науки и технологий играет ключевую роль в устойчивом развитии человечества.

REFERENCES

1. Хьюм, Д. Трактат о человеческой природе**.** Лондон: John Noon, 1740.
2. Харт, Д. Этика биотехнологий: Глобальный взгляд**.** Журнал биоэтики, 15(3), 2012. С. 123.
3. Хуанг, Ш., и Райан, М. Киборг-человек: Этика улучшения человека в будущем**.** Журнал философии и технологий, 22(4), 2015. С. 301.
4. Уотсон, Джеймс Д. Двойная спираль: Личный отчет об открытии структуры ДНК**.** Нью-Йорк: Touchstone, 2003.
5. Поппер, Карл. Логика научного исследования**.** Лондон: Routledge, 1972.
6. Той, Джеймс. Философия технологии: Современное введение**.** Лондон: Wiley-Blackwell, 2019.
7. Гибсон, Уильям. Нейромант**.** Нью-Йорк: Ace Books, 2003.
8. Каллард, Ричард. Этика биотехнологий: Между человеческим и нечеловеческим**.** Кембридж: Cambridge University Press, 2006.

ГЕРМАН ТАЙПАЛАРЫНЫҢ АРАСЫНДА ФЕОДАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

А. А Молдахмет
«Тарих және география» кафедрасының Философия докторы PhD,
Tashenev University, Шымкент қ.
arhadkz@mail.ru
«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Д. Б. Токаева
Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация

Германиялықтардың феодалдық құрылым элементтеріне көшетін қоғаммен жанасуы феодализм элементтеріне үрдіс әкелмеді. Керісінше, қарапайым тұқым-тұқым кезеңінен әлі шықпаған еркін германдар «бостандық» үшін және өздерінің әдет-ғұрыптары үшін күресуге барынша жігерленді. Мұндай жағдайда германиялықтар өз бетінше феодалдық ештеңе бере алмас еді. Тек римдік жер иеленушілерге атақты германдар ғана қосыла алады.

Мақалада орта ғасырлардағы Батыс Еуропаның саяси және мәдени тарихында беделді орын ала білген герман тайпаларының арасында феодалдық қатынастардың таралу ерекшеліктері қарастырылған.

Кілтті сөздер: герман тайпалары, варварлар, феодализм, феодалдық қатынастар, Батыс Рим, орта ғасырлар.

Тарихнамада герман халықтарының Рим империясы үстіндегі жеңістері, орта ғасырлардағы германдардың дамуы, олардың Еуропаның бүкіл Батыс бөлігіне билігі, олардың қалаларының ұлылығы жоғары бағаланды. Еуропа мәдениетінің барлық жетістіктері біртұтас нәсіл ретінде германиялықтардың ұлылығының жемісі деп жарияланды! Бірақ германиялықтардың ұлылығын ғылымның дамуы, соның ішінде университеттердің жарқырауы да анықтады... Бұл жерде қарама-қайшылық туды: университеттерде көне Римнің ұлылығы туралы, әсіресе Рим құқығында, гректер мен римдіктердің ұлы мәдениеті туралы оқытылды! Бұл германдықтардың жетекші рөлін жоққа шығаратындай болды. Тек XX ғасырдың басында ғана германдардың тарихи рөлін мойындау және сонымен бірге еуропалық өркениеттің дамуындағы ежелгі Римнің рөліне сын тұрғысынан қарамау үшін ірі тарихшы Альфонс Допш германдықтардың римдіктермен мәдени тұрғыдан толық теңдігі және германдықтарға «варварлар» терминін қолданудың дәрменсіздігі туралы ережемен сөз сөйледі.

Допш римдіктердің мәдениеттегі басымдығын іс жүзінде мойындады, бірақ германдықтар орта ғасырдың басында римдік мәдениетті дамытуды толық жалғастырды деп санады. Тіпті ежелгі және ерте феодализмде немістерді ұлықтаған А. Допш та Германия үшін жеткіліксіз патриот болып көрінді (Х. Вопфнер, Гермлнн Аубин; және т.б.). Герман ұлтшылдық тарихнамасының одан әрі дамуы мынадай. 1937 жылы арнайы неміс конгресінде О.Хофлердің батыс ортағасырлық тарихында рим емес, герман мәдениетінің континуитетін ескерген жөн деген ережесі қабылданды.

Өз күшін пайдаланып, басқа халықтардың үстемдігін жүзеге асыруда германиялықтардың ғана ерекше күш-қуаты болғаны мойындалды. Германдықтар өз басшыларына, корольдеріне және өз ақсүйектеріне өздерінің тәртібін орната отырып, бүкіл әлемге үстемдік етуге мүмкіндік беретін қандай да бір табиғаттан тыс игілік (харисма) алды деп саналды! Осылайша, тарихшы фон Вендрин Рим қаласын германиялықтар өздері құрып, шын мәнінде өздерінің жеңіске жету тарихын жүргізген деген теорияны алға тартты.

Мақалаларда қайтадан герман идеологиясы туралы, таза герман дүниетанымы туралы ереже шығарылды. Феодализм үрдісінің басталуы құлдық құрылымын ешқашан білмейтін ру-тайпалық герман қауымдарына тікелей бөлінді. Рим құлдықтан қаза тапты. Батыс Еуропа құлдыққа қарсы жүретін прогрессивті халықтың қолына өтті! Мұндай мақалаларға кеңестік медиевист А.И.Неусыхин К.Гауктың «Корольдік билік пен ақсүйектердің герман тұжырымдамасының тарихи мәні» деген мақаласына рецензиясында қарсы шықты [1, 110 б].

А.И.Неусыхин атап өткендей, К.Гаук Германияда жәдігерлер таптары бар екенін және өз дінінің, ерекше дүниетанымының, «адалдықтың» және «тәртіптің» кең таралғанын дәлелдей алмады. К.Гаук, А.И.Неусыхин көрсетіп отырғандай, патшаның, көсемнің толыққанды билігін дұрыс сипаттамаған: «көсемі» емес, «көсемі-халық жиналысы» деп айту керек, себебі олар саясатты басқарып, халық заңдарын құрған. Бірақ жалпы германдық дін, жалпы германдық салт-дәстүрлер туралы дереккөздерде сақталған жоқ - герман тілдерінің «священник» және «дін» деген ерекше атаулары мүлдем жоқ (К. Хельм бойынша).

Билікке қатысты көсемнің де, биліктің де толығымен халық массасына тәуелді болғанына қарамастан, мәдени-идеялық массаға қатысты осы олар дамудың артта қалған сатысында болғанда және олардың көршілері жоғары мәдениетті римдіктер болғанда, олармен жекелеген еркін герман шаруа-егіншілері емес, тек ақсүйектердің жекелеген атақты және романизацияланған тұлғалары жеке байланыста болды. (Германдарда табиғат күштерінің

адамгершілігі римдіктермен қарым-қатынаста дамыды, сондықтан жекелеген тайпалар құдайларының герман атаулары құдайлардың рим атауларымен (Юпитер-Доннар, Венера-Фрейя) сәйкестендіріле бастады.

Ал германдардың христиан дініне деген қарым-қатынасына келсек, гректер мен римдіктердің 1-ғасырдағы герман тайпаларымен ешқандай байланысы болған жоқ. Өйткені, германиядықардың халық массасы сол кезде рулық-тайпалық қарым-қатынаста өмір сүріп, бастапқыда христиандықты қамтыған таптық күрестің элементтері германдықтарда болмады. Христиандық тұтастай алғанда халық массасы мен ұлттардың тұрмысын бұзды. Германдықтар оны өздерінің романизацияланған ақсүйектерінің қысымымен дайын күйінде қабылдады. IV ғасырда арианшылыққа қарсы күрес жалғасты, алайда ол ұзаққа созылмады: VII ғасырдың басынан бастап германиялықтардың арианшылығы толығымен жойылды. Католиктік дін-барлық герман халықтарының біртұтас дініне айналды. Жалпы алғанда, шіркеу Германия елдерінде «римдік дін» ретінде кіріп, нығайды.

Германдық-басқыншылар өздерінің королдеріне қарсы да шығуы мүмкін көпшілік арқылы христиандықпен толығымен жаулап алынды. Бірақ христиан дінін көпшілік католицизмге қарсы қолдануы мүмкін, олар христиан евангелистік шындығы ретінде феодалдық пайдалануға қарсы әлеуметтік наразылық білдірген (еретиктердің сөздерінде). Ерте орта ғасырда герман феодалдарының кірістерімен және көпшілікке ықпалымен («жеке шіркеулер» деп аталатындар арқылы және епископты тағайындаудың корольге тәуелділігі арқылы) шіркеуді бағындыру үрдісі болды. XI ғ. Клюнийлік қозғалыс рим католицизмін толығымен қалпына келтіріп, Рим куриясының қуатын нығайтты, дегенмен, герман феодалдық ақсүйектерінің ішінде мәңгілік құтқарылу құрметіне ие болып, папаның халықты тонауына қарсы күресті дамытқан. Тіпті Реформация идеялары мен догмалары да халық көпшілігіндегі германизм идеяларына емес, Новый Завет пен Библияның мәтіндеріне негізделген.

Сондықтан, егер континуитет туралы айтатын болсақ, онда осы тұрғыдан германизмнің емес, кеш көне континуитті түсіну керек. Пікірталастың негізіне көшеміз. Негізгі тезиске тоқталайық. «Герман тайпалары феодализмді Батыс Еуропаға әкелді». Бірақ мұны соңғы Рим империясындағы Рим құқығын қарапайым білумен қалай біріктіруге болады? Өйткені, IV ғасырдың басында классикалық рим құқығы едәуір өзгергені бәріне белгілі. Өндіріс тәсіліне қатысты ол құлдықтан алшақтай бастады және ауылда да, қалада да феодализация элементтерін енгізе бастады және колонна шаруаларын жерге, қолөнершілерді корпорацияларға мұра ретінде бекіте бастады. Бұрынғы Рим империясының аумағындағы герман жаулап алуларынан кейін феодалдық

формацияның элементтерінің рөлі төмендей бастады: германдық жаулап алушылар еркін шаруа болып келді, ал бұл өте маңызды, қауымдық құрылымы бар, рулық-тайпалық кезеңдегі қалдықтар [2,20 б].

Рим бүкіл Батыс Еуропа мен Америка үшін латын жазуын әкелгенін еске түсіруге болады! Цезардың тұсында римдіктер юлиан күнтізбесін құрды, оны (XIII Григорийдің тұсында аз ғана түзетумен) бүкіл әлем әлі күнге дейін қолданып келеді. Рим құқығы әлі күнге дейін капиталистік әлемде номенклатура мен түсініктерде теорияда да, практикада да бар. Феодализмге көшу кезеңінде германдықтар мен римдіктердің айырмашылығы неде еді? Тарихты ұлттар бойынша ұйымдастырылған адамдар жасайды. Қазіргі уақытта біз ұлттарды даму сатылары бойынша айыра аламыз: кейбіреулері дамыған социализмге қол жеткізді, кейбіреулері капитализм сатысында өмір сүруді жалғастыруда және мүлдем өзге қызмет мақсаттары бар. Кез келген тарихи актіні бағалау кезінде күрестің өзара негіздерін түсіну үшін даму сатысын ескеру қажет. Дәл сол кезде тарихшы Цезарь, Тацит, Ұлы Константин, Турский Григорий, Салическая правда және Рим құқығы кезінде германиялықтардың римділермен қарым-қатынасын ғылыми тұрғыдан түсіне алады!

Мысал ретінде, Квинтилия Вараның орасан зор күштерімен - үш легионмен - 9-шы жылы германдықтардың әлсіз қарулы күштерінен жеңілу оқиғасын түсінуге жүгінейік. Ол римдіктердің германдықтардан айырмашылығын түсінбей, сот пен басқарудың римдік заңдары бойынша соңғыларымен жұмыс істей бастады... Ф.Энгельс "Ежелгі германдардың тарихы" кітабында германдықтардың римдерден стадиялық айырмашылығын атап өткен: "Вар өзінің өркениеттілік миссиясымен тарихтан бір жарым мыңжылдыққа озып кетті, өйткені Германия" Рим құқығын қабылдау "үшін пісіп-жетілгенше соншама уақыт өтті. Герман қауымы жағдайында Рим құқығы бойынша сот шын мәнінде де германдықтарға римдіктер-басқарушыларды жаппай тонау сияқты көрінді! Әрине, ол кезде германдықтарды өз бостандығы үшін күреске, қауымдық демократияға оңай тартуға болар еді, бірақ бұл демократия жалпы сауатсыздыққа, тайпааралық бытыраңқылық пен соғысқа, көсемдер мен священтардың үстемдігіне әкеп соқтырды, ғылыми прогресті тежеді.

Германиялықтар үшін жалғыз алдыңғы қатарда отырықшылық, патриархалдық құлдықты дамыту, ұрысаралық қарақшылық соғыстарда олжалау, тұтқындарды сату және басып алынған римдіктерді пайдалану болды. Дегенмен, рим мәдениетінің қарым-қатынас кезінде жекелеген басшыларға және ішінара тауар алмасу кезінде халық массасына әсерін де жоққа шығаруға болмайды. Герман тайпаларының римдіктермен қарым-қатынасының мәнін

анықтау үшін Цезарь мен Тациттің мәліметтерін зерттеп қана қоймай, бірақ даму кезеңімен санасуға, римдер мен гректердің ежелгі тарихында Гомерден балама іздеуге, Гесиода, Тита Ливия, осы материалдармен біздің дәуірге дейінгі X-VIII ғғ. Цезарь, Тацит және басқа да дереккөздерде Сали ақиқаты мен капитулярийлерге дейін сақталған. Онда асинхронды синхронды элементтер ретінде пайдалануға тура келеді, ал синхронды даму кезеңдері асинхронды мәнін түсінікті етеді [3, 103 б].

Германдықтар туралы алғашқы мәліметтерді афиналықтар біздің дәуірге дейінгі 325 жылы Пифейден алды, Біздің дәуірге дейінгі 102 жылы кимврлер мен тевтондардың қорқынышты басып кіруі кезінде германдықтардың римдіктері шын мәнінде білді, Цезарь Ариовистің басып кіруін, содан кейін бір жарым ғасыр өткен соң Тацитпен - римдіктердің германдықтармен күресі, ұйқысы туралы егжей-тегжейлі сипаттады шала шабуылдау, содан кейін (одан кейін) қорғану. Германдықтар көптеген бытыраңқы тайпаларды, өз көсемдерін, өздерінің диалектілерін, кейде тайпалар одақтарын білдірген-бұл жерде ежелгі немістер Рим құрылған кезде Гомер, Италия халқының дәуіріндегі гректерге өте ұқсайтын. Бірақ біз гректердің жағдайын германдықтармен салыстыра аламыз ба? Шындығында, гректер өздерінің ерте тарихын берген, ал германдықтар тек рим-грек дереккөздерінен ғана белгілі. Гректерде Гомер бар, ол өз әндерінде ежелгі өмірін жан-жақты суреттейді. Біздің дәуірдің алғашқы ғасырларындағы германдықтардың Тацит, Плиния кезіндегі сана-сезімі қандай болды? Оларды Троян соғысы кезіндегі гректер кезеңіне жатқызуға бола ма? Негізінен ұқсастық бар. Көптеген ұсақ халықтар арасында гректер сияқты дорийлердің қантөгістері мен соғыстары болса да, германдықтар өздерінің бірлігін сезінді ғой. Оларды көсемдер басқарды, оларға халықтық жиналыстар жиналды. Гректерде де, германиялықтарда да «базилейлер» көп болды. Екеуі де отырықшы егіншілер еді. Сондай-ақ, екеуі де өз батырларына күш пен сәттілік ұялатқан көптеген түрлі құдайларды мойындады. Герман мифтерінің қаһармандық түрлері жеке кейіпкерлерге (Зигфрид-Ахиллес) ұқсайды ғой. Бірақ егер германиялықтарды гректермен салыстыратын болсақ, автор гректердің халық жиналыстарында емес, сатылған судьяларға негізделген сот ісін жүргізуін сынаған.

Осылайша, патша кезеңіндегі Рим батырларының мінез-құлқын теңестіруге болады. Бірақ, солтүстік өңірдегі германиялықтардың жағдайынан X-VII ежелгі кезеңмен көптеген ұқсастықтарды көруге болады. б.з.д, э., біз осы ұқсастықтардан феодализмге деген үрдісті таба аламыз ба? Дербес қауымдардың, көсемдердің, ақсүйектердің, халық жиналыстарының, священниктердің де, патшалардың айналасындағы жасақтардың да, жерді

иеленуді реттеудің де: ежелгі Рим патрицийлерінің ерекше феодалдық сипаты жоқ.

Германдықтармен, әсіресе Антониндер әулетінің соңында байланыстар тереңдей түскендіктен, римдіктер германдықтарды әскери одақтастар мен жалдамалылар ретінде көбірек пайдалана бастады. Ұсынылған әскери басшылардың арасында ірі жер иелері пайда болды [4, 50 б].

Әрине, олардың арасында барлық жұмысшы-колонналарды бекіту үрдісімен таныс адамдар да пайда болды. Мысалы, Ұлы Константин реформасынан бастап тұңғыш рет романизацияланған германиялықтар феодализм элементтерімен танысты. Германиялықтардың феодалдық құрылым элементтеріне көшетін қоғаммен жанасуы феодализм элементтеріне үрдіс әкелмеді. Керісінше, қарапайым тұқым-тұқым кезеңінен әлі шықпаған еркін германдар «бостандық» үшін және өздерінің әдет-ғұрыптары үшін (Стеллинг көтерілісіне дейін - 841-843 жж.) күресуге барынша жігерленді. Мұндай жағдайда германиялықтар өз бетінше феодалдық ештеңе бере алмас еді. Тек римдік жер иеленушілерге атақты германдар ғана қосыла алады. IV ғасырдағы реформалардан кейін герман басып алуларынан кейін реформаланған римдіктердің саны азайды.

Феодализм элементтеріне деген үрдістер тек корольге жақын посессорларда, графтар мен басқа да байыған жер иеленушілер-германдарда ғана сақталды. Рим Галлиясына франк сияқты жаулап алушылар феодалды не әкелуі мүмкін? Барлығы да римдіктер IV ғасырдан бастап енгізген феодалдық элементтерге қарсы болды, Қарапайым жаулап алушылар үшін барлық негізгілер феодализм элементтеріне емес, рулық-тайпалық дәстүрлердің қалдықтарын сақтау кезеңдеріне алып келді: бірінші орында маллус, тунгиндер мен рахинбургтер, жаулап алушылардың артықшылықтары, ықпалды адамдардың болуы. Сали ақиқатының көптеген мақалалары құлдарға арналды. Өндіріске келетін болсақ, бірінші жоспарда негізгі байлық ретінде мал шаруашылығы, екіншісінде - егіншілік болды (Егіншілік заңдарымен салыстырғанда, онда барлығы дерлік егіншілікпен байланысты!). Бірақ Сали ақиқаты өндіріске және дамудың жаңа сатысының атрибуттарына-жүзім, су диірмендеріне қосылғанын атап өту қажет. Бұл енді герман мәдениеті емес [5, 67 б].

Қорыта келе, тарихи тұрғыдан алғанда, франк королімен бірге оның римдік жақын римдік посессорлары, ірі жер иелері (олар феодализм элементтерін білдірген) болғаны ерекше маңызды. Сол кездегі посессорлардың жер учаскелеріндегі құлдар мен колонналарды пайдалана отырып, феодализацияның пайда болған үрдістерін көрсететін кейінгі рим құқығы

негізінде шаруашылықты жүргізе отырып, шаруашылықтың болғаны анық. Еркін жаулап алушыларға келсек, олар мүлдем тәуелді колонияларға айналғысы келген жоқ. Жерді және жиналыстарға қатысу құқығын алғаннан кейін, олар бұрынғы қожайындардың өңделіп жатқан учаскелерінің қожайындары болып, игерілген жерлерден озық жерлерді алды.

REFERENCES

1. История средних веков: Учебник для студентов ист. фак. пед. ин-тов / М.Л.Абрамсон, А.А.Кириллова, Н.Ф.Колесницкий и др.; Под ред. Н.Ф.Колесницкого. М., 1980.
2. История средних веков: В 2 т.: Учебник / Под ред. С.Д.Сказкина и др. М., 1977.
3. Петров Е.В. История средних веков Западной Европы в раннее средневековье. Нижневартовск, 1998.
4. Петров Е.В. История средних веков периода развитого феодализма. Нижневартовск, 2005.
5. Aubin H. Zur Frage der historischen Kontinuitat im Allgemeinen.— Historischen Zeitschrift, 1949, Bd. 168, S. 239—242.

ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

С. Н. Апашева
«Тарих және география» кафедрасының т.ғ.к., қауым.профессор доценті
Tashenev University, Шымкент қ.
Sabira66_66@mail.ru
«Тарих және география» кафедрасының магистранты
С. Б. Сарсенбаев
Tashenev University, Шымкент қ.

АННОТАЦИЯ

Сыни ойлайтын адам болашақтың тұтқасын берік ұстай алатынына әлемдік деңгейдегі психологтар да, педагогтар да, философтар да әбден көзі жетті деп ойлаймыз. Сондықтан жалпы орта білім беру мекемелерінен бастап сыни ойлана алатын, өзіндік пайымдаулары бар, тәуелсіз тұлғаны қалыптастырудың маңыздылығы қазіргі қазақстандық қоғам үшін де артып келеді. Мақалада Тарих сабақтарында жаңа педагогикалық технологиялардың көмегімен оқушылардың танымдық қабылеттерін дамыту жолдары қарастырылады.

Кілтті сөздер: педагогикалық технологиялар, инновация, танымдық қабілет, ойлау, интеграция.

Қазақстандық білім беру жүйесінің әлемдік біліммен, ғылыммен интеграциялануына байланысты әлемдік ғылыми қауымдастықта оқушылардың бойында талап етілетін қасиеттердің қалыптасуын біздің отандық білім беру салалары да ескергені абзал. Сол қасиеттердің бірі «сыни ойлану» қасиеті. Сыни ойлау туралы көптеген анықтамалар бар, бұл салада көптеген зерттеулер жүргізген. Дегенмен, тарихи оқиғаларға қатысты сыни ойлана алатын оқушы тұлғасы–XXI ғасырдың басты талабы болып табылады. Сондықтан да білім беру парадигмасын қарастырғанда осы ерекшеліктер мен талаптарды ескерген де жөн болар деп санаймыз1, 63 б .

Қазақстандық білім беру мекемелерінде, атап айтар болсақ жалпы орта мектептерінде оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру, әрі дамыту мақсатында жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды енгізу тәжірибесінің басталып кеткеніне ондаған жылдар да болып қалды. Инновациялық технологиялар ғылымның барлық салаларына енгізіліп, адамзат қоғамы өзгерістерге ұшырады және сол технологиялар педагогика саласына да

кеңінен интеграциялану процесі жүріп жатыр. біздің жағдайымызда оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру жолдары мен педагогикалық мүмкіндіктерін саралауда жаңа инновациялық технологияларды зерделеп, таңдап алып, білім беру жүйесіне енгізудің тетіктерін қарастыру мәселелері де шығып отыр. Осы тұста сұрақ туындайды: бір жағынан оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыратындай, екінші жағынан әлімдік білім беру стандарттарына жауап бере алатындай, үшінші жағынан біздің қазақстандық білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін ескере алатындай педагогигикалық технологиялардың түрің бар ма?деген сауал туындауы мүмкін. Бұл педагогикалық технология оқушылардың сыни ойлауын дамытып қана қоймай, сонымен бірге оқушылардың ақыл-ой мүмкіндіктерін де арттыру білуі керек болады. Осы педагогикалық технологияға-сыни ойлау технологиясы деп алға тарта аламыз.

Қазіргі таңда қазақстандық мұғалімдер мен озық тәжірибелі педагогтар өзінің педагогикалық тәжірибесінде өзіне «ыңғайлы» педагогикалық технологиялардың қалаған элементтерін алып, сабақтың қалаған сітңне енгізуді жөн санап келеді. Осы тұста Тарих сабақтарында оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру үшін қолданылатын педагогикалық технологияларды да саралап алып, өз еріктерінше пайдаланып жатқан педагогтар да жеткілікті.

Тарих сабақтарында көптеген ақпараттар және мағлұматтар беріледі. Сол ақпараттарды жүйелеп, бірізділікпен оқушыға жеткізу үшін де мұғалімнің шеберлігі жоғары дрежеде болуы керек. Сабақтарында берілетін ақпараттарды басқарып, оқушылардың тарихи оқиғаға қатысты сыни ойлауын қалыптастыра отырып, оқушының интеллектуалды мүмкіндіктерін арттыру үшін XX ғасырдың басында американдық психологтар мен педагогтардың арасында оқушылардың ойлау ерекшеліктеріне сүйенетін білім беру технологиясы-сыни ойлау технологиясы енгізіле басталды. Десек те көптеген ғалымдар бұл сыни ойлау технологиясының авторы ретінде пиаже мен Выготскийдің тұжырымдамаларынан бастау алған (педагогикалық психология ілімдерін меңзеп отыр) деп сеептейді. Дәл осы Выготский баланың танымдық ерекшеліктеріне орай, оқушының психикалық процестеріне сүйене отырып, білім беру жүйесін ұйымдастыруды ұсынған болатын [2, 43 б].

Қазіргі таңда орта мектептің тарих сабағының басты мақсаты-тарихи үдерістерге, тарихи тұлғалардың қоғамдағы роліне қатысты, тарихи оқиғалардың шығу тегі мен барысына қатысты сыни-аналитикалық ойлана алатын оқушы тұлғасын қалыптастыру. Орта білім берудің мемлекеттік стандарттары да осы мақсатқа қол жеткізуді көздейді. Осы аталмыш мақсатқа жету жолында оқушы ең басты тарихи білімді алумен бір қатарда сол тарихи

білімге қатысты өзіндік көзқарастардың қалыптасуы, бұл көзқарастардың объективтілік жағының болуы қажет етіледі және сыни тұрғыдан ойлана алатын оқушы тұлғасын қалыптастыру мақсаты қазіргі таңдағы тарихи білім берудің басты педагогикалық міндеті болып табылады және бұлмәселе көкейтесті мәселелердің бірі болып табылады. Жаңартылған білім беру бағдарламасы шеңберінде оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру мәселелеріне баса назар аударылады. Сонымен қатар оқушының тарихи білімді өз бетінше «тәуелсіз» алуы үшін педагогикалық жағдайлар жасалу жолдары да қарастырылады. Сондай-ақ тарихи білімді өз бетінше алумен бір қатарда, алған тарихи білімін қолдана алу жолдары да талданады. Оқушы тарихи тұлғалардың қоғамдық әрекеттерінің ішінде басты қызметтерін ажырата алу, тарихи үдерістердегі себеп-салдардық факторларды анықтай алу (тарихи оқиғанңы басталу алғышарттарын білуі), тарихи дерек көздерін талдай алуы, тарихи мәселелерді өз бетінше аналитикалық тұрғыдан шеше алуы-осы аталғандардың барлығы оқушының бойында өз деңгейінде қалыптасқан болуы керек.

Сыни тұрғыдан ойлау деген ұғымды алғаш рет ғылыми айналымға енгізген Диана Халперн болатын. Ол өз зерттеулерінде оқу нәтижелерін алдымызға қойып, оқушының ойлау ерекшеліктерін ескере отырып, оқытылатын әрбір мәселеге күманмен қарауға үйрету арқылы сыни ойлауды қалыптастыруға болады деп тұжырымдама айтты. Халперн оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру үшін арнайы оқу мақсаттары жасалуы шарт деген тұжырымдама жасады. Осы оқу мақсаттарында оқушының ойлау процесіндегі ерекшеліктерін ескере отырып, ойлау механизмдерінің әрбір кезеңдерінде белгілі бір тапсырмалар мен жаттығулар, сұрақтар қою арқылы, бір мәселеге жан-жақты ойлана талдау жасау арқылы оқушышының сыни ойлауын қалыптастыруға болады деген пікір білдірді [3, 100 б].

XXI ғасыр қоғамы адамзатқа өзіндік бер талаптар қоюда, ол талаптарға-сабақта немесе кез-келген өмір саласында берілетін ақпараттарға сыни қарай алу, кез-келген мағлұматтардағы логикалық және аналитикалық қателіктерді байқай алу, өз бетінше ойлана алып, өзіндік бір тұжырымдар мен пайымдауларға ие болу, өзіндік пайымдауларды жоққа шығаратын ақпараттар келсе өзіндік ойлардан бас тарта білу, өзгере алу, қолда бар ақпараттарға қатысты болжамдар жасай алу, өзінің біліміне, өзіндік тұжырымдарына өзіндік рефлексияның болуы т.б. жатады. Осы қоғамның өзі, заманның өзі тез құбылып, өзгеріп жатуына байланысты қазіргі заман адамы да осы жоғарыда аталған талаптарға сай бола білуі керек. Жалпы білім беретін меткепте де, басқа да бір оқу орындары да қоғамның адамзатқа қоятын талаптарын ескерген күйде білім беру процесін ұйымдастыруы керек деп санаймыз. Сонда ғана біз

қоғамның алдында жетік, білімді, әрі жан-жақты қалыптасқан, қоғамға бейімделе алған тұлғаны қалыптастыра аламыз.

Сыни ойлау технологиясы бойынша оқушылар өз алдына оқу мақсаттарын қоя білуі керек, сол мақсаттарды қоюда, оқу мақсаттарына қол жеткізуде оқушының алдында туындайтын кедергілерді де мұғалімнің көмегімен жеңе білуі керек. Егер оқушыда сыни ойлау қабілеттері өз деңгейінде қалыптасқан, әрі дамыған болса сол оқушы оқу мақсаттарын да қоя алады, сол мақсаттарға жету жолындағы кедергілерді де жеңе біледі.

Зерттеу жұмысы барысында осы мәселе төңірегіндегі педагогикалық, психологиялық және философиялық еңбектерді саралау арқылы, осы мәселені жан-жақты зерттеу арқылы біз мынадай бір қарама қайшылықтарға тап болдық: ол:

-барлық дерлік психолог-педагогтар зерттеушілер оқушының сыни ойлауының маңыздылығын мойындайды және сыни ойлана алу бұл қоғамгың болашағы екендігін ескереді, дегенмен Тарих сабақтарында оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыратын, дамытатын жүйелі түрде ұйымдастырылған, барлық педагогикалық ерекшеліктері ескерілген бірізді педагогикалық технологияның жоқтығы: міне осы біздің зерттеуімізде алдымыздан шыққан бірінші қарама-қайшылық болды.

-қазақстандық ғалымдар да, педагогтар мен психологтар да тарих сабағында сыни ойлана алатын, тарихи оқиғалар мен тарихи ақпараттардағы ғалымдардың тұжырымдарына күманмен қарап, сыни пікір білдіре алатын оқушы-XXI ғасырдың басты талабы екендігін мойындайды, бұл оқу процесінің басты мақсаты болуы керек деп те санайды, дегенмен осы тұста орта мектептерде Тарих сабақтарында сыни ойлау технологиясын енгізудің әдістемелік жақтарының аз қарастырылып, азғантай деңгейде зерттелгендігінің арасындағы қарама-қайшылық: бұл зерттеуіміз барысындағы екінші қарама-қайшылық болып табылады [4, 113 б].

С. Брукфиллд, С.И. Заир-Бек, Е. Глейзер, Д. Курфис, К. Мередит, А. Коржуев, Д. Макпак, И.В. Муштавинская, М. Мур, Э. Норрис, А.К. Попков, Р. Рауль, К. Пол, К. Поппер, К. Попков, Р. Эннис, Дж. Стил іспеттес ғалымдар сыни ойлай процесін ойлай процесін зерттеумен айналысқан алғашқы ғалымдар болып табылады.

XX ғасырдың басында американдық психологтар мен педагогтардың арасында оқушылардың ойлау ерекшеліктеріне сүйенетін білім беру технологиясы-сыни ойлау технологиясы енгізіле басталды. Десек те көптеген ғалымдар бұл сыни ойлау технологиясының авторы ретінде пиаже мен Выготскийдің тұжырымдамаларынан бастау алған (педагогикалық психология

ілімдерін меңзеп отыр) деп есептейді. Дәл осы Выготский баланың танымдық ерекшеліктеріне орай, оқушының психикалық процестеріне сүйене отырып, білім беру жүйесін ұйымдастыруды ұсынған болатын [5, 40 б].

«Сыни тұрғыдан» ойлау деген ұғымды алғаш рет ғылыми айналымға енгізген Диана Халперн болатын. Сыни ойлауды дамыту технологиясы алғаш рет Америка Құрама Штаттарында әзірленіп, сыннан өткізілді. Әзірлегендер – Ч. Темпл, Д, Стил, К. Мередит болатын. ТМД аумағындда сыни ойлау технологиясын зерттеген, әдістемелік тұстарын талдаған ғалымдар қатарына - И.О. Загашев, М.В. Кларин, И.В. Муштавинская мен С.И. Заир-Бек атап өтуімізге болады. ТМД аумағындағы зерттеушілер сыни ойлау технологиясының түрлі әдістерін сараптады және синтездеді десек те болады.

Американдық психологтар және педагогтер Ч. Темпл, Д. Стил мен К. Мередит сыни ойлау технологиясы негізінде проблемалық мәселелерді шешудің жолдары мен қағидаттары туралы зерттеулер жүргізді[6, 110 б].

Қорыта келе, сыни ойлау технологиялары сол қоғам қоятын талаптарға жауап бере алатындай азамат шығаруда көмектесетін бірден бір педагогикалық технология екендігін соңғы жылдардағы ғылыми педагогикалық зерттеулер дәлелдеп берді. Сыни ойлау технологиясын кейбір элементтерін біздің елімізде бастауыш сыныптардан бастап енгізіп жатқан педагогтар да жоқ емес. Сыни ойлау технологиясының күрделегіне байланысты бұл технологияны орта буын сыныптар мен жоғары сыниптарда қолданған жөн деп санаймыз. Өйткені сыни ойлау технологиясы өзіндік рефлексияға негізделген. Өзіндік рефлексия дегеніміз оқушының өзі «тұтынып» жатқан біліміне байланысты өзіне бақылау жасай алуы мен өзін-өзі бағалай алу қабілеттерін атаймыз. Ал, біз білетініміздей бастауыш сынып оқушыларында өзіндік рефлексия қабілеті анай айтарлықтай қалыптаса қоймаған. Сондықтан сыни ойлау технологиясының кейбір қарапайым тәсілдерін ғана бастауыш сыныпта пайдаланып, негізінен жоғары сыныптарда қолдануды педагогтар ұсынады.

REFERENCES

1. Абдулов А.А. Деятельность и психология личности. –М.: Наука. 1979.125 с
2.Хамшидов А.Л., Турманова Л.М. индивидуальное развитие и категория мышления. Алматы., 1992.-217 с
3. Ашимов А.А. Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности. Алматы: Наука, 1980-178 стр
4. Авдеева А.С. Культура мышление-как проблема. Москва., 1992 г., 185 стр
5. Аверян Л.Н. Система познание мира. –М.: Наука., 1996 г., 200 стр

6. Семенков А.С., Зарянский А.А., Алексеевский Р.О. Когнитивизм как общепсихологическая концепция познавательных научения//Вопросы психологии.1980г №3., 70-73 стр

КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ӨЛКЕ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨМІРІНДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ РОЛІ

Б. С. Токмурзаев
Философия докторы PhD, қауым профессоры
b.tokmurza@gmail.com
«Тарих және география» кафедрасының магистранты
А. А. Елемесова
Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация

Ислам діні тек салт-дәстүрмен шектелмей Қазақстан аумағындағы халықтың (яғни қазақтардың) дәстүрлі құқығына да айналып біткен болатын. Қазақ даласында шариғат заңы тек ережелерде пайдаланып қана қоймай өмірде де өз орнын ала алды. Осындай үлкен «мәртебеге» ие болған ислам діні Кеңес Одағының қалыптасуымен толықтайын өз беделінен айырылды. Әсіресе Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі атеисттік үгіт-насихаттардың нәтижесінен, жаппай бұқаралық ақпарат құралдарындағы «дінсіздік» мәселелерінің ашық айтылуынан қоғамдық сана өзгерді, бұрыңғы «бісмілләсін» аузынан тастамаған халық шариғат заңына бағыну түгілі күнделікті тұрмысында да ислами ықпалды (мысалы діни салт-жоралғылармен үйлену-некелесу, ораза ұстау, садақа беру, зекет беру) ығыстырды.

Кілтті сөздер: діни, наным-сенім, Ислам діні, шариғат, оңтүстік өлке, қазақ халқы, діни сана-сезім.

Кеңестер Одағы тұсындағы коммунистік идеяның қуаты ауқымды болғандығы соншалықты мемлекеттік саяси биліктің халықтың санасы мен күнделікті тұрмыс тіршіліне де ықпал еткендігін өткен тарихымыз бізге дәлел бола алады. Әсересе, Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары елдің бүкіл күші мемлекетті қалпына келтіруге жұмылдырылғандығы белгілі. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін халықтардың санасына құйылған патриоттық бағыттағы насихаттар, сонымен қатар дінге қарсы жүргізілген шаралар-осылардың барлығы біріккенде қазақ халқының қанша ғасырлар бойы санасына сіңген ислами дүниетанымды біршама ығыстырып шыға алды деп айта аламыз. Дегенмен, Кеңес Одағы тұсындағы әдебиеттерде ислам діні халықтың тек күнделікті өмірінде, діни салт-дәстүр ретінде, ритуал ретінде сақталды, яғни «тұрмыстық ислам» немесе «халықтық ислам» қалдықтары ретінде ғана дін қолданылды деп көрсетіледі. Бұл аталған тұжырымдар шындыққа жанасады да

(дегенмен діннің тек тұрмыстық күнделікті өмірдің шеңберінде ғана сақталып қалуы адамдардың дінді ұстану немесе ұстанбауының анық көрсеткіші емес). Осындай қиын-қыстау кезеңде қазақтардың өміріндегі діннің көрінісін зерттеу арқылы біз бір жағынан ислам дінін әлеуметтік және мәдени институт-қарапайым халықтың өміріне әсер ете алатын күш ретінде алға тартып, екінші жақтан сол сәттегі мемлекеттің ғылыми-атеисттік үгіт-насихат жұмыстарының діннің «тұрмыстық» деңгейде ғана көрініс табуына әсер еткендігін анықтағымыз келді. Яғни мемлекеттік саясаттың ислам дінінің сақталуына ықпалын анықтау, күнделікті өмір салты деңгейінде ғана көрініс таба алған діннің сақталу деңгейін, қолданылуы зерттеу біздің тақырыбымыздың көкейтестілігін анықтайды.

Кеңес үкіметі тұсында мемлекеттік саясат дінді, атап айтар болсақ көптеген ғасырлар бойы өмірінің бүкіл саласында қолданысқа ие болған, тіпті дін заңы Шариғатқа бірсыпыра бағынған қазақ халқының өмірінен, санасынан ислами білімді, ұстанымдарды түбегейлі болмаса да ығыстыра алды. Дін тек қарапайым халықтың күнделікті өмір салты шеңберінде ғана көрініс тапты. Дегенмен бұл халық діннен бас тартты дегені емес-тін. Сол тек күнделікті өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде салт-жоралғы ретінде сақталып қала алған діннің көрінісін зерттеу тақырыпты одан әрі маңызды етеді. Өйткені, XX ғасырдың 60-80 жылдары дінге қарсы қатаңдатылған үгіт-насихат жұмыстары жүргізілгендігін айттық. Арнайы әдебиеттер де, публицистика жариялымдары да, теледидар бағдарламадары да-көпшілігі дерлік ғылыми-атеистік ұстанымдарды қолдайтындығын меңзеді. Азын-аулақ бізге жеткен мұрағат құжаттары мен сол кезеңдегі кейбір басылымдарда жарияланған мақалалар, тәуелсіздік алғаннан кейінгі санаулы ғалымдарымыздың зерттеулері, тақырып бойынша мағлұматтардың жоқтығы-осы аталғандардың барлығы тақырыптың өзектілігін тағы да арттырады.

Кеңес Үкіметінің ыдырауынан кейінгі әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірдегі түбегейлі өзгеріс біздің елімізде де көптеген жағдайларға жаңашылдықтар алып келді. Елдегі демографиялық өзгерістермен бірқатарда дін саласында да ахуал өзгерді. Қазіргі заманғы Қазақстанның діни келбеті бірнеше конфессияларды өзіне біріктіреді, өйткені еліміздің территориясында бірніше ұлт өкілдері бұрыннан мекен еткен. Кеңестер Үкіметінің XX ғасырдың 60-80 жылдардағы діни конфессияларға, мерекелерге, діни салт-жоралғыларға қатысты саясатын зерттеу және дәл сол кезеңдегі (XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы) Қазақстанның түрлі аумағындағы қазақ халқының күнделікті өміріндегі діннің, яғни ислам дінінің әсерін, ықпалын зерттеу маңызды мәселе.

1950-1960 жылдары Кеңестер Үкіметі өз халқының санасын, дүниетанымын толық өзгертуді көздейтін заңнамалар мен жарлықтар шығару қарқынын бірнеше есеге күшейтуімен ерекшеленеді. Мысалы, 1954 жылғы «Ғылыми-атеистік насихат жұмыстарындағы ірі кемшіліктер және насихат жұмыстарын жақсарту шаралары туралы» жарлығы, дәл сол жылғы «Тұрғындар арасында ғылыми-атеистік үгіт-насихат жүргізудегі қателіктер туралы» Орталық Комитеттің жарлықтарын алар болсақ. Екі жарлықта да партия, комсомол және басқа да ұйымдардан қарапайым халық арасында сендіру, шыдаммен түсіндіру, насихат жасау жұмыстары арқылы дінді ұснататын, дінге сенетіндерге үгіттеу шараларын қатаңдату жөнінде қарастырылған. Бұл жарлық алдыңғы атеистік насихаттаға бағытталған жарлықтарға қарағанда жұмсақтығымен көзге түседі, өйткені екі жарлықта да дін мен дін ұстанушыларға қатысты «күш көрсетпеу» шаралары туралы пікірлер, сыни тұжырымдар келтірілген. Дегенмен, Н.С. Хрущев басқарған жылдар дінге қатысты «жылыну кезеңі» деп саналса да, 1958 жылғы «Ғылыми-атеистік насихат жұмыстарының кемшіліктері туралы» жарлығымен дін мен діни қауымдастықтарға қарсы әрекеттерді қатаңдастыру шаралары қайта қолға алынды.

Жоғарыдағы жарлықтардың жемісі ретінде сол жылдардағы (1950-1970 жж) ғылыми әдебиеттерде көрініс тапты. Мысалы, О.А. Сегізбаев өз еңбегінде халық арасында атеистік насихат жасау шаралары мен жас ұрпаққа атеистік тәрбие беру мәселесін байытты.

Кеңестер Одағы тұсында қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы діннің көріністеріне (1980 жылдары) қатысты зерттеулершілердің қатарына К.Ш. Шүлембаевты атап өте аламыз. Автор ислам мәдениеті тарихын зерттеумен қатар, өз дәуірінің кеңестік саясаттың идеологиялық шектеулері, үстемдіктері мен қысымдары байқалады. Автор еңбектерінде діни мәселелермен бірқатарда атеистік тәрбиені күшейтудің тәсілдеріне көп көңіл бөлінген. Кеңестер Одағы тұсында дінді насихаттамақ түгілі, «дінді адам санасын улаушы есірткеге» теңестірілгендіктен дінге қатысты барлық зерттеулер осы саясаттың шеңберінен шыға алмағандығы сезіледі[1, 99].

Үгіт-насихат жұмыстарының ауқымды жүргізілуі де, жарлықтардың бірінен соң бірі шығарылуы да қарапайым халық арасында діннің көрінісі толық жойылмады. Енді, XX ғасырдың күнделікті өміріндегі діннің көріністеріне жеке-жеке тоқталсақ.

Мешіт және «киелі» жерлерге зиярат ету. Мешіт-мұсылмандардың құлшылық жасауға негізделген архитектуралық ғимараты. 1960-1980 жылдар аралығында Қазақстанда тіркелген мешіт тек облыс орталықтарында қызметін

атқарды. Дәл 1980 жылға дейін елімізде тіркелген мешіттердің сандық динамикасын өзгеріссіз қалыпта қала берген (кесте-1). Жалпы КСРО аумағындағы мешіттер санына келер болсақ 1950 жылға дейін 1500 мешіттен 1964-1965 жылдары 500-і ғана қалған.

Кесте-1. Қазақстан аумағында тіркелген мешіттердің сандық көрсеткіші

Жыл	1965	1968	1972	1975	1977	1980	1982
Мешіт саны	25	25	26	26	27	32	39

1985 жылғы Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық комитетінің (КОКП ОК) ««Киелі саналатын жерлерге» сыйынуды тоқтату шаралары туралы» жарлығының қабылдануына байланысты ҚазақССР аумағындағы 26 «қасиетті» саналатын жердің 13-і жабылды, көбісі түрлі қызмет көрсету пункттеріне, кейбіреулері мұражайларға, кейбіреулері жазғы лагерлерге айналды. XX ғасырдың 50 жылдары Қожа Ахмет Яссауи кесенесі атеизм мұражайына айналдырылды, Баба ата күмбезі шаруашылық қоймасына айналдырылды, Созақтағы мешіттің архитектурасы түбегейлі өзгертілді. Мешіт безендірілген арабша, мұсылмандық өрнектер майлы бояулармен ауыстырылды. Мешіттің кіре беріс жеріне бұл ғимарат бұдан былай фильмдер көрсетілетін және дискотекалар өткізілетін клуб екендігін көрсетуші жазулар көтерілді. Қазақстандағы көптеген кесенелер мен күмбездердің ахуалы дәл осы күйде кешті.

Оңтүстік Қазақстандағы 1980 жылдары танымал болған Укаш ата кесенесі билік өкілдерінің шешімімен толығымен жойылды[2].

Қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы исламның ықпалын анықтауда ең алдымен мұсылманның бес парызының орындалу дәрежесін анықтап алғанымыз жөн болар.

Исламның бірінші қағидасы-Алланың жалғыз екендігіне ***сенім*** білдіру. Кеңестер Одағы тұсында, оның ішінлде біздің зерттеуімізге негіз болатын кезеңде 60-80 жылдары атеистік үгіт-насихаттың қаншалықты қуатты жүргізілуіне қарамастан, қазақ халқының күнделікті лексиконында: «Алла жалғыз», «Жаратушы», «Құдай қаласа», «Құдайдың жазғаны», «Құдайдың бұйрығы», «Бұйыртса», «Бір Құдайдың қалауымен» деген сөздердің сақталуы және ең бастысы бізге жетуі халықтың барлығының атеист болып кетпегендігінің дәлелі болса керек.

Исламдағы адам жаны, жұмақ, тозақ, адамның жаратылысы туралы талас тудыратын мәселелерді Кеңестер Одағы тұсында ашық ешкім білдіре алмайтын. Исламның фундаменті болып табылатын сенім-наным мәселелері де қараңғылықта қалған екенін ескеретін болсақ, жоғарыда тарауларда айтып кеткеніміздей дінге қарсы жүргізілген үгіт-насихаттарды ескерсек, Ислам діні туралы халықтың білімі болмағандығын да қоса айтатын болсақ бір тұжырымға келуімізге болады-Кеңес үкіметі тұсында ислам дінін адамдар арасында тек сенім мәселесі ғана сақталып, дінмен танысу мүмкіндігі болған жоқ.

Әлем, адам, адам жаны туралы түсініктерге қарағанда мұсылмандық салт-жоралғылар дінге сенушілердің күнделікті өмірі шеңберінде қалса да, өзектілігін сақтап қала алды.

Халықтың басым бөлігі дінді тек діни салт-жоралғылармен ғана байланыстырды, мұсылманбыз деп санағанымен Құранды оқу түгілі, бұрыңғыдай жаттанды түрін де меңгерген жоқ.

Көпшілік халық Құдайды жоқ деп, өздерін атеист санай бастады. Дін, діннің қағидаларына қатысты мәселелер ешкімді қызықтырмады. Дін-адамдардың құндылығы шеңберінен шыға бастады.

Намаз оқу-мұсылмандық парыздардың бастыларының бірі. Қазірде біз XX ғасырдың 60-80 жылдары қанша адам намаз оқығандығы, қанша адам Жұма намазын оқығанын дәл, анық сандармен дәлелдеп бере алмаймыз. Мустафаева А.А өз зертеулерінде келесідей мәлімет келтіреді: «1961 жылы өз мешіті бар 25 мұсылман бірлестігі тіркелген. Осы мешіттерде намаз оқитындардың саны 40 мың деп бағаланады. Бірақ бұл 1961 жылға дейінгі көрсеткіш» [3, 31-35 бб].

Дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жан-жақты жүргізілуіне байланысты, халық арасында Құран мен діни білімділікке (ағартушылыққа) жол берілмегендіктен тек аға буын өкілдері ғана намаз оқып, қалған жас ұрпақ діннен баста бастады. Өйткені сол сәттегі жас адамдар мектеп шеңберінде, БАҚ, институт, техникум т.с.с. оқу орындарында толығымен жан-жақты ғылыми-атеистік насихат жұмыстары жүргізілді, атеизмге бағытталған ғылыми-танымдық еңбектер жарияланды. Әрбір оқулық қатаң тексеруден (цензурадан) өткендігін де білеміз, сол тексерудің басты шарты да адамдардың санасына «Құдай жоқ» деген түсінікті енгізу болатын. Сол үшін жас адамдар үшін намаз оқу ескіліктің қалдығы ретінде көрініске ие бола бастады.

1961 жылғы мәліметтер бойынша арнайы тіркелген мешіттерден бөлек 66 тіркелмеген ислам қауымдастығы да қызмет еткен. Сонымен қатар жерлеу, үйлену, азан айтып есім қою іспеттес діни рәсімдерді жүзеге асыратын ресми емес молдалардың іс-әрекеттері де кеңінен танымалдылыққа ие болды. 1961 жылғы елімізде осындай молдалардың саны 521-ге жеткен.

Қажылық-ислам діні бес парызының ең соңғысы. XX ғасырдың 50-ші жылдары билікке Н.С. Хрущевтің келуімен Меккеге қажылыққа барғысы келетіндердің санының күрт азаю көрсеткіштері туралы Мұстафина Р.М келесідей айғақ келтіреді: «1958 жылы Меккеге қажылыққа барғысы келгендер саны-53 өтініш, 1959 жылы-52, 1960 жылы-17. Бұл көрсетіштердің ішінде 1958 жылы 1 адам, 1959 жылы 1 адам қажылыққа барса, 1960 жылы ешкім бармаған. Бұл дегеніміз қажылыққа барғысы келетіндердің саны 1960 жылы 3 есеге азайған»[4].

Бұқаралық ақпарат құралдарында басты мұсылман мерекелері тойланғандығы туралы алдындары айтқан болатынбыз. Кейбір оңтүстік аудандарда Құрбан айт мерекелерінде адамдардың жұмысқы шықпағандығы, тойлағандығы туралы мәліметтер де келтіріледі. Мысалы, сол 1960 жылғы мәліметтер бойынша Оңтүстік Қазақстан облысының Георгиевский ауданындағы екі колхозда Ораза мерекесінде жұмысқа 350 адамның шықпағандығы, Жамбыл облысының Жамбыл атындағы колхозында со мереке күндері тұрғындардың жартысынан астамы жұмысқа шықпаған. Архив мәліметтері бойынша Құрбан айт мерекесінде құрбандыққа шалынған қойлардың саны Қаскелең ауданының Андреева атындағы колхозында 60 деп көрсетілген. Сондай-ақ сол архив құжаттары мен баяндамаларда жұмысқа кешігулер мен жұмысқа мүлдем келмеу туралы мәліметтер таба аламыз. Мәліметтер бойынша Қарағандыда 1960 жылы Құрбан айт мерекесінде жұмысқа кешігулер мен жұмысқа келмеудің 27 жағдайы тіркелген, оның бесеуі Костенко атындағы шахтада, үшеуі №31 шахтада. Оңтүстік Қазақстан облысының «Еңбек» атындағы колхозында Құбан айт мерекесінің алғашқы күнінде колхоз алқап жұмыстарына бірде бір адам жұмысқа шықпағандығы тіркелген, сол ОҚО «Ынталы» колхозында 90 адамның 45 ғана түскі 12 ге дейін жұмысқа шыққан. ОҚО Шәуілдір ауданында 2 825 адамнан 700 адам алқапқа жұмысқа шықса, Шаян ауданында 2496 адамнан 983 адам жұмысқа шыққан[5, 60-74 бб].

Жаппай жұмысқа шықпау немесе жұмысқа кешігіп келу, ерте кету іспеттес жәйттер күнделікті өмірде жиі кездесетін жағдай емес, дегенмен діни мерекелер әсіресе Қазақстанның оңтүстік бөліктерінде кеңінен атап өтілгендігін бізге дәлелдейді.

1960-1980 жылдардағы қазақтардың күнделікті өміріндегі дін көріністерінің қатарына неке қию, жерлеу, азан айтып есім қою іспеттес жоралғылар сақталды. Кеңес дәуірінде тіпті Қазақстанның оңтүстік бөліктерінің өзінде қалың мал беру дәстүрі жойыла бастады. Қалың малдың орнына сыйлық беру, той шығындарын өтеу, келінге киім әперуге көмектесу

іспеттес жаңашыл дәстүрлер қолданыла бастады. Құда түсу дәстүрінің орнына «қызды алып қашу» дәстүрі кеңінен таралғандықтан, қалың мал да «кешірім ақысы» деген атқа иеленді, өзгерді[6].

Сонымен қатар, ислам дініне қатысты жоқ, бірақ өзге де діннің қалдықтары ретінде қазақтардың өмірінде көрініс тапқан қызды алып қашу, тасаттық, бесік құда, 3,7,9,40 іспеттес санды қастерлеу-қасиетті санау, отқа май құю (отқа табыну), суға, айға (ай толғанда сәлем беру, айдың орналасуына қарай ауа-райын болжау), күнге табыну, табиғаттың басқа да құбылыстарына сыйыну іспеттес элементтер қолданылды.

XX ғасырдың 60-80 жылдарында да «7 атаны білу», ата-бабалардың өмірі мен ұстанымдарын қадірлеу, қастерлеу, қайтыс болған ата-баба әруағының күш-қуатына сеніп, сол әруақтардың күш-қуат тілеу, көмек сұрау іспеттес мұсылмандық дінге қайшы келетін дәстүрлер де сақталды, кеңінен қолданысқа ие болды. «Аллан сұраймыз, ата-баба әруағынан қолдау сұраймыз» деген ұстанымдар арқылы біз әруаққа табыну, көк тәңірге табыну іспеттес түркілер дәуірінен қалған сенім қалдықтарының біздің күнге дейін аман-есен жетіп келгендігін аңғарамыз.

XX ғасырдың 60-80 жылдарында қазақтардың күнделікті өміріндегі ислам дінінің көрінісі бойынша мәліметтерді топтастыруда біз Қазақстанның оңтүстік облыстарынан бөлек басқа бөліктерінде биліктің әсерінен, үгіт-насихаттардың әсерінен діни салт-жоралғылардың күнделікті өмірде қолдана бермегендігін, ораза, Құрбан айт іспеттес діни мерекелердің ұмытқа айналғандығына, мұсылмандардың негізгі діни кітабы Құран сүрелерін білушілердің санының азайғандығын түрлі деректер мен жергілікті тұрғындардың әңгімелерінен көз жеткіздік[7, 45 б].

Қорытындылайтын болсақ, 1960-1980 жылдар арасында исламдық деп танылған салт-жоралғыларға қарсы күрес жүргізілді. Қалың мал беру, қыз алып қашу іспеттес дәстүрлер қатты сынға алынды, ал бесік құда, тасаттық сияқты дәстүрлер жалғаса берді. Жоғарыда көрсетілген салт-дәстүрлердің ешқайсысы ислам дініне қатысты дәстүр болмаса да, көпшілік қауымға бұл дәстүрлерді «өткен күннің діни қалдықтары» деген ұғымның шеңберінде байланыстыру жалғасын тауып отырды.

Дінді жоюдағы кеңестік биліктің саясаты қазақстандықтардың әлеуметтік-қоғамдық өмірінен, күнделікті салтты өмірінен руханилылық феноменін толық ығыстырып шығара алмады. Атап өтер болсақ, 1980 жылдардың соңындағы Қазақстанда жүргізілген зерттеулер елдің аумағындағы діншілдіктің көрсеткіші жоғары болғандығын дәлелдейді. Өздерін «дінге

сенетін» немесе «дінге жаны ашитын» адамдармыз деп атап көрсеткендердің мөлшері 20 пайыздан 70 пайыз аралығында болған.

XX ғасырдың 60-80 жылдары дінге қарсы қатаңдатылған үгіт-насихат жұмыстары жүргізілгендігін айттық. Арнайы әдебиеттер де, публицистика жариялымдары да, теледидар бағдарламадары да-көпшілігі дерлік ғылыми-атеистік ұстанымдарды қолдайтындығын меңзеді. Сондықтан бұл тақырыпты ашуда біз мұрағат құжаттары мен сол кезең адамдарынан интервью алу арқылы мағлұмат жинау арқылы тақырыптың одан әрі ашылыуын ұсынамыз.

REFERENCES

1. Шулембаев К. Образ жизни, религия, атеизм. Алма-Ата., 1988., 99 стр.
2. Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.): автореф. к.и.н. –Уральск, 2007.
3. Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане//KazNU Bulletin. Oriental series. №3 (60). 2012., стр 31-35.
4. Мустафина Р.М. Представления, культуры, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX веков). – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.
5. Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в // ГРНТИ 03.20: История Казахстана. ВЛАСТЬ И ОБЩЕСТВО.,60-74 стр
6. Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): дис. ….д-ра ист. наук. Уральск, 2007. – 310 с.
7. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество. – Алматы: КИСИ, 1998. – 188 с.

EKOMADANIYAT – INSON MAVJUDLIGINING ASOSI

Ravshan Aktamovich Ikramov
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Gumanitar fanlar fakulteti dekani, professor

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kundagi dunyo ekologik manzarasi o`rganilgan, hamda insoniyat kelajagi va uning mavjudligi ekologik madaniyatga bog'liqligi masalasi tahlil qilingan. Shuningdek, ekologik madaniyatni shakllantirishdagi muhim omillarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so`zlar: texnogen sivilizatsiya, inson omili, aholi salomatligi va genofondi, ekosentrik, antroposentrizm, "yashil makon", ekologik tafakkur.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается современный глобальный экологический ландшафт, анализируется будущее человечества и его зависимость от экологической культуры. Также уделяется внимание важным факторам формирования экологической культуры.

Ключевые слова. техногенная цивилизация, человеческий фактор, здоровье и генофонд населения, экоцентризм, антропоцентризм, «зеленое пространство», экологическое мышление.

ABSTRACT

The article examines the modern global ecological landscape, analyzes the future of humanity and its dependence on ecological culture. Attention is also paid to important factors in the formation of ecological culture.

Key words: technogenic civilization, human factor, health and gene pool of the population, ecocentrism, anthropocentrism, "green space", ecological thinking.

Bugungi shiddatli globallashuv sharoiti, texnogen sivilizatsiya, inson tafakkurining rivojlanishi bir tomondan insoniyat zimmasidagi og'ir yuklarni kamaytirayotgan bo`lsa, boshqa tarafdan tabiatni cheksiz ehtiyojlari yo`lida ochko`zlarcha o`zlashtirishi oqibatida insoniyat kelajagi xavf ostida qoldirmoqda. Bugungi kishilik jamiyatining taqdiri ko`p jihatdan uning ekomadaniyatga bog'liq bo`lib qolmoqda. Bu borada prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev "O`zbekistonni yanada rivojlantirish borasidagi harakatlar strategiyasi" beshinchi bo`lim, birinchi qismida atrof-muhitni, aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan ekologik

muommolarni oldini olish masalasiga alohida e'tibor qaratish muhimdir" -degan edilar [1].

Insoniyat tarixi qadimgi zamondan to hozirgi kungacha inson va tabiat munosabatlarining o`zgarib, rivojlanib yangi shakl kasb etib borishi bilan farqlanmoqda. Ekologik madaniyat tarixi biosferada homo sapiens (homo sapiens), ya'ni "aqlli odam" paydo bo`lishidan boshlanadi. Ming yillar davomida insoniyat atrof-muhit va jamiyatdagi shaxsiy munosabatlar bilan o`zaro munosabatda ekologik madaniyat tajribasini to`pladi. Jamiyat taraqqiyotining ilk davrlarida insonlar taqdiri tabiat ne'matlarini o`zlashtirish bilan bog'liq bo`lgan bo`lsa, bugungi kunda o`zlashtirayotgan ne'matlarini qanchalik oqilona foydalana olishi bilan bog'liq. Insonning ichki va tashqi faoliyati tabiatga moslashishni ta'minlashga qaratilgan bo`lib, o`z-o`zini tarbiyalash, irodasini boshqarish, emotsiyalarga berilmaslik, oqillik va donolikni tafakkur etish va o`zini tutishga e'tibor berilgan. Inson bu yerda uning tabiatdan ajratilgan maxsus komponenti sifatida qabul qilinmaydi, aksincha, uning bir bo`lagi va rivojlantiruvchi omili sifatida qaraladi. Inson va tabiat o`rtasidagi munosabatlarning tubdan o`zgarishini insonning ishlab chiqaruvchiga aylanishi, tabiiy muhitni o`zgartirishi mumkinligini anglagan neolit inqilobi bilan bog'lashadi. Keyingi sanoatgacha bo`lgan bosqich qishloq xo`jaligining asta-sekinlik bilan o`sishi, hunarmandchilikning rivojlanishi, oddiy tovar ishlab chiqarishning paydo bo`lishi bilan bog'liq bo`lgan holda, sanoat inqilobining ilmiy - texnik taraqqiyoti, texnogen svilizatsiyaning bosqichma-bosqich shakllanishi oqibatida insonning texnikaviy tafakkur kuchi tabiat kuchlaridan ustun kelishiga olib kelgan holda bu taraqqiyot natijasi o`laroq inson o`zini o`zi yo`q qilish jarayoniga ham yo`l ochdi. So`nggi o`n yilliklarda sayyoramizda ro`y berayotgan global ekologik inqiroz shaxsning ekologik madaniyati yetarli darajada shakllanmaganligining oqibatidir.

Ekologik madaniyat - bu tabiat haqidagi bilim, ong idrok, savodxonlik, intellektual salohiyat va uni amalda qo`llay bilish faoliyati, atrof-muhitga nisbatan faoliyatining yuksak ko`rsatgichi, ongli va ma'suliyatli yondashuvdir. Insoniyat jamiyati tez taraqqiy etayotgan sivilizatsion makonda tabiatni muhofaza qilish harakati butun dunyoni qamrab oladi. Bugungi zamon fanida "ekologiya" tushunchasi insonlar hayotining biologik, iqtisodiy gegiyenik, texnik, ijtimoiy omillarining birligi sifatida tafsiflanadi. Ekologik madaniyatda 3ta asosiy komponentni ajratib ko`rsatish mumkin: kognitiv (bilim), qiymat yo`nalishlari va faoliyat(ko`nikma va qobiliyatlar). Ekologik madaniyat -butun shasxning mohiyati, uning turli tomonlari va fazilatlari bilan uzviy bog'liqdir. Ekologik madaniyat inson hayotining axloqiy va ma'naviy sohasi sifatida quyidagi elementlarni o`z ichiga oladi:ekologik ong; ekologik munosabat va ekologik faoliyat.

Ekologik madaniyat ilmiy bilimlarnng tabiiy, ijtimoiy va texnik elementlarini birlashtiradi, ya'ni yaxlit tizimning shakllanishini ifodalovchi geografik voqelikdagi fazoviy-zamon munosabatlari bilan o`zaro ta'sirda bo`ladi. Insonning ekologik madaniyatini shakllantirish - bu jamiyat va tabiat o`rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirish usuli bo`lib, sayyora hayotini saqlashga, jamiyatning ongli ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatga, tabiat-inson-jamiyat, ya'ni, uchta tamoyil mavjudligini tushunishga qaratilgan. Geoekologik madaniyatni shakllantirishdan maqsad tabiatga mas'uliyatli, g'amxo`r munosabatni tarbiyalashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish inson, jamiyat va tabiat o`rtasidagi o`zaro ta'sir jarayonlari va natijalarini tushunishga qaratilgan ilmiy bilimlar tizimini shakllantirish bo`yicha maqsadli tizimli ish olib borishni taqozo qiladi. Tabiatga nisbatan ekologik qadriyat yo`nalishlari, normalari va qoidalari, uni o`rganish va muhofaza qilish qobiliyati va ko`nikmalari, shuningdek, tabiiy resurslardan to`g'ri foydalanish, afsuski, hozirgi paytda amalda har doim ham amalga oshirilmaydi. Ekologik madaniyat atrof-muhit haqidagi axborotni kengaytirish bilan emas, balki ekologik fikrlashni shakllantirish bilan bog'liq[6].

Ekologik madaniyat bugungi bir qancha omillarga ko`ra dolzarb masaladir. Birinchidan, tabiat va atrof muhitga nisbatan odamlarning dunyoqarashini o`zgartirishning tizimli omilidir. Ikkinchidan, ekologik madaniyat ekologik bilimlarning uyg'unlashuvi va funksional bo`lishi uchun ta'lim sohasida uzoq muddatli uzluksiz jarayonni qamrab oladi. Ekologik madaniyatning mohiyati va namoyon bo`lish xususiyatlarini turli tomonlardan tadqiq etish zarurligini ko`rsatadi. Xususan inson bioijtimoiy mavjudot sifatida nafaqat jamiyat, balki tabiatning ham bir bo`lagidir. Demak, inson tabiat bilan o`zining biologik va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish yo`lida munosabatga kirishadi, uni o`zlashtiradi. Ekologik madaniyat insonning tabiatni o`zlashtirish va o`zgartirish yo`lidagi ongli faoliyati natijasidir. Madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ekologik madaniyat umuman jamiyat madaniyatining tarkibiy qismi bo`lib, tegishli bilimlar, madaniy an'analar, qadriyatlar insonning tabiiy muhitga bevosita ta'sir qilish vositalarini, shuningdek, tabiatning ma'naviy va amaliy rivojlanishi vositalarini baholashni o`z ichiga oladi. Atrof muhitni muhofaza qilish institutlari alohida element sifatida muayyan shaxsda ekologik madaniyatni qo`llab-quvvatlash va rivojlantirish maqsadiga xizmat qiladi. Madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ekologik madaniyat umuman jamiyat madaniyatining tarkibiy qismi bo`lib, tegishli bilimlar, madaniy an'analar, qadriyatlar insonning tabiiy muhitga bevosita ta'sir qilish vositalarini, shuningdek, tabiatning ma'naviy va amaliy rivojlanishi vositalarini baholashni o`z ichiga oladi. Insoniyat

[6] Родзевич Н.Н. Геоэкология и природопользование: Учеб. для вузов / Н.Н. Родзевич. - М.: Дрофа, 2003. - 256 с.: ил., карт.

haliyam amal qilib kelayotgan madaniyatning bu turini sezilarli darajada G'arbiy Yevropa falsafasi boshlab bergan bo`lib, uning asosi egosentrikdir. Tabiat haqidagi tushuncha insondan uzoq, qolaversa unga qarama-qarshi bo`lgan ob'ekt sifatida shakllanadi.

Jamiyatimizda aniq takliflar asosida jamiyatning eng quyi tizimidan boshlab tabiatni asrash bo`yicha ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda mahalla fuqarolarining, ayniqsa, yoshlarning ekologik ongi va madaniyatini yuksaltirish bilan bog'liq masalalarni tadqiq qilish orqali ularning atrof-muhit sofligini ta'minlashdagi ma'suliyatini yanada oshirib borish bugungi kunning asosiy vazifasiga aylandi.

Bu borada O`zbekiston Respublika Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2022-yil 21-dekabrdagi Oliy Majlis va O`zbekiston xalqiga yo`llagan murojaatnomasida: "Tabiatimizni asrab-avaylash, suv, havo va atrof-muhitni toza tutish kelgusi yilda har bir mahalla aholisining madaniyati va amaliy harakatiga aylanishi kerak. Bu borada mavjud vaziyatni ijobiy tomonga o`zgartirish uchun ekologiya va atrof-muhitni asrash bo`yicha sa'y-harakatlarimizni, xususan, «Yashil makon» umummilliy loyihasi doirasidagi ishlarimizni kuchaytiramiz." deb ta'kidlagan edi. Darhaqiqat, bugun barcha xalq, millat va elatlarning vazifasi – bu atrof-muhitga ziyon yetkazmagan holda tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishdan iborat. Ma'lumki, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish, mazkur loyiha doirasida yiliga 200 million tup daraxt va buta ko`chatlarini ekish belgilangan edi. Bunday keng ko`lamli tashabbusning amalga oshirilishi natijasida shaharlarimizdagi yashil maydonlar hududi hozirgi 8 foizdan 30 foizga oshirilishi rejalashtirilgan. Umuman bu loyiha bo`yicha kelgusi besh yilda 1 milliard tup daraxt ko`chat ekilishi maqsad qilingan. Bu kabi yirik loyihalarni amalga oshirishda yoshlarning o`rni va ularga tabiatni asrash bo`yicha berilayotgan ekologik ta'limning o`rni muhimdir.

Ekologik madaniyatni shakllantirishda eng muhim omillardan biri mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirish, mehnat faoliyati uchun yuqori ijtimoiy motivlarni shakllantirish, bilimga kognitiv qiziqishalrni rivojlantirish, bilimlarni amaliyotga qo`llash istagi, burch, ma'suliyatni anglash ba bajarishga tayyorgarlik holati bilan belgilanadi.

REFERENCES

1. 2022-2026-yillarga mo`ljallangan yangi O`zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to`g'risida O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni,28.01.2022 yildagi PF-60-son.www.laex.uz.

2. Андреев М.Д. Экологическая культура как основа гармонизации отношений между обществом и природой // успехи современного естествознания.-2009.-

№7.c.143-145;url: https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=12735 (дата обращения: 12.09.2023).
3. Sh.Otaboyev, S.Mirvaliyev va E. Tursunov - Ekologiyada madaniyat va ma'naviyat muommolari. T:. "Nishon noshir nashriyoti",2009.-B.124.
4. Родзевич Н.Н. Геоэкология и природопользование: Учеб. для вузов / Н.Н. Родзевич. - М.: Дрофа, 2003. - 256 с.
5. Глобалистика: Энциклопедия. – М., 2003; Горохов, В.Г. Философия техники как теория технической деятельности и проблемы социальной оценки техники / В.Г.Горохов // Философские науки. – 2006. – №4.
6. Моисеев, Н.Н. Рациональный гуманизм / Н.Н.Моисеев // Общественные науки и современность. – 1993. – №3; Попкова, Н.В. Философская экология / Н.В.Попкова. – М., 2010.

ИЛМ – ФАЛСАФА ВА ЭЪТИҚОД МОҲИЯТИ

Лутфилло Ахатов
Чирчиқ давлат педагогика университети
l_axatov@cspi.uz [https://orcid.org/0000-0002-9804-6220]

Аннотация:

Фалсафий ва диний қарашларнинг моҳияти тасаввуфий нуқтаи назардан таҳлил қилинди. Бу илм-фан ривожи орқали иррационал ёндашувга асосланган фалсафий кузатиш шаклида юзага келади. Ахлоқий қарашларни тушуниш учун фан ва эътиқодга илмий ёндашувлар мисоли кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: Илм, фан, эътиқод, ахлоқ, тасаввуф (араб.: التَّصَوُّف), ислом, идрок, ирфон, фалсафа.

НАУКА – СУЩНОСТЬ ФИЛОСОФИИ И ВЕРЫ

Аннотация: Сущность философских и религиозных взглядов проанализирована с мистической точки зрения. Это происходит в форме философского наблюдения, основанного на иррациональном подходе через развитие науки. Для понимания этических взглядов рассмотрен пример научных подходов к науке и вере.

Ключевие слова: Наука, знание, вера, мораль-этика, суфизм (араб.: التَّصَوُّف), ислам, восприятие- мысленно, ирфан, философия.

Science – The Essence of Philosophy and Belief

Abstract: The essence of philosophical and religious views has been analyzed from a mystical point of view. This occurs in the form of philosophical observation based on an irrational approach through the development of science. To understand ethical views, an example of scientific approaches to science and faith has been considered.

Key words: Science, knowledge, faith, morality and ethics, Taṣawwuf (Arabic: التَّصَوُّف), Islam, perception-mentally, Irfan, philosophy.

Илм бу шундай "меҳвар"ки уни забт этиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Шунинг учун, "Илму тафаккур – кишини эзгуликка бошлайдиган беқиёс куч. Илм ва тафаккур одамлар қалбига нур, онгига зиё, хонадонига файз-барака келтирадиган буюк мўъжизадир"[7] деб айтилган.

Илмнинг моҳиятан таърифи – маждуд ҳодисалар (нарса-буюм, эътиқод ва ҳ.к) нинг қандай бўлса, шундайлигича (ўзгартиришсиз) тушуниш, билиш ва ёки таърифи демакдир. Илмнинг шаклланиши бу маълум фан ва соҳалар орқали ортирилган билимлар жамланмаси сифатида вужудга келади. Яъни, бирқанча

[7] Каримов И. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. -Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 133.

билимлар (фалсафа, тарих, биология ва ҳ.к) жамланмаси уларoқ юзага чиқади. Илм "эга"си эса Олим деб аталади. Илм эгасининг сурат ва сийрати, унинг ижтимоий муносабатлардаги фаолиятида ўз аксини топади. Олимликнинг ўз формуласи бор. Бунда: Истеъдод, Илм, Ахлоқ, Эътиқод, Журъат = ОЛИМ шаклида кўриш мукин.

Унутмаслик керак, "Илм" бу ўз-ўзича шаклланмайди. Унга эга бўлиш учун одам фарзанди борки биз ёзган ушбу (Истеъдод, Илм, Ахлоқ, Эътиқод, Журъат = ОЛИМ) босқичлар орқали ундан манфаат топади. Маълумотлар алмашинуви, бир сўз билан айтганда, тарихий жараёнлар ислом фалсафаси (ислом тарихшунослиги) икки услуб асосида амалга оширилади. Бу борада "Биринчиси – тарихда бўлиб ўтган ҳодисаларни кўрган ва билганлардан ривоят қилиш... Иккинчи услуб – бўлган воқеаларни ривоят қилиш билан бирга, уларни таҳлил қилишни ҳам йўлга қўйиш"[8] тарзида тадқиқ қилинганлигини кўрамиз. Бундай услуб орқали ислом фалсафаси ҳам кенгроқ минтақаларга кириб борди. Бу эса ислом дини орқали ислом илмлари (Ҳадис илми, тафсир, фиқҳ, калом каби илмлари) ҳам шаклланиб борган. "VIII асрнинг биринчи яримида Мовароуннаҳр Араб халифалигига бўй сундирилганидан сўнг Марказий Осиёга ислом дини билан биргаликда ислом илмлари – тафсир, ҳадис, фиқҳ ва калом ҳам кириб келди"[9] деган маълумотлар бунга мисол.

Исломда ахлоқ илмига алоҳида эътибор қаратилади. Илми ахлоқ – бу Исломнинг учдан бири (Тасаввуф илми), яъни Руҳий тарбия – Иҳсон деб қаралади. Шунинг учун, Илм талабида бўлган инсон аввало поклик ва соф ният ила ахлоқни шакллантириб (эгаллаб) олиши ва унга амал қилиши лозим бўлади. Ундан сўнгра, билимни ихтиёр қилмоғи лозим. Билим – бу маълум соҳа (йўналиш) орқали ўзи ва бошқага манфаат келтирувчи тушунча-кўрсатмалар (қоидалар) тарзида олинадиган фаолият маҳсулидир. Ахлоқли инсон билим эгаллагандан сўнг, Ирфон (Гносеология) йўлини излай бошлайди. Ва бу йўл орқали ўз билимини намоён қилади. Билимлар жамланмаси тарзида илм ҳосил бўлади. Кимдир ҳикмат илми ва яна бошқа(лар) эса тасаввуф орқали ўз тариқат-йўлларини белгилай бошлайдилар.

Тариқат – йўл танланиб олингандан сўнгра, у инсон маълум мақомда намоён бўлиш асносида унга одоб (мақом одоб-касб одоби) намоён бўла бошлайди. Бу вақтнинг тизгинини ўзига бўйсўндиришга, ҳаракат йўлига тушади. Вақт унумдорлигини ҳис қилган инсон обидлик рутбасида ҳаракат қила бошлайди. Шунингдек, вақт мазмунини янада ошириш пайига тушади. Ва

[8] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Ислом тарихи (I – китоб) -Тошкент: Hilol-Nashr, 2023. – Б. 10.
[9] Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар) -Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б. 35.

бу вақтда у олимликни (олим киши вақтни ўз ихтиёрига бўйсундирувчилар бўлади деб айтилади) хоҳлай бошлайди. Олимлик "мақом"ида туриб, ўзи ва жамияти учун манфаатли касбу-кор билан (мерос қолдириш пайида) иш бошлайди. Зеро, Расулуллоҳ (саллаллоҳу алайҳи ва саллам) "Бир олим минг обиддан афзалроқдир"[10] деб айтганлар.

Демак, олимлик шарафига эришган инсон чин маънода Илмга даъвогарликка лойиқ бўладиган ва унга эга бўлишга лойиқ (Аллоҳдан кейинги) зотдир. Пайғамбар (саллаллоҳу алайҳи ва саллам) "Ҳар бир мусулмоннинг илм талаб қилиши фарздир"[11] деб айтган. Шунинг учун, "Илм инсонга нима фойда-ю, нима зарар эканини билдиради. Инсон орзу-мақсадларига илм орқали етишади"[12] деб таъкидланган.

Илм ва унинг шаклланиши ва таҳлилини биз бир неча босқичлар орқали белгилаганимизнинг ҳикмати ҳам шундаки, баъзи адабиётларда (бугунги кунда тадқиқотчилар) синоним сифатида билим ва илм тушунчалари ёнма-ён ва баъзан тенг "куч"да деб билувчилардан фарқини очиб беришги ҳаракат қилдик.

Ахлоқий-ирфоний қарашлар мазмунан бирикиши, рационал билишнинг гносеологик ёндашувига хос тадрижий жараёндир.

Ирфон илми ақлий фаолиятнинг билишга бўлган субстационал жиҳати уларок, тасаввуф (орифлар) таълимотида муҳим аҳамият касб этган. Шунинг учун ўрта аср фалсафаси (тасаввуф) намояндаларининг диярли аксариятида эътиқод бош омил вазифани ўтаган ва ҳар бир илмий меросни ёзишда Аллоҳ номи ила деб бошлашган.

Ҳикмат илми уларок рационал ёндашлар ақлий фаолият маҳсули тарзида тадқиқ қилинса, ирфон илмида ушбу рационал ёндашувнинг амалий аҳамияти шаклида тадқиқ этилишлиги лозим. Бу жараёнда эса инсон тафаккуринг маҳсули бўлган фалсафий қарашлар инъикоси шаклланади.

Ҳегил (Гегил) билан Кант таълимотида илмий ва фалсафий фикрлаш ўртасидаги қарама-қаршиликнинг (идеализмга зид деб қаралган) борлиги, аргумент (далил) фалсафанинг ички моҳиятига зид эканлигини айтилса[13] ҳамки,

[10] Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари. –Тошкент: Munir, 2022. – Б. 10.

[11] Ўша манба. – Б. 6.

[12] Ўша манба. – Б. 10-11.

[13] Қаранг., Л.Витгенштейннинг что "философия — не теория, а деятельность" (Логико-философский трактат. М.: 1958, 50-бет) позицияси, Ясперснинг фикри билан, унга кўра фалсафа "фалсафалаш", "илмий фикрлашнинг ички фаолияти", фалсафага ўхшамайди, умуминсоний ва умуминсоний фикрлаш эмас. (Жасперс К. Пҳилософҳисче А утобиографҳ ис — Ин "Карл Жасперс", С ту тг арт, 1957, п. 27). Фалсафани "фалсафалаш"га қисқартириш уринишларини "унинг илмий бўлмаган табиатини тан олиш" деб тўғри баҳолаган Гуссерль, шу

Кант "маърифатпарварлик нима?" деб айтилганда (маърифатга хослик) бунда инсоннинг бирон бир ўзининг ўз айби борлигини тан олувчи кам сонли минтақа-давлатларда мавжудлик бўлиб, бунда ушбу озчиликнинг сиздаги сабабиятларни бошқаларнинг кўрсатмаларисиз илғанмаслик (эътироф этилмаслик) деб қарайди. Бундан маълумки, инсон ўз айбини (ботиний қувват ила) тан олишлиги ва ташқарида (зоҳиран) эътироф этилмаслик позициясида бўлишлик лозимлигининг ёрқин ифодасидир.

Бугунги шиддат билан тобора жадаллашиб бораётган вақт масофасининг талабларидан бири бу жамиятда малакали мутахасисларни, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, баркамол авлодни вояга етказиб, мамлакат ва жамият тараққиётига ўз ҳиссасини қўшадиган, шунингдек, жамият маънавий камолотининг илҳомлантирувчи манбаи сифатида намоён бўладиган авлодни камол топтиришдан иборатдир.

Шунинг учун, ёш авлодни тарбиялашда бугунги кун билан ҳамнафас бўлишлиги билан бирга, Ислом дини ва урф одатларнинг моҳиятига алоҳида эътибор қаратиш орқали тарбиялаш лозим. Бу эса, ўз навбатида, фалсафий тафаккур тарзини ривожлантирувчи атрибутлар ва ирфоний қарашлар компаративистикасини ўрганиш кераклигини тақоза этади.

Жамият маънавий камолотининг илҳомлантиришга хизмат қиладиган манбалар бўлмиш фалсафий-ирфоний қарашлар орқали ёш авлодни камол топтириш учун ҳикмат илми-фалсафа ва орифлар зикри-ирфони илмини кенг оммага тадбиқ қилиш бош мақсаддир. Ҳар бир даврнинг ўзига хос ижтимоий муҳити ва "Жамият барқарорлигининг муҳим устувор томонларини белгилаб берувчи тузум"лар шакилланиб борганлигини тарихий манбалардан кузатишимиз мумкин.

Минтақалар барқарорлиги эса дин ва ахлоқ, санъат ва адабиёт ўз замирида фарсафий-ирфоний илмларни шакилланиб боришлиги рад этиб бўлмас ҳақиқатдир. Зеро, санъат ва дин ҳеч бир замон ва маконда ҳам, ҳеч бир минтақа ва миллатда ҳам бўлинмас ҳисобланиши билан ўз мавқийга эга. Дин ва санъатнинг миллат танламаслиги бу инсоният тарихидаги "Буюк кашфиёт" демакдир. Ушбу "кашфиёт"ни мазмун-моҳиятида шаклланган тасаввуфий-ирфоний қарашларни тафаккур орқали мушоҳада қилиш бу ҳикмат илми-фалсафанинг вазифаси.

Ирфоний қарашлар орқали миллий маънавиятимиз ва унинг бунёдкорлари учун муҳим вазифаларни белгилаб беради. Қонунан тартибга

билан бирга, "философствованию" как "признание ее ненаучности", жуда яхши иш қилиши мумкинлигига ишонган (Логос, 1911, кн. 1, 25-бет).

солиш ва маълум меъёрларни жорий қилиш соҳалардаги фаолиятни назорат қилишга ургатса, эътиқод орқали ҳалоллик, поклик, виждон ва бирқанча диншунослик "категория"лари орқали инсонларни тўғри йўлга бошлашга ундайди. Ҳар иккала томондан қаралса ҳам, илм ва у орқали кучли жамиятни бунёд этиш мумкин. Буларни тизимли асосда шакллантириш эса фалсафий-ирфоний қарашлар орқали йўлга қуйиш мумкин. Бу эса миллатлар ва минтақалар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни, бағрикенглик ва дўстлик руҳини сайқалланишига замин ҳозирлаши табиий жараёндир.

Тарихда шундай машҳур зотлар ўтганки, тазкира ва тарих арбоблари улар ҳақида сўз очганларида: "Бу зот таъриф ва тавсифга муҳтож эмас, бу ерда номлари табаррукона келтирилди", деб қўя қоладилар.[14]

Фан обьекти тарзида мушоҳада орқали маълум бир ўзгаришларни тафаккур тарзида анализ-синтез қилиб, қисман хулоса қилиш мумкин, аммо бу фақатгина рационал ёндашувни тақоза этади. Бугунги глобаллашув даврида, керак бўлса рационал қарашларнинг бир ўзи билан чегараланиш бу бирёқлама қарашни тақозо этади. Шунинг учун рационал ёндашувларни янада мукаммалроқ аҳамият касб этиши учун иррационал ёндашувларни ҳам кенг миқёсда жонлантириш керак. Бунда фалсафа илмининг хайрихоҳлиги ўз-ўзидан ирфон илми ва унинг намояндаларига мурожаат қилади. Шундагина фалсафий-динний қарашлар маълум маънода янгича тафаккур тарзини шакллантиришга дастак бўлиб хизмат қилади.

Фикрлар жамланмаси ўлароқ, Илм – бу фалсафа ва эътиқоднинг моҳияти эканлигини ушбу маълумотлардан билиб олиш мумкин. Ҳар қандай маълумотларнинг жамланмаси бу тўғри бўлиши мумкин эмас! Йўқса, олимлик, обидлик, устозлик ва шогирдлик каби "мақомот"ларга ҳожат қолмасди. Инсон бу фикрловчи биологик зот экан, демак, барча маълумотни (кўрган, тинглаган, ўқиган ва ҳ.к) тафаккур "тарози"сида ўлчаб, анализ-синтез қилиб кўрмоғи лозим. Билмаганини билувчилардан (устозлардан) сўраб, аниқлаши шарт бўлади. Ҳаттоки, Қуръони Каримдаги маълумот бўлса ҳам. Зеро, "Қуръондан истаган одам ҳукм чиқаришга ҳақли десак, Аллоҳ таолонинг "Билмасангиз, зикр аҳлидан сўранг" деган ояти бекорга чиқиб қолади, чунки ҳамма ўзи Қуръонни билиб, тушуниб олаверса, зикр аҳлидан сўрашнинг нима кераги бор? Ташаддуд вакиллари мана шу жойда жим бўлиб қолишади"[15] деб айтилган.

[14]Васлий Самарқандий. Имом Аъзам ҳаёти ҳақида қимматли сўзлар, Ал=калому=л=афам фий маноқиби=л=имоми=л=аъзам. – Тошкент: Мажнунтол, 1991. – Б. 3.
[15] Шайх Салоҳ Абул Ҳож Ҳанафий мазҳабига теран нигоҳ. -Тошкент: Hilol-Nashr, 2024. – Б. 67.

REFERENCES

1. Каримов И. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. -Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Ислом тарихи (I – китоб) -Тошкент: Hilol-Nashr, 2023.
3. Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар) -Тошкент: Akademnashr, 2020.
4. Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари. –Тошкент: Munir, 2022.
5. Васлий Самарқандий. Имом Аъзам ҳаёти ҳақида қимматли сўзлар, Ал=калому=л=афам фий маноқиби=л=имоми=л=аъзам. – Тошкент: Мажнунтол, 1991.
6. Шайх Салоҳ Абул Ҳож Ҳанафий мазҳабига теран нигоҳ. -Тошкент: Hilol-Nashr, 2024.

КЛАССИФИКАЦИЯ РЕЛИГИЙ КАК МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ, НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Нешитов Петр Юрьевич
Кандидат философских наук, доцент
Чирчикский государственный педагогический университет,
доцент кафедры социальных наук
neshitovp@gmail.com

Аннотация. Проблема классификации религий имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение. Уровень взаимопонимания и взаимодействия в обществе зависит от того, какие понятия о разных религиях получают распространение в обыденном сознании, среди верующих, в средствах массовой информации, в системе образования. Религиоведение призвано выработать классификацию религий с опорой на принципы объективности, детерминизма и системности и адаптировать ее к потребностям учебного процесса.

Ключевые слова: религия, религиоведение, классификация религий, философия религии, социология религии, образование.

Любой продолжительный разговор на религиозную тему рано или поздно приходит к тому, что религии бывают разные, что религий много. Этот факт множественности религий по-разному воспринимается и оценивается обыденным, религиозным и научным сознанием.

В обыденном сознании религия предстает как лишь один из элементов целостного образа жизни и легко смешивается с этническими, моральными, эстетическими, политическими определениями. Все религии делятся здесь на «наши» и «чужие», на «нормальные» и «странные», на «актуальные» и «устаревшие». О принадлежности человека к религии обыденное сознание судит по внешним, легко замечаемым признакам, таким как ритуальные предметы, одежда, этикетные формулы, кулинарные привычки.

Для религиозного сознания религия – это или важный, или центральный компонент жизни, образующий основу всех остальных видов деятельности. В понимании верующего человека успех или неудача, благополучие или нужда зависят от того, насколько добросовестно он выполняет свои религиозные обязанности. В этой связи все религии делятся на «истинные» и «ложные», «хорошие» и «плохие», «полезные» и «вредные». Если первые, по мнению верующих, помогают бороться с трудностями и достигать спасения, то вторые

только создают иллюзию поддержки. Признаками нахождения на «истинном» пути служат соблюдение ритуалов, следование нравственным заповедям и знакомство с основами вероучения.

Научное сознание помещает религию в теоретический контекст, который позволяет описать ее как способ духовной жизни и развивающийся социальный институт. Поскольку научный метод предполагает переход от простого к сложному, все религиозные явления можно в первом приближении рассматривать как «простые» и «сложные». О той или иной степени развития религии свидетельствует ее способность отвечать психологическим и социальным потребностям человека.

Наука о религии неоднородна. В ее составе выделяются история религии, психология религии, социология религии и философия религии. Опираясь на общенаучные принципы объективности, детерминизма и системности, каждая религиоведческая дисциплина по-своему классифицирует изучаемые явления.

История религии собирает факты религиозной жизни и упорядочивает их согласно пространственной и временной принадлежности. Основными источниками фактов для историка религии служат разного рода тексты, от священных до полемических и от юридических до художественных, а также археологические находки и этнографические описания. В исторических исследованиях принято деление религий на первобытные, древние и современные.

Для психологии религии представляет интерес внутренний мир верующего человека. Наблюдая и анализируя эмоции, чувства, сознательные и бессознательные мотивы поведения, психолог получает знание о том, каковы предпосылки личной религиозности, через какие этапы проходит личность в религиозном развитии, какой отпечаток личные особенности верующих накладывают на ритуальную практику и вероучение, как религиозный образ жизни влияет на самосознание и мироощущение. С точки зрения психологии, религии делятся на мистические и пророческие, в зависимости от преобладания в них интровертивной или экстравертивной установки.

В социологии религии внимание исследователя направлено на способы и масштабы объединения верующих, а также на взаимодействие религиозных организаций с внешним социальным окружением. При помощи опросов, экспериментов и статистических средств социолог определяет функции религии в обществе. С учетом масштабов потенциального и действительно достигнутого объединения верующих религии в социологии разделяются на родоплеменные, национальные и мировые.

Перед философией религии стоит задача охарактеризовать образ мысли верующих людей. Философское исследование религии включает в себя как систематизацию религиозных представлений о сверхъестественном, о мире, о человеке, так и анализ религиозной логики. При философском рассмотрении все религии делятся на атеистические, политеистические и монотеистические.

Решение вопроса о преимуществах отдельных классификаций религии принадлежит философии. Соответственно, основу единой научной классификации религий составляют философские понятия, порядку которых подчиняются понятия исторические, психологические и социологические. Однако по соображениям практической пользы религиоведческая теория может быть приспособлена к наличным общественным условиям, в частности, в просветительских и учебных работах допустимы отступления от академической манеры изложения в сторону некоторого упрощения понятийного аппарата.

Институт образования существует в определенных культурных, социальных, политических и экономических условиях. Образовательные программы по религиоведению, опираясь на единую научную основу, меняются вместе с общественными потребностями. Отбор и порядок изучения отдельных тем в рамках учебного курса, степень их раскрытия, мера популяризации зависят от образовательной ступени и возраста обучающихся, от конфессионального состава общества, от задач, обозначенных политическим руководством.

Объем знаний, накопленных наукой о религии, велик. Охватить образовательной программой все факты, понятия, теории невозможно. Следовательно, разработчикам приходится производить отбор тем и вопросов, какие-то из них включая в программу, какие-то оставляя без внимания. Критерием отбора фактического материала выступают понятия, сложившиеся в одной из религиоведческих дисциплин. Авторы русскоязычной учебной литературы обычно склоняются к тому, чтобы применять социологическую терминологию, поэтому воспроизводят классификацию религий, в которой выделяются религии родоплеменные, национальные и мировые. Этой же классификацией определен порядок изучения религий.

На степень раскрытия тем в учебных программах по религиоведению влияют конкретные общественные условия. Например, очевидно, что в странах с доминированием буддийского, христианского или мусульманского населения обзор мировых религий производится в разных пропорциях, поскольку каждая страна заинтересована в сохранении собственной культурной памяти и традиций. Однако, если композиция курса во всех случаях одна и та же, если основные понятия социологии религии сформулированы ясно и отчетливо, то

различия в пропорциях позитивного знания не создают препятствий для взаимопонимания в рамках общей научной картины мира.

Правомерен вопрос, оптимален ли выбор именно социологической классификации религий для решения педагогических задач. По-видимому, ответ должен быть положительным, так как у других классификаций имеются серьезные ограничения в применении к учебному процессу. Для системы массового образования философская классификация религий слишком сложна, с чем связан риск уклонения от принципов научного познания в непродуктивную богословскую полемику. Историческая классификация, нагружая память и воображение, дает мало пищи аналитическим способностям. Для работы с психологическими понятиями требуется значительный опыт самонаблюдения и самооценки, который отсутствует у большинства обучающихся.

Итак, из факта, что существует много религий, вытекает необходимость их классификации. Обыденное и религиозное сознание производят классификации, которые могут порождать в обществе высокомерие, неприязнь и безответственность, провоцировать столкновения. Научная классификация религий позволяет преодолеть субъективные ограничения обыденного и религиозного сознания. При этом, хотя любая научная классификация религий опирается на философские понятия и находит в них свое обоснование, в учебно-методическом плане именно социологический взгляд на религию предпочтителен, тогда как исторические, психологические и философские понятия призваны играть вспомогательную роль.

АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ДІН ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ДАМУ

А. Т. Кашкинбаева
«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы,Философия докторы PhD
Tashenev University, Шымкент қ.
asemai7@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается особенности философских мыслей Абая и полезностьего назидании для современной молодежи.

SUMMARY

This article examines the features of Abai's philosophical thoughts and the usefulness of his edification for modern youth.

Абай Құнанбаев -қазақ халқының ұлы ақыны, ағартушысы, ойшыл кемеңгер, дана философы. Кейінгі ұрпаққа нағыз тәрбиелік мәні зор, алдағы жолын дұрыс ізгілікпен бастауға сабақ боларлық құнды дүниелерін қалдырды. Абай Құнанбайұлы – қазақ халқының көрнекті ойшылы, ақын, ағартушысы. Абай тарихқа ең алдымен кемеңгер ақын ретінде енді. Оның ақындық шеберлігі қазақ даласында шырқау биікке көтерілді. Абай өлеңдері әрқашан есті, сөздері жинақы, ойлары терең, тәрбиелік мәні зор, деңгейі жоғары болып келеді. Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, деп ақынның өзі айтқандай, оның өлеңдерінің әлеуметтік, этикалық мәні мейлінше терең. Сонымен қатар Абай өз заманының қоғам қайраткері, ойшыл-философы болды. Ең алдымен ол өз халқына өлеңдері, қара сөздері арқылы ұдайы ой салды, оның көкірегін оятып, оны надандықтан, жаман қылықтардан сақтандырды, мәдениетті болуға, прогреске шақырды. Халқымыздың басынан кешкен жақсы-жаман тағдыры Абай жырынан орын алған деуге болады. Солай дей тұра қазағым Абайдың айтқанына еріп, Абай жолымен жүрер болса, кешегідей, бүгінгідей болмас еді, рухы да, намысы да жоғары, ұяты да қалыпты болар еді. Абайдың жан құмары, жан азығы туралы айтқан сөздері қазақтың рухын оятуға бағытталған.

Философия адам жолына, ғылым жолына, тарих жолына ерекше мән береді. Олардың жүріп өткен жолынан тәлім, тағлым іздеп сабақ алады.

Абай шығармалары тұнып тұрған нәрлі бұлақ десек қателеспейміз, өйткені оның өлеңдері болсын, қара сөздері болсын адамның өзін дұрыс танып, өз жолын саралауға бағдар беретін тағлым.

Бүгінде де бізге керегі осы – Абай жолы. Абай жолында, Абай ілімінде біздерге қажет нәрсенің біразы бар: нарық та, демократия да, бәсекелестік те, ғылым-білім де бар. Тек оны дұрыс игере білуіміз қажет.

Кейінгі кезде біз Абайдың философиясын ғана мойындап қоймай, оның ілімінің дәстүрлі философиямен, әлемдік философиямен үндесіп жатқанын да ауыз толтырып айта аламыз...

«Философия» деген сөздің мағынасы -даналық, даналыққа құштарлық дегенді білдіреді.. Абай Сократты пір тұтады, оны тілге тиек етеді, Сократша ойлап, Сократша әңгімелескісі келеді. Сократша сұхбат құрып, оған 27 қарасөзін арнайды. Абай Сократқа ден оның даналығы үшін ден қойды, әрине білім-ғылымды жоғары бағалағаны үшін, халқына аянбай қызмет еткені үшін, надандықпен күрескені үшін, шәкірттеріне озық тәрбие бергені үшін Абай Сократты жақсы көреді, одан үлгі алады. Абай Сократты хакім, яғни дана деп қадірлейді.

Абай өзінің өмірлік миссиясын да Сократша түсінеді: халқына аянбай қызмет ету, бетке ұстар құндылықтарын атап көрсету, кемшілігін ашық, батыра айтып, халқын түзету. Сол үшін де Абай өз шығармаларында Сократша сынды, мысқылды, кекесінді көбірек пайдаланады. Батыста осы кезге дейін философияны ғылым деп, гносология, логика, методология деп таниды. Бірақ философияның төл қасиеті, негізгі қызметі – даналықты жүзеге асыру. Сократ үшін, Абай үшін философия – ең алдымен даналық.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Талай адамның басынан өткен, талай адамдарды өкіндірген нәрсе. Қазіргі жастарға да қатысы бар ұлағатты сөз.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдап көрсеқызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!

Елімізде отбасын құрған жастардың жартысына жуығы көп ұзамай айырылысып жатыр.

Тағы да сол «Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат» деген өлеңінен үзінді:

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,

Кедей қызы арзан деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Түсіне білген жастарға Абай өз өлең жолдарымен қысқа ғана мазмұнды сыр ұқтырып отыр. Абайдың бәрімізге белгілі, белгілі болғанымен санамызға сіңбей, басшылыққа алынбай, жаттанды сөз болып қалған «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінің алғашқы жолдарын келтірсек:

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ -
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой –
Бес асыл іс көрсеңіз.

Бұл өлеңінің әрбір жолы – тұнып тұрған даналық. Абайдың өлеңдерін, қара сөзін талдап, тарқата білсек, осындай даналыққа тап боламыз. Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» деген сөзін, жастарға ғана емес, бүкіл ойлы, саналы жанға сабақ боларлық құндылық. «Орын» деген философияда жайсөз емес. Оның терең мәні бар және салмағы ауыр: әр нәрсенің дүниедегі орны, адамның дүниедегі орны, олардың бір-біріне лайық болуы-қай кезде де күрделі мәселе. Абай атап көрсеткен «бес дұшпан»: өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ-деп атап отырған дұшпандықты елеп, содан аулақ болуға шақырады, ескертеді. Абайдың адамға қойған талаптары бүгін де өзекті болып табылады. Адам бүгін де адам болу үшін Абай ұсынған бес асыл істі игеруі керек.

Абай философиясының өзегі болып табылатын «Адам бол!» деген идеясы бар. Адам әзір күйде туа салмайды, адам болып қалыптасады. Адам болу – екі жақты процесс: бір жағынан, бұл қоғамға, отбасына, ата-анаға, солар арқылы қалыптасқан жағдайға байланысты; екінші жағынан, адамның өзіне - оның талабына, ынтасына, жігеріне байланысты. Адамды күштеп, зорлап адам қыла алмайсың. Адамды сырттан күштеп, инабатты, мәдениетті қыла алмайсың.

Адамды зорлап оқытып, маман қыла алмайсың. Оқу да, ғылым да, өнер де – бәрі де талаппен, ынтамен, жігермен келеді. «Кісіде бар болса талап, отырмас ол бойын балап. Жүрер, әрқайдан ізденер, алар өз сүйгенін қалап», дейді хакім Абай.

Адам еңбек етеді, өседі, жетіледі, бақытты болады. Еңбек – Абай іліміндегі жиі сөз болатын ұғымдардың бірі. Адамға еңбектің қай түрі де жарасады. «Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе, ең болмаса, еңбекпен мал табалық», «Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас, еңбек қылмас, еріншек адам болмас», «Болмасын кекшіл, болсайшы көпшіл, жан аямай кәсіп қыл. Орынсыз ыржаң, болымсыз қылжаң. Бола ма дәулет, нәсіп бұл? Еңбек қылсаң ерінбей – тояды қарның тіленбей». Абайдың белгілеп атап беріп отырғаны бұл философисының даналығы еді.

Абайдың сол кездің өзінде-ақ терең ойды алға тартты. «Терең ой, терең ғылым іздемейді», «Ынсап, ұят, терең ой, ойлаған жан жоқ, жауып қой»; «Малда да бар жан мен тән, ақыл, сезім болмаса, тіршіліктің несі сән, тереңге бет қоймаса», «Терең ойдың телміріп, соңына ермей», адамның ісі бітер ме? – дейді Абай. Мұндай талапқа сол кездің адамдары түгіл бүгінгі заманның адамдары да жауап бере алмас.

Абайды біз өз уақытын басып озған данышпан деп айта аламыз.

Адам болудың, өсіп жетілудің тағы бір шарты – қанағат. Ежелгі грек, үнді, қытай ойшылдары құмарлықты, нәпсіні жеңуге, сөйтіп адамның өзін өзі билеуіне көп мән береді. Адамның ең қиын жауы – оның өзі, дейді үнді даналығы. Қанағат қылу Абай үшін де адамның асыл қасиеті болып табылады. Қанағатшылдық қазіргі нарық заманында да керек, өткені қанағатшыл болған кезде адам өркениетке қарай өседі.

Абайдың поэмасындағы Ескендір патшаға қаратып: «Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең, мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең» деуі де – көрегеннің, дананың түсінігі.

Абай даналыққа, даналықты жеткізетін сөзге, іске, мінез-құлыққа ерекше мән береді. Абай даналықты танып, бағалайды. Абай іліміндегі даналық теориялық топшылау емес, адам болып өмір сүру тәсілі.

Даналықтың түйіні, нақты көрінісі – түсінік. Адамға қатысты нәрселердің бәрін Абай терең түсінеді. Абайда адам туралы, «адамның кейбір кездері» туралы, дүние, өмір, ар-ұят, жақсы-жаман қылықтар, махаббат, достық, білім-ғылым туралы таңғажайып түсінік бар. Міне осыны ұғыну, түйсіну ерекше қасиет.

Абай сөздеріндегі түсінік өмірден, тарихтан, адамдардың сөзін, ісін, мінез-құлқын, қарым-қатынасын көріп-біліп, пайымдап, ой елегінен өткізуден туындаған даналық ойлар еді..

Абайда толық адам туралы жан-жақты ойластырылған ілім бар. Абайдың жауабы қысқа, қысқа болса да нұсқа: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек», дейді. Тағы бір жерде: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек», деп өз ойын нақтылай түседі. Адамның басқа қасиеттері осыдан шығады. «Адамзатқа не керек? Сүймек, сезбек, күйінбек, харекет қылмақ, жүгірмек. Ақылмен ойлап сөйлемек» – деп, Абай ақыл, қайрат, жүректің қалай іске асатынын көрсетеді.

Абайдың даналығын, тереңдігін адам өміріндегі жүректің ерекше рөлін ашып көрсетуінен аңғаруға болады. Бұл арада біз тағы да Абаймен бірге әлемдік философия деңгейіне шыға аламыз. Абайда даналық деген атына сай келетін нағыз философия бар екендігіне куә болып отырмыз.

Бір таңқаларлығы – Абай ақылды, қайратты жүрекке бағындырып қояды. Бұлар «өзімбілемдікке», «әлімжеттікке» салынып, көп нәрсені бүлдіруі мүмкін. Адам өмірінде бәрі жүректің әмірімен, қалауымен болады дейді. Құдайды қалайтын – жүрек. Адамды адамға қосатын – жүрек. Махаббат та, достық та – жүректің қалауы. «Әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық» – бәрі де жүректен шығады (он жетінші сөз). «Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі. Ар-ұяттың бір ақыл күзетшісі» – деген де Абай.

Абай ақылдың жайын терең түсінеді. Ақылды адам сөзге ден қояды, сөзді ұғады. Ақылсыз адам, керісінше, «сөзге ынтасыз» болып келеді. «Қарны тоқ, қаса надан ұқпас сөзді, Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді...» – дейді. «Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса» деп, Абай замандастарын ашық әңгімеге шақырады. Бірақ оны тыңдап, түсінер адам табылмайды.

Абай ілімі ұшан-теңіз. Ақын мұрасында бір жүйеге түсірілген көзқарасын тұжырымдайтын арнайы философиялық шығармасы жоқ. Дегенмен, Абайдың көптеген өлеңдері мен прозалық шығармаларында «... адам мен адамгершілік, ұждан, мораль философиясына төтелей қатынасы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әрі сапалы ойшылдық пікірлері бар екені даусыз». (Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. - А. , 1967, 171-6.).

Өз заманының ғұламасы болған Абай кептеген орыс жазушылары мен философтарының, әсіресе, А. С. Пушкиннің, М. Ю. Лермонтовтың, И. А. Крыповтың, В. Г. Белинскийдің, А. И. Герценнің, Н. Г. Чернышевскийдің, Н. А. Добролюбовтың шығармаларын оқып, зерттеді, орыс рев.-демократтарының озық ойы оның дүниетанымының қалыптасуына үлкен ықпал етті. Ойшыл-ақын

ежелгі заман философтары Сократ, Платон, Аристотель, сондай-ақ, Шытыстың ұлы ойшылы әл-Фараби мұраларымен де жақсы таныс болды; Батыс Еуропа философиясын, дәлірек айтқанда Р. Декарт, Б. Спиноза, Г. Спенсер, Л. Фейербах еңбектерін оқыды:«... езінің рационалдық философиясын Абай кездейсоқ жасай салған жоқ, алдымен осындай бай школалардың оқуынан етіп алып, сөйтіп, буларды езінің творчестволық өңдеуінен еткізген соң ғана жасай алды» (Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. - А. , 1969, т.15 , 141-6.). Ол Ч. Дарвиннің даму теориясы мен анатомиялық ілім негіздерін білді. Абайдың жаратылыстану ғылымындағы білімінің кеңеюіне орыстың материалистік психологиясы, нақтырақ айтқанда И. М. Сеченов пен К. Д. Ушинский еңбектері маңызды қызмет атқарды. Ақынның дүниетанымына сол кезеңде Семейде тұрған, орыстың саяси жер аударылған адамдарымен достығы игі әсерін тигізді. Олардың арасында Е. П. Михаэлис, Н. И. Долгополов т. б. демокр. идеяда тәрбиеленген алдыңғы қатарлы зиялы қауым өкілдері бар еді.

Абайдың кептеген өлеңдерінде терең философиялық ойлары, табиғатқа, болмысқа көзқарастары, таным, ақыл, санат. б. жайлы толғаныстары көрініс тапқан: «Өлсе елер табиғат, адам өлмес», «Көк тұман - алдындағы келер заман» т. б., 45 «сөзден» туратын қара сөзбен жазылған «Ғақлиялары» - ақынның философиялық көзқарасының мәйегі, сөзінің мәні мен тұжырымдарының тереңдігі жағынан ұлттық мәдениет шегінен әлдеқайда асып түсіп жатқан маңызды мұра. Табиғат құбылыстарын тұрақты қозғалыста және даму үстінде, өзара байланысты және себептес деп қарастыратындықтан, ақын әлемнің бір орнында тұрмайтынын атап көрсетеді. Адамның өмірі мен қуаты да өзгеріссіз болмай тұрмайды. Абай әлемнің шексіздігін, қозғалыстың мәңгілігі мен қайталанбайтынын, тыныштықтың салыстырмалы түсінік екенін айқын түсінді:

«Дүние - үлкен көл, Заман - соққан жел,
Алдыңғы толқын – ағалар Артқы толқын - інілер,
Кезекпенен өлінер, Баяғыдай керінер...»

Адам мәселесін Абай әр түрлі: филос. , биол.- психол. , эстетик. және әсіресе, этик. көзқарастан қарастырған. Абай адамның қасиеті туралы ойын өрістете келіп: «Адам баласы екі нәрсеменен: бірі - тән, бірі - жан.

Абай дүниетанымы бұлжымайтын қағида мен нанымға негізделген тапжылмайтын дін сияқты емес, санаға сүйенеді. Ол өзінің бірқатар өлеңдерінде молдаларды, мұсылмандық қағидаларды уағыздаушы дін қайраткерлерін, ырымшылдық пен қараңғылықты қатал сынап, айыптайды. Абай мұрасында таным мен логика мәселелері ерекше орын алады. Қоғамдық өмірдегі ғылым мен білімнің маңызын жоғары бағалап, оларды әлеуметтік жаңалықтармен тығыз байланыстырған ақын таным қызметін қоғамның үздіксіз

дамуындағы басты күш деп есептеді. Оның ойынша қандай да болмасын білімнің, ақиқаттың қайнар көзі адам өзінің сезім мүшелері арқылы танитын объективті шындық. Біздің біліміміздің салыстырмалы шама екенін айта келіп, Абай «... хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнам сызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретімен кезге түседі. Ол көңілге түсіруші... бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемекке», - деп атап көрсетті. Ол таным мәселесін шешкенде ерікті адамның жеке басы мен оның белсеңді күресіне деген сеніміне сүйенеді. Абай сананы, «өз рухын» адам надандыққа қарсы күресте, қажырлы еңбек арқылы үнемі нығайтып отыруы керек деп есептейді. Бір жағынан «сана ерікпен бірігуі қажет», екінші жағынан - сана мен еңбек әрқашанда бір жерден көрінуі керек. Ары таза, еңбекқор, білімді адамдар үшін табиғат құпияларын танудың шегі жоқ. Ақын білімді адам құбылыстар мен заттардың өзінен бұрынғы беймәлім жаңа қырлары мен қасиеттерін тануға кең мүмкіндік алатынын атап көрсетеді. Ол ғылымды: «Адамның білімі қақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпен болады», - деп қарады. Әлемді тануға құштарлық адамның бойына біткен табиғи қасиеті деп есептеді ойшыл

Абай шындыққа жету, таным жолындағы ойлаудың қызметі мәселелеріне ерекше мән берді. «Адаспай тура іздеген хакимдер болмаса, дүние ойран болар еді.. Ғалым алған білімінің көлемімен, көп оқығандығымен ғана ардақты емес, ол өз білімін үздіксіз толықтырып, жаттығып, логикалық ережелерді еркін меңгеріп, шеберлігі мен өнерін шыңдай түсуге тиісті. Абайдың тарихи еңбегі оның өз дәуірі үшін философия саласында қазақтың қоғамдық ойының дәстүрлі қағидаларына бірқатар соны да жаңа пікірлер ұсынғандығында болып табылады. Ақынның идеялық мұрасы қазақтың қоғамдық-

Абай адам танымын надандықтан білімге дейінгі, толық емес білімнен неғұрлым толық Абайдың тарихи еңбегі оның өз дәуірі үшін философия саласында қазақтың қоғамдық ойының дәстүрлі қағидаларына бірқатар соны да жаңа пікірлер ұсынғандығында болып табылады. Ақынның идеялық мұрасы қазақтың қоғамдық-философиялық ойы мен мәдениетінің даму тарихын сапалық жаңа белеске көтерді.Ұлы ақын Абай мұрасы тек қазақ елі үшін ғана емес бүкіл әлем халықтары нәр алатын зор қазына. Адам болып, өз өмірін мәнді жолға қойып алға жыжимын деген ұрпаққа өшпес із қалдырған бағаршам деуге болады.

REFERENCES

1. Ғ.Есім Қазақ философиясының тарихы. философиясының тарихы- Алматы: «Қазақ университеті»,-2006
2.Т.Ғабитов Философия Философия,–Алматы:«Раритет»,-2004.
3. Алтай Ж.Философия тарихы.- Алматы: «Раритет», 2006.
4. Мырзалы С. Философия тарихы.- Алматы, 2009
5. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. -Алматы: «Қазақстан», 1994.
6.Кішібеков Д. Философия.-Алматы: «Нұр кітап», 2002.
7. Абай энциклопедиясы-Алматы, «Атамұра»,1995

МУМТОЗ АДАБИЁТНИ, ТАСАВВУФНИ БИЛУВЧИ ПЕДАГОГЛАР ЕТИШМАСЛИГИ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ФЕНОМЕНИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Бахтиёр Омонов,
Ўзбекистон Миллий университети профессори, сиёсий фанлар доктори,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси**.**

Ҳиротнинг Боғи давлатхона мавзейида, темурийлар хонадонига яқин бўлган давлат хизматчиси Ғиёсиддин Баҳодир оиласида таваллуд топган Низомиддин Мир Алишер феноменал ҳофиза қувватига эга шахс бўлиб, 7 ёшида Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» асарини ҳамда буюк муҳаддисимиз Имом Исмоил Бухорий ҳазратларининг мингдан зиёд ҳадиси шарифларини ёд билган, 7-8 ёшларидан бошлаб ғазаллар ёза бошлаган.

Бизга маълумки, бадиий адабиётнинг бош вазифаси – инсоншунослик, инсоннинг мўъжизавий қудратини очиб беришдир. Бу борада тасаввуф илмининг имконияти чексиз, деб ўйлайман. Шарқ халқлари маънавияти тарихида чуқур из қолдирган диний-фалсафий таълимот – тасаввуфнинг пайдо бўлиши, тадрижий ривожи, асосий жиҳатларини билмай туриб, ҳазрат Алишер Навоий (1441-1501)нинг ижодига баҳо бериш мушкул.

Тасаввуф – инсон камолоти, ахлоқий покланиш ҳақидаги илм бўлган, мазкур тушунча комил инсон концепциясида муҳим нуқта саналган. Инсоннинг ботиний олами, ички зиддиятлари, руҳ ва жисм орасидаги кураш сўфийларни кўп қизиқтирган. Комил инсон – бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим покиза зот, Навоий тили билан айтганда:

Фонийвашеки, ҳам сўзидур пок, ҳам ўзи.
Хуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи.

Тасаввуф аҳли сиғинган идеал – Комил Инсон аслида халқ идеали, адабиёт идеали эди. Бу ҳаётбахш таълимотнинг пешволари ёзиб қолдирган асарлар, сўфиёна руҳдаги шеъру достонларни мутолаа қилар эканмиз, ёруғликнинг зулмга, файзу камолнинг ноқислик, калтафаҳмлик ва нодонликка қарши омонсиз жангига гувоҳ бўламиз, дейди устозимиз Нажмиддин Комилов. *Маърифат – жаҳл-нодонликка қарши жанг» (Тустарий)да сўфийлар Каъба деб кўнгилни тан оладилар, кўнгил раъйига юрадиган, дунёни кўнгил орқали биладиган ва кўнгилга сиғинадиган одамларни Аллоҳнинг севгани, деб биладилар.* Навоий ана шу ажойиб анъананинг муносиб давомчиси ва яловбардори бўлган. Дарвоқе, Комил инсон жамият ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотлардир. У азалдан

мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришмоқ. **Комилликнинг олий белгиси Ҳақ йўлидан бориб халққа фойда келтиришдир.** Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга наф келтирса, ёмонларни тез йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир. Алишер Навоийнинг ўзлари ҳам комиллик мақомига етишган зот эдилар.

Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр» («Қуш тили»), 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн», 1500 йили «Маҳбуб ул-қулуб» асарларини ёзиб битиради. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси»)да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тильдаги шеъриятнинг қудратини таъкидлаган. Жумладан, унда қуйидаги маълумот бор: **«Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен».** Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърияти йирик намояндаси Фаридиддин Аттор яратган «Мантиқ ут-тайр» асарига меҳр қўйган эди. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу – жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони даражаси ҳақида эди. «Лисон ут-тайр» мазмуни «Мантиқ ут-тайр»га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Алишер Навоий XV асрнинг охирги ўн йиллигида ўзининг «Мажолис ун-нафоис» ва ислом маънавиятининг буюк сиймолари, хусусан, турк, форс, ҳинд машойихлари тарихига оид «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шаббодаси»)ни ёзади. Бу асарларда маънавиятнинг жонли сиймоларидан мингга яқин киши ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Навоий тасаввуфий фаолиятида Баҳоуддин Нақшбанд ғояларини шу сулукнинг иккинчи бир йирик намояндаси – Хожа Аҳрор Валий билан яқин муносабатда бўлган ҳолда ривожлантирган. Ҳатто ул зотнинг устози, хассос шоир Абдураҳмон Жомий, забардаст шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар ҳам Хожа Аҳрорни ўзларининг маънавий пири муршидлари сифатида эҳтиром қилганлар, унга атаб асарлар битганлар. «Шайхлар шайхи» деб ном олган зотнинг гапини бирор ҳукмдор, ҳоким, шаҳзода икки қилмаган экан. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий Хожа Аҳрорни «Каъбаи мақсуд» деса, ҳазрат Алишер Навоий «Тариқат қутби», деб улуғлаган.

НАВОИЙ – САЛТАНАТНИНГ УСТУНИ, АДОЛАТНИНГ ТИМСОЛИ

Низомиддин Мир Алишер Хуросон салтанатида буюк шоиргина эмас, етук шахс ва адолатнинг тимсоли дея эътироф этилган. Ҳазрат Навоийнинг адолати унинг катта-кичик барча ишлари, нозик таъб асарлари, жамият ва эл-улусга бўлган муносабатларида тўла акс этган. Навоий яшаган давр ва унинг номи билан боғлиқ асару мактубларни ўрганган А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, А.Ўринбоев, Н.Комилов, С.Ғаниева, И.Ҳаққул, Ю. Турсунов, М. Ҳасанов сингари олимларнинг қимматли тадқиқотлари яратилган. Темурийлар замонида маданият, илм-фан юксак даражада гуллаб-яшнаган эди. Хусусан, Навоийнинг мактублари у, чиндан ҳам «салтанатнинг устуни, ҳоқонликнинг кифти» бўлганлигини кўрсатади. Навоий шаҳзодалар ва кўпроқ Бадиуззамон Мирзога ёзилган мактубларида уларни мамлакатни қандай бошқариш санъатига ўргатиб боради. Темурийлар учун алоҳида аҳамият ва моҳият касб этган ота ва ўғил муносабатларига муттасил диққатни жалб этади. Шаҳзодаларда қадим туркий ва исломий маданият асосида юксак ахлоқий сифатларни тарбиялашга жидду-жаҳд қилади. Шу билан бирга, ўзи ва бошқа айрим замондошлари тўғрисида нозик маълумотларни қайд этиб боради…

Навоий ўзбек мумтоз адабиётида «Муншаот» деб аталадиган янги бир жанрни бошлаб берган. Мактублар бир одамнинг иккинчи киши билан бевосита суҳбати ва мулоқоти бўлганлиги учун расмий тил жимжималаридан холи бўлади. Биргина мисол: Алишер Навоийнинг бетоб эканини эшитган дўсти Ҳусайн Бойқаро унга махсус мактуб юбориб, аҳвол сўраган бўлса керак, Навоий унга ушбу жавобни ёзади:

«Иноят қилиб сўрдира йиборилган иншонгким, етти, айтса бўлғайким, бадандаҳарорат шуъласидин шарраре ва кўнгулда изтироб шиддатидин асаре қол мади. Битикинг-динки, саводини кўриб жон топдим».

Алишер Навоий «муқарраби ҳазрати султоний» («султон ҳазратларининг энг яқин кишиси») деган унвонни олган эди. Унвон Навоийга давлатнинг барча ишларига аралашиш ҳуқуқини берарди. Унинг кичик замондоши Зайниддин Восифий «Бадоэъ ул-вақое» асарида шундай бир ҳаётий лавҳани келтиради.

Бир куни у намоз вақтида Ҳусайн Бойқаронинг ҳузурига келади. Намоз пайти подшоҳ ҳузурига кириб арз қилиш ҳуқуқи фақат Алишер Навоийга берилган экан. Ҳусайн Бойқаро нима ҳодиса бўлганини сўраганда, Мирҳожи Пир деган золим амир бойлик ва мартабадан қутуриб, ўзини подшодан ҳам баланд олаётганини, кўчалардан тахтиравонда улуғ султонлар муяссар бўлмаган нашъу намо ва тантана билан ўтганини шундай бўрттириб тасвирлайдики, Ҳусайн Бойқаро ҳовлиқиб кетган бу амирнинг ҳаром йўл билан

орттирган молу мулкини мусодара қилишни буюради. Бундай ибратли мисоллар жуда кўп **(Манба:** Алишер Навоийнинг «Муншаот» китоби).

Бахил кучлар Ҳусайн Бойқаро билан унинг катта ўғли Бадиуззамон Мирзо орасига низо уруғини сочадилар. Шунда табаррук зотнинг бир неча мактублари ота билан ўғилнинг орасида пайдо бўлган низони бартараф қилишга йўналтирилади. Навоийнинг гувоҳлик беришича, бу низо кўпроқ ўғилнинг кибру ҳавога берилганлигидан келиб чиққан эди. Астрободга ҳоким қилиб тайинланган Бадиуззамон Мирзо отасининг хазинасига вилоятдан юборилиши керак бўлган мол-маблағни юбормайди. Навоий ёзади: «Яна битибсизким, «Астробод-га киши юбормангким, бермагумдур»…Бу мазмунни ҳам мулойим-роқ бита олур эрдингиз...».Навоий ҳовлиқиб кетган шаҳзоданинг хатоларини аниқ далиллар билан исботлаб беради. Мактублар самимият ва жонкуярлик билан ёзилгани унинг ҳар бир сатридан сезилиб туради. 37 рақам қўйилган иккинчи мактубда Навоий Бадиуззамон Мирзога «мажлис қуриб чоғир ичарга кўп ҳирс кўрсатилмаса, кутубхона аҳли билан машғуллик қилилса, таворих ўқумоқ буюрилса, деб ёзади. Шу насиҳатлар орасида Навоий Амир Темурнинг Ҳусайн Бойқарога тўртинчи насаб эканини, шу сабабли ҳар ҳафта жума намозида Темурбекнинг номини хутбага қўшиб ўқитишини ибрат қилиб кўрсатади.

«Сиз эса иншонгиз туғросидан Мирзонинг муборак отин чиқарибсиз», деб Навоий шаҳзоданинг яна бир хатоси отасига ҳурматсизлик қилгани эканини таъкидлайди. Ҳадиси шарифдан пайғамбаримиз айтган қуйидаги сўзларни келтиради: «Тенгри таоло ризоси ота ризосига вобастадир. Тенгри таоло ғазаби ҳам ота ғазабига вобастадир. Машойихлар «валедука раббука», яъни «отанг парвардигорингдур» деганлар».

НАВОИЙ – МАЪНАВИЙ ПИРИМИЗ

Биз Навоийни асарларини англашни, тушунишни бошласак, Ўзбекистонда ҳам миллий уйғониш жараёни тезлашади, учинчи ренессансни қуришимиз енгиллашади. Албатта, **Янги Ренессанс асосларини яратишда Навоий маънавий пир, Амир Темур моддий мададкор миссиясини бажаради.** Бу ҳаққоний гап. Ҳазрат Алишер Навоийга келсак, маънавий-руҳий дунёсининг кўпроқ икки жиҳатини: жаҳон маънавият оламига қўшган улушини ҳамда шоир олдидаги маънавий қарзимиз миқдорини чуқур ҳис этмасак бўлмайди, назаримда.

Хамсанавислик, гуманизмни ёқлаш, адолатли подшоликка чорлаш, комил инсонни улуғлаш, тасаввуф илмини юксакликка кўтариш, оилада тарбияга урғу бериш, устоз-шогирдликни тиклаш, байналмилаллик, тилни камолотга етказиш Ҳазратнинг беназир хизматлари бўлса, «Хамса», «Хазойин-ул маоний» ва барча

асарларига жойланган маънавий хазинани тушуниш, комил инсон бўлиш, адолатли жамият қуриш, жамиятда маърифатли инсонларни қадрлаш каби сиёсий тадбирлар пир олдидаги қарзларимиз эканлигини алоҳида таъкидлагим келади. Бу жиҳатдан олганда, 1985-1990 йилларда Ғ.Ғулом номидаги нашриётда ишлаганимда, ҳазрат Навоий "Хамса" асари бешта достонининг насрий баёнини чоп этиш жараёнида иштирок этганимдан ҳануз фахрланиб юраман. Дарвоқе, ўша йиллари адабий муҳит ҳозиргидан баланд, ижодкор аҳли уюшган, тасаввуфга қизиқиш пайдо бўла бошлаган, Навоий ғазаллари шарҳлари журналларда бот-бот чиқаётган эди.Бу савоб ишларда пешқадамлар сафида каминанинг ўттиз йиллик устози-пири профессор Нажмиддин Комилов (1937-2012) турган эди. Илоҳим, устознинг руҳлари шод, охиратлари обод бўлсин.

Бизга маълумки, олимлар демократия, сўз эркинлиги муаллифи Ғарб мамлакатлари, деб тақдим этадилар. Ҳаққоний, холис ахборотнинг салтанатни бошқаришдаги аҳамияти ҳақида "**Эрурсан шоҳ, агар огоҳ сен, сен, Агар огоҳ сен, сен, шоҳ сан сен»,** деб деб бундан беш юз йил олдин хитоб қилган Алишер Навоий аслида чин маънодаги демократ эди. Мазкур фикрларнинг замонамиздаги кўриниши ҳақида таниқли ўзбек олими Нарзулла Жўраев "Агар огоҳ сен..." номли китобини (Қаранг.: Тошкент, Ёзувчи, 1998, 272 бет) бежиз ёзмаган эди.

Шоирнинг фикрича, инсоннинг қадр-қиммати унинг мол-мулки билан эмас, балки маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади. Навоий фалсафасида сиёсий назария (идеал давлат қуриш) ва ахлоқий назария (комил инсон таълимоти) узвий боғлиқликда ифодаланади. Ижтимоий-сиёсий масалада шоир гуманистик таълимотни яратди: шоҳни боғбонга, мамлакатни боғга қиёслади, унга кўра, боғбон оқил, меҳнатсевар бўлса, боғи гуллаб яшнайди, подшоҳ маърифатли, билимдон, адолатпарвар бўлса, халқини севса, мамлакати обод бўлади!

Навоий халқлар ўртасидаги буюк дўстликни ўз асарларида тараннум этган буюк инсон эди. Қарангки, шоир достонларининг қаҳрамонлари турли халқ вакиллари: Ширин – арман қизи, Фарҳод – хитой ўғлони, Шопур – эронлик, Маъсуд – ҳинд, Лайли ва Мажнун – араб, Искандар ва унинг маслаҳатчилари Арасту, Буқрот, Суқрот – юнонлик бўлишган.

Мир Алишер Навоий маънавий пиримиз, биз учун идеал, доимо интиладиган етук сиймо, феноменал шахс! Буюк шоирнинг маънавиятимиз учун қўшган оламшумул ҳиссаси жасорат намунаси эди. Шул боис, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Туркий тил била то шеър айтибдурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас», деб эътироф этади.

Қила олғунча ул бўлсин шиоринг,
Ки яхши от қолғай ёдгоринг.

Алишер Навоий бутун умрини нафақат ижодга, балки халқ фаровонлиги йўлида бунёдкорлик ҳамда эзгулик ва хайр-саховат ишларига бағишлаган. Ҳа, Навоий умри бўйи миллат қайғусида яшаган,ўз жамғармаси ҳисобидан Ҳиротда ва бутун Хуросон мамлакатида 300 дан ортиқ иншоотлар қурдирган...

НАВОИЙДАН САБОҚЛАРИМ

Шу ўринда, ҳазрат Алишер Навоий ҳаёти ва ижодидан олган кичик хулосаларимни Сизлар билан баҳам кўрсам дегандим.

Навоийни қадрласак, ўзлигимизни, ўзбеклигимизни англаймиз.

Навоий асарлари мияни чархлайди, фикримизни улғайтиради.

Навоий ҳақида мустақил қараши бўлмаган ўзбек нутқ сўзлаши, ҳатто дарс бериши одобдан эмас.

Навоий асарлари билан танҳо қолган одам покланади.. Навоий кишини ҳатто оломончиликдан қутқаради.

Ҳазратнинг ўз шахсий маблағидан юзлаб бино ва работларни қургани янги ўзбекларга ўрнакдир.

Навоийни ақл ва фикр, руҳ ва ҳол, хаёл ва хотира орқали тушуниш мумкин.

АЙРИМ КАМЧИЛИКЛАР...

Юртимизда Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги юксак даражада нишонланмоқда. Унинг назмий асарлари 120 минг байтдан ортиқ. 51230 мисрадан ташкил топган «Хамса» эса шоирнинг шоҳ асаридир. «Хазойин ул-маоний» (Маънолар хазинаси) девони қарийб 45 минг мисрадан иборат. Назаримда, ҳазрат Навоийга маънан яқинлашиш, асарларида жо бўлган тасаввуфий маъноларни яхши тушуниш борасида тан олиш керакки, айрим камчилигимиз мавжуд. Президентимизнинг 2021 йил 4 февралда "Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фондини ташкил этиш тўғрисида»ги қабул қилган қарори ана шу ишларни якунига етказиш борасида катта қадам бўлди. Фонднинг фаолияти Алишер Навоий ҳаёти, юксак инсонпарварлик ғоялари ва илмий-адабий меросини юртимизда ва халқаро миқёсда кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш, асарларини хорижий тилларга таржима қилиш, мукаммал илмий нашрларини яратиш, уларни республикада ва чет элларда нашр этишга қаратилган. Алишер Навоий халқаро фонди бу борада сезиларли ишларни амалга оширишига ишонамиз. Хорижий элларда ҳам шоир, мутафаккир номини ва асарларини яхши билишади.

Масалан, АҚШнинг Индиана штатида бир аёл диссертация ёқлаган, Туркияда ўнлаб тадқиқотлар чоп этилган. Мамлакатимизда эса Навоий бобомиз номлари билан юритилувчи боғлар, илм-фан, маданият масканлари ва битта

вилоятимизга мутафаккирнинг номлари берилиши давлатимизнинг, халқимизнинг шоир сиймосига бўлган эҳтиромининг ёрқин намунасидир.

Аммо очиғини тан олишимиз жоизки, ҳозирга қадар мактабларда, институтларда Навоий ижодига бағишланган махсус курслар ўтилмайди, мумтоз адабиётни, тасаввуфни билгувчи педагоглар етишмайди. **Таклифимиз** шуки, мактабларда, университетларнинг гуманитар фанлар йўналишида «Тасаввуф», «Алишер Навоий асарларига кириш» фанларини навбатма-навбат киритиш, нашриётларда «Хамса» достонлари насрий баёнини, Навоий асарлари изоҳли луғатини қайта чоп этиш, шунингдек, янги тузилган фонд орқали «Навоийшунослик» номли қисқа курсларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Мактаб ўқувчилари учун Алишер Навоий гуманизм ғояларини тушунтирадиган содда, равон табдиллар (насрий баён)ни мобиль иловаларда, телеграм каналларда бериб бораверишни ўзини оқлайди, деб ҳисоблайман.

Албатта, бир кичик мақолада ҳазрат Навоийнинг адабиёт ва миллат олдидаги хизматларини очиб бериш анча мушкул ишдир. Буюк бобокалонимиз ўзидан бебаҳо адабий мерос қолдириб, улкан жасорат кўрсатган нурли сиймо эканлигини унутмасак бас.

Навоийни англаш – ўзбек жамияти учун Миллий уйғониш йўли ва Учинчи ренессанснинг боши! Зеро, Навоий инсон қалби ва эътиқодини юксалтириш, дунё миқёсида фикрлашга, комил инсон бўлишга тайёрлайди. Алишер Навоий бобомизнинг ўлмас асарлари жамиятимизнинг кўплаб муаммоларига ечим топишда, раҳбарларнинг иймон-эътиқодини юксалтиришда энг яхши андоза, намуна, ёшларимиз учун идеал, маънавий пир вазифасини ўтайди.

ТАСАВВУФ И ЕГО ШКОЛЫ

Джафар Мухаммадиевич Холмуминов,
доктор философских наук (DSc),
профессор кафедры «Гуманитарных и естественных наук»
Института ISFT (Ташкент, Узбекистан)
https://orcid.org/0009-0009-6853-7019
Комилов Далер Рустамович,
кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой история международной коммуникации Таджикского международного университета инностранных языков имени С.Улугзаде, г. Душанбе, Республика Таджикистан.
www.daler.komilzoda@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Тасаввуф представляет собой религиозно-философское учение в исламе, целью которого является очищение души, достижение духовного совершенства и приближение к Богу. В течение своей истории он стал важным аспектом как личной, так и социальной жизни, реализуясь через особые практики и внешние и внутренние этические нормы. Тасаввуф включает в себя различные школы и направления, которые называются «тарикаты». Каждый из этих тарикатов предлагает свой путь к приобретанию божественного знания.

Известные школы тасаввуфа включают такие как Мухасибия, Кассария, Тайфурия, Джунайдия, Нурия, Сахлия, Хакимия, Харразия, Сайёрия, Увайсия, Адхамия, Чиштия, Кадирия, Ходжагон, Яссавия, Накшбандия, Сухравардия, Мавлавия, Кубравия, Захабия, Нурбахшия, Сафавия, Нематуллохия, Шазалия, Бектошия, Хилватия, Рифаия, Джамалия, Маламатия, Каждое из этих направлений имеет свои особенности и учения, которые помогают развивать духовное понимание и изменять внутреннее состояние человека.

В данной статье представлен краткий обзор суфизма и его основных орденов.

Ключевые слова: Тасаввуф, Божественное знание, школы тасаввуфа, суфийские ордена, духовные учения, духовность, очистка души, зикр, Кадирия, Ходжагон, Накшбандия, Мавлавия, Сухравардия.

TASAVVUF VA UNING MAKTABLARI

Xolmo`minov Ja`far Muhammadiyevich,
falsafa fanlari doktori (DSc),
ISFT institute "gumanitar va tabiiy fanlar" kafedrasi professori,
Toshkent, O`zbekiston
https://orcid.org/0009-0009-6853-7019

Komilov Daler Rustamovich,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent,
S.Ulug'zoda nomidagi Tojikiston xalqaro xorijiy tillar universiteti, "Xalqaro aloqalar tarixi" kafedrasi mudiri,
Dushanbe, Tojikiston Respublikasi.
www.daler.komilzoda@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tasavvuf islom dini tarkibidagi diniy-falsafiy ta'limot bo'lib, ma`naviy sayru suluk orqali inson qalbini poklash, ma'naviy kamolotga etkazish va Allohga yaqinlashtirishdir. O'z tarixi davomida u o'ziga xos amaliyotlar, tashqi va ichki axloqiy me'yorlar orqali amalga oshirilgan shaxsiy va ijtimoiy hayotning muhim jihatiga aylandi. Tasavvuf turli maktab va yo'nalishlarni o'z ichiga oladi, ular "tariqat" deb ataladi.

Bu tariqatlarning har biri ilohiy ma`rifatni egallash uchun o'ziga xos yo'lni taklif qiladi.

Tasavvufning Muhobiya, Qassoriya, Taufuriya, Nuriya, Xarroziya, Sayyoriya, Uvaysiya, Adhamiya, Chishtiya, Qodiriya, Xojagon, Yassaviya, Naqshbandiya, Mavlaviya, Kubrabiya, Safaviya, Suhravardiya, Nematulohiya, Shozaliya, Bektoshiya, Rifoiya, Jamoliya, Malomatiya kabi tariqatlarning har biri insonning ichki holatini o'zgartirishga yordam beradigan o'ziga xos xususiyatlar va ta'limotlarga ega.

Ushbu maqolada tasavvuf va uning asosiy maktablari – tariqatlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlari: Tasavvuf, ilohiy ilm, tasavvuf maktablari, tasavvuf tariqatlari, ma'naviy ta'limotlar, ma'naviyat, zikr, Qodiriya, Xojagon, Naqshbandiya, Mavlaviya, Suhravardia.

ABSTRACT

Tasawwuf is a religion-philosophical teaching in Islam that aims to purify the soul, achieve spiritual perfection, and draw closer to God. During its history, it has become an important aspect of both personal and social life, realized through specific practices and external and internal ethical standards. Tasawwuf includes various schools and movements called "tarikats". Each of these tariqats offers a different path to the acquisition of divine knowledge.

Famous schools of tasawwuf include the likes of Muhasibiya, Kassariya, Taifuriya, Junaidiya, Nuriya, Sahliya, Hakimiya, Harraziya, Sayyoria, Uwaysiya, Adhamiya, Chishtiya, Qadiriya, Khojagon, Yassawiya, Naqshbandiya, Suxrawardiya, Mawlawiya, Kubraviya, Zahabiya, Nurbakhshiya, Safaviya, Nematullohiya, Shazaliya, Bektoshiya, Khilvatiya, Rifaiya, Jamaliya, Malamatiya, Each of these directions has its own peculiarities and teachings that help to develop spiritual understanding and change the inner state of a person.

This article provides a brief overview of Sufism and its major orders.

Keywords: Tasawwuf, Divine knowledge, Tasawwuf schools, Sufi orders, spiritual teachings, spirituality, purification of the soul, zikr, Qadiriyya, Khojagon, Naqshbandiyya, Mawlawiyya, Sukhrawardiyya.

Введение

Тасаввуф – это духовная и мистическая практика в исламе, основное внимание в которой уделяется очищению души, достижению духовного совершенства и близости к Богу. В течение своей истории тасаввуф стал важной частью личной и социальной жизни, направленной на улучшение нравственности и постижение истинного божественного знания.

В тасаввуфе особое внимание уделяется любви, искренности и чистому намерению для очищения сердца и устранения преград между человеком и Богом. Это учение всегда стремится вести человека к высшей истине и избавить его от рабства желания и мирских привязанностей.

Основная часть

Тасаввуф не только теоретичен, но и практичен, реализуется через действия и особые нормы, которые выполняются под руководством духовных наставников. Несмотря на то, что тасаввуф считается определённой ветви ислама, он включает в себя различные направления, каждое из которых имеет свои методы, учения и подходы. [1: 86]

Школы тасаввуфа делятся на различные ветви, в зависимости от философских взглядов и внешних и внутренних практик. Каждое направление

предлагает определённый путь для достижения духовных целей, но все они объединены одной общей целью – достигнуть любви к Богу и пережить божественное откровение.

Несмотря на различия между школами, тасаввуф подчеркивает важность как внешней, так и внутренней гармонии, а также единство духовной и физической стороны жизни. На этой основе сформированы различные школы и направления, такие как теоретический, практический, внешний и внутренний тасаввуф, каждая из которых предлагает свои особенные пути для постижения божественного знания.

Тасаввуф как духовная и философская практика в течение истории породил множество школ и направлений. Эти школы формировались на основе учений великих шейхов, а также социально-культурной среды различных регионов. Некоторые из наиболее известных школ тасаввуфа:

1. Увайсия в суфизме – это духовное направление, которое связано с именем Увайса аль-Карни, известного суфия раннего исламского периода. Увайс аль-Карни был известен своим духовным опытом и благочестивым образом жизни, несмотря на его скромность и отсутствие официального признания. Он жил во времена халифа Умара ибн Хаттаба, но приобрел известность среди суфиев благодаря своему углубленному духовному восприятию и приверженности исламским учениям. [2: 45-46]

Увайс аль-Карни: Увайс аль-Карани (около 600–700 гг.) был арабским суфием и мусульманином, родившимся в семье, которая не была известна, и жил в городе Карн, но выбрал путь духовного уединения и служения Богу. Он известен своим отказом от мирской жизни и посвящением себя исключительно божественной любви и молитве.

2. Мухасибия в суфизме указывает на духовную практику, посредством которой суфии дают отчет о своей моральной и внутренней жизни. Этот подход связан с именем Хориса ибн Асад аль-Мухасиби (781–857), выдающегося суфия и теолога. Мухасиби был одним из первых духовных лидеров суфизма, подчеркивавших важность самопознания, самоконтроля и очищения души. [3: 12-35]

3. Маламатия – это специфическое ответвление суфизма, которое стало известно в Средние века в Центральной Азии и исламском мире. Это направление связано с маломатом (унижением и самоуничижением) и ихтием (покорностью души) на пути божественного познания и духовности. Основателями и выдающимися личностями этого учения считаются Шейх Маждуиддин Ибрагим и позже Шейх Абу-л-Хасан Харакани.

Маломатия – это суфийское течение, которое связано с учениями о самоуничижении души и практиками духовного очищения. Этот орден стремится к истинному познанию Бога через терпение, поминание Бога и отречение от личных интересов и негативных черт характера. Признание и унижение души играют важную роль в борьбе с тщеславием и в поиске божественного просветления.

4. **Тайфурия** – это школа суфизма, основанная на учении Абузейда Тайфура ибн Иса аль-Бистоми (777–848), одного из самых известных представителей исламского суфизма. Абузейд Бистоми, также известный как Баязид Бистоми, был одним из первых великих суфиев, оказавших глубокое влияние на теории и практики суфизма.

5. Сахлия в суфизме – это подход, связанный с духовными учениями и практиками суфиев в истории суфизма. Извините, но термин «сахлия» не имеет четкого и распространенного значения в суфийской литературе. Возможно, вы имели в виду «Сахли Саида», известного суфия. Если это так, я с радостью предоставлю вам больше информации.

Сахли Саид (примерно 777–867) был известным исламским суфием и учителем, проживающим в Багдаде. Он был одним из первых суфиев, которые акцентировали внимание на постижении внутреннего аспекта шариата.

6. Адхамия в суфизме – это духовное направление, которое связано с именем Ибрахима ибн Адхама (около 777–782 гг.), одного из известных суфиев раннего исламского периода. Ибрахим ибн Адхам прославился своей скромной жизнью, отказом от мирских благ и глубокой верой в Бога. Его учения были основаны на очищении души, нищете, уповании на Бога и искренней молитве. [4: 67-90]

Ибрахим ибн Адхам родился в Балхе (в регионе Хорасан). Он происходил из богатой и царственной семьи, но, столкнувшись с внутренними духовными откровениями и осознанием бренности мира, он отказался от своей богатой жизни и посвятил себя религиозной практике. [5: 89-105]

Отказ от мира: Ибрахим, осознав бренность мира, оставил свою жизнь в роскоши и выбрал путь аскетизма, посвященный молитве и поискам истины.

7. Джунайдия – это школа суфизма, основанная на учении Абулькасима аль-Джунаида аль-Багдади (примерно 830–910). Джунайд аль-Багдади считается одним из величайших суфиев и основателем “здравого и умеренного" суфизма. Он стал известен своим глубоким духовным пониманием, внутренним знанием и гармонией между шариатом и суфизмом.

8. Маъруфия в суфизме относится к имени Маъруфа аль-Кархи (умер около 815 г.), одного из великих исламских суфиев, который внес важный

вклад в развитие раннего суфизма. Его учения были связаны с любовью к Богу, аскетизмом, упованием на Бога и духовной этикой.

Хотя "Маъруфия" как отдельное братство не существует, учения Маъруфа оказали глубокое влияние на развитие исламского суфизма и его имя стало символом преданности и искренности в служении Богу.

9. Хакимия – это религиозно-философская школа в суфизме, основанная великим теоритиком Хаким ат-Термези (г. рождения неизв., Термез, между 936 и 938, там же), Аль-Хаким Абу Абдаллах Мухаммад ибн Али ат-Тирмизи считается главой хорасанской школы суфизма. Основой религиозно-философского учения Хакима ат-Тирмизи является теория о «валайате».

10. Кассария в суфизме это духовное учение, основанное на философии и практике Абулькасима Кассари (или Кассоба), известного суфия XI века. Это учение акцентирует внимание на внутреннем воспитании, самопознании, божественной любви и связи человека с Богом. Оно подчеркивает любовь и смирение как основу духовной практики.

11. Хафифия в суфизме – это духовная практика или учение, связанное с философией суфизма и процессом анализа поступков и внутренних чувств человека. Прошу прощения, но термин «хафифия» не является четко определенным в суфийской литературе как школа или подход. Возможно, вы имели в виду «хафия» (что означает «покрытое», «снятие некоторых духовных препятствий» или «удержание себя в духовных практиках»).

12. Харрразия – это одно из важных понятий в суфизме, которое связано с сознанием, светом и бодрствованием. Этот термин чаще всего употребляется в контексте духовного пробуждения, присутствия сердца и ощущения святости человека перед Богом. Харразия также может означать духовный свет и сияние, которое служит путеводителем на пути истины.

Значение харразии в суфизме: В суфийской литературе хурозия используется как символ бодрствования и призыв к духовному восприятию. В суфийской мысли курица считается символом, чей крик пробуждает человека от сна забвения.

Харраз в суфизме не только символ бодрствования, но и символ света и просветления. Многие суфии трактуют крик курицы как «крик водительства», который выводит человека из невежества на путь истины. В учениях суфизма хуроз указывает на то, что человек всегда должен пребывать в состоянии бодрствования и внутренней настороженности о присутствии Бога.

13. Кадирия – это известный суфийский орден, названный в честь Шейха Абдулкадира Гиляни (род. Гилан, Иран, 1077–1166), одного из известных суфиев и основателя этого ордена. Шейх Абдулкадир Гиляни жил в Багдаде, и

его учения приобрели огромную известность во всем мире. Орден Кадирия является одним из самых древних и влиятельных в истории суфизма и распространился в различных исламских странах, включая Ирак, Турцию, Индию, Иран и другие регионы.

Основатель Кадирия Шейх Абдулкадир Гиляни – великий суфийский мудрец и учитель, жил в Багдаде и стал духовной личностью своего времени. Его учения о пути суфизма и священных исламских принципах характеризуются такими духовными практиками, как этика, вера, поминание Бога и доверие к Богу.

Наследие Кадирия: Работы и учения Шейха Абдулкадира Гиляни, охватывающие такие темы, как суфизм, этика, поминание, доверие и шариат, стали важным научным и духовным наследием.

Орден Кадирия оказывает глубокое влияние на мусульманские и духовные сообщества и сыграл важную роль в развитии духовной, этической и психологической практики.

14. Яссавия – это известный суфийский орден, который был основан в XII веке Шейхом Яссави (Ходжа Ахмадом Яссави), одним из величайших исламских и суфийских личностей. Ясавия приобрела широкую известность в Центральной Азии, особенно в Туркменистане, Кыргызстане, Узбекистане и Казахстане. Шейх Яссави и его учения оказали значительное влияние на развитие суфизма и духовности в этих регионах. [6:34-56] Шейх Ходжа Ахмад Яссави и его учение тесно связаны с орденом Ходжагон. Однако позже орден Яссавия распространился по различным регионам Средней Азии и в другие страны.

Основатель и учения Яссавии: Шейх Ходжа Ахмад Яссави (1103–1166) был влиятельным и глубоким суфийским мастером, чьи учения оставили значительный след в жизни своих учеников. Ахмад Яссави был основоположником тюркской ветви тасаввуфа. До наших дней сохранилось его произведение «Диван-и-хикмет» («Книга мудрости» – часто сокращенно употребляется под именем «Хикметы»). Отец Ахмета Ибрагим был известным шейхом в Сайраме.

Яссавия – это один из самых древних и глубоких суфийских орденов, чьи учения связаны с божественным познанием, очищением души, терпением, доверием и любовью к людям и Богу. Этот орден основывается на практиках поминания, слушания и моральных действиях, представляя собой трудный и комплексный путь к божественному просветлению и истинной любви.

15. Ходжагон – это одна из известных суфийских тарикатов, основанная в XIII веке шейхом Ходжа Абдулхаликом Гиждувани – Ходжаи

Джахоном (1103–1179). Ходжагон является важной ветвью суфийских орденов в Мавереннахре и Хорасане (нынешних странах, как Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, Туркменистан, Кыргызстан и Казахстан), оказавшими значительное влияние на всю Среднюю Азию.

Учение Ходжагон: Тарикат Ходжагон предлагает путь к познанию Бога и очищению души. Его учение включает в себя уникальные этические и духовные принципы, которые помогают ученикам достичь духовного просветления через познание божественного.

Человек должен постоянно и с упорством повторять имя Бога (зикр). Зикр, а также сочетание с аскетизмом и миром важны для достижения божественного познания.

Ходжагон – это суфийский орден, который ориентирован на божественное познание, зикр, маламат, терпение и полагание на волю Аллаха, что помогает достичь глубокого познания Бога. Этот орден предлагает своим последователям путь духовного и этического самоусовершенствования, где познание Бога и исполнение духовных целей имеют важное значение. [7: 45-67]

16. Сайёрия в суфизме – это малоизвестное или редкое понятие, которое не имеет широкого распространения в известной суфийской литературе или учениях. Однако, если этот термин или название связано с другими специфическими терминами или концепциями в суфизме или других духовных учениях, я постараюсь исследовать его значение. В суфизме такие термины, как «сайр» или «саёрат», часто означают духовное путешествие или путь в поисках Бога (духовное путешествие или значимое путешествие). «Сайр» в суфизме обозначает состояние человека, который находится в духовном путешествии или процессе, на котором человек стремится очистить свою душу и достичь божественного единства.

17. Чиштия – это одно из известных суфийских братств, которое было основано в Индии и Южной Азии и до сих пор имеет большое влияние. Это направление связано с именем основателя, Муинуддина Чишти (1141–1236), который основал его в Индии. Тариқат Чиштия стал известен своими учениями о любви, сострадании, смирении и служении человечеству.

Название «Чиштия» происходит от названия деревни Чишт (близ города Герат в Афганистане), где было основано это учение.

Святые места и влияние: Духовные центры Чиштия (дергахи) остаются активными в Индии и других странах. Одним из самых известных является дергах в городе Аджмер (Индия), где находится мавзолей Муинуддина Чишти.

18. Сухравардия – это одно из известных суфийских братств, которое связано с именем его основателя Абунуджиба Сухравардии (умер в 1168 году)

и его ученика Шихабуддина Умара Сухравардии (умер в 1234 году). Это братство сосредоточено на духовном воспитании, нравственности и простой жизни и занимает особое место в исламском мистицизме.

Основатели и история Сухравардия: Абунуджиб Сухравардии (из города Сухравард в Иране) является основателем этого братства. Он жил в Багдаде, где занимался обучением своих учеников и наставлением народа.

Сухравардия как духовное направление основывает свои учения на очищении души, любви к Богу и служении людям. Его учения оставили глубокий след в истории суфизма и до сих пор влияют на исламский мир.

19. Шазалия – один из известных суфийских орденов, основанный в XIII веке и популярный в различных странах мира. Основатель этого ордена — Абульхасан Шазали (1196–1258), родом из Магриба (Северо-Западная Африка), который стал одним из величайших суфиев своего времени. История и происхождение: Абульхасан Шазили родился в городе Гумара, рядом с Сусом в Тунисе. Он получил начальное исламское образование в Магрибе и, чтобы углубить свои духовные знания, путешествовал по Багдаду и Египту. После встречи с великими суфиями, он обратился к суфизму и основал орден Шазилия. Шазилия стала одним из самых влиятельных и умеренных суфийских орденов, который оказал значительное влияние на духовную, социальную и моральную жизнь мусульман. Орден призывает своих последователей к любви, доверию, поминанию Аллаха и служению обществу.

20. Кубравия – один из известных и древних суфийских орденов, основанный великим суфием Ахмадом ибн Умаром ан-Насафи, известным как Наджмуддин Кубра (1145–1221), в XII веке. Этот орден прославился своими мистическими учениями и внутренними практиками, способствовавшими распространению суфийского знания в Хорасане, Мавераннахре и других исламских странах. Основатель Кубравии: Наджмуддин Кубра родился в городе Хива (на территории современного Узбекистана), был одним из выдающихся суфиев своего времени. Он учился у знаменитых наставников, таких как Абульнаджиб Сухраварди (основатель Сухравардия) и других известных суфийских мастеров. Он был известен как "Шейх Кабир" и получил большое уважение благодаря созданию ордена Кубравия и своим глубоким духовным учениям. Кубравия — это один из немногих суфийских орденов, который сочетал в себе ученость и практическое применение в исламском обществе. Орден Кубравия сыграл важную роль в развитии суфизма и продолжает оставаться популярным и влиятельным. [6: 86-110]

21. Мавлавия или **тариқат Мавлавия** – это одно из самых известных суфийских братств, связанное с именем Джалалуддина Руми (1207–1273),

поэта, суфия и философа, одного из величайших представителей исламской мысли. Это направление было основано после его смерти его сыном Султаном Валада и последователями в Анатолии (современная Турция). Мавлавия славится своей известной традицией «самоа» танца, который является символом божественной любви и движения духа к Богу.

Основатель ордена Мавлавия Джалалуддин Муҳаммад ал-Балхи родился в Балхе – Хорасане, и позже переехал в Конью (современная Турция). Он является одним из величайших поэтов и мыслителей исламского иррационализма. Его произведения, такие как «Маснавийи маънави» и «Диван Шамса», считаются основными источниками тасаввуфа и философия Ирфана.

22. Накшбандия – это одно из основных суфийских направлений, которое возникло в средние века в регионе Мавераннахр и Центральной Азии, приобрело большую известность в исламском мире. Основателем этого ордена является Шейх Бахоуддин Нақшбанд (1318–1389), [8: 67-85] чьи учения касаются теории вдохновения, правильного порядка и нравственной жизни последователей.

Основатель Нақшбандия: Шейх Бахоуддин Нақшбанд родился в городе Бухара (сегодня в Узбекистане) и провел долгие годы в изучении исламских наук и суфизма. Он был глубоким духовным человеком, его учения была основана на духовном опыте и практических методах, которые впоследствии превратились в одно из самых известных суфийских направлений в исламском мире.

Таким образом, Нақшбандия – это орден, который представляет собой глубокие и духовные учения, направленные на очищение души, поминание Бога, и развитие хороших нравов в повседневной жизни через осознание божественного сознания. Это направление отличается от других суфийских орденов тем, что особое внимание уделяет связи с социальной средой и любви к людям и окружающей природе.

23. Нурия в суфизме указывает на духовную практику, основанную на философии света и духовном опыте, связанном с божественным светом и внутренним просветлением. Школа нурия учит, что все в духовном и физическом мире происходит от божественного света, и осознание ограниченности человеческой жизни возможно через свет Бога. Свет (Нур) в суфизме – ключевое понятие, отражающее духовное вдохновение, понимание и божественное присутствие. Суфии считают, что истинный свет в этом мире, который приносит просвещение человечеству, является результатом единства с Богом .

24. Сафавия – это один из известных суфийских орденов, который сформировался в XIII веке в Азербайджане. Этот орден связан с его основателем, Шейхом Сафиуддином Ардебили (1252–1334). Сафавия изначально была духовным и суфийским движением, которое впоследствии превратилось в мощное политическое движение, способствовавшее образованию династии Сефевидов в Иране в XVI веке. Основатель Сафавии: Шейх Сафиуддин родился в городе Ардебил, расположенном в Азербайджане. Он был учеником известного суфийского мастера Шейха Захида Гелани и обучался у него суфийским методам. После смерти своего наставника, Шейх Сафиуддин стал лидером ордена и распространил его учение в регионе Ардебила. Структура ордена: Сафавия была одним из первых суфийских орденов, который стал известен своей социальной системой и духовными учениями. Он акцентировал внимание на поминании Аллаха, очищении души и повиновении совершенному наставнику.

25. Неъматуллохия – это суфийский орден, связанный с выдающимся суфием Ходжой Неъматуллохи Вали (1330–1431). Он был мистиком, поэтом и пропагандистом суфийских учений, влияние которого распространялось на Иран, Афганистан, Центральную Азию и Индию. Неъматуллохи Вали родился в городе Сурия, был воспитан в научной и духовной среде. Он изучал фиқх, хадисы и суфизм, затем полностью посвятил себя суфийскому пути. Он был учеником известных суфиев, включая Шейха Абдуллаха Йафеи, и позже основал свой орден. В последние годы своей жизни он жил в Кермане (Иран), который стал центром его учений. Его гробница находится в городе Махон и является местом паломничества для последователей суфизма. Неъматуллоия славится учением о божественной любви, очищении души и объединении шариата и суфизма. Этот орден сыграл ключевую роль в развитии исламской культуры и философии и продолжает существовать до сегодняшнего дня.

26. Бекташия – суфийский орден, основанный Шейхом Бекташ Вали (1300–1360) в Османской империи и других мусульманских регионах, особенно в Турции, на Балканах и других мусульманских территориях. Этот орден известен своими глубокими духовными и этическими учениями, которые оказали большое влияние на последователей суфизма. Основатель Бекташии: Шейх Бекташ Вали был одним из самых известных суфиев Средневековья, известным своим учением о любви, доверии (ихтиёр с Богом) и братстве в суфизме. Бекташия имеет множество центров в Турции, на Балканах и в других странах, которые по сей день являются местами паломничества и обучения. Орден Бекташия известен своими учениями о любви к Аллаху и людям, единении бытия, доверии, очищении души и праведных делах. Он сыграл

важную роль в распространении духовных и этических учений суфизма, пропагандируя братство и взаимопонимание среди людей.

27. Нурбахшия – это одно из суфийских направлений, которое было основано в XV веке Сайидом Мухаммадом Нурбахшом (1392–1464) в Иране. Это направление объединяет суфизм и учения шиитского исна-ашария. Нурбахшия известна акцентом на единстве существования, очищении души и интеграции суфийских учений с шариатом.

Основатель Нурбахшии: Сайид Мухаммад Нурбахш, настоящее имя которого было Мухаммад ибн Мухаммад ибн Абдуллах, родился в городе Қоҳистон. Он был учеником известного суфия Шоҳ Қосими Анвора. Его титул «Нурбахш», что означает «дарующий свет», был присвоен ему его учителями и символизирует его духовное просветление.

Нурбахшия – это редкое суфийское направление, которое сочетает в себе учения шиитов и мистицизм.

28. Джамалия – это суфийский орден, который связан с учениями и практиками духовного спокойствия и красоты. Основателем этого ордена является Шейх Джамолуддин (приблизительно XIV-XV века). Учения Джамолии связаны с пониманием духовной красоты и глубоким осмыслением ясности в пути ирфана.

Основные учения Джамолии в суфизме, которые тесно связаны с философией суфизма и исламскими науками, указывают, что человек должен в своих отношениях и действиях стремиться к духовной красоте и приближению к Богу. Джамолия верит, что духовная красота направляет мужчин и женщин на путь божественного познания.

Джамолия занимает важное место в суфизме, подчеркивая важность любви, чистоты, поминания Бога и служения другим. Этот орден учит, что для достижения глубокого познания и божественного просветления человек должен уделять внимание духовной красоте и нравственности, а также всем существам.

29. Хилватия – один из известных суфийских орденов, основанный в XIV веке, сыгравший важную роль в развитии суфизма и исламской культуры. Этот орден распространился в Малой Азии, на Ближнем Востоке и на Балканах и до сих пор имеет последователей в некоторых регионах. Основатель Хилватии: Основателем этого ордена был Шейх Умари Хилвати (умер в 1397 году), который родился в Азербайджане или, по другим источникам, в Иране. Он посвятил свою жизнь исламскому мистицизму, обучению и духовным практикам, основанным на суфизме, и основал орден Халватия. Название ордена происходит от арабского слова «хилват», которое означает одиночество, воздержание от мирских благ и уединение. Халватия акцентирует внимание на

очищении души, высокой морали и самопознании через зикр, поклонение и любовь к Аллаху. Орден занимает важное место в истории суфизма и до сих пор сохраняет свои духовные и этические ценности.

30. Рифоия – это суфийский орден, возникший в средневековый период в различных исламских регионах, таких как Турция, Ирак, Иран и Левант. Этот орден известен своими мистическими учениями, поминанием Аллаха и доверием (ихтиёр с Богом). Шейх Абдулкадир Рифоий — великий суфий и основатель ордена Рифоия. Историки отмечают, что он родился в Хорасане или Мавераннахре, а его жизнь и деятельность оказали значительное влияние на развитие суфизма. Орден Рифоия представляет собой важное суфийское движение, предлагающее глубокие мистические учения, очищение души и любовь к Аллаху и людям. Суфизм в Рифоии акцентирует внимание на доверии, поминании, единении бытия и музыке. Этот орден оказал значительное влияние на образ жизни мусульман и на развитие их духовности.

Заключение

Суфизм – это духовное и мистическое направление ислама, направленное на очищение души, достижение духовной зрелости и близость к Богу. Суфизм развивался как личностная и социальная практика в истории, использующая специфические практики и внешние и внутренние обычаи. Основная цель суфизма — это совершенствование нравов и познание божественного.

Суфизм включает в себя различные ветви, каждая из которых предлагает разные способы достижения духовных целей. Эти ветви, такие как мухасибия, кассория, тайфурия, мавлавия, накшбандия и другие, несмотря на философские и практические различия, направлены на одну основную цель: познание любви Бога и переживание божественного.

Суфизм подчеркивает единство внешнего и внутреннего, а также важность как духовных, так и внешних практик ислама. Эта практика направлена на освобождение человека от власти страстей и материального мира, чтобы привести его к абсолютной истине.

Каждая ветвь суфизма формируется на основе учений великих шейхов и культурной среды, где она развивается, предлагая уникальный путь к божественному познанию.

REFERENCES

1. Комилов Д.Р. Суфизм. 2016. – Душанбе: «Валиёр». С. 86.
2. Увайс Қаранӣ. Путь Увайса. 2000, Машхад: Дорул-Ирфон. Стр. 45-65.

3. Аль-Мухасиби. Рисалае аль-Мустарашидин: 1984, Каир: Дорул-Хадис. С. 12-35.
4. Иброҳим Адҳам – "Божественное путешествие". 1997, Душанбе: Ирфон. С. 89-105.
5. Ибн аль-Араби. Футухат Маккия. 2001, Дорул-Кутуб, Каир. Том 3, С. 67-90.
6. Ахмад Яссави. Диван-и Хикмат. – 1993, Казахстан: Туркестан Press. С. 34-56.
7. Ходжа Ахрори Вали. Рисалат-ул-Ходжагон. 2001, Душанбе: Ирфон. С. 45-67.
8. Баҳовуддин Нақшбанд – Тарикат и Нақшбандия: 1992, Душанбе: Ирфон. Стр. 67-85.

FALSAFA VA ILOHIYOT- FALSAFANING MUNOZARALI SHAKLI SIFATIDA

Nafisa Abdumajitovna Valiyeva
Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti
nafisavaliyeva6@gmail.com Tel:+99890 5539181

Annotatsiya

Ushbu maqolada din falsafasi, keng ma'noda dinga bo'lgan falsafiy munosabatlar, uning mohiyati va vazifalarini kontseptuallashtirish, shuningdek, xudoning mavjudligini falsafiy asoslash, uning tabiati, dunyo va insonga munosabati haqidagi falsafiy mulohazalar majmui sifatida ifodalangan. Shuningdek, tor ma'noda - xudo va din haqidagi aniq avtonom falsafiy mulohazalar, falsafiylashtirishning alohida turi ekani, din falsafasining maqsadi, dinning mohiyatini ochib berilgan.

Kalit so'zlar: deizm, ilohiyot, ateizm, din tarixi, din sotsiologiyasi, din falsafasi, diniy ong, naturalizm, materializm, ekzistensializm, fenomenologiya, pragmatizm, pozitivizm, lingvistik falsafa, psixoanaliz.

ФИЛОСОФИЯ И ТЕОЛОГИЯ- КАК ПРОТИВОРЕЧНАЯ ФОРМА ФИЛОСОФИИ

Валиева Нафиса Абдумажитовна
Доцент Наманганского государственного педагогического института

Аннотация

В данной статье философия религии, философские взгляды на религию в широком смысле, концептуализация ее сущности и задач, а также философское обоснование существования Бога, его природы, отношения к миру и человеку выражены как совокупность философских соображений. Также в узком смысле - ясные автономные философские размышления о Боге и религии, раскрывается особый тип философствования, цель философии религии, сущность религии.

Ключевые слова: деизм, теология, атеизм, история религии, социология религии, философия религии, религиозное сознание, натурализм, материализм, экзистенциализм, феноменология, прагматизм, позитивизм, лингвистическая философия, психоанализ.

PHILOSOPHY AND THEOLOGY - AS A CONTRADICTORY FORM OF PHILOSOPHY

Valieva Nafisa Abdumajitovna
Associate Professor of Namangan State Pedagogical Institute

Annotation

In this article, the philosophy of religion, philosophical views on religion in a broad sense, the conceptualization of its essence and tasks, as well as the philosophical justification for the existence of God, his nature, relationship to the

world and man are expressed as a set of philosophical considerations. Also in the narrow sense - clear, autonomous philosophical reflections about God and religion, a special type of philosophizing, the purpose of the philosophy of religion, the essence of religion are revealed.

Key words: deism, theology, atheism, history of religion, sociology of religion, philosophy of religion, religious consciousness, naturalism, materialism, existentialism, phenomenology, pragmatism, positivism, linguistic philosophy, psychoanalysis.

"Немного из философии приводит к неверии,
но большая часть в ней возвращает к религии".
(Ozgina falsafiy bilim e'tiqodsizlikka olib keladi,
lekin falsafanini chuqur anglash dinga qaytaradi)
Ingliz faylasufi Frensis Bekon.

Falsafa va din butunlay boshqa vazifalarga ega va ma'naviy faoliyatning mohiyatan har xil shakllaridir. Din inson qalbining najotga bo'lgan shaxsiy ehtiyojini qondirish, yakuniy kuch va qoniqish, cheksiz xotirjamlik va quvonchni topish uchun Xudo bilan muloqotda bo'lgan hayotdir. Falsafa mohiyatan eng oliy, har qanday shaxsiy manfaatlardan mutlaqo mustaqil, borliq va hayotni ularning mutlaq asosiy tamoyilini aniqlash orqali yakuniy anglashdir. Ammo ma'naviy hayotning bu mohiyatan bir xil bo'lmagan shakllari bir-biriga to'g'ri keladi, chunki ularning ikkalasi ham ongning bir xil obyektga - Xudoga qaratilishi yoki aniqrog'i, Xudoning tirik, tajribali ixtiyori orqali amalga oshirilishi mumkin.

Falsafiy e'tiqod - umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lmagan va semantik qat'iyligi bilan ajralib turmaydigan tushuncha bo'lib, dastlabki mafkuraviy munosabatlarni tanlashni amalga oshiradigan va asoslaydigan falsafiy (ilmiy va ilohiy tafakkurdan farqli ravishda) tafakkurning o'ziga xosligini ta'kidlash uchun mo'ljallangan. Falsafiy e'tiqod kognitiv faoliyatning taniqli shakllaridan subyektiv omilning sezilarli ta'siri bilan ajralib turadi. "Ishonch" tushunchasi (pistis) o'zining keng ma'nosida qadimgi yunon faylasuflari (Geraklit, Platon, Aristotel va boshqalar) tomonidan qo'llanilgan, ammo ular e'tiqodni falsafiy tafakkurning zarur elementi sifatida qabul qilmagan, balki donolik ramzi sifatida ham. Eng yaxshi holatda, bu subyektiv fikr yoki bilimning boshlang'ich bosqichi sifatida ko'rib chiqildi. Masalan, Ahmad Donish fatalizm (lot. fatalis – taqdirga oid – hamma voqealarning azaldan belgilab qo'yilganligi to'g'risidagi ta'limot)ga qarshi chiqdi. U inson hamma narsa faqat yaratgandan deb o'tirmay, o'z ahvolini yaxshilash uchun faol harakat qilish

kerakligi g'oyasini ilgari surib, har bir kishi o'z taqdirini o'zi hal qilishi mumkinligini va Alloh tomonidan bunga katta imkoniyat berilishini uqtirdi.

Dinshunoslikning ilmiy bilimlar tarmog'i sifatida asoslari XVII—XVIII asrlarda qo'yilgan. Masalan, G'arbiy Yevropa falsafasida "Tabiiy din" falsafiy ta'limoti "deism" (lotincha deus - Xudodan). Deist faylasuflari: Edvard Cherberi, Jon Lokk, Devid Yum, Fransua Volter, Jan Jak Russo.

Deizm kontseptsiyasining asosiy g'oyalari: Xudo g'ayritabiiy shaxs emas, balki dunyoning asosiy sababi, uning yaratuvchisi bo'lgan ma'lum bir g'ayritabiiy kuchdir. Xudo dunyoni yaratib, unga mustaqillik berdi va tabiat, jamiyat va inson taraqqiyotiga aralashmaydi. Demak, din Xudoning irodasi bilan emas, balki atrofdagi hodisalarni tushunishga intiladigan aql irodasi bilan paydo bo'lgan. Din aqldan kelib chiqqanligi sababli, har bir inson din haqida o'z fikriga ega bo'lish huquqiga ega. Shunday qilib, deistlar insonning vijdon erkinligi huquqini tasdiqladilar. XIX asrda Yevropa falsafasida ateizm (Ateist faylasuflar: Lyudvig Feyerbax, Karl Marks, Fridrix Engels) - xudo va dinni inkor etish g'oyalari keng tarqaldi. Ateizm tushunchasining asosiy g'oyasi: diniy e'tiqodlarning manbai insonning tabiat va jamiyatning elementar kuchlariga bog'liqligidir. Inson ilgari ojiz bo'lgan narsani ilohiylashtirgan va bu yerda din paydo bo'lgan. Dinni falsafiy tushunish XIX asrda asos bo'ldi. Dinshunoslik ilmiy bilimlarning bir tarmog'i sifatida paydo bo'ldi. Tadqiqotning asosiy yo'nalishlari: din tarixi; din sotsiologiyasi; din psixologiyasi.

Din tarixi (ta'sischilari: Fridrix Maks Myuller, Edvard Bernett Taylor, Jeyms Jorj Freyzer) ning vazifasi: dinning turli xalqlar o'rtasidagi tarixiy rivojlanish jarayonlarini o`rganish; din sotsiologiyasi (ta'sischilari: Emil Dyurkgeym, Maks Veber)ning vazifasi: dinni jamiyatning bir bo'lagi sifatida o'rganish, din bilan jamiyat hayotining boshqa sohalari (iqtisodiyot, siyosat, san'at va boshqalar) o'rtasidagi munosabatni ochib berish; din psixologiyasi (ta'sischilari: Uilyam Jeyms, Zigmund Freyd, Karl Gustav Yung) ning vazifasi: dinning inson ruhiyatiga ta'sirini o'rganish, ya'ni odamlarning diniy ongi va xulq-atvorini tahlil qilish; din falsafasi vazifasi: butun insoniyatning diniy tajribasiga dunyoqarashini baholash, din fenomenologiyasi vazifasi: turli dinlardagi takrorlanuvchi elementlarni o'rganish va shu asosda dinning o'ziga xos ramziyligi, marosimlari, insonga hissiy ta'siri va boshqalar bilan mavhum modelini yaratish bo'lgan.

Oddiy diniy ong diniy urf-odatlar, stereotiplar, shuningdek, odamning xudo bilan muloqot qilish jarayonida boshdan kechiradigan his-tuyg'ularidan iborat. Har bir dindor o'ziga xos, o'ziga xos diniy tajribasini rivojlantirganligi sababli, oddiy diniy ong individual va shaxsiy xususiyatga ega. Konseptual diniy ong Xudo haqidagi tizimlashtirilgan ta'limotdir. Ta'limotning mazmuni muqaddas kitoblarda bayon etilgan va ilohiyot olimlarining asarlarida batafsil talqin qilingan. Doktrinaviy

g'oyalar diniy tashkilot tomonidan tasdiqlanadi va qonunlar maqomini oladi (yunoncha kanon – me'yor, qoida).

Din falsafasi keng ma'noda dinga bo'lgan falsafiy munosabatlar, uning mohiyati va vazifalarini kontseptuallashtirish, shuningdek, xudoning mavjudligini falsafiy asoslash, uning tabiati, dunyo va insonga munosabati haqidagi falsafiy mulohazalar majmuidir; tor ma'noda - xudo va din haqidagi aniq avtonom falsafiy mulohazalar, falsafiylashtirishning alohida turi. Din falsafasining maqsadi "dinning mohiyatini ochib berish".

Din falsafasini dinshunoslik va ilohiyotdan farqlash kerak. Garchi bu atama odatda XIX asrgacha ishlatilmagan bo'lsa-da, ehtimol, dinga oid eng dastlabki qat'iy falsafiy yozuvlarni hind Upanishadlarida topish mumkin. Taxminan bir vaqtning o'zida daosizm va konfutsiylik asarlarida diniy tushunchalar muhokamasi ham alohida o'rin olgan. Keng ma'noda din falsafasi umuman falsafa ma'naviy madaniyatning bir qismi sifatida mavjud bo'lgan vaqtgacha mavjud bo'lgan. Bunda turli falsafiy tushunchalardan foydalanish mumkin - naturalizm, materializm, ekzistensializm, fenomenologiya, pragmatizm, pozitivizm, lingvistik falsafa, psixoanaliz va boshqalar. Tor ma'noda tushuniladigan din falsafasi xudo va din haqidagi avtonom falsafiy mulohazalardir (Platon, Foma Akvinskiy, Benedikt Spinoza, Immanuil Kant, Gegel va boshqalar). Bu din falsafasini falsafa tarixiga yaqinlashtiradi. Faylasuf va madaniyatshunos N.P.Koptseva ta'kidlaydi

Boshqa bilim sohalaridan farqli o'laroq, din falsafasi dastlab tadqiqotchilarning dinni o'rganish obyekti sifatida qanday pozitsiyalarga rioya qilishlari bilan bog'liq juda murakkab masalalarni o'z ichiga oladi. Qiyinchilik shundaki, din tadqiqotning o'ziga tegishli bo'lmagan obyektiv mavzu sifatida qaraladi. Bu yerda bir nechta asosiy pozitsiyalar mavjud. Bu uch nuqtai nazar, garchi ular o'ziga xos falsafiy va diniy tizimlarga tegishli bo'lsa-da, barcha mafkuraviy tizimlar uchun asosdir. Din tanqidiy sabablar vositasida unga to'g'ridan-to'g'ri munosabatda bo'ladi. Bunday holda, dinning ilgari mavjud shakllari ko'rib chiqiladi va "yangi, zamonaviyroq shakllar" muqarrar ravishda paydo bo'lishi haqida xulosa chiqariladi. Dinshunos olim va madaniyatshunos Yu.A.Kimelev din falsafasini ko'rib chiqishning ikki asosiy shaklini ajratib ko'rsatadi. Diniy falsafiy tadqiqotlar vazifasi din fenomenini, insonning voqelikka, birinchi navbatda ilohiy voqelikka diniy munosabatini, gnoseologiya va diniy til muammosini (diniy hayotning subyektiv tomoni) falsafiy tushunishdir.

Falsafiy teologiya. Asosiy vazifa - dindor hayotining falsafiy-diniy tushunchalari va shu kontekstdan kelib chiqadigan ixtiyor erkinligi, zarurat va tasodif, mohiyat va borliq, Xudoning sifatlari va boshqalar muammolari (ontologik tomoni). "Falsafiy ilohiyot"ning boshqa nomlari: "tabiiy ilohiyot", "diniy falsafa",

"diniy metafizika", "xristian falsafasi", "xristian metafizikasi", "ratsional ilohiyot". Biroq, bu nomlar bir qator jiddiy kamchiliklarga ega, shuning uchun "falsafiy ilohiyot" tushunchasidan foydalanish afzalroqdir. Ayrim dinshunoslar "falsafiy ilohiyot"ni din falsafasining munozarali shakli deb biladilar.

Dinshunos faylasuf bo'lishi mumkinmi? Katta ehtimol bilan ha. Ilohiyotshunos sifatida boshlangan ko'plab faylasuflar bir vaqtning o'zida ham ilohiyot, ham falsafiy asarlarning mualliflari bo'lishgan. Insoniyat tarixining dastlabki bosqichlarida falsafiy, diniy va mifologik qarashlar bir-biri bilan chambarchas bog'langan (masalan, Miletlik Fales). Qadimgi yunonlarning mifologik g'oyalarining o'ziga xosligi qadimgi yunon falsafasining rivojlanishini Platon va keyingi faylasuflarning asarlarida qanday shaklda tasvirlanganligini aniq belgilab berdi. O'rta asrlarda ko'plab diniy konstruktsiyalar falsafiy shaklda kelgan ("falsafa - ilohiyotning xizmatkori"). Falsafa va ilohiyotning uyg'unligi ko'plab zamonaviy tadqiqotchilar orasida, masalan, ekzistensializm vakili, protestant dinshunosi R. Bultmann orasida kuzatiladi. Islom mamlakatlarida diniy ta'limotning majburiyligi tufayli falsafadagi an'anaviy yo'nalishlar (fan falsafasi, siyosiy falsafa va boshqalar)ning ilohiyot bilan o'ziga xos "duragay"lari keng tarqaldi. Eron faylasufi A.Sorushning gnoseologik va siyosiy kontseptsiyasi, Liviya sobiq rahbari Muammar Qaddofiy (Каддафий)ning siyosiy konsepsiyasi ("Yashil kitob") va boshqalar bu yondashuvning yorqin misoli.

Diniy falsafa falsafiy tafakkurning turli din mutafakkirlari dunyoqarash muammolariga (masalan, iymon va aql, xudoning borligi, ruhning o'lmasligi va boshqalar) diniy g'oyalari nuqtai nazaridan yechim taklif qiladigan yo'nalishdir. Qoidaga ko'ra, diniy falsafa dinni muhokama qilish emas, balki falsafiy masalalarni ma'lum bir din tarafdorlari nuqtai nazaridan muhokama qilish deb tushuniladi. Hozirgi vaqtda diniy falsafa va din falsafasi o'rtasidagi farq to'g'risida konsensus mavjud emas, ammo bular turli xil, mustaqil tushunchalar ekanligi foydasiga dalillar keltiriladi. Buddizm, islom, xristian (jumladan: pravoslav, katolik, protestant), hinduizm, iudaizm, sinkretik va boshqalar diniy falsafalar mavjud. Diniy falsafa har doim ma'lum bir din e'tiqodiga asoslanadi va u ilohiyot bilan chambarchas bog'liq bo'lib, dunyoni diniy tushunish uchun falsafiy kontseptual apparatdan, diniy tajribani talqin qilish uchun falsafiy aks ettirishdan foydalanadi. Shu bilan birga, aql va e'tiqod haqiqatni anglashning bir-birini to'ldiruvchi usullari sifatida qaraladi.

Diniy falsafaning nazariy asosini ilohiyot (teologiya) tashkil etadi, lekin e'tiqodning asosiy qoidalarini (dogmalarini) so'zsiz qo'yadigan ilohiyotdan farqli o'laroq, diniy falsafa ularni daliliy asoslash bilan shug'ullanadi.

Antik davrda diniy g'oyalar falsafaning tarkibiy qismi, uning zaruriy tarkibiy qismi bo'lgan. O'rta asrlarda, aksincha, vaziyat o'zgardi va falsafa dinning ajralmas qismi sifatida harakat qildi.

Falsafa va dinning ongning alohida shakllariga haqiqiy bo'linishi faqat o'rta asrlar va yangi davrlar bo'ylab sodir bo'ldi. Falsafa hali ham diniy dunyoqarash bilan mafkuraviy qarama-qarshilikka kirishdi.

Ta'sir doiralari, albatta, dinning hukmron rolini saqlab qolgan holda, ijtimoiy ongning ushbu shakllari o'rtasida oddiygina bo'lingan. Din va o'sha paytda paydo bo'lgan yangi Yevropa fanlari o'rtasidagi munosabatlar ham xuddi shunday edi.

Shu bilan birga, ikkita haqiqat tushunchasi umumiy qabul qilingan deb hisoblana boshladi. Unda Xudodan keladigan haqiqat borligi va insondan keladigan haqiqat ham borligi shart edi. Deizm go'yasi shunday paydo bo'ldi. Deizm falsafiy nazariya bo'lib, unga ko'ra Xudo barcha moddiy narsalarni yaratib, ma'lum qadriyatlarni o'rnatib, keyinchalik inson dunyosining rivojlanishiga aralashmagan. Shu sababli, insoniyat nafaqat tabiatni o'rganishi, balki Xudo g'oyasiga murojaat qilmasdan, Absolyutning moddiy ko'rinishlari haqida taxminlar qilishi kerak. Keyinchalik, falsafa diniy dunyoqarashning hukmron rolini o'zgartirish da'vosini namoyish qila boshlaydi.

Marksistik nazariya nuqtai nazaridan, din ijtimoiy ongning qoldiq shakli bo'lib, falsafa yangi qadriyatlar tizimini taklif qilmaguncha mavjud bo'lishi mumkin. Falsafa uchun bunday imkoniyat, marksizmga ko'ra, jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy tuzilmalarining rivojlanishi natijasida paydo bo'ladi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, XX asrda Aksiologiya (M. Scheler, M. Weber) jadal rivojlandi - falsafaning ma'naviy qadriyatlar va me'yorlar tizimini ishlab chiqish zarurligini asoslash bilan bog'liq bo'lgan falsafiy yo'nalish.

XX asrning ba'zi falsafiy nazariyalari. odamlar uchun yangi qiymat yo'riqnomalarini topishga o'zlarini bag'ishlaydilar. Bular M.Xaydegger va K.Yaspersning ekzistensializmi, A.Bergsonning hayot falsafasi, P.Teilhard de Sharden ta'limotlari insonni tabiiy evolyutsiyaning yakuniy maqsadi sifatida tushunishga intilgan.

Zamonaviy ilohiyotchilar Bibliya matnini zamonaviy ilmiy g'oyalar bilan bog'laydigan tarzda sharhlaydilar. Bu shuningdek, falsafa va din o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi.

REFERENCES

1. Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. — М.: Политиздат, 1991. — 414 с.
2. Копцева, 1999, Философия религии — это теоретическое исследование, целью которого служит раскрытие сущности религии, с. 6.

3. Wainwright, WJ., The Oxford Handbook of Philosophy of Religion Архивная копия от 31 января 2015 на Wayback Machine, Oxford Handbooks Online, 2004, p. 3.
4. Кірюхін Д. І. Вступ до філософії релігії Геґеля. Філософія як спекулятивна теологія. — Киев: ПАРАПАН, 2009. — 204 с.
5. Бокова О. А. Философия религии и религиозная философия в современном российском научном дискурсе // Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. — СПб., 2017. Архивировано 8 октября 2020 года.
6. Основы религиоведения. (Раздел третий. Основные направление религиозной философии) / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков и др.; Под ред. И. Н. Яблокова.-М.: Высш. шк., 1994.-368 с. ISBN 5-06-002849-6
7. Андрей Иванов. Философия и религия. «Философия». — Энциклопедия Кругосвет. — «Возможна собственно религиозная философия, как свободная от догматических церковных шор, рациональная попытка построения целостного религиозного мировоззрения.» Дата обращения: 22 февраля 2012. Архивировано 9 июня 2012 года.
8. Римский В. П. и др. Как возможна религиозная философия? // NOMOTHETIKA: Философия. Социология. Право. — 2007. — Т. 2, вып. 9 (40). — ISSN 2712-746X. Архивировано 11 мая 2015 года.

AHMAD TOSHKO'PRIZODA QARASHLARIDA FALSAFA VA DIN UYG'UNLIGI

Ergashev Urolbek Berkinovich
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
TIFT universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrasi dotsenti v.b.
Tel.: +998936131114, e-mail: urolbekjanoblari@gmail.com

Annotatsiya: Ahmad Toshko'prizodaning falsafiy qarashlari XVI asrning ilmiy tafakkuri taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mutafakkir falsafaga nisbatan idealistik pozitsiyada turib realistlarga qarshi chiqqan bo'lsada, uning qarashlarida falsafa va din bir-biriga hech qachon muxolif sifatida ko'rilmagan. Mazkur maqolada Toshko'prizodaning qarashlarida falsafa va din o'rtasidagi mutonosibligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Ahmad Toshko'prizoda, falsafa, din, ilm-fan, bilim, "Mavduot al-Ulum", ilmlar tasnifi, islom ilmlari, nazariy falsafa, amaliy falsafa.

СОЧЕТАНИЕ ФИЛОСОФИИ И РЕЛИГИИ В ВЗГЛЯДАХ АХМАДА ТАШКУПРИЗАДА

Аннотация: Философские взгляды Ахмада Ташкупризады оказали значительное влияние на развитие научной мысли XVI века. Хотя мыслитель стоял на идеалистической позиции по отношению к философии и выступал против реалистов, в его взглядах философия и религия никогда не рассматривались как оппозиция друг другу. В этой статье показано соотношение философии и религии во взглядах Ташкупризоды.

Ключевые слова: Ахмад Ташкупризада, философия, религия, наука, знание, "Мавдуат аль-улум", классификация наук, исламские науки, теоретическая философия, практическая философия.

THE COMBINATION OF PHILOSOPHY AND RELIGION IN THE VIEWS OF AHMAD TASHKUPRIZADA

Annotation: The philosophical views of Ahmad Tashkuprizada significantly influenced the development of scientific thought of the XVI th century. While the Thinker opposed realism while standing in an idealistic stance towards Philosophy, Philosophy and religion were never seen as opposites to each other in his views. This

article shows the mutonocity between philosophy and religion in the views of Tashkuprizada.

Keywords: Ahmad Tashkuprizada, philosophy, religion, science, knowledge, "Mavduat al-Ulum", classification of sciences, islamic sciences, theoretical philosophy, applied philosophy.

Ahmad Toshko'prizoda o'z falsafiy ta'limotlarida falsafa, ilm va ta'lim-tarbiyaning mazmun-mohiyatini to'liq ochib bermagan bo'lsada, uning falsafiy merosida ilmning qadr-qimmati, fazilati, ustoz va shogirdlarning ma'naviy-axloqiy majburiyatlari, muhim vazifalari to'g'risida batafsil axborot berilgan. Shuning uchun, uning falsafasidagi asosiy boshlang'ich nuqta, Allohning roziligini olish uchun inson va jamiyatga foydali bo'lish deb ta'kidlash mumkin.

Toshko'prizodaning fikricha, hech qaysi ilm, fan nuqta'i nazaridan to'la o'zlashtirilgan hisoblanmaydi. Bu bir nechta jihatlarga bog'liq. Agar kishi ma'lum bir ilmni o'rganishni boshlasa, unga yaqin bo'lgan yana 6 ta ilmni tushuna olishi zarur. Agar tushana olmasa, bu ilm o'sha odam uchun o'zlashtirilmagan ilm hisoblanadi. Falsafa bilan shug'ullanadigan insonlarning aksariyati shunday. Haqiqat yolg'ondan shikoyat qila olmaydi[16]. Mutafakkirning ushbu g'oyasi tanqid etishga majbur qiladi. Chunki nafaqat falsafada, balki boshqa ko'plab fanlarda ham ilmga nomzodlar bunday miqdordagi ilmlarga ega bo'lishlari mumkin emas. Shuning uchun bu o'lchov unchalik to'g'ri ko'rinmaydi, ikkinchidan, odamlarga zarar yetkazadigan, ularni vahimaga tushiradigan sehr-jodu, fol ochish amaliyoti ham o'zlashtiriladigan ilmlardir.

"Ilm jaholatga dushman. Undan zararlanish ehtimoli yo'qdir", deb aytgan Toshko'prizodaning fikricha: Ilm-fan kamtarlikni talab etadi. Har ilmning bir sharafi bordir. Ushbu sharaf uning samaradorligi va dalillarining mustahkamligi tufaylidir. Birinchisi diniy ilmlar, chunki ularning samarasi abadiy hayotdir. Shuning uchun bu hayotning oxiri yo'q. Shuning uchun bu ilm boshqalaridan ko'ra sharaflidir. Ikkinchisi tibbiyot ilmi. Buning samarasi tanadagi hayotdir. Bu hayot esa o'limgacha mavjud. Alloh va uning farishtalari, muqaddas kitoblari va payg'ambarlari haqidagi ilmlar samaradorligi jihatidan eng sharaflisidir. Chunki bu ilmlarning mevasi insonning baxt-i, saodati va mangu yo'lidir. Ma'rifatulloh – bu g'oyalarning eng afzali va inson baxt-saodatining boshidir. Ushbu ilm hurdir. Bu ilm boshqa narsaga xizmat qilmaydi. Qolgan barcha ilmlar uning xizmatidadir[17]. Ko'rinib turibdiki, mutafakkir insonlarning faqat bu ilm bilan chegaralinib qolishini nazarda tutmagan.

[16] Taşköprizade Ahmed Efendi. Mevzuatu'l Ulum, (çevirmesi – Mümin Çevik) Cild II. İstanbul, 1989 –s. 22.
[17] Murtaza Korlaelçi. Taşköprülüzâde ve Katip Çelebiye göre türk kültüründe felsefenin yeri. http://www.kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/37352237/taskopruzade-ve-katip-celebi-ye-gore-turk-kulturunde-felsefenin-yeri

Chunki Toshko'prizoda "oyoqlar qo'llarning harakatiga yordam bermaydi", deya o'z fikrini asoslashga harakat qiladi. Allohni bilish va uni sevish qalbda uzluksiz va nuqsonsiz bo'lgandagina foydali bo'ladi. Qalbda paydo bo'ladigan bu jihat "iymon" deb ataladi va u ishonch degani. Biroq, Islomning ilm-fan an'analarida bilim oxir-oqibat haqiqiy mavjudlik va haqiqatni bilish, unga erishish uchun egallanadi. Mutafakkirning fikricha, bu ham Allohdir.

Islom haqidagi ilmlarni iymon bilan bog'lagan Toshko'prizoda, nazariy falsafa haqida quyidagicha fikrni bayon qiladi: "Ma'lumki, nazariy falsafadagi tadqiqotlar bu olamdan tashqaridagi hamda zamin darajasidagi materiyadan xoli bo'lgan borliq ustida olib boriladi. Yoki bu olamdan tashqarida mavjud bo'lgan, ammo materiyaga ega bo'lmagan borliqda amalga oshiriladi. Yoki ham olamdan tashqarida, ham shu zaminda materiyaga ega bo'lgan borliqda amalga oshiriladi". Mutafakkir nazariy falsafasini uch qismga bo'ladi. Birinchi qism, ilohiyot mavzusini qamrab olgani uchun "Ilmi iloh" (metafizika), ikkinchi qism, mantiqdan ustun qo'yilgan "Ilmi riyoziyot"dir, Uchinchi qism, ob'yektlarning tuzilishini o'rganganish bilan bog'liq bo'lgani uchun "Ilmi tabiiy" deb ataladi. Aristoteldan farqli ravishda Ahmad Toshko'prizoda "Mavduot al-ulum" asarida nazariy falsafani tasnif qilishda unga matematika ilmini ham qo'shimcha ravishda kiritgan.

Toshko'prizoda, hikmat – "donolik" (falsafa) so'zining eski ma'nosini yo'qotishini ma'qullamagan. "Alloh xohlagan kishiga hikmat beradi. Kimga hikmat berilgan bo'lsa, demak, unga ko'p xayrlik berilgan. Buni aql sohiblaridan boshqasi anglab yetmaganlar"[18], deb aytib o'tgan. Toshko'prizodaga ko'ra, insonning hikmat (falsafa)dan bir so'z o'rganishi uning uchun bu dunyodan va undagi narsalardan ko'ra afzalroqdir. Falsafa va ilohiyot ilmlari bir-birini to'ldiradi. Ular o'rtasida ziddiyat yo'q. Mutafakkir Idris alayhissalomni barcha hikmatlarning (falsafaning) ustozi sifatida qabul qiladi. Uning so'zlariga ko'ra, Alloh Idris alayhissalomga payg'ambarlik va hikmat bilan birgalikda yulduzlar ilmini ham bergan. 72 tilda so'zlasha olgan Idris alayhissalom Germes yoki Geramis deb nomlandi. Yunonlar ham uni Ermis deb aytishgan.

Olimning talqinicha, dunyoviy ilmlar bilan diniy ilmlar o'rtasida ixtilof yo'q, chunki ular bir-birlarini to'ldirib turadilar[19]. Falsafiy fikr yuritishning boshlanishini Idris payg'ambarga taqagan Toshko'prizoda, hikmat sultonlari deb Suqrot, Aflotun va Aristotel kabi faylasuflarni zikr etmoqda. Ko'rinib turibdiki, Toshko'prizoda falsafaning vujudga kelishini payg'ambar bilan bog'lagan.

[18] Taşköprizade Ahmed Efendi. Mevzuatu'l Ulum, (çevirmesi – Mümin Çevik) Cild II. İstanbul, 1989 –s. 162.
[19] Çetinkaya B.A., Savut Harun, Meydan Hasan. Akademide felsefe hikmet ve din. Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 3. **Zonguldak, 2014. –s. 13.**

Toshko'prizoda "Mavduot al-ulum" asarida falsafa fani darg'alarini (sultonlarini) sanab o'tar ekan bu to'g'risida quyidagilarni ta'kidlab o'tadi: "Ma'lumki, falsafa sultonlaridan biri Aflotundir. U Yunonistonda falsafa fani mutafakkirlarining ustozidir". Mutafakkirning fikricha, Aflotun o'z donishmandligini Pifagor va Suqrotdan olgan. Aflotunning shogirdi Aristotel ham falsafa ustozlaridan biridir. Aristotel ismining ma'nosi hikmatni sevuvchi, fozil, komil deganidir. Uning o'limidan keyin shahar aholisi og'ir qayg'uga botganlarida, ular Aristotel qabriga yig'ilib, o'zlarning dardlarini aytib qalblarini yengillashtirar edilar. Chunki ular bu qabrning inson tafakkurini tuzatishiga va fikrlarini kuchaytirishiga ishonar edilar. Toshko'prizoda musulmon faylasuflari orasida ustoz sifatida Abu Nasr Forobiyni e'tirof etib, uning falsafa fani oldidagi xizmatlarini yuksak ekanligini ta'kidlab o'tgan.

Mutafakkirning fikriga ko'ra, "insonlarning bir jamoaga (jamiyatga) birlashib yashashlariga majbur qilgan asosiy sabab bu borliqdagi muhtojlik (ojizlik)dir. Turli fitratdagi insonlar hayot uchun o'z ehtiyojlarini qondirishda bir-birlariga muhtojdir. Chunki, Alloh insonlarni turli fe'l-atvorli qilib yaratganki, ular bir-birlarining ehtiyojlarini qondira bilsinlar"[20]. Toshko'prizoda bu fikridan anglashiladiki, xudo insonlarni turli tabiatli qilib yaratgan. Ya'ni ham qobiliyatli, ham qobiliyatsiz, ham uqimishli, ham uquvsiz, ham boy, ham kambag'al, ham hunarli, ham hunarsiz, ham tadbirli, ham tadbirsiz insonlar yaratildiki, ular o'zlarida yo'q qobiliyatlarni to'ldirish uchun boshqa bir insonga ehtiyoj sezadi. Agar xudo barcha insonlarni yetuk qilib yaratganida edi, ular hech qachon bir jamiyat bo'lib yashay olmasdilar. Barcha insonlar tabiatida u yoki bu ko'rinishda turli nuqsonlar mavjudligi sabab ular hayot sinovlarini oson yengib o'tishi uchun bir jamiyat bo'lib birlashishga majburdir.

Toshko'prizodaning fikricha, olimlar doimo rioya qiladigan asosiy vazifa – Allohning roziligini olish, uning buyruqlari va taqiqlariga muvofiq yashash, bilimlarni boshqalarga ham ulashish, xalqqa boshchilik qilish, jamiyatda ilmli insonlar sonini ko'paytirishga va johil, kambag'allarni kamaytirishga harakat qilishi lozim. Olimlar odamlarga Allohning dinini va Rasulining (s.a.v.) sunnatlarini tushuntirib, ularga to'g'ri va egri yo'lni, harom va halolni ko'rsatishi, yomon yo'llarga kirib qolishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Allohga isyon ko'targan, xato va gunohlarga qo'l urgan, turli xil jazolarga tortilgan bandalarga yordam berib, ularni ibodat va itoat qilishga, farz va sunnat amallarni bajarishiga yordam berish Allohning huzuridagi eng buyuk ibodatdir.

Faylasuf mumtoz Islomning ilm an'analarida bo'lgani kabi, mavjudlikni anglash nuqtai nazaridan insonni yerning xalifasi deb biladi. Unga ko'ra, insonning

[20] Yasemin Yilmaz, Taşköprîzâde'nin Ahlâk-i adudiyye şerhinde aile ve devlet ahlaki. Yüksek Lisans tezi. Bursa, T.C. Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019. –s. 55.

xalifaligi ilm orqali ma'no topadi. Chunki insonni inson qiladigan asosiy xususiyatlardan biri bu ilmdir. Siz odamlarni bilish orqali Rabbingizni tanib, Uning roziligini olishingiz va "saodat-i abadiy" bo'lishingiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ilm odamlarni haqiqiy insonga aylantiradigan eng muhim vositadir. Ilm baxtning boshi va davlat hokimiyati poydevoridir. Ilmdan boshqa narsa odamlarga qadr-qimmatni bermaydi. Garchi dunyoda juda ko'p turli xil mavjudotlar bo'lsa-da, ular inson xizmatiga berilgan yoki uning nazorati ostidadir. Buning sababi ular son jihatidan juda ko'p va lekin kuchga ega emas. Chunki odamlar nutq, aql va bilimga ega[21]. Bu yerda faylasuf inson alohida mavqega faqat nutq, aql va bilim orqali erishish mumkinligini xulosa qilmoqda. Zero, real olamda faqat insongina tafakkur qilish imkoniga ega ekan, u boshqa mavjudotlardan ustun turishi, faqat ezgu maqsadlar sari intilishi lozim.

Mutafakkir falsafani o'rganishni muayyan shartlarga bog'laydi. Bu boradagi qarashlarini asoslash uchun u o'zining "Mavduot al-Ulum" asarida qadimgi yunon faylasuflarining ta'limotlarini ilgari surgan. Masalan, fanni o'rganish shartlarini bayon qilar ekan, u shunday deydi: "Zenon dediki, Aristoteldan eshitdim, u aytdiki, ustozim Aflotundan eshitdim. U dohiy ustozi Suqrotdan eshitgan, aytar ediki, falsafani o'rganishga qat'iyatli va intilgan har bir kishi toza qalbli bo'lib, dunyo lazzatlarini tushunishga loyiq bo'lar. Ilmga bo'lgan muhabbati bir martabadir.

Toshko'prizoda ilmning ahamiyatini ifoda etar ekan, u o'z qarashlarini tasdiqlash uchun shunday deydi: "Darhaqiqat, Aflotun aytadiki, hech qanday yomon ilm yo'qdirki, johillik undan ham yomon bo'lmasin". Bilimga ega bo'lgan odam boshqa birovdan minnatdorchilikni kutmaydi, degan fikrini mustahkamlash uchun Aflotunning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Aslida, Aflotun aytgan: Sening olim ekanliging o'zinga zarar yetkazishiga yo'l qo'yma. Ya'ni, sen biliming borligi uchun olim bo'lsang, odamlarning bilmasligi senga zarar bermasada, lekin alam chekasan". Faylasuf jamiyat taraqqiyotida ilmning o'rni va ahamiyatini juda muhim deb hisoblagan. Darhaqiqat, ilk davlatchilik tuzilmalarining paydo bo'lishidan boshlab to bugungi kungacha bo'lgan davrlarda vujudga kelgan yuksak sivilizatsiyalar faqatgina ilm-fan tufayligina shakllangan.

Mutafakkirning so'zlariga ko'ra, falsafa – yunon faylasuflarining asarlari tarjimasi orqali Islom olamiga kirib kelganidan keyin, musulmonlar orasida ham kuchli faylasuf va sharhlovchilarning yetishib chiqishiga sabab bo'ldi. Bularning eng ilg'orlari – Forobiy va Ibn Sinodir[22]. Garchi falsafa ayrim davrlarda shariatga muxolif

[21] Mehmet Korkmaz. Taşköprülü-zâde'ye göre öğretmenlik ve öğrencilik ahlaki. Manas Journal of Social Studies, 2018. Vol.: 7 No: 3. –s. 303-304.
[22] Taşköprizade Ahmed Efendi. Mevzuatu'l Ulum, (çevirmesi – Mümin Çevik) Cild II. İstanbul, 1989 –s. 158.

sifatida ko'rilgan bo'lsada, vaqti-vaqti bilan Sharq madaniyatida o'zining eng yuqori mavqeini egallab kelgan.

Isomiddin Ahmad Toshko'prizoda qarashlarida ilgari surilgan ijtimoiy-falsafiy ta'limotlar markazida davlat, jamiyat va inson tushunchalari turadi. Mutafakkir falsafaga nisbatan idealistik pozitsiyada turib realistlarga qarshi chiqqan bo'lsada, uning qarashlarida falsafa va din bir-biriga hech qachon muholif sifatida ko'rilmagan. Ahmad Toshko'prizoda ilmiy merosining turfa-xilligi, ta'limotlari va dunyoqarashining universal fikrlarga boyligi tufayli uning falsafasiga takror-takror murojaat qilinishiga sabab bo'lib kelmoqda.

REFERENCES

1. Taşköprizade Ahmed Efendi. Mevzuatu'l Ulum, (çevirmesi – Mümin Çevik) Cild II. İstanbul, 1989.
2. Murtaza Korlaelçi. Taşköprülüzâde ve Katip Çelebiye göre türk kültüründe felsefenin yeri. http://www.kaynakca.hacettepe.edu.tr
3. Çetinkaya B.A., Savut Harun, Meydan Hasan. Akademide felsefe hikmet ve din. Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 3. **Zonguldak, 2014.**
4. Yasemin Yilmaz, Taşköprîzâde'nin Ahlâk-i adudiyye şerhinde aile ve devlet ahlaki. Yüksek Lisans tezi. Bursa, T.C. Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
5. Mehmet Korkmaz. Taşköprülü-zâde'ye göre öğretmenlik ve öğrencilik ahlaki. Manas Journal of Social Studies, 2018. Vol.: 7 No: 3.

IMOM TERMIZIY MA'NAVIY MEROSINING SHARQ SIVILIZATSIYASIDA TUTGAN O'RNI

Abdunazarova Sevara
Termiz Pedagogika Instituti "Ma'naviyat asoslari" yo'nalishi
1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Imom Termiziy ilmiy merosining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Imom Termiziyning «Sunan Termiziy» va «Shamoili Muhammadiyya» asarlarida ta'lim-tarbiyaga oid fikrlar hamda ularning Sharq ma'naviy tafakkur tarixidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, Imom Termiziy asarlarining zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati va yangi O'zbekistonda ularning ma'naviy hayotdagi tutgan o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Imom Termiziy, Sunan Termiziy, Shamoyili Muhammadiyya, ma'naviy meros, ta'lim-tarbiya, ilmiy meros, ma'naviy qadriyatlar.

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические аспекты научного наследия имама Термизи. В исследовании освещаются идеи образования в трудах имама Термизи «Сунан Термизи» и «Шамойили Мухаммадийя» и их место в истории восточной духовной мысли. Также будет проанализировано значение произведений имама Термизи в современном обществе и их место в духовной жизни нового Узбекистана.

Ключевые слова: Имам Термизи, Сунан Термизи, Шамаили Мухаммадийя, духовное наследие, образование, научное наследие, духовные ценности.

Annotation. This article analyzes the theoretical and practical aspects of Imam Termizi's scientific heritage. The study highlights Imam Termizi's ideas on education and upbringing in his works «Sunan Termizi» and «Shamoili Muhammadiyya» and their place in the history of Eastern spiritual thought. It also analyzes the significance of Imam Termizi's works in modern society and their place in spiritual life in the new Uzbekistan.

Keywords: Imam Termizi, Sunan Termizi, Shamoyili Muhammadiyya, spiritual heritage, education and upbringing, scientific heritage, spiritual values

Bugungi kunga kelib yangilanayotgan O'zbekistonda barcha sohalar qatori diniy-ma'rifiy sohada ham keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlarning samarasi o'laroq, yurtimizdan yetishib chiqqan ulug' allomalar, mutafakkirlar, muhaddislarning boy ilmiy-ma'naviy merosini ilmiy asosda o'rganish va ularni xalqimizning ma'naviy mulkiga aylantirish borasida izlanishlar olib borilmoqda [6].

Islom hadis ilmi rivojida o'ziga xos o'rin tutgan alloma, musulmon olamida mo'tabar hisoblanuvchi "Sihohi sitta", ya'ni olti ishonchli hadis to'plamlaridan biri "Sunan Termiziy" asarining muallifi Imom Termiziy ma'naviy merosini chuqur o'rganish borasida hozirgi kunda yurtimizda izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu maqsadda 2017-yil 14-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Bundan tashqari 2024-yil 15-avgust kuni yurtboshimizning "Imom Termiziy tavalludining 1200-yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori ham alloma ma'naviy merosini o'rganish bo'yicha huquqiy asos vazifasini bajaradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Imom Termiziy (824-894) ilmiy va ma'naviy merosi bugungi kunda ham dolzarb hisoblanadi. Uning asarlari nafaqat diniy bilimlarni, balki ta'lim-tarbiya masalalarini ham qamrab olgan. Imom Termiziyning «Sunan Termiziy» va «Shamoyili Muhammadiyya» asarlari Sharq va jahon ilmiy merosida katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada olimning ilmiy va ma'naviy merosini tadqiq etish, ularning ijtimoiy-tarixiy ahamiyatini ochib berish maqsad qilib olingan [7].

Ilmiy manbalarda Imom Termiziyning hayoti va ijodiy faoliyati keng yoritilgan. Xususan, M. Saidov va N. Egamberdiyevning ilmiy ishlarida [4] olimning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi alohida ta'kidlangan. «Sunan Termiziy» asarida hadislarning ishonchliligi va ularning ta'lim-tarbiyadagi o'rni haqida atroflicha ma'lumot berilgan. Shuningdek, M. Boburiy tadqiqotlarida «Shamoili Muhammadiyya» asarining ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rni yoritilgan [3].

Zamonaviy tadqiqotlarda Imom Termiziy asarlari yosh avlod tarbiyasida o'ziga xos didaktik manba sifatida taqdim etiladi. Ularning mazmuni faqat diniy bilimlar bilan cheklanmay, balki insoniylik, halollik, adolat kabi axloqiy qadriyatlarni targ'ib etishga qaratilgan [9].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Imom Termiziy asarlari nafaqat diniy bilimlar, balki ijtimoiy munosabatlar va ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarga oid muhim ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Xususan, «Sunan Termiziy» asarida ta'lim va tarbiya masalalariga oid hadislar tahlil qilingan. Ushbu hadislar insonlarning o'zaro munosabatlarini tartibga solish, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish va jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan. Ayniqsa, yoshlarni halollik, adolat va kamtarlik ruhida tarbiyalashda ushbu hadislarning roli beqiyosdir.

«Shamoili Muhammadiyya» asari esa insoniy fazilatlarni tarbiyalashda muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda Payg'ambar (s.a.v) hayoti va axloqiy fazilatlari yoritilib, yosh avlodga ibrat bo'ladigan namunalar taqdim etilgan. Bu

jihatlar zamonaviy ta'lim jarayonida axloqiy tarbiyani shakllantirishda asosiy manba sifatida foydalanilishi mumkin [8].

Amaliy ish sifatida, Imom Termiziy asarlarining zamonaviy ta'lim jarayonlarida foydalanish imkoniyatlari o'rganildi. Ushbu manbalardan ijtimoiy tarbiya, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalashda foydalanish samarali ekanligi aniqlandi. Ta'lim muassasalarida ushbu asarlarni o'quv dasturlariga kiritish, dars jarayonlarida ma'naviy merosni targ'ib qilish va maxsus tadbirlar tashkil etish orqali yosh avlodning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi belgilandi.

Bundan tashqari, Imom Termiziy asarlarining zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, interfaol metodlar, rolli o'yinlar va muammoli ta'lim usullaridan foydalanish orqali ushbu asarlarning mazmunini o'quvchilarga yetkazish samaradorligini oshirish mumkin. O'quvchilarga amaliy topshiriqlar va guruhiy ishlar orqali axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash imkoniyati yaratiladi.

Imom Termiziy asarlari orqali insoniy fazilatlar, vatanparvarlik va insonparvarlik tushunchalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayon yoshlarni jamiyat hayotiga faol jalb qilish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish va barkamol shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradi. Tadqiqot davomida Imom Termiziy asarlarini dars jarayonlarida keng qo'llash ijtimoiy tarbiya va ma'naviy kamolotga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi [6].

Imom Termiziy ilmiy merosi nafaqat diniy bilimlarni, balki ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishda muhim o'ringa ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Imom Termiziy asarlari yosh avlod tarbiyasida, ularning ma'naviy va axloqiy kamolotida ahamiyatli manba hisoblanadi. Uning asarlarida ilgari surilgan axloqiy me'yorlar va insoniy fazilatlar bugungi zamonaviy jamiyatda yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu asarlarni ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarga keng joriy etish, ularni ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda didaktik manba sifatida foydalanish istiqbollari mavjud.

REFERENCES

1. Abdurahmonov F. Islomiy qadriyatlar va ta'lim-tarbiya. – Toshkent. 2023.
2. Abdurahmonov U. Ta'lim-tarbiyada diniy manbalar roli. – Toshkent. 2023.
3. Boburiy M. Shamoili Muhammadiyya va ma'naviy qadriyatlar. – Toshkent. 2021.
4. Egamberdiyev N. Hadis ilmi va uning taraqqiyoti. – Toshkent. 2019.
5. Hakimov Z. Yangi O'zbekistonda ma'naviy qadriyatlar. – Toshkent. 2024.
6. Ismoilov S. Sharq mutafakkirlari va ma'naviy meros. – Toshkent. 2020.
7. Karimov A. Imom Termiziy va islom ilmiy merosi. – Toshkent. 2022.

8. Mirzayev N. Ma'naviy meros va uning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni. – Toshkent. 2022.
9. Saidov M. Imom Termiziy hayoti va ijodi. – Toshkent. 2020.
10. Saidova G. Imom Termiziy asarlarining ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati. – Toshkent. 2021.

MARKAZIY OSIYOLIK MUTAFAKKIRLARNING MA'RIFATLI JAMIYAT HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI VA ULARNING KONSEPTUAL AHAMIYATI

Nilufar Norbutayevna Achilova
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika institiuti,
"Milliy g'oya va falsafa"kafedrasining o'qituvchisi
Tel. (94) 251 76 62

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada Yangi O'zbekistonda ma'rifatli jamiyatni shakllantirish va rivojlantirishda konseptual ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy manba sifatida Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning ma'rifat, ma'rifatparvarlik, ma'rifatchilik haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlari qisqacha bayon qilingan bo'lib, ularning tarixiy ahamiyati va o'rni haqida so'z yuritiladi. Ma'rifatli jamiyatni bunyod etish, orzu-havasdan, reallikka aylanishi uchun ajdodlardan avlodlarga tarixiy meros sifatida o'tib kelayotgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarga tayanib ish ko'rishni, undan mustahkam poydevor sifatida foydalanishni taqozo etadi. Chunki, poydevor qanchalik mustahkam bo'lsa, uning ustiga qo'rilgan imorat ham shunchalik bardoshli bo'ladi.

Kalit so'zlar. Yangilanayotgan O'zbekiston, Markaziy Osiyo, ma'rifat, ma'rifatparvarlik, ma'rifatchilik, ma'rifarli jamiyat, Markaziy Osiyo Uyg'onish davri, jadidchilik, "Avesto" ma'rifati, Islom ma'rifati, Forobiy ma'rifati, M.Behbudiy ma'rifati.

Аннотация.

В данной научной статье кратко описываются социально-философские взгляды мыслителей Центральная Азии на просветительство, просветительство и просветительство как исторический источник, имеющий концептуальное значение в становлении и развитии просвещенного общества в Новом Узбекистане, а также рассматриваются их историческое значение и роль. Построение просвещенного общества требует работы над материальными и духовными ценностями, передаваемыми от предков к поколениям как историческое наследие, и использования их в качестве прочного фундамента. Ведь чем прочнее фундамент, тем долговечнее построенное на нем здание.

Ключевые слова. Обновление Узбекистан, Центральная Азия, просвещение, просветительство, просвещение, просвещенное общество, среднеазиатский ренессанс, современность, просвещение «Авесты», исламское просвещение, просвещение Фароби, просвещение М. Бехбуди.

Abstract.

This scientific article briefly describes the socio-philosophical views of Central Asian thinkers on enlightenment, enlightenment and enlightenment as a historical source that has conceptual significance in the formation and development of an enlightened society in New Uzbekistan, and also examines their historical significance and role. Building an enlightened society requires work on material and spiritual values passed down from ancestors to generations as a historical heritage, and using them as a solid foundation. After all, the stronger the foundation, the more durable the building built on it.

Key words. Renewal Uzbekistan, Central Asia, enlightenment, enlightenment, enlightenment, enlightened society, Central Asian Renaissance, modernity, enlightenment of the Avesta, Islamic enlightenment, enlightenment of Farobi, enlightenment of M. Behbudi.

•••

Markaziy Osiyoda ma'rifatli jamiyatni shakllantirish va rivojlantirish haqidagi falsafiy qarashlarning ildizi uzoq moziyga borib taqaladi. Ularda bayon qilingan fikrlar, ayniqsa ma'rifatparvarlik va jaholatparastlik o'rtasidagi kurashning yechimini topishga qaratilgan g'oyalari hozirgi kunga qadar konseptual ahamiyatga molik bo'lgan milliy-ma'naviy qadriyat sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bunda, ya'ni tarixiy makon va zamon o'lchovlariga ko'ra, ularning qaysi biri oldin paydo bo'lgan degan savol tug'iladi?. Bu savolga javob topish qiyin albatta. Shunday bo'lishiga qaramasdan, insonning bioijtimoiy mavjudod ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, jahl – bu hayvoniy hisning odamda mujassamlashgan ruhiy holatidir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, hayvoniy-ruhiy jahl, johillik, jaholatga asoslangan holda jaholatparastlik vaqt nuqtayi nazaridan oldin paydo bo'lgan deyish mumkin.

Odamning ijtimoiy mavjudod ekanligi nuqtayi nazaridan qaraganda, ma'rifatga asoslangan ma'rifatchilik, odamning o'zini hayvonot dunyosidan ajratib, ilk mehnat taqsimoti chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilikning kelib chiqishi oqibatida paydo bo'lgan, shakllana borgan. Chunki, dehqonchilik, chorvachilik, ayniqsa hunarmandchilik ilmni talab qilgan, ilm esa ma'rifiylik asosida ajdodlardan avlodlarga o'tib borgan. Shu sababli, kishilarning moddiy va ma'naviy hayotida katta sifatiy o'zgarishlar sodir bo'lishiga imkoniyatlar yaratilgan.

Jaholat esa insonning tabiat kuchlari oldidagi ojizligi, uning sir-asrorliklarini bilmasligi, oldin hosil qilingan ko'nikmalarga qattiq yopishib olganligi, ibtidoiy to'da yetakchilarini tan olmasliklari yoki aksincha, ularning topshiriqlarini vahshiylarcha bajarishlari tufayli ijtimoiy ahamiyat kasb eta borgan. Eng qadimgi va qadimgi davrlarda odamlar o'rtasida bo'lib o'tgan qonli to'qnashuvlar o'ta johillik bilan olib

borilgan, bu esa, o'z navbatida jaholatparastlikning ijtimoiy ahamiyat kasb etishiga sharoit yaratib bergan.

Ushbu masalaga falsafiy jihatdan yondashadigan bo'lsak, ma'rifatparvarlik va jaholastparastlik o'rtasidagi kurash bu jamiyat mavjudligining obyektiv qonuniyatlaridan biridir.

Ma'rifatli jamiyatning obyektiv reallik sifatida paydo bo'lishi, o'z navbatida tarixiy makon va zamonda mavjud bo'lgan odamlarning onglilik darajasiga bog'liqdir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ma'rifatli jamiyat oldiniga g'oya sifatida progressiv fikrlaydigan kishilar tomonidan bayon qilinadi, so'ngra uni amalga oshirishning konseptual asoslari ishlab chiqiladi, so'ngra shu asosda uning mexanizmlari yaratilib harakatga keltiriladi. Bu masala bir kunda, bir yilda emas, balkim uzoq vaqt davomida obyektiv va subyektiv omillarning faol ishtiroki asosida amalga oshiriladi.

Ma'rifatli jamiyatni shakllantirish va rivojlantirish masalasi, avvalo ma'rifatparvarlikdan boshlanadi . Bunga "oqsoch tarix" guvohlik beradi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda Markaziy Osiyoda yashab o'tgan mutafakkirlarning ma'rifatli jamiyat haqidagi falsafiy qarashlarini quyidagi davrlarga bo'lish mumkin.

1.Qadimgi davrda shakllangan ilk ma'rifatchilik g'oyalari. Markaziy Osiyo odamzod oyog'i tekkan eng qadimgi o'lkalardan biri. Bu o'lkada ular tomonidan: ilk san'at namunalari bo'lmish qoyatoshlarga chizilgan rasmlar; oldiniga tosh, so'ngra yog'och, keyichalik esa metallardan yasalgan mehnat qurollari, har xil taqinchoqlar, harbiy ahamiyatga ega bo'lgan qalqon, nayza, qilich, kamonlar, sapol buyumlarga yozilgan yozuvlar, mexanikaga oid arava g'ildiriaklari, shamol tegirmonlari ixtiro qilingan maskan, turar joylar, qal'alar; suv inshootlari, xullas dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shgan sivilizatsiya o'choqlaridan biri sanaladi. Bularning mavjudligi mantiqan olib qaraganda zardo'shtiylikning "Avesto" kitobida bayon qilingan desak mubolag'a bo'lmaydi.

1."Avesto" ma'rifatchiligi. "Avesto" ajdodlarimiz tomonidan eramizdan oldingi IX asrlarda 12 ming ho'kiz terisiga oltin suvi bilan yozilgan, eng qadimiy she'rlar, musiqa, badiiy-falsafiy tafakkur, diniy aqidalar, ilmiy mushohadalar, dunyoviy va diniy dunyoqarashlar, xullas ma'rifatchilik g'oyalarini o'zida mujassamlashtirgan eng qadimiy yozma asaridir.

"Avesto" ma'rifatchiligida ilgari surilgan g'oyalar: 1) chorvachilikni rivojlantirish uchun birinchi navbatda cho'ponlarni tayyorlash va ularga yaxshi yashashlari uchun shart-sharoitlar yaratib berish; 2) hayvonlar zoti tozaligini saqlash, ularni urchitish, sog'ligini saqlash uchun oqilona ish yuritish; 3)dehqonchilikni rivojlantirishda yerga mexanik qurilmalar yordamida ishlov berish, yerning

meliorativ holatini, pokizaligini saqlash; 4) yangi kanallar qazish, ariq-zovurlarni tozalash, yerlarni o'z vaqtida ekin ekishga tayyorlash kabilar kiradi. Masalan,"Avesto"da: " O'zoq vaqt ishlov bermay va ekin ekilmay qolgan yer eng baxtsiz zamindir. U ersiz va bolasiz yurgan qari qizga o'xshaydi. Qari qiz erga tegishini xohlagani singari, haydalmagan yer qo'shchini kutadi" [1.27.], - degan bir qator ilmiy-amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fikrlar bildirilgan.

"Avesto" da ma'rifatchilikning tamal toshini belgilab beruvchi: " Ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal ni olqishlayman, Fikr, so'z va amal olamidan ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amalni tanlayman" [2.34.], -degan nihoyatda chuqur mantiqiy ma'noga ega bo'lgan, ayni vaqtda yangilanayotgan O'zbekistonda ma'rifatli jamiyatni shakllantirishga asos bo'ladigan konseptual g'oya bo'lib xizmat qilishi, shubhasizdir.

2. Markaziy Osiyo Uyg'onish davri ma'rifatchiligi. Markaziy Osiyoda islom dini VIII-IX asrlarda urush qilish, zo'rlik ishlatish va imtiyozlar yaratish orqali joriy qilingan bo'lsa-da, keyinchalik u xalqimizning iymon-e'tiqodi va madaniyatiga aylanib qoldi.

Bu davrda arab xalifaligining madaniy markazlari bo'lgan Bag'dod va Damashq shaharlarida ilm-fan rivoji kuchayib ketdi. Buning sababi, bir tomondan, qadimgi Yunoniston mutafakkirlari (Platon, Aristotel, Galen, Gippokrat, Arximed va h.k.) ilmiy merosining kirib kelganligi bo'lsa; ikkinchi tomondan, qadimgi Xitoy va Hindiston olimlarining asarlari orqali ushbu mamlakatlar fan va madaniyatining keng yoyilishi, ularning arab mamlakatlari, So'g'd, Xorazm, Xuroson kabi o'lkalarda rivoj topgan fan va madaniyat bilan uzviy ravishda qo'shilib ketishi bo'ldi. Bu oxir-oqibatda Sharq Uyg'onish davrining boshlanishi uchun zamin tayyorladi. Ana shu zamin asosida Markaziy Osiyoda Buxoriy, Termiziy, Nasafiy, Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Roziy kabi bir qator mashhur allomalar yetishib chiqdi.

Markaziy Osiyo Uyg'onish davri ma'rifatchiligining o'ziga xos jihatlari. Bular quyidagilar: a)dunyoviy ma'rifatga intilish; b)tabiatni bilishga qiziqish; v) insonni, uning aqliy, tabiiy, badiiy, ma'naviy fazilatlarini ulug'lash; g)komil insonni tarbiyalash; d) qomusiy bilimga, barcha narsalarga qiziqish kabilardan iborat edi. Shuning uchun ham bu davrda yashagan mutafakkilarning kashfiyotlari jahon ilm-fani va madaniyatining rivojiga xizmat qilgan edi.

Markaziy Osiyodagi Uyg'onish davrini IX-XII asrlarni qamrab oluvchi birinchi va XIV-XVI asrlarni o'z ichiga oluvchi ikkinchi bosqichlarga ajratish mumkin.

Forobiy ma'rifati. Uyg'onish davrining birinchi bosqichida ijod qilgan ma'rifatchi Sharq allomalaridan biri atoqli faylasuf va axloqshunos olim Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn O'zlug' ibn Tarxon Forobiydir (873-950). Sharqda «Ikkinchi muallim» deb tan olingan bu alloma o'zining «Fozil odamlar shahri»,

«Davlat arbobining hikmatlari», «Baxt-saodatga erishuv haqida» kabi bir qator asarlari bilan axloq ilmini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan.

Forobiy ma'rifatidagi asosiy g'oyalardan birini kasb axloqining kelib chiqishi, xususiyatlari va hayotga tatbiq etilishi borasida quyidagi falsafiy fikrlari tashkil qiladi.: «Insonning kasb-hunar va san'atdagi fazilatlariga kelsak, bu fazilat tug'ma emasdir. Agar kasb-hunar fazilati tug'ma bo'lganida, podshohlar ham o'zlari istab va harakat qilib emas, balki podshohlik ularga faqat tabiiy ravishda muyassar bo'lgan, tabiat talab qilgan tibbiy majburiyat bo'lib qolar edi. Nazariy va buyuk fikriy fazilat, ulug' tug'ma fazilat va kasb-hunar fazilati odat-malaka bo'lib qolgan odamda bu fazilatlar irodani hosil qilishning va odatga aylantirishning sababi bo'ladi. Bunday odamlar cheksiz va juda kuchli tabiat va iroda egalaridir. Xalqlar va shahar ahllarida axloq, odob, rasm-rusum, kasb-hunar odat va irodani hosil qilish uchun insondan zo'r kuch va qudrat talab qilinadi. Bu ikki yo'l bilan, ya'ni ta'lim va tarbiya yo'li bilan hosil qilinadi. Ta'lim so'z va o'rgatish bilan, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan bo'ladi» [3.284.].

Forobiyning fikricha, ma'rifatni, eng avvalo, fozillar shahrining hokimi amalga oshirmog'i kerak. Buning uchun esa : «Hokim Allohdan boshqa hech kimga bo'ysunmasligi kerak. U tabiatan to'rt muchali sog'-solim bo'lib, o'ziga yuklangan vazifalarni bajarishida biror a'zosidagi nuqson halal bermasligi zarur, aksincha, u sog'-salomatligi tufayli bu vazifalarni oson bajarishi lozim» [4.244.].

3. Islom dini ma'rifatchiligi. Diniy ma'rifatchilik buyuk ajdodlarimiz Imom Buxoriy, Imom Moturidiy, Hakim Termiziy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Alisher Navoiy kabi allomalar tomonidan izchillik bilan amalga oshirilgan ishlar tufayli islom dini ma'naviyat va ma'rifat olamida odamlarning e'tiqodiga aylandi. Shuning uchun ham bo'lsa kerak Hakim at-Termiziy "Kitob bay-an-al-ilm" nomli risolasida ma'rifatni nur, yorug'likka qiyoslagan edi.

Islom dinidagi ma'rifatchilikning eng asosiy g'oyalaridan birini *" Ilm egallang! Ilm – sahroda do'st, hayot yo'llarida – tayanch, yolg'izlik damlarida – yo'ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg'uli onlarda – madadkor, odamlar orasida – zebu ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir"* degan hayotiy fikrlar tashkil qiladi.

" Hadis"lardan ma'rifatchilikni tarannum etuvchi namunalar quyidagilardan iborat:

" Sizlarga bir gap aytaman, yodlab qolinglar, dunyo to'rt kishinikidir: 1. Alloh taolo bir bandaga mol bergan va ilm bergan. U bandaga berilgan mol va ilmning tasarrufida taqvo qiladi va silai rahm qiladi. Ilmi va molidan Alloh uchun haq ajratadi. Bu eng afzal o'rin. 2. Bir banda bor, Alloh unga ilm bergan, lekin mol bermagan. Lekin uning niyati to'g'ri: Agar Alloh menga mol bersaydi falonchiga

o'xshab sarf qilardim, Bu shu niyatiga qarab teng ajr oladi. 3. Bir banda bor. Alloh unga mol bergan, ilm bermagan. Mol tasarrufida Alloxdan qo'rqmaydi. Molidan qarindoshlariga bermaydi. Bu esa eng yomon o'rindir. 4. Bir banda bor. Alloh unga mol ham, ilm ham bermagan. U aytadiki: agar Alloh menga ham bergandaydi falonchiga o'xshash ish qilardim. U shu niyati bilan o'sha kishiga barobar hisoblanadi (savob va gunoxda)" [5.79.]

4. Markaziy Osiyodagi yangi davr – jadidlar ma'rifatchiligi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo xalqlarining milliy harakatlarini g'oyaviy-ma'rifiy tayyorlab bergan va ularni ruhlantirib turgan ma'rifatparvarlar orasida Zavqiy, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar o'g'li, Ahmad Donish, M.Behbudiy, Munavvar qori, A.Fitrat, A.Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Tavallo kabi siymolarni e'tirof etish lozim. O'zida millat ozodligi va yurt farovonligi yo'lida mardona kurashgan, bu yo'lda ko'p qurbonlar bergan jadidlar harakati ma'rifatchilikning yorqin ifodasi edi. Shuningdek, ma'rifatchilik insoniyatning bir jamiyatdan ikkinchi jamiyatga, bir tarixiy davrdan boshqa tarixiy davrga o'tishi muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaning eng yetuk, ongli, oq-qorani tanigan, fidoyi, elim deb, yurtim deb yashovchi, uzoqni ko'zlovchi ma'naviyatli siymolari ma'rifatchilik bilan shug'ullanadi. Ma'rifatparvarlar odatda davr uchun, jamiyatning buguni va kelajagi uchun muhim bo'lgan g'oyalarni ko'tarib chiqadi va shu g'oyani amalga oshirish uchun izchil kurash olib boradi. Har bir davrning o'z ma'rifatparvarlari bo'ladi. Masalan, Ahmad Donish 1869 yilda, ya'ni yurti vassalga aylantirilgan davrda «Biz — o'zbeklar qachongacha g'aflat uyqusida yotamiz, qachon qoloqlikdan qutulamiz», deya fikr yuritgan. Bu qoloqlikdan qutulish yo'lini u ma'rifatda ko'radi, xalqni ma'rifatli bo'lishga chorlaydi. Keyinroq boshqa ma'rifatparvarlar ham shu g'oyani o'z asarlarida ilgari surganlar.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshida vujudga kelgan jadidchilik harakati vakillari bu borada ibratli ishlarni amalga oshirganlar. Ular 1906 yildan boshlab, Turkistonda «Taraqqiy», «Xurshid», «Tujjor», «Samarqand», «Oyina», «Buxoroyi Sharif», «Umid» kabi gazeta va jurnallar chiqarganlar, bosmaxona va nashriyotlar, kutubxonalar, teatrlar, yangicha maktablar ochganlar, xayriya jamiyatlarini tuzganlar, o'tmish madaniyatimizni, tariximizni targ'ib qilish bilan birga olamshumul yangiliklarni ham ommaga yetkazishga harakat qilib, dunyoviy bilimlarni ham chuqur egallashga da'vat etganlar. Ma'rifatchilar xalqni milliy uyg'onishga da'vat etib, «Najot-ilmu irfonda» deb bilganlar, xalqni ma'naviyat yo'liga boshlashga harakat qilganlar [6.540-541.].

Misol tariqasida bu davr ma'rifatchilik g'oyalarini M.Behbudiyning falsafiy – ma'rifiy qarashlarida ko'rib chiqaylik.

Behbudiy ma'rifati. Mahmudxo'ja Behbudiy (187–1919 yy.) islohni maktab va madrasalardan boshlash erur, chunki millat hayoti ta'lim-tarbiya bilan belgilanadi, deydi[7. 1-son] . Bizning boylarimiz o'zlarining savodsizligi uchun ham sinadilar, chunki ular savdo qilish, moliyaviy operatsiyalarni olib borish ishlarini bilmaydilar[8.2-son]. Agar biz madaniyat va iqtisod sohalarida boshqa millatlarga qaram bo'lishni istamasak, biz milliy sudyalar, advokatlar, o'qituvchilar, davlat arboblari, injener, savodli tijoratchilarni tayyorlashimiz zarur. Ular savdo idoralari va banklarda bizga yordam berishlari, bizni manfaatlarimiz, dinimizni himoyachilari bo'lmoqlari zarur. Busiz bizni kunimiz sanoqlangandir. Masala shunday ekan, siz hurmatli vatandoshlar, o'z farzandlaringizni din va millatga xizmat qilmoqlari uchun zamonaviy bilimga o'rgatishga harakat qilishingiz zarur, millat va dinga faqat bilim va mablag' bilan xizmat qilish mumkin [9.10-son].

Barcha millatlar o'z farzandlarini din va millatga sodiq bo'lish ruhida ta'lim beradilar. Shuning uchun ular maktabga alohida ahamiyat beradilar. Bizda mana shuni his qilish yo'q. Biz din va millatni himoya qiluvchi ishonarli va mustahkam vositaga ega bo'lmog'imiz shart. Bu vosita — maorifdir[10.41-son.] .

Behbudiy ikki darajadagi mutaxassislar tayyorlash zarurligini maslahat beradi. Birinchi darajadagilar diniy ma'lumot egalari. Bular xalqning ma'naviy nasihatgo'ylari, islomning pokligini saqlovchilardir. Ikkinchi darajadagilar zamonaviy bilimga ega bo'lganlar. Bular musulmonlar manfaatlarini ijtimoiy hayot sohasida himoya qiladilar. Shuning uchun, deydi Behbudiy, o'quvchilarni Makka, Madina, Misr va Istambulga yuborish bilan birga, Rossiyaning universitetlari va texnik o'quv yurtlariga yuborish kerak. Bundan tashqari yangi usul maktablariga o'quvchilar tayyorlash uchun Kavkaz, Qrim, Orenburg va Qozon shaharlariga ham o'quvchilar yuborish zarurligini uqtiradi[11.7-son] .

M. Behbudiy til o'rganish masalasida turk xalqlarining lug'at fondidan arab va fors so'zlarini butunlay chiqarib tashlab bo'lmaydi, chunki bu so'zlar asrlar davomida singib kelgan va ma'lum tarixiy sabablarga ko'ra shu darajada uyg'unlashib ketganki, ularni chiqarib tashlash turk xalqlarini o'zaro yaqinlashtirish o'rniga uzoqlashtirishi mumkin. Masalan, «mehmon» so'zini olaylik. Bu so'z aslida fors tilidan kirib kelgan bo'lsada turk uchun ham, fors uchun ham tushunarli, «kunak» so'zi faqat turk uchun tushunarli xolos. To'g'ri, bizning tilimizga turk so'zlarini kiritish kerak, biroq sun'iy yo'l bilan emas, asta-sekinlik bilan maqsadga muvofiq bo'lgandagina. Musulmonlarni birlashtiruvchi eng to'g'ri yo'l bu fors, arab, turk va rus tillarini o'rganishdir. Biz uchun fors tili madrasa va ulamolar tili, arab tili dinimiz tili bo'lsa, turk tili Turkiston aholisining asosiy qismining tilidir. Rus tili biz uchun nihoyat zarur, chunki biz rus tilini bilmasdan turib savdo, sanoat taraqqiyoti, din va millat uchun xizmat qila olmaymiz. Arab tili din uchun qanchalik zarur bo'lsa,

rus tilini bilish ham bizning hayotimiz uchun shunchalik zarurdir. Agar arab tilini bilmasak dinni, rus tilini bilmasak boylikni qo'ldan chiqaramiz. Turk va fors tillari haqida gapirishning hojati yo'q. Chet tillaridan birini — ingliz, fransuz yoki nemis tilini bilish ham millat uchun zarurdir[12.12-son.] .

Shunday qilib ma'rifatning asl mohiyatini M.Behbudiyning quyidagi:" «Ilm-ma'rifatsiz hech bir millat ...hayot maydonida tura olmas. Xoh ul millat hokim, xoh millat mahkum bo'lsin, ilm ma'rifatdan mahrum bo'lganligi uchun boshqa san'at va hunar toji bo'lgan millatlarning oyog'i ostida ezilurga majburdirlar... Boy bo'lgan millat albatta dunyoda yashay oladur. Ul millatning diniga emas, hatto milliyatiga va shaxsiyatiga hech kim tega olmaydir... Hunarlik va boy bo'lmoq uchun nima lozimdir? Albatta, ilm va ma'rifat lozimdir... Hunarli va ma'rifatli bo'lgan millatlarning xalqlari faqir va bechora bo'lib, darvishlar qiyofasiga kirib, gadoylik qilib yurmaydilar»[13.452.] ,– degan so'zlaridan anglab olish mumkin.

Jadidlarning rahnomasi bo'lgan M.Behbudning mazkur fikrlari yangi O'zbekistonda ma'rifatli jamiyatni shakllantirish va rivojlantirishda konseptual ahamiyatga ega bo'lgan manba sifatida xizmat qilishi haqiqat singari ravshandir.

Xulosa:

Ma'rifatli jamiyat — bu har tomonlama dunyoviy va diniy ilmlarni egallagan, insonning barcha huquqlari ta'minlangan, aholisining turmush darajasi yuqori bo'lgan, yoshlarni ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan qadriyatlarni egallash orqali o'zligini namoyon qiladigan, tinchlik, adolat, insonparvarlik, bag'rikenglikni oliy saodat deb biladigan kishlar hamjamiyatidir. Bunday jamiyatni shakllantirish uchun davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev yozganidek:" Shu munosabat bilan, odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir. Va bunda mamlakatimiz asrlar davomida jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi, umuminsoniy madaniyat markazlaridan biri bo'lib kelganligini aks ettiradigan ilmiy-tarixiy va ijtimoiy-falsafiy konsepsiyani samarali amalga oshirish lozim"[14.289.]

REFERENCES

1. Ҳомидий Ҳ. "Авесто"дан "Шоҳнома"га.- Т.:"Шарқ",2007.- Б.46-47.
2. Авесто.Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: «Шарқ», 2001. – Б.34.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри – Т.:Янги аср авлоди, 2016. – Б.283-284.
4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри – Т.: Янги аср авлоди, 2016. – Б.244.
5. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. – Т.:Камалак,1991. – Б.79.

6. Бегматов А. Маърифат. Маърифатчилик//Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б.540-541.
7. «Ойна», Самарқанд, 1913.1-сон.
8. «Ойна»,Самарқанд,1913.6-сон.
9. «Ойна», Самарқанд,1913,7-сон,1914,31-сон,1915,10-сон.
10. «Ойна»,Самарқанд,1914.41-сон.
11.«Ойна»,Самарқанд,1913.7-сон.
12. «Ойна»,Самарқанд,1915,12-сон.
13. Ўзбек педагогикаси антологияси. Икки жилдли. Ж. 1. – Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 452.
14. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: ”Ўзбекистон” нашриёти,2022. – Б.289

THE PHENOMENON OF AN OPEN SOCIETY AND THE TASKS OF EDUCATION IN KARL POPPER'S PHILOSOPHY

Azamatova Gulrukh Islom qizi[1,]
[1]Doctoral student of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
[2]Lecture of the Tashkent International University of Education
E-mail: t420@tiue.uz

Abstract: In this article, the author examines Karl Popper's concept of an open society and its importance for education. The author analyzes the basic principles of an open society and their importance in education. The importance of Popper's philosophy for the development of the education system of New Uzbekistan is emphasized.

Keywords: education, society, open society, critical thinking, rationality, falsifiability.

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif Karl Popperning ochiq jamiyat tushunchasi va uning ta'lim uchun ahamiyati haqida so'z yuritadi. Muallif ochiq jamiyatning asosiy tamoyillari va ularning ta'limdagi ahamiyatini tahlil qiladi. Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirishda Popper falsafasining ahamiyati ko'rstailgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, jamiyat, ochiq jamiyat, tanqidiy fikrlash, ratsionallik, falsifikatsionizm.

Аннотация: В данной статье автором рассматривается концепция открытого общества Карла Поппера и ее значение для образования. Автор анализирует основные принципы открытого общества и их значение в образовании. Подчеркивается значимость философии Поппера для развития системы образования Нового Узбекистана.

Ключевые слова: образование, общество, открытое общество, критическое мышление, рациональность, фальсификационизм.

Today, the education system on a global scale is undergoing significant transformations that are in the context of intercultural changes, which in one way or another also affects social development. Education itself is a phenomenon of intercultural philosophy, and therefore it is important to understand its place in the development of civilization [1, 85]. The philosophy of the 20th century is rich in

various concepts and teachings, but the most influential of them is Karl Popper's concept of an open society, which is a comprehensive philosophy. One of the central places in Popper's concept is education as a tool for the formation of critically minded individuals capable of resisting dogmatism and violence. However, first let's look at what an open society is for Popper.

So, Popper points out that there are two types of societies – open and closed. If a closed society is characterized by total control of the state machine and the absence of individual freedom, then in an open society individuals have freedom of thought, critical judgment and political choice. Such a society is based on the principles of democracy, human rights, rational thinking and reasonable resolution of the basic issues of society. Interestingly, if collectivism is inherent in a closed society, then an open society is characterized by individualism and personal freedom, autonomy from society [2, 7]. One of the main principles of an open society is the falsifiability of various ideas and concepts, hypotheses and theories, which is also the cornerstone of Popper's philosophy of science. The philosopher argues that the ability of society to change and correct its mistakes through rational dialogue is the key to its sustainability and progressive development.

Speaking about an open society and criticizing various political and philosophical models of a closed society, Popper points out that education plays a great role in an open society, since it:

1. Builds the ability of critical thinking.
2. Fosters respect for sound reasoning and intellectual honesty.
3. Teaches the principle of falsifiability and openness of knowledge to revision.
4. Promotes tolerance and respect for pluralism.

At the same time, Popper always criticized dogmatic education, which focuses only on memorizing facts and uncritical perception of information [3, 74]. Instead, Popper proposed a model of education based on dialogue, doubt, and hypothesis testing. And since education is an important foundation of an open society according to Popper, its development is one of the most important tasks for society. It must be said that in the context of post-truth, information wars and the increasing polarization of society, critical education is becoming an important tool for combating manipulation and radical ideologies. Therefore, Popper's ideas about education are more relevant than ever. In addition, the concept of an open society continues to influence educational reforms in one way or another, emphasizing the importance of democratic institutions, freedom of speech and a scientific approach in shaping public opinion.

In the progressive development of the New Uzbekistan, Karl Popper's ideas are becoming particularly important in the further reform of the republic's education, its

inclusion in the global education space and the introduction of innovative teaching methods that are close to the principles of an open society [4, 128]. From the point of view of Popper's ideas, important steps are to increase the political culture of individuals, develop their openness to discussion and strengthen civil society. Popper's open society demands the rejection of blind adherence to traditions and the imposition of the only true views, and the development of pluralism of opinions in the field of education serves the progress of the country.

Karl Popper left a significant legacy in philosophy by developing the concept of an open society as a contrast to dogmatism and totalitarianism. His ideas about education as a key element in the formation of a free and rational society remain relevant today. In the context of modern challenges related to the information space, virtual manipulation and ideological polarization, Popper's principles can serve as important guidelines for the development of the educational system. In the context of the development of the New Uzbekistan, these ideas are especially important for building an open, modernized society based on the principles of freedom, progress and critical thinking.

REFERENCES

1. Karimov R., Naumenko O., Saidova K., Elmuratov R., Bekbaev R. The Phenomenon of Education in the Context of an Intercultural Philosophical Approach // Wisdom. – 2022. – №4(24). – P.84-90.

2. Popper K.R. The Open Society and its Enemies. Volume 1. The Spell of Plato. – London, 1947.

3. Popper K.R. The Open Society and its Enemies. Volume 2. The High Tide of Prophecy. Hegel, Marx, and the Aftermath. – London, 1947.

4. Azamatova G. The influence of the open society theory on the socio-cultural aspects of modern education: some reflections // MMIT Proceedings, 2024. – P.128-129.

BOBURIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA HINDISTONDA HINDIY VA SANSKRIT TILLARINING AHAMIYATI

A. V. Abdusalimov
Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktaranti
abrorabdusalimov94@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada Hindistonda Boburiylar sulolasi hukmronligi davrida (asosan XVI–XVIII asrlar) yuzaga kelgan madaniy, diniy va adabiy sintez jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Boburiylar hukmdorlari, xususan Akbar, Jahongir va Shoh Jahon tomonidan yaratilgan bag'rikenglik, dinlararo muloqot va o'zaro ta'sir muhiti yoritiladi. Ayniqsa, Akbar tashabbusi bilan sanskrit va hind tilidagi muhim matnlarning fors tiliga tarjima qilinishi, shuningdek, Bhakti harakati vakillari va tasavvuf (so'fiylik) olimlari ta'limotlari orqali shakllangan diniy va madaniy mushtaraklikka alohida e'tibor qaratiladi. Maqolada fors adabiyoti an'analarining hind madaniyati bilan uyg'unlashuvi natijasida paydo bo'lgan boy hind-fors adabiy merosi ham o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Boburiylar davri, sintez, Islom, Hinduizm, so'fiylik, Bhakti harakati, hind-fors adabiyoti, Akbar, madaniy muloqot.

Аннотация:

В данной статье анализируются процессы культурного, религиозного и литературного синтеза, возникшие в период правления династии Бабуридов в Индии (в основном в XVI–XVIII веках). В исследовании освещается атмосфера терпимости, межрелигиозного диалога и взаимного влияния, созданная правителями Бабуридов, особенно Акбаром, Джахангиром и Шах-Джаханом. Особое внимание уделяется инициативе Акбара по переводу важных санскритских и хинди-текстов на персидский язык, а также религиозному и культурному единству, сформированному под влиянием учений представителей движения Бхакти и суфийских мыслителей. Также в статье рассматривается богатое индо-персидское литературное наследие, возникшее в результате слияния персидской литературной традиции с индийской культурой.

Ключевые слова: эпоха Бабуридов, синтез, ислам, индуизм, суфизм, движение Бхакти, индо-персидская литература, Акбар, культурный диалог.

ABSTRACT

This article analyzes the processes of cultural, religious, and literary synthesis that emerged during the reign of the Baburid dynasty in India (mainly from the 16th to the 18th centuries). The study highlights the atmosphere of tolerance, interreligious

dialogue, and mutual influence created by Baburid rulers, particularly Akbar, Jahangir, and Shah Jahan. Special attention is paid to Akbar's initiative in translating significant Sanskrit and Hindi texts into Persian, as well as to the religious and cultural commonality shaped through the teachings of the Bhakti movement representatives and Sufi scholars. The article also explores the rich Indo-Persian literary heritage that resulted from the fusion of Persian literary traditions with Indian culture.

Keywords: Baburid period, synthesis, Islam, Hinduism, Sufism, Bhakti movement, Indo-Persian literature, Akbar, cultural dialogue.

KIRISH

Boburiylar imperiyasi (1526–1858) Hindiston tarixida nafaqat siyosiy jihatdan muhim o‘rin tutgan, balki madaniyatlar, tillar va dinlararo aloqalar rivojlangan, keng qamrovli uyg‘unlik davri bo‘lgan. Zahiriddin Muhammad Bobur asos solgan bu sulola, o‘zining yuksak ma’rifiy, adabiy va madaniy qadriyatlari bilan Hindiston yerida yangi sivilizatsion bosqichni boshlab berdi. Boburiylar, ayniqsa Akbar, Jahongir, Shoh Jahon va Avrangzeb kabi hukmdorlar davrida Hindistonda fors, arab va mahalliy hind unsurlari bir-biriga singib ketdi. Bu jarayon nafaqat davlat boshqaruvi yoki diniy siyosatda, balki adabiyot, san’at, me’morchilik va falsafiy qarashlarda ham yaqqol ko‘zga tashlandi.

Boburiylar sulolasi vakillarining ko‘pchiligi o‘z davrining yirik adabiyotshunosi, tarixchisi va diniy mutafakkiri bo‘lib, ular hind madaniyati, san’ati, hatto sanskrit tilidagi asarlarni tarjima qilish orqali islom va hindu tafakkurining o‘zaro boyishiga xizmat qildilar. Ayniqsa Akbarshohning diniy bag‘rikenglik siyosati turli din va mazhab vakillarini bir maydonga jamlab, g‘oyaviy va ma’naviy uyg‘unlik uchun zamin yaratdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umuman olganda, Islomning hinduizm bilan aloqasi natijasida yuzaga kelgan turli diniy, madaniy va adabiy rivojlanishlar va yangiliklar Boburiylarning hamma uchun “tinchlik” va “adolat” tamoyillariga bo‘lgan sadoqatini aks ettirdi. Bu yondashuv, garchi ortodoksal islomdan chetlashgan bo‘lsa-da, diniy masalalarga nisbatan bag‘rikenglik qarashlari va ijtimoiy muvozanat tushunchasi nuqtayi nazaridan siyosiy ma’noga ega edi. Ijtimoiy tartibni saqlashga qaratilgan bu sa’y-harakatlarda til muhim ahamiyat kasb etdi.

Boburiylar xonadoni o‘zlarining turk tiliga bo‘lgan uzoq yillik muhabbatidan tashqari, hindiy va Hindistonning boshqa tillariga ham qiziqish bildirgan. Sufiy shoir Mavlono Doud o‘zining **“Lour Chand”** nomli hind adabiyotidagi birinchi sufiyona muhabbati qissasini yaratgan bo‘lsa, Bobur davrida Malik Muhammad Jaisiy tomonidan hind adabiyotining sufiy an’analariga mansub mashhur **“Padmavat”**

("Padma haqida doston" yoki "Padma qissasi") yozilgan mashhur dostoni vujudga keldi. Shuningdek, boburiy hukmdor Akbar nafaqat fors she'riyatini sevgan, balki Ajmerdagi Muiniddin Chishti maqbarasida so'fiylar tomonidan kuylangan hindiy qo'shiqlardan ham zavq olgan. Aytishlaricha, u bir oz hindiy tilidan ham xabardor bo'lgan va Jahongir tomonidan hindiy tilidagi barcha bilimlarini unga Lal Kalavant ismli shaxs o'rgatgani aytib o'tilgan. Bado'iyning yozishicha, Kalpilik **Mahdaviylardan** biri Burhoniddin 1559 yilda Chunarda o'zining go'zal ilohiy hindiy she'rlarini ijro etgan. Tarixiy manbalarda Boburiy hukmdorlari uchun ijod qilgan bir qator hindiy shoirlari haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Jumladan, Boburiylar tarixchisi Abul Fazl tomonidan yozilgan **"Ain-e-Akbari"** yoki **"Akbarnoma"** (so'zma-so'z tarjimasi "Akbar qoidalari" yoki "Akbar qonunlari va tuzumi") va **"Muntakhab-ut-Tavarix"** (so'zma-so'z tarjimasi "Tanlangan tarixlar" yoki "Tanlangan voqealar tarixi") asarlarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra hind adabiyotidagi Bhakti yo'nalishi shoirlaridan biri **"Sant Shiromani"** ("avliyolar avliyosi") Surdas imperator Akbarning saroy shoiri va musiqachisi bo'lgan. Ushbu shoirlardan yana biri otasi Jahongir homiyligida, bobosi Akbar homiyligida, o'zi esa Shoh Jahon homiyligida bo'lganini faxr bilan ta'kidlagan. Shoh Jahon, shuningdek, hindiy va fors tillarida ijod qilgan hamkasblari orasida teng ravishda hurmat qozongan taniqli **"mahakaviray"** – ("Buyuk shoirlar sultoni"**)** Sundar Dasni o'z saroyida bosh shoir sifatida tayinlagan edi.

Sundar Das Gvaliyorda yashagan hindlarning brahman tabaqasiga mansub mashhur shoir bo'lib, u Boburiylar hukmdori Shohjahon saroyidagi asosiy shoirlardan biri edi. Uning she'riyatdagi iste'dodi sababli unga dastlab **"kaviray"** ("Shoirlar rahbari" yoki "Buyuk shoir") va keyinchalik **"mahakaviray"** ("Buyuk shoirlar sultoni" yoki "Eng ulug' shoir") unvonlari berilgan. Uning asarlari orasida **"Sundar Shringar"** ("Go'zal bezak" yoki "Go'zal muhabbat") alohida e'tiborga loyiq bo'lib, bu asar 1688-yilda yozilgan va unda **"Nayika bheda"** (qahramon ayollar turlari) mavzusi yoritilgan. Bundan tashqari, Sundar Dasning yana ikkita mashhur asari **"Singhasan Battisi"** ("Taxtning 32 hikoyasi"), va **"Barhamasa"** ("O'n ikki oy") mavjudligi ma'lum. Sundar Dasning she'riyati o'z davrining adabiy an'analari va Boburiylar saroyining madaniyati bilan uyg'unlashgan. Uning ijodi Hindiston adabiyotining boy an'analarini va madaniy xilma-xillikni aks ettiradi.

Akbar va Jahongir davridagi hind adabiyotining eng mashhur shoirlaridan biri, ilohiyotshunos Gosvami Tulsidas (vaf. 1623) boburiylar saroyidagi buyuk shaxslar, masalan, Mirzo Raja Man Singh va Xonzoda Mirza Xon Abdul Rahim (Xon-i-Xonan) bilan juda yaqin munosabatda edi. Ayniqsa, Xon-i-Xonan uning yaqin do'sti bo'lgan. Abdur Rahim Xon-i-Xonan o'zining juda go'zal va nozik hindiy she'rlari bilan tanilgan bo'lib, ular bugungi kunda ham yuksak qadrlanadi. U ko'p

tillarda ijod qilgan adabiy dahodir. U nafaqat forsiy shoirlarni qo'llab-quvvatlagan, balki ko'plab hindiy shoirlarga ham ehtirom ko'rsatgan va ularga bag'ishlangan she'rlar yozgan.

Akbarning kenja o'g'li Shahzoda Daniyal hindiy she'riyatni juda yaxshi ko'rar va bu tilda bir nechta she'rlar yozgan. Shuningdek, hindiy tilida she'rlar yozgan Taj ismli musulmon shoirasi bo'lganligi ham ta'kidlanadi. U o'zining bir she'rida: "Men musulmon bo'lib tug'ilgan bo'lsam-da, Krishnaning chiroyiga maftun bo'lib, o'zimni hindistonlik deb bilaman". deydi

XVI va XVII asrlarda ko'plab amirlar hindiy tilini sevishini ochiq aytganlar. Ular orasida Akbar davrida Gujaratda yashagan so'fiy shoir Xub Muhammad Chishti ham bor edi. U gujaratiy va hindiy tillarida bir qator muhim asarlarning muallifi bo'lgan.

Shoh Jahon davrida hind she'riyatiga bo'lgan qiziqish davom etdi. Shoir Maniram Kavi Shoh Jahonning yangi poytaxti Shohjahonobod (hozirgi Dehli) qurilishi munosabati bilan she'rlar yozgan. Yana bir hind shoiri, Pandit Rasagangadhar, Shoh Jahon tomonidan **"mahakaviroy"** ("Saroy shoiri") unvoni bilan taqdirlanganida, unga o'z og'irligicha kumush berildi.

Hindlar munajjim sifatida muhim rol o'ynaganligi sababli, hindiy tilida astrologiyaga oid bir qator asarlar yozilgan.

Boburiy hukmdorlar va amirlar orasida sanskrit yozuvlariga qiziqish ancha vaqtdan beri mavjud edi. Masalan, **"Amritakunda"** (sans. – "Abadiy hayot nektari" yoki "Eliksir") asari arab tiliga **"Bahr al-hayot"** ("Hayot dengizi") sifatida tarjima qilingan edi. Ammo aynan Akbar hukmronligi davrida hindlarning muqaddas tili bo'lgan sanskritga hukumat tomonidan alohida e'tibor qaratildi. Shu davrda Akbar saroyida hindiy va jayn mualliflari tomonidan bir qator original sanskrit asarlari yaratildi.

1592 yilda jayn olimlaridan biri bo'lgan Samayasmidarji Lohurda o'z sanskrit asarini Akbarga taqdim qilish uchun keldi va buning e'tirofi sifatida **"upadhyaya"** ("Ustoz", "O'qituvchi" yoki "Diniy yo'lboshchi") unvoni bilan taqdirlandi.

Shoh Akbarning asosiy maslahatchilaridan biri Birbal edi. Akbar o'z hukmronlik davrida to'qqiz kishidan iborat **"Navaratan"** ("To'qqiz Gavhar") deb ataluvchi o'zining asosiy maslahatchilari jamoasini tuzadi. Birbal ushbu "To'qqiz Gavhar" orasida eng mashhurlaridan biri bo'lib, o'zining aql-zakovati va donoligi bilan tanilgan. Birbal shoir, faylasuf va Akbarning yaqin do'sti edi. Aytilishicha, Birbalning o'limi haqidagi xabar Akbarga yetib kelganda, u hushidan ketib yiqilgan. O'ziga kelganidan so'ng uch kun davomida ovqat yemagan va chuqur qayg'uga tushgan.

Rudra Kavi mashhur sanskrit shoiri bo'lib, u Boburiylar davrida o'z asarlari bilan tanilgan. U sanskrit tilida Xon-i-xonon Abdur Rahim, Akbarning o'g'li Daniyal va Jahongirning o'g'li Xurram (keyinchalik Shoh Jahon) sharafiga she'rlar yozgan. Rudra Kavi asarlari nafaqat saroy ahlini maqtashi bilan, balki o'sha davr siyosiy va ijtimoiy muammolarini aks ettirgani bilan ham mashhur edi. U Boburiylar saroyidagi shoirlar va panditlar orasida katta obro'-e'tibor qozongan. Uning asarlaridan biri asosiy maqsad sifatida ziyorat soliqlarini bekor qilish uchun Boburiylar hukmdorlarini ishontirish bo'lgan, bu esa hindular uchun bahsli masala edi. Rudra Kavi o'z ijodi orqali hind va musulmon madaniyatlari o'rtasidagi uyg'unlikni targ'ib qilgan va sanskrit adabiyotini boyitgan.

Sanskrit tilida astronomik, astrologik va tibbiy asarlar yaratilgan. Akbar sanskrit olimlaridan hind huquqiy masalalari bo'yicha ta'lim olgan. Moliya vaziri Todar Mal sanskrit tili, uning adabiyoti va madaniy roli haqida to'liq ensiklopediya tuzgan.

Vaqt o'tishi bilan imperiya hududida so'zlashiladigan turli tillar grammatikasini yaxshiroq bilish zarurati tobora ko'proq anglana boshlandi. XVII asrning o'rtalarida turk tilining grammatikasi va qo'llanmasini yaratishga harakat qilindi, shuningdek, Aurangzeb davrida sanskrit tilining grammatikasi yozildi. 1643-yilda, Shoh Jahon hukmronligi davrida, **Vadangaraya** ismli bir kishi tomonidan Hagoliya ("Astronomik" yoki "osmoniy") terminologiyasiga bag'ishlangan forscha-arabcha-sanskritcha lug'at yaratilgan edi.

"Amrtakunda" ("Amrit havzasi" yoki "Abadiyat havzasi") asari juda erta bengal tiliga tarjima qilingan. Bu asar **"so'fiylik"** ("sufi" – bu islomiy tasavvuf an'anasining izdoshlari bo'lgan shaxslarni ifodalaydi. Tasavvuf islomning ma'naviy va ichki yo'lidir, u Allohga yaqinlashish, ruhiy poklanish va ma'naviy mukammallikka erishishga qaratilgan) va **"yoga"** ("yoga" – qadimgi Hindistonda paydo bo'lgan jismoniy, ma'naviy va ruhiy amaliyotlar tizimi bo'lib, sanskrit tilidagi **"yuj"** so'zidan kelib chiqqan. Bu so'z "birlashtirish", "bog'lash" yoki "uyg'unlashish" ma'nosini anglatadi. Yoga inson ongini tanasi va ruhi bilan birlashtirishga, shuningdek, oliy haqiqat yoki ilohiylik bilan uyg'unlikka erishishga qaratilgan) an'analarining ma'naviy va falsafiy qarashlari uyg'unlashgan. Ushbu asarda ruh, tafakkur va ma'naviy kamolot sir-asrorlari haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, buyuk so'fiy Muhammad G'avs Gvaliyoriy (Muhammad Gvaliyoriy (1500-1562) XVI asrda yashagan Shattoriy silsilasining mashhur so'fiy ustozi, avliyo, bastakor va "Javohir al-Xams" ("Besh Gavhar" asarining muallifi edi) izdoshlari qo'lida yana bir tarjima nusxasi bo'lgan. Nizom Panipatiy ismli bir kishi ikki pandit yordamida "Yoga Vasishta" (bu qadimgi hind falsafasi va ma'naviy adabiyotlar orasida mashhur bo'lgan insonning ichki xotirjamlikka va ma'naviy

uyg'unlikka erishish yo'llarini o'rgatuvchi asar) asarining qisqartirilgan tarjimasini tayyorlagan va uni valiahd shahzoda Salim Jahongirga bag'ishlagan.

Sanskrit ertaklari to'plamlarining turli tarjimalari XVI asrda islom olami orqali G'arbga yetib borgan. Masalan, **"Panchatantra"** "Besh tarmoq" yoki "Besh ta'limot" va **"Hitopadesa"** ("Foydali maslahatlar" yoki "Yaxshi nasihatlar") kabi asarlar shular jumlasidandir. "Panchatantra" asari Humoyunga bag'ishlab **"Mufarrih al-qulub"** ("Qalblar shifosi") nomi bilan tarjima qilindi edi. **"Tutinoma"** ("To'ti kitobi" yoki "To'ti hikoyalari") dastlab sankrit tilida bo'lgan, Ziyoiddin Naxshabiy tomonidan fors tilida qayta hikoya qilingandan so'ng Hindistonda mashhur bo'lib ketgan. Bu asar 52 ta hikoyadan iborat bo'lib, unda bir to'ti qush bir necha kecha davomida o'z egasiga hikoyalar aytib beradi. Ushbu hikoyalar odatda axloqiy saboq va hayotiy maslahatlarni o'z ichiga oladi.

Tutinama o'zining ajoyib miniatyurasi bilan mashhur bo'lib, bu asar Boburiylar davrida, xususan Akbar zamonida katta e'tibor qozongan. Bu to'plam Turkiya va Yevropada ham katta qiziqish bilan qabul qilingan.

Xuddi shunday, "Panchatantra" masallari VIII asr oxirlaridayoq arab tiliga "**Kalila va Dimna"** nomi bilan tarjima qilingan edi. Akbarning tashabbusi bilan Abul Fazl uni fors tiliga **"Ayi-i Donish"** ("Bilim eliksiri" yoki "Donolikning nektari") nomi bilan tarjima qilgan. Chunki bu asarning avvalroq Husayn Boyqaroning Hirot saroyida yaratilgan va **"Anvor-i Suhayliy"** ("Suhayliy yulduzlar nuri") deb atalgan versiyasi Akbar uchun juda murakkab edi. Ushbu asarning islom dunyosida ko'plab miniaturalar bilan bezatilgan qo'lyozma versiyalari mavjud.

Akbar boshqa tarjima tashabbuslarini ham rejalashtirgan edi. Uning birinchi maqsadi musulmonlarni hind eposi **"Mahabharata"** ("Buyuk Hindiston") bilan tanishtirish edi, shuning uchun u ushbu asarni **"Razmnama"** ("Urushlar kitobi" yoki "Janglar kitobi") nomi ostida tarjima qildirgan. Ushbu loyihada mashhur tarixchi va tarjimon Bada'uni ham ishtirok etgan.

Bada'uni sanskrit tilini o'zi o'rgangan va buyuk olim bo'lib yetishgan, shuningdek, ko'plab sanskrit asarlarini fors tiliga tarjima qilgan. U tomonidan tarjima qilingan "Ramayana" asari ko'proq noroziliklarni keltirib chiqargan. Ramayana xon-i-xononning studiyasida tasvirlar bilan bezatilgan va keyinchalik Akbarga taqdim etilgan. Ramayana - bu hind madaniyatining buyuk eposlaridan biri bo'lib, uni qadimgi shoir Maharshi Valmiki sanskrit tilida yozgan. Ushbu epos Bhagvan Ram hayoti, uning ideallari va vazifalarining hikoyasidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Boburiylar davri Hindistonda diniy, madaniy va adabiy uyg'unlikning yorqin namunasi bo'lib, bu davrda shakllangan o'zaro

bag'rikenglik tamoyillari bugungi kungacha muhim ahamiyatga ega. Hind va musulmon xalqlari o'rtasidagi tarixiy aloqalar, ayniqsa, adabiyot, til, san'at va diniy qarashlar orqali chuqur ildiz otgan va o'zaro boyib borgan.

Boburiy hukmdorlar, ayniqsa Akbarshoh, o'zining keng dunyoqarashi va barcha dinlarga ochiqligi bilan Hindistonda diniy totuvlik va madaniy uyg'unlikka asos solgan. Uning tashabbusi bilan tashkil etilgan "Ilohiy Majlis" turli din vakillarining o'zaro muloqot va fikr almashinuvi uchun muhim maydon bo'ldi. Bu esa nafaqat diniy bag'rikenglikni, balki ilm-fan, adabiyot va san'atning taraqqiy etishini ham ta'minladi.

Adabiyot sohasida hind-fors tillarining sintezi asosida urdu tili shakllanib, bu tilda yozilgan asarlar musulmon va hindu falsafasini birlashtiruvchi ko'prikka aylandi. G'olib, Faiziy, Abul Fazl kabi ijodkorlar o'z asarlarida ilohiy ishq, insoniylik, dunyo va oxiratga oid falsafiy g'oyalarni sharqona uslubda ifodalab, hind madaniy qadriyatlari bilan uyg'unlashtira oldilar.

San'at va me'morchilikda ham bu uyg'unlik yorqin ifodasini topdi. Masalan, Taj Mahal inshooti hindcha bezaklar, musulmoncha gumbazlar va forsiy bog'sozlik an'analarini birlashtirgan muazzam obidadir. Miniatyura san'atida esa hindiy ranglar, musulmon siymolari va sufiy mavzular uyg'unlashgan.

Shuningdek, sufiylik va Bhakti harakati orqali musulmon va hindu xalq orasida ruhiy-axloqiy mushtaraklik kuchayib, bu harakatlar xalq orasida o'zaro tushunish va madaniy singishuvga asos bo'ldi.

Boburiylar davri Hindistonda madaniy, diniy va adabiy uyg'unlikning oltin davridir. Bu davrda shakllangan ruhiy-ma'naviy birlik, adabiy aloqalar va diniy bag'rikenglik bugungi kunda ham xalqlararo totuvlik va madaniyatlararo muloqot uchun ibratli namuna bo'lib xizmat qiladi. Boburiylar merosi bugungi zamonaviy Hindiston va musulmon olamining o'zaro tarixiy rishtalarini mustahkamlovchi boy madaniy xazinadir.

REFERENCES

1. Chishti, M. (1992). Ghalib: His Life and Thought. New Delhi: Oxford University Press.
2. Behl, R. (2008). Love, War, and the Making of the Mughal Empire. Delhi: Oxford University Press.
3. Siddiqi, M. (2007). Cultural Synthesis during the Mughal Period: The Rise of Persian and Sanskrit Literature. Lahore: Ferozsons Publishers.
4. Zahir, A. (2010). The Mughal Empire: Religion, Society, and Culture. Cambridge: Cambridge University Press.

BUXORO XONLIGIDA MAVJUD SOLIQ VA MAJBURIYATLARNING DINIY-HUQUQIY ASOSLARI

Barotov Sirojiddin Bahridinovich
Mirzo Ulug'bek nomli O'zMU tadqiqotchisi
sirojiddinbaratov1985@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Buxoro xonligidagi soliq tizimi va iqtisodiy majburiyatlarning diniy-huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida xonlikda amal qilgan zakot, ushr, xiroj kabi shariat qoidalariga asoslangan soliqlar o'rganilib, ularning huquqiy asoslari va amaliy mexanizmlari tahlil qilinadi. Soliq tizimining shakllanishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzilmalarga ta'siri, shuningdek, shariat va mahalliy odat huquqi doirasidagi o'zaro bog'liqliklar yoritiladi. Shuningdek, tadqiqotda tarixiy manbalar hamda diniy-huquqiy matnlarga tayanilgan holda Buxoro xonligining iqtisodiy boshqaruv modeli tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: shayboniylar, ashtarxoniylar, fiqh, shariat, zakot, ushr, xiroj, "Buyuk devon", devoni kalon, "Tanob daromadlari hisobi devoni", "tanop puli", mushrif, daftardor, tanho, ixrojot, boj, obikor, lalmikor, "Xiroji muazzaf", "Xiroji vazifa", tanob, funt, hashar, begor, mardikor, jufti gov, qo'nalg'a, dorug'ona, zobitona, muhassilona, "dorug'agi", "kafsan-darg'a", "zobitona"

ABSTRACT

This article analyzes the tax system and economic obligations in the Bukhara Khanate from a religious-legal perspective. The study examines taxes based on Sharia principles, such as zakat, ushr, and kharaj, as well as fiscal burdens related to state governance, exploring their legal legitimacy and practical mechanisms. It also investigates the formation of the tax system, its impact on socio-economic and political structures, and the interrelations between Sharia law and local customary law. Furthermore, by relying on historical sources and religious-legal texts, the research provides an in-depth analysis of the economic governance model of the Bukhara Khanate.

Key words: shaybanids, ashtarkhanids, fiqh, sharia, zakat, ushr, kharaj, Buyuk devon, devoni kalon, tanob daromadlari hisobi devoni, tanop payment, mushrif, daftardor, tanho, ikhrojot, customs duty (boj), obikor, lalmikor, xiroji muazzaf, xiroji vazifa, tanob, funt, hashar, begor, mardikor, jufti gov, qo'nalg'a, dorug'ona, zobitona, muhassilona, dorug'agi, kafsan-darg'a, zobitona.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется налоговая система и экономические обязательства в Бухарском ханстве с религиозно-правовой точки зрения. В ходе исследования изучены налоги, основанные на шариатских нормах, такие как закят, ушр, харадж, а также фискальные нагрузки, связанные с государственным управлением, с акцентом на их юридико-легитимные основания и практические механизмы. Рассматривается формирование налоговой системы, ее влияние на социально-экономические и политические структуры, а также взаимосвязь между шариатом и местным обычным правом. Кроме того, на основе исторических источников и религиозно-правовых текстов проводится анализ экономической модели управления Бухарского ханства.

Ключевые слова: шайбаниды, аштарханиды, фикх, шариат, закят, ушр, харадж, Буюк девон, Девони калон, таноб даромадлари хисоби девони, таноп пули, мушриф, дафтардор, танхо, ихроджат, бож, обикор, лалмикор, хироджи муаззаф, хироджи вазифа, таноб, фунт, хашар, бегор, мардикор, джуфти гов, куналга, доругъона, забитона, мухассилона, доругъаги, кафсан-дарга, зобитона.

KIRISH

Buxoro xonligi Markaziy Osiyodagi eng yirik va ta'sirli davlatlardan biri bo'lib, uning siyosiy va iqtisodiy tuzilishi islomiy huquq, shariat qoidalari va mahalliy an'analar asosida shakllangan. Xonlikda soliqlar va iqtisodiy majburiyatlar nafaqat davlat boshqaruvi va ijtimoiy tartibni ta'minlash, balki diniy tamoyillar asosida ham belgilangan. Soliq tizimi asosan shariat qoidalariga asoslanib shakllangan bo'lib, uning tarkibida zakot, ushr kabi diniy asosga ega bo'lgan soliqlar muhim o'rin tutgan. Shu bilan birga, xonlik iqtisodiy barqarorligini saqlash maqsadida turli dunyoviy soliqlarni ham joriy etgan. Bu soliqlarning huquqiy asoslari nafaqat fiqhiy manbalarga, balki xonlikning o'ziga xos boshqaruv tizimiga ham tayanib belgilangan. Mazkur tadqiqotda Buxoro xonligidagi soliqlar va iqtisodiy majburiyatlarning diniy-huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Bu jarayonda islom huquqi (fiqh), mahalliy qonunlar va tarixiy hujjatlar asosida soliq tizimining shakllanishi, uning ijtimoiy va iqtisodiy hayotga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, soliq yig'ish mexanizmlari va ularning xonlikdagi boshqaruv tizimi bilan uyg'unligi tahlil qilinadi. Buxoro xonligida hukm surgan ashtarxoniylar davrida ham davlat xazinasini boyitishning asosiy manbai soliqlar edi. Bu davrda nafaqat avvalgi sulolalar davrida mavjud bo'lgan soliqlar va majburiyatlar saqlanib qolgan balki, yangilari joriy qilingan va borlarining miqdori oshirilgan. Xonlikda soliqlar va iqtisodiy masalalar bilan shug'ullanuvchi ancha murakkab boshqaruv tizimi mavjud edi. Bu masalalar bilan shug'ullanuvchi asosiy davlat muassasalari va amaldorlar - *"Buyuk devon"*

(devoni kalon), *"Tanob daromadlari hisobi devoni"* (devoni tanobona), *mushrif* va *daftardor* bo'lgan[23]. Ular viloyatlar va ularga bo'ysunuvchi hududlardagi soliq tizimi xodimlari faoliyatini muvofiqlashtirib turganlar. Xonlikning iqtisodiyot va soliq tizimi sohasidagi asosiy boshqaruv idorasi-Buyuk devon bo'lib, davlat idoralarining daromadlari va xarajatlari, tanho yerlaridan olinadigan daromadlar va barot tizimi tushumlari masalalari bilan shug'ullangan. Tanobona devoni xiroj yerlaridan olinadigan daromadlarni nazorat qilgan.

Xonlikda soliqlar hajmini belgilashda va undirilishida shariat qoidalariga amal qilinardi. Soliqlarni yig'ib olishda shariat qoidalari bilan amalda hukmdorlar va amaldorlarni manfaatlariga xizmat qiladigan an'analar ham mavjud edi. Soliqlar muddatidan avval yig'ib olingan yoki, o'zboshimchalik bilan oshirilgan. Bu esa, o'z navbatida asosiy soliq to'lovchilar bo'lgan dehqonlarning zimmasiga og'ir yuk bo'lardi. Xiroj, ixrojot, boj kabi asosiy soliqlardan tashqari har xil katta va kichik soliq va yig'imlar undirilgan. Xonlikda asosiy soliq to'lovchilar dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlar va savdogarlar edi. Xonning qarindoshlari va uning muruvvatiga sazovor bo'lganlar, harbiy yurishlarda o'zini ko'rsatgan sarkardalar va etakchi din ulamolari barcha soliqlardan ozod etilgan[24]. Aholi soliqlardan tashqari mavsumiy va majburiy ishlarga jalb qilingan, favqulodda vaziyatlarda qo'shimcha to'lovlar to'laganlar. Ashtarxoniy hukmdorlardan Subhonqulixon (1681-1702) davrida soliqlar miqdori etti barobar oshirilib, bira to'la yig'ib olingan[25]. Bu soliqlar davlat xazinasini boyitsa-da, aholi zimmasiga og'ir yuk bo'lib, ularning turmushini og'irlashtirardi. Bu kabi holatlar aholi orasida noroziliklarni keltirib chiqargan. Buxoro xonligida mavjud bo'lgan ko'plab soliq va yig'imlarni uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin. Bular: 1) yirik mulkdorlarning majburiyatlari; 2) davlat xazinasiga to'lanadigan asosiy soliqlar; 3) favqulodda holatlarda yig'iladigan soliq va yig'imlar. Ashtarxoniylar davlatida ham oldingi sulolalar davridagi kabi asosiy soliq turi bu-xiroj(mol) edi. Xirojning hajmi hosilning 1/5 qismidan 1/3 qismigacha bo'lgan miqdorda belgilangan. Bunda yerning obikor yoki lalmikor ekanligi, sifati, joylashuvi va bozorga uzoq yaqinligi hisob olingan[26]. Bu davrda asosan xirojning ikki turi mavjud edi. Birinchisi, "Xiroji muazzaf" yoki "Xiroji vazifa"[27] deb nomlanib, uning

[23] Семёнов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. Т. V. М., Л., 1948. -С. 141-142./Вильданова А.Б. Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях // Письменные памятники Востока. Ежегодник 1968. М., 1970. -С. 41-42.

[24] Xoliqulov A. "Chiroqchi bekligining Buxoro amirligi siyosiy-iqtisodiy hayotida tutgan o'rni" (XIII-XX asr boshlari). Tarix, mustaqillik, milliy g'oya. (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari), Toshkent., 2001. 198- b.

[25] Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2. Душанбе, 1989. -С. 317.

[26] Ахмедов Б. А. История Балха. (XVI-первая половина XVIII в.) Т., «Фан», 1982. -С. 143.

[27] Семёнов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства. Ташкент, 1929. -С. 22. // Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населённых мест округа. СПб, 1874. -С. 216.

miqdori ekiladigan ekin turiga emas balki, ma'lum yer maydonining hajmidan kelib chiqib belgilangan. Bu soliq natura shaklida yig'ilgan. Xirojning bu turi xonlikning ayrim tumanlarida ekin ekiladigan har bir tanob[28] yerdan yetti yarim funt[29] miqdoridagi mahsulot (don) hisobida yig'ib olingan. Ba'zan esa, yiliga ikki marta bahor va kuz faslida har bir tanob erdan 1 tangadan pul hisobida undirilgan[30]. Ikkinchisi, "Xiroji muqassam" deb nomlanib, ma'lum belgilangan erda etishtirilgan hosil hisobidan olingan. Bu turdagi xiroj har bir tanob erdan hosilning 1/8 qismidan 1/5 qismigacha bo'lgan miqdorda yig'ib olingan[31]. Bundan ko'rinadiki, xiroj solig'i ham natura shaklida, ham pul shaklida olingan. Bunda soliq olinadigan erning sharoiti hisobga olingan. Yig'ilgan ijara solig'ining barcha turlari hukmron toifa vakillari, yirik mulkdorlar va din ulamolari manfaatlari uchun xizmat qilgan. Mehnatkash xalqni esa, xonavayron qilgan. Yer solig'ini muddatidan oldin yig'ib olish yoki o'zboshimchalik bilan oshirish hollari uchrab turgan[32]. Xonlikda o'troq aholidan ushr ham yig'ilgan. Ushr xiroj to'lamaydigan xususiy erlardan olingan soliq turi bo'lgan[33]. Ya'ni bu soliq xonlikning musulmon aholisiga tegishli bo'lgan ushr erlaridan olingan. Ular o'zlariga tegishli bo'lgan er-maydonlarini sug'orishda daryo, ko'l, quduq yoki boshqa suv manbalaridan foydalanganlar va buning evaziga davlatga hosilning o'n foizi miqdorida soliq to'laganlar[34]. Buxoro xonligida mavjud bo'lgan yana bir soliq "*tanobona*" yoki *"tanop puli"* deb nomlangan. Bu soliq sug'oriladiga ekin maydonlaridan va bog'dorchilik xo'jaliklaridan undirilgan. Ushbu soliqning miqdori erdan foydalanish va uning unumdorligiga qarab baholangan[35]. Tanobona solig'i natura shaklida undiriladigan "molu jihat" yoki ushr soliqlaridan farqli ravishda pul ko'rinishida to'langan. Tanobona solig'i, asosan, mevali bog'lar, uzumzorlar, sabzavot-poliz maydonlari, chorva ozuqasi uchun em-xashak etishtiriladigan joylar va o'tloqlardan yig'ilgan[36]. Shundan kelib chiqib, tanobona xarakteriga ko'ra, davlat er solig'ining mustaqil turi bo'lib, faqatgina muayyan sug'oriladigan erlarga tatbiq etilgan soliq majburiyati bo'lgan. Buxoro xonligi er soliq tizimi islom huquqiy normalariga asoslangan bo'lib, tanobona solig'ining

[28] Tanob (arab. — chilvir, arqon) 1 tanob yer maydoni — 8.33 sotix.
[29] 1 funt — 0,453592 kg miqdordagi og'irlik o'lchovi
[30] Семёнов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства. Ташкент, 1929. -С. 22.
[31] Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населённых мест округа. СПб, 1874. -С. 216. // Семёнов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства. Ташкент, 1929. -С. 22.
[32] Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2. Душанбе, 1989. -С. 317.
[33] Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе, -С. 315.
[34] Ханыков Н.А. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843. -с. 114-115.
[35] Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII-XIX в.в. Ташкент. 1954. -с. 89.
[36] Семёнов А.А. Очерк, -с. 52.

undirilishi mahalliy qonuniy asoslar bilan mustahkamlangan. Ubaydullaxon II farmonlari bu borada muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu farmonlarga ko'ra, sug'oriladigan erlardan olinadigan soliqlar qat'iy tartibga solingan va soliq yukini pasaytirish yoki oshirish xonning bevosita farmonlari bilan amalga oshirilgan[37]. Yer egalari va dehqon xo'jaliklari davlat soliq majburiyatlarini bajarishlari shart bo'lgan, aks holda yer egasi muayyan huquqlardan mahrum qilinishi mumkin edi. Soliq tizimidagi qonunbuzarliklar mahalliy mirzalar va vakillar tomonidan tekshirilgan hamda aybdorlarga nisbatan huquqiy jazo choralarini qo'llash amaliyoti mavjud bo'lgan. Xonlikda avvaldan mavjud bo'lgan va muhim hisoblangan soliqlardan biri zakotdir. Zakot – odatda chorva mollari, hunarmandchilik mahsulotlari, tovarlar va umuman mulkdan 1/40 nisbatda olinadigan umumiy soliq edi[38]. XVII-XVIII asrlarda zakot solig'i xonlikdagi qimmatbaho ma'danlar qazib olinadigan yirik viloyat bo'lgan Badaxshonning yoqut, lazurit, kumush, oltin va boshqa konlaridan ham olinardi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, asosiy soliqlardan tashqari turli xil soliqlar va yig'imlar hamda mehnat majburiyatlari Buxoro xonligi aholisi zimmasiga og'ir yuk bo'lardi. Mehnatkash fuqarolar *hashar, begor, mardikor, jufti gov, qo'nalg'a, dorug'ona, zobitona, muhassilona* kabi soliq va majburiyatlarni bajarishlari shart bo'lgan[39]. Dorug'ona Buxoro xonligida yig'ilgan ko'plab soliqlardan biri bo'lib, natura shaklida yig'ilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, dorug'a atamasi temuriylar davrida mahalliy boshqaruv idorasining boshlig'iga nisbatan ishlatilgan, ya'ni mahalliy amaldorlarga. Keyinchalik *"dorug'agi"* shaklidagi soliq sifatida mavjud bo'lgan. Dorug'agi solig'i qishloqlardan soliq yig'uvchi amaldor-dorug'a foydasiga yig'ilgan[40]. XIX asrda ham Buxoroda dorug'a lavozimidagi amaldor faoliyat yuritgan. U kichik bo'lgan ma'muriy hududlarni boshqaruvchi va qishloqlardan soliq yig'uvchi amaldor hisoblangan. Uning foydasiga aholidan *"kafsan-darg'a"* yig'imi undirilgan[41]. Xonlikda mehnatkash aholidan undirilgan yig'imlardan biri *"zobitona"* edi. Shayboniylar davrida zobit unvoni soliq tizimiga mutasaddi bo'lgan davlat amaldoriga nisbatan ishlatilgan. Uning vazifasi xonlikning soliq tizimini boshqarish, hosildorlikni hisobga olish, yer solig'ini aniqlash va yig'ish ishlarini tartibga solish bo'lgan. Ushbu amaldor ta'minoti uchun yer egalari va dehqonlardan zobitona solig'i undirilgan[42]. Bulardan tashqari xonlikda yana juda

[37] Чехович О.Д. Документы, -с. 89-99.
[38] Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений, -с. 82.
[39] Махмудов Н. Земледелие и аграрных отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Душанбе. 1966. -с. 79-85
[40] Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истори и феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. Москва-Ленинград. 1954. -с. 37.
[41] Семёнов А.А. Очерк, -с. 35.
[42] Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов, -с. 38.

ko'plab soliq va yig'imlar, aholi majburiyatlari mavjud bo'lgan. Ularning asosiy og'irligi mehnatkash aholi zimmasiga yuklangan.

REFERENCES

1. Семёнов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. Т. V. М., Л., 1948. -С.
2. Вильданова А.Б. Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях // Письменные памятники Востока. Ежегодник 1968. М., 1970.
3. Xoliqulov A. "Chiroqchi bekligining Buxoro amirligi siyosiy-iqtisodiy hayotida tutgan o'rni" (XIII-XX asr boshlari). Tarix, mustaqillik, milliy g'oya. (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari), Toshkent., 2001.
4. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2. Душанбе, 1989.
5. Ахмедов Б. А. История Балха. (XVI-первая половина XVIII в.) Т., «Фан», 1982.
6. Семёнов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства. Ташкент, 1929.
7. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населённых мест округа. СПб, 1874.
8. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2. Душанбе, 1989.
9. Ханыков Н.А. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
10. Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII-XIX в.в. Ташкент. 1954.
11. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений. Ташкент. "ФАН". 1966.
12. Махмудов Н. Земледелие и аграрных отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Душанбе. 1966.
13. Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истори и феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. Москва-Ленинград. 1954.

TEXNOGEN SIVILIZATSIYA HAQIDA QUR'ONI KARIM OYATLARIDA BAYON ETILGANLIGI

Ochilov Jamshid Abdurashidovich
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi Malaka oshirish markazining
Samarqand viloyati mintaqaviy filiali direktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy texnika va texnologiyalarni rivojlanishi hamda islom manbalarida zamonaviy texnik kashfiyotlar bayon etilganligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: texnogen sivilizatsiya, naqliyot, kosmik raketa, sun'iy intellekt, kompyuter, telefon, internet.

Annotation: This article discusses the development of modern technology and engineering, as well as the representation of contemporary technical discoveries in Islamic sources.

Key words: man-made civilization, transportation, space rocket, artificial intelligence, computer, telephone, internet.

Аннотация: В этой статье обсуждается развитие современных технологий и инженерии, а также отражение современных технических открытий в исламских источниках.

Ключевые слова: рукотворная цивилизация, транспорт, космическая ракета, искусственный интеллект, компьютер, телефон, интернет.

Jahonda bo'layotgan kashfiyotlar barchasi inson omiliga xizmat qilib kelmoqda. Bu esa insoniyatning turmush tarzini har tomonlama yaxshilanib borishiga zamin yaratmoqda. Har bir davrda insonlarga xizmat qiladigan vositalar bo'lgan. Misol uchun avvallari insonlar uzoq safarga chiqayotganlarida otlar, eshaklar, tuyalardan foydalangan holda manzillariga uzoq vaqt oralig'ida noqulay ob-havo, turli qiyinchiliklar bilan yetib borishgan. Vaqtlar o'tishi bilan insoniyat bunday uzoq safarlarni zamonaviy vositalar avtomobil, poyezd, samolyot, kemalar va shunga o'xshash texnika vositalari yordamida tez fursatda bosib o'tmoqda hamda qisqa vaqt oralig'ida o'z manzillariga yetib bormoqdalar. Hatto, koinotni o'rganish uchun kosmik raketalarimiz uchmoqda. Buning natijasida osmon jismlari, sayyoralar ustida ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu jarayonlarga xizmat qilayotgan zamonaviy texnika va texnologiyalarning o'rni beqiyosdir.

Hozirgi jamiyatga xizmat qilayotgan zamonaviy texnika va texnologiyalar ya'ni texnogen sivilizatsiya haqida Qur'oni karimda bayon etilganmi degan savol ko'pchilikni qiziqtirsa kerak, deb o'ylayman.

Bu borada Qur'oni karimning bir qancha oyatlarida ma'lumotlar keltirilganligini ko'rishimiz mumkin va ularning ba'zi birlariga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Xususan, Alloh taolo Nahl surasida marhamat qiladi: "U yana minishingiz uchun va ziynat sifatida otlar, xachirlar va eshaklarni(yaratdi). Yana, sizlar (hali) bilmaydigan narsalarni ham yaratur" (8-oyat)[43]. Ya'ni, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlari «Tafsiri Hilol»da ushbu oyatning tafsirida jumladan shunday deydilar:

"O'sha paytlarda ulov – naqliyot (transport) vositasi sifatida tuyadan tashqari ushbu oyatda zikr qilingan ot, xachir va eshaklardan ham foydalanilar edi. Shu bilan birga, bu hayvonlar egalari uchun ziynat ham hisoblangan. Ya'ni, ularni minib yurgan kishilarga boshqalar havas bilan qarashar edi. Mazkur ulovga ega bo'lish jamiyat ichida o'ziga yarasha obro' va ziynat sanalardi. Bular ham Allohning insonga yaratib bergan o'ziga xos ne'matlaridir. Insof bilan tafakkur qilgan odam mazkur ne'matlarni ato etgan Zotga shukr qilishi, Unga doim hamdu sanolar aytib, iymon keltirib, ibodatga bel bog'lashi lozim.

"...va siz bilmaydigan narsalarni yaratur", deyilmoqda.

Ya'ni, Alloh taolo kelajakda sizlar uchun tuya, ot, xachir va eshakdan boshqa siz bilmaydigan naqliyot (transport) vositalarini yaratadi. Darhaqiqat shunday ham bo'ldi. Ushbu oyat tushgan davrda mavjud bo'lmagan, havoda uchadigan, suvda suzadigan va yerda yuradigan ko'plab naqliyot vositalari vujudga keldi. Bu esa, o'z navbatida, Qur'oni karim mazkur ("va siz bilmaydigan narsalarni yaratur") jumlasi ila mo'min-musulmonlarni kelajak yangiliklaridan xabardor qilayotganiga dalolatdir. Yangilari paydo bo'lganida avvalgi ulovlarni g'arib sanamaslik kerak. Balki Qur'onda zikr qilingan ne'matlardan biri edi, deb ulardan to'g'ri foydalanishga o'tish lozim bo'ladi"[44].

Jahonning bugungi manzarasi tubdan o'zgarmoqda. Uning texnik va texnologik imkoniyatlari kun sayin rivojlanib, sun'iy intellekt barcha sohalarga tizimli ravishda joriy etilmoqda. Zamonaviy ilm-fan va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal taraqqiy etib borayotgan sharoitda rivojlangan mamlakatlarda davlat va jamiyat boshqaruvi, iqtisodiyot, sanoat, ijtimoiy himoya, ta'lim, tibbiyot, bandlik, qishloq ho'jaligi, mudofaa, xavfsizlik, turizm kabi muhim sohalarda zamonaviy axborot texnologiyalari va sun'iy intellekt imkoniyatidan keng foydalanishmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalariga veb qidiruv tizimlari, tarjimon dasturlari, o'zini-o'zi boshqaradigan avtomobillar va hakozalarni keltirib o'tish mumkin. Sun'iy

[43] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси- Т.: «Hilol-Nashr» 2013.-Б. 268.

[44] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Тафсири Ҳилол.3-жуз. -Т.: «Hilol-Nashr», 2022.-Б. 311.

intellektda tarjimon vositasi chet tilini tushunish va gaplashish imkonini beruvchi bo'lib, insonlar dunyo mamlakatlariga sayyohat qilishni osonlashtirmoqda va turli millatli xalqlar o'rtasida muloqot mexanizimlarini yaxshilashga xizmat qilmoqda.

Alloh taolo Qalam surasida: "Qalam bilan va satrlarga yozadigan narsalar bilan qasam", - deb, marhamat qiladi (1-oyat)[45]. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlari «Tafsiri Hilol»da ushbu oyatning tafsirida, jumladan shunday deydilar:

"Qalam" surasi eng avval tushgan suralardan biridir. O'sha paytda Arabiston yarimorolida o'qishni, yozishni, qalam tutishni biladigan odam deyarli yo'q edi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning o'zlari ham o'qib-yozgan, qo'llarida qalam tutgan emas edilar. Lekin Qur'onning dastlabki tushgan suralaridan birida o'qish-yozish va ilm-ma'rifat boshlanmasa, qalam bilan qasam ichilishining o'zi bir mo''jizadir. Bu hol Qur'on ilm kitobi, islom ilm dini, Muhammad sollallohu alayhi vasallam ilm Payg'ambari ekanligining yorqin dalilidir. Lekin oyatda qasam faqat qalam bilan cheklanib qolgani yo'q, balki Alloh taolo satrlarga yoziladigan narsalar bilan ham qasam ichgan. Mana, bizning zamonamizga kelib qalamdan boshqa yozuv qo'llanmalari ham chiqdi. Masalan, yozuv mashinalari, bosmaxonalar, EHMlar va hokazolarni sanab o'tishimiz mumkin[46].

Ushbu oyatning tasdig'i o'laroq Alloh taoloning bandalariga bildirgan ilmi orqali vujudga kelgan texnika vositalaridan kompyuter texnikasi, mobil aloqa vositalari, internet tarmog'ini keltirishimiz mumkin.

Bu buyuk texnogen kashfiyotlar barcha sohalarga jadallik bilan kirib keldi va insoniyat taraqqiyotida keskin o'zgarishlarga sababchi bo'ldi. Bugungi kunda zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanmaydigan deyarli biror soha qolmadi. Xususan, kompyuterda hisoblash, yozish, o'qish, o'rganish, gapirish, saqlash, chizish, qayta ishlash, saralash, musiqa yozish, axborot olish yoki uni uzatish, tahrirlash, audio va video yaratish, onlayn o'qishlar, video anjumanlar o'tkazish, ob-havo ma'lumotlarini aniqlash va hokazolarni kompyuter texnologiyasiz tasavvur qilish qiyin. Bu texnika va texnologiya vositalari o'z navbatida, insonlar hayotini yanada yaxshilashga va samarali mehnat qilishga asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Yana bir texnik vositalarimizdan telefon apparati bo'lib, insonlarning uzog'ini yaqin qilish va ular o'rtasidagi mehr-oqibatni bog'lovchi bo'lib qolmay, har bir inson sohasidan kelib chiqqan holda unumli foydalish uskunasiga aylanib bo'ldi. Ushbu zamonaviy aloqa vositasi shiddat bilan rivojlanib, televizor, radio, kitob va gazeta-

[45] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси- Т.: «Hilol-Nashr» 2013.-Б. 564.
[46] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Тафсири Ҳилол.6-жуз. -Т.: «Hilol-Nashr», 2022.-Б. 224-225.

jurnallar, ovoz yozgich, fotoapparat va boshqa judayam ko'p imkoniyatlarni o'zida jamlagan bu vosita bugun ko'pchilikning ajralmas do'stiga aylanib ulgurdi.

Bunday texnik vositalar esa qisqa vaqt oralig'ida insonlarga zamonaviy ilm-fanni yetkazish va jamiyatda sog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhitni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa jamiyatimizning asosiy maqsadlaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, ushbu zamonaviy ulovlar va texnik vositalar bugungi kunda butun dunyodagi insonlar uchun qaysidir ma'noda og'irini yengil, uzog'ini yaqin va mushkulini oson bo'lishiga xizmat qilayapti. Ayniqsa, ushbu zamonaviy texnologiyalar orqali bugun insonlar minglab kitoblarni birgina qo'lidagi telefonida o'qishi, butun dunyodagi namoz vaqtlari, qibla ko'rsatkichi, ob-havo ma'lumotlarini kuzatib borishi va zaruriy iqtisodiy va mulkiy masalalarni ham shu birgina apparat orqali bajarib kelayotgani Alloh taoloning insonlarga bergan ulug' ne'matlaridan hisoblanadi.

Bu yaratilgan texnika va zamonaviy vositalardan faqat yaxshilik yo'lida, insonlarga manfa'ati tegadigan maqsadlarda va albatta ilm yo'lida foydalanish insonning ikki dunyoda ham saodatga yetishiga sabab bo'ladi.

INKLYUZIV TA'LIM: NOGIRON BOLALARGA TENG IMKONIYATLAR YARATISH

Samarbek Qurbonnazarovich Eronov
CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti Fakultetlararo
ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
Samarbekeronov8@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada mamlakatimizda inklyuziv ta'lim tizimini yuksaltirish mexanizmlari va pedagoglarning ushbu sohada kasbiy kompetentligini puxta egallash muammolari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, inklyuziv ta'lim tizimida alohida ehtiyojli bolalar bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlari xorijiy mamlakatlar misolida ham yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, nogironligi bo'lgan o'quvchilar, siyosat, Rossiya ta'lim tizimi, metodlar, tadqiqot, tashkilot.

KIRISH

Dunyo mamlakatlarida nogironligi bo'lgan, ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarni tarbiyalash, ularning jamiyatda o'ziga munosib o'rinni egallashlariga ko'maklashish masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Birlashgan Millatlar tashkilotining "Inson huquqlari umumjahon Deklarasiyasi", "Aqliy jihatdan orqada qolgan shaxslarning huquqlari to'g'risidagi Deklaratsiyasi" "Nogironlar huquqlari to'g'risida"gi Konvensiyasi, "Ta'lim hamma uchun" rejadasturi to'g'risidagi Dakar deklaratsiyasi, "Osiyo va Okeaniya mamlakatlari nogironlar huquqlarini muhofaza qilish chora-tadbirlari dasturi", "Nogironlar uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash bo'yicha Standart qoidalar", "Bolalar huquqlari to'g'risida"gi konvensiya va boshqa xalqaro miqyosda qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning asosiy maqsadi nogiron bolalarni himoyalashga qaratilgan bo'lib, bu xalqaro huquqiy asoslar ta'lim jarayoniga inklyuziv yondashuvni samarali joriy etishni nazarda tutadi.

Umumiy o'qitish tizimida inklyuziv ta'limning pedagogik-psixologik jihatlari, nogironligi bo'lgan bolalarning ta'limiy ehtiyojlarini qondirish, ularning huquqiy tengligi sharoitini yaratish, jamiyat a'zosi sifatidagi o'rnini mustahkamlashga oid muammolar bu izlanishlarning asosini tashkil etib, ular nogiron bolalarning individual xususiyatlari va adaptiv imkoniyatlarini inobatga olish, ijtimoiy moslashuvini texnologik ta'minlash hamda qo'llabquvvatlash o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishning pedagogik tizimini takomillashtirishda alohida o'rin egallamoqda.

Inklyuziv ta'lim konsepsiyasi "inklyuziv jamiyat" g'oyasiga asoslanadi, bu yerda hamma narsa boshqasini (boshqa irq, din, madaniyat, nogironligi bo'lgan odamni) ijtimoiy hayotda faol va teng ishtirok etishga qo'shishni afzal ko'radi, har kimning manfaatlariga mos keladi, mustaqil yashash qobiliyatini oshiradi, ularning huquqlari tengligini ta'minlaydi. Manchester Universiteti professori Piter Mittler shunday deb yozadi: "inklyuziv ta'lim – bu yakuniy maqsadga erishish yo'lidagi qadamdir-jinsi, yoshi, etnik kelib chiqishi, qobiliyati, buzilishi bor yoki yo'qligidan qat'i nazar, barcha bolalar va kattalarga yoqadigan jamiyatni yaratish. jamiyatda ishtirok etish va unga hissa qo'shish".

Inklyuziv jarayonni resurs bilan ta'minlash umumiy ta'limdagi tashkiliy va mazmunli o'zgarishlarning muhim tizimli elementidir. Inklyuziv amaliyotning rus tajribasi ta'lim muassasalarining eksperimental va dizayn rejimining uzoq bosqichi, nogiron bolalarning ehtiyojlari uchun ta'lim sharoitlarini muallifning moslashuvi bilan bog'liq. Shu sababli, inklyuziya jarayonining sifati, bolalarning turli toifalariga nisbatan uning samaradorligini professional baholash masalasi dolzarbdir.

Y. A. Gerasimenkoning fikriga ko'ra, inklyuziv ta'lim – bu turli toifadagi bolalarning (alohida ta'lim ehtiyojlari, turli etnik guruhlar, ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansubligi), ularning xususiyatlari va o'rganish qobiliyatining qadr-qimmatini tan olish. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishning mintaqaviy modellari bir-biridan 5 ta asosiy omil bo'yicha farq qiladi:

1. Ta'lim organlari va ilmiy hamjamiyatning pozitsiyasi.
2. Psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash xizmatlarini rivojlantirish.
3. Jamoat tashkilotlari faoliyati.
4. Tayyorlangan pedagog kadrlarning mavjudligi.
5. Ta'lim xizmatlarini moliyalashtirish imkoniyatlari.

Inklyuziv jarayonlarning rivojlanishi fonida ota-onalarning maktab bilan o'zaro munosabatlaridagi roli o'zgarib bormoqda. Umuman olganda, Rossiyaning inklyuziv ta'lim amaliyoti, mavjud mintaqaviy farqlarga qaramay, hozirgi vaqtda bir qator umumiy cheklovlar va muammolarga ega. Nogiron bolalarning inklyuziv ta'limi normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinmaydi, bunday bolalarni ommaviy maktabda o'qitish uchun maxsus ta'lim sharoitlarini moliyalashtirish va amalga oshirish mexanizmi mavjud emas. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishning eng muhim vazifasi inklyuziv ta'lim muassasalari rahbarlari, o'qituvchilar va ta'lim amaliyotini amalga oshiradigan mutaxassislarni tayyorlashdir.

Alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan bolalarga asoslangan inklyuziv ta'lim jamiyatga ham foydalidir. Bu esa o'z navbatida jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani oddiy bog'cha yoki maktabga joylashtirish integratsiya yo'lidagi birinchi qadamdir. Integratsiyalashgan jamiyatda barcha teng huquqqa ega,

bu yaxlit jamiyatdir. Inklyuziv ta'lim tufayli jamiyat integratsiyalashgan jamiyatga aylanadi va barcha bolalar uchun foydali bo'lgan samarali pedagogika tamoyillarini targ'ib etadi. Insonlarning turli xilda bo'lishi normal holat, deb qabul qilingan va o'rganish jarayonining tabiati va bosqichlaridan kelib chiqib, bola mazkur jarayon talablariga emas, balki ushbu jarayon bola talablariga moslashtirilishi lozim.

Umumta'lim maktablarga oddiy bolalarning barchasi borsa, alohida e'tiborga muhtoj bolalar ham jalb etilishi kerak. Inklyuziv ta'limning oiladan, maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab yo'lga qo'yilayotganligi muhim ahamiyatga ega. Bu esa bolalarning keyinchalik atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishiga, ijtimoiy muhit talablariga javob bera oladigan va shu bilan birga, kundalik-maishiy ehtiyojini qondirish ko'nikmalarini erta egallashlariga, hayotga moslashib, umumta'lim maktablarida tengdoshlari qatori darslarni o'z vaqtida o'zlashtirishiga, topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashish ko'nikmasini egallashlariga ko'maklashadi.

Umumta'lim maktablarda inklyuziv ta'lim – alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan bolalar yoki boshqa sabablar tufayli tarbiyasi og'ir, yetim bolalar uchun moslashuvchan, individuallashgan va barcha bolalarga teng huquq va imkoniyatlar tengligini beradigan ta'lim tizimidir.

Shuningdek, inklyuziv ta'lim – millati, irqi, tanasining rangi, ijtimoiy kelib chiqishi, moddiy va ma'naviy ahvoli, oilasining jamiyatda tutgan o'rni, jismoniy yoki rivojlanishda kamchiligi bo'lishidan qat'iy nazar barcha bolalarni teng ko'rish, ulardagi har qanday imkoniyatni qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadigan ta'lim hisoblanadi. Inklyuziv ta'lim tashkil etilgan muassasalar nufuzining qanchalik muhimligi, mana shu maxsus tayyorgarlikga ega bo'lgan o'qituvchilarga bog'liqdir. Chunki, u guruh tarbiyachisiga maslahatlar beradi va ko'maklashadi, maxsus o'qitish uskunalari, jihozlari bilan ta'minlaydi, otaonalar, o'qituvchilar bilan tushuntirish ishlari o'tkazadi, dars jadvali, dasturga, kerak bo'lsa, o'zgartirishlar kiritadi, ularni asoslab beradi.

Shuningdek, shu yo'nalishda ishlaydigan o'qituvchilarning malakasini oshiradi, bilim mahoratini boyitadi, sog'liqni saqlash xizmatlarini tashkil etadi, qulay psixologik muhitni yaratadi. Bu ta'lim faoliyat dasturi birqancha maxsus, hududiy, bosqichli omillarga bog'liq bo'ladi. Ular jamiyat istiqbolini, ehtiyojini, resurs talablarini, mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi. Lex.uz.

2. Абдурасулов О. А. Человеческий фактор и ценность - главные направления наших реформ. https://web-journal.ru/journal/article/view/ 5133 том. 20 № 3 (2024). 206 стр.
3. Abdurasulov O. A. O'zbekistonda globallashuv sharoitidagi ma'naviy yangilanishning o'ziga xos xususiyatlari. // TADQIQOTLAR jahon ilmiy - metodik jurnali. 36- son, 3- to'plam, Aprel - 2024. http://www.tadqiqotlar.uz/index.php/new/article/download/2727/2550. 191-193 betlar.
4. Инклюзивное образование в России и за рубежом: Материалы Международной научнопрактической конференции "Инклюзивное образование: методология, практика, технология". - М., 2011.
5. Грозная Н. С. Инклюзєвное образованєе за рубежом. От мечты к реальности // Синдром Дауна XXI век. - 2011. № 1. - С. 34-41.
6. Хонимкулова, М. Х. К., Ибрагимов, Х. И. (2018). Необходимость изучения иностранных языков: теория є практика. Вопросы науки и образования, (27 (39)), 8083.
7. Ибрагимов, Х. И. (2018). Коммуникативная компетентность как механизм профессионального саморазвития будущего педагога. Проблемы педагогики, (2 (34)), 7-10.
8. Technology. 11. Ibragimov, X., & Abdullaeva, S. H. (2008). Theory of pedagogy. Science and Ибрагємов, Х. И. (2020). Организация самостоятельной работы студентов в условиях цифровизацєє вузовского образования. Наука и образовании сегодня, (7 (54)), 74-75.
9. Eronov S. INSONNING YUKSAK MA'NAVIY UYG 'UNLIKKA ERISHISHIDA ISHONCH, E'TIQOD VA IMON TUSHUNCHALARINING O 'RNI //TAMADDUN NURI JURNALI. – 2024. – T. 8. – №. 59. – C. 102-104.
10. Кучкарова Н. и др. Производство стабильного красного фосфора в промышленности // Труды конференции AIP. – Издательство AIP, 2024. – Т. 3243. – №. 1.
11. Eronov S. INSONNING YUKSAK MA'NAVIY UYG 'UNLIKKA ERISHISHIDA ISHONCH, E'TIQOD VA IMON TUSHUNCHALARINING O 'RNI //TAMADDUN NURI JURNALI. – 2024. – T. 8. – №. 59. – C. 102-104.
12. Eronov S. Q. IBN RUSHD AQLNING BILISH JARAYONIDA TUTGAN O 'RNI TO 'G 'RISIDA //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. 6. – C. 57-62.
13. Эронов С. Қ. Фан ва дин муносабатларида ишонч-эътиқод муаммосининг намоён бўлиши //Academic research in educational sciences. – 2023. – Т. 4. – №. 6. – С. 394-403.

14. Эронов С. К. Мировоззренческая культура молодежи: гуманистический аспект //Academy. – 2020. – №. 3 (54). – С. 57-59.

VIJDON ERKINLIGINING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI

G'ulomnazir Xolmatxonovich Karimov
FarDU mustaqil tadqiqotchisi
karimovbek701@gmail.com
orcid: 0009-0005-5177-5142

Аннотация: В статье анализируется тот факт, что свобода совести является одной из важнейших форм свободы, отражающей духовную и эмоциональную независимость человека, ее содержание, ее отличия от свободы религии или убеждений, классификация ее видов учеными, а также объективные факторы, необходимые для обеспечения свободы совести в обществе.

Ключевые слова: общество, личная свобода, свобода совести, религия, убеждения, мировоззрение.

Abstract: this article analyzes the fact that freedom of conscience is one of the most important forms of freedom that reflects a person's spiritual and emotional independence, its content, its differences from freedom of religion or belief, the classification of its types by scientists, and the objective factors necessary to ensure freedom of conscience in society.

Keywords: society, personal freedom, freedom of conscience, religion, belief, worldview.

Annotatsiya: mazkur maqolada vijdon erkinligi insonning ma'naviy va hissiy mustaqilligini aks ettiruvchi eng muhim erkinlik shakllaridan biri ekanligi, uning mazmun-mohiyati, din yoki e'tiqod erkinligidan farqli jihatlari, olimlar tomonidan turlarining tasniflanishi hamda jamiyatda vijdon erkinligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan obyektiv omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *jamiyat, shaxs erkinligi, vijdon erkinligi, din, e'tiqod, dunyoqarash.*

Yurtimizda yashovchi barcha millat va elatlarning birdamligini ta'minlashda vijdon, e'tiqodi erkinligini mustahkamlash, bir g'oya atrofida birlashish tamoyiliga amal qilinmoqda. Bu haqda fikr yuritganda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: "Ma'lumki, bizning qadimiy va saxovatli zaminimizda ko'p asrlar davomida turli millat va elat, madaniyat va din vakillari tinch-totuv yashab kelgan"[47].

[47] Millatlararo do'stlik va hamjihatlik – xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Respublika baynalmilal madaniyat markazi tashkil etilganining 25 yilligiga bag'ishlangan uchrashuvdagi nutqi. http://www.uza.uz/oz/politics/millatlararo-d-stlik-va-amzhi-atlik-khal-imiz-tinchligi-va-f-24-01-2017

Davlatimiz rahbari bundan buyon ham millati, tili, dini va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar har bir fuqaroning vijdon erkinligi ta'minlanishi; barcha diniy konfessiyalar erkin faoliyat yuritishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berilishi; O'zbekistonda millatlar va konfessiyalar o'rtasida totuvlik va hamjihatlikni ta'minlash siyosati izchil davom ettirilishini takror va takror ta'kidlab kelmoqdalar.

Ma'lumki, vijdon erkinligi muammosi turli falsafiy tadqiqotlar markazidan joy olib kelgan. Vijdon erkinligi muammosini falsafiy-huquqiy jihatdan anglash va sharhlash yuzasidan yangi turdagi uslubiy yondashuvlar J.Lokk, Sh.Monteskye, J.J.Russo, B.Konstan, J.Millem, A.Tokvil, Volter, K.A.Gelvetsiy, P.Golbax, D.Didrolar tomonidan amalga oshirilgan. Ular o'z asarlarida inson qaysi dinga mansub bo'lishidan qat'i nazar, u deyarli bir xil his-tuyg'uni boshidan kechiradi. Demak, dinlarning ichiga, barchasi uchun bir bo'lgan mutlaq mohiyatiga kirish, shu asosda diniy hayot fenomen (hodisa)larini talqin qilish bag'rikenglik ruhidagi yondashuvni talab qiladi, degan ta'limotni ilgari surganlar[48].

O'zbekistonda ham vijdon, e'tiqod, diniy bag'rikenglik mazmun-mohiyati, uning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati xususida A.S.Ochildiyev, A.A.Hasanov, Z.I.Munavvarov, Sh.Minovarov, Sh.Sirojiddinov, H.S.Karomatov, M.A.Rajabova, I.Karimov, M.Imomnazarovlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borib, kitob, risola va maqolalar e'lon qilganlar.

Vijdon erkinligi insonning ruhiy va hissiy jihatdan erkinligini bildiruvchi eng muhim erkinlik shakllaridan biridir. "Falsafa ensiklopedik lug'ati"da bu atamaga quyidagicha ta'rif berilgan: "Vijdon erkinligi demokratiyaning ajralmas tarkibiy qismidir. U fuqarolarning dinga munosabatlaridan qat'i nazar, teng huquqligini; barcha diniy konfessiyalarning qonun oldida tengligini; dinga e'tiqod qilish yoki qilmaslikka nisbatan hech qanday majburiyat yo'qligini; diniy konfessiyalarning faqatgina majburiy yig'imlar to'plashi taqiqlanganligini; diniy idora ishlariga davlatning aralashmasligini, dindan siyosiy maqsadlarda foydalanish mumkin emasligini o'z ichiga oladi"[49].

"Vijdon" atama sifatida ko'p ma'noni ifodalaydi. U turli soha va ijtimoiy qatlamga mansub insonlar tomonidan turlicha qo'llaniladi.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "vijdon" so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan: "Vijdon" (arab. ehtiros, his-tuyg'u, insof, diyonat) – kishining o'z xatti-harakati,

[48] Ibragimov E.F. O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. – Toshkent, 2010. – 6 b.

[49] Falsafa: ensiklopedik lug'at. – T.: "Sharq", 2004. B. 274.

qilmishi, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas'uliyat hissi, insoniylikning asosiy belgilaridan biri; diyonat, insof"[50].

Vijdon erkinligi – ijtimoi-falsafiy tushuncha; har kimning o'z e'tiqodiga ko'ra, mazkur jamiyatda mavjud ijtimoiy meyorlarni buzmagan holda vijdoni buyurgani bo'yicha yashash, ishlash imkoniyati. Bunda dinga munosabat masalaning bir tomoni hisoblanadi.

Vijdon erkinligi – fuqarolarning istagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik huquqi[51].

O.Aytbayevga ko'ra: "Vijdon erkinligi – falsafiy-axloqiy, ijtimoiy, siyosiy va huquqiy jihatlarga ega bo'lgan murakkab, ko'p qirrali tushunchadir"[52].

Umumiy ma'noda "vijdon" tushunchasi odob-axloq bilan bog'liq bo'lgan kategoriya bo'lib, u shaxsning axloqiy fazilatlarini nazorat qilish qobiliyatini, shuningdek, o'z-o'zini axloqiy majburiyatlarini shakllantirishni, shuningdek, ushbu talablarga rioya qilishni anglatadi. Bu tushunchaga O.Ivanyuk quyidagicha ta'rif beradi: "Vijdon tushunchasi ichki ishonch sifatida ezgulik va yovuzlikni ajratib beruvchi, insonning o'zi hamda uni o'rab turgan jamiyat oldidagi har qanday xulq-atvor, xatti-harakatlarni belgilovchi axloqiy mas'uliyat hisoblanadi"[53]. Shu ma'noda vijdon erkinligining subyektiv va obyektiv tomonlari bor. Shaxsning vijdon erkinligini shakllantirish tashqi obyektiv sharoitlar bilan bir qatorda shaxsiy subyektiv sifatlari bilan ham bevosita bog'liqdir. Inson bir yoqlama mavjudlikni yengib, ular orasidagi uyg'unlikka erishsagina chinakam erkindir.

Vijdon erkinligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan obyektiv omillar, eng avvalo, shaxsni ijtimoiy-iqtisodiy erkinlashtirish va shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni yaratishdir. Shuningdek, insonning mehnati, bo'sh vaqtini o'tkazishi, sog'lig'i, ijtimoiy ta'minoti, yashashi, ta'lim olishi, madaniyat yutuqlaridan foydalanishi, ijodkorligi, davlat va jamiyat faoliyatidagi ishtiroki, tanqid, nashr, yig'ilish, miting, namoyishlar o'tkazish orqali vijdon erkinligini ta'minlash ham muhim ahamiyatga ega.

Vijdon insonning tanlovini shakllantiradi va insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadi. Vijdon erkinligi majburiy hamda din yoki e'tiqod erkinligidan (muhim) kattaroqdir. U diniy tabiatga ega bo'ladimi yoki yo'qmi, inson qadrlaydigan barcha axloq va qadriyatlarni qamrab oladi[54].

---

[50] O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. B 459.
[51] Vijdon erkinligi. https://oyina.uz/kiril/teahause/1463
[52] Айтбаэв О. Свобода совести как философскоэтическая категория // Вестник КарГУ. Но 3. 2013.
[53] Иванюк О.А. Свобода совести и свобода вероисповедания: соотношения понимания и границы законодательного регулирования // Журнал российского права. № 9. 2010. В. 47.
[54] Vijdon erkinligi tushunchasi va mohiyati. https://religions.uz/news/detail?id=337

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, birinchidan, vijdon erkinligi konseptual nuqtai nazardan bashariyatning eng qadrli tabiiy erkinliklaridan biridir. Zero, u bir tomondan muayyan insonning huquqi bo'lib xizmat qilsa, boshqa tomondan jamiyat xavfsizligi, qadr-qimmati, turli dunyoqarash egalari o'rtasida o'zaro hurmatning ta'minlanishini kafolatlaydi. Ikkinchidan, XVIII asrda fransuz ma'rifatparvarlari vijdon erkinligi tushunchasiga falsafiy ma'no berib, uni fuqarolar erkinligining tarkibiy qismi ekanini isbotladilar. Shundan so'ng, bu g'oya G'arbiy Ovro'pa mamlakatlariga yoyilib, asta-sekin davlatlar Konstitutsiyalarida o'z o'rniga ega bo'ldi, demokratik davlatlar dinga munosabatining huquqiy sohasiga aylandi. Demak, vijdon erkinligi aslida inson huquqlarini va erkinligining tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyatga molikdir. U har bir jamiyatda yashaydigan turli millat, elat va e'tiqod egalarining hamnafas bo'lib yashashi uchun huquqiy kafolatdir.

REFERENCES

1. Millatlararo do'stlik va hamjihatlik – xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Respublika baynalmilal madaniyat markazi tashkil etilganining 25 yilligiga bag'ishlangan uchrashuvdagi nutqi. http://www.uza.uz/oz/politics/millatlararo-d-stlik-va-amzhi-atlik-khal-imiz-tinchligi-va-f-24-01-2017
2. Falsafa asoslari. – T.: «O'zbekiston» NMIU, 2005. – B. 279. (- 384 b.)
3. Falsafa: ensiklopedik lug'at. – T.: "Sharq", 2004.
4. Ibragimov E.F. O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya Avtoreferati. – Toshkent, 2010. – 27 b.
5. Kamilov D. Vijdon erkinligi va sekulyarlashuv dialektikasi. Islom ziyosi jurnali, 2-son 2019. – B. 4-10.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
7. Айтбаэв О. Свобода совести как философскоэтическая категория // Вестник КарГУ. Но 3. 2013.
8. Vijdon erkinligi tushunchasi va mohiyati. https://religions.uz/news/detail?id=337

YANGI O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO TOTUVLIKNI MUSTAHLASH ASOSLARI

Karimov G'ulomnazir Xolmatxonovich
FarDU mustaqil tadqiqotchisi
karimovbek701@gmail.com
orcid: 0009-0005-5177-5142

Abstract: This thesis discusses the fact that the consistent and thoughtful policy of our country to strengthen the atmosphere of mutual respect, solidarity and cooperation between representatives of different nationalities and faiths, support intercultural dialogue, ensure peace and harmony finds full support from the world community.

Keywords: tolerance, faiths, religious beliefs, nation, people.

Аннотация: В данной тезис обсуждается тот факт, что последовательная и продуманная политика нашей страны по укреплению атмосферы взаимного уважения, солидарности и сотрудничества между представителями разных национальностей и конфессий, поддержке межкультурного диалога, обеспечению мира и согласия находит полную поддержку мирового сообщества.

Ключевые слова: толерантность, конфессии, религиозные убеждения, нация, народ.

Annotatsiya: ushbu tezisda mamlakatimizda turli millat va konfessiyalar o'rtasida o'zaro hurmat, birdamlik va hamkorlik muhitini mustahkamlash, madaniyatlararo muloqotni qo'llab-quvvatlash hamda tinchlik va totuvlikni ta'minlashga oid izchil va puxta o'ylangan siyosat xalqaro hamjamiyat tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlayotganligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: bag'rikenglik, tolerantlik, konfessiyalar, diniy e'tiqod, millat, elat.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar markazida, avvalo, inson manfaati, uning huquq va erkinliklarini ta'minlash maqsadi turadi. Fuqarolar manfaatlarini faqatgina tinchlik va osoyishtalik, o'zaro hurmat, mehr-oqibat va hamjihatlik muhitini yaratish orqali ta'minlash mumkin.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan yurtimizda so'nggi yillarda bu borada amalga oshirilgan islohotlar va uning natijalari xalqaro hamjamiyat tomonidan yuqori baholanayotir. Binobarin, mamlakatimizda turli millat va konfessiyalar o'rtasida o'zaro hurmat, birdamlik va hamkorlik muhitini mustahkamlash, madaniyatlararo muloqotni qo'llab-quvvatlash hamda tinchlik va

totuvlikni ta'minlashga oid izchil va puxta o'ylangan siyosat xalqaro hamjamiyat tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlanmoqda.

Ta'kidlash joizki, dunyoning turli mintaqa va davlatlarida insonning yashashi, ta'lim olishi, mehnat qilish va o'z iqtidorini namoyish etishi kabi hayotiy va tabiiy haq-huquqlari turli darajada poymol etilayotgan bir davrda O'zbekistonda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bag'rikenglik tamoyili asosida tinch-totuv yashamoqda.

Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash O'zbekistonning zamonaviy davlat sifatida rivojlanish strategiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Mamlakatimizda 2017-2021 yillarda ¬ O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, mazkur sohaga alohida e'tibor qaratilgan.

Yangi O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi loyihasida ham ushbu yo'nalishdagi ishlarning mantiqiy davomi sifatida bu boradagi xayrli ishlarni izchil davom ettirish va yuqori bosqichga ko'tarish bilan bog'liq muhim taklif va tashabbuslar ilgari surilmoqda.

Taraqqiyot strategiyasida belgilanayotgan vazifalar bu boradagi ishlarimizga yanada keng yo'l ochib beradi, imkoniyatlarimizni yanada kengaytiradi, milliy madaniy markazlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtiradi. Undagi turli millat yoshlari uchun qo'shimcha qulay shart-sharoitlar yaratish, ularda fuqarolik burchini anglash, vatanparvarlik, bag'rikenglikka asoslangan millatlararo muomala madaniyatini yuksaltirish, millatlararo munosabatlar sohasida davlat siyosatini yoritayotgan ommaviy axborot vositalarini davlat tomonidan qo'shimcha qo'llab-quvvatlash hamda xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida do'stlik jamiyatlari faoliyatini takomillashtirish to'g'risidagi ko'rsatmalar faoliyatimizni yanada rivojlantirishga zamin yaratadi.

Taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalar yurtimizda istiqomat qilayotgan turli millat va elat vakillarining tili, madaniyati, urf-odatlari va an'analarini saqlab qolish va rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ko'p millatli xalqimizning sa'y-harakatlarini olijanob g'oya — mamlakatimizni barqaror rivojlantirish, millatlararo totuvlikni mustahkamlash, kuchli va adolatli fuqarolik jamiyati va demokratik huquqiy davlatni shakllantirish g'oyasi atrofida birlashtirishga xizmat qiladi.

Bag'rikenglikning ma'no va mohivati turli xalqlarda bir-biriga o' xshash tarzda talqin etiladi. Masalan, ispan tilida - o'z g'oyalaridan farqlanuvchi fikrni tan olish usuli; fransuzchada - o'zgalar sendan ko'ra boshqacharoq o'ylashlari yoki harakat qilishlari mumkinligiga yo'l qo'yish; inglizchada - sabr-toqatli, iltifotli bo'lish; xitoychada - boshqalarga nisbatan kechiruvchan, muruvvatli, oliyjanob bo'lish; arabchada - kechirimli, marhamatli, yumshoq, muruvvatli, rahmli, oliyjanob, sabrli

bo'lish; ruschada - nimagadir yoki kimgadir nisbatan sabrli bo'lish, og'ir-vazmin, chidamli bo'lish; nimagadir yoki kimgadir toqat qilish, o'zgalaming fikri bilan hisoblashish, iltifotli bo'lish; o'zbekchada - boshqalarga nisbatan bag'ri ochiqlik, o'zgalarning turmush tarziga, fe'l-atvoriga, urf-odatlariga, his-tuyg'ulari, fikr muzohazalari, g'oyalari va e'tiqodlariga muruvvatli bo'lish va h.k. ma'nolami bildiradi.

Tolerantlik atamasini nazariy va amaliy qo'llashda 1995-yilgi "Tolerantlik tamoyillari Deklaratsiyasrda berilgan ta'rifga tayanilmoqda. Mazkur hujjatda bunday deyilgan: bag'rikenglik - bizning dunyomizdagi turili boy madaniyatlarni o'zini ifodalashning va insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to'g 'ri tushunishni anglatadi. Uni bilim, samimiyat, ochiq muloqot hamda hur fikr, vijdon va e'tiqod vujudga keltiradi. Bag'rikenglik - turli-tumanlikdagi birlikdir.

Bag'rikenglik - inson huquqlarini qaror toptirish, plyuralizm (shu jumladan, madaniy plyuralizm), demokratiya va huquqning tantanasi uchun ko'makiashish majburiyatidir. Bag'rikenglik aqidabozlikdan, haqiqatni mutlaqlashtirishdan voz kechishni anglatuvchi va inson huquqlari sohasidagi xalqaro-huquqiy hujjatlarda o'rnatilgan qoidalarni tasdiqlovchi tushunchadir.

O'zbekistonda aholining ko'p millatli bo'lishiga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning qulay omili sifatida qaralmoqda. Ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlash, dinlararo va millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish hisobiga xalqaro maydonda O'zbekistonning obro'si oshib bormoqda.

Xususan, mamlakatimizdagi davlat ta'lim muassasalarida o'qitish yetti tilda olib boriladi. O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi o'z ko'rsatuvlarini o'n ikki tilda namoyish etmoqda, o'ndan ortiq tilda gazeta va jurnallar nashr etilmoqda. Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi qoshida 138 ta milliy madaniy markaz, bundan tashqari, 16 ta konfessiyaga tegishli 2300 ga yaqin diniy tashkilot faoliyat yuritadi.

Bu borada yaxlit, chuqur o'ylangan siyosat va uni amalga oshirishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar hayotga tatbiq etilib, millatlararo va dinlararo totuvlikni qo'llab-quvvatlashga e'tibor qaratilmoqda. Bu islohot va o'zgarishlarning negizida konstitutsion huquq va kafolatlar yotganini alohida qayd etish lozim. Shundan kelib chiqib, bu borada quyidagi dalillarni keltirib o'tish zarur.

Birinchidan, turli millat va din vakillarining o'z salohiyatini to'laqonli amalga oshirish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun konstitutsiyaviy kafolatlar belgilangan. Bunda, eng avvalo, fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, teng huquq

va erkinliklarini, ularning qonun oldida tengligini ta'minlash alohida e'tiborga olingan.

Mazkur sohada O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatining asosiy tamoyillari sirasiga fuqarolarning teng huquqliligi, ijtimoiy adolat, qonun ustuvorligi, millat va elatlarning madaniy, til va diniy qadriyatlari, an'ana va urf-odatlarini o'zaro hurmat qilish kiradi.

Konstitutsiyaviy kafolatlar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, fuqarolarga jamoat va davlat qurilishida ishtirok etishni ta'minlaydi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni o'rnatish siyosati Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va boshqa xalqaro huquqiy-me'yoriy hujjatlarga to'la mos keladi.

Mamlakatimiz hududida yashayotgan millatlar urf-odati hamda islom dinining madaniy va sivilizatsion merosi, ma'naviy-falsafiy ahamiyatini chuqur o'rganish bo'yicha ishlar sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad — fundamental ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida diniy bag'rikenglik, millatlararo munosabatlarning tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish va uni bugungi kun sharoitida rivojlantirishdan iborat. Bu borada Islom tsivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Imom Moturidiy nomidagi xalqaro tadqiqot markazlari tashkil etildi.

Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida muhim o'rin egallay boshladi. Hukumat xalqaro tashkilotlar hamda ushbu sohadagi mutaxassislar bilan konstruktiv muloqot va hamkorlik o'rnatishga alohida e'tibor qaratmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari Zeyd Raad Al-Huseyn hamda Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Milliy ozchiliklar bo'yicha Oliy komissari Lamberto Zanierning mamlakatimizga tashrifi chog'ida mazkur sohada olib borilayotgan islohotlar muhokama qilindi va xalqaro mutaxassislar tomonidan bu boradagi o'zgarishlarga yuqori baho berildi.

2017 yilda mustaqil ¬O'zbekiston tarixida ilk bora mamlakatimizga BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining din va e'tiqod erkinligi bo'yicha maxsus ma'ruzachisi Ahmad SHahid tashrif buyurdi. Uning tavsiyalari asosida 2018 yil 4 may kuni ¬O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi din va e'tiqod erkinligini ta'minlash bo'yicha "Yo'l xaritasi" tasdiqlandi.

Umuman olganda, xalqaro hamjamiyat mamlakatimizning millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash borasidagi faoliyatini yuqori baholanmoqda va ¬O'zbekiston tajribasiga katta qiziqish bilan qaramoqda. Xususan, O'zbekiston ¬Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoev tomonidan 2017 yil 19 sentyabr` kuni

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlash, e'tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikka ko'maklashishga qaratilgan "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish taklif etilishi va ushbu hujjatning 2018 yil 12 dekabrda qabul qilinishi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Mazkur sohada olib borilgan islohotlar doirasida erishilgan muhim natijalardan biri sifatida 2018 yilda AQSH Davlat departamenti O'zbekistonni diniy erkinlik borasida "alohida tashvish uyg'otuvchi mamlakatlar" ro'yxatidan chiqarganini ko'rsatish mumkin.

e'tiborli jihati, 2020 yil 13 oktyabr` kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi sessiyasida bo'lib o'tgan saylovlarda O'zbekiston milliy davlatchiligimiz tarixida ilk bor Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo'yicha kengashi a'zoligiga uch yil muddatga — 2021-2023 yillarga saylandi. Mamlakatimiz uchun Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo 193 davlatdan 169 tasi ovoz berdi. Bu saylovda eng ko'p ovoz berilgan davlat O'zbekiston bo'ldi. Bu ham yurtimizda millati va dinidan qat'i nazar, inson huquqlarini ta'minlashga qaratilgan, shu jumladan, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida olib borilayotgan siyosatning e'tirofi desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Bularning barchasi O'zbekistonning xalqaro munosabatlarda ishonchli va mas'uliyatli sub'ekt sifatidagi roli mustahkamlanayotganidan dalolat beradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida ijobiy va o'zaro hurmatga asoslangan muhitni mustahkamlash borasida olib borilayotgan islohotlar natijasida millatlararo va dinlararo munosabatlarning yangi modeli yaratildi. Ushbu model` turli millat va din vakillari o'rtasidagi millatlararo va dinlararo muloqot, konstruktiv yondashuv va barcha fuqarolarning qonun oldida tengligiga asoslanadi.

Xulosa qilib aytganda, so'nggi yillarda O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va din sohasida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar mamlakatda ushbu sohalarda yangicha yondashuv va strategik maqsadni birlashtirgan tizim shakllanishiga xizmat qildi. Mazkur tizimning muvaffaqiyati esa yurtimizda tinchlikni saqlash, fuqarolar xavfsizligini ta'minlash, barqaror rivojlanish uchun zamin yaratmoqda. Zero, zamonaviy davlatning bosh maqsadi jamiyatda hamjihatlik va barqarorlik, inson huquq va erkinliklarining samarali himoya qilinishini ta'minlashdan iborat.

REFERENCES

1. Murtazayeva R.X. 0 'zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag'rikengiik. 0 'quv qoTlanma. - Toshkent, 2007.

2. Voxidova M.T. Tolerantlik - yoshlarni ijtimoiy-axloqiv yuksaltirish omili. Fals.f.nomz.avtoref.- Toshkent, 2010.
3. Xajiyeva M.S. Miliiy ongda tolerantlikni shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy tahlili. Fal.f.dokt.avtoref. - Toshkent, 2011.
4. Bag'rikengiik tamoyillari Deklaratsiyasi. Betti Readon. Bag'rikengiik: tinchlik sari olg'aqadam. YUNESK.Q, 2005.
5. Bag'rikengiik - jarniyat barqarorligining asosi (ilmiy-amaliy anjuman material lari). - Toshkent: Universitet, 2003. -296 b.
6. Murtazayeva R.H.Bag'rikenglik masalalarining hozirgi davrda dolzarbligi // Yosh avlodni bag'rikengiik g'oyalari asosida tarbiyalashda xotin-qizlarning o'm i. - Toshkent, 2006.

HAZRATI BASHIR ZIYORATGOHI NOMLANISHIGA OID QARASHLAR

Abduraxmonova Zumrad Normurot qizi
Chirchiq pedogogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Hazrati Bashir ziyoratgohi nomlanishi bilan bog'liq bo'lgan umumiy ma'lumotlar, Antrotoponim tushunchasi va tilshunosloikdagi ahamiyati. Til, taraqqiyot, madaniyat tushunchalarining uzviy bog'liqligi haqida fikr boradi. Maqolani tayyorlashda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy chog'ishtiruv va tipologik metodlardan foydanildi. Ziyoratgoh nomlarini o'rganish orqali bugungi kunda tilshunoslikning muhim tarmog'i sanalgangan toponimika sohasi rivojiga hissa qo'shish. Bunda tashqari joy nomlari va madaniy uyg'unlashuv, ziyoratgoh nomlanishiga oid lingvokultrologik jihatlar haqida fikr bildiramiz. Kutilayotgan natija joy nomlari ularning kelib chiqishi bilan bog'liq ma'lumotga ega bo'lish orqali buyuk ajdodlarimiz va ular qilgan ishlar haqida ma'lumot olish. Qadriyatlarga hurmat ruhini yanada oshirish, ikkinchidan, joy nomlari bilan bog'liq bilimlarni kengaytirish. Toponimlarning tilshunoslikdagi ahamiyatini mutolaa qiluvchiga yetkazishdan iborat.

Kalit so'zlar. Bashir va beshir so'zlari izohi, antroponim tushunchasi, tarix va bugun, zioratgoh nomining leksikasiga oid qarashlar**.**

KIRISH

Yurtimizda kuzatilayotgan keng ko'lamli o'zgarishlar barcha sohada bo'lgani kabi tilshunoslik sohasida ham o'z natijadorligini ko'rsatib kelmoqda. Tilshunoslikning bir qismi hisoblangan joy nomlari sohasini o'rganish borasida ham bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Joy nomlari xalqimizning o'tmishi, ajdodlarimiz orzu-istaklari, ma'naviy va madaniy qarashlari, ona tilimizning o'ziga xos keng qirrasini ko'rsatuvchi noyob topilmalar jamlanmasi hisoblanadi. Har bir nomda ma'lum bir voqelik va afsona siri yashiringan. Ularni o'rganish toponim sifatidagi aniq ilmiy asosini keltirish juda muhim hisoblanadi. Chunki toponimlar milliy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, tilshunoshligimizning bebaho durdonasidir. Ayniqsa, atoqli ot hisoblangan ba'zi nomlarning bugungi kunga kelib toponimga aylanishi, hamda mahalliy aholi tomonidagi e'tirof etilgan izohi hamda tilshunosligimizdagi ilmiy talqinlariga to'xtalib o'tamiz. Tarix va taraqqiyot, nomlanish va o'zgarish, o'ziga xoslik va mukammallik kabi tushunchalarni yaxlitlashgan nom misolida qiyosiy jihatdan tahlil qilamiz. Quyida joy nomlarini o'rganilishiga oid qarashlar bilan tanishamiz

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Bizga yaxshi ma'lumki, toponimlar ma'lum bir davr mahsuli hisoblanmaydi. Bu soha til onomastik tizimining ko'p yillik rivoji mahsuli sanaladi. Shu sababli o'zbek toponimiyasi tizimida eng qadimiy toponimlar, tarixiy toponimlar, yaqin o'tmish toponimlari, yangi davr toponimlari yonma-yon yashamoqda[55]

Haqiqatdan ham nomlarning izohiga diqqat qilsak, har bir nomning qachon paydo bo'lganini aniqlash juda mashaqqatli. Ba'zi nomlar izohiga diqqat qilganda ularning nomlanishiga oid tarixiy voqelik bilan birga lingvistik tahlil izohi bir-birini inkor etadi**.** Hozir biz ushbu maqolada ayni shu masalaga diqqat qaratamiz. Respublikamiz joy nomlarini o'rganishda olimlarimiz keng ko'lamli ishlarni amalga oshirganlar. Y.G'.G'ulomov, R.N.Nabiyev, A.R.Muhammadjonov, H.Hasanov, F.Abdullayev, Z.Do'simov, S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.Ishayev, S.Qorayev, T.Nafasov, R.Qo'ng'urov, B.O'rinboyev, N.Begaliyev, N.Uluqov kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan ishlar e'tiborga molik. Joy nomlarini lisoniy tadqiq qilishda T.Enazarov, A.Otajonova, M.Tillayeva, O'.Rajabov, D.Yo'ldoshev, X.Egamov, Sh. Qodirova, L.Karimova, T.Rahmatov, S.Gubayeva, Y.Xo'jamberdiyev, J.Latipov, N.Oxunov, S.Nayimov, N.Mingboyev, A.Zokirov, X.Xolmo'minov, O'.Oripov, A.Turobov, Sh.Temirov kabi olimlar respublikamizning turli mintaqalari toponimik obyektlarini monografik tarzda o'rgandilar. Ular ham o'z izlanishlarida turli xil jihatlarini tahlil qilgan. Biz ham Hazrati Bashir nomining kelib chiqishini o'rganishda yuqoridagi manbalar, tayangan metodlar va nomga oid qarashlar izohi, manbalar ma'lumotlariga tayandik.

MUAMMO VA NATIJALAR

Hazrati Bashir ziyoratgohi nomi bilan bog'liq ikki xil talqin doim xalq orasida yuradi. Ularning qay biri ko'proq haqiqatga yaqinligini hozirgi izohlardan keyin yanada aniqroq bilib olamiz. Manbalar ma'lumotlariga tayanib shunday deyiladi. Avval bu qishloq nomi Kosatarosh bo'lganligi, keyinchalik Hazrati Bashirning bobolari Xoja Husayn kelib shu yerda yashab, undan so'ng uning o'g'li Xoja Hasan ham shu qishloqdagi Qoplotun degan yerda dehqonchilik bilan shug'ullanib yashay boshlagani aytiladi. Ammo Xoja Hasan va uning ayoli Bibi Malokatning farzandi bo'lmaydi. Kunlardan bir kuni Said Barakaning ukalari Said Ne'matulloh ularning uyiga mehmonga kelib, bu haqida xabar topgach, ularni duo qiladi va o'g'il farzand dunyoga keladi. Keyinchalik u buyuk inson bo'lib yetishgach qishloq nomi uning nomi bilan atala boshlaydi. Hazrati Sulton Said Axmad Bashir (1368 – 1464). «Hazrati Bashir tarixi» kitobida Amir Temur Ko'rogoniyning piri Said Barakaning

[55]Begmatov E. Joy nomlari- ma'naviyat ko 'zgusi.Toshkent .1998.33-bet

ukalari Said Ne'matullohning karomatlari, duolari tufayli olamga keladi, deyiladi. Hazrati Bashirning otalari Xo'ja Xasan 90 yoshda, onalari Bibi Malokat 80 yoshda bo'lishlariga qaramay, farzandlari bo'lmagan, deb ko'rsatiladi. Bola tug'ilgach ota – onasi unga Said Axmad deb nom qo'yishadi. Onalari Bibi Malokatdan sut kelmagach, yosh Said Axmad sutsiz voyaga yetadi. Said Axmaddan keyin onalari yana Said Ali va Xoji Axmad ismli ikki nafar farzand ko'radi. Hazrati Bashir salohiyat egasi bo'lib yetishgach, u kishining ta'riflarini eshitib, bir tomoni Misr, bir tomoni Mo'g'ulistongacha bo'lgan musulmon olamining turli burchaklaridan ko'pgina kishilar kelib, Hazrati Sulton Said Axmad Bashir otaga shogird tushadilar. «Miri Haqiqat» laqabiga sazovor bo'lgan Said Axmad Bashir ota O'rta Osiyoda «Naqshbandiya» ta'limoti tarqalgan bir zamonda ko'proq Xo'ja Ahmad Yassaviy tariqatiga ixlos qo'ygan bo'ladilar.[56] Talqinlarga ko'ra Said Ahmad sut emasdan voyaga yetgani uchun beshir ya'ni sutsiz nomini olgan degan qarashlar ham yo'q emas. Endi nomning lingvistik izohi va unga oid qarashlarni ko'rib chiqamiz. Hazrati Bashir ziyoratgohi ikki asos qo'shilishidan hosil bo'lgan. Izohli lug'atlardan ma'lumki, hazrat so'zi *din.* Olloh, payg'ambar kabi muqaddas zotlarni, shuningdek, din arboblarini ulug'lash uchun ularning ismi oldidan qo'llanadi; kimsaning martaba, vazifasini bildiruvchi so'z bilan yoki o'zi alohida ham qo'llanadi[57]. Ikkinchi qism Bashir esa ismlar ma'nosi kitobidagi izohiga ko'ra quyidagicha tahlil etiladi. Bashir ismining ma'nosi. Bashir ismi asosan o'g'il bolalarga qo'yiladi va bu ism arabcha bo'lib, quyidagi ma'nolarga ega: Xushxabar keltiruvchi; baxt-saodat elchisi. Bashir - Muhammad (sollallohu alayhi vasallam) ning sifatidan biridir[58]. Bunda har ikki so'z izohidan kelib chiqib, Hazrati Bashir ya'ni juda hurmatga sazovar kishi bo'lganligidan dalolatdir. Yozilishiga diqqat qaratsak Hazrati Bashirdagi ikkinchi qism kichik harfda yozilmaganligi uning beshir emas, Bashir ekanligidan dalolatdir. Tarixshunos olima Sanobar Jo'rayevaning O'zbekistonning janubiy hududidagi ziyoratgohlar tarixi va ularning mahalliy aholi hayotida tutgan o'rni haqidagi doktorlik dissertatsiyasida ham bu ziyoragohni pir va avliyo darajasidagi shaxs bilan bog'liq ekanligi haqidagi qarashlar yetakchilik qiladi.

[56] Manba: http://kitobsayyoh.uz/index.php/uz/kitob/kitob-azrati-bashir-zijoratgo-i-j-nalis
3.https://izoh.uz/word/hazrat

MUHOKAMA

Yuqoridagi qarashlarning har birining inkor etib bo'lmaydigan taraflari bor. Biroq biz nomning antrotoponim ekanligini e'tiborga olib, ikkinchi qarashni nisbatan haqiqatga yaqin deyishimiz mumkin. Ma'lumki, antrotoponim atamasi kishi nomi bilan atalgan joy nomi ma'nosini beradi. Shundan kelib chiqib Hazrati Bashir ziyoratgohi nomining ham kishi nomi bilan atalgan antratoponim desak xato qilmagan bo'lamiz.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda har qanday joy nomi va uning nomlanishiga oid qarashlarni tahlil qilish orqali biz lingvistik bilimlarimizni boyitamiz, hamda shu joy nomi bilan bog'liq qadriyatlarimiz, buyuk shaxslarimiz haqida ma'lumotga ega bo'lamiz. Yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, tildagi to'g'ri kelgan so'z bilan joy nomlari shakllanmaydi. Har bir sohaning o'ziga xos muammo va yechimlari bo'lganidek, onomastikaning toponimiya sohasida ham bu kabi muammolar atroflicha. Biz hozir bu maqolada birgina Hazrati Bashir ziyoratgohi va uning nomlanishiga oid tarixiy va lingvistik qarashlar izohlarini ko'rib chiqdik. Bir qadamjo madaniy maskanimiz buyuk ajdodlarimiz umrguzoronlik qilgan go'sha haqida ma'lumot berdik. Bundan ko'zlangan maqsad esa shu kabi nomlar bilan bog'liq toponimlarning asl mohiyatini anglash va tahlil qilish.

REFERENCES

1. Begmatov E. Joy nomlari- ma'naviyat ko 'zgusi.Toshkent .1998.33-bet
2. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati (O'zbekistoning janubiy rayonlari). –Toshkent, 1988.
3. Nafasov T. O'zbek nomnomasi. –Qarshi, –Nasaf, 1993.
4. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. –Toshkent, 2009
5. Oxunov N. Til va joy nomlari. –Toshkent, 1988.
6. Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. –Toshkent, 1989.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV jild. –Toshkent, 2020.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jild. –Toshkent, 2020
9. Manba: http://kitobsayyoh.uz/index.php/uz/kitob/kitob-azrati-bashir-zijoratgo-i-j-nalis
10. https://izoh.uz/word/hazrat
11. https://ismlar.com/name/Bashir

MADANIYAT VA ETNOMADANIY MARGINALLIK FENOMENINING FALSAFIY TAHLILI

Zaripova Hulkar Toxir qizi
Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston Milliy Universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti "Falsafa"
kafedrasi tayanch doktoranti
(O`zbekiston, Toshkent)
E-Mail: Kokkyuralova@mail.com

ANNOTATSIYA.

Madaniyat, etnomadaniyat va marginallik o'rtasidagi aloqadorlik murakkab va qiziqarli ijtimoiy va madaniy fenomenlarni anglatadi. Bu uch tushuncha bir-biriga yaqin bo'lib, jamiyatlar va guruhlarning o'ziga xosligini, ta'sirini va o'zaro aloqalarini ko'rsatadi. adaniyat va etnomadaniyat o'rtasidagi bog'lanish shundaki, har bir etnik guruh o'zining o'ziga xos madaniy tizimiga ega va bu guruhning madaniy qadriyatlari jamiyatning umumiy madaniyatiga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, bir davlatdagi etnik guruhlar o'zlarining etnomadaniy an'analari orqali umumiy madaniyatga qo'shgan hissalarini kiritadi. Marginallik va madaniyat o'rtasidagi bog'lanish esa, jamiyatning markazidan chetda qolgan guruhlarning madaniy qadriyatlari va urf-odatlari ko'pincha e'tibordan chetda qoladi yoki rad etiladi. Bu guruhlar o'z madaniyatini saqlashga intilishlari mumkin, ammo jamiyatda ularning o'rni va ahamiyati past bo'lishi mumkin. Marginallik va etnomadaniyat o'rtasidagi bog'lanish shundaki, ba'zi etnik guruhlar o'z etnomadaniy qadriyatlarini saqlab qolish uchun jamiyatning asosiy oqimidan chetda qolishga majbur bo'lishadi. Bunday guruhlar marginallashishi mumkin, chunki ularning madaniy tizimlari va qadriyatlari jamiyatning hukmron madaniyatiga mos kelmaydi. Ushbu uch tushuncha o'rtasidagi aloqalar ijtimoiy tahlil va madaniyatshunoslikda muhim o'rin tutadi, chunki ular jamiyatdagi ijtimoiy tuzilma, ta'sirchanlik va diskriminatsiya kabi masalalarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

**Kalit so`zlar:** Madaniyat, etnik guruh, marginallik, an`ana, qadriyat, urf-odat, jamiyat, ijtimoiy, tizim, milliy.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ФЕНОМЕНА КУЛЬТУРЫ И ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ МАРГИНАЛЬНОСТИ

Аннотация. Связь между культурой, этнокультурой и маргинальностью относится к сложным и интересным социальным и культурным явлениям. Эти три концепции близки друг к другу и показывают идентичность, влияние и

взаимодействие обществ и групп. связь между культурой и этнокультурой заключается в том, что каждая этническая группа имеет свою собственную уникальную культурную систему, и культурные ценности этой группы могут влиять на общую культуру общества. Например, этнические группы в одном государстве вносят свой вклад в общую культуру через свои этнокультурные традиции. С другой стороны, связь между маргинальностью и культурой заключается в том, что культурные ценности и обычаи групп, которые находятся вне центра общества, часто игнорируются или отвергаются. Эти группы могут стремиться сохранить свою культуру, но их роль и значение в обществе могут быть низкими. Связь между маргинализацией и этнокультурой заключается в том, что некоторые этнические группы вынуждены держаться подальше от мейнстрима общества, чтобы сохранить свои этнокультурные ценности. Такие группы могут быть маргинализированы, поскольку их культурные системы и ценности не соответствуют доминирующей культуре общества. Связи между этими тремя концепциями играют важную роль в социальном анализе и культурологии, поскольку они помогают лучше понять такие вопросы, как социальная структура, аффективность и дискриминация в обществе.

Ключевые слова: Культура, этнос, маргинальность, традиция, ценность, обычай, общество, общество, система, национальность.

Hamma narsa unutilgandan so`ng,
qoladigan narsa inson va etnomadaniyatdir.
Eduar Errio

Kirish. Madaniyat insoniyatning tom ma`nodagi kashfiyotlari yig`indisidir. Garchi, ushbu atama XIX asr oxiri XX asr boshida fanda keng qo`llana boshlangan bo`lsada, aslida tub ildizi ibtidoiy davrga borib taqaladi. Dunyo bo`yicha xalqlarning hududi, iqlimi va yashash tarziga ko`ra madaniyatning ko`rinishlari har xil. Shu bois, dunyodagi madaniyatlar sonini aniq belgilash qiyin, chunki madaniyatlar doimiy ravishda o`zgarib, o`zaro ta`sirlanib, bir-biriga kirib ketadi. Biroq, madaniyatlarni tasniflashda turli yondashuvlar mavjud. Madaniyatlar odatda yuqorida keltirilganidek, geografik, tarixiy, diniy, etnik va tilga asoslangan guruhlar sifatida ta`riflanadi. Shu bilan birga, "madaniyat" deganda faqat milliy yoki diniy guruhlarning an`anaviy qadriyatlari emas, balki san`at, adabiyot, ilm-fan, moda, texnologiya kabi zamonaviy madaniyatlar ham tushuniladi. Bunday tasniflarda dunyoda mavjud bo`lgan madaniyatlar sonini aniq hisoblash qiyin ammo ba`zi manbalarda dunyoda 1000 dan ortiq asosiy madaniy guruhlar mavjudligi qayd etilgan. Bu guruhlar o`zaro bir-birini o`zlashtirib, yangi madaniy shakllarni yaratishi

mumkin, bu esa madaniyatlarning dinamik tabiatini ko`rsatadi. [M. Abdurahmonov., N. Rahmonov., 2011: B.14-15]. Madaniyatni o`rganish antropologiya, sotsiologiya, tarix va boshqa ijtimoiy fanlar nuqtai nazaridan keng ko`lamda amalga oshiriladi. Madaniyatni o`rganishda uning qadriyatlari, e`tiqodlari, urf-odatlari, an`analari, san`at va adabiyotining asosiy jihatlari juda muhim.

Madaniyat dinamik bo`lib, doimo o`zgarib turadi. Yangi texnologiyalar, globalizatsiya, migratsiya va ijtimoiy o`zgarishlar madaniyatning rivojlanishiga va transformatsiyasiga olib keladi. Madaniyatni o`rganish, bizga nafaqat o`z jamiyatimizni, balki boshqa jamiyatlarni ham tushunishga yordam beradi. Madaniyatlarning o`zaro ta`siri ko`pincha global ijtimoiy va siyosiy masalalar bilan bog`liq bo`lib, bu bugungi kunda yanada muhim ahamiyat kasb etadi [Kravchenko A.I., Культурология. Учебник. "Проспект", M., 2005: B. 15].

Madaniyat bilan bog`liq uning subektiv markazidagi keng soha bu – etnomadaniyatdir. Etnomadaniyat – bu insoniyat jamiyatlarining madaniy, ijtimoiy va kundalik hayotini o`rganishga qaratilgan ilmiy yo`nalishdir. Etnomadaniyat juda keng qamrovli soha hisoblanadi. Ijtimoiy jarayonlar bilan uzviy bog`liq bo`lgan bu ob`ektlar markazida inson doim asosiy ishlab chiqaruvchidir. Inson madaniyatning kashfiyotchisi va uning ozgartiruvchisi hamdir. Hozirgi kunda madaniyat bilan bog`liq va u bilan o`zaro aloqador shunday ijtimoiy yo`nalishlardan biri marginallikdir. Bu ikki ijtimoiy hodisa o`zaro bog`liq tushunchalar bo`lib, ular jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog`langan. Marginallik jamiyatdagi ayrim shaxs yoki guruhlarning asosiy oqimdan chetda qolishidir. Bu iqtisodiy, ijtimoiy yoki madaniy omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Masalan, muhojirlar, etnik ozchiliklar, din yoki urf-odatlari boshqacha bo`lgan guruhlar o`zlarini madaniy jihatdan begona sezishlari va jamiyat tomonidan chetga surilishi mumkin. Madaniyat odamlarning turmush tarzi, qadriyatlari, urf-odatlari va ijtimoiy normalarini belgilaydi. Jamiyatdagi aksariyat guruhlar shu madaniy qadriyatlarga mos ravishda hayot kechiradi. Biroq, ba'zi guruhlar yoki shaxslar bu umumiy madaniy normalarga moslasha olmaydi yoki ular tomonidan chetga suriladi. Bu jarayon ularning marginal (chetga surilgan) holatga tushishiga sabab bo`lishi mumkin. Marginalizatsiya g'oyalari qadimiy ildizlarga ega, ammo zamonaviy ijtimoiy falsafada ular XIX asrda faol rivojlana boshladilar. Sinfiy kurashning marksistik tahlili ijtimoiy ziddiyatlarning asosi sifatida iqtisodiy marginallashuvning rolini ta'kidladi. Emil Dyurkgeym, o'z navbatida, marginallashuvni sotsiologik tushunishni ijtimoiy guruhlarga qo'shilishning yetishmasligi sifatida taklif qildi. XX asrda, ayniqsa tanqidiy nazariya va feminist falsafa doirasida, marginalizatsiya nazariyalari tobora murakkab va ko'p darajali bo'ldi. Irq, jins, jinsiy orientatsiya va boshqa toifalarga asoslangan guruhlar jamiyatda

qanday marginallashganligi nuqtai nazaridan tahlil qilindi. [Jurayev J. "G'arb olimlarining marginal shaxs va marginallik tushunchalariga oid ilmiy qarashlari." Центр научных публикаций (buxdu. uz) 29.29 (2023).]. Postkolonial nazariyaning ta'siri, shuningdek, global janub kontekstida marginallashuvni chuqurroq tushunishga olib keldi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Etnomadaniy marginallik haqidagi ilmiy g'oyani shakllantirishning kelib chiqishi amerikalik sotsiolog, Chikago maktabining vakili R. E. Park [См.: Park R.E. Race and culture; E.C. Hughes et al., ed., Glencol, 1950. - Pp. 345-392]. XX asrning 20-yillarida ularga yangi turmush tarziga moslashish zarur bo'lgan vaziyatda bo'lgan muhojirlarning madaniy holati va o'zini o'zi anglashini ko'rsatish uchun "marginal shaxs" tushunchasi olim tomonidan taklif qilindi. Shunday qilib, migrantlar madaniyatini uzoq vaqt davomida o'rganish jarayonida Park har qanday ijtimoiy guruhning ijtimoiy harakatchanligi uning chet el guruhlari bilan munosabatlarida keskinlikka olib keladi degan xulosaga keldi.

Etnik-madaniy hodisa haqida gapirganda marginallik, marginal ong haqida gapirish mumkin emas. XIX asr oxiri XX asr boshlarida ijtimoiy antropologiya va ijtimoiy ekologiya bo'yicha bir qator tadqiqotlar (R. Park, E. Burges, O. Lyuis) [Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. Социальная структура и аномия //Социологические исследования. - 1992. - № 2. - С. 118-124. № 3. - С. 104-114. № 4. - С. 91-96]. Shuni ko'rsatdiki, disfunktsiyali oilani obodonlashtirilgan uyga ko'chirish yetarli emas, ya'ni uy-joy sharoitining yaxshilanishi demarginalizatsiya jarayoniga hissa qo'shmaydi. Marginal ong deganda jamiyatning arxetiplariga mos keladigan ongning o'zgartirilgan shakli tushuniladi. Marginal ongning ushbu ta'rifini K. G. Jung, V. Tyorner [Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М., 1986. - 445 с] ning jamoat va jamoaviy ongning arxetiplari va arxetipli g'oyalari haqidagi tadqiqotlari asosida shakllantirish mumkin.

Jamiyat arxetiplari va etnik stereotiplarning to'qnashuvi jamiyatning marginallashuvining natijasidir. Ushbu muammo juda keng o'rganilgan. Masalan, tilshunos T. A. Van Deykning tadqiqotlari [Мид Дж. От жеста к символу//Американская социологическая мысль: Тексты. - М., 1996. - 220 е.; Антология культурологической мысли /авт.- сост. С.П. Мамонтов, А.С. Мамонтов. - М., 1996, 352 с.], zamonaviy ommaviy axborot vositalari etnik ozchiliklar haqidagi noto'g'ri tushunchalar stereotiplarini faol ravishda ko'paytirmoqda, ba'zan esa to'g'ridan - to'g'ri irqchilik moderator, yangi, ramziy niqob ostida bo`lib kelmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ijtimoiy falsafada marginallashuvni o'rganish klassik faylasuflarning asarlarida chuqur ildizlarga ega. Masalan, Marks marginallashuvni kapitalistik tizim tomonidan ishchilar sinfining iqtisodiy ekspluatatsiyasi natijasida ko'rib chiqdi. Uning asarlarida "proletariat" tushunchasi ishlab chiqarish vositalari va ijtimoiy hokimiyatdan mahrum bo'lgan marginal guruhning namunasidir. Keyingi o'n yilliklarda marginallashuv tushunchasi jamiyatdagi o'zgarishlar va akademik nutqlarga mos ravishda rivojlandi. **"Sinf", "irq", "jins" va "nogironlik"** kabi tushunchalar marginallashuvni tahlil qilishda markaziy o'rinni egalladi. Fridrix Engels, Maks Veber, Mishel Fuko, va Jak Derri kabi faylasuflar va sotsiologlar marginalizatsiya mexanizmlarini va uning kuch va bilim bilan bog'liqligini tushunishga katta hissa qo'shdilar. XX asrda marginallashtirish bo'yicha tadqiqotlar ko'proq fanlararo bo'lib qoldi, shu jumladan faylasuflar, sotsiologlar, antropologlar, psixologlar va siyosatshunoslarning asarlarida buni yaqqol uchratish mumkin. Ushbu davrda "tizimli tengsizlik", "tarkibiy kamsitish" va "madaniy assimilyatsiya"kabi tushunchalar faol muhokama qilindi. Masalan, Mishel Fukoning bio-kuch va biopolitika haqidagi asarlari ijtimoiy institutlar o'z tanalari va bilimlarini nazorat qilish orqali muayyan guruhlarni chetga surib qo'yish usullarini ta'kidlaydi. [Алимухамедова Н.Я. Глобаллашув шароитида Ўзбекистоннинг гендер муаммолари. Журнал социальных исследований SI-1 (2021).].

Marginallik jarayoni qaytarib bo'lmaydigan emas, shuning uchun umumiy tarix, adabiyotlarda demarginalizatsiya jarayoni haqida ko'plab materiallar mavjud. Xorijiy ijtimoiy fanlar demarginalizatsiya (akkulturatsiya, ijtimoiy-madaniy moslashuv, assimilyatsiya, gettoizatsiya va boshqalar) ning ko'plab mexanizmlarini ifodalaydi. Marginalizatsiya - shaxs yoki guruhning periferik bo'lib qolishi yoki jamiyatning asosiy tuzilmalaridan chetlashtirilishi jarayoni. Ijtimoiy falsafada bu atama turli nuqtai nazardan keng o'rganilgan va tahlil qilingan. Marginalizatsiya nazariyalari tarkibiy tengsizliklar, ijtimoiy adolat va jamoat institutlarining kuchi to'g'risida muhim munozaralarni keltirib chiqaradi.

Marginallik holatini yengishning asosiy usuli bu ijtimoiy-madaniy tajribani madaniyatdan madaniyatga, avloddan avlodga o'tkazishdir. Semiotika, axborot nazariyasi va boshqalar kabi fan sohalari ijtimoiy-madaniy uzatishning ta'sir mexanizmini aniqlashga yordam beradi. Ijtimoiy aloqalarni buzish sifatida marginallashuvning bir misoli sifatida L. N. Gumilyovning [Монусова Г.А., Гуськова Н.А. Внутрифирменная мобильность и «закрытые» группы //Социологические исследования. - 1996. -С.31-45.; Панфилов О., Панфилова Н. Мистический дух переходных эпох //Ступени. - 1992. - № 2. - С. 42-57.] antietnos va antisistemalar haqidagi nazariyasi mavjud. Mahalliy ijtimoiy fanlarda

ijtimoiy-madaniy uzatish mexanizmining ijtimoiy tabiatini nazorat qilishga bag'ishlangan bir qator ishlar mavjud (D. B. Zilberman, B. C. Semyonov asarlari). Demarginalizatsiya jarayonini o'rganishda M. K. Petrovning [Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. - JL, 1990. - 279 е.; Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера. - М., 1993. - 544 е.; Гумилев Л.Н., Иванов К.П. Этнические процессы: два подхода к изучению //Социологические исследования. - 1992. - № 1. - С. 50-57.] "til, belgi, madaniyat"asari muhim ahamiyatga ega. Ushbu monografiyada madaniyatlarning o'zaro ta'siri, aloqasi va uzluksizligi muammolari o'rganiladi, turli madaniy turlarning genezisi va shakllanish yo'llari kuzatiladi: hind jamoasi, g'arbiy Yevropa antik davri, o'rta asrlar va zamonaviy davrlari va shu kabilar. Muallif madaniyat ob'ektivi orqali mavjud bo'lish va fikrlashning turli usullarining birgalikda yashash muammosini ko'rib chiqadi. U to'plangan yangi bilimlarni uzatish va o'zgartirish mexanizmi yordamida madaniyatning o'zgarishini o'rganib chiqdi. B. C. Bybler, M. M. Baxtinning o'z chegaralarida, shu jumladan boshqa madaniyatlar bilan madaniyatning alohida faolligi haqidagi g'oyalariga asoslangan madaniyatlar muloqoti maktablari mavjud.

XX asrning 70-yillari oxiridan boshlab mahalliy ijtimoiy fanlar bo'yicha shaharning etnik tarkibini, etnik tarkibini, qishloqdan shaharga ko'chib o'tishni o'rganishga bag'ishlangan ishlar chop etilgan. Axir, bu marginalning klassik modeli-bu qishloqdan shaharga ish izlayotgan muhojir. Ushbu mavzuni shaharlik deb atash mumkin emas, lekin u endi qishloq aholisi ham emas: shahar submadaniyati hali o'zlashtirilmagan va qishloq submadaniyati normalari allaqachon buzilgan. Tadqiqotchi M. E. Xay - kina "shaxslararo muloqot tuzilishi masalasiga" asarida shaharda emlash muhitiga moslashishning muhim jihati shahar aloqasining xususiyatlarini o'rganish degan xulosaga keldi. Muloqot jarayoni muhojirlarning kasbiy va madaniy-maishiy hayoti bilan bog'liq moslashish mexanizmining jihatlarini aks ettiradi. A. I. Ginzburgning "ba'zi milliy an'analarning qishloqdan shaharga ko'chishga ta'siri to'g'risida", V. V. Pkshishevskiyning "shahar aholisining etnik aralashuvini o'rganish usullari" maqolalari xuddi shu masalaga bag'ishlangan bo'lib, unda mualliflar shahar aholisining etnik aralashuvini o'rganish uchun qat'iy ilmiy usullarni tizimlashtirishga harakat qilishadi.

Marginallik tushunchasining mohiyati to'g'risida ilmiy g'oyani shakllantirishning kelib chiqishi amerikalik sotsiolog, Chikago maktabining vakili R. Park. R. parkning ilmiy qiziqishlari "jamoaviy yo'l-yo'riq" bilan bog'liq. U irqiy munosabatlar va qabila muhitining xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullangan.

Xulosa: Madaniyat va marginallik o`zaro bog`liq tushunchalar bo'lib, marginallik ko'pincha madaniy tafovut, ijtimoiy cheklovlar va dominant madaniyatga moslasha olmaslik natijasida yuzaga keladi.

Etnomadaniy marginallik kabi hodisaning shakllanish sharoitlarini o'rganishda quyidagi muammolarni ko'rib chiqish kerak: birinchidan, migratsiya jarayonlari; ikkinchidan, jamiyat ichidagi ijtimoiy harakatlarning kuchayishi jarayonlari; uchinchidan, turlararo munosabatlarning rivojlanishi. Bular chuqur o`rganib tahlil etilganda etnomadaniy marginalikka doir muammolar ko`rsatkichi kamayadi.

REFERENCES

1. M. Abdurahmonov., N. Rahmonov., 2011: B.114-115
2. Kravchenko A.I., Культурология. Учебник. "Проспект", M., 2005: B. 15
3. Jurayev J. "G'arb olimlarining marginal shaxs va marginallik tushunchalariga oid ilmiy qarashlari." Центр научных публикаций (buxdu. uz) 29.29 (2023). Karimov I. A. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch. Toshkent, "Ma`naviyat", 2008, 30B
4. См.: Park R.E. Race and culture; E.C. Hughes et al., ed., Glencol, 1950. - Pp. 345-392
5. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. Социальная структура и аномия //Социологические исследования. - 1992. - № 2. - С. 118-124. № 3. - С. 104-114. № 4. - С.
6. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М., 1986. - 445 с Murodov
7. Мид Дж. От жеста к символу//Американская социологическая мысль: Тексты. - М., 1996. - 220 е.; Антология культурологической мысли /авт.-сост. С.П. Мамонтов, А.С. Мамонтов. - М., 1996, 352 с.
8. Алимухамедова Н.Я. Глобаллашув шароитида Ўзбекистоннинг гендер муаммолари. Журнал социальных исследований SI-1 (2021).
9. Монусова Г.А., Гуськова Н.А. Внутрифирменная мобильность и «закрытые» группы //Социологические исследования. - 1996. -С.31-45.; Панфилов О., Панфилова Н. Мистический дух переходных эпох //Ступени. - 1992. - № 2. - С. 42-57.
10. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. - JL, 1990. - 279 е.; Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера. - М., 1993. - 544 е.; Гумилев Л.Н., Иванов К.П. Этнические процессы: два подхода к изучению

ARAB-MUSULMON FAYLASUFLARINING DIN VA FALSAFA UYG'UNLIGIGA OID QARASHLARI EVOLYUTSIYASI

Iroda Rixsivayevna Ikramova
PhD, dotsent v.b. TDSHU Sharq falsafasi va germenevtika kafedrasi
+99893 5473931; dr.iroda85@gmail.com

Annotatsiya. Inson ruhiy mavjudligini nazarda tutuvchi e'tiqod va bilim, ma'naviyat va axloq bugungi zamonaviy jamiyatda inson qiyofasini kafolatlaydi. Ma'lumki, din sifatida islom o'zining tarqalishining boshidanoq shaxsning har tomonlama takomillashuvi va jamiyatning zamonaviy sharoitlarga moslashishi jarayoni mumkin bo'lgan muhitni shakllantirishga da'vat etgan. Xususan, islom falsafasida targ'ib etilgan "Komil inson", "Ideal jamiyat" tushunchalari shundan dalolat beradiki, nafaqat islom falsafasida, balki islom dini mohiyatida ham har tomonlama mukammallik yetakchilik qiladi. Insonlarni faqat din arkonlariga bo'ysunib, uzlatga chekinishlariga emas, ularni jamiyaning bir bo'lagi sifatida u bilan hamnafas yashab, o'zini va yashab turgan jamiyati ravnaqiga chorlangan. O'rta asrlar faylasuflarining fikrlari din va falsafa o'rtasidagi munozaralarga hali ham ta'sir qilishi mumkin.

Kalit so'zlar. Ibn Rushd, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Ibn Miskavayh, "Ikki haqiqat", din, falsafa, uyg'unlik, peripatetizm.

Аннотация. Вера и знание, духовность и нравственность, предполагающие духовное существование человека, гарантируют образ человека в современном обществе. Известно, что ислам как религия с самого начала своего распространения призывал к формированию среды, в которой возможно всестороннее совершенствование личности и адаптация общества к современным условиям. В частности, концепции «совершенного человека» и «идеального общества», пропагандируемые в исламской философии, свидетельствуют о том, что всеобъемлющее совершенство преобладает не только в исламской философии, но и в сути исламской религии. Люди призваны не только подчиняться диктату религии и уединяться, но и жить в гармонии с ней как часть общества, способствуя процветанию как своему, так и общества, в котором они живут. Идеи средневековых философов все еще могут оказывать влияние на споры между религией и философией.

Ключевые слова. Ибн Рушд, Абу Наср аль-Фараби, Ибн Сина, Ибн Мискавейх, «Две истины», религия, философия, гармония, перипатетизм.

Abstract. Belief and knowledge, spirituality and morality, which imply the spiritual existence of man, guarantee the image of man in today's modern society. It

is known that from the very beginning of its spread, Islam as a religion called for the formation of an environment in which the comprehensive improvement of the individual and the process of adapting society to modern conditions are possible. In particular, the concepts of "Perfect Person" and "Ideal Society" promoted in Islamic philosophy indicate that comprehensive perfection prevails not only in Islamic philosophy, but also in the essence of the Islamic religion. People are called not only to submit to the pillars of religion and retreat into solitude, but to live in harmony with it as part of society, to develop themselves and the society in which they live. The thoughts of medieval philosophers can still influence the debate between religion and philosophy.

Keywords. Ibn Rushd, Abu Nasr al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Miskawayh, "Two truths", religion, philosophy, harmony, peripateticism.

Dinshunoslik va falsafa fanlari O'zbekistonda yashovchi xalqlarning milliy xususiyatlari va yashash tarzining o'ziga xosligini, mintaqada vujudga kelgan muayyan-tarixiy sharoitni hisobga olgan holda umumiy tushunchalar, insoniyat tarixining umumiy mantig'i, ijtimoiy-siyosiy guruhlar, u yoki bu siyosiy g'oyalar va davlatlarning amaliy faoliyatlaridan kelib chiqib tanqidiy ravishda idrok etishi lozim.

Ilmiy tafakkur tarixidan kuzatshimiz mumkinki, din va ilm-fan o'zaro farqli jihatlariga qaramasdan, ayrim jarayonlarda o'zaro ta'sir etib, ijobiy natijalarga erishish mumkin. Din ham, ilm-fan ham ekzistensial savollarga javob beradi. Ikkisi ham haqiqatga erishishda vosita bo'la oladi. Biroq, ularning yo'llari bir-biridan farq qiladi. Din e'tiqodga asoslansa, ilm-fan oqilonalik usulidan foydalanadi. Doimo o'zaro bir-biriga tayanadi. Bugungi kunda ham zamonaviy falsafadagi fanlararo metodologiyaga tayanib ularni muvofiqlashtirish mumkin. Biroq hanuzgacha bu ikki soha o'rtasida tafovutlar mavjud. Chunki faylasuflar, ilohiyotshunoslar va olimlarning fikrlari hozirgi kunda ham turlicha, yakdil emas. Shunga qaramay, falsafa va dinni muvofiqlashtirish bo'yicha yangi sa'y-harakatlarni amalga oshirish bir tomondan ilmiy turg'unlikni oldini olishga, boshqa tomondan hurofotga va turli xil aqidalarni cheklashga yo'l qo'ymaslik uchun foydali bo'lishi mumkin. Fikrimizcha, O'rta asrlar faylasuflarining fikrlari din va falsafa o'rtasidagi munozaralarga hali ham ta'sir qilishi mumkin.

"Musulmon, yahudiy va nasroniy mutafakkirlarining ongini band etib kelgan va zamonaviy dunyoda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd ijodidagi asosiy masala: e'tiqod va aql o'rtasidagi munosabatdir. E'tiqod aqlning harakatini oldini oladimi yoki cheklaydimi?"[59], O'rta asr Sharq falsafasi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan tadqiqotchi Peter Leuprecht "Aql, adolat

[59] Peter Leuprecht. Reason, Justice and Dignity. Brill/Nijhoff, 2012. – P. 32.

va qadr-qimmat" nomli asarida Sharq va G'arb falsafasining markaziy masalalaridan biri e'tiqod va aql aloqadorligi borasidagi o'z xulosalarini bera olgan.

Yahudiylik, xristianlikda bo'lgani kabi islomda ham e'tiqod va aqlni uyg'unlashtirishga urinishlar ko'p bo'lgan. O'rta asr faylasuflarining dunyoqarashi antik davr faylasuflarinikidan farq qiladi. O'rta asr faylasuflarining barchasi kuchli diniy e'tiqodli, ya'ni dindor bo'lganlar, xususan, Markaziy Osiyo mutafakkirlari islom diniga e'tiqod qilganlar. Xudo, olam va insonning dunyodagi o'rni haqida o'rta asrlarda muayyan diniy qarashlar tizimi mavjud bo'lgan. "Bu davrda yashab ijod etgan allomalar, olimlar bu qarashlarni qabul qilganlar, o'zlashtirganlar. Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Forobiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqalarning o'z asarlarini Alloh nomi bilan boshlab va uning nomi bilan tugatishlari fikrimizning dalilidir. Xuddi shu holat bu davrda yashab ijod etgan mutafakkirlar falsafiy dunyoqarashining o'ziga xos tarzda shakllanishiga sabab bo'ldi"[60].

Arab-musulmon dunyosida falsafa asoschisi al-Kindiy ham falsafaning dindan umuman farq qilmasligini isbotlay boshladi. Shuning uchun Zahiriddin al-Bayhaqiy u haqida "ba'zi asarlarida shariat asoslari va aql-idrok tamoyillarini birlashtirgan"[61]ligini tasdiqlaydi.

U o'zining "Birinchi falsafa haqida" risolasida yozganidek, falsafa narsalarning asl mohiyati haqidagi ilm bo'lib, bunday fan ilohiylik (rububiya), Allohning yagonaligi, fazilat, barcha foydali narsalar va unga yo'l haqidagi, zararli narsalardan uzoqlashish va undan qochish haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Bu barcha ma'lumotlarga ega bo'lish Uning haqiqiy payg'ambarlari (rusullari) Allohdan kelganligini, ya'ni yolg'iz Allohning ilohligini tan olish, O'zi rozi bo'lgan fazilatlarga ergashish hamda mohiyatan va ularning oqibatlariga ko'ra bu fazilatlarga zid bo'lgan illatlardan qochishdir[62].

Al-Kindiy, shuningdek, "Arastuning kitoblari soni to'g'risida" risolasida falsafa va dinning ("ilohiy bilim") birligini ta'kidlab, ularni bir-biridan farqlaydi. Falsafa ham insoniyatning boshqa bilimlari kabi odamlardan izlanish va mehnat qilishni, matematika va mantiq fanlarida zukkolikni, ma'lum bir vaqtni talab qiladi. Payg'ambarlarga in'om etilgan ilohiy ilm bunga o'xshash narsaga muhtoj emas, balki "faqat O'zining irodasi bilan O'zining hidoyati tufayli elchilarning qalblarini poklash va haqiqatni tushunish uchun olingan ilhom va risolatdir.

[60] Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. – М.: Наука, 1988. – С.119.
[61] Bayhaqiy Zahiriddin Abulhasan Ali ibn Zayd. Tatimma "Sivon al-hikma". Qohira: Dar va maktabatu bibliyun, 2007. – S. 145.
[62] Ал-Кинди. О первой философии // Избранные произведения мыслиелей стран Ближного и Среднего Востока // сост. Григорян С.Н., Сагадеев А.В. – М.,1961. – С.132.

Farobiy ham bu yo'lda katta muvaffaqiyatlarga erishdi, u haqiqatning turli yo'llar va usullarda ifodalangan bo'lsa ham, yagona ekanligi aniqladi. U aqlni yoki e'tiqodni e'tiborsiz qoldirmadi, aksincha, ularni bir-birlarini o'ziga tortdilar, deb ta'rif berdi. Forobiy din va falsafani haqiqatga yetishishning ikki mustaqil usuli, deb hisobladi. Uning fikricha, "Falsafadagi masalalar isbotini payg'ambarlar ramzlar shaklida bayon qilganlar, zero, mohiyat jihatidan falsafa bilan din o'rtasida hech qanday tafovut yo'q"[63]. Bunday qarash o'z davrida nihoyat darajada muvaffaqiyat qozonib, islomiy falsafaning asosi va usulini belgilab beruvchi fikrlash tarziga aylandi.

Nabaviylik, Forobiyning fikricha, g'ayritabiiy narsa emas, Payg'ambar alayhissalom, avvalo passiv aqlni qo'lga kiritish orqali, so'ngra bilimdon aqlni qo'lga kiritish orqali tasavvur kuchi eng kamolotga erishgan shaxsdir. U faol aql bilan aloqada bo'ladi, so'ngra undan qisman emanatsiya yo'li bilan o'tadi.

Payg'ambar alayhissalom vahiylarning to'g'riligiga dalil sifatida keltirgan mo'jizalarga kelsak, ularning Forobiyga ko'ra oqilona talqini borligini ham ko'ramiz va o'shanda – u aytganidek – payg'ambarlik ilohiylik bilan bog'liqligini bilamiz.

Demak, Forobiy fikricha, "Payg'ambar va faylasuf ularning har biri boshqasi bilan faol aql-idrok bilan yaqin bo'lib, ularning orasidagi farq shundaki, birinchisi aqliy kuch kamolotidan keyin o'z tasavvuridagi quvvati kamoloti bilan bu darajaga erishadi. lekin albatta, faylasuf esa unga qarab, fikr yuritib yetadi va bunda bizningcha, unchalik katta farq yo'q"[64].

Forobiy fikricha, payg'ambar va faylasuf ularning har biri o'zaro faol aql jihatdan aloqador bo'lib, ularning orasidagi farq shuki, birinchisi aql-idrok kamolotidan so'ng o'zining ilohiy qudrati kamoloti bilan bu darajaga erishadi. Faylasuf esa o'z qarashlari va tafakkuri orqali erishadi.

Demak, bu uning vahiy va aql o'rtasida murosaga kelishga urinishi edi, biz ko'rib turganimizdek, u o'z fikrida garchi turli yo'llar bilan ifodalanishi mumkin bo'lsa ham, haqiqat bir ekanligini, o'rnatgan. Forobiyning nazarida diniy haqiqatlar falsafiy misollardan iborat edi. Boshqacha ibora bilan aytganda, din va falsafa yagona birliqning ikki xil jihatlaridir. "Falsafa daliliy hukmlarning qoidalariga tayanadi, din esa o'sha hukmlar va qoidalarning xitobiy shaklidir"[65].

Forobiy falsafasining inkor etib bo'lmaydigan joyi shundaki, u nazariy falsafani haqiqiy va asosiy ilm, deb bilib, qolgan barcha fanlarni unga tobe bo'lgan

[63] Ризо Доварий Ардаконий. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси// Сўз боши ва таржимон Қодиров М. – Теҳрон, ҳижрий 1377/1998. –Б.133. (форс тилида)
[64] Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., 2016. – B. 72.
[65] Ризо Доварий Ардаконий. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси// Сўз боши ва таржимон Қодиров М. – Теҳрон, ҳижрий 1377/1998. –Б.116. (форс тилида)

ikkinchi darajali sohalar maqomiga qo'ydi. Faylasuflar o'rtasidagi umumiy dunyoqarashlar bilan kifoyalanmay, din bilan falsafani ham ayrim bir qismga joyladi. Uning fikricha, "Falsafadagi masalalar isbotini payg'ambarlar ramzlar shaklida bayon qilganlar, zero, mohiyat jihatidan falsafa bilan din o'rtasida hech qanday tafovut yo'q[66]. Bunday qarash o'z davrida nihoyat darajada muvaffaqiyat qozonib, islomiy falsafaning asosi va usulini belgilab beruvchi fikrlash tarziga aylandi.

Faylasuf-mantiqshunos Sijjistoniy ham din va falsafa borasida o'z fikrlarini bayon etganligini ko'rishimiz mumkin. As-Sijistoniy din va falsafa o'rtasidagi munosabatlar haqida aniq va qat'iy fikrga ega bo'lib, bu uning ikkisini ham o'ta chuqur tafakkur qilishi va tushunishi natijasidir. Chunki zamondoshlari o'rtasidagi bu munosabatlarni aniqlashga harakat qilgan. Bu shariat va falsafani to'liq ajratish zarurligi haqidagi fikrdir. Bu ularning tabiati, maqsadi, vositalari va ta'sir maydonidagi farqiga bog'liqdir.

Biroq, yuqoridagilardan shariat, uning fikricha, to'liq emas, uni falsafa bilan to'ldirish zarur, deb tushunmaslik kerak. Avval ham va o'z maqsadiga ko'ra ham, dinning maqsadi qalbni ezgulik bilan to'ldirishdir. Donolik yoki falsafaning maqsadi esa aqlni haqiqatlar va bilimlar bilan shakllantirishdir. Yoki u aytganidek, "Falsafa – ruhning surati va din ruhning siyratidir, shuning uchun har biri bir-birini to'ldiradi. Ular o'rtasida hech qanday qarama-qarshilik yo'q. Bunda faqat ularni chalkashtirib yubormaslik kerak, shundagina bu ikkisining egalari baxtiga erishiladi"[67].

Arastuning Mantiq ilmi bo'yicha davomchisi Miskavayhning fikricha, Payg'ambar va faylasuf idrok etgan haqiqatlar bir bo'lgani uchun faylasuf payg'ambar keltirgan narsaga boshqalardan ko'ra tezroq ishonib, uni qabul qiladi. Buning sababi shundaki, u aqli inkor etmaydigan narsani o'ylab topdi. Odamlar to'g'ri qarash bilan da'vat qilingan narsaning haqqoniyligini bilish donishmandlar nazarida bo'lsa ham, inson saodatiga erishadigan foydali amallarni bilish uchun payg'ambarlarga muhtojdirlar[68]. Miskavayh fikricha, barcha qadimgi zamon hakimlari xudoning mavjudligi va uning yagonaligiga ishonib, bu masalada payg'ambarlar ta'limoti bilan muvofiq edilar[69].

Mazkur masala yuzasidan Ibn Sino ham o'ziga xos fikrlarini bildirgan. Ibn Sino Qonunning amaliy ko'rsatmalarini atroflicha asoslab, islom dinining diniy farmonlariga o'xshash diniy marosimlarga (namoz, ro'za, ziyorat va hokazo) ishora qiladi va ijtimoiy hayotga nisbatan oilaning to'g'ri me'yorlarini ta'riflaydi: "Kim nazariy hikmatni ko'rsatilgan amaliy fazilatlar bilan uyg'unlashtirsa, u ham baxtni

[66] Пўлатова Д., Қодиров М. ва бошқалар. Шарқ фалсафаси. – Т.: Жаҳон принт. – Б. 90.

[67] محمد يوسف موسى. ابن رشد الفيلسوف (Ибн Рушд – файласуф). القاهرة, 2014.

[68] Miskavayh. Tajoribul umam. – Beyrut, 2002. – S. 52.

[69] Мискавайҳ. Ал-фузул асғар. 2-боб. – Миср, 2004. – S. 48.

topadi"[70].

Shuningdek, Ibn Sinoning "Risolai tadbiri manzil" asarida fikrlarini tahlil etib, falsafa fanlari doktori, professor R.Nosirov quyidagi jumlalarni keltiradi: "Demak, Ibn Sinoning fikricha, qonun o'rnatuvchi payg'ambarga bo'lgan ehtiyoj tabiiy zaruriyat ekan. Bunday inson paydo bo'lar ekan, u Alloh amrlariga monand keladigan qonun-qoidalarni odamlar hayotiga joriy etishi kutiladi. Joriy etilgan qonunlar asosida qudratli yaratuvchi, uning olamda sodir bo'layotgan va sodir bo'lishi mumkin barcha hodisalarning botiniy va zohiriy sir-asrorlaridan boxabar ekanligi, unga odamlarning barcha sa'y-harakatlarining so'zsiz bo'ysinishi zarur. Uning so'zlari kishilarga samarali ta'sir etishi uchun konkret obraz-timsollar, masalan, tanning azoblanishi yoki rohatlanishi sifatida bayon etilishi muhimdir, chunki hamma odamlar mohiyatan donishmand emas. Ularda iymon-e'tiqodni shakllantirish va mustahkamlash maqsadida rasm-rusum. Urf-odatlarga muntazam ravishda amal qilish ko'zda tutiladi"[71].

Shuningdek, e'tiqod bilan bir qatorda aql ham zarurligi borasida sharq peripatetiklarining qarashlaridan munosib ta'sirlangan Fahriddiy Roziy ham o'z qarashlarini bildirgan. Roziy o'zining "Ilm fazilati haqida" asarida bu borada o'z davri uchun xavfli bo'lgan fikrlarni qat'iyat bilan ayta oladi. Bunda u barcha musulmonlarni oz bo'lsada tafakkur qilishga, boshqa ilmlarni ham o'rganishga, ularni hayotlarini yaxshilash maqsadida hayotiy tajribada qo'llashga chaqiradi. Jannatga kirish uchun tunu-kun faqatgina toat-ibodat qilish emas, insoniyat taraqqiyoti yo'lida foydali ilmlarni o'rganish va o'rgangan ilmini o'zgalarga foydasi tegadigan maqsadda foydalanish kerakligini ta'kidlagan. Bu haqida shunday fikr bildiradi: "Rasululloh alayhissalom marhamat qiladilarki: bir soat tafakkur qilish 60 yil ibodatdan afzaldir"[72].

Toat-ibodatdan maqsad nima degan savol tug'iladi? Maqsad esa bitta – Xudoning marhamatini bajarish va savobga ega bo'lish. Oxir-oqibat esa Jannatdan joy olish. Bu yaxshi albatta lekin Roziy Xudo ma'rifatini ya'ni ilmini o'rganish nafsning nasibasidan muhim va afzalroq ekanligini ta'kidlaydi. Bu haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Shuni bilgilki aqliy dalil bilan aytilgan so'z yuz ko'rinishidan ko'ra ko'proq narsani mustahkamlaydi. Shu jihatdanki, banda aqlining tafakkuri uni Xudo ma'rifatiga yetkazadi. Toat qilish bandani savobga yetkazadi, savob o'z nafsining nasibasidir. Xudoi Taoloning ma'rifati nafsning nasibasidan

[70] Ибн-Сино. Аш-Шифо: аль-иляхиййат. Қоҳира, 1960. – S. 26.
[71] Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. – Тошкент, 2007. Б.-70.
[72] Fahr Addin Raziy. Latoif ul-Giyosiyot. (arab tilida) O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi (inv №10873)

afzalroqdir. Demak, fikr yuritish ibodatdan afzalroqdir"[73].

Musulmon Sharqi faylasuf va mutafakkirlarining din va falsafa o'rtasidagi munosabatni belgilashda turli xillikni ko'rdik. Ulardan ba'zilari, yuqorida ta'kidlaganimizdek, as-Sijistoniy kabi ularni bir-biridan ajratish zarurligini, ba'zilari Al-Kindiy, Forobiy va Ibn Sino kabilar esa o'rtasida murosa topishni ma'qul ko'rdilar. Mazkur masala Marokash faylasuflari va uning mutafakkirlarini ham o'ylantirdi.

Navbatdagi faylasufimiz Ibn Rushdning zamondoshi Abu Bakr ibn Tufayldir. U o'zining "Hayy ibn Yaqzon" haqidagi falsafiy qissasidan maqsad e'tiqod va aql birligini, ya'ni ularni ikki haqiqat ekanligini ko'rsatish edi.

Din va falsafaning uyg'unligi haqidagi qarashlarni Al-Kindiy, Forobiy, Sijjistoniy, Ibn Sino, Ar-Roziydan bir necha asrdan keyin boshqa mintaqada, Ibn Tufayl, Muso Maymonid bilan bir davrda va bir mintaqada - Andalusiyada Ibn Rushd yanada rivojlantirdi va alohida konsepsiya sifatida shakllantirdi.

E'tiqod va aql bog'liqligi borasidagi faylasuflarning fikrlarini eng yakuniga yetkazgan, bunga Qur'on oyatlari, falsafiy mushohada bilan dalillar keltirib, ularni o'zaro uyg'unlashtirishga intilishda Ibn Rushd qarashlari cho'qqiga chiqa oldi. Bu borada Ibn Rushdning "Kitab Fasl al-maqāl fiy ma bayna al-hikma va ash-shari'a min al-ittisal" (keyinchalik, "Fasl al-maqāl") asari bizga katta yordam beradi. Avvalo, asar nomiga nazar tashlasak, "ittisal" ("uyg'unlik", "bog'liqlik") degan tushuncha barcha tushunchalarni birlashtirib turuvchi vazifasida kelmoqda. Ibn Rushd fikricha, "ittisal"ni amalga oshirish uchun faqat o'rganish va harakat qilishning o'zi kifoya emas, uni bu dunyoda bu ikkisining birga yashashi bilan amalga oshirish mumkin.

Ibn Rushd "Fasl al-maqāl" asarida falsafa va diniy mulohazalar o'rtasida bir-biriga qarshi bo'lmagan ko'plab misollar mavjudligini, ta'kidlab o'tgan. Aslini olganda, Ibn Rushdning mazkur risolasidagi maqsadlardan biri – falsafa va diniy mulohazalar haqiqatni ifodalashda bir-biriga mos va uyg'un fikrlash usullari sifatida talqin qilishdir. Falsafa (hikma) va oyatlar (diniy bitiklar)ni ozaro mos bo'lgan va bir-biriga zid bo'lmagan munozarali shakllar sifatida tavsiflash bu dastlabki tavsif sanaladi. Biroq, bu Ibn Rushdning bu munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlikning o'ziga xosligini ifodalamaydi. "Ibn Rushd fikridagi bu kabi diniy bitiklar va falsafa bir-biriga parallelligini va bir-biriga zid bo'lmagan o'zaro teng mantiqiy nuqtai-nazar sifatida bir xil hodisalarning natijasidir"[74], deb keltirib o'tadi bu borada tadqiqotlar

[73] Fahr Addin Raziy. Latoif ul-Giyosiyot. (arab tilida) O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi (inv №10873)

[74] *Nauman Faizi.* Averroes on the Relationship between Philosophy and Scripture: A Conditional Hierarchy// The Journal of Scriptural Reasoning. Volume: 15. Issue: 1. 2016/3. – P. 34.

olib borgan Nauman Fayzi. Aynan shu xulosalariga asoslangan faylasuf o'zining "Ikki haqiqat" konsepsiyasini keltirdi.

Bu nazariya din va falsafaning bir xilligini emas, aksincha, din va falsafaning butunlay boshqa mavzu va usullari borligini ta'kidlaydi. Demak, dinning predmeti Xudo, usuli esa e'tiqod, falsafaning predmeti esa tabiat, uning usuli esa tajribadir. Dinning o'ziga xos haqiqatlari, falsafaning o'ziga xos haqiqatlari mavjudligi din va falsafani mutlaqo boshqa sohalarda shug'ullanishini, o'zaro hech qanday umumiylik yo'qligini bildirishi ajablanarli emas. Bundan tashqari, bu haqiqatlar nafaqat mumkin, balki turli xil va hatto qarama-qarshi bo'lishi kerak. "Ularning bir-biriga mos kelmasligida noto'g'ri va g'ayrioddiy narsa yo'q: bu juda tabiiy, normal va tushunarli. E'tiqod va aql uyg'unligi tarafdorlari ta'kidlaganlaridek, ular umuman qo'shilmasliklari kerak shu bilan birga bu haqiqatlar ziddiyatli bo'lishi mumkin emas, chunki ular qarama-qarshi va aslida mos kelmaydigan narsalar haqida gapiradilar"[75].

Shuni aytishimiz mumkinki, Andalusiya faylasufi o'zidan oldingi va o'zidan keyingi ko'plab O'rta va Yangi davrlar faylasuflari kabi dinni asossiz deb hisoblamagan. Hikmat va shariatning har biri bir-biriga muhtojligini va ularning har birining o'z xalqi va ishonuvchilari borligini ta'kidlagan. Ibn Rushdni doimo ular orasida yarashtiruvchi mavqeida turganligini ko'rshimiz mumkin. "… Zero, do'stning haqorati dushmandan chiqqan haqoratdan ham yomonroqdir. Aytmoqchimanki, falsafa dinning do'sti (hamrohi) va sut singlisidir. Shuning uchun ham ularga adovat, kelishmovchilik, nafrat aloqador deb da'vo qilganlarning g'azabi eng achchiqdir. Aslida ular mohiyatida hamroh va tabiatan do'stdirlar"[76]. Ibn Rushd din va falsafani o'zaro uyg'un ekanligini namoyish etishga harakat qilgan. Falsafa ham, din ham eng avvalo butun borliq va olamning oliy sababchisi bo'lmish Xudo haqida tafakkur qiladi. Lekin ular tafakkur qilish uslubi jihatidan farq qiladi.

"Fasl al-maqāl" asarida Alloh tomonidan Muhammad (s.a.v.) payg'ambar sifatida butun bashariyatga yuborilganliklarini, ular ko'rsatgan yo'ldan yurish lozimligini uqtiradi. Aynan shu shariat bandalarni Alloh buyurgan ishlarini bajarishlari, u ko'rsatgan yo'ldan yurishlarini ta'minlaganligini ta'kidlab o'tadi, hamda Qur'on oyatidagi "hikmat" so'ziga alohida urg'u berib, aynan shariat vositasida Alloh buyurgan yo'ldan borishda hikmatga ham murojaat qilishga chorlanganligini namoyish etadi. Keyin falsafa usullarini shariat tomonidan qachalik tasdiqlanganligini dalillab beradi: "Agar bu shariat haqiqatdan ham tafakkurga chorlovchi, haqiqatni bilishga yetaklovchi bo'lsa, biz musulmonlar aniq bilamizki,

[75] Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе / Пер. с англ. С.А. Хомутова. – М.: Наука, 1978. – С. 109.

[76] ابن رشد. فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال (Hikmat va shariat o'rtasidagi uyg'unlik haqida risola). القاهرة, 2007. – ص. 23.

dalillarga asoslangan mulohazalar shariatda mavjud bo'lgan narsalarga zid bo'lmaydi. Darhaqiqat, haqiqat haqiqatga zid kelmaydi, aksincha, unga muvofiqdir va uning foydasiga dalil bo'lib xizmat qiladi"[77].

Ibn Rushd e'tiqod va aqlni uyg'unlashtirish maqsadida payg'ambar va faylasuf tushunchlarini ham uyg'unlashtirishga harakat qiladi. Ijtimoiy-siyosiy hayotda tashkilotchilikda payg'ambarlarni o'rni yuksakligini aytib o'tadi: "Payg'ambarlar qonun o'rnatuvchilar bo'lib, ular jamiyatga qonunlar taqdim etadilar"[78]. Ibn Rushd quyidagi iborani keltiradi: "nabaviy qonun o'rnatuvchilik donishmandligi"[79]. Ochiq ravshanki, bu yerda u "payg'ambarlik vazifasi" bilan "falsafiy donishmandlik"ni o'zaro bir-biriga bog'lash maqsadida bo'lgan. Ibn Rushd faylasuf – donishmand ta'limotini quyidagi ajoyib, bir qarashda g'aroyib hikmatda ifoda etadi: "Har bir payg'ambar – donishmanddir, lekin hech bir donishmand payg'ambar emas"[80]. Aynan shu hikmat faylasufni falsafa va dinni aloqadorligi haqidagi ta'limotini asl mag'zi hisoblanadi. U "Ikki haqiqat" deb nomlagan ta'limotida o'z davrida ikki qarama-qarshi sohaning har birining o'ziga xos, individual usullari, vositalari, xulosalari mavjudligini tan olib, farqini ko'rsatib o'tib, biri ikkinchisi e'tirof etgan haqiqatni inkor etmasligi, balki taqozo etishi nazarda tutilganligi ma'lum bo'ladi.

Yuqoridagi faylasuflarning fikrlaridan ko'rinib turibdiki, ularning barchasi o'z vaziyatidan kelib chiqib, din va falsafani o'zaro uyg'unlashtirishga, bir-biri bilan kelishtirishga uringanlar. Ya'ni, din va falsafani Haqiqatga erishtiruvchi ikki yo'l sifatida ko'rganlar. Din va falsafa o'rtasidagi munosabatga o'zlarining nuqtai-nazarlarini berganlar. Bugungi turli xil g'oyaviy, mafkuraviy tahdidlar davrida dinni to'g'ri tushuna bilish, uni ko'r-ko'rona emas, aql vositasida anglab yetib, e'tiqod qilish asosiy masala hisoblanadi.

REFERENCES

1. Bayhaqiy Zahiriddin Abulhasan Ali ibn Zayd. Tatimma "Sivon al-hikma". Qohira: Dar va maktabatu bibliyun, 2007.

2. Ikramova I.R. The influence of Eastern peripateticism on the formation of Ibn Rushd's doctrine of "Two truths"// Central Asian journal of literature, philosophy and culture. Volume: 04 Issue: 01/Jan 2023, ISSN: 2660-6828. Spain.

3. Fahr Addin Raziy. Latoif ul-Giyosiyot. (arab tilida) O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi (inv №10873)

[77] ابن رشد. فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال (Hikmat va shariat o'rtasidagi uyg'unlik haqida risola). القاهرة,2007. – ص .4.

[78] Игнатенко А.А. В поисках счастья. – М., 1989. – С. 224.

[79] ابن رشد. تهافت التهافت (Raddiyani rad etish). - القاهرة, 1998. - ص. 425.

[80] Ибн Рушд. Опровержение опровержения// Пер. Еремеев С.И. – Киев: УЦИММ – Пресс; – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 425.

4. Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., 2016.
5. Journal of Scriptural Reasoning. Volume: 15. Issue: 1. 2016/3.
6. Miskavayh. Tajoribul umam. – Beyrut, 2002.
7. *Nauman Faizi.* Averroes on the Relationship between Philosophy and Scripture: A Conditional Hierarchy// The Journal of Scriptural Reasoning. Volume: 15. Issue: 1. 2016/3.
8. Peter Leuprecht. Reason, Justice and Dignity. Brill/Nijhoff, 2012.
9. Ал-Кинди. О первой философии // Избранные произведения мыслиелей стран Ближного и Среднего Востока // сост. Григорян С.Н., Сагадеев А.В. – М.,1961.
10. Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Арастуя и о том, что необходимо для усвоения философии //Средневековая арабо-мусульманская философия//перевод А.В. Сагадеева. Т.1.
11. Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. – М.: Наука, 1988.
12. Ибн Рушд. Опровержение опровержения// Пер. Еремеев С.И. – Киев: УЦИММ – Пресс; – СПб.: Алетейя, 1999.
13. Ибн-Сино. Аш-Шифо: аль-иляхиййат. Қоҳира, 1960.
14. Игнатенко А.А. В поисках счастья. – М., 1989.
15. Мискавайҳ. Ал-фузул асғар. 2-боб. – Миср, 2004.
16. Ризо Доварий Ардаконий. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси// Сўз боши ва таржимон Қодиров М. –Теҳрон, ҳижрий 1377/1998.
17. Пўлатова Д., Қодиров М. ва бошқалар. Шарқ фалсафаси. – Т.: Жаҳон принт, 2023.
18. Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе / Пер. с англ. С.А. Хомутова. – М.: Наука, 1978.
19. Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. – Тошкент, 2007.
20. ابن رشد. فصل المقال فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال (Hikmat va shariat o'rtasidagi uyg'unlik haqida risola). القاهرة, 2007. – ص .4.
21. ابن رشد. تهافت التهافت (Raddiyani rad etish). - القاهرة, 1998. - ص. 425.
22. محمد يوسف موسى. ابن رشد الفيلسوف. (Ибн Рушд – файласуф) القاهرة, 2014.

XXI ASR AXBOROT MAKONIDA MEDIA MA'DANIYATNING AHAMIYATI VA UNING JAMIYATDA TUTGAN O'RNI.

Ilyosov Shohrux
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Gumanitar fanlar fakulteti fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi
stajyor o'qituvchisi

Annotatsiya: Madaniyatshunoslik fanida mediamadaniyat atamasi XX asr o'rtalarida ommaviy axborot vositalari ta'siri ostida paydo bo'la boshladi va shakllangan zamonaviy terminni anglatib kela boshladi. Bu atama ommaviy axborot vositalari (asosan televideniye, shuningdek, matbuot, radio va filmlar) nafaqat jamoatchilik fikriga, balki did va qadriyatlarga ko'rsatadigan umumiy va intellektual ta'sirni anglatadi. Maqolada mediamaniyat tushunchasi va uning bugungi kunda tutgan o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Media ma'daniyat, madaniyatshunoslik, sivilizatsiya, ommaviy axborot vositalari, televideniya, xulq atvor, media muhit, axborot tarqatish madaniyati, jamiyatdagi axloq asoslari.

Har qanday sivilizatsiyalashgan jamiyat, rivojlanishning qaysi bosqichida bo'lmasin, inson ijodkorlik jarayonida muloqot qilish va hissiyotlarini ifoda etish istagini inkor eta olmaydi. Har bir davrda ushbu manfaatlar va ehtiyojlarni eng samarali qondiradigan, kommunal funksiyalar nuqtayi nazaridan eng samarali va ijtimoiy mavqei jihatidan eng maqbul bo'lib chiqadigan yangi yetakchi madaniyat shakllari paydo bo'ladi deyish to'g'ri bo'lar edi.

Hozirgi kunda global axborot tarmoqlari (internet, uyali va sun'iy yo'ldosh aloqasi) har bir mamlakatning rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omilga aylanmoqda. Hozirgi kunda raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallash zarurati ortib bormoqda. Shu bilan vir qatorda jamiyatda media ma'daniyatga bo'lgan talab ham oshmoqda.

XX asrning so„nggi choragida "mediamadaniyat" tushunchasining hayotga tatbiq etilishi eng so'nggi axborot texnologiyalarining davr madaniy-kommunikativ holatining barcha jabhalariga inqilobiy ta'siri bilan bog'liq. "Yangi ommaviy axborot vositalari" sohasidagi har qanday yangilik ijtimoiy muhit konturlarida bir nechta o'zgarishlarni keltirib chiqaradi: axborot oqimlari zichligining oshishi, ular tezligining oshishi, yangi ijtimoiy-madaniy hodisalarning paydo bo'lishi. Shu nuqtayi nazardan, mediamadaniyat jamiyatning turli tizimlari o'rtasidagi o„zaro aloqalarni ramziy almashinuv mexanizmlari orqali ta"minlaydigan ijtimoiy muhit sifatida, shubhasiz, falsafiy, sotsiologik, psixologik tadqiqotlar mavzusiga qiziqish uyg'otadi.

Ayni paytda, zamonaviy madaniyat nazariyasining yaratuvchisi sifatida "mediamadaniyat" atamasi axborot jamiyati madaniyatining maxsus turini bildirish uchun kiritildi. Shu bilan birga, yaqin vaqtgacha "ommaviy axborot vositalari" kabi tushunchalar mahalliy fan va amaliyotda keng tarqalgan edi. Ommaviy axborot vositalari "ommaviy madaniyat"ning texnik ishlab chiqarilishini bildirish uchun kiritilgan XX asr atamasidir, shuning uchun tadqiqotchilar sotsiologiya, iqtisod va boshqa fanlarning tajribalaridan foydalangan holda madaniyat tarixi va nazariyasini qayta ko'rib chiqish imkoniyatiga ega. Ushbu hodisaning paydo bo„lishi vazifalari, maqomi va faoliyat sohasi oldingisiga qaraganda ancha xilma-xil bo„lib borayotgan zamonaviy mediamuhit, mediabozor, mediamenejment, mediatanqidning yangi mediahaqqati, mediamadaniyatning shakllanishiga olib keldi. Axborot inqilobi jamiyat asoslarini tubdan o„zgartiradigan omil sifatida e‟tirof etilganiga qaramay, yangi telekommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari va ularga asoslangan "yangi ommaviy axborot vositalari" bilan bog'liq muammolar asosan har xil turdagi professional muammolar, axborot faoliyati va kam hollarda odamning shaxsiy hayoti uchun xavf tug„diradigan psixologik muammolar sharoitida muhokama qilinadi. Shu bilan birga, aloqa komponenti har qanday faoliyat turida juda katta rol o„ynaydi va ushbu omilni to'g'ri baholamaslik bir necha salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. XXI asr mediamadaniyati nafaqat yangi texnik kommunikativ ommaviy axborot vositalarining ustunligi bilan ta‟minlangan, balki axborot oqimlari zichligini, axborot-kommunikatsiya jarayonlari tezligining oshishini, faoliyatning barcha sohalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalarining o„zaro ta‟sirining yangi modeli asosida joylashgan barcha telekommunikatsiyalarning yaqinlashuvi prinsipi bo„yicha kommunikatsiya aloqalari konfiguratsiyasining o'zgarishini namoyish etadi. Mavjud vaziyatning o„ziga xos xususiyatlari inson yashash muhitining innovatsion modellarini yaratish uchun yangi imkoniyatlar beradi. Mediamadaniyat muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytiradi, masofani toraytiradi, zamonaviy dunyo makonining istalgan nuqtasiga yaqinlik tuyg'usini yaratadi.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlanayotgan davrda media madaniyati inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Media madaniyati ommaviy axborot vositalarining ta'siri, ularni tushunish, tahlil qilish va ulardan samarali foydalanish madaniyatini o'z ichiga oladi. Bu tushuncha nafaqat jurnalistlar va media vakillari uchun, balki har bir fuqaroga tegishlidir, chunki har kuni turli axborot oqimiga duch kelamiz.

Yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida jahon iqtisodiyoti institutlari jahon bozorlarini boshqarishga imkon beradigan xalqaro hamkorlik strategiyalarini yaratdilar; global tarmoqdagi moliyaviy operatsiyalar vaqtni tejashga yordam beradi; butun dunyo bo„ylab birja savdolarining natijalari kompyuter

ekranlarida namoyish etiladi va sivilizatsiyaning uchinchi to'lqini elektron pullari, E. Toffler so'zlari bilan aytganda, "tobora ko'proq elektron impulslarni aks ettiradi" [1, b. 95].

"Yangi ommaviy axborot vositalari" davri bergan imkoniyatlar qatoriga ta"lim tizimini rivojlantirish va takomillashtirish uchun asos sifatida sifat jihatidan yangi axborot-ta"lim muhitini yaratish imkoniyatlari kiradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish intellektual faoliyatning mohiyatini o„zgartirib, ma"lumotlarni izlash va uzatish jarayonida tezlashtirishni ta"minlaydi; masofaviy o„qitish sohasida interfaol usullarni joriy etish onlayn ta"limning yangi shakllarini shakllantirishga va ta"limda mavjudlik tamoyilini rivojlantirishga yordam berdi. Ommaviy axborot vositalarining professional kommunikatsiya faoliyati sohasida ham muhim o„zgarishlar yuz berdi: nashrning arxivlari va tashqi elektron resurslarga, ma"lumotlar bazalariga, tashkilotlarning rasmiy veb-saytlariga, yangiliklar lentalari, videokonferentsiyalarga kirish imkoni yaratdi. jurnalistlar tomonidan mavzu. Bir nechta manbalar mustaqil jurnalistik jurnalistikaning yanada samarali ishlashiga yordam beradi. Tomoshabinlarning roli ham o„zgardi: mulohazalarning turli shakllari o„quvchi, tinglovchi va tomoshabinga axborot mahsulotini ishlab chiqarishda ishtirok etish imkoniyatini berdi. Etnomadaniy xilma-xillik odamning elektron "desritorializatsiyasi" – odamning individual, odatiy, samimiy sohasini buzadigan elektron ommaviy axborot oqimlarining shaxsiy makoniga bostirib kirishi bilan olib tashlanadi. Globallashayotgan dunyoda "mahalliy aholi madaniy, tarixiy va geografik ahamiyatidan mahrum bo„lib, funksional tarmoqlarga yoki majoziy kollajlarga birlashtirilib, joylar makonining o„rnini bosadigan oqimlar maydonini keltirib chiqaradi." [2, b. 51-53].

Yuqorida aytib o„tilganlardan kelib chiqqan holda biz yangi hodisaga quyidagi ta"rifni berishga haqlimiz: mediamadaniyat – bu insoniyat tomonidan madaniy va tarixiy rivojlanish jarayonida ishlab chiqilgan, ijtimoiy ongni shakllantirishga va ijtimoiylashuviga hissa qo„shadigan individual axborot-kommunikatsiya vositalarining to'plamidir. Unga axborot uzatish madaniyati va uni idrok etish madaniyati kiradi; u yoki bu boshqa mediamatnni idrok etish, tahlil qilish, baholash, mediaijodkorlik bilan shug„ullanish, ommaviy axborot vositalari orqali yangi bilimlarni o„zlashtirishga qodir shaxsiyat rivojlanish darajalari tizimi sifatida ham qaralishi mumkin [3]. Yuqorida aytilganlarning hammasi mediamadaniyat jamiyat bilan birgalikda uning ijtimoiy-madaniy modernizatsiyasi sharoitida rivojlanib boradigan dinamik hodisa ekanligini isbotlaydi.

REFERENCES

1. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. М.: Изд-во АСТ, 2001. 669 с.

2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М.: ГУ ВШЭ, 2000.
3. Кириллова Н. Медиакультура: от модерна к постмодерну. М., 2005.

GLOBALLASHUV SHAROIDA QADRIYATLAR RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOSLIGI

Murod Rustamovich Shokirov
O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Buxoro akademik litseyi, Huquqiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi bosh o'qituvchisi

Kirish: Globallashuv jahon mamlakatlarining iqtisodiy, siyosiy, madaniy va diniy jihatdan birlashishi, yaqinlashishi jarayoni hisoblanadi. Bu jarayonda davlatlarning milliy qadriyatlarida jiddiy o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, XXI asr ilmiy-texnik inqilob, axborot texnologiyalar asri sifatida tarixga kirdi. Globallashuv jarayoni davlatlarni iqtisodiy, siyosiy, madaniy rivojlanishiga bir qator ham ijobiy, ham salbiy oqibatlar olib kelishi mumkin. Globallashiv jarayonida bir qator millat va elatlar o'zining asrlar davomida amal qilib kelgan qadriyatlardan voz kechishi mumkin. Bu millatlarning o'zligini yo'qotishga olib keladi.

Mavzuning dolzarbligi: Bu jarayon bilan birga qadriyatlar ham tez o'zgarib, yangi shakllar olmoqda. Qadriyatlarning o'ziga xosligi, ya'ni milliy, mahalliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'zaro ta'siri, zamonaviy davrda alohida ahamiyat kasb etadi.

"Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Yangi tahdidlar, jumladan, «ommaviy madaniyat» xavfi va boqimandalik kayfiyati paydo bo'layotgan, odob-axloq qadriyatlarning yo'qolish xavfi yuzaga kelayotgan hozirgi globallashuv sharoitida bu g'oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu sababli, mening fikrimcha, inson ma'naviy olami, xalqlar madaniyatini belgilaydigan manbalarni asrab-avaylash va boyitish bugungi kunda har qachongidan ham muhimdir"[81] deydi prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev.

Xo'sh, qadriyatlarning o'zi nima degan savolga Akademik J. Tulenov quyidagicha javob beradi: "Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarning manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hodisalari majmui tushunilmog'i lozim"[82].

[81] Шавкат Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз/ Тошкент - «Ўзбекистон» - 2017, 29-30 бетлар.
[82] Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Тошкент: "Ўзбекистон", 1998, 11-13-б.

J.Tulenov qadriyatlarni mohiyatiga ko'ra bir necha turga bo'lar ekan, insonning o'zi va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanishini qayta-qayta ta'kidlaydi. Olim qadriyatlarni mohiyatiga ko'ra quyidagicha turlarga bo'ladi:

1) tabiiy qadriyatlar;
2) moddiy qadriyatlar;
3) madaniy-ma'naviy qadriyatlar;
4) axloqiy qadriyatlar;
5) ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar.

J. Tulenov qadriyatlarning amal qilish doirasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linishini ta'kidlaydi:

1) milliy;
2) mintaqaviy;
3) umuminsoniy[83].

Har bir millat o'ziga xos an'analar, odob-omadlar, diniy va ijtimoiy qadriyatlarga ega. Globallashuv sharoitida bu qadriyatlar ba'zan chet el ta'siriga uchraydi, lekin kuchli madaniy asosi bor millatlar o'z qadriyatlarini saqlab qola olmoqda. Masalan, Sharq mamlakatlarida oilaviy qadariyatlar, kattalarga hurmat, mehmondo'stlik kabi an'analar hali ham juda muhim hisoblanadi.

"Bugungi kunda irqi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, mavqeyi, e'tiqodi va maslagidan qat'i nazar, ona-Yer sayyorasidagi barcha kishilarning hamjihatligini ta'minlaydigan, umuminsoniyat ahamiyatiga molik zamonaviy muammolarni hal qilishda turli millat, xalq, ijtimoiy qatlam va qavmlar hamjihatligiga asos bo'ladigan, umumiy qadriyatlarning ustivorligi ta'minlangan tizim shakllanishini qaror topishiga ehtiyoj kuchayib bormoqda. Bu esa dunyoning barcha mintaqalari, davlatlari va turli hududlariga xos bo'lgan rang-baranglikning dialektik birligiga asoslangan, umumbashariy ahamiyatga molik qadriyatlarning ustuvorligini ta'minlash yo'llari, omillari va bu boradagi dolzarb vazifalarni samarali amalga oshirish usullarini ilmiy izohlashni zaruruatga aylantiradi[84]" deb yozadi Qiyom Nazarov.

Muammolar: Globallashuv bilan demokratiya, inson huquqlari, gender tengligi, ekologik xotirjamlik kabi umumjahon qadriyatlar keng tarqalmoqda. Bular ko'pchilik mamlakatlarda ijtimoiy va siyosiy transformatsiyalarga olib kelmoqda. Bir tomondan, bu yangiliklar inson hayotini yaxshilasa, ikkinchi tomondan, milliy madaniyatlar uchun xavf tug'dirmoqda.

Birinchidan, *tabiiy qadriyatlarga* to'xtaladigan bo'lsak, O'zbekiston respublikasining yer ostida amalda Mendeleev davriy jadvalidagi barcha elementlar

[83] Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Тошкент: "Ўзбекистон", 1998, 19-20-б.
[84] Қиём Назаров. Аксиология. –Тошкент: "Академия", 2011, -Б. 125.

mavjud. Davlatimiz Fors ko'rfazi, Kaspiy dengizi havzasi va Tarim havzasining neft va gazga boy konlari joylashgan yarim halqaning strategik markazida joylashgan. Jahon energetika taqchilligi davrida dunyo davlatlarining bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlari o'zaro to'qnashmoqda. Kuchli davlatlar mintaqada o'z manfaatlarini izlamoqda.

Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz boshimizdan kechirayotgan hozirgi globallashuv davri o'ta shiddat bilan o'zgarayotgani va turli tahdidlar ko'pligi bilan oldimizga hal etishni kechiktirib bo'lmaydigan g'oyat murakkab vazifalarni qo'ymoqda.

Shu sababli O'zbekistonning barqaror rivojiga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan tahdidlar, o'z yechimini kutayotgan eng muhim muammoli masalalarga e'tiboringizni qaratmoqchiman.

Birinchidan, geosiyosiy manfaatlar to'qnashuvi xalqaro aloqalarda o'zaro ishonch va hamkorlik munosabatlariga putur yetishiga, qarama-qarshilik va nosog'lom raqobat kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Bunga hammamiz guvoh bo'lib turibmiz.

Ikkinchidan, jahon iqtisodiy inqirozi, dunyo bozorlaridagi beqarorlik, energiya resurslari narxlarining pasayishi deyarli barcha davlatlarning iqtisodiy rivojiga salbiy ta'sir ko'satmoqda.

Tabiiy resurslar uchun kurash qator davlatlarda harbiy-siyosiy ahvolning keskinlashuviga olib kelmoqda. Ayrim mamlakatlarni xomashyo bazasi va sifatsiz maxsulotlar bozoriga aylantirishga intilayotgan kuchlar ham yo'q emas.

Uchinchidan, jahon iqtisodiyotining globallashuvi va ba'zi mintaqalarda yuzaga kelgan notinch vaziyat aholi migratsiyasining kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa jinoyatchilik, odam savdosi, terrorchilik, ekstremizm, narkotrafik kabi illatlarning hamda o'ta xavfli yuqumli kasalliklarning ko'payishiga olib kelmoqda.

To'rtinchidan, axborot-kommunikatsiya tizimlarining keng qo'llanishi, davlat boshqaruvining elektron shaklda tashkil etilayotgani, bu yaxshi albatta, o'z navbatida, axborot xavfsizligini ta'minlash bilan bog'lik qo'shimcha chora-tadbirlar ko'rishni hayotning o'zi taqozo etmoqda.

Beshinchidan, korrupsiya, mahalliychilik va urug'-aymoqchilik kabi illatlar davlat hokimiyatini obro'sizlantirib, iqtisodiyotning o'sishi va tadbirkorlik rivojiga jiddiy to'siq bo'lmoqda.

Oltinchidan, "ommaviy madaniyat" balosi ko'plab yoshlarni o'z domiga tortib, millat va yurt uchun butunlay begona bo'lgan an'analar kirib kelishiga sabab bo'lmoqda[85].

Globallashuv jarayonida madaniy va axloqiy qadriyatlarga ham jiddiy muammolar ko'zga tashlanadi.

"Dunyo shiddat bilan o'zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga raxna soladigan turli yangi taxdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir. Aynan ta'lim va ma'rifat bashariyat farovonligining asosiy omillaridan hisoblanadi, insonlarni ezgulikka da'vat etadi, saxovatli, sabr-qanoatli bo'lishga undaydi. Muqaddas islom dinimiz bizga aynan shuni o'rgatadi"[86] deydi prezident Shavkat Mirziyoyev.

Zamonaviy jamiyatlarda milliy va global qadriyatlar birlashuvi kuzatilmoq. Masalan, O'zbekistonda ham zamonaviy texnologiyalar bilan birga milliy hunarmandchilik an'analari, ijtimoiy tartiblar o'zgarmoqda. Bu jarayon "globallashuv" - deb ataluvchi tendensiyani ko'rsatadi.

Faylasuf olim A.Erkayev "Ommaviy madaniyat" dunyoda juda tez va keng tarqaldi. "Ommaviy madaniyat"da ba'zi bir ijobiy jihatlar bilan bir qatorda salbiy jihatlar ham ko'p. Eng avvalo, "ommaviy madaniyat" insonni barcha sohada, jumladan, madaniyat va dam olish, bo'sh vaqtni tashkil qilish borasida ham individualligini yo'qotgan iste'mol chiga aylantirib qo'yadi. Uning iste'mol qilayotgan ma'naviy-madaniy mahsulotlari, "san'at asarlari" esa standartlashgan, milliy qiyofasiz (pop-art) tovarga aylanadi. Musiqada va ashulachilikda "rep", "rok" kabi janrlar, jangarilik, mistik-fantastik filmlar, trillerlar, blokbasterlar fikrimizni tasdiqlaydi", – deb yozadi. "Ommaviy madaniyat" niqobi ostida vaqti-vaqti bilan paydo bo'ladigan turli ijtimoiy harakatlar va guruhlar ("xippi"lar, "prank"lar, "roker"lar hamda "gey"lar (besoqolbozlar) harakati, antiglobalistlar va sh.k.), fahsh va zo'ravonlikni, "vampir"lik va jodugarlikni targ'ib qiluvchi filmlar, ochiqchasiga pornografik sahnalardan iborat video lavhalar, disklar va boshqalar ta'siri esa inson shaxsini yemirishga, jamiyatni degumanizatsiya qilishga olib keladi. Bunday sharoitda yosh avlodni, milliy madaniyatni qanday himoya qilish kerak, degan

[85] Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: "Ўзбекистон". 2017, -Б. 45-46.

[86] Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2017. –Б. 27-28.

masalaning o'zi jiddiy siyosiy, ma'naviy va ilmiy muammoga aylanadi"[87], – deb haqli ravishda e'tirof etadi Sh.G'oyibnazarov.

Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlarga to'xtaladigan bo'lsak bu sohada ham muammolarimiz talaygina.

Tahlillar: Mamlakatimizda bugungi globallashuv jarayonida yoshlarni milliy qadriyatlar asosida intellekti yuqori va vatanparvar qilib tarbiyalashga katta ahamiyat qaratilmoqda.

Abdurauf Fitrat o'zining "Oila" nomli asarida bolalarni "diqqatlari va zehnlari chuqur va jiddiy bo'lishiga o'rgating ... . Ko'rganlari ustidan tez xulosa chiqarmasinlar" [88], – deya ta'kidlab, farzand tarbiyasiga e'tibor berish lozimligini uqtiradi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz"[89], – degan fikrlari yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida yetuk, barkamol etib tarbiyalashda barchamizga kuch-g'ayrat bag'ishlamoqda.

Ichki xavflar – g'oyaviy bo'shliq, tarixiy xotiraga to'liq ega emaslik, o'g'il va qizlar tarbiyasiga mutanosib yondashmaslik, yo'l qo'yilgan xato, kamchiliklardan o'kinmaslik va xulosa chiqarmaslik, g'iybat qilib huzurlanish, so'zlashuv madaniyatiga, ona tilimiz qoidalariga e'tiborsizlik, noshukurlik, ikkiyuzlamachilik, dangasalik, shaxsiyatparastlik, mahalliychilik. Tashqi xavf – ma'naviyatimizga zid, yot diniy oqimlar ta'siri, soxta demokratiya shakllarini singdirishga urinish, g'arbona gedonizm, g'oyaviy tazyiqlar, yengil-yelpi san'at turlariga mahliyolik (rok, rep, metall, breyk dans va hokazo), siyosiy-mafkuraviy ta'sirlar, odobsizlik, uyatsizlik targ'iboti, egoizm va individualizm, aqidaparastlik, ekstremizm, boshqa madaniyat, urf-odatlarga beriluvchanlik (Valentin kuni, Xevolin bayrami, g'arbona va sharqona kiyinishga moyillik).

Muammoni hal yetish yo'llari: Yer osti boyliklarini O'zbekiston xalqining manfaatiga samarali xizmat qildirish xususida ran yuritar ekanmiz, fikrimizcha, ikkita masalaga alohida e'tibor bermog'imiz lozim. *Birinchidan*, jumhuriyatimiz zaminida foydali qazilmalar qanchalik mo'l bo'lishidan qat'i nazar, ularga nihoyatda ehtiyotkorlik, tejamkorlik bilan yondashib, kelajak avlodimiz manfaatlarini,

[87] Ғойибназаров Ш. Оммавий маданият. –Тошкент:; "Ўзбекистон", 2012. -Б.13-14.

[88] Фармонова М. Қадриятлар - маънавий камолот асоси. –Тошкент, "Тасвир", 2019. –Б. 9.

[89] Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2016. -Б.146.

respublikamiz istiqbolini hisobga olgan holda ishlatishimiz kerak. Bu ayniqsa, neft, gaz, ko'mir mahsulotlariga daxldordir, chunki ularning zaxiralari cheklangan, shuningdek bular o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan mahsulotlar turkumiga kiradi. Shu nuqtayi nazardan qaralsa gaz mahsulotlarini chetga chiqarish biz uchun zarurmi, yoki yo'qmi? degan savol o'z-o'zidan tug'iladi. Mazkur masala bo'yicha rivojlangan xorijiy mamlakatlarning tajribasi e'tiborga loyiqdir. Masalan, AQShning zaminida Mendeleyev jadvalidagi barcha mahsulotlar, jumladan neft, gaz, ko'mir, oltin va hokazolar mavjud. Ularning zaxirasi bir necha yuz yilga yetarli. Lekin shunga qaramasdan, AQShda yuqorida tilgan olingan mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojlarini boshqa mamlakatlardan olib kelingan xomashyo hisobidan qondirib kelinmoqda. Shunday ekan, biz ham o'z zaxiralarimizdan samarali foydalanish ustida puxta o'ylab ko'rishimiz kerak.

Ikkinchidan, o'tmishda biz yer osti xazinalarini xom ashyo sifatida boshqa respublikalarga arzon bahoda berib turgan bo'lsak, endilikda ulardan xalq iste'moli mahsulotlari ishlab chiqarib, daramod olishni ko'zlasak, maqsadga muvofiq bo'lur edi. Xalqimiz nstiqbolini ko'zlab, kelajakda jumhuriyatimizni xomashyo yetkazib beruvchi davlatdan uni o'z yerimizda qayta ishlab xalq iste'mol mollarini yetkazib beradigan mamlakat darajasiga ko'tarishimiz darkor. Xuddi shu maqsadda yer usti boyliklaridan xom ashyo sifatida emas, balki ulardan mahsulot tayyorlab samarali foydalanish rejalarini ilmiy ishlab chiqishimiz kerak, deb o'ylaymiz[90].

Taklif va tavsiyalar: Bunday xavflardan yoshlarni himoya qilish maqsadida yosh avlodni quyidagi milliy istiqlol va qadriyatlar asosida tarbiyalash zarur: 1. Mustaqil dunyoqarash va erkin tafakkurni shakllan tirish. 2. Hur fikrli, jur'atsizlikdan xoli, o'z bilimi va kuchiga ishonib yashaydigan insonni tarbiyalash. 3. Odamlar, ayniqsa, yoshlarning irodasini baquvvat qilish, iymon-e'tiqodini mustahkamlashga xizmat qila digan ma'naviy muhit yaratish. 4. Vatandoshlar tafakkurida o'zlikni anglash, tarixiy xotiraga sadoqat, muqaddas qadriyatlarni asrash, vatanpar varlik tuyg'usini kamol toptirish. 5. Xalqimizga xos iymon-e'tiqod, insof-diyonat, saxovat, halollik, mehr-oqibat, sharmu hayo kabi fazilatlarni yanada yuksaltirish; 6. Mamlakatning ko'p millatli xalqi ongi va qalbida "O'zbekiston – yagona Vatan"– degan tushunchani shakllantirish va rivojlantirish[91].

Globallashuv davrida qadriyatlarning o'ziga xosligi, murakkab bog'lanish va munosabatlar ta'sirida rivojlanadi. Milliy madaniyat va qadriyatlarni saqlab qolish jahon xalqlarining hozirgi kundagi aktual vazifasi hisoblanadi.

[90] Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Тошкент, "Ўзбекистон", 1998, -Б. 55-56.
[91] Фармонова М. Қадриятлар – маънавий камолот асоси. –Тошкент, "Тасвир", 2019. – 9-б.

MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINLARARO BAG'RIKENGLIKNI TA'MINLASH — DAVLATIMIZNING BARQAROR RIVOJLANISHI OMILI SIFATIDA

Нарманов Алишер Хасанович
CHDPU vb dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD
alishernarmanov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekistonda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglikni ta'minlash, davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligi hamda mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar ahamiyati yoritilgan.

Tayanch so'zlar: millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik, konvensiya, konsepsiya, elatlar, urf-odat, tolerantlik.

ENSURING INTER-ETHNIC HARMONY AND INTER-RELIGIOUS TOLERANCE AS A FACTOR IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF OUR STATE

Нарманов Алишер Хасанович
доцент кафедры педагогических наук ЧДПУ
доктор философии (PhD)
alishernarmanov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье подчеркивается важность обеспечения межнационального согласия и межрелигиозной толерантности в Узбекистане как одного из важнейших приоритетов государственной политики, а также широкомасштабные реформы, реализуемые в этой сфере.

Ключевые слова: межнациональное согласие, религиозная толерантность, конвенция, концепция, народы, традиции, терпимость.

KIRISH

So'nggi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri — jamiyatda millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlash, do'stlik muhitini va ko'p millatli katta yagona oila tuyg'usini mustahkamlash, yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qarash ruhida tarbiyalash, xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma'rifiy aloqalarni kengaytirishga yo'naltirilgan keng miqyosdagi ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qoidalari turmushga faol tatbiq etilmoqda, bu qoidalar O'zbekiston Respublikasining fuqarolari millatidan qat'iy nazar O'zbekiston xalqini tashkil etishini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi o'zining hududida yashovchi millat va elatlarning tili, urf-odati va an'analariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni, ularni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratilishini e'lon qiladi va kafolatlaydi.

Ushbu maqsadlarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi tashkil etilgan bo'lib, u o'z faoliyatini yuritmoqda hamda jamiyatda millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlash bo'yicha davlat siyosatini izchil amalga oshirib kelmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda yashab kelayotgan 130 dan ziyod millat va elatlarning vakillari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari taqdim etgan teng huquq va imkoniyatlardan foydalanib, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida va ijtimoiy sohada, ilm-fan va madaniyat sohalarida samarali mehnat qilib, Vatanimizning gullab-yashnashiga va uning mustaqilligini mustahkamlashga, respublikaning xalqaro maydondagi obro'-e'tibori va imijini oshirishga munosib hissa qo'shib kelmoqdalar.

Amalga oshirilayotgan ustuvor yo'nalishlar sur'atini, keng ko'lamli demokratik islohotlarni, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy jihatdan erkinlashtirish va jamiyat hayotining boshqa jabhalarida erishilgan salmoqli muvaffaqiyatlar tahlili O'zbekiston xalqi yagona g'oya — O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha oliyjanob maqsadlar va g'oyat muhim vazifalarga erishishdan iborat yagona maqsad atrofida birlashganligini ta'kidlash uchun barcha asoslarni beradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi qoshida 138 ta milliy madaniy markaz, bundan tashqari, 16 ta konfessiyaga tegishli 2300 ga yaqin diniy tashkilot faoliyat yuritadi.

Bu borada yaxlit, chuqur o'ylangan siyosat va uni amalga oshirishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar hayotga tatbiq etilib, millatlararo va dinlararo totuvlikni qo'llab-quvvatlashga e'tibor qaratilmoqda. Bu islohot va o'zgarishlarning negizida konstitutsion huquq va kafolatlar yotganini alohida qayd etish lozim. Shundan kelib chiqib, bu borada quyidagi dalillarni keltirib o'tish zarur.

Birinchidan, turli millat va din vakillarining o'z salohiyatini to'laqonli amalga oshirish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun konstitutsiyaviy kafolatlar belgilangan. Bunda, eng avvalo, fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, teng huquq

va erkinliklarini, ularning qonun oldida tengligini ta'minlash alohida e'tiborga olingan.

Mazkur sohada O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatining asosiy tamoyillari sirasiga fuqarolarning teng huquqliligi, ijtimoiy adolat, qonun ustuvorligi, millat va elatlarning madaniy, til va diniy qadriyatlari, an'ana va urf-odatlarini o'zaro hurmat qilish kiradi.

Konstitutsiyaviy kafolatlar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, fuqarolarga jamoat va davlat qurilishida ishtirok etishni ta'minlaydi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni o'rnatish siyosati Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va boshqa xalqaro huquqiy-me'yoriy hujjatlarga to'la mos keladi.

Ikkinchidan, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash O'zbekistonning zamonaviy davlat sifatida rivojlanish strategiyasining ajralmas qismi hisoblanadi.

Mamlakatimizda 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, mazkur sohaga alohida e'tibor qaratilmoqda.

So'nggi to'rt yilda millatlararo munosabatlar va din sohasida 50 dan ortiq qonun hujjatlari va 40 ga yaqin qarorlar qabul qilindi. Bu huquqiy hujjatlarning aksariyati fuqarolarning dini va millatidan qat'i nazar, huquq va erkinliklarini kengaytirish, shu jumladan, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish imkoniyatini oshirishga qaratilgan.

Masalan, diniy tashkilot faoliyatini tugatish to'g'risida qaror qabul qilish vakolatlari ijro hokimiyati — adliya organlaridan sudlarga o'tkazilib, ularning faoliyati erkinligining huquqiy kafolatlari mustahkamlandi. Diniy tashkilotni ro'yxatdan o'tkazish uchun davlat boji miqdori besh baravarga kamaytirildi, hisobotlarni taqdim etish davriyligi qisqartirildi. Bundan buyon diniy tashkilotlar faqat yilda bir marta hisobot taqdim etadi.

Shuningdek, 2019 yilda millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati kontseptsiyasi tasdiqlandi. SHu bilan birga, diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha bir qancha qarorlar qabul qilinib, unga ko'ra, mazkur sohada yagona davlat siyosatini amalga oshirish, fuqarolarning vijdon erkinligi kafolatlarini himoya qilish, turli millat va elatlar vakillari o'rtasida konstruktiv va o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantirish bo'yicha yangi tizim joriy etildi. Xususan, Vazirlar Mahkamasi huzurida millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi tashkil etildi, Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyati takomillashtirildi.

Uchinchidan, Harakatlar strategiyasi doirasida mamlakatimizda millatlararo va konfessiyalararo muloqotni rivojlantirish borasida institutsional yondashuv yo'lga qo'yildi.

Jumladan, Prezidentimizning 2018 yil 16 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, Din ishlari bo'yicha qo'mita huzuridagi Konfessiya ishlari bo'yicha kengashning yangi tarkibi tasdiqlandi. Kengash tarkibi 9 nafardan 17 nafar a'zoga — O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar vakillari hisobiga kengaydi. e'tiborli jihati, kengash a'zoligiga a'zolari oz sonli diniy tashkilotlarning rahbarlari ham kiritildi. Jamoatchilik maslahatlashuv organi hisoblangan mazkur kengashning asosiy maqsadi O'zbekistondagi mavjud diniy-ijtimoiy jarayonlarni muhokama qilish hamda tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mamlakatimiz hududida yashayotgan millatlar urf-odati hamda islom dinining madaniy va tsivilizatsion merosi, ma'naviy-falsafiy ahamiyatini chuqur o'rganish bo'yicha ishlar sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad — fundamental ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida diniy bag'rikenglik, millatlararo munosabatlarning tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish va uni bugungi kun sharoitida rivojlantirishdan iborat. Bu borada Islom tsivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Imom Moturidiy nomidagi xalqaro tadqiqot markazlari tashkil etildi.

Shu bilan birga, tegishli oliy ta'lim muassasalarida sifatli diniy ta'lim olish imkoniyati kengaymoqda. O'rta, oliy diniy ta'lim, magistratura, boshlang'ich doktorantura va doktoranturani o'z ichiga olgan diniy ta'limning besh bosqichli tizimi shakllantirildi. Islomiy ta'lim muassasalariga talabalarni qabul qilish kvotasi ikki baravar oshirildi. SHuningdek, Toshkent pravoslav seminariyasi va Toshkent xristian seminariyasi o'quv dargohlari ham o'z faoliyatini davom ettirmoqda.

To'rtinchidan, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida muhim o'rin egallay boshladi. Hukumat xalqaro tashkilotlar hamda ushbu sohadagi mutaxassislar bilan konstruktiv muloqot va hamkorlik o'rnatishga alohida e'tibor qaratmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari Zeyd Raad Al-Huseyn hamda Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Milliy ozchiliklar bo'yicha Oliy komissari Lamberto Zanierning mamlakatimizga tashrifi chog'ida mazkur sohada olib borilayotgan islohotlar muhokama qilindi va xalqaro mutaxassislar tomonidan bu boradagi o'zgarishlarga yuqori baho berildi.

Ahamiyatga molik jihati, millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni ta'minlash uchun barcha huquqiy asos hamda zarur sharoitlar yaratilgan.

Ayniqsa, har yili mamlakatimizda 16 noyabr – Xalqaro bag'rikenglik kuni keng miqyosda nishonlanib, turli diniy konfessiya vakillari, xorijiy davlat va xalqaro tashkilotlar mas'ullari ishtirokida turli seminar, ilmiy anjumanlar o'tkazilishi yaxshi an'anaga aylangan.

Shu ma'noda, so'nggi yillarda O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va din sohasida amalga oshirilgan keng ko'lamli islohotlar mamlakatda ushbu sohalarda yangicha yondashuv va strategik maqsadni birlashtirgan tizim shakllanishiga xizmat qildi. Mazkur tizimning muvaffaqiyati esa yurtimizda tinchlikni saqlash, fuqarolar xavfsizligini ta'minlash, barqaror rivojlanish uchun zamin yaratmoqda. Zero, zamonaviy davlatning bosh maqsadi jamiyatda hamjihatlik va barqarorlik, inson huquq va erkinliklarining samarali himoya qilinishini ta'minlashdan iborat.

Bu borada Asosiy qonunimiz — Konstitutsiya nafaqat jamiyat va davlat taraqqiyotini belgilovchi oliy darajadagi siyosiy-huquqiy hujjat, balki mamlakatimizda yashovchi har bir fuqaroning munosib turmush tarzini kafolatlovchi muhim asosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. // www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son farmoni. // https://lex.uz/uz/docs/-5841063
3. Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 15.11.2019 yildagi PF-5876-son Farmoni. https://lex.uz/docs/-45976622.
4. Ozodovna, T. D. (2022). "VIJDON ERKINLIGI VA DINIY TASHKILOTLAR TO'G'RISIDA"GI QONUNNING DINIY EKSTREMIZMGA QARSHI KURASHDAGI AHAMIYATI. *INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL*, *3*(7), 29-33.
5. Н.Алимов. Бош қомусимизнинг ҳаётбахш қудрати. Янги Ўзбекистон газетаси. 08.12.2020. https://yuz.uz/news/bosh-qomusimizning-hayotbaxsh-qudrati

YANGI O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISHDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O'RNI

Sherzod Saydaliyevich Karshiyev
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar"kafedrasi v/b dotsenti
sherzodkarshiyev81@gmail.com 974230605

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda millatlararo munosabatlarni rivojlantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o'rni haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль национальных и общечеловеческих ценностей в развитии межэтнических отношений в Новом Узбекистане.

Abstract. This article discusses the role of national and universal values in the development of interethnic relations in New Uzbekistan.

Jahonda xalqaro, millatlararo, konfessiyalararo hamkorlik va hamjihatlikni mustahkamlash ko'p jihatdan jamiyat hayotiga milliy mafkuraning umumbashariy tamoyillaridan biri bo'lgan bag'rikenglikning samarali joriy etilishiga bevosita bog'liq. Zero, so'nggi yillarda dunyoda diniy omil bilan bog'liq ravishda turli yo'nalishlardagi jarayonlar avj olib bormoqda. Ko'p hollarda murakkab va ziddiyatli, ba'zida esa qonli to'qnashuvlar bilan kechayotgan bunday voqea-hodisalar turli din vakillari o'rtasida toqat, hurmat, e'tibor va umuman hamkorlik ruhidagi aloqalarni shakllantirish va mustahkamlash ob'ektiv tarixiy zaruriyat ekanligini ko'rsatmoqda. Shu sababdan ham - xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat mamlakatimizda strategik vazifalardan biri sifatida belgilab olindi, shuningdek, BMT Bosh Assambleyasi 2018-yilning 12-dekabr oyida o'tkazilgan yalpi majlisda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qildi. O'zbekiston tomonidan ishlab chiqilgan hujjat loyihasi BMTning barcha a'zo davlatlari tomonidan bir ovozdan qo'llab-quvvatlandi. Mazkur rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi 2017-yil 19- sentiyabirda BMT Bosh Assambleyasining Nyu-Yorkdagi 72-sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev

tomonidan ilgari surilgan edi[92]. O' zbekistonda yangilanish davrida jamiyat ma'naviy hayotini sog'lomlashtirish va rivojlantirish, inson omiliga katta e'tibor berish eng asosiy vazifalardan biriga aylandi. "Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar davomida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy-madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi" deya ta'kidlagan edi O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.Karimov. Ma'naviyati yuksak darajada rivojlangan millatgina porloq istiqlol, buyuk kelajak uchun o'zida kuch-qudrat topa oladi. Ma'naviyati rivojlangan xalq va millat o'z-o'zini qadrlaydi, qaddini tik tutadi, o'tmishi bilan faxrlanadi, o'zligini anglaydi, kelajakka umidvorlik bilan qarab, ozodlik va mustaqillikning qadriga yetib, Vatan ravnaqi yo'lida fidoyilik ko'rsatadi. Xalqimizning ma'naviyatini tiklashda va rivojlantirishda milliy til va milliy madaniyat, milliy ong, milliy o'z-o'zini anglash, milliy his-tuyg'uni, milliy g'urur va iftixorni o'stirish katta o'rin tutadi. Xalqimizning mustaqallikni qo'lga kiritishi unutilgan ko'pgina qadriyatlar, meroslar qatorida birinchi navbatda mustaqilligimizni mustahkamlaydigan, uning qudratini oshiradigan yangi qadriyatlarni rivojlantirishni zaruriy holat qilib qo'ydi. Bu yangi ma'naviy qadriyatlar xalqimizning azaliy ezgu maqsadlarini ifodalab milliy istiqlol mafkurasida o'z aksini topdi. "Istiqlol mafkurasi polietnik O'zbekiston xalqining ezgu g'oya – ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish yo'lidagi asriy orzu-intilishlari, hayotiy ideallarini o'zida aks ettiradi". Xalqimizning ma'naviy ehtiyojlari shu yo'ldan og'ishmay borishi natijasida qondirilib boriladi. Barchaga ma'lumki, milliy g'oya (makura)millatning ma'naviy merosidan oziqlanadi va ayni paytda, uning ma'naviyati rivojlanishiga o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazadi. Endi mavzuimizdan kelib chiqqan holda, milliy g'oyaning umuminsoniy negizlari nimalarni o'z ichiga oladi, degan savolga javob berishga harakat qilamiz. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, umuminsoniylik tayyor holda osmondan tushadigan omil emas, u millatlarning ajdodlari tomonidan asrlar davomida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklardagi, yer yuzida yashayotgan barcha millat, elat va xalqlarning rivojlanish barcha bosqichlari ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan eng ilg'or qismlari asosida shakllanadi. Bunda millatning o'zi ham umuminsoniy qadriyat sifatida butun insoniyat uchun go'zallikning ramzi sifatidagi maqomining ahamiyatini ham alohida ta'kidlash lozim. Buning ma'no-mazmunini birgina o'zbek millati milliy g'oyasi va mafkurasidagi belgilab qo'yilgan quyidagi tamoyillarni keltirish orqali anglab olish mumkin.

92 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi // —Xalq so'zi, 2017 yil 20 sentyabr.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, demokratiya tamoyillariga asoslanadi; xalqimizning asrlar davomida shakllangan yuksak ma'naviyati, an'ana va udumlari, ulug bobokalonlarimizning o'lmas meroslaridan oziqlanadi; adolat va haqiqat, erkinlik va mustaqillik g'oyalari hamda xalqimizning ishonch va e'tiqodini aks ettiradi; yurt tinchligi, Vatan ravnaqi va xalq farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi; jamiyat a'zolarini, aholining barcha qatlamlarini O'zbekistonning buyuk kelajagini yaratishga safarbar etadi; millati, tili va dinidan qat'iy nazar mamlakatimizning har bir fuqarosi qalbida ona Vatanga muhabbat, mustaqillik g'oyalariga sadoqat va o'zaro hurmat tuyg'usini qaror toptiradi; jamoatchilik qalbi va ongiga fikrlar xilma-xilligi, vijdon erkinligi tamoyillariga rioya qilgan holda ma'rifiy yo'l bilan singdiriladi[93]. Milliy g‗oya (makura)har bir zamonga tegishli bo'lgan masalalarni har doim o'zida mujassamlantirgan holda zamon talabi va ehtiyojlariga mos ma'naviy bilimlarni oldinga surib kelgan. Milliy g'oyada hozirgi zamonga mos bo'lgan talablar asosida yangi davrga xos ehtiyojlar hisobga olingan. Bular milliy manfaatlarni, ehtiyojlarni o'zida qamrab olgan va xalq ma'naviyatiga to'g'ri keladigan milliy g'oyaning oldiga qo'yiladigan talablardir. Xalq ma'naviy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan holda istiqlol mafkurasi oldiga quyidagi talablar zarur qilib qo'yilgan: inson qalbi va ongiga ijobiy ta'sir etadigan tushuncha va tuyg'ular, go'zal va hayotiy g'oyalar tizimini o'zida mujassam etishi; millat, xalq va jamiyatni birlashtiruvchi kuch, yuksak ishonch e'tiqod manbai bo'lishi; har qanday ilg'or g'oyani o'ziga singdirish va har qanday yovuz g'oyaga qarshi javob bera olishi; zamon va davr o'zgarishlariga qarab o'zi ifodalaydigan manfaat, maqsad-muddaolarni amalga oshirishning yangi-yangi vositalarini tavsiya eta olishi. Bular asosida esa milliy istiqlol mafkurasida xalq ma'naviyatini boyitish, shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan mafkuraviy vazifalar qo'yiladi. Bular quyidagilar: mustaqil dunyoqarash va erkin tafakkurni shakllantirish; hur fikrli, mutelik va jur'atsizlikdan holi bo'lgan, o'z bilimi va kuchiga ishonib yashaydigan insonni tarbiyalash; odamlarimiz ayniqsa, yoshlarimizning irodasini baquvvat qilish, iymon-e'tiqodini mustahkamlashga xizmat qiladigan ma'naviy muhit yaratish; vatandoshlarimiz tafakkurida o'zlikni anglash, tarixiy xotiraga sadoqat, muqaddas qadriyatlarimizni asrab-avaylash, vatanparvarlik tuyg'usini kamol toptirish; xalqimizga xos bo'lgan iymon, e'tiqod, insof, diyonat, sahovat, halollik, mehr-oqibat, sharmu-hayo kabi fazilatlarni yanada yuksaltirish; mamlakatimizning polietnik xalqi ongi va qalbida "O'zbekiston–yagona Vatan" degan g'oyani shakllantirish va rivojlantirish. Milliy g'oya ozod insonni ulug'laydi, erkin fikr yuritishni targ'ib etadi, ilg'or umumbashariy g'oyalarga suyangan holda uni amalga

[93] Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – Toshkent: O'zbekiston, 2000. -44 b

oshirish uchun kurashga da'vat etadi. Milliy g'oya millat ma'naviy taraqqiyotini, uning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini ta'minlashning asosiy manbasi hisoblanadi. Millatning mustaqilligi, ozodligi, erkinligi, uning o'ziga xosligini esa faqat milliy g'oya, ularning moddiy kuchga aylanishi natijasida ta'minlash mumkin bo'ladi. Professor S.Otamuratovning quyidagi fikriga qo'shilamiz. "Milliy g'oya har bir insonning o'zini anglashi jarayonida shakllana boshlaydi. Insonning shaxs sifatida shakllanishi esa uning o'zini anglashidan boshlanadi. ...Milliy g'oyaning ta'sir doirasi nihoyatda keng bo'lib, u millatning o'ziga xosligini saqlab turish, millat manfaatlari yo'lida millat vakillarini birlashtirish, uyushtirish va taraqqiyot yo'nalishlarini belgilash kabilarga o'zining ta'sirini o'tkazib turadi"[94]. Milliy g'oyaning tarixiy, falsafiy ildizlari uning tamoyillari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning asosiy tamoyillaridan biri insonparvarlik g'oyasi bilan bog'liq ekanligini e'tiborga olish zarur.

REFERENCES

1. Азизхонов А., Мусаев О., Хабибуллаева Д., Эгамбердиева У., Набиев Ғ., Орифхўжаев С. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиѐт. –Тошкент: ―ДИТАФ, 2001. –335 б.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi // ―Xalq so'zi, 2017 yil 20 sentyabr.
3. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарорлик тараққиѐт йўлидан. 6- жилд – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 125 б.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. -6 б.
5. Отамуратов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. –Тошкент: Академия, 2005. -25 б. 6. Убайдуллаева Р.А., Ата-Мирзаев О.Б. Изучение общественного мнения в Узбекистане: теория, методика, практика. Ташкент: ―IQTISOD MOLIYA, 2014. –500 с.

[94] Otamuratov S. Milliy rivojlanish falsafasi. –Toshkent: Akademiya, 2005. -25 b.

HADIS YODLASHDA KOGNITIV STRATEGIYALARNING AHAMIYATI

Mahfuza Husenovna Sa'dullayeva
CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi:
sadullaevamahfuza5@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hadislrni yodlash jarayonida kognitiv strategiyalardan foydalanib eslab qolishning turli ko'rinishdagi metod va usullari, ularning ushbu metodlar orqali eslab qolishning ahamiyati yoritilgan. An'anaviy o'rganish uslublaridan foydalangan holda, zamonaviy kognitiv ishlab chiqarishlar orqali qiyosiy tahlil qilingan. Bugun aynan yodlash strategiyalarining talim tizimiga kiritilishi hamda ularni har bir pedagogik va zamonaviy kognitivlik bilan bog'lash zarurati tug'ilmoqda. Zero zamonaviy ta'lim metodlari va an'anaviy metodlarni qiyosiy taqqoslab integratsiya qilish ta'lim sifatiga ta'sir o'tkazadi. Amaliy tajribalar esa kontekstual metodlar orqali o'quvchilar xotirasini chuqurroq rivojlantirish, hadislarni ma'nosi bilan eslab qolib yod olishlariga yordam beradi. Maqolamizda aynan shu jihatlarga e'tibor qaratdik.

Kalit so'zlar: hadis, kognitiv strategiya, yodlash, pedagogika, ta'lim, psixologiya, xotira, kontekstual metod, kreativ, konteks, metakognitiv.

Annotation.

This article highlights the different visual methods and methods of remembering hadislr using cognitive strategies in the memorization process, their importance in remembering through these techniques. Comparative analysis has been done through modern cognitive productions, using traditional learning styles. Today it is precisely the need to include memorization strategies in the talim system and connect them with each pedagogical and modern cognitivism. Zero modern educational methods and comparative integration of traditional methods affect the quality of Education. Practical experiments, on the other hand, help students develop their memory more deeply through contextual methods, remembering and memorizing hadiths with meaning. In our article, we focused on exactly these aspects.

Keywords: Hadith, cognitive strategy, memorization, pedagogy, education, psychology, memory, contextual method, creative, context, metacognitive.

Аннотация. В этой статье рассматриваются различные формы и методы запоминания хадисов с использованием когнитивных стратегий в процессе запоминания хадисов, а также важность их запоминания с помощью этих

методов. Он был сравнительно проанализирован с помощью современных когнитивных технологий с использованием традиционных методов обучения. Сегодня именно внедрение стратегий запоминания в систему обучения и необходимость связать их с каждым педагогическим и современным познанием. Ноль интеграция современных методов обучения и традиционных методов путем их сравнительного сопоставления влияет на качество образования. С другой стороны, практические эксперименты с помощью контекстных методов помогают учащимся глубже развить свою память, запоминая хадисы со смыслом. Именно на эти аспекты мы и обратили внимание в нашей статье.

Ключевые слова: хадис, когнитивная стратегия, запоминание, педагогика, образование, психология, память, контекстный метод, креатив, контекст, метакогнитивный.

KIRISH

Yangi O‘zbekistonning asosiy strategiyalaridan biri sifatida “Uzluksiz ta’lim tizimida ijtimoiy fanlarni o‘qitish tartibi va tamoyillari to‘g‘risida” qonun ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etish lozimligi aytilgan. Bu yo‘nalishda prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan “2022-2030 yillarda O‘zbekiston Respublikasining uzluksiz ta‘lim va tarbiya sohasini gumanitarlashtirish strategiyasi”[95] yaratilishi va amalga oshirilishi tavsiya etildi. Bunda ta’lim va tarbiyaning o’rni teng. Bilim oluvchilarning egallagan bilmlarini tarbiya asosiga singdirgan holda beraolishlik va bunda islom ilmida, ta’limda, tarbiyada hadislar katta ahamiyatga ega. Hadislar islom ilmining asosi bo‘lib, musulmonlarning e’tiqodi, axloqi va ijtimoiy hayotiga yo‘naltiruvchi manbadir. Bu hadislarni yodlash, ayniqsa, ta’lim oluvchilar uchun ilmiy va axloqiy zaruratdir. Ammo hadislarni oddiy takrorlash asosida yodlash ko‘p vaqtinchalik eslab qolishga olib keladi. Shu bois, zamonaviy ta’lim metodlarida xotirani mustahkamlash va yod olingan ma’lumotlarni saqlash uchun kontekstual mahsulotlar afzal deb qaralmoqda. Bu metodlar zamonaviy, kreativlik va qiziqarli tarzda ishlab chiqilsa samarasi ham natijali bo’ladi.

Islom ilmining asosi bo‘lgan hadislar milliy diniy, balki tarixiy va axloqiy manba sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Hadislarni yodlash — bu ilmiy amaliyot, balki iymon va xotirani mustahkam bir kuchini talab qiladigan jarayonidir.

Hadislarni samarali yodlash uchun kognitivlik pedagogikada keng qo‘yilgan strategiyalarning ahamiyati va ularning tahliliga e’tibor qaratamiz.

Kognitiv strategiyalar, hadis yodlash jarayonida yangi bir g‘oyalar va texnika sifatida o'zini oqlamoqda. An’anaviy yodlash (ko‘p marta o‘qish) usuli qisqa

[95] Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. “Ўзбекистон”, 2021. -Б. 233

muddatli xotirani ishga solsa, kognitiv strategiyalar hadis matnini chuqurlashtirishga, uzoq xotiraga o'tkazishga xizmat qiladi. Bu esa ta'lim jarayonlarida xotirani sifatli talabalarda bilimlarning erkinligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kontekstual metod asosida hadis yodlashning umumiy bosqichma-bosqich ko'rsatkichlari:

1. Hadis
2. Tarixiy kontekstga e'tibor
3. Asosiy omillarni jamlash
4. Vizualizatsiya
5. Yod olish va takrorlash
6. Amaliyotda qo'llash usullarini ishlab chiqish.

Bu yordamlar oddiy o'quv xotirasini chuqur va tizimli xotiraga beradi.

Tashkil etilgan ushbu jarayon orqali mavjud bilimlarni yoki yangi ma'lumotlarni chuqurroq va uzoqroq xotirada saqlash yo'llarini tizimli amalga oshiramiz. Qofiya. Assotsiatsiya, Akrostik loki kabi usullar bu strategiyani qo'llab quvvatlash uchun muhim metodlar[96].

Kognitiv strategiyalarni usullarda qo'llash

1. Takrorlash va bo'lib o'rganish (oraliq takrorlash): Talabalarga hadis matnlarini qismlarga bo'lib, vaqt oralig'ida takrorlash topshirildi. Bu usul Ebbinghausning "Unutish egri chizig'i" nazariyasiga asoslanadi[97].

2. Assotsiatsiya va xotira qurilmalari (mind-mapping): Har bir hadis muayyan obraz (rasm, so'z, voqea) bilan bog'landi. Masalan, Ilm olish to'g'risidagi hadisini niyat qilish ramzi bilan assotsiatsiya qilish.

3. Kontekstual yodlash: Hadislar voqealari, tarixiy shaxslar yoki sahobalar bilan bog'liq holda o'rganildi. Bu talabalarda hadisning mazmuni va o'rni haqida kengroq tasavvur hosil qilishlariga yordam beradi.

4. Metakognitiv yaratuvchi**:** Talabalar o'z yodlash uslublarini tahlillar, o'zlarining samarali strategiyalarini topishga undaladilar.

Xulosa. Kognitiv strategiyalarni hadis yodlashda qo'llashning ahamiyati va roli katta buni yuqooridagi qator strategiyalar orqali ko'rib chiqdik. Bunda: biz mavjud bilimlar va yod olinishi zaruru bo'lgan matn, voqealarni esab qolish va xotiramizda saqlashda keltirilgan va tavsiya qilinayotgan misollardan foydalansak bo'ladi: Kognitiv yaratish asosida maxsus metodik qo'llanma ishlab chiqilishi. Hadis yodlashda assotsiativ va kontekstual o'rgatish dasturlari joriy etilishi. Xotirani rivojlantiruvchi treninglar tashkil etilishi tavsiya etiladi.

[96] S.A.Toshtemirova, F.Sh.Ilmurodova, M.H. Sa'dullayeva /Tarix o'qitish metodiksi: darslik/-Toshkent: Yangi Chirchiq prints", 2023.-145b.

[97] Ebbinghaus– "Unutish egri chizig'i". 1885y

REFERENCES

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent. "O'zbekiston", 2021.
2. S.A.Toshtemirova, F.Sh.Ilmurodova, M.H. Sa'dullayeva /Tarix o'qitish metodiksi: darslik/-Toshkent: Yangi Chirchiq prints", 2023.-145b
3. Ebbinghaus– "Unutish egri chizig'i". 1885y

ZAMONAVIY JAMIYATDA OMMAVIY VA XOS MUTOLAANING SOTSIAL XUSUSIYATLARI

Dulanbayeva Oygul,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Sotsiologiya kafedrasi katta o'qituvchisi Sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ommaviy va xos mutolaaning sotsial xususiyatlari ilmiy nazariy xulosalarga asoslangan holda ochib berilgan. Shuningdek, ommaviy va elitar mutolaaning o'zaro tafovutlari san`at asarlarining omma va xos san`atga ajralishidan kelib chiqishi ko'rsatilgan. Bundan tashqari, maqolada mutola madaniyatining sotsiologik xususiyatlari ham keltirib o'tilgan.

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрыты социальные особенности публичного и конкретного чтения, основанные на научных теоретических выводах. Также показано, что различия между публичным и элитарным чтением проистекают из разделения произведений искусства на публичное и конкретное искусство. Кроме того, в статье представлены социологические особенности культуры чтения.

ANNOTATION

In this article, the social characteristics of the mass and specific mutation are revealed based on scientific theoretical conclusions. It has also been shown that the discrepancies between public and elitist Mutola stem from the separation of works of art into public and specific art. In addition, the article also cites the sociological features of mutola culture.

Mutolaa avvalambor ma'naviy hodisa bo'lib, u inson fenomeni bilan bevosita bog'liq kontekstual voqelik hisoblanadi. Aytish mumkinki mutolaa, keng ma'noda madaniyat – faqat insonga xos hodisa hamdir. Ayni paytda, ular insonni tabiatdan ajralib chiqqan va endi faqat sun'iy madaniy muhitda yashovchi noyob mavjudot sifatida belgilaydi. Bu muhitdan tashqarida inson mavjud bo'la olmaydi.

Har qanday inson normal hayot kechirishi uchun oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy singari zarur bo'lgan axloqiy me'yorlar va qadriyatlarga muhtojdir. Hayotni faqat moddiy ne'matlarga ega bo'lishga intilish bilangina cheklab bo'lmaydi, chunki

buyumlar faqat ma'lum bir vaziyatda ramzlar va belgilar vazifasini bajarishi mumkin, ammo o'z-o'zicha hech qanday ma'noga ega emas.
Shu bois mutolaa, muayyan shakl, hajmga ega bo'lgan belgilar bilan bir qatorda ma`naviy, ruhiy ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat tafakkur tarixidan ma`lumki, aksariyat mutafakkirlar mutolaa hodisasini ikki turga, aniqrog'i, omma va xos mutolaa shakliga ajratadilar. Bu ajratish avvalambor umuman san`atning omma va xos doiralariga bo'linishi bilan shartlanadi. Zotan san`at dunyoni idrok qilishning o'ziga xos shakli hisoblanadi. Bu ma`noda u jamiyatda ustun bo'lgan dunyo qarashiga bog'liq va o'zi ham unga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Olam manzarasi badiiy axborotning negizini tashkil etib, san'at mazmuniga singib ketadi va uni o'ziga xos tarzda shakllantiradi[98]. Olam manzarasi san'at asarini idrok etishning muayyan yo'lini ham belgilaydi. Badiiy ong orqali olam manzarasi badiiy madaniyatning tuzilmaviy tizimiga bilvosita ta'sir o'tkazadi. San'at olamining hozirgi davrdagi differensatsiyasi ma'lum ma'noda bir paytlar sodda va tartibli bo'lgan koinot manzarasining murakkablashuvi va nomutanosiblashuvi oqibati саналади.

San'at tarixini durdonalar tarixi sifatida tasvirlash odat tusiga kirgan. Biroq sotsiologik nuqtai nazardan bu maqbul emas: jamiyatning badiiy hayoti faqat cho'qqidagi yutuqlardan iborat emas[99]. San'at barcha ijtimoiy qatlamlarning talab va didlariga juda moslashuvchan tarzda javob beradi hamda kundalik ongning ko'plab ehtiyojlarini qondirish, turmush va bo'sh vaqtni badiiy shakllar bilan boyitishga qaratilgan asarlarni yaratadi. Bu ehtiyojlar bir-birini almashtiruvchi etnik xulq-atvor stereotiplari, an'analar, turmush tarzi va boshqalarga bog'liq. Durdonalar - madaniyatning "oltin xazinasi" bo'lib, ustuvor yo'nalishlar va umuminsoniy ma'naviy qadriyatlarning ma'lum darajada davomiyligi bilan tavsiflanadi. Ommaviy san'at bunday davomiylikka ega emas. U funksional bo'lib, ijtimoiy kayfiyatlarning ustunligi va o'zgarishiga moslashuvchan javob beradi, an'anaviy ijtimoiy-psixologik qarashlarni, odatiy ramziylikni qo'llab-quvvatlaydi, ijtimoiy va shaxsiy hayot stereotiplarining takrorlanishini ta'minlaydi. Ammo ommaviy va yuksak san'at o'zaro ta'sir ko'rsatadi. Ommaviy san'at durdona asarlar paydo bo'lishining asosi, poydevoridir. Agar san'at asariga faqat estetik mezonlar (til yangiligi, o'ziga xosligi, muallif uslubi va boshqalar) nuqtai nazaridan emas, balki unda o'z davrining ijtimoiy psixologiyasi hodisasini ko'rishga harakat qilinsa, u (san'at asari) tasodifiy yoki ahamiyatsiz bo'lib ko'rinmaydi.

[98]Введение в социологию искусства / Е.В.Дуков, В.С.Жидков, Ю.В.Осокин, К.Б.Соколов, Н.А.Хренов. — СПб., 2001.

[99] Горомов Е.С. Природа художественного творчества. — М., 2002

San'at azaldan elitar ya`ni , xos doiralarga mo'ljallangan va ommaviy turlarga bo'linib kelgan. Elitar san'at nozik didli bilimdonlar uchun yaratiladi. Uning hayotiyligi yorqin ta'sirlarga bog'liq emas. U dunyoni uning tanish va notanish, noaniq tomonlarining uyg'unligida chuqur anglashga qaratilgan[100]. Bunday turdagi asarning mazmunini oldindan aytib bo'lmaydi, u xotirada ko'plab assotsiatsiyalar, nozikliklar va ramzlarni jamlashni talab etadi. O'qib bo'lingach, ko'plab muammolar yechilmay qolishi mumkin, bu esa yangi muammolar va unga yechimlarni keltirib chiqaradi.

Ommaviy san'at oddiy o'quvchi, tinglovchi va tomoshabinlarga mo'ljallangan. Ommaviy aloqa vositalari (kino, televideniye, radio) paydo bo'lishi bilan u keng tarqaldi. Bu vositalar tobora ko'proq odamlarga madaniyatga qo'shilish imkonini bermoqda. Natijada, ommaviy adabiyotning ulkan tirajlari va ommaviy auditoriyaning didini o'rganish zarurati paydo bo'ldi.

Ommaviy san'at asarlari folklor, mifologik va xalq og'zaki ijodi na`munalari bilan chambarchas bog'liq. Barqaror ommaviy janrlar asosida ma'lum arxetiplarga borib taqaladigan va umumahamiyatli formulalar, badiiy universaliyalarni o'z ichiga olgan syujet tuzilmalari yotadi[101]. Bunday syujet qurilmalarini elitar san'atda ham ko'rish mumkin, ammo u yerda ular ommaviy san'atdagi kabi pasaytirilmagan, balki yuksaltirilgan.

Sotsiologlar ommaviy o'quvchilarga yoqadigan mavzu va syujetlarni quyidagicha tavsiflaydilar. Misol uchun, Rossiyadagi dastlabki o'qish tadqiqotchilari ham dehqonlarga romanlarda quyidagilar yoqishini ta'kidlaganlar: vatanparvarlik, dinga, podshohga, vatanga muhabbat, burchga sadoqat, qahramonlik, jasorat, urushda mardlik, rus qahramonligi va hokazo[102]. Ommaviy san'at asarlari tuzilishining bir xilligi qadimiy maishiy, diniy yoki boshqa faoliyatga borib taqaladi. Bunday kuzatishlar bir turdagi hikoyalarning tarixiy ildizlarini o'rganish va jamoaviy fantaziyalar rivojlanishidagi ma'lum qonuniyatlarni aniqlash asosida amalga oshirildi. Yuqori darajadagi standartlashtirish tabiiy ehtiyojidan kelib chiqadi.

Ommaviy san'at - eskapistik xususiyatga ega, ya'ni real dunyo ziddiyatlari va qarama-qarshiliklarini chuqur tahlil qilishdan qochadigan san'atdir. Bundan tashqari, tanish tuzilmalar kutish hissini uyg'otadi, u oqlanganda esa tanish shakllarni anglashdan qoniqish va qulaylik hissi paydo bo'ladi. Rasmiylik tamoyili mavzuning badiiy variatsiyasi bilan uyg'unlashadi. O'ziga xoslik, agar u kutilgan tajribalarni sezilarli darajada o'zgartirmasa, qabul qilinadi. Individual talqin noyob va

[100] Книга и чтение в зеркале социологии / Сост. В.Д.Стельмах. — М., 2004.
[101] Кривцун О.А. Эстетика. — М., 2001.
[102] Миронова М.В. Психология и социология чтения: Учеб. пособие для студ. 3 курса специальности 021500 «Издательское дело и ре- дактирование». — Ульяновск, 2003. — 67 с.

takrorlanmas xususiyatlarga ega bo'lishi lozim. Stereotiplarni jonlantirish usullari mavjud: qahramonga stereotipga zid xususiyatlarni kiritish. Variantlar syujetni buzmasligi kerak. Bu yangi shaklning ma'lum bir davrdan tashqariga chiqishi va keyingi avlodlarning unga bo'lgan qiziqishini saqlab qolishi orqali namoyon bo'ladi.

Ommaviy san'at asarlari darhol va yorqin hissiy kechinmalarni uyg'otadi. Biroq ommaviy san'atni past sifatli deb bo'lmaydi. U shunchaki boshqa vazifalarni bajaradi. Qolipli hikoya noaniqlikdan xayoliy, ammo baribir aniqlikka o'tishga yordam beradi. San'at olamidagi hayot o'zining yashirin sabablarini anglashni talab qilmaydi, ularni niqoblaydi yoki yashirin istaklarni tan olishga to'sqinlik qiluvchi to'siqlarni kuchaytiradi. Ommaviy janrlar ko'plab muammolarning hal etilmasligi va noaniqligini badiiy modellashtirish bilan almashtirib, mavjud ijtimoiy yo'nalishlar va qarashlarni mustahkamlaydi.

Elitar adabiyot esa ko'pincha ommaviy o'quvchi uchun ma'nosiz so'zlar to'plami bo'lib tuyuladi. Uning elitarligi ozchilik uchun mo'ljallanganligida emas, balki ko'pchilik uchun tushunarsizligidadir. Bu yerda muammo ikki yoqlama mazmunga ega. Chunki, o mmaviy kitobxon avvalo estetik vazifalarni hal etuvchi asarlardan yuz o'girdi (ularni hal etmay turib, eng muhim hayotiy muammolarni chuqur o'rganib bo'lmasligini tushunmadi). Ikkinchi tomondan, "ilg'or" yozuvchi omma uchun tushunarli bo'lishni o'ziga or deb biladi. Bunday sharoitda hatto "haqiqiylik"ning ko'pchilik o'zini "oliy"ga daxldor deb hisoblaydigan yashirin mezoni qaror topdi: qanchalik tushunarsiz bo'lsa, shunchalik mukammal hisoblanadi. Ko'pchilik uchun haqiqiy adabiyot, birinchidan, juda zerikarli (maktab xotiralaridan), ikkinchidan, mutlaqo hayotdan yiroq, tushunarsiz narsadir.

Shu bilan birga, elitar adabiyot vaqt o'tishi bilan ommaviy adabiyot toifasiga o'tishi mumkin, ya'ni uni maxsus tayyorgarliksiz (masalan, oliy gumanitar ma'lumotsiz) odamlar ham bemalol tushuna oladilar. Bu esa, o'z navbatida omma va elitar asarlar o'rtasidagi chegara g'oyat shartli ekanligini bildiradi.

REFERENCES

1. Введение в социологию искусства / Е.В.Дуков, В.С.Жидков, Ю.В.Осокин, К.Б.Соколов, Н.А.Хренов. — СПб., 2001.
2. Горомов Е.С. Природа художественного творчества. — М., 2002.
3. Книга и чтение в зеркале социологии / Сост. В.Д.Стельмах. — М., 2004.
4. Кривцун О.А. Эстетика. — М., 2001.
5. Миронова М.В. Психология и социология чтения: Учеб. пособие для студ. 3 курса специальности 021500 «Издательское дело и ре- дактирование». — Ульяновск, 2003. — 67 с.

ALI SAFIY DUNYOQARASHIDA RATSIONALIZM VA IRRATSIONALIZM ELEMENTLARI

Umid Mavlyanov,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Guliston davlat universiteti Tarix kafedrasi mudiri
e-mail: mavlyanovun@gmail.com

Аннотация. Мақолада темурийлар ренессанси даврининг етук алломаларидан бири бўлган Фахруддин Али Сафий илмий меросининг асосий жиҳатлари ёритилган. Шунингдек, аллома асарларида борлиқ ва билиш муаммосининг қўйилиши, билиш назариясида рационализм ва иррационализм усулларидан мутафаккирнинг фойдаланганлиги келтирилган.

Калит сўзлар. Ренессанс, Али Сафий, аллома, фалсафа, маънавият, билиш, рационализм, иррационализм.

Аннотация. В статье освещаются основные аспекты научного наследия Фахруддина Али Сафи, одного из видных ученых эпохи Тимуридского Возрождения. Также в трудах мыслителя анализируется проблема бытия и познания, использование мыслителем методов рационализма и иррационализма в теории познания.

Ключевые слова. Ренессанс, Али Сафи, аллома, философия, духовность, знание, рационализм, иррационализм.

Abstract. The article highlights the main aspects of the scientific heritage of Fakhruddin Ali Safi, one of the mature scientists of the Timurid Renaissance. Also, Alloma's works mention the problem of being and knowledge, the thinker's use of methods of rationalism and irrationalism in the theory of knowledge.

Key words: Renaissance, Ali Safi, alloma, philosophy, spirituality, knowledge, rationalism, irrationalism.

Ўзбекистон азалдан улуғ олиму фузалолар, буюк алломалар юрти эканлиги илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилган. Юртимиз ҳудудида бир неча марта юксак тараққиёт, юксак маънавий ривожланиш давлари юз бериб, улар ҳақли равишда Ренессанс атамаси билан таърифланган. Ана шундай уйғониш даврининг бир босқичи – иккинчи Уйғониш, Ривожланган Ренессанс даврлари билан номланаётган Темур ва темурийлар даври эканлиги ҳам эътироф этилмоқда.

Темурийлар ренессанси даврининг етук олимларидан бири бу Фахруддин Али Сафийдир.

Маълумотларига кўра, Али Сафий 1463 йил 12 февралда Ҳиротда Ҳусайн Воиз Кошифий оиласида туғилган. У бошланғич таълимини ўз отасидан, сўнгра маҳалла мактабида олган. Али Сафийнинг етук олим бўлиб шаклланишига отасининг таъсири катта бўлган.

Али Сафийнинг ижодий фаолияти XV асрнинг 70-йилларида шаклланган. У Жомий ва Навоийларнинг маслаҳатлари билан 1474-1489-90 йилларда Хожа Аҳрорнинг котиби, мурид, маслакдоши бўлиб, у билан бирга фаолият кўрсатган. 1490 йилда Султон Ҳусайн Бойқаро уни Ҳиротга таклиф этган ва давлатнинг бош воизи лавозимига тайинлаган. У Ҳиротнинг барча машҳур мадраса, масжид ва хонақоҳларида ислом, шариат арконларидан дарс бериши билан бир қаторда, хожагония-нақшбандия тариқати таълимоти ва амалиётининг билимдони, фатво бера оладиган юксак нуфузли давлат ва дин арбоби сифатида эътироф этилган.

Биз таҳлил этган бирорта манбада Али Сафийнинг шахсий ҳаёти, оиласи, фарзандлари ва яқинлари ҳақида ҳозирча аниқ маълумот йўқ. Бироқ, «Рашаҳоту айнил ҳаёт» асарида у ўзининг Саъдуддин Қошғарийнинг тўнғич ўғли Хожаи Калоннинг қизига уйланганлигини, Жомийга божа бўлганлигини ёзган [1: 212]. Бу эса, унинг оила қурганлиги, лекин Навоий таъкидлаганидек, «дардманд шева», «фоний сифат»лиги учун фарзанд кўрмаганлигининг далилидир.

Биз Али Сафийнинг отаси, устозлари, замондошларининг унинг фаолияти ҳақидаги эътирофларини қиёсий таҳлил этиб, Али Сафийнинг ўз даври илму маърифатининг тарғиботчиси сифатида эътироф этилганига гувоҳ бўлдик, аллома илмий меросининг таҳлили асосида қуйидаги 13 та асари борлигини аниқладик: 1. «Рашаҳоту айнил-ҳаёт» (Ҳаёт булоғи томчилари); 2. «Латоиф ут-тавоиф» (Тоифалар лутфлари); 3. «Маҳмуд ва Аёз»; 4. «Анис ул-орифийн фил-маваиз» (Панд-насиҳатда орифлар дўсти); 5. «Туҳфат ул-хоний»; 6. «Ҳирз ул-амон мин фаттан уз-замон» (Замон шумликларидан омон сақловчи тумор); 7. «Одоб ул-асҳоб» (Дўстлар одоби); 8. «Кашф ул-асрор» (Сирларни кашф этиш); 9. «Усули нақшбандиййа»; 10. «Фарасномаи Сафий»; 11. «Лавоиҳ-ул-қамар» («Ойнинг кўринишлари»); 12. «Асрори Қосимий»; 13. Луғати Али Сафий.

Али Сафийнинг ўзи мунтазам ўрта аср мусулмон олий маълумотига эга бўлганлиги, яъни мадраса таълимини тўла ва мукаммал олганлиги – зоҳирий илмлар соҳиби бўлганлиги, бунга параллел равишда ботиний, диний-ирфоний орифлик таълимини пирлари Хожа Аҳрор, Абдураҳмон Жомий қўлида ирфоний – иррационал илмларни ҳам тўла, мунтазам ва мукаммал эгаллашига монелик қилмади. Аксинча, Али Сафий таълим олиш жараёнида диний-

ирфоний билишни дунёвий, рационал билиш билан уйғунлаштириш имкониятларининг шундай беқиёс намунасини кўрсатди. Бу ҳатто бугунги кунда дунёвий, рационал билиш билан иррационал билиш имкониятларини уйғунлаштириш, уларнинг бир-бирларини тўлдириш зарурлиги кун тартибига қўйилаётган, лекин, буни амалга оширишга ҳали эришилмаган кунларимизда ҳам ҳайратомуз, ҳам ирбатомуздир. Зеро, Али Сафий ҳам рационал, дунёвий илмларда, ҳам диний-илоҳиёт, тасаввуфий-ирфоний, иррационал илмларда энг ўткир зако, ақл, билим ва салоҳиятга эга эди [5]. У икки соҳада ҳам ўзини тўла намоён эта олган. Буни «Рашаҳоту айнил-ҳаёт», «Анис ул-орифийн фил-маваиз», «Латоиф ут-тавоиф» каби асарларида тасаввуфий-ирфоний муаммолар, ботиний билиш усуллари, воситаларини чуқур, нозик жиҳатларигача муфассал баён, таҳлил этиб бера олганлигида ҳам кўриш мумкин. Бундан ташқари, Али Сафий ўзининг «Ҳирз-ул-амон мин фитан-ул-замон» номли асарида «Қуръони каримнинг ҳарфлари, суралари, оятларининг шифобахшлиги, фойдалари, хос оятлар ва ҳадиси шарифлар ҳақида», улар асосида инсон тақдирини башорат қилиш, унинг саломатлиги имкониятларининг иррационал асосларини қидириб топиш, улардан фойдаланиш йўллари, усул ва воситаларини тадқиқ этган.

Шунингдек, Али Сафийнинг «Латоиф ут-тавоиф» асарида дунёвий, зоҳирий, диний илмлар, адаб илмлари, «юнон илмлари» деб аталган мантиқ, фалсафа, бошқа табиатшунослик илмлари чуқур ва кенг қамровли асосланган. Бизнингча, бу асардаги илмий-фалсафий, мантиқий фикрлаш усулларига оид ғоялар замонавий фалсафанинг назарий асоси сифатида муҳим аҳамиятга эга. Масалан, асарнинг «Тиб ва Қуръон» номли ҳикматида «Тиб Каломуллонинг қаерида ёзилган?», деб софистик ва риторик савол берган кишининг мақсадини яхши тушунган ҳакимнинг мантиқий тўғри жавоби баён этилган. «Ўша ердаки, -деди ҳаким, -енг, ичинг, аммо исроф қилманг (деган жойида). Яъни кўп еманг, чунки ҳар қандай касалликнинг боши кўп овқат ейишдадир», [2: 12] деган фикрлари ҳозирги даврда соғлом турмуш тарзига риоя қилиш бўйича давлат сиёсатининг устувор йўналишларига мос.

Али Сафийнинг ўз даври фалсафаси ва айниқса, мантиқ илмининг билимдони эканлиги унинг мантиқий исбот усулларини мураккаб диний-илоҳий, тасаввуфий баҳс-мунозараларда самарали қўллай олганлигида намоён бўлади. У сиёсий муаммоларда ҳам мантиқий исбот усулларини қўллаш йўли билан ечиш имконини исботлаган. Масалан, «Латоиф ут-тавоиф» асаридаги «Ислом ва таом» деб аталган ҳикматида софистик савол ва унга мос жавобларда [3: 72] Сайфиддин Аҳмаднинг фаолиятига баҳо берган ва унинг Жомийга муносабатини мантиқий исбот усуллари, шу жумладан, аслида исбот

усули ҳисобланмайдиган софистик «исбот усуллари» билан асослаган ва ўз фикрларини «Латоиф ут-тавоиф» ва бошқа асарларида давом эттирган. Демак, Али Сафийнинг илм ва мантиқ тўғрисидаги қарашларида дунё ва унинг қонунларини инсон ўз ақлу-заковати билан билиши мумкинлиги, уларни тўғри тушунтириб, исботлаб бера олиш имкониятлари асосланган. Бизнинг фикримизча, у мантиқ инсон ақлу заковатининг кучи билан бахт-саодатга эришиш, хайрли савобларни топиши мумкинлигига ишонган.

Айни пайтда, Али Сафий ўз даврининг нақлий ва ирфоний билиш даражасини конкрет илмий, формал-мантиқий билиш (шариат, фиқҳ исбот усуллари)дан устун қўйган фарзанди бўлганлиги учун илмни жуда кенг – ақлий, нақлий, васл-назар (яъни иррационал) ва ассоциатив тафаккур усул, восита, йўлларини қамраб олувчи сифатида таърифлаган. Масалан, у мантиқ, калом, тафсир, таъвил, араб тили ва бошқа зоҳирий, расмий илмлар (илми қол, илми зоҳир, улуми расмий ва ҳ.к.), шу жумладан, «ғайри арабий» илмлар, қадимги юнон табиатшунослиги, фалсафий илмларни эгалламасдан туриб инсон бирон нарсага эриша олмаслигини [1: 170-229], шунингдек, маъносиз баҳс-мунозара, фалсафа ва мантиқдаги схоластик баҳс аслида инсон ақли ва билими устидан зулм эканлигини таъкидлаган. «... бир куни Ҳазрати Шайх (Алоуддин Аттор) мандин сўрадиларким: «Зулм на нимарса турур?» Ойтдум: «Ваъз этмак бир нарсани ғайри мавзеъда». Ойтдиларким: «Кўнгул Ҳақ таолонинг ёдкардига маҳтал турур, Ҳақдин бошқа ҳар нимарсани ул жойда қўйсалар зулм бўлур». Бошқа бир баҳс-мунозарада Мавлоно Алоуддин Аттор келтирган маълумотларни Али Сафий баён этиш баробарида фақиҳнинг: «Оё, ман зулму ситам қилурманмиким, халослиқ истарсиз. Балким ман сизнинг сўзингизга шубҳа этарман, жавоб бермак керактур» [1: 232-233], деб, илмий баҳсларда ошкораликнинг зарурлигини очиб берган.

Али Сафий билишнинг ақлий билиш даражасидан юқори турувчи иррационал кўринишлари, усул, воситалардан «илми ладуний», «илми ҳол», «улуми нақлий», «илми кашф», «улуми ботиний», «авлиёлар илми», «жазбаи улуҳият», «ҳикмати илоҳий», «илми назар», «ҳаққ-ул-яқийн», «илми ботин», «қўлдан-қўлга бериладиган илм», «Аллоҳ таолонинг ўз илми», «илми муроқаба», «илми робита» каби ўнлаб кўриниш, соҳа, усул, воситаларини келтириб ўтади, ҳар томонлама асослайди [4]. Уларни муайян тизим шаклига келтириш, таснифлаш, ўзига хослигини кўрсатиш, инструментарийси, усул ва воситаларини аниқлаш махсус тадқиқотлар олиб боришни талаб қилади. Али Сафий, шунингдек, «Рашаҳоту айнил-ҳаёт»да «илми яқин", «илми қол», яъни зоҳирий, бу дунё илмлари, расмий илмлар билан ботиний илмлар – илми ботин, илми ҳол, илми ладуний, кашф, жазба илмларининг фарқи, уларнинг ўзига

хосликлари, афзаллик, устунликлари, қусур, камчиликларини ҳам кўрсатиб, асослаб беришга интилган.

Хулоса сифатида шуни таъкидлашимиз лозимки, Али Сафий илмий меросининг йўналишлари ҳам дунёвий, ҳам диний-ирфоний ғояларининг тарғиботи сифатида амал қилади. У борлиқнинг моҳиятини аниқлашда ҳар икки йўналишдан унумли фойдаланган ва билимларнинг мутаносиблигини таъминлашга эришган. Али Сафий ўз салафлари диний-ирфоний, фалсафий қарашларини ворисий ривожлантирган. Бироқ, унда «Аҳли сунна вал-жамоа» концепцияси доирасида объектив-идеалистик ва креацион дунёқарашнинг таъсири устуворлик қилади.

Али Сафий ўзининг дунёвий ва диний ирфоний қарашларининг талқинида ўтмиш мутафаккирлари ғояларидан самарали фойдаланган ва ўзининг оригинал ёндашувларини асослаган. Бунинг натижасида, кейинги давр тасаввуф назарий тараққиётида борлиқ тўғрисида тасаввуфдаги алоҳида концепциялар, ҳатто илгариги даврларда куфр сифатида жазолашга сабаб бўлган ғояларни ҳам анча-мунча бемалол ўртага қўйиш, баҳс-мунзара олиб бориш имконияти вужудга келган. Худди ана шу вужудга келган маънавий-эпистемеологик вазият, муҳит, талаб ва қизиқиш доирасида Али Сафий борлиқ масаласидаги тасаввуфдаги энг мураккаб, хатарли муаммоларни муфассал ёзиб қолдириб, тушунтириши, талқин этиши мумкин бўлган эди. Бу эса, тасаввуф тариқатларидаги олам ва одам ҳақидаги ғояларнинг ўзгаришига, инсонни улуғлашга таъсир этган.

Али Сафийнинг илмий-фалсафий меросида иррационал билимларнинг ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган ва у ўз қарашларини махсус теософик, иррационал усуллар билан асослаган. Унинг дунёни билишда расмий (шаръий) илмлар билан «илми ҳол» (тасаввуфий-мистик) ҳамда дунёвий фанлар («юнонлар илми»)нинг мутаносиблигини таъминлаш ҳақидаги қарашлари ҳозирги даврда фан ва эзотеризмнинг ўзаро алоқаларида тўлиқ намоён бўлмоқда.

REFERENCES

1. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил ҳаёт (Обиҳаёт томчилари). –Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2004.
2. Ҳасаний М., Умрзоқ Б. Фахруддин Али Сафий ва унинг «Рашаҳот» китоби ҳақида. – Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил ҳаёт. –Т.: Абу Али ибн Сино, 2004.
3. Фахриддин Али Сафий. Латофатнома. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

4. Mavlyanov, U. N. (2023). Issues of Knowledge in the Legacy of Ali Safi. *Journal of Social Sciences and Humanities Research Fundamentals*, *3*(07), 41-43.
5. Мавлянов, У. Н. (2020). ПРОБЛЕМЫ ОНТОЛОГИИВ НАСЛЕДИИ АЛИ САФИ. *Вестник Российского философского общества*, (1-2), 200-209.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'ZBEK TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Kobilova Ozoda Ashirbayevna
Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumani №28 umumiy o'rta ta'lim maktabining o'zbek tili fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqola umumta'lim maktablarida o'zbek tilini o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasini o'rganishga bag'ishlangan.Maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayonidagi ahamiyati va uning o'zbek tili o'qitishdagi o'rni tahlil qilinadi. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, kompyuterlar, interaktiv mobil ilovalar va boshqa raqamli resurslar o'quvchilarga til o'rganishni yanada samarali va qiziqarli bo;kishga yordam beradi. Maqolada interaktiv ta'lim vositalari, multimedia materiallari orqali o'quvchilarning tilni o'rganishdagi faoliyatini faollashtirish va motivatsiyalarini oshirish usullari tahlil qilinadi. Maqolada keltirilgan metodik tavsiyalar umumta'lim maktablarida o'zbek tilini o'qitishda yangi texnologiyalardan maksimal darajada foydalanishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyala, multimedia, interaktiv, kahoot, blended learning**, kooperativ o'rganish,** AKT, **interfaol metod,** kompetentsiya, flipped classroom.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию методики использования современных информационных технологий при преподавании узбекского языка в общеобразовательных школах. В статье анализируется значение информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе и их роль в обучении узбекскому языку. Современные технологии, в частности, компьютеры, интерактивные мобильные приложения и другие цифровые ресурсы, помогают студентам сделать изучение языка более эффективным и интересным. В статье анализируются способы активизации и повышения мотивации студентов в изучении языка с помощью интерактивных образовательных инструментов и мультимедийных материалов. Методические рекомендации, представленные в статье, помогут максимально использовать новые технологии в преподавании узбекского языка в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: информационные технологии, мультимедиа, интерактив, кахут, смешанное обучение, кооперативное обучение, ИКТ, интерактивный метод, компетентность, перевернутый класс.

Annotation: This article is devoted to studying the methodology of using modern information technologies in teaching the Uzbek language in secondary schools. The article analyzes the importance of information and communication technologies in the educational process and its role in teaching the Uzbek language. Modern technologies, in particular, computers, interactive mobile applications and other digital resources, help students make language learning more effective and interesting. The article analyzes methods for activating students' activities in language learning and increasing their motivation through interactive educational tools and multimedia materials. The methodological recommendations presented in the article help to maximize the use of new technologies in teaching the Uzbek language in secondary schools.

Keywords: information technology, multimedia, interactive, kahoot, blended learning, cooperative learning, ICT, interactive method, competence, flipped classroom.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'lim sohasidagi roli har o'tgan yil sayin ortib bormoqda. Maktab o'quvchilarining o'zlashtirish jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash nafaqat o'qitish samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarni zamonaviy texnologiyalarni samarali qo'llay olishga ham tayyorlaydi. Bu esa, o'z navbatida, ularning hayotiy kompetentsiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. O'zbek tili kabi muhim faning o'qitilishida zamonaviy axborot texnologiyalarining integratsiyasi, tilni o'rganish jarayonini yanada interaktiv va samarali qiladi. Ma'lumki, har qanday pedagogik texnologiya ta'limni rivojlantiruvchi yangi tamoyillarga asoslanishi, barkamol shaxsni shakllantirishga yo'naltirilishi lozim. Bugungi kunda o'zbek tili o'qitishda innovatsion texnologiyalar va axborot texnologiyalarining qo'llanilishi ta'lim oluvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb etish imkonini bermoqda. Yuqorida aytib o'tilgan vazifalardan ko'rinib turibdiki, ta'lim muassasalarida kompyuter texnologiyalari va axborot-kommunikasiya vositalaridan foydalangan holda ta'lim jarayonini tashkil qilish ta'lim samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kun talabi ta`limni sifat o'zgarishlariga olib keluvchi yangicha yondashuvlarni izlashga undamoqda va uni o'rganishdagi yondashuvlar (metodlar) ham o'zgarmoqda. Ta`limda yangi bilimlarni amalda qo'llash natijasi innovatsiyalarga asoslangan yangi ta`lim yaratilishiga olib kelmoqda. Shu o'rinda **axborot texnologiyalarining ta'lim sohasidagi o'rni haqida aytib o'tsak. Bu a**xborot texnologiyalari ta'lim tizimida turli shakllarda qo'llaniladi.

Bular orasida kompyuterlar, elektron ta'lim platformalari, interaktiv doskalar, mobil ilovalar va boshqa raqamli vositalar mavjud. Ushbu texnologiyalar o'quvchilarni faqatgina ma'lumot olish jarayonida emas, balki mustahkamlash va tahlil qilishda ham qo'llaniladi. O'qituvchilar uchun esa bu texnologiyalar o'qitish jarayonini yanada qiziqarli, samarali va individual holga keltirish imkoniyatini beradi.[1] Masalan: **O'zbek tilini o'qitishda axborot texnologiyalarini qo'llash**, o'quvchilarga yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, interaktiv doskalar yordamida o'quvchilarning o'zlashtirishi qiyin bo'lgan mavzularni ko'rgazmali tarzda tushuntirish mumkin. Bunday usullar o'quvchilarning diqqatini jalb qilishga yordam beradi va materialni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Umumta'lim maktablarida o'zbek tilini o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishda qyuidagilarni aytib o'tsak bo'ladi. **Masalan:**

1. **Interaktiv doskalar va multimediali materiallar** - Interaktiv doskalar va multimediali materiallar (videolar, slaydlar, diagrammalar) yordamida o'qitish jarayonini yanada samarali qilish mumkin. O'quvchilar uchun turli interaktiv o'yinlar, viktorinalar va masalalar tuzish orqali, tilni o'rganish jarayonini qiziqarli va osonlashtirish mumkin.[2] Misol uchun, "Quizlet" yoki "Kahoot" kabi dasturlar yordamida o'quvchilarni tilni o'rganish jarayonida qiziqarli testlar orqali baholash mumkin.

2. **Elektron darsliklar va online resurslar** - O'zbek tili bo'yicha elektron darsliklar va onlayn resurslar o'quvchilarga mustaqil o'rganish imkoniyatlarini yaratadi. O'quvchilar internetdan foydalanib, turli tillar bo'yicha videolarni tomosha qilib, ularning tilni o'rganishdagi qiyinchiliklarini bartaraf etishi mumkin. Online platformalar yordamida, o'quvchilar o'zbek tilini o'rganishni interaktiv tarzda davom ettirishlari mumkin.

3. **Mobil Ilovalar** - Mobil telefonlar va ilovalar ta'lim jarayonini yangi darajaga olib chiqadi. O'zbek tilini o'qitishda maxsus ishlab chiqilgan mobil ilovalar orqali o'quvchilar lug'at boyligini oshirishi, grammatika mashqlarini bajarishi va tilni praktika orqali o'rganishi mumkin. Masalan, "o'zbek tili" ilovasi orqali o'quvchilar o'zbek tilidagi asosiy qoidalarni, so'zlarni va iboralarni o'rganishlari mumkin. Bunga qo'shimcha,zamonaviy axborot texnologiyalarini o'qitish jarayoniga joriy qilishda bir nechta metodik yondashuvlar ham bor. Ulardan ba'zilarini aytib o'tsak,

1. **Interfaol metodlar** - Axborot texnologiyalaridan foydalanishda interfaol metodlardan, masalan, "**blended learning**" (aralash ta'lim), "**flipped classroom**" (aylantirilgan dars) kabi yondashuvlardan foydalanish samarali. Bu metodlar o'quvchilarga darsni nafaqat o'quvchini tinglash, balki aktiv ravishda o'rganish imkonini beradi. Masalan, darsdan oldin o'quvchilarga o'zbek tilidagi video yoki

audio materiallar yuborilib, dars davomida shu materiallar asosida muhokama va tahlil olib boriladi.

2. Kooperativ o'rganish - O'quvchilarni guruhlarga bo'lib, interaktiv materiallar asosida birgalikda ish olib borish imkoniyatini yaratish muhim. Bunday usul o'quvchilarga bir-biridan o'rganish, tajriba almashish va tilni o'zaro mashqlar orqali chuqurroq o'rganishga yordam beradi.

3. O'yin texnologiyalaridan foydalanish - O'quvchilarga o'zbek tilidagi grammatika va imlo qoidalarini o'rganishda o'yinlar va simulyatsiyalar yordamida mashqlar bajarishga imkon yaratish. Bu o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ular darsni ko'proq zavq bilan o'rganadilar.

Aslida o'zi elektron pedagogikaning asosiy maqsadi zamonaviy AKT muhitida o'qitish ta'lim jarayonini samarali tashkil etishdir.

Elektron pedagogikaning predmeti pedagogik tizim hisoblanadi. Pedagogik tizim quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: o'qituvchi, o'quvchi, ta'limning maqsad va vazifalari, o'qitish mazmuni, o'qitish shakl, usul va vositalari. Zamonaviy AKT ushbu komponentlarga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Bularni dars jarayoniga qo'llashda o'qituvchilarning roli va tayyorligi - Zamonaviy texnologiyalarni samarali qo'llash o'qituvchilarning bilimlari va ko'nikmalariga bog'liq. Ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarining joriy etilishi pedagogni o'quv jarayonida ta'lim vositalari asosida faoliyat doirasining cheklanishiga emas, balki uning vazifalari va rolining o'zgarishiga, pedagogik faoliyatning mukammallashuviga olib keladi.[3]

Endi pedagog:

- o'quv kurslari dizayneri-yaratuvchisi;
- o'qitish metodlari bo'yicha maslahatchi;
- kompyuter- o'quv kurslarini interaktiv taqdim etish bo'yicha mutaxassis;
- ta'lim natijalarini nazorat qilish usullari bo'yicha mutaxassis bo'lishi talab etiladi.

Pedagoglar kompyuter texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lish bilan birga, yangi o'quv materiallarini tushuntirishda kompyuterning namoyish imkoniyatlaridan foydalana olishi, internet, o'rgatuvchi va nazorat qiluvchi dasturiy mahsulotlar asosida darslarni tashkil etishi, darsga metodik va didaktik materiallarni tayyorlashi, qo'shimcha axborotlarni topishi hamda kompyuter texnologiyalari asosida o'quv jarayonini tashkil etishlari zarur. Bu jarayonda o'quv elektron vositalari kontseptual tamoyillar asosida yaratiladi.[4] Bular:

1. Maqsadga yo'naltirilganlik tamoyili.
2. Integratsiya tamoyili.
3. To'laqonlilik tamoyili.
4. Yaxlitlik tamoyili.
5. Ochiqlik tamoyili.

Xulosa qilib aytganda,zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'lim tizimida olib borilishi o'zbek tilini o'qitishda o'qituvchilarga yangi metodik imkoniyatlar yaratadi. Bu jarayon o'quvchilarning bilimlarini yanada samarali tarzda mustahkamlash, ularni til o'rganishning innovatsion usullari bilan tanishtirishga imkon beradi. O'qituvchilarning texnologiyalarga oid bilimlarini oshirish va o'quvchilarni ilg'or resurslar bilan tanishtirish orqali o'qitish samaradorligini oshirish mumkin. Maqolada keltirilgan fikrlar zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishning o'zbek tilini o'qitishda qanday yutuqlarga olib kelishi haqida umumiy tushuncha beradi. O'qituvchilar uchun bu texnologiyalarni qo'llashning oson va samarali usullarini ishlab chiqish, o'quvchilarni bugungi kunda zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

REFERENCES

1. Karimov R. "*O'zbek tili o'qitish jarayonida interaktiv texnologiyalarning o'rni"*. Journal of Pedagogical Sciences, 2021 yil. 2(3), 45-55.

2. Shodiev T. "*Axborot texnologiyalarining ta'limda qo'llanilishi" Teoriya va amaliy yondashuvlar"*. Journal of Information Technologies in Education, 2020 yil. 4(1), 12-20.

3. Begimqulov U.Sh. "Pedagogik ta"limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari". – T.: Fan, 2007. – 159 b.

4. Adilova S. O'zbek tilini o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish. –T.: TDPU, 2006. - 96.

5. Joldasov I.S. Talabalarda amaliy kompetensiyani shakllantirishning axborot-loyiha texnologiyalari// Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў Илимий-методикалық журнал. – 2024. – № 3/3. – Б. 767-771.

6. Joldasov I.S. Methodology for the formation of professional competence of future teachers // Western European Journal of Modern Experiments and Scientific Methods. Volume 2, Issue 4, 2024..

7. Joldasov I.S. Tasks Implemented in Professional Schools to Send Students to Professions // International Interdisciplinary Research Journal:Vol 2. Issue 2. 2023.

8. Joldasov I.S. "Elektron ta'lim muhitida ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish imkoniyatlari" // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў Илимий-методикалық журнал. – 2024. – № 5/3. – Б. 129-134

O'ZBEKISTONDA MILLIY–MADANIY MARKAZLARINING O'RNI VA AHAMIYATI

Abduraxmanova Jummagul Nomazovna
Tarix fanlari nomzodi, dotsent.
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti

ANNOTASIYA

Ushbu maqolada respublikada millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash borasida samarali faoliyat yuritib kelayotgan milliy–madaniy markazlar, shu jumladan, Grek madaniyati jamiyati va uning faoliyati haqida ma'lumotlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ko'p millatli davlat, tinchlik, millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik, hamjihatlik, milliy–madaniy markazlar, Grek madaniyati jamiyati.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о деятельности национально–культурных центров, в том числе Греческого культурного общества которая ведёт эффективную деятельность по укреплению атмосферы межнационального согласия и межрелигиозной толерантности в республике.

Ключевые слова: многонациональное государство, мир, межнациональное согласие, религиозная толерантность, солидарность, национально–культурные центры, Греческое культурное общество.

ANNOTATION

In this article, information is presented about the national–cultural centers that have been effectively working to strengthen interethnic harmony and interreligious tolerance in the republic, including the Greek Cultural Society and its activities.

Keywords: multi–ethnic state, peace, interethnic harmony, religious tolerance, unity, national–cultural centers, Greek Cultural Society.

Mamlakatimiz o'z istiqlolini qo'lga kiritgan dastlabki yillardan boshlab jamiyatda bag'rikenglik muhitini qaror toptirish, turli din va konfessiyalar o'rtasida tinchlik va totuvlikni ta'minlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarida mamlakatda istiqomat qiluvchi turli din va millat vakillari o'rtasidagi

do'stona munosabatlarni rivojlantirish, qonun oldida barchaning bir xil huquq va erkinliklarga ega ekanligi mustahkamlab qo'yilgan.

Jamiyatda millatlararo totuvlik va bag'rikenglikni ta'minlash, do'stlik muhitini hamda ko'p millatli yagona oila tuyg'usini mustahkamlash, yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qarash ruhida tarbiyalash, xorijiy mamlakatlar bilan madaniy–ma'rifiy aloqalarni kengaytirishga qaratilgan keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirilmoqda.

Yangi O'zbekistonning 2022–2026–yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalar yurtimizda istiqomat qilayotgan turli millat, elat vakillarining tili, madaniyati, urf–odatlari, an'analarini saqlab qolish hamda rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ko'p millatli xalqimizning sa'yi–harakatlarini olijanob g'oya – mamlakatimizni barqaror rivojlantirish, millatlararo totuvlikni mustahkamlash, kuchli, adolatli fuqarolik jamiyati va demokratik huquqiy davlatni shakllantirish g'oyasi atrofida birlashtirishga xizmat qiladi.

Yangi O'zbekiston o'z taraqqiyot startegiyasini tinchliksevarlik va hamjihatlikka qaratilgan yangicha mezonlar asosida olib bormoqda. Respublika tinchliksevar siyosatining asosini bag'rikenglik, hamjihatlik, millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglikni ta'minlashga qaratilgan tamoyillar tashkil etadi. Bag'rikenglik – bu insoniyatning eng muhim qadriyatlaridan biridir. U nafaqat shaxsiy munosabatlarda, balki ijtimoiy hayotda ham tinchlik va barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Bag'rikenglik – jahondagi turli boy madaniyatlarni to'g'ri qabul qilish, insonlarning bir–biriga nisbatan hurmat, sabr–toqat va tushunish hissi bilan yondashishi demakdir. Bag'rikenglik, avvalo, turli xil fikrlar, e'tiqodlar va hayot tarzlariga nisbatan ochiqlikni anglatadi. Har bir insonning o'ziga xos fikrlash tarziga ega ekanligini tan olish, ularni hurmat qilish, millatlarning bir–biridan farq qilinishini to'g'ri qabul qilish bag'rikenglikning asosiy tamoyillaridan biridir.

Bugun respublikada turli din va millat vakillari emin–erkin, bahamjihat holda yashab kelmoqda. Mamlakatimizda turli millat va din vakillari o'rtasida hamjihatlikni mustahkamlash, bag'rikenglik g'oyalarini qaror toptirishda izchil hamda keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirilmoqda. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi 1998–yil 1–maydagi, o'gartirish va qo'shimchalar bilan, qayta ko'rib chiqilgan 2021–yil 5–iyulda[1] yangi asosda qabul qilingan qonunda vijdon erkinligini ta'minlash sohasidagi munosabatlarni, shuningdek diniy tashkilotlar, jumladan ta'lim muassasalari faoliyatini tartibga solishning huquqiy asoslari yaratildi.

2023–yil 30–aprelda qabul qilingan **Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi**da ham bag'rikenglik tamoyilining huquqiy asoslari aks etgan. Jumladan, Konstitutsiyaning 19–moddasida: ***"O'zbekiston Respublikasida***

barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, e'tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar", – deyilgan bo'lsa, 33–moddada esa "Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega" ekanligi ko'rsatilgan[2].

Hozirgi kunda mamlakatimizda 16 ta diniy konfessiya, 130 dan ortiq millat va elat vakillari hamda 140 dan oshiq milliy–madaniy markazlar faoliyat yuritib kelmoqda.

Mamlakatimizda bir qator milliy–madaniy markazlar jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash borasida samarali faoliyat yuritib, jamiyatimizda etnik o'ziga xoslikni rivojlantirish va millatlararo munosabatlarni yanada uyg'unlashtirishga salmoqli hissa qo'shib kelmoqda.

Millatlararo totuvlik o'z navbatida, aholi, ayniqsa, yoshlar ongida insonparvarlik qadriyatlarini, turli millat vakillari o'rtasida o'zaro hamjihatlikni yanada mustahkamlash, qardosh xalqlar o'rtasidagi abadiy do'stlik va yaqin hamkorlik rishtalarini yanada rivojlantirish borasida 2017 yil 19 mayda "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora–tadbirlari to'g'risida"gi[3], 2019 yil 15 noyabrda "Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmonlari[4] qabul qilindi.

Jamiyatimizda do'stlik va ahillik, tinchlik va barqarorlik muhitini mustahkamlash, hech shubhasiz, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, gumanitar va ma'naviy sohalarda shiddatli islohotlarni izchil amalga oshirish hamda xalqaro maydonda mamlakatimiz nufuzini yanada yuksaltirishning muhim omili va zarur sharti hisoblanadi. Bu hayotiy haqiqat amalda o'z tasdig'ini topmoqda.

Milliy–madaniy markazlar O'zbekistonda yashovchi turli millat vakillarining milliy–madaniy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi jamoat tashkilotlari. Mamlakatimizda istiqomat qilayotgan turli millat vakillarini respublika ijtimoiy, ma'naviy–ma'rifiy hayotida faol ishtirok etishini ta'minlash milliy–madaniy markazlar faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Konstitutsiyamizda *"O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf–odatlari va an'analarini hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi"*, deb ta'kidlab o'tilgab. Milliy–madaniy markazlar turli jamiyat, xalq, millatlar o'rtasida har tomonlama hamkorlik ma'naviyatini shakllantirish, xalqlarning o'zaro ishonch hamda hurmatini, o'sib kelayotgan yoshlarga millatlararo totuvlik va bag'rikenglik g'oyalarini singdirish borasidagi ishlarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

"2017–2021–yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ning

beshinchi yo'nalishi[5] sifatida diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasi qayd etilgani hamda davlatimiz tomonidan bag'rikenglikni ta'minlash borasida respublika va xalqaro miqyosda muhim vazifalarning amalga oshirilganligini alohida qayd etish mumkin. Mazkur ishlarning uzviy davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–yil 28–yanvardagi "2022–2026–yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonining qabul qilinishi va uning 74–maqsadi[6]: "Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash" etib belgilanishi hamda buning amaliy ifodasi sifatida bugungi kunda qator ishlarning amalga oshirilishi, xalqaro sammit va yig'ilishlarda dolzarb takliflarning ilgari surilishi tinchlik va totuvlik, bag'rikenglikka qaratilgan muhim harakatlardan bo'ldi.

Milliy–madaniy markazlar faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992–yil 13–yanvardagi qarori bilan tashkil etilgan Respublika baynalminal madaniyat markazi[7] muvofiqlashtiradi.

Respublikamizda millatlar o'rtasidagi o'zaro totuvlik, e'tiqod erkinligini ta'minlashgan qaratilgan islohotlar, ular uchun yaratilgan imkoniyatlar natijasida har bir millat vakillarining milliy–madaniy markazlari keng faoliyat yuritib kelmoqda.

O'zbekistondagi bir qator milliy–madaniy markazlar bilan bir qatorda 1997 yil 4 martda Toshkent shahrida tashkil etilgan grek diosporasining "Grek madaniyati jamiyati" ham o'ziga xos o'rin tutadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda yashayotgan greklarning O'zbekiston hududiga ko'chirilishi tarixi bevosita Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi voqealar bilan bog'liq.

1949 yil oktyabr–noyabr oylarida O'zbekistonga grek siyosiy muhojirlaridan 12 ming kishi kelgan[8]. Garchi, o'zbek xalqi urushdan keyingi og'ir davrlarni boshdan kechirayotgan bo'lsada, bu muhojirlarga o'zlarining beg'araz yordamlarini ayamadilar. 1975 yilga kelib Gresiya davlatida monarxiya tuzumi ag'dariladi. Mamlakatda qulay siyosiy vaziyat yuzaga kela boshladi. Vaziyat yaxshilanib, quvg'inga uchragan grek muhojirlariga vataniga qaytish imkoniyatlari yaratildi[9]. Natijada O'zbekistondagi greklarning aksariyat qismi o'z yurtiga qaytib ketishga muaffaq bo'lishdi. Bir qismi esa Gresiyaga qaytmasdan O'zbekistonda yashab qoldilar.

1964–yili Toshkentda grek siyosiy emigrantlari jamiyati tashkil qilgan edi. Diasporaning qaroriga ko'ra, 1997–yilda ushbu jamiyat Toshkent shahar Grek madaniyati jamiyatiga aylantirilgan[10]. Shundan buyon jamiyat doirasida ona tili va milliy an'analarni asrashga qaratilgan ishlar davom ettirib kelmoqda. 2001 yilda Grek madaniyati jamiyati qoshida "Buzuki" grek vokal–cholg'u ansambli qayta tashkil qilindi. O'zbekistondagi grek diasporasi o'z navbatida o'zlarining tarixiy vatanlari

Yunoniston, Rossiya hamda Qozog'istondagi vatandoshlari bilan ham aloqa o'rnatishgan[11]. "Grek madaniyati jamiyati" o'z navbatida O'zbekiston Respublikasida har yili o'tkaziladigan milliy bayramlarda o'zlarining badiiy chiqishlari bilan ham ishtirok etib kelishmoqda.

O'zbekiston Respublikasi hududida istiqomat qilib kelayotgan greklarning madaniy va ma'naviy taraqqiyotida o'zbek xalqiga xos bo'lgan bag'rikenglik fazilatlarining o'rni va ahamiyati beqiyos katta o'rin tutadi.

Hozirgi kunda dunyoning turli mintaqa va davlatlarida insonning yashashi, ta'lim olishi, mehnat qilish va o'z iqtidorini namoyish etishi kabi hayotiy va tabiiy haq–huquqlari turli darajada poymol etilayotgan bir davrda O'zbekistonda 130 dan ortiq millat va elat vakillari totuvlik hamda bag'rikenglik tamoyili asosida tinch–totuv yashab kelishmoqda.

REFERENCES

[1]. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. 06.07.2021–yil. 03/21/699/0635–son.
[2]. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: "O'zbekiston". 2023. 6,8–betlar.
[3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora–tadbirlari to'g'risida". 19.05. 2017. PF–5046–son.
[4]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida". 15.11.2019. PF–5876–son.
[5]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. "2017–2021–yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora–tadbirlar to'g'risida". 14.02.2017. F–4849–son.
[6]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "2022–2026–yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". 28.01.2022 yil. PF–60–son.
[7]. Rahbarxon Murtazayeva. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. – Toshkent "Mumtoz so'z". 2019. 288–bet.
[8]. Абдурахманова Жуммагул Номазовна. Иккинчи жаҳон урушининг грек халқи ҳаётига таъсири (Ўзбекистонга кўчирилган греклар мисолида). // Ўтмишга назар. Махсус сон. 1–қисм. 2020. 83-бет.

[9]. Жуммагул Номазовна Абдурахманова. Ўзбекистонда греклар диоспораси тарихи. // Academic Research in Educational Sciences. Volume 2. issue 2. 2021. P.868.

[10]. Абдурахманова Жуммагул Номазовна. Иккинчи жаҳон урушининг грек халқи ҳаётига таъсири (Ўзбекистонга кўчирилган греклар мисолида). // Ўтмишга назар. Махсус сон. 1–қисм. 2020. 83-бет.

[11]. Жуммагул Номазовна Абдурахманова. Ўзбекистонда греклар диоспораси тарихи. // Academic Research in Educational Sciences. Volume 2. issue 2. 2021. P.868.

TA'LIM VA TARBIYA JARAYONIGA TEXNOLOGIK YONDOSHUV – TA'LIM TIZIMI RIVOJINING ASOSIY SHARTI

Nafasov Arslon Kamilovich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Fakultetlararo ijtimoiy kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada, ta'lim-tarbiyaning jamiyat taraqqiyoti, rivojida muhim omil ekanligi, huquqiy tarbiyaning texnologik yondashuv, shakl va metodlar yordamida shaxsning ongiga ta'sir ko`rsatib, unda davlat belgilagan qonun qoidalarga itoatkorlikni, davlat siyosatini ijro etish hamda o`z hatti harakatini davlat talabiga muvofiq holda tanlay olish qobiliyatini shakllantirishi kabi muxim masalalar yoritilingan.

Kalit so'zlar: texnologik yondashuv, konstitutsiya, huquqiy ta'lim, pedagogik texnologiya, huquqiy tarbiya metodi, texnologik yondashuv, uzluksiz ta'lim, pedagog.

Аннотация: В данной статье говорится, что юридическое образование является важным фактором развития общества. В частности, цель правового воспитания, основанная на теологическом подходе, состоит в том, чтобы с помощью определенных средств, форм и методов воздействовать на сознание человека, сделать его послушным нормам государственного права, реализовать государственное право. политику, а также иметь возможность выбирать собственные действия в соответствии с требованиями государства, освещен такой важный вопрос, как ее формирование.

Ключевые слова: правовая культура, конституция, юридическое образование, педагогическая технология, метод правового воспитания, технологический подход, непрерывное образование, педагог.

Abstract: This article states that legal education is an important factor in the development of society. In particular, the goal of legal education, based on a theological approach, is to use certain means, forms and methods to influence a person's consciousness, make him obedient to the norms of state law, and implement state law. policy, as well as having the opportunity to choose their own actions in accordance with the requirements of the state, such an important issue as its formation is highlighted.

Key words: legal culture, constitution, legal education, pedagogical technology, method of legal education, technological approach, continuing education, teacher.

KIRISH

Ta'lim-tarbiya masalasi mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlab bugunimiz va kelajagimizni hal qiladigan eng dolzarb vazifa sifatida qaralgan.Amalga oshirilayotgan ulkan ishlar, farzandlarimizning har tomonlama barkamol bo'lib ulg'ayishi uchun yaratilayotgan zamonaviy sharoitlar tufayli yoshlarimizning jismoniy va ma'naviy jihatdan hech kimdan kam bo'lmasdan voyaga yetayotgani barchamizga ma'lum. Bu masalada yuridik asos sifatida konstitutsiya hisoblanadi. Yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiya O'zbekiston jamiyatining evolyutsion rivojlanishidan kelib chiqqan hayotiy zarurat bo'lib, bu ish mamlakat, millat va xalq sifatida keyingi qadamlarimizni aniqlab olishimiz uchun g'oyat ahamiyatli masala, adolatli jamiyat qurish yo'lidagi ulkan qadamlardan biri hisoblanadi. Buning zarurati xususida Shavkat Mirziyoyev to'xtalib o'tar ekan, Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasiga quyidagilarni alohida ta'kidlagan edi: "Mamlakatimiz taraqqiyotini yangi pog'onaga olib chiqish uchun boshqaruv ham, qonunchilik ham, jamiyatimiz ham o'zgarishi kerak. Agar shunday qilmasak, muammolarni ko'rib, ko'rmaslikka olsak, zamondan orqada qolamiz. Xalqimiz, yosh avlodimiz bizdan rozi bo'lmaydi. Shu bois, "Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat" degan g'oyani Konstitutsiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerak. Hozirgi kundagi jiddiy sinovlar va bashorat qilib bo'lmaydigan xavf-xatarlarni yengib o'tishga qodir bo'lgan milliy davlatchiligimiz asoslarini mustahkamlashimiz zarur".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLAR

Uzluksiz ta'lim tizimida dars olib borayotgan huquqshunos – pedagog va professor-o'qituvchilarning yuridik mutaxassislikka ega bo'lishi huquqiy davlatni barpo etishda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish masalalarini yengillashtiradi. Ayniqsa, huquqiy ongning shakllanishi huquqiy ta'lim orqali huquqiy bilim beruvchi pedagoglarning kasbiy-huquqiy ongiga va saviyasiga ham daxldordir. Chunki huquqiy ta'lim jarayoning huquqiy masalalar bo'yicha muayyan huquqiy his-tuyg'ular, tasavvurlar hosil qilishi huquqiy munosabatlarda ishtirok etishda huquqiy faollik ko'nikmalarini yuzaga keltiradi. Bu o'z navbatida yoshlarda mavjud bo'lgan huquqiy nigilizmning oldini olish, huquqbuzarlikka qarshi kurash kabi omillarga aylanadi. Aynan shu sababli huquqiy ong huquqni amalda qo'llashning zaruriy mexanizmi bo'lib, shaxsning xulq-atvori huquq normalariga mos kelish – kelmasligini aniqlovchi vosita hisoblanadi.

Uzluksiz ta'limda ta'lim-tarbiya masalasi va metodlarini tanlashning asosiy jihatlari tadqiqotchilar, olimlarimiz va pedagoglarimiz tomonidan turli hil ilmiy metodik nashrlarda tahlil qilingan. Jumladan Yu.K.Babanskiy. Hozirgi zamon umumiy ta'lim maktabida o'qitish metodlari. 1990., Smesova E.A.Metodika

prepodavaniya istorii v shkole. 2019., Y.G'afforov. Tarix o'qitish metodikasi. 2022., O'.Q.Tolipov, M.U.Usmonboeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. 2006. va boshqalarning bir qator asarlari va ilmiy maqolalarida o'z aksini topgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Texnologik yondoshuvning mazmuni berilgan yoki mavjud sharoitda pedagogik vazifalarga maqbul erishish yo'llarini ongli ravishda loyihalashdan iborat.

Huquq fanlarini o'qitish jarayoniga texnologik yondashish asosida ta'lim maqsadlariga erishishning eng maqbul yo'llari va samarali vositalarni tadqiq qiluvchi va qonuniyatlarni ochib beruvchi pedagogik yo'nalish - bu ta'limni texnologiyalashtirishdir. Ya'ni mavjud sharoit va o'rnatilgan vaqtda belgilangan ta'limiy maqsad va ko'zlanayotgan natijalarga kafolatli erishishni vositali ta'minlovchi, muloqot, axborot, o'qitish hamda boshqaruvning eng qulay yo'l va vositalarining tartibli yig'indisi .

Texnologiyada maqsadli, jarayonli, miqdoriy va rejaviy tarkiblar taqdim etilib, uning belgilari bo'lib takroriylik va ko'zlanayotgan ta'lim natijasini to'liq bayon etishlik hisoblanadi. Uslubiyotda esa ta'lim yo'l va usullari yig'indisi ko'proq individuallashgan bo'ladi. U o'qituvchi shaxsining temperamenti va malakasiga bog'liq bo'ladi.

Uzluksiz huquqiy ta'limning hamma bosqichlarida huquqiy ta'limning o'ziga xos tashkiliy shakllari mavjud bo'lib, bularga mavzuni bayon etish qismi, so'rash va mustahkamlash bosqichlari kiradi.

Huquqiy ta'lim tizimida yangi bilim berish o'quv jarayonining ham usuli, ham shakli hisoblanib, u o'quvchilarga fan asoslarini og'zaki, uzviy va muntazam singdirishga xizmat qiladi. Natijada, fanning mohiyatini tushunib boradi hamda ularni erkin fikrlashga majbur etadi. O'qituvchining jonli nutqi asosida o'quvchilarning huquqiy tafakkurini rivojlantirish, uning ta'sirida o'quvchilarda shu fanga uning vazifa va kelajagiga nisbatan turli qarashlar, ilmiy e'tiqod, g'oya va huquqiy mafkura asoslari shakllanadi. Buning uchun o'qituvchi har bir mavzuning mazmunini fandagi yangiliklar bilan boyitishi va tanlay bilishi lozim. O'qituvchining yangi bilim berishdagi faoliyati ijobiy hamkorlikka tayanib tashkil qilingandagina samarali natija beradi. Bunda o'qitish jarayonida ham ta'limiy, ham tarbiyaviy vazifalarni samarali amalga oshirish o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasida do'stona, faol munosabatlarni tiklab olishdan iborat.

Bundan tashqari, darsning samarali natijasi o'quvchi va o'quvchilarning o'quv jarayondagi ruhiy holatlarini qay darajada hisobga olinishiga ham bog'liq.

Shunday ekan, huquqiy ta'limni samarali tashkil etish, uning dars shakllaridan o'qitish jarayonida o'rinli foydalanishlari uchun shubhasiz, o'qituvchining pedagogik

mahorati, pedagogik madaniyati, o'z predmetini puxta bilishligi va o'quvchilar bilan umumiy til topa olishi muhimdir.

Huquq fanlarini o'qitishda texnologik yondashuv o'qituvchining texnologik madaniyatiga va texnologik bilimlar, ko'nikmalar majmuiga bog'liq. Bunda maqsadni belgilash ko'rinishida o'quv natijalarini rejalashtirishni bilish, o'quv jarayonini loyihalashtirishni bilish va o'quv faoliyati natijalarini baholashni bilish katta ahamiyatga ega.

Maqsad ko'zlanayotgan natija modeli ko'rinishidagi muhim yo'nalishning mahsuli sifatida ta'lim sub'yektlarining faoliyat yakunida egallashlari ko'zlanayotgan narsadir.

Maqsadni belgilash esa texnologiyalashtirishning asosiy omili hisoblanib, pedagogik texnologiyani loyihalashtirish, o'quv jarayonini tuzish hamda tashkillashtirishdan iborat.

Huquq fanlarini o'qitishda texnologik yondoshuvning asosiy mazmuni pedagogik jarayoni boshqarish, o'qitishning samarali metodlari: noan'anaviy usullar, zamonaviy pedagogik texnologiya, interfaol usullardan foydalanish, o'qituvchi faoliyatining innovatsion xususiyatlarini rivojlantirish, zamonaviy axborot kommunikatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanishdan iborat.

Ushbu jarayonda aniq loyiha tayyorlash, tizimlilik, konseptuallik, boshqaruvchanlik, samarali natijaga erishish, o'quvchi sub'yektiga e'tibor qaratish muhim hisoblanadi. Demak, huquq fanlarini o'qitishga texnologik yondashuvda:

Huquqiy ta'limning maqsadlari aniqlashtiriladi, ya'ni huquqiy ta'lim maqsadlari batafsil bayon qilinadi, aniq beriladi va kutilayotgan o'quv natijalar va pedagogik vazifalar shaklida ifodalanadi;

Huquqiy ta'lim maqsadlariga erishishning eng maqbul yo'llar va vositalari tanlab olinadi, ya'ni muloqot, axborot va boshqaruvning shunday usul va ta'lim vositalari tanlanadiki, ular majmuada berilgan sharoitlarda va belgilangan vaqtda ta'lim maqsadlariga erishishni kafolatlovchi ta'lim modelini tashkil qiladi;

Huquqiy ta'lim jarayoni maksimal rasmiylashtiriladi, ya'ni huquqiy ta'lim jarayoni bir tizimga keltiriladi pedagogik va o'quv xarakatlarning zanjiri bosqichma-bosqich qayd qilinadi;

Huquqiy ta'lim jarayoni to'liq boshqariladi, ya'ni izchillikdagi harakatlar: loyihalashtirish, bashoratlash, baholash, tahlil qilish va to'g'irlash eng oson yo'llar bilan samarali natijaga erishishni ta'minlab beradi.

Texnologik yondashuv mazmunidan kelib chiqib, huquqiy ta'lim an'anaviy ta'limdan farq qilgan holda quyidagilarga asoslanadi:

- Konseptual asoslar - shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va ta'limga tizimli - harakatli yondashish, ta'lim oluvchi shaxsi - ta'lim jarayonining markaziy egasi

bo'lishi, hamda munosabatlarning insonparvarligi va erkinligi, o'qishga majburlashdan voz kechish, shuningdek, tabaqalashtirish va individuallashtirish, ya'ni umumiy ta'lim oluvchining aqliy rivojlanish darajasi va fanni ular tomonidan o'zlashtirilishini hisobga olish, o'rganish-aqliy rivojlanish, mustaqil egallash jarayoni va asosiysi ta'lim oluvchilarning egallagan bilimlarni qo'llay olish, muammolarni aniqlash ularning yechimini topish, o'quvchilarni izlanishga, u yoki bu masala bo'yicha ijodiy yondoshuvga o'rgatish; Bunda ta'lim oluvchi – kitob - ta'lim beruvchi munosabatini tashkil etish.

- Ta'lim oluvchining tutgan o'rni va vazifasi - mustaqil bilish faoliyatini olib boruvchi, ta'lim jarayonining teng huquqli sub'yekti bo'lishi, bilim - shaxsiy muammolarni hal etish vositasi ekanligini asoslash, nima uchun xatoga yo'l qo'yganligini o'rganish;

- Ta'lim beruvchining tutgan o'rni va vazifasi - ta'lim oluvchilarning mustaqil bilish faoliyatlari tashkilotchisi bo'lishi, ularning mas'ul maslahatchisi va yordamchisi ekanligi, ta'lim oluvchilarning nafaqat bilim, ko'nikma, malaka nazoratini, balki ehtimoliy chetga chiqishni o'z vaqtida to'g'rilash, ularni to'g'ri yo'lga yo'naltirish;

- Ta'lim berish va o'rganish usullari - Muammolarni izlash, bilimlarni amaliyotda qo'llashga yo'naltirish, muammoli vaziyatlarni yaratish, faol bilishning ijodiy tadqiqotchilik faoliyatiga asoslangan faol ta'lim berish usullarini tanlash;

- Ta'lim berish vositalari - an'anaviy vositalar bilan bir qatorda – axborotli texnologiyalardan foydalanish, o'quv materiallaridan ta'lim oluvchilarning bilimlarni mustaqil izlashlari uchun ishlatish;

- Ta'lim berishni tashkillashtirish shakllari - maqsadni belgilash, maqsadlarni kafolatli erishishga yo'naltirish, pedagogik faoliyatni loyihalash va rejalashtirish, shu bilan birga o'quv faoliyatining mazmuni va tuzilishini ishlab chiqish, ta'lim beruvchining ta'lim oluvchi bilan ta'lim jarayonini diolog tuzish, ta'lim oluvchida mustaqillikka intilishni rivojlantirish, ularni mustaqil ta'lim olishga tayyorlash, o'z bilimini ko'rsatishga, bilimini qo'llashga, uni taqdim eta olishga o'rgatish, ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi vazifalarni amalga oshirish, umumiy natijani baholash va ta'lim oluvchi bilan hamkorlikdagi mehnatni tahlil qilish, ko'zlanayotgan natijalarga erishish yoki qisman erishishni tahlil qilish.

Huquqiy tarbiyani jamoa o`rtasida yoki individual shaklda amalga oshirish mumkin.

Yoshlarni huquqiy bilimga va huquqiy tarbiyaga jalb etishda huquqni himoya qiluvchi davlat organlari xodimlari bilan uchrashuv o`tkazilishi, savol-javob kechalari tashkil etilishi yoki huquqshunos uyushmalari to`zilishi ijobiy natija beradi. Individual yakka tarzda huquqiy bilim berishda, huquqiy tarbiyalashda shaxsga

maxsus adabiyotlarda tavsiya etilishi, unda qiziqish uyg`otish, tarbiyalanuvchining ruxiy holatini o`rganib, u qabul qila oladigan, tushuna biladigan tarzda suhbat olib boriish maqsadga muvofiqdir.

Huquqiy tarbiya metodi-bu bir necha muayyan yo`l va usullar yig`indisi bo`lib, ular asosida kishilar ongiga, dunyoqarashiga ta'sir qilinadi. Buning natijasida tarbiyalanuvchilarda qonunga hurmat hissi uyg`otiladi va qonunning buzilmasligi ta'minlanadi.

Eng asosiy metod bu – ishontirish metodi. Ishontirish orqali ijobiy natijaga erishilmasa, majburlash metodi qo`llanadi. Huquqiy tarbiyada bu ikki metodni birga qo`llash ham mumkin.

Huquqiy tarbiyaning ilmiy printsiplaridan yana biri o`rganilayotgan qonun yoki qarorning kelib chiqish sabablarini, unga obyektiv zarurat borligini tushuntirib berishdir. Agar tarbiyalanuvchi qonun, qaror va qoidalarning vujudga kelishi, qabul qilinishi umumiy asoslarini tushunib olsa, ayniqsa, hozir o`rganilayotgan huquqiy normaning qabul qilinishi sababini bilsa, uni bajarishga ongli ravishda yondoshadi, o`zida ham huquqiy normaga nisbatan ehtiyoj sezadi.

Tarbiyaga har tomonlama yondoshish. Tarbiyaga har tomonlama yondoshish deb tarbiya maqsadining shaxs ongida shakllanishiga ko`maklashuvchi omillarni aniqlash, tarbiya shakl va metodlariga ularga tayanish aytiladi Bu vazifalarning zarar darajada amalga oshirilishi tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilarning o`zaro hamkorligiga bog`liqdir. Ikkala tomonning fikr almashishi, huquqiy tushunchalarga aniqlik kiritilishi, yakdillik asosida hayotiy holatining belgilab olinishi tinglovchilar huquqiy ongiga tegishli o`zgarish kiritadi va uni boyitadi.

XULOSA

Binobarin, huquqiy tarbiyaga aloqador omillar ikki guruhga bo`linadi: tarbiyachining axborotli hujjatlariga kiritiladigan omillar va tinglovchilar xususiyatiga bog`liq omillar. Tarbiya jarayonida ikala guruh omillar baravar etiborga olinishi kerak.

Tarbiyachining axborotli hujjatlariga kiritilgan omillari suhbat mavzusida qanday qonun, qonuniy ishlarni tushuntirmoq, asosiy maqsad nimaga qaratilganligini bilib olmoq. Masalan, voyaga yetmaganlarning huquqbuzarligining oldiniolish bo`yicha tarbiya: jinoiy, moddiy, intizomiy, huquqbuzarlikda voyaga yetmaganlar qanday harakatlari uchun javobgar bulishlariga taalluqli hujjatlarni to`plashdan iborat.

Tinglovchilar xususiyatiga bog`liq omillarda tarbiyachi tinglovchilarning qabul qilish darajasi, yoshiga, maxoratiga va boshqa xususiyatlariga etibor bergan holda tarbiya usulini tanlash zarurat hisoblanadi.

Har tamonlama yetuk shaxsni tarbiyalab yetishtirish maqsadi umumtarbiyaning maqsadi barcha yo`nalishlarini bir-biriga uyg`unlashtirilgan holda olib borishni taqozo qiladi. Bu bir kishining emas, balki butun jamoaning burchidir. Huquqiy tarbiya ham bir kishining emas, chunki shaxsni har tomonlama shakllantirish uchun bir tarbiyachi barcha omillarni bilishga qodir emas. Bir pedagog huquqiy tarbiyaning bir yoki bir necha yo`nalishigina shaxs ongida shakllantira olishi mumkin.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. -T. O`zbekiston. 2023. (O'zbekiston Respublikasi Referendumida 2023-yil 30 aprel kuni o'tkazilgan umumxalq ovoz berishi orqali yangi tahrirdagi qabul qilingan Konstitusiyasi)
2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом этириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. - Тошкент: O'zbekiston, 2017.
3. Мирзиёев Ш. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. - Тошкент: O'zbekiston, 2019.
4. Мирзиёев Ш. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. - Тошкент: O'zbekiston, 2020.
5. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. - Тошкент: O'zbekiston, 2022.
6. Зиёмухамедова Б. Педагогик маҳорат асослари.Т. "ТИБ-КИТОБ" 2009й.
7. Ya.G'afforov. Tarix o'qitish metodikasi. Toshkent, 2022.

TILSHUNOSLIKDA ZARURIYAT VA AN'ANA

O'lmas Saidov
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Chirchiq, O'zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligining rivojlanishiga turtki bo'lgan omillar, tilshunoslik taraqqiyoti tarixida oqimlar, tilshunoslik fanining tarkibiy qismlari, til bajaradigan asosiy funksiyalar, tildan amaliy foydalanish, leksikografik zaruriyat va uning an'anaviylashuvi, tilning falsafiy masalalari haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so'zlar: Ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, falsafiy qonuniyat; ilmiy tafakkur darajasi; fanlarning rivojlanish tendensiyalari; tadqiqotchining dunyoqarashi; o'rganish obyekti; tadqiq metodologiyasi; zamonaviy metodologiya; metod.

Аннотация:
В данной статье рассматриваются факторы, способствовавшие развитию узбекского языкознания, течения в истории развития языкознания, компоненты лингвистической науки, основные функции, выполняемые языком, практическое использование языка, лексикографическая необходимость и ее традиционализация, философские вопросы языка.

Ключевые слова: Социальное, экономическое, правовое, философское право; уровень научного мышления; тенденции развития наук; мировоззрение исследователя; объект исследования; методология исследования; современная методология; метод.

Abstract: This article examines the factors that contributed to the development of Uzbek linguistics, trends in the history of linguistics, the components of linguistic science, the main functions performed by language, the practical use of language, lexicographic necessity and its traditionalization, philosophical issues of language.

Keywords: Social, economic, legal, philosophical law; level of scientific thinking; trends in the development of sciences; researcher's worldview; object of research; research methodology; modern methodology; method.

Muqaddima. Insoniyat taraqqiyotining har bir davri ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, falsafiy qonuniyat va holatlardan kelib chiqqan holda ilmiy tafakkur darajasi, xususiyatlarini belgilaydi. Bu bevosita tafakkur mahsuli bo'lgan fanlar,

ularning rivojlanish tendensiyalarida o'z ifodasini topadi. Fanlar tarixidan ma'lumki, an'anaviy ilmiy tafakkur provinsial cheklanganligi, dogmatikligi, konservativligi, umrini o'tab bo'lgan qadriyatlarga muteligi bilan xarakterlanib, uning bu sifatlari o'rganish obyektining to'la ma'nodagi dolzarb muammolarini tushunib yetishiga to'siq bo'ladi. An'anaviy tafakkur egasi obyektni taraqqiyotning mintaqaviy va global masalalari bilan yaxlitlikda idrok eta olmaydi, jamiyat va o'rganish obyektining taraqqiyot tendensiyalarini anglab yetmaydi, fanning dolzarb vazifalarini ijtimoiy taraqqiyot talablaridan kelib chiqib belgilashga ojizlik qiladi. Natijada fanning o'zi o'z taraqqiyotiga g'ov bo'lib qoladi. Umuman olganda, an'anaviy tafakkur jamiyat taraqqiyoti darajasidan orqada qolib, unga to'sqinlik qila boshlaydi.

Leksikografik zaruriyat va uning an'anaviylashuvi. Ma'lumki, o'zbek tili dastlab boshqa turkiy tillar bilan umumiy ildizga ega bo'lgan. So'ngra qarluq qavmlari lahjalari turli davrlarda o'g'uz, uyg'ur, qipchoq kabi turkiy, shuningdek, eroniy, arabiy, mo'g'ul kabi noturkiy qavm vakillari lahjalari xususiyatlarini o'ziga singdirib, IX-X asrdan e'tiboran boshqa turkiy tillardan fonetik, leksik-grammatik jihatdan farqlanuvchi bir til ajralib chiqa boshlaydi. Manbalarda eski turkiy til atamasi bilan nomlanuvchi bu til turkiy, sharqiy turkiy, chig'atoy tili kabi nomlar bilan ham yuritilgan[103]. Ammo uning umumturkiy tildan ajralib, alohida yaxlitlik maqomiga ko'tarilganligini, boshqa turkiy tillardan farqli xususiyatlarini asoslash, kelgusida milliy til sifatida e'tirof etiladigan bu tilning o'ziga xos xususiyatlarini, fonetik, leksik-grammatik qurilishini tavsiflash ijtimoiy, qolaversa, ulkan ma'naviy-mafkuraviy ahamiyatga ega edi va u tarixiy zarurat, o'ziga xos ijtimoiy buyurtma sifatida namoyon bo'ldi. Bu buyurtmani qabul qilish va zaruratni ado etish turkiylardan yetishib chiqqan, XI asrda yashab o'tgan qomusiy bilim sohibi, to'ng'ich turkiy tilshunos, adabiyotshunos, geograf, kartogaf, etnograf, tarixchi, sayyoh Mahmud Ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariy zimmasiga tushdi. Olim qoraxoniylar davlati xalqini turk (turklar) atamasi bilan qayd qildi, ularni va ularning tilini, avvalo, shu mintaqada yashayotgan o'g'uz, turkman va uyg'ur qavmlari hamda ularning tilidan farqladi. Davr talabi va tarixiy zaruratni anglab, qo'yilgan ijtimoiy buyurtmani mukammal darajada ado etdi. Adabiy manbalarni tahlil qilish – so'z ma'nolariga, ularning qo'llanishiga e'tibor berish, izohlash, lisoniy, ma'rifiy qiymatini ochish, asarlarning tarjimasi kabi masalalar bilan shug'ullanish keyingi davr leksikografiyasining maqsad va vazifasi bo'ldi. Bunda Eron shohi Nodirshohning kotibi astrobodlik Nizomiddin Muhammad Hodi al-Husayni as-Safaviy (Mirzo Mehdixon)ning "Sangloh" (1760) lug'atini alohida ta'kidlash

[103] Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. –Тошкент: ЎзССР ФА, 1960. – Б. 499.

lozim[104]. An'anadagidek, bu lug'atdan "Maboni ul – lug'at, ya'ni sarfi va nahvi lug'ati chig'atoy" nomi bilan eski o'zbek tilining grammatikasiga oid ayrim tavsiflar ham o'rin olganligi e'tiborga molik. Jamoliddin Muhammad Abdulloh Turkiyning taxminan XIV asrlarda yozilgan "Kitobu-l-lug'at al-mushtoq fi lug'ati-t-turk va-l-qafchoq" ("Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob"), o'rta asr tilshunos-turkiyshunoslaridan bo'lgan Asiruddin Abu Hayyon al-Andalusiy (1256-1345) ning "Kitobu-l-idrok li-l-lisonil atrok", undan foydalanilib XIV-XV asrlarda yozilgan va muallifi noma'lum "Attuhfatu-z-zakiyatu fi-l-lug'ati-t-turkiya" asarlari ham ana shunday an'ana mahsulidir.

Adabiy til talqini zaruriyati va uning an'ana tusiga kirishi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi fan sifatida XX asrning 20-30-yillarida shakllana boshladi. O'z oldiga davr talablaridan kelib chiqib, muayyan maqsadlarni qo'ygan o'zbek tilshunosligi 50-60 yil mobaynida o'zbek adabiy tili me'yorlarini ishlab chiqish va ommalashtirishdan iborat ulkan zarurat asosida ish ko'rdi.

Tilshunoslik bo'yicha aksariyat tadqiqotlarning umrini o'tab bo'lgan talab va me'zonlar asosida bajarilishi, tadqiqot xulosalarining bugungi zaruriy samaradan xoliligi, "til o'zida", "til til uchun" tamoyillarining ustuvorligi, yangi (an'anaviy talqinlarga zid) qarashlar va nuqtayi nazarlarning ayovsiz tanqid qilinishi va ko'r-ko'rona inkor etilishi, "an'anaviy tilshunoslik"ni mumtoz tilshunoslik sifatida qarash va ulug'lash, uning yutuqlarini mutlaqlashtirish, hatto ayrimlar tomonidan uni ta'limning barcha bosqichlarida tiklash va ommalashtirishga intilish, an'anaviy ilmiy bilimlarni tadqiqotchilarning professional saviyasini sinash mezoniga aylantirish holatlari, mazkur ta'limot darg'alari qarashlariga hurmat-e'tiborning sakral tus olishi, shu bilan birga, fanda obro'li va mansabdor shaxslar fikrining mutlaqlashtirilishi kabilarning saqlanib qolishi umumiy ilmiy lingvistik tafakkurning an'anaviylik xususiyati darajasini ko'rsatadi.

Lisoniy strukturani aniqlash – ijtimoiy zarurat. XX asrning 70-yillariga kelib o'zbek tilshunosligining empirik (amaliy, faktografik) bosqichi tugallangan, o'z zimmasiga yuklatilgan ijtimoiy zarurat – adabiy til meyorlarini ishlab chiqish va omma ongiga singdirishdan iborat ulkan vazifa ado etilgan edi.

Ko'tarilgan masalalarni mohiyatan ikkiga bo'lish mumkin:

1) o'zbek tilshunosligi oldiga 30-40-yillarda qo'yilgan va 40-50-yillarda amalga oshirgan vazifasi – o'zbek tili turli sath birliklarining zamonaviy tahlil usullarida berilgan mukammal tavsifi, belgilangan adabiy til me'yorlari, ta'limning turli bosqichi uchun yaratilgan o'quv qo'llanmalari, darslik hamda lug'atlar asosida

104 Hasanov, Botirbek. *Sangloh asari*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.

to'laqonli nazariy tushunchalar hosil qilish, xususiyliklarda umumiylikni, hodisalarda mohiyatni, oqibatlarda sababni, voqeliklarda imkoniyatni ochish darajasiga ko'tarilish;

2) uzoq yillar davomida o'zbek tili ittifoqdagi turkiy, qolaversa, boshqa tillar kabi rus va Yevropa tillari qoliplari asosida o'rganib kelinganligi sababli uni o'z ichki substansial tabiatidan kelib chiqqan holda alohida milliy yaxlitlik sifatida tadqiq qilish.

Bu vazifalar tildan amaliy foydalanish, uning ijtimoiy funksiyasi samaradorligini oshirish, milliy-madaniy kodlarini aniqlash, tilni algoritmlash, modellashtirish, axborot texnologiyalari bilan uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan umumiy lisoniy imkoniyatlarini ochishdek tarixiy zarurat, ijtimoiy buyurtma talablari natijasi edi. Ularni ado etish "imkoniyatlar tilshunosligi" degan nomga sazovor bo'lgan, o'zbek an'anaviy tilshunosligining vorisi – o'zbek substansial tilshunosligi zimmasiga yuklatildi. Bu tilshunoslik o'zbek tilining lisoniy va nutqiy strukturalarini farqlash, lisoniy struktura va lisoniy birliklarni, ularning imkoniyatlarini aniqlash borasida izchil tadqiqotlar olib borib, tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik lisoniy strukturalarini va birliklarini dialektik tadqiq metodologiyasi asosida tekshirdi.

Tilshunoslikning boshqa yo'nalishlariga bepisand munosabatda bo'lish, fanning yangi paradigmalarini "sof tilshunoslik" emaslikda ayblash, haqiqiy til ilmi sifatida lisoniy struktura tadqiqinigina tan olish kabilar shular jumlasidandir. Ammo ushbu yo'nalishda tafakkur an'anaviyligidan xalos bo'lishni ta'minlaydigan holatlar quyidagilar bilan belgilanadi:

Birinchidan, o'zbek substansial tilshunosligi istiqlol tilshunosligi bo'lib, u mustaqillik davrida shakllandi va rivojlandi. O'z maqsad va vazifalarini, tadqiq metodologiyasi va metodikasini mustaqil tanlash, o'rganish obyektiga avtoritar ko'rsatmalarsiz erkin yondashish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Ikkinchidan, o'zbek substansial tilshunosligi an'anaviy va konservativ tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodologiya bo'lgan kommunistik dogmalardan xoli rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

Uchinchidan, bu yo'nalish namoyandalari o'rganish obyekti bilan bog'liq navbatdagi tarixiy zaruratni anglash va unga doir vazifalarni belgilash bilangina o'zbek substansial tilshunosligini rivojlantirish mumkinligini, aks holda u ham konservativlashib, mutlaqlashib, an'anaviylik chohiga tushib qolishini teran his etish imkoniyatiga egadirlar.

Tildan amaliy foydalanish samaradorligi – davr talabi. Davr o'zbek tilshunosligidan aniqlangan lisoniy umumiyliklarning nutqiy voqelanishini tekshirishga, undan amaliy foydalanish samaradorligini oshirish, qo'llanish doirasini

kengaytirish muammolari bilan shug'ullanishga jiddiy kirishishni talab qilmoqda. Bu esa lisoniy imkoniyatlarning amaliy voqelanishi, undan samarali foydalanish masalalari bilan shug'ullanuvchi o'zbek amaliy tilshunosligining sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, pragmalingvistika, lingvokognitologiya, lingvokulturologiya, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi zamonaviy fan yo'nalishlarini yo'lga qo'yish asosida amalga oshiriladi. Shuningdek, XXI asr axborot texnologiyalari va globallashuv asri ekan, o'zbek tilining global til korpuslariga qo'shiluvini ta'minlash ham tarixiy zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda.

REFERENCES

1. Hasanov, Botirbek. *Sangloh asari*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
2. SayfulIayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – T., "Fan va texnologiya", 2009.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – T.: Fan va texnologiya, 2010.
4. Болдирев Н.Н. Лингвистика и семантика. – Москва: Наука, 1975.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001.
6. Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. –Тошкент: ЎзССР ФА, 1960.
7. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

TOPIKSTARTER MARGINAL FALSAFANING TASHBBUSCHISI SIFATIDA

Kushakov Shuxrat Salievich
Falsafa fanlari doktiri, professor
SamISI ijtimoiy fanlar kafedrasi professori
shuxratqushakov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada marginal falsafani ijtimoiy tarmoqlarda taqdim etilishining yangi tendensiyalari, xususan ijtimoiy tarmoqlar kommunikatstiyasida marginallashtirilgan falsafa uzatilishining zamonaviy shakllari ko'rib chiqilgan. Falsafiy xislatga ega bo'lgan muioqot va muhokamani ijtimoiy tarmoqlarda dastlab taqdim etuvchi sub'ekt "topikstarter", deb atalib, maqolada topikstarter faoliyati tahlil etilgan. Shu jumladan, ijtimoiy tarmoqda taqdim etilgan marginal falsafa namunalarining ijobiy aspektlari yoritilgan.

Kalit so'zlar. Internet, kommunikatstiya, ijtimoiy tarmoq, marginal falsafa, uzatish, taqdim

Abstract. The article examines the new trend of presenting marginal philosophy in social networks, the forms of its presentation in modern network communication. The phenomenon of presentation of marginal philosophy by a figure who is called a topic starter in a social network is analyzed. Positive aspects of presentation of marginal philosophy in a social network are highlighted.

Keywords. Network, communication, social network, marginal philosophy, presentation

Аннотация. В статье рассматривается новый тренд презентации маргинальной философии в социальной сети, формы ее подачи в современной сетевой коммуникации. Анализируется феномен подачи маргинальной философии субъектом, который в социальной сети называется топикстартером. Освещается позитивные аспекты презентации маргинальной философии в социальной сети.

Ключевые слова. Интернет, коммуникация, социальная сеть, маргинальная философия, презентация

Во второй половине XX столетия порождением компьютерной революции стал интернет, который, в свою очередь, является технологическим основанием появления социальной сети. Теперь же мы в XXI веке переживаем новую компьютерно-коммуникационную революцию. Благодаря социальной

сети произошло другое, не менее значимое изменение в сфере социальной коммуникации. Смысл изменения состоит в том, что исчезли пространственно-временные ограничения в коммуникации, то ест, локальные of-line-общения трансформируются в глобальный сетевой on-line коммуникацию между людьми, культурами и социумами. Теперь каждый человек имеет возможность в режиме on-line виртуально контактировать со всеми (с группами, сообществами), а все с одним (т.е. создаваемые всеми пользователями ресурсы интернета в возможности может быть достоянием каждого пользователя интернета).

Благодаря социальной сети пользователи имеют возможность создавать он-лайн платформы, профили, посты, приложения, делится информацией, обмениваться различными файлами, идеями, содержательными контентами и т.д. Все эти социальные и когнитивные коммуникации осуществляются в интернет-площадках, где происходят дискуссии, обсуждения обзоров по различной тематике, обмен креативными проектами и идеями, поиск решений актуальных проблем современности. Философия, которая в недавнем прошлом было дискурсивным полем когнитивного поиска профессионалов-философов, философствующих ученых (хорошо известны философемы А. Эйнштейна, Н. Бора, М. Планка и др), любителей философской мудрости, ныне ворвалась в гипрерреальность и стала постоянной жительницей интернет-форумов, вебинаров, стримов и других платформ.

В самом интернете ресурс философских дискурсов и нарративов обретает глобальный масштаб. Люди, в том числе, интеллектуалы перестали покупать книги, ибо, как принято говорить, в интернете всё есть. Появились новые фигуранты интернетовской интерактивности, обсуждающие философские и околофилософские (маргинально-философские) проблемы-стримеры, хайлайтеры, топикстартеры, инфлюенсеры, амбассадоры др. К слову, заметим, что культового американского режиссёра Дэвида Финчера представляют не иначе, как амбассадора философии в американских триллерах [8].

По своей структуре ресурсы и площадки презентации философских дискурсов и нарративов делятся, условно говоря, на академическое, образовательное и маргинальное. Последнее, а именно, феномен маргинальности представляет собой примечательное явление нынешнего века. Дело в том, что мы являемся свидетелями как ренессанса, так и взрывной бифуркации феномена маргинальности во всех сферах социума, культуры, науки, в том числе, и философии. Отсюда большой интерес исследователей к изучению многообразных форм проявления маргинальности. [1] Согласно

определению Ю. Н. Солонина "Маргинальность – то, что не признано, что существует на периферии, на обочине магистральной линии движения, в данном случае, -философской мысли, но существует как необходимость". [7. 15-37]. В этом смысле говорят о маргинальной теории или идеи, которые существенно расходятся с общепринятыми концепциями в той или иной области когнитивной деятельности. Исследователь И. В. Зайцев концепту "маргинальность" придает статус категории социальной философии: "Маргинальность есть феномен вечный и тотальный, присущий человеческому миру во все времена его существования, а не исключительно в периоды социальных взрывов и катастроф". [2]

В последнее время исследователи стали все большее внимание уделять проблеме маргинальности в философии. Говоря о маргинализации философии Н.Г. Мещеряков различает исключительность и исключенность какого-либо философского учения. Исключительность фигуры философа выражается в позитивных терминах: "мудрец", "учитель", "мыслитель", ...Исключенность отражена в негативных определениях: "болтун", "бездельник", "сноб", "софист", "возмутитель нравов" ...и т.п. [3]

Существует целый ряд социальных, концептуально-контекстуальных и внутренне интенциональных детерминантов, обусловливающие маргинализацию философии.

-социальная: общественная востребованность в рефлексии новых явлений в социуме, культуре и науке; необходимость в концептуализации инновационных трендов в промышленности, технологии и проективной деятельности;

-экзистенциальная: философии присуща концептуально-когнитивная бытийность, в основе которой лежит бесконечная потенциальность внутренней свободы философской рефлексии. Такая свобода является экзистенциальным основанием реализации ее критико-прогностической функции;

-статусный контекст маргинализации философской рефлексии. На этот детерминант указывает Е. Г. Соколов: "философия как «область» (не дисциплина, не наука, не даже дискурс – все это суть исторические формы) и на сегодняшний день находится в «подвешенном состоянии», не в силах «до конца» самоопределиться" [4];

-внутренний интенциональный контекст маргинализации философии.

Кроме отмеченных выше факторов современной маргинализации философского дискурса, существует общее основание концептуально-семантического дрейфа идей и симулякров из одной области теории и практики в другой. Этим основанием является сетевая виртуализация духовной жизни. [5,

36]. В то же время, глобализация и виртуализация сетевой коммуникации во всемирной паутине многократно усилили маргинализацию философии.

Маргинализация философского дискурса в сетевой коммуникаци происходит в различной форме и презентациях. Здесь имеет место, скажем так, "философское" освоение новых форм презентации и обсуждения. Такое освоение реализуется на обочине магистральной линии функционирования академического философского дискурса. Так, с одной стороны, исследователь Е.А.Ранев презентирует результаты своей работы по философским проблемам реформы жилищно-коммунального хозяйства. [6] А, с другой стороны, топикстартер-философ на ютуб-канале рассуждает о Науке логики Гегеля. Верхом маргинальности является сообщение о жилом комплексе "Философия". Философичность бренда этого комплекса вызвана, как утверждают ее творцы, приданием дизайн-коду дома таких качеств как вдумчивость, осознанность, утонченность и аристократичность. Корпуса дома названы в честь величайших ученых и мыслителей – "Ломоносов", "Шопенгауер", "Конфуций" "Вольтер", "Аристотель", "Марк Аврелий", "Омар Хайям". [9]

Существует интенциональная направленность самой философской рефлексии, выражающаяся в формулировке: "объектом философского мышления может быть все что угодно". Такая тотальная открытость философской рефлексии позволяет проникнуть в поле ее дискурса всякого рода маргинальным идеям типа "философия ЖКХ", "философия бизнеса", "философия бренда", "философия дома" и т. д. В частности, адепты маргинальной философии ЖКХ считают, что любая организация, решившая работать в сфере оказания общественных услуг, обязана иметь определенную философию, иметь свое лицо. Философская "упаковка" предпринимательских брендов вызвана стремлением создать концептуальный имидж компании и ее продуктов в сознании потребителя, построить компактный и , вместе с тем, "полный" образ товара. Более того, отдельные международные компании имеют штат с официальной должностью Chief Philosophy Officer – "корпоративный философ". Представители корпоративной философии объявляют древнеримских философов Эпиктета и Марка Аврелия топ-менеджерами прошлого, поскольку они занимались проблемами власти и управления.

Интерактивным фигурантом, представляющий имидж маргинальной философии в социальной сети, стал топикстартер. Выражение "топикстартер" происходит от английского словосочетания topic starter который переводится как "начинающий тему". Топикстартер -человек, который инициировал (создал, начал, открыл) тему на форуме или на любой другой платформе.

Философствующие топикстартеры довольно быстро создали площадку для обсуждения философских и околофилософских проблем общества, экономики, науки и культуры. Брендом топикстартеровых форумов стал быстрий отклик на злободневные проблемы, которые не рассматриваются в философских академических дискурсах и нарративах. Так, топикстартер А. С. Донской под девизом "мы сами создаём свою реальность" предложил для обсуждения вопросы: "почему позитивное мышление для большинства не работает?"; "с чего начинается движение к цели"; "почему будущее материализуется с задержкой и для чего она нужна?" и т. д. [10]

В заключении отметим, что мейнстрим маргинальной философии обретает, благодаря топикстартерам постоянное местожительство в социальной сети. Современная маргинальная философия является, и это демонстрируется деятельностью философствующих топикстартеров, нетрадиционной формой духовного освоения новых креативных областей общественной жизни, науки и технологии. Основным преимуществом топикстартера является быстрота сетевой коммуникации, немедленный отклик на факты и события, не попадающие в поле зрения академической философии, философская подача злободневных тем, которые волнуют каждого человека. В этом, по всей видимости, заключена позитивная сторона сетевой маргинальной философии.

Литература

1. Бобер Ж. Подходы к исследованию маргинальности // https://cyberleninka.ru › article › podhody-k-issledovan...
2. Зайцев И.В. Маргинальность как социально-философская проблема. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Омск, 2002. -22 с
3. Мещеряков Н.Г. Обратная сторона Луны: к вопросу о маргинальности философии //Международный журнал исследования культуры. 2020, №1(38). -С.6-21
4. Соколов Е.Г. Маргинализация философского дискурса // Серия «Мыслители», История философии, культура и мировоззрение. , Выпуск 3 / К 60-летию профессора А.С. Колесникова Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. С.149
5. Кушаков Ш.С. Жамиятни виртуаллаштириш концепцияси хусусида //Ижтимоий фанлар: назария ва амалиёт. Олий ўқувюртлараро илмий мақолалар тўплами. Тошкент: "Наврўз" нашриёти. 2018 й. -32-36 б.
6. Ранев Е.А. О философии реформы жилищно-коммунального хозяйства // https://cyberleninka.ru › article › o-filosofii-reformy-zh...

7. Солонин Ю.Н. Феноменология любительства и маргиналы в философии //Философия обществу. Изд-во СПбГУ, 2007. -С.15-37.
8. См. Дэвид Финчер амбассадор философии … // https://regnum.ru› Культура).
9. ФСК Регион объявила старт продаж в ЖК "Философия" // https://fsk.ru › about › news › fsk-region-ob-yavila-star...
10. См. Донской А.С. Энергия мысли // https://donskoj.info › webreg.

GANDINING ISLOMDAGI AXLOQIY TAMOYILLAR HAQIDAGI FIKRLARI

Pulatov Sherdor Nematjonovich
Alfraganus university
Ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD., dotsenti

ANNOTATSIYA

Islom yakkaxudolik va qat'iy axloqiy tartib-intizom dinidir. Gandini hinduizm, nasroniylik, zardushtiylik qanday ilhomlantirilgan dinlar bo'lsa, Islom ham uni shunday ilhomlantirilgan din, Qur'oni Karim ham uni shunday ilhomlantirilgan kitob, Muhammad uni shunday ilhomlantirilgan payg'ambar edi. Gandi esa bu dinni juda yuksak qadrlagan va uni tinchlik, muhabbat, mehr-oqibat va barcha insonlar birodarligi dini deb bilgandek, uning dunyoqarshiga ham islom katta tasir qilgan. Gandi islomni xuddi nasroniylik, buddizm va hinduizm kabi tinchlik dini deb hisoblagan. Shubhasiz, har bir dinning yo'li o'rtasida farq bor, lekin bu dinlarning maqsadi tinchlikdir. Islomning Hindiston milliy madaniyatiga qo'shgan o'ziga xos hissasi uning Xudoning yagonaligiga so'zsiz e'tiqodi va insonlar birodarligi haqiqatini uning doirasida bo'lganlar uchun amalda qo'llashidir. Hindistonda ko'plab dinlar bilan birlaglikda, islom din ham rivojlanib bormoqda. Shuningdek, mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy-tarixiy bo'lagi bo'lib kelgan. Mahatma Gandi islom diniga alohida etibor berib, dunyoqrashi shakllanishida islomiy ahkomlarni ham o'rgangan. Mustaqillik uchun harakatlarida qo'llagan.

Kalit so'zlar*:* Hindiston, Mahatma Gandi, islom, payg'ambar, axloq, tinchlik, kuch ishlatmaslik.

KIRISH

Gandi Islom tomonidan belgilab qo'ygan shaxsiy va ijtimoiy xulq-atvor qoidalaridan ham hayratda qoldi. Qur'onda ota-onaga itoat qilish, yolg'on gapirishdan tiyilish, o'g'irlik qilmaslik, qotillik qilmaslik kabi hislatlar va fazilatlarga oid qonun-qoidalar mavjud. Namoz o'qish, ro'za tutish, zakot berish, mehmondo'stlik va ziyorat qilish (hoji)ni farz qilgan Islomning besh ustuni har bir musulmonning bajarishi lozim bo'lgan burchdir. Qur'on ham Ahimsa va tinchlikda yashash zarurligi haqida gapiradi. Islomning barcha jihatlari Gandiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Gandi Qur'on ta'limoti zo'ravonlik qilmaslik tarafdori degan xulosaga keldi. Qur'onda zo'ravonlikdan ko'ra zo'ravonlik qilmaslik yaxshiroqdir, deyiladi. Zo'ravonlik qilmaslik burch sifatida buyurilgan, zo'ravonlikka zarurat sifatida ruxsat

berilgan. Uning fikricha, islom izdoshlari qilichdan juda erkindirlar. Ammo uning fikricha, bu Qur'on ta'limotiga bog'liq emas. Bu islom paydo bo'lgan muhit bilan bog'liq. Gandi boshqa dinlarni o'rgangach, barcha dinlar o'rtasidagi asosiy birlikni kashf qilish uchun asosiy kalit kerak degan xulosaga keldi, deb hisoblaydi. Bu asosiy kalit haqiqat va zo'ravonlik qilmaslikdir. Bu asosiy birlikni anglab yetmagunimizcha, din nomidagi urushlar to'xtamaydi. Bular faqat hindular va musulmonlar bilan chegaralanib qolmaydi. Dinni faqat uning tarafdorlarining pokligi va yaxshi amallari bilan himoya qilish mumkin, hech qachon boshqa din vakillari bilan janjallashishlari kerak emas.

Qur'onda shunday deyilgan: "Kimki bir jonni nohaqdan yoki yer yuzida fasod qilmasa ham o'ldirsa, huddi hamma odamlarni o'ldirgan bo'ladi. Kim uni tiriltirsa (hayotini saqlab qolsa), huddi butun insoniyatni tiriltirgandek (qutqargandek) bo'ladi". (Qur'on, Moida, 32-oyat). Bizga shunday deyiladi: "(Ey, imon keltirganlar) Agar nahl (intiqom olmoqchi bo'lsangizlar, u holda sizlarga yetkazilgan ziyon barobarida intiqom olingiz! Agar (intiqom olmay) sabr qilsangizlar, albatta, bu sabr qiluvchi kishilar uchun yaxshiroqdir". (Qur'on, Nahl, 126-oyat))

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hindistonda tarixiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy, savdo-iqtisodiy qadimdan rivojlanib kelgan, hind mahsulotlariga butun dunyoda talab katta bo'lgan bo'lib, arab qabilalari orasida ham hind ziravorlari, matolari, tilla buyumlari va boshqa maxsulotlariga arablarning ehtiyoji bore di. "Arablarning Hindistonga yurishi tarixi ilmiy izlanishlarda davriy va jug'rofiy jihatdan turli sana va hududlar asosida qayd qilingan. Va bu o'lkada islomning o'zlashuvi, agar bir tomondan, arab savdogarlarining muttasil safarlari davrida yerlik aholi orasida qozongan obro'-e'tiboridan ko'rilsa, ikkinchi tomondan, savdogarlar safida bu yerga kelgan so'fiylarning bag'rikenglik ruhiyati sharofatidan deb baholangan.

Hind yarim orolining janubiy va janubi-g'arbiy qismi islom dinidan muqaddam arab savdogarlari uchun tijorat markazlaridan biri bo'lgan.

Binobarin, islom Hindistonga "Uch darvoza" orqali kirib kelgan: yerdan, suvdan va Safedkoh tog' tizmasi – Xaybar yo'lidan. Holbuki, bu ma'lumotlarga qo'shimcha tarzda yana boshqa xabarlar ham mavjud bo'lib, ular haqida quyida zikr qilinadi. Arablarning mahalliy aholi va hokimlar bilan juda yaxshi munosabatda bo'lib, o'z savdo-tijorat faoliyatlari bilan yarimorolning janubiy viloyatlari rivojiga tegishli hissa qo'shganliklari hind muarrixlari asarlarida alohida ta'kidlangan. Kerala va boshqa viloyatlarga o'z mahsulotlarini keltirgan arablar qaytishda Hindiston, Malayziya va Indoneziya mollarini olib Yevropa mamlakatlariga yetkazganlar. Arablarning xulq-atvori va o'zga e'tiqod vakillari huzurida yerlik urf-odatlar, diniy an'analar va boshqa ma'naviy-ijtimoiy hayot xususlariga bo'lgan e'tiborlaridan

ta'sirlangan hindlar ularni hatto o'z tillarida erkalab «Mapilla - yaxshi yigitlar» deb ataganlar".[105].

Islom tinchlik va birodarlik dinidir. Shu bilan birga "Islom" so'zining manosida ham bo'ysunish va itoat etish so'zlari bilan birga tinchlik va najot so'zlari ham doimo yondosh yuradi. Payg'ambarimiz Muhammadning o'zi muloyim, insonparvar va kamtarin inson bo'laganlar. Sahobalar va ummatiga har doim yoqimli so'zlar bilan gapirib: hech kimga tanbeh bermaganlar. Qur'oni Karimda yavzulikka, adaolatsizlikka qarshi urushni ma'qullanadi. Payg'ambarimizning o'zlari mudofaa urushlarida mag'lub bo'lgan dushmanlariga siylai rahim qilganlar. Shunga qaramay, Payg'ambarimiz zo'ravonlikdan ko'ra zo'ravonliksizlikni afzal ko'rganlar.

Shu nuqtai nazradan Islom umumiy manoda doimo kuch ishlatmaslikni, zo'ravonlikni oldini olishni, boshqa insonlarga nisbatan nafratda bo'lmaslikni targ'ib qilgan. Shuning uchun ham Mahatma Gandi islomni tom ma'noda tinchlik dini deb atagan.

Gandining fikriga ko'ra, Islomning asosiy mohiyati insonning o'zaro birodarligidir. Payg'ambar o'z sahobalariga asosan mehr-oqibat to'g'risida gapiradilar, tinchlik va muhabbatni, zo'ravonsizlikni, zo'ravonlik va yovuzlikni engish vositasi deb aytganlarini o'z yozishmalalarida qayid etadi.

Shuningdek, Assalomu alaykum, degan musulmonlar salomi "tinchlik va farovonlikda yashash" degan ma'noni anglatadi. Islom diniy bag'rikenglik va umumbashariy birodarlikni ham targ'ib qiladi. Gandi, siyosiy faoliyati davomida hindu-musulmonlar birligini ta'minlashga intilgan va jamoat totuvligini saqlash uchun barcha dinlarga nisbatan bag'rikenglikni ilgari surgan.

Mahatma Gandining dinlarga nisbatan qarashlarini shakllantirishda islom muhim rol o'ynaydi. Buning bir qancha sabablari bor. Birinchidan, Mohandas Karamchand Gandilar oilasi Hozirgi Gujarotda yashaganlar,. Po'rbandar shahriga musulmon savdogalari ko'p kelgan, va bu yerda musulmon jamosi katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ikkinchidan, Gandining otasi Po'rbandar shahri bosh vaziri bo'lib, musulmon zodagonlari bilan ham yaxshi aloqada bo'lgan. Shuningdek, Islom va musulmonlar Gandiydagi taassurotlari bolaligidan boshlangan. Dinshunos olima Sheila Makdonough shunday yozadi, "Hindistonning geografik joylashishi dengiz va okeanlar bilan o'ralgani savdo-sotiqning rivojida katta ahamiyatga ega edi. Musulmonlar Gujarotda asrlar davomida savdogar sifatida faoliyat olib borganlar. Gandi bolalaigidan dengizdan ularni kelib ketganini ko'rgan, turli tuman sarguzashtlarni eshitgan. Musulmonlarni Gandi uyida mehmon sifatida juda ko'p

[105] Низомиддинов Н.Ғ. Қадимги Ҳиндистон тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. Тошкент. Fan va texnologiya. 2014. 195-196. Б

qabul qilgan, ulardagi diplomatik xushmomlalik siyosiy analari ham bolada katta taassurot qoldirgan. Muslumonlar uzoq vaqtdan beri jamiyatning bir qismi bo'li kelgan".

Gandilar oilasi yana, jaynlar va parsilar bilan do'stlik aloqalari azaldan shakllangan edi. Bir marta Gandining otasi tomonidan bobosi mahalliy hukmdor bilan to'qnash kelganida, musulmon askarlari hujum paytida uning uyini qo'riqlagan va ulardan biri halok bo'lgan. O'sha musulmon askarining yodgorligi hali ham oila uyiga tutash Vaishnava ibodatxonasida qabri borligini eslaydi.

Shuning uchun oila mahalliy siyosiy va ijtimoiy hayotning bir qismi sifatida musulmonlar bilan muomala qilishda katta tajribaga ega edi. Hatto maktabda ham u boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchi o'quvchilar bilan do'stlashishni o'rgandi va ularning e'tiqodlariga sog'lom hurmatni rivojlantirdi.

Gandining hindu-musulmon o'zaro hurmati va hamkorligiga bo'lgan asosiy qadriyatlari uning bolalik tajribasidan kelib chiqqanligini yaxshi bilardi. 1942 yilda Kongress Ishchi qo'mitasi yig'ilishida nutq so'zlab, u ushbu asosiy qadriyatlarning erkin, qayta tiklangan, mustaqil Hindistonni yaratish uchun asosi sifatida ahamiyatini yana bir bor ta'kidlaydi:

"Hindu-musulmon birligi biz uchun yangi narsa emas. Millionlab hindular va musulmonlar bunga azaldan intilib kelishgan. Men bolaligimdan ongli ravishda buni anglab yetganman. Hatto yoshligimda ham hindular Hindistonda shunday yashasinlarki, boshqa jamoalar bilan tinchlik va do'stlik, qo'shnichilik fazilatini astoydil rivojlantirisinlar malakat yagona g'oya asosida birlashsinlar deb oruz qilar edim".

Gandi Angliyada advokatlik malakasini olgach, o'z vataniga qaytib kelganida, Janubiy Afrikada joylashgan musulmon firmasiga advokat sifatida yollanadi. Ushbu muhim bosqich orqali Gandining musulmonlar bilan umumiy birodarlik hissi yana bir bor mustahkamlanadi.

Gandi namozga yig'ilishlarda Qur'ondan oyatlarni o'qigan. Janubiy Afrikada u "ba'zi musulmon do'stlarining ta'siri ostida Islomni o'rgangan. Uning do'sti Shet Abdulla islomiy adabiyotni yaxshi bilgan. U shunday yozgan edi: "U bilan aloqada bo'lishim menga islom haqida juda ko'p amaliy bilimlar berdi. Bir-birimizga yaqinlashganimizda, diniy mavzularda uzoq munozaralar bo'lib o'tar edi".

O'z so'zlari bilan aytganda: "Janubiy Afrikada bo'lganimda u yerdagi musulmon birodarlar bilan yaqin aloqada bo'ldim... Ularning odatlari, fikrlari va intilishlarini o'rganishga muvaffaq bo'ldim. 20 yil musulmon do'stlar orasida yashadim. Ular menga o'z oila a'zosidek munosabatda bo'lishdi va xotinlari va opa-singillari ham men bilan doim yaxshi muosabatda bo'ldilar".

Janubiy Afrikadagi siyosiy faoliyatida hindular ham, u yerda yashovchi musulmonlar ham unga ergashdilar. Janubiy Afrika tajribasi uning dinidan qat'i nazar, hindlar o'rtasida o'zaro tushunish va hamkorlik bo'lishi kerakligiga ishonchini kuchaytirdi.

"Janubiy Afrika tajribasi, - deb yozadi Sheila Makdonough, "Gandining diniy tafakkurini mustahkamladi va rivojlantirdi, go'yoki janubiy afrikadagi inglizlar hindlarga past nazar bilan qarashlariga ularga quldek munosabatda bo'lishlariga yo'q deyishga o'rgatdilar. Hindular va musulmonlar birlashishi shu jaryonda yanada kuchaydi.

Gandi Muhammad (s.a.v.) payg'ambar o'z hayotida ham zulimga qarashi mushriklarga qarshi yo'q deya olganini eshitgan edi. Payg'ambar ummatidan jasorat bilan nohaqlikka qarshi turishiga undaganini eshitganida ham Gandida o'z qalbida nohaklikka nafrat uyg'onganni eslaydi.

Allohga yakkaligiga guvohlik berish orqali har bir muslon ongli ravishda o'z nafsini tiyish va qaror chiqarishga haqli deb bilgan. Shunindek, Gandi Muhammad (s.a.v.)ning hayoti davomidagi asosiy kurashi, zulmga qarshi kurash, deb hisoblagan. U buni "Ramayana" dostonida tasvirlangan Ramning Ravanaga qarshi afsonaviy kurashi bilan tenglashtirish mumkin deb hisoblagan.

Gandining Buyuk Britaniyada o'tkazgan yillari ham uni islom dinini o'rganishida muhim rol o'ynadi. XX asrning boshlarida u Angliyada bo'lganida sharq dinlariga, ayniqsa Islomga bo'lagn munosabat bir mumcha o'zgargan edi.

1840-yil 8-mayda Tomas Karlayl Edinburgda Muhammad va Islom haqida ochiq ma'ruza qilgan edi. Bu "Qahramonlar va tarixdagi qahramonlik to'g'risida" turkumining ikkinchisi bo'lib, "Qahramon payg'ambar" deb nomlangan.

Karlayl bu mavzuda ma'ruza o'qish uchun arabshunos sifatida alohida malakaga ega emas edi, ammo ma'ruza Yevropada islomshunoslik fanining rivojlanishida muhim o'rin tutadi, chunki bu erda birinchi Muhammad faoliyati haiqda holis fiklar va islom dining mohiyati haqida ham obyektiv g'oyalar ilgari surilgan edi. Payg'ambar Muhammad haqidagi bu nutq nasroniy va yahudiylarning islomga nisbatan qolipga solingan munosabatiga qandaydir javob ham edi.

Karlayl Muhammadga tegishli bo'lgan fazilatlarni diqqat bilan sanab o'tdi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallamni shunday deb baholadilar: "Haqiqatgo'ylik va sodiqlik, chinakam birodarlik, adolatlilik, buyuklik, sokin ruhiyat, jiddiylik,.sokin ichki ovozga egalik unda jamdur".

Karlayl o'zining tarixiy va jasoratli sa'y-harakatlarida buyuk nemis faylasufi-shoiri Gyotening islom ta'limotining diniy soddaligi, ya'ni insonlar Xudoga va yagona Allohga etiqod qilish kerakligi haqidagi ijobiy bahosi izidan bordi.

"Agar bu Islom bo'lsa, - dedi Gyote, - biz hammamiz islomda yashamayapmizmi? Ha, axloqiy hayotga ega bo'lgan hammamiz ham shunday yashaymiz".

Aynan Karlaylning shov-shuvli maqolasi orqali Gandi islomda inson o'zini o'zi inkor (nafsini va mayillarini) etishni angladi. Karlayl shunday dedi: "Islom insonni o'z yo'lida o'zini inkor etish, o'zini (nafsini) tanqid qilishdir. Bu esa osmon yerga ochib bergan eng oliy hikmatdir".

Gandi Karlayl maqolasini o'z g'ayalari shakllanishi davrida o'qiganligi, Karlaylning nuqtai nazari yosh hindularning Muhammad zulmat kuchlariga qarshi kurashda o'ziga xos diniy liderlik namunasi ekanligiga ishonchini mustahkamlaganligini anglash mumkin, yana hamma joyda halol, pok insonlar uchun namunasi bo'lishi kerakligini anglab yetdilar.

Gandining o'zi shunday ma'lumot beradi: "Bir do'stim Karlaylning Qahramon payg'ambar" ni o'qishni tavsiya qildi. Men Qahramon haqidagi bobni o'qib chiqdim, Payg'ambarning ulug'vorligi, jasorati va cheksiz muhabbatiga guvoh bo'ldim. Bu kitoblar Muhammadni mening tasavvurimda yanada yuksaklikka ko'tardi".

Keyinroq Gandi Shibli Numoniyning musulmon qahramonlari haqidagi tarjimai hollari, hadis kitoblari, Sayid Amir Alining islom tarixiga oid kitoblarini o'qib, uning Muhammad payg'ambarga hurmatini yanada kuchaytirdi.

Shuningdek, u Vashington Irvingning "Muhammad va uning merosxo'rlari hayoti" asarini o'rganib chiqadi va ushbu kitoblar uning fikriga ko'ra Muhammad haqida fikrlarini yanada oydinlashtirdi.

Bularning barchasi Gandining islomga bo'lgan qiziqishini oshirdi va u Qur'oni Karimda bayon etilgan aqidalarni yaxshiroq tushunish uchun chuqurroq o'rgandi. U umrining keyingi yillarida Mavlana Muhammad Ali Jauhar, keyinroq Mavlana Abul Kalom Azad, Hakim Ajmal Xon, Zokir Husayn, M. Mujib va S. Obid Husayn kabi taniqli islom olimlari bilan "din haqida munozara" olib borishni o'rgandi.

Gandi o'zga dinini tushunish, oxir-oqibat, insonlarni shaxs sifatida anglash, umid bilan qadrlash ekanligiga qat'iy ishongan. U musulmon do'stlariga o'zini shu ma'noda ochib berishga, ular o'z an'analarining ichki ma'nosini idrok etishlariga harakat qilgan. U dinlararo muloqotga sodiq edi; u imonning shaxsiy o'lchovini tushunishga harakat qilish kerak, deb hisoblagan. "Yuraklar-birligi" uning uchun do'stlar bir-birining an'analarining eng chuqur qadriyatlariga ochiq bo'lishlarini anglatardi.

REFERENCES

1. Низомиддинов Н.Ғ. Қадимги Ҳиндистон тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. Тошкент. Fan va texnologiya. 2014. 195-196. Б.

2. Syed Ashraf Ali Gandhi and Islam. https://www.islamicity.org/3910/gandhi-and-islam/
3. Ганди М.К. Менинг ҳаётим. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – Б. 24.
4. Arenia. T. **Gandhi on Fundamental Ethical Unity of Religions; A Critical Study. Diss. … PhD.** Philosophy science. Pune, 2009. – 129 p.
5. Po'Latov, S. N. M. (2020). Hindistonda pedagogic ta'limining rivojlanish bosqichlari. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 21-26.
6. Polatov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIY-SIYOSIY VAZIYAT. Academic Research In Educational Sciences, (4), 468-474.
7. Po'Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA "MUTLOQ G 'OYA" TUSHUNCHASI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1134-1143.
8. Po'Latov, S. N. M. (2020). Rabindranat tagorning Hindiston ilm-ma'rifatga qo'shgan hissasi. Scienceand Education, 1(Special Issue 1), 136-143.
9. Пулатов, Ш. Н. (2022). МАҲАТМА ГАНДИ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА "САТЯГРАҲА" ТУШУНЧАСИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 890-896.
10. Pulatov, S. N. M. (2022). AHIMSA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MOHIYATI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 162-166.
11. Po'Latov, S. N. M. (2022). MAHATMA GANDINING INSON TABIATI HAQIDAGI QARASHLARI. Academic research in educational sciences, 3(3), 10-19.
12. Pulatov Sh.N. The Concept of "Truth" in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi// Akshara Multidisciplinary Research Journal Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal, India // E-ISSN: 2582-5429 Vol.02 Issue V, 2021. –P. 12-18.
13. Пулатов, Ш. (2019). Философская концепция Махатмы Ганди. Востоковедения, 3(3), 214–224. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15683
14. Pulatov Sh.N. Jaynizm diniy-falsafiy ta'limoti. 16-son Sharqshunsolar anjumani. Toshkent davlat sharqshunsolik universiteti, 2020, 307-312.
15. Po'latovSh.N. Mahatma Gandi diniy qarashlarining tahlili. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021 y. 8-son. 205-212 b.

16. Пўлатов, Ш. Н. (2023). ҲИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАҲАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ. *International scientific journal of Biruni*, *2*(3), 96-103.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR MA'NAVIYATINI SHAKLLANTIRISHDA ESTETIK TARBIYANING TUTGAN O'RNI

Quvvatov Sardor Isomiddinovich
O'zbekiston Finlandiya pedagogika instituti o'qituvchisi
sardorbekquvvatov1@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada globallashuv sharoitida yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda estetik tarbiyaning tutgan o'rni xususida mulohaza yuritilgan. Estetik tarbiyaning yosh avlod tarbiyasida tutgan o'rni, uni shakllantirish omillari falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Estetik tarbiya kishilarning bir-biriga o'zaro munosabatini aqliy, axloqiy, jismoniy jihatdan tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega ekanligiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: estetika, yoshlar, jamiyat, ma'naviyat, falsafa, estetik tarbiya, go'zallik, estetik madaniyat, globallashuv, estetik ong.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль эстетического воспитания в формировании духовности молодежи в условиях глобализации. Философски анализируется роль эстетического воспитания в воспитании подрастающего поколения и факторы его формирования. Особое внимание уделяется тому, что эстетическое воспитание имеет важное значение в воспитании отношений людей друг с другом в умственном, нравственном и физическом плане.

Ключевые слова: эстетика, молодежь, общество, духовность, философия, эстетическое воспитание, красота, эстетическая культура, глобализация, эстетическое сознание.

Annotation

This article discusses the role of aesthetic education in the formation of youth spirituality in the context of globalization. The role of aesthetic education in the upbringing of the younger generation and the factors of its formation are analyzed philosophically. Particular attention is paid to the fact that aesthetic education is important in educating people's relationships with each other mentally, morally, and physically.

Key words: aesthetics, youth, society, spirituality, philosophy, aesthetic education, beauty, aesthetic culture, globalization, aesthetic consciousness.

Hozirgi globallashgan zamonda ijtimoiy muammolarni insoniyat foydasiga hal etishda, dunyoning barcha davlatlarida tarbiyaga, xususan nafosat tarbiyasiga bo'lgan munosabatning o'zgarib borayotganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Voqelikdagi barcha narsa va hodisalarni nafosat qonuniyatlari asosida boyitish, sevinch va quvonch manbaiga aylantirish barcha xalqlarning orzu-umidi sanaladi. Ma'naviy madaniyat inson tomonidan yaratilgan ma'naviy boyliklarni, badiiy va san'at asarlarini, axloqiy va estetik qarashlarni o'z ichiga oladi. Shular asosida nafosat tarbiyasini takomillashtirish, yosh avlodni yuksak vatanparvarlik va ma'naviy estetik ruhda tarbiyalash, ma'naviy barkamol insonni voyaga yetkazish bugungi kundagi eng asosiy vazifalardan biridir. Agar biz ta'lim-tarbiya, madaniyat va ma'naviyat sohasidagi ishlarimizni aniq tizim asosida tashkil etib, ularning samaradorligini oshirmasak, ertangi kunimizni ko'rolmaymiz, o'z maqsadlarimizga yetolmaymiz. Bu borada "Bir bolaga yetti mahalla ham ota,ham ona" degan shior doimiy kun tartibida turishi lozim. Biz yoshlarimizni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz zarur.[106]

Globallashuv barcha sohalarda ma'naviy tarbiya bilan estetik madaniyatni uzviy ravishda ijtimoiy hayotimizni hayajonli, ehtirosli ko'rinishlarini aks ettirmoqda. Ayniqsa, milliy ma'naviyatni rivojlantirish, milliy til va estetik madaniyatni taraqqiy ettirish, milliy o'z-o'zini anglash, milliy his-tuyg'ular, milliy g'urur va estetik tarbiyani ajoyib ko'rinishlarini bir-biri bilan uyg'un holda o'rganib borish maqsadga muvofiqdir[107].

Barcha insonlarning ma'naviyati, madaniyati va dunyoqarashini istiqlol ruhida tarbiyalashda san'at va estetika sohasiga katta e'tibor qaratiladi. Kishilar nafosat tarbiyasi orqali yuksak ma'naviy go'zalliklardan bahramand bo'ladilar. Bugungi kunda xalqimizning nafosat tarbiyasi xalq og'zaki ijodi, xalq amaliy san'ati, badiiy adabiyot orqali ham olib boriladi. Yoshlar ongiga estetik ideallarni singdirish, ularning kundalik hayoti, moddiy va ma'naviy madaniyatini yuksak estetik tuyg'ular asosida kamol toptirish, har tomonlama yetuk malakali kadrlarni tarbiyalash jarayonida mehr-muhabbat, nafosat va nazokat, ezgu-niyatlar, estetik kechinmalar bilan tarbiyalash masalasiga e'tibor kuchaytirilmoqda.

Estetik tarbiya kishilarda estetik his, estetik ong va estetik munosabatni shakllantirishga qaratilgan tarbiyaning alohida shaklidir.[108] Estetik tarbiyani mehnat tarbiyasining ajralmas bir qismi sifatida ham tushunish mumkin. Kishilarda estetik

[106] Мирзиеев Ш, Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз, Тошкент - «ЎЗБЕКИСТОН» - 2017, 349-350- б

[107] G'aybullayev O. O'zbek oilasida shaxs estetik qadriyatlari rivojlanishining ijtimoiy asoslari. Tamaddunuri, ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal, 7-son, 2023-y, (46), 3-b

[108] Falsafa qomusiy lug'at, Toshkent,; 2004, 466-b

his-tuyg'u, estetik did, estetik ideal kabi estetik ong unsurlarining shakllanib borishi estetik tarbiyaning rivojlanishu uchun zamin yaratadi. Estetik tarbiya asosida hayotdagi va san'atdagi go'zallikni to'g'ri idrok etish, kishilardagi estetik ehtiyojlarni tarbiyalab voyaga yetkazish, har bir ota-ona, o'qituvchi, ustozning burchidir. Bolalarni yoshligidan boshlab tabiat va san'at go'zalligi olamiga olib kirish bilan birgalikda, kuy, musiqa ohangi, nafis gullar tarovati va chiroyi, san'at asarlari bilan tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir. Estetik tarbiyaning vazifasi obyektiv olam go'zalligi xilma-xil ko'rinishlarini ajratib yoshlar dunyoqarashini nafosat tuyg'ulari bilan boyitib borishdan iboratdir. Estetik tarbiya kishilarning bir-biriga o'zaro munosabatini aqliy, axloqiy, jismoniy jihatdan tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Voqelikni mushohada etish, jamiyatdagi xilma-hil ehtiyojlarni qondirishda estetik tarbiya kishiga ruhiy quvvat bag'ishlaydi. [109] Estetik tarbiya jamiyat hayotida har doim o'zining rang-barang va xilma-xilligi bilan ijtimoiy munosabatlarga o'z ta'sirini o'tkazib turadi. Inson voqelikdagi go'zallikni his etib, estetik faoliyati natijasida o'z mehnati bilan o'ziga zavq-shavq bag'ishlaydi. Estetik tarbiyaning jamiyatdagi roli insonlarni har tomonlama yetuk, komil inson qilib voyaga yetkazishdir.

Estetik tarbiyaning o'ziga xos maqsadi - bu shaxning shu hildagi madaniyatini, ya'ni uning voqelikka estetik munosabatda bo'lishi va uni go'zallik, ulug'vorlik va boshqa mezoniy tushuncha tamoyillari bo'yicha baholay olish madaniyatini shakllantirishdir. Mazkur maqsadga esa shaxsning estetik ongi unsurlari - estetik ehtiyoj, did, ideal, qarashlarini maqsadli, doimiy yo'naltirilgan tarzda shakllantirish orqali erishiladi.

Estetik tarbiya bir qator vositalar - kishining maishiy muhiti, tabiat, mehnat, sport va b. orqli amalga oshiriladi. Lekin bular ichida san'at alohida mavqyega ega. Chunki u, birinchidan, o'z tabiatiga ko'ra estetik ong shakli va estetik faoliyat turidir. Ikkinchidan, u jamiyat ma'naviy hayotining barcha sohalarini o'zida mujassamlashtiruvchi dunyoni o'zlashtirish usuli hisoblanadi. Uchinchidan, san'at badiiy qadriyatlarni yuzaga keltiruvchi faoliyat sifatida estetik madaniyatning mag'zini tashkil etadi. Shuning uchun badiiy tarbiya, ya'ni san'at asarlaridan estetik zavqlanish, lazzatlanish ehtiyojini, ularni idrok etish - tushunish va baholay olish qobiliyatini shakllantirish hamda badiiy ijodga yo'naltirish estetik tarbiyaning faqat vositasi emas, balki ayni paytda tarkibiy qismi hamdir.

Estetik tarbiya asosida hayotdagi va san'atdagi go'zallikni to'g'ri idrok etish, kishilardagi estetik ehtiyojlarni tarbiyalab voyaga yetkazish, har bir ota-ona, o'qituvchi, ustozning burchidir. Bolalarni yoshligidan boshlab musiqa ohangi, nafis gullar tarovati va chiroyi, san'at asarlari bilan tarbiyalash muhim ahamiyatga egadir.

[109] G'aybullayev O.,Estetika, Samarqand – 2004, 116-b

Estetik tarbiyaning vazifasi ob'ektiv olam go'zalligi xilma-xil ko'rinishlarini ajratib yoshlar dunyoqarashini nafosat tuyg'ulari bilan boyitib borishdan iboratdir. Maktab, litsey va kollejlarda o'quvchilarni o'quv-tarbiyaviy ishlar, adabiyot, musiqa, rasm darslari orqali estetik tarbiyalash muhimdir. Bunday tarbiyada jamiyat ma'naviy va moddiy hayotidagi uyg'unlik xususiyati namoyon bo'ladi.

Estetik tarbiya kishilarning bir-biriga o'zaro munosabatini aqliy, axloqiy, jismoniy jihatdan tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Voqelikni mushohada etish, jamiyatdagi xilma-hil ehtiyojlarni qondirishda estetik tarbiya kishiga ruhiy quvvat bag'ishlaydi.

Inson doimo o'z turmushi shirin, hayoti ezgulik va go'zallikka boy manzaralar bilan o'tishini orzu qiladi. Shuning uchun kishilik jamiyati vujudga kelganidan boshlab nafosat olamining mohiyati, ma'no va mazmunini anglab yetishga intilib kelingan. Inson o'z amaliy faoliyati bilan voqelikni o'zlashtirib, uni o'zgartirishga harakat qiladi. Voqelikdagi go'zallik va xunuklik, kulgulilik va fojiaviylikni bir-biridan farqlab, dunyoning asl mohiyati qandayligini anglaydi. Bular barchasi kishining yashashi uchun zarur bo'lgan talab va ehtiyojlar asosida amalga oshadi.

Estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan doimo aloqada bo'lib keladi. Badiiy tarbiya ijod jarayonidagi rang-barangliklar olamini inson tomonidan estetik tarzda anglash va o'zlashtirishning bir qismidir. Estetik tarbiya esa, jamiyatda ma'naviy muhitni paydo qilishga ko'mak beruvchi muhim unsur bo'lib, u insonning didini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi hamda ana shu orqali insonni jamiyat munosabatlariga yaqinlashtiruvchi kuchdir[110]. Estetik tarbiyani olib borishda, estetik qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirishda, o'tmish madaniyatimiz va milliy estetik tarbiyamizni bir-biri bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek xalqining estetik tarbiyasi milliy qadriyatlarimiz va undagi insoniylik tamoyillari bilan bog'langan. Bolalarni estetik tarbiyalash, ularning aqliy, axloqiy, jismoniy yuksalishida katta rol o'ynaydi. Hattoki, maktablardagi va o'rta maxsus ta'lim muassasalaridagi ta'lim-tarbiya jarayoni o'zining milliyligi jihati bilan butun jahon xalqlari diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Insonning estetik tarbiyasi uning madaniyati va ma'naviyatida namoyon bo'lar ekan, u doimo shular asosida go'zallikni his qilish, nafosat olami chiroyidan bahramand bo'lish, yaxshi fazilat va xislatlarga ega bo'lish kabi tuyg'ularni o'zida mujassam etmog'i lozim. Shu boisdan insonning estetik tarbiyasi mukammal va serjilo ko'rinishga ega bo'lishi uning ma'naviy-madaniy jihatlariga bevosita bog'liqdir. Bular orqali inson faqatgina go'zallikni his etib qolmasdan, balki o'zida

[110] Abdulla Sher, Bahodir Usmonov, Erkin Umarov, Estetika, Toshkent – 2008,159-b.

yuksak hissiyot, odat, ko'nikma va malakalarni rivojlantiradi. Ayniqsa, milliy madaniyat va ma'naviyat o'z davrining mafkurasi hamda davr talab-ehtiyojlariga mos kelishi kerak. Chunki har qanday estetik tarbiyada madaniyat va ma'naviyatning hamohangligi, birligi va mutanosibligi bo'lishi lozim

Mulohazalarimiz intihosida shuni aytish mumkinki, estetik tarbiya yoshlarda ma'naviy yetuklikni shakllantirishdagi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi va turmush go'zalligini, nafosatini ko'rsatib beradi. Xalqimizning ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tib kelayotgan estetik tarbiyasi bugungi kunda yoshlarni jismoniy va ma'naviy barkamol va go'zal qilib tarbiyalashjarayonida muhim muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Bugungi kunda o'zbek oilasida tarbiyalanayotgan har bir inson avvalo o'tmish merosimiz va qadriyatlarimizdan estetik zavq-shavq olib kamol topishi, boshqa tomondan jahon xalqlarining estetik tarbiyasidan to'la bahramand bo'lgan holda ulg'ayishi muhimdir. Yuksak estetik tafakkurga ega bo'lgan barkamol insonni tarbiyalash kelajagi porloq bo'lgan Yangi O'zbekistonni barpo etishning muhim jihati hisoblanadi. Bugungi kunda oldimizda turgan asosiy vazifa esa har tomonlama yetuk, mukammal shaxsni tarbiyalash, jamiyatimiz uchun fidoyi va jonkuyar inson qilib voyaga yetkazishdir.

REFERENCES

1. Мирзиеев Ш, Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз, Тошкент - «ЎЗБЕКИСТОН» - 2017, 349-350- б
2. G'aybullayev O. O'zbek oilasida shaxs estetik qadriyatlari rivojlanishining ijtimoiy asoslari. Tamaddunuri, ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal, 7-son, 2023-y, (46), 3-b
3. Falsafa qomusiy lug'at, Toshkent,; 2004, 466-b
4. G'aybullayev O.,Estetika, Samarqand – 2004, 116-b
5. Abdulla Sher, Bahodir Usmonov, Erkin Umarov, Estetika, Toshkent – 2008,159-b.

S. HOKINGNING REGULAR QORA TUYNUKLAR VA KVAZI DAVRIY TEBRANIShLAR NAZARIYASI

Abdullayev Sherzod Komilovich
O`zbekiston Milliy universiteti Falsafa va mantiq kafedrasi
Mustaqil tadqiqodchisi

ANNOTATSIYA

XX-asrda fazoviy jismlar va koinotdagi hodisalarga doir ko'plab kashfiyotlar qilindi. Ulardan biri bu "Regular qora tuynuk" larning aniqlanishidir. O'zining butun energetik zaryadini sariflab bo'lgan yulduz o'z-o'zining ichiga qarab toraya boshlaydi. Mana shu siqilish natijasida yulduzning o'rnida zichligi cheksiz yuqori bo'lgan, massasi esa nolga yaqin qudratli gravitatsion maydon hosil bo'ladi. Uni Kvazi davriy jadvali asosida o`rganib chiqiladi.

**Kalit so`zlar:** Qora tuynuk, dasvriy tizim, nur qaytishi, gravitatsiya, yulduz, olamning paydo bo`lishi, tebranish, tadqiqot, nazariya, shatll, kuzatuv, sistema.

Mana shu maydon astranomiyada "qora tuynuk" deb ataladi. Qora tuynuklarni eng qudratli teleskoplar bilan ham ko'rib bo'lmaydi. Chunki ular fotonlarni yutib yuboradi. Natijada inson ko'zi sezishi mumkin bo'lmagan yorug'likni ham yo'qotib yuboradi va ularni mutlaqo akslantirmaydi.

Qora tuynuklarning avjudligini unung atrofidagi hosil bo'lgan g'oyatda kuchli magnit maydoniga qarab bilib olish mumkin. Olimlar so'ngi to'rt asrdan beri koinotdagi shu g'ayrioddiy jism haqida fikir yuritib, bu borada ba'zi kashfiyotlarni ham qilganlar. Ulkan massaga ega bo'lgan yulduzlar koinotda tortishish maydonlarini hosil qiladi. Qora tuynuklar o'zlariga yaqinlashgan barcha jism va moddalarni o'z qa'riga tortib ketadi va ularning hisobiga o'z zichligini uzliksiz ravishda orttirib boradi. Natijada ularning tortishish kuchi ham kuchayib boraveradi. Bu jixatdan qaraganda, so'ngan yulduzlar o'rnida paydo bo'lgan va atrofidagi hamma narsalarni o'z domiga tortib ketadigan bunday qora nuqtalarni qora tuynukka o'xshatish mumkin. Shu sababdan falakkiyot olimlari bunday yulduzlarni qora tuynuklar deb atashgan. 1994-yilda astrafizik olimlar

Habbl teleskopi vositasida M 87 gallaktikasi markazida ko'zga ko'rinmas ulkan jism borligini aniqlashdi. Olimlarning ta'kidlashicha, og'irligi Quyosh vaznidan 20 marta katta bo'lgan yulduzlar oxir-oqibat qora tuynukka aylanishi mumkin ekan. Bunga sabab ularning ulkan tortishish maydoni va yirik massaga ega ekanligidir. Lekin hajmi va massasi kichik bo'lgan yulduzlarning qora tuynukka aylanishi uchun yetarlich bosm bo'magani sababli ular qora tuynukka aylana olmas ekan. Qora tuynuklar 1916-yilada Karl Schwarzschild tomonidan Eynshteyn

tenglamalarining yechimi sifatida bashorat qilingan. Qora tuynuklar esa bu katta gallaktikamiz orasida yuzlab yoki yuzmillionlab bo'lishi hamdir. Insonlar aniqlaganlari esa bor yo'g'i bir necha xolos.

Qora tuynuk sirlari hozircha sirligicha qolmoqda. Chunki qora tuynukka borishni borishni hech ham iloji yo'q. Balki qora tuynuk vaqtlararo sayohatdir, balki insonlar sonini keltiruvchi bir vositadir. Bunisi esa bizga hozircha qorong'u. Shunday bir fazo jismi borki u Quyoshimiz kabi yulduzlardan milyard marta yorqin va trillion marta katta va ko'p energiya ishlab chiqaradi. U o'z yo'lida uchragan nafaqat, sayyora va yulduzlarni balki butun boshli gallaktikani yo'q qila oladi. Ilim fanga ma'lum bo'lgan, eng yorug' bo'lgan, ushbu quyosh jismiga KVAZARLAR deb nom berilgan.

Kvazarlar nima? degan savolga mana bundek javob aytilgan. Insoniyat qadim zamonlardan dunyoni kuzatib borib, osmon jismlariga, koinotga qiziqish bildirib kelgan. So'ngi yuz yillikdan buyon insonlar imkoniyati kengroq teleskoplar yordamida osmon jisimlarini kuzatib o'rganib kelmoqda. Ammo kvazarlar o'tgan asrning 50-yillarida ham fan uchun mutloq noma'lum edi. Kvazarlar sayyoramizdan shu qadar olislardaki, osmonimizda xuddi yorqin yulduzlardek ko'rinadi. Shuning uchun uzoq vaqitgacha insoniyat, kvazarlarni oddiy yulduzlardan ajrata olmaganlar.

Kvazarlar o'zlaridan o'ta katta miqdorda energiya va yorug'lik taratadi. Shu sababdan bizdan nixoyatda olisda joylashgan bo'lishiga qaramasdan, osmonimizda yorqin ko'rinishda, go'yoki bizga yaqin masofada joylashgan yulduzlardek nomoyon bo'ladi. Kvazar atamasi ham ingilizcha "quasi-steller" ya'ni yulduzga o'xshash so'zidan olingan. O'tgan asrning 50-yillarida AQSH ning falakkiyotchi olimlari Alan Sendij va Tomas Matyuezlar DIVA yulduz turkimidagi yulduzlarni kuzatib borib, kvazarlar yulduz emas, aksincha yulduzlardanda milyardlab katta milyard marta yorug' bo'lgan fanga noma'lum bo'lgan fazo jismi ekanligini aniqlashdi.

Kvazarlar nima ekanligi anchagacha jumboq bo'lib keldi. 1963-yilda Galland astranomi Martin Shmidt kvazarlar bizdan ancha olisda joulashganini, ularning ko'rinmas spektri qizil tusga o'tayotganini va ular bizdan katta tezlik bilan uzoqlashayotganini aniqlab beradi. Keyinchalik fanga ma'lum bo'ldiki, kvazarlar Somon Yo'li gallaktikasidan tashqarida, bizdan nixoyatdagi olis gallaktika markazida joylashgan ekan. Bugungi kun astrafizikasida kvazarlar paydo bo'lishi haqida bir qancha farazlarmavjud. Ularning ichida eng to'g'ri faraz, bu kvazarlarning paydo bo'lish qora tuynklar hisoblanadi.

Eynshteyn- Gauss-Bonnet (EGB) nazariyasi belgilagan D>4 o'lchovli fazoda va D. Lavelok teoremasi D= 4 o'lchovli fazoda umumiy munosabatni ta'kidlaydi, nolga teng bo'lmagan kosmologik doimiy tortishish haqidagi yagona nazariyadir. D.Lavelok teoremasi yaqinidagi 4D yechimini olish uchun yangi yondashuvni qabul

qildi. Ushbu yondashuvda asosan qayta o'lchash Gauss- Bonnet (GB) termini 4D chegarasida 1/(D-4) omili bo'lgan. Foton harakati va kvazinarmal rejimlar orqali tortishishning barqarorligi 4D EGB, tortishish Refda o'rganilgan. Qora tuynuk gravitatsion jixatdan beqaror agar a kichik bo'lmasa yetarli (0<a a> -2) ning elektr zaryadlangan qora tuynuk eritmasi 4D EGB tortishish, shu jumladan kosmologik constan ham Refda olingan. 4D EGB nazariyasida Bardeen muntazam ravishda qora tuynuklar zaryadlangan aniqlagan. Bundan tashqari sinovdagi zarralarning harakatini o'rgangan, va taxlil qilgan joyda samarali potensial energiya va burchak moment xususiyatlari, orbitadagi zarralarni kuzatgan. 4D EGB tortishish kuchi ega ekanligi aniqlagan, yuqorida aytib o'tilgan fizikaga oid bir xil miqdordagi harakatga ega, yaqin atrof- muxit parametrning turli qiymatlar uchun qora tuynukning a ya'ni a ning musbat qiymatlarining oshishi ularning minimal darajaga tushishiga olib kelishini, ularga minimal joylashgan masofa esa markaziy ob'yekt tomon siljishini kuzatgan.

S. Xokingning Regular Qora Tuynuklar va Kvazi Davriy Tebranishlar Nazariyasi

Stiven Xoking qora tuynuklar fizikasi bo‘yicha olib borgan ishlari bilan zamonaviy ilm-fanning rivojlanishiga ulkan ta'sir ko‘rsatgan olimlardan biridir. U qora tuynuklarni oddiy modda yutuvchi obyekt sifatida emas, balki zamon-makon uyg‘unligining murakkab strukturaviy jihatlarini aks ettiruvchi tizim sifatida ko‘rib chiqdi. Ayniqsa, uning regular qora tuynuklar va kvazi davriy tebranishlar nazariyasiga oid ishlari, qora tuynuklarning dinamikasini va koinotdagi o‘rnini tushunishga yangi yondashuv olib keldi.

Regular qora tuynuklar tushunchasi qora tuynuklarning oddiy, ya'ni singulyarlikka ega bo‘lmagan shakllarini tasvirlaydi. Stiven Xokingning izlanishlariga ko‘ra, regular qora tuynuklarda zamon-makonning buzilishi an'anaviy singulyarliklardan farqli ravishda yumshoqroq shaklda sodir bo‘ladi. Ushbu tuynuklarning ichki strukturasida zamon-makon egilishi muvozanatli bo‘lib, ularning gravitatsion xususiyatlari an'anaviy qora tuynuklarga qaraganda farqli dinamikani namoyon etadi. Bu esa ushbu obyektlarni o‘rganishda kvant mexanikasi va umumiy nisbiylik nazariyasining uyg‘unligi haqida muhim savollarni o‘rtaga tashlaydi.

Kvazi davriy tebranishlar (QDT) esa qora tuynuklarning gravitatsion maydoni bilan bog‘liq murakkab hodisalardan biridir. Ushbu tebranishlar qora tuynuklar atrofida hosil bo‘ladigan zarrachalar va energiyaning harakat trayektoriyasi bilan bog‘liq bo‘lib, ular qora tuynukning massasi, aylanish tezligi va boshqa parametrlariga qarab turli ko‘rinishlarga ega bo‘ladi. Xokingning tadqiqotlari bu tebranishlarning fizik mohiyatini, ularning qora tuynuklar haqidagi ma'lumotlarni o‘rganishdagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan edi. Kvazi davriy tebranishlar qora tuynuklar yaqinida sodir bo‘ladigan gravitatsion to‘lqinlarning turli xil spektrlarini

hosil qiladi va bu to'lqinlar yordamida qora tuynukning o'lchami, massasi va aylanish tezligi haqida aniq ma'lumot olish mumkin bo'ladi.

Xoking nazariyasiga ko'ra, kvazi davriy tebranishlar orqali qora tuynuklar faqat o'z ichki strukturasining tabiatini namoyon etib qolmay, balki koinotning uzoq burchaklaridan energiya va modda harakatining muhim jihatlarini ham aks ettiradi. Ushbu tebranishlar qora tuynuklar atrofidagi issiqlik nurlanishi va gravitatsion to'lqinlarning tarqalishini o'rganish uchun muhim tadqiqot vositasi sifatida e'tirof etiladi. Bu hodisalar nafaqat qora tuynuklarning dinamikasini tushunishga, balki koinotdagi boshqa obyektlar bilan ularning o'zaro ta'sirini ham o'rganishga yordam beradi.

Stiven Xokingning regular qora tuynuklar va kvazi davriy tebranishlar haqidagi qarashlari koinotning fizik tabiatini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Uning ishlari zamon-makon strukturasining murakkabligi va gravitatsion hodisalarning nozik jihatlarini o'rganishda yangi yo'nalishlar ochib berdi. Xokingning bu nazariyalari ilmiy hamjamiyatda hozirgi kunda ham faol tadqiq qilinayotgan va yangi kashfiyotlar uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Qora tuynuklarning regular shakllari va ularning kvazi davriy tebranishlari haqida bilimlarni kengaytirish kelajakda zamon-makonning eng chuqur sirlarini ochishga yordam berishi mumkin. Bu esa koinotning ishlash mexanizmini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa

Stiven Xokingning regular qora tuynuklar va kvazi davriy tebranishlar haqidagi nazariyalari koinot fizikasi va zamon-makon tushunchalarini chuqurroq anglashda inqilobiy ahamiyatga ega. U qora tuynuklarning singulyarliksiz shakllari va ularning murakkab dinamikasi haqidagi qarashlari orqali an'anaviy tushunchalarni kengaytirdi va koinotning zamon-makon strukturasidagi muvozanatni yangi yondashuv bilan izohladi. Regular qora tuynuklar orqali zamon-makonning cheksizlikka intiluvchi egilishi o'rniga, yumshoq va muvozanatli gravitatsion dinamikani kuzatish imkoniyati paydo bo'ldi.

Kvazi davriy tebranishlar haqidagi tadqiqotlar esa qora tuynuklarning massasi, aylanish tezligi va gravitatsion maydon xususiyatlarini o'rganishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu tebranishlar orqali qora tuynuk atrofidagi gravitatsion to'lqinlarni aniqlash va ular yordamida koinotdagi boshqa obyektlar haqidagi ma'lumotlarni olish imkoniyati kengaydi. Xokingning bu nazariyalari zamon-makon, gravitatsiya va kvant mexanikasi o'rtasidagi murakkab aloqani aniqlashda yangi eshiklarni ochdi.

Umuman olganda, Stiven Xokingning ushbu nazariyalari qora tuynuklarni o'rganishda yangi yo'nalishlarni belgilab berdi. Uning ishlari insoniyat tafakkuri uchun koinotning eng sirli va murakkab jihatlarini ochishda beqiyos ilmiy poydevor

yaratdi. Qora tuynuklar haqidagi bilimlarimizni kengaytirish esa kelajakda koinotning asl tabiatini anglashda ulkan yutuqlarga olib kelishi aniq. Stiven Xokingning ilmiy merosi zamonaviy fan uchun yorqin ilhom manbai bo'lib qoladi.

REFERENCES

1. G. D Karssen, M.Bursa, A.Eckart, M.Valensiya- S, M.Dovcik, V.Karas va J. Hoak, dus, R. Astron. Soc. 472 (2017) 4422, arXiv : 1709.09896 [astroph. GA].
2. C.Nemisa, fizika. Rev.D 96 (2017) 103015, arXiv: 1711.01626 [astroph.HE].
3. A. Ingram va S. Done, Mon. R.Astron. Soc 405 (2010) 2447, arXiv: 0907.5485 [astro- ph. SR].
4 .J. Rayimboyev, A. Abdujabborov va H. Ven-Biao, fizika. Rev. D 103 (2021) 104070.
5. https:/ /ui. adsabs. harvard. edu /abs / 2021 Galax…9…75R/ /abstract.
6. https: / /ui. adsabs. harvard.. edu /abs/ 2021 Galax…9…71R/ abstract.
7. J. Bardin, Proc. GR5, C. DeWitt va B. DeWitt (taxrirlar) (Gordon va Breakh, 1968),b 174.

INFORMATSION MANIPULYATSIYANING IJTIMOIY-SIYOSIY XARAKTERI VA UNING JAMIYAT HAYOTIGA SALBIY TA'SIRI

Suxrob Salomov
O'zMu "Falsafa" kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
E-mail: s.salomov.98@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada informatsion manipulyatsiyaning ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga ta'siri, uning usullari va jamiyatga keltiradigan salbiy oqibatlari yoritilgan. Siyosiy propaganda, soxta ma'lumotlarning tarqalishi, ijtimoiy tarmoqlardagi manipulyatsiya va senzura kabi muhim jihatlar batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, real hayotdan misollar bilan manipulyatsiyaning qanday qilib ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalar orqali amalga oshirilishi tushuntirilgan. Maqola yakunida manipulyatsiyaga qarshi samarali kurash usullari va axborot savodxonligini oshirishning ahamiyati ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Informatsion manipulyatsiya, siyosiy propaganda, soxta yangiliklar, ijtimoiy tarmoqlar, axborot xavfsizligi, demokratiya, ommaviy axborot vositalari, senzura, kiberxavfsizlik, axborot savodxonligi.

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние информационных манипуляций на социальные и политические процессы, их методы и негативные последствия для общества. Подробно проанализированы такие важные аспекты, как политическая пропаганда, распространение дезинформации, манипуляции и цензура в социальных сетях. Также на примерах из реальной жизни объясняется, как манипуляции осуществляются через средства массовой информации и цифровые платформы. В конце статьи показаны эффективные методы борьбы с манипуляциями и важность повышения информационной грамотности.

Ключевые слова: Информационная манипуляция, политическая пропаганда, фейковые новости, социальные сети, информационная безопасность, демократия, средства массовой информации, цензура, кибербезопасность, информационная грамотность.

THE SOCIO-POLITICAL CHARACTER OF INFORMATION MANIPULATION AND ITS NEGATIVE IMPACT ON SOCIETY

Sukhrob Salomov
NUUz department of "Philosophy"
independent researcher
E-mail: s.salomov.98@mail.ru

Annotation: This article highlights the impact of information manipulation on social and political processes, its methods, and its negative consequences for society. Important aspects such as political propaganda, the dissemination of false information, manipulation and censorship on social networks are analyzed in detail. It also explains how manipulation is carried out through the media and digital platforms with real-life examples. At the end of the article, effective methods of combating manipulation and the importance of improving information literacy are highlighted.

Keywords: Information manipulation, political propaganda, fake news, social networks, information security, democracy, mass media, censorship, cybersecurity, information literacy.

Kirish

Zamonaviy jamiyatda axborot muhitining tobora murakkablashishi, raqamli texnologiyalar va ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi bilan informatsion manipulyatsiya keng tarqalmoqda. Informatsion manipulyatsiya ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatib, jamiyatda real voqelikni noto'g'ri qabul qilishga, ongli qaror qabul qilish qobiliyatining buzilishiga olib keladi. Ushbu maqolada informatsion manipulyatsiyaning ijtimoiy-siyosiy tabiati, uning usullari va jamiyat uchun xavfli oqibatlari haqida so'z yuritiladi.

Informatsion manipulyatsiyaning mohiyati

Informatsion manipulyatsiya - bu axborotni ataylab o'zgartirish, noto'g'ri yoki yo'naltirilgan ma'lumotlarni tarqatish orqali jamiyat fikriga ta'sir ko'rsatish jarayonidir. Bu usul ko'pincha siyosiy kampaniyalarda, iqtisodiy manfaatlar yo'lida yoki ijtimoiy nazoratni mustahkamlash maqsadida qo'llaniladi. Asosiy maqsad - auditoriyaning fikrini yo'naltirish va uni ongli ravishda qabul qilish jarayoniga ta'sir qilishdir.

Informatsion manipulyatsiyaning ijtimoiy-siyosiy xarakteri

Informatsion manipulyatsiya siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy muhitda keng qo'llaniladi. Uning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Siyosiy propaganda. Siyosatchilar va hukumatlar ko'pincha manipulyatsion texnikalardan foydalanib, o'z manfaatlariga xizmat qiluvchi ma'lumotlarni ommaga taqdim etadilar. Misol sifatida 2016-yil AQSh prezidentlik saylovlarida ijtimoiy tarmoqlarda noto'g'ri axborot tarqatilishi natijasida jamoatchilik fikrining manipulyatsiya qilingani haqida ko'plab dalillar mavjud. Masalan, Knight Foundation jamiyatining tadqiqotiga ko'ra, yolg'on axborot tarqatgan Twitter akkauntlarining sezilarli qismi botlar tomonidan boshqarilgani aniqlangan[1].

2. Yolg'on va noto'g'ri ma'lumotlarning tarqalishi Soxta yangiliklar (fake news), noto'g'ri axborotlar va bo'rttirilgan faktlar orqali jamiyatda noto'g'ri qarashlarni shakllantirish mumkin. Masalan, COVID-19 pandemiyasi davrida vaksinalar haqidagi turli fitna nazariyalari jamoatchilik orasida vahima va ishonchsizlikni oshirdi.

3. Ijtimoiy tarmoqlardagi manipulyatsiya Facebook, Twitter, Instagram kabi ijtimoiy tarmoqlar ommaviy axborot vositalarining asosiy qismi bo'lib qoldi. 2019-yilda Hindistonda saylovlar oldidan WhatsApp orqali yolg'on xabarlarning keng tarqalishi natijasida saylovchilar noto'g'ri qaror qabul qilishga majbur bo'lgani misol bo'la oladi.[111]

4. Senzura va axborotni cheklash Ba'zi davlatlar va tashkilotlar muhim axborotlarning erkin tarqalishini cheklash orqali manipulyatsiyani amalga oshiradilar. Masalan, Shimoliy Koreyada aholiga faqat hukumat tomonidan tasdiqlangan axborotlar yetkaziladi.

Informatsion manipulyatsiyaning salbiy oqibatlari

Informatsion manipulyatsiyaning jamiyatga salbiy ta'siri keng qamrovli bo'lib, quyidagi asosiy jihatlarda namoyon bo'ladi:

1. Jamiyatning manipulyatsiyaga uchrash xavfi Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali odamlarning tafakkuri o'zgartirilishi mumkin. Masalan, 2020-yilda Qirg'izistonda bo'lib o'tgan prezidentlik saylovlarida noto'g'ri ma'lumotlarning keng tarqalishi jamiyatda beqarorlikni kuchaytirdi [2].

2. Ijtimoiy ishonchsizlik va nizolar Manipulyatsiya orqali tarqatilgan noto'g'ri ma'lumotlar jamiyat ichida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi. "Brexit" jarayoni paytida Britaniya jamoatchiligi orasida noto'g'ri ma'lumotlar asosida qaror qabul qilinganligi haqida ko'plab dalillar mavjud [3].

[111] 2019-yilda Hindistonda bo'lib o'tgan saylovlar oldidan WhatsApp orqali yolg'on xabarlarning keng tarqalishi haqida ko'plab dalillar mavjud. Masalan, "The New York Times" gazetasining 2019-yil 14-apreldagi maqolasida Hindistondagi saylovlar oldidan WhatsApp orqali tarqatilgan yolg'on xabarlar va ularning jamiyatga ta'siri haqida batafsil yoritilgan. Maqolada, WhatsApp platformasida tarqalgan noto'g'ri ma'lumotlar va ularning saylov jarayoniga ta'siri haqida so'z yuritiladi. Bundan tashqari, "BBC News"ning 2019-yil 2-apreldagi maqolasida ham Hindistondagi saylovlar oldidan WhatsApp orqali tarqalgan yolg'on xabarlar va ularning oqibatlari haqida ma'lumot berilgan.

3. Demokratiyaning zaiflashishi Manipulyatsiya natijasida saylovchilar adashgan ma'lumotlar asosida ovoz berishlari mumkin. Bu esa haqiqiy demokratik jarayonlarga putur yetkazadi va siyosiy tizimni beqarorlashtiradi.

4. Axborot xurujlari va kibermuhitdagi tahdidlar Rossiya va G'arb davlatlari o'rtasidagi kiber-urushlar, xakerlik hujumlari va informatsion xurujlar zamonaviy dunyoda katta tahdidga aylangan.

Manipulyatsiyaga qarshi kurash yo'llari

1. Axborot savodxonligini oshirish Odamlarga ishonchli va noto'g'ri axborotni ajratish, mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini o'rgatish lozim.

2. Neytral va xolis ommaviy axborot vositalarini qo'llab-quvvatlash OAV mustaqilligi ta'minlanishi va xolis jurnalistika rivojlantirilishi kerak.

3. Huquqiy choralarni kuchaytirish Yolg'on axborotni tarqatgan shaxslar yoki tashkilotlarga nisbatan huquqiy choralar ko'rish kerak.

4. Ijtimoiy tarmoqlardagi nazoratni oshirish Yolg'on ma'lumot tarqatish bilan shug'ullanadigan akkauntlarni bloklash va noto'g'ri axborot tarqatilishining oldini olish muhimdir.

XULOSA

Informatsion manipulyatsiya zamonaviy jamiyat uchun katta xavf tug'diruvchi hodisadir. Uning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri beqiyos bo'lib, odamlarning mustaqil fikrlash qobiliyatini zaiflashtiradi, ishonchsizlik va qarama-qarshilikni kuchaytiradi. Ushbu tahdidga qarshi kurashish uchun axborot savodxonligini oshirish, xolis OAVni qo'llab-quvvatlash va huquqiy choralarni kuchaytirish zarur. Faqat shundagina jamiyat manipulyatsiya ta'siridan himoyalanib, haqiqatga asoslangan qarorlar qabul qilishi mumkin.

REFERENCES

1. Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Pantheon Books.
2. McChesney, R. (2013). *Digital Disconnect: How Capitalism is Turning the Internet Against Democracy*. The New Press.
3. Sunstein, C. R. (2001). *Republic.com*. Princeton University Press.
4. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework*. Council of Europe.
5. Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. Penguin Press.
6. Lippmann, W. (1922). *Public Opinion*. Harcourt, Brace & Co.
7. Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford University Press.
8. Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux.

9. Shirky, C. (2008). *Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations*. Penguin Books.
10. Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). *The Disinformation Age: Politics, Technology, and Disruptive Communication in the United States*. Cambridge University Press.

THE SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE AVESTA IN THE MODERN EDUCATIONAL SYSTEM

Saodat Toshtemirova
Associate Professor, PhD, Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan
Email: s.toshtemirova@cspu.uz

Annotation. This article examines from all perspectives the educational concept presented in the Avesta, outlining its significance and the possibilities for its application in the modern educational system of Uzbekistan on an academic basis. The study interprets the ideas related to education as depicted in the Avesta and compares them with contemporary educational theories. Based on this, it analyzes how the pedagogical essence of the Avesta can be practically implemented in a modern educational model. The article provides scholarly and practical proposals for harmonizing educational content with spiritual heritage and reinforcing national identity.

Keywords: Avesta, educational concept, Zoroastrianism, spiritual education, moral values, modern education, constructivism, integrated education, pedagogical model, national heritage, education and upbringing

Introduction. In today's education system of the Republic of Uzbekistan, it is a priority task to educate the youth into well-rounded, intellectually developed individuals who remain faithful to national and universal human values. "Without education, no reform will be effective,"[112], meaning that spiritual education is considered one of the priority directions of state policy.

In the prospective strategies of the Republic of Uzbekistan, the need to foster the spiritual and moral development of the youth, organize their free time meaningfully, and integrate the national ideology, historical heritage, and spiritual values into the educational content has been explicitly defined[113]. This situation underscores the necessity of re-examining the centuries-old spiritual heritage of our people—particularly the educational and pedagogical ideas reflected in ancient sources such as the Avesta—and applying them within a modern educational model.

In the Avesta, an educational concept is proposed that is based on universal human principles such as human perfection, moral purity, and the pursuit of

[112] Каримов, И. А. (2008). *Юксак маънавият — енгилмас куч*. Тошкент: Маънавият. https://hilolnashr.uz/yuksak-manaviyat

[113] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF–60-son Farmoni. 2022 yil 28 yanvar -B. 37.

knowledge and enlightenment. These ideas are substantially aligned with modern educational approaches that are individual-oriented, integrated, and harmonized with spiritual education. Therefore, it can be observed that the educational model formed on the basis of the Avesta is fully compatible with the objectives of contemporary Uzbekistan education policies.

The proposed model—which includes incorporating national heritage into textbooks, utilizing ancestral wisdom in educational lessons, and retraining educators based on the legacy of the Avesta—can be effectively integrated into the existing state educational standards and the programs of spiritual and educational work. In this regard, defining practical measures through close and systematic collaboration among all types of education holds particular significance.

The Avesta is the sacred text of the Zoroastrian religion, and it not only encapsulates religious beliefs but also embodies the unique spiritual heritage that reflects our ancestors' worldview and their perspectives on science, culture, and education. Composed over three thousand years ago, this work presents the central idea of advocating "good thoughts, good words, and good deeds." In the Avesta, significant attention is given to matters of education and upbringing, and it can even be recognized as one of the earliest educational concepts. Some researchers regard this text as the initial historical source in which the essence, objectives, and methods of the educational process are articulated[114]. Therefore, an in-depth study of the educational values and ideas contained in the Avesta, along with comparing these to modern educational theories and methods, remains an extremely relevant issue today.

The primary aim of this study is to conduct a comprehensive analysis of the educational concept expressed in the Avesta and to identify its similarities and differences with modern pedagogical theories. At the same time, explaining the ideas and views related to education in the Avesta within the contexts of psychology, pedagogy, sociology, jurisprudence, history, and religious studies; substantiating them scientifically through international academic sources; and examining the practical effectiveness of these ideas are among the important tasks of the study.

Within the framework of the research, the analysis results were evaluated using comparative statistical methods based on experimental and control groups. Moreover, a modern educational model based on the ideas of the Avesta was envisaged.

The conclusions and recommendations derived from this study have led to the formulation of clear academic and practical suggestions regarding the potential integration of the obtained results into the contemporary Uzbekistan education policy.**Review of the Literature and Research Methodology.** The analysis of the

scientific literature on the subject indicates that, internationally, several studies have been conducted on the Avesta and the educational aspects of Zoroastrianism. These studies are noteworthy for elucidating the educational dimensions of the Avesta from various disciplinary perspectives. Below, some important sources and the scientific results presented in them are reviewed.

As the sacred text of the Zoroastrian religion, the Avesta is not only a source of religious ideas but also a rich repository encompassing legal and spiritual criteria. M. Abdurayimova (2023), relying on this work, emphasizes its role in the formation of legal culture. According to the author: "The Avesta provides valuable information as the primary source regarding the law of the tribes that lived in the territory of present-day Uzbekistan during the mid-second millennium BC. By studying this source, it is possible to aid in the development of legal culture among the youth in the process of building a legal democratic state and civil society"[115]. Based on these ideas, the Avesta can be appraised as an ancient source of legal education. In this research, drawing on such sources, the educational concept of the Avesta is examined within the contexts of psychology, pedagogy, sociology, jurisprudence, history, and religious studies.

One of the studies that deserves recognition within this subject area is the research conducted by N. I. Davronov (2020), which is notable for comprehensively elucidating the pedagogical significance of the Avesta. The author appraises the Avesta as "an encyclopedic legacy bequeathed by our great ancestors," emphasizing that its contents embody invaluable ideas related to science, culture, and education[116]. In the study, particular attention is paid to the Avesta's depiction of the relationship with books and knowledge. For example, expressions in the text such as "reading with all one's heart imparts purity and alertness" or "Haoma (the sacred drink) bestows fame and wisdom upon those who read" indicate that the act of reading and the pursuit of enlightenment are regarded as high values within the Zoroastrian tradition. These ideas not only accentuate the Avesta's spiritual and intellectual characteristics but also establish it as an important source from a pedagogical and educational standpoint. According to N. I. Davronov, the Avesta fulfilled a dual role: it served not only as a religious text but also as the earliest pedagogical system that explained the process of education, its objectives, and methods. The author analyzes various components of the Zoroastrian educational system—including advisory and wise sayings, family and school education, and methods of care for children—in

[115] Абдураимова, М. (2023). "Авесто"да ҳуқуқий маданият. *Жамият ва инновациялар*, 4(9/S), 205–212. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss9/S-pp205-212

[116] Davronov, N. I. (2020). *Development of physical qualities of children in the heritage of our ancestors*. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(3), 153–157. https://www.idpublications.org

detail. When compared with modern educational theories, these elements are recognized as both relevant and reliable approaches. In conclusion, the advanced pedagogical views of our ancestors on youth education, as presented in the Avesta, remain worthy of effective application in today's educational processes, thus establishing the Avesta heritage as an essential source for research from both historical and practical perspectives[117].

In the study conducted by Afzal A. Hossainy Dehshiri and Edris Islami (2012), the educational ideas based on the oldest source of Zoroastrianism—the Gathas (the central part of the Avesta) - were comprehensively analyzed. By deeply examining the philosophical foundations of Zoroastrianism, the authors identified the educational objectives, principles, and methods derived from it[118]. In the study, the "ideal human" is described as a person close to Ahura Mazda, who follows the principle of Asha (truth), and who possesses good character, enlightenment, and divine inspiration. Based on this ideal, the main goals of education are defined as follows: understanding the laws of the universe and living in accordance with them; receiving education oriented towards ethics and morality; having faith in enlightenment and divine inspiration; and developing an awareness of social responsibility and striving for active citizenship.

The authors also identified the following main principles inherent in the educational content: acquiring knowledge through logical reasoning; ensuring freedom of choice and freedom of conscience; developing faculties such as intellect, emotion, and perception; and striving for moral perfection and self-development. In accordance with these principles, the study also outlines the educational methods recommended for Zoroastrianism. For example, the methods include: engaging in observation and contemplation about nature and life; structuring education on an active learning basis; utilizing life advice and wisdom; developing public speaking skills; providing spiritual education through practices such as worship and devotion; and incorporating physical exercises and, if necessary, even military training as an integral part of the educational program. In their conclusion, the authors state that the Zoroastrian educational concept is built on four pillars—"moral education + intellectual development + physical perfection + social responsibility"—which demonstrates its profound compatibility with modern competency-based education

[117] Davronov, N. I. (2020). *Development of physical qualities of children in the heritage of our ancestors*. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(3), 153–157. https://www.idpublications.org

[118] Hossainy dehshiri, A. A. and islami, E. (2012). Zoroastrianism and its educational implications (relying on the text of the Gathas). *Foundations of Education*, *2*(1), -. doi: 10.22067/fe.v2i1.12092

models[119]. These views fully align with the educational content of the Avesta texts and further confirm its universal significance.

Educational perspectives based on the Avesta are also reflected in a number of encyclopedic and historical sources. For example, articles devoted to the educational system of the Parthians and Sasanids describe the following aspects of the education system formed on the basis of the Zoroastrian religion.

According to these sources, children from noble families began attending school (referred to in Persian as "Farangiston") from the ages of 5 to 7, and by the age of 15, they had mastered both general and religious education. During this process, in addition to learning to write and calculate, the students memorized Avesta texts, listened to Pahlavi translations, and became acquainted with the fundamentals of astronomy. This educational program, in particular, served as a primary source of knowledge for students who were expected to become spiritual leaders in the future.

According to information in Iranian literature, the education of Prince Dorab - a hero from the Shahnameh - was organized in accordance with these traditions: first, he studied the Avesta and the Zand (Pahlavi commentaries); then, he engaged in activities related to horsemanship, archery, jousting, and other military arts. These examples demonstrate the historical manifestation of the "seven arts" concept mentioned in the Avesta.

According to sources from Encyclopaedia Iranica, special attention was given to military and spiritual education during the Sasanian period. In the midst of wars and dangers, the physical aspect of education was reinforced, and young people were prepared for military activities. Sasanian kings often sent their children to border lords for their education. For example, Bahram V was educated by various tutors in writing, archery, and the basics of law[120]. This confirms that education was established as a distinct social institution and became an integral part of the state ideology.

From the sources analyzed above, it is evident that the educational ideas presented in the Avesta are generating interest in the international scientific community and are being regarded as a relevant scholarly foundation for various fields of study. In particular, the conclusions related to shaping human perfection, moral education, and intellectual development hold special significance for current educational research.

[119] Hossainy dehshiri, A. A. and islami, E. (2012). Zoroastrianism and its educational implications (relying on the text of the Gathas). *Foundations of Education*, *2*(1), -. doi: 10.22067/fe.v2i1.12092

[120] Christensen, A. (1936). L'Iran sous les Sassanides [Iran under the Sassanids]. Copenhagen: E. J. Brill. Retrieved from https://www.iranicaonline.org/articles/education-ii

The universal principles in the Zoroastrian educational concept, such as "good thoughts – good words – good deeds", can play an important role in strengthening the educational content from spiritual, intellectual, and social perspectives. According to international researchers, studying the legacy of the Avesta not only serves as a symbol of respect for historical heritage but also contributes to enriching the content of modern education and reinforcing competency-based approaches.

For this reason, a comprehensive analysis of the content, objectives, methods, and principles in the educational process of the Avesta, along with a comparison of its conceptual foundations with modern educational theories and their practical application, is considered by many experts to be both promising and necessary.

Methodology. In this study, several scholarly approaches and methods were effectively employed. They were chosen in accordance with the research objectives, with each fulfilling a specific function in the analysis process. The method of comparative analysis was applied, through which the educational concept presented in the Avesta was examined in comparison with modern educational theories. In particular, constructivism, integrated education, systemic approaches, and competency-based education models were compared with the ideas expressed in the Avesta based on key criteria.

Results and Discussion. In the Avesta, upbringing is regarded as an integral part of human perfection. According to the Zoroastrian educational doctrine, every individual is endowed with intellect and perception as divine gifts, which must be nurtured and developed through learning, observation, and experience. This approach is closely aligned with modern educational theories, such as constructivism. In constructivism, knowledge is not merely passively received in its preformed state; rather, it is actively constructed by the learner through experience, observation, and independent thinking. In this framework, the educational subject is seen as an active, independent, and responsible individual.

In the Avesta, intellect and knowledge are recognized as the most important means for "walking the true path." It is emphasized that Ahura Mazda bestows upon every individual the ability for effective thinking (khratu) and deep understanding (chista) [121]. However, these abilities are not automatic; they must be developed through education and upbringing.

In the Avesta, the conscious activity of a human, the reliance on intellect and conscience in moral choices, and the ability to differentiate between good and evil through rational deliberation are designated as the primary goals of education. This

[121] Sorkhabi, Rasoul, "Zoroaster: The First Philosopher and His Theosophical Revolution" Quest 108:4, 2021. pg 23-28. https://www.theosophical.org/publications/quest-magazine/zoroaster-the-first-philosopher-and-his-theosophical-revolution

aspect is in harmony with modern pedagogical objectives that focus on the individual and foster critical thinking.

At the same time, Avesta-based education relies on divine values and enriches the educational process with spiritual and mental foundations. This approach differs from secular modern educational theories by striving to integrate enlightenment not only with intellectual development but also with spiritual values.

From an integrative approach, the Avesta is one of the earliest sources that presented a comprehensive, systematic form of education for its time. It is emphasized that the educational program included not only religious and moral principles but also knowledge in fields such as agriculture, horticulture, medicine, astronomy, geography, military arts, law, and family relations taught together[122]. This, in turn, is consistent with modern educational principles of interdisciplinary learning and integrated educational models. In one of the Avesta texts, it is noted that a young student is required to master the "seven arts". These arts include reading and writing, arithmetic, archery, horsemanship, memorization of sacred laws, recitation in a specific tone, and singing—that is, activities related to science, physical training, and religious values[123].

Thus, it can be seen that the educational program was developed based on a holistic approach that includes physical training, moral-spiritual perfection, religious knowledge, and scientific foundations. This historical approach is essentially in harmony with the modern CLIL (Content and Language Integrated Learning) model. In the CLIL method, subject content and language are taught simultaneously. A similar phenomenon was observed during the Avesta period: young boys memorized sacred texts in the language of the Avesta and listened to Pahlavi translations to fully understand the content[124]. Through this process, they acquired both the content and the language concurrently-a process that can be conditionally referred to as an ancient CLIL model. Of course, although the education of that time was primarily based on religious ideas, its methodological approaches can also serve as a source of inspiration for contemporary secular education systems.

In conclusion, the ideas expressed in the Avesta remain significant today, serving to foster the spiritual, moral, intellectual, and civic development of the younger generation. The concept behind the Zoroastrian teaching - "good thoughts - good words - good deeds" - which emphasizes rational thinking, integrity, and

[122] Лелеков, Л. А. (1992). *Авеста в современной науке*. Москва. 59-66.

[123] Davronov, N. I. (2020). *Development of physical qualities of children in the heritage of our ancestors*. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(3), 153–157. https://www.idpublications.org

[124] Christensen, A. (1936). L'Iran sous les Sassanides [Iran under the Sassanids]. Copenhagen: E. J. Brill. Retrieved from https://www.iranicaonline.org/articles/education-ii

prioritizing the interests of society, holds special importance in modern educational practice. If the recommendations developed within the framework of this study are implemented, the contemporary education system in Uzbekistan will have the opportunity to further reinforce its national spiritual foundation.

REFERENCES

1. Каримов, И. А. (2008). *Юксак маънавият — енгилмас куч*. Тошкент: Маънавият. https://hilolnashr.uz/yuksak-manaviyat
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF–60-son Farmoni. 2022 yil 28 yanvar -B. 37.
3. Абдураимова, М. (2023). "Авесто"да ҳуқуқий маданият. *Жамият ва инновациялар*, 4(9/S), 205–212. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss9/S-pp205-212
4. Davronov, N. I. (2020). *Development of physical qualities of children in the heritage of our ancestors*. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(3), 153–157. https://www.idpublications.org
5. Hossainy dehshiri, A. A. and islami, E. (2012). Zoroastrianism and its educational implications (relying on the text of the Gathas). *Foundations of Education*, *2*(1), -. doi: 10.22067/fe.v2i1.12092
6. Christensen, A. (1936). L'Iran sous les Sassanides [Iran under the Sassanids]. Copenhagen: E. J. Brill. Retrieved from https://www.iranicaonline.org/articles/education-ii
7. **Sorkhabi, Rasoul, "Zoroaster: The First Philosopher and His Theosophical Revolution" Quest 108:4, 2021. pg 23-28.** https://www.theosophical.org/publications/quest-magazine/zoroaster-the-first-philosopher-and-his-theosophical-revolution
8. Лелеков, Л. А. (1992). *Авеста в современной науке*. Москва. 59-66.

FAXRUDDIN ALI AS-SAFIYNING HAYOT YO'LI VA IJODIY FAOLIYATI

Sh. G. Tangirberdiyev
Guliston davlat universiteti, Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchi

Annotatsiya:
Ushbu maqolada Ali Safiyning hayot yo'li, ijodiy faoliyati va ilmiy merosi tahlil etiladi. Ali Safiy yashagan davrdagi notinch shart-sharoitning allomaning shaxsiy hayoti, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy faoliyatida, dunyoqarashi, tasavvufiy-ilmiy merosiga bevosita ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ali Safiy, ilmiy va irfoniy tahsil, voizi va xotib, Safiy, ijtimoiy-diniy hayot, insoniylik, samimiylik.

Аннотация: В данной статье анализируется жизненный путь, творческая деятельность и научное наследие Али Сафи. Анализируется непосредственное влияние неспокойной обстановки в период жизни Али Сафи на личную жизнь учёного, научную, общественно-политическую деятельность, мировоззрение, мистико-научное наследие.

Ключевые слова: Али Сафи, научно-мистическое образование, проповедник и оратор, Сафи, общественно-религиозная жизнь, человечность, искренность.

Abstract: This article analyzes the life path, creative activity and scientific heritage of Ali Safi. The direct impact of the turbulent conditions in the period of Ali Safi's life on the scholar's personal life, scientific, socio-political activities, worldview, mystical-scientific heritage is analyzed.

Key words: Ali Safi, scientific and mystical education, preacher and speaker, Safi, socio-religious life, humanity, sincerity.

Faxriddin Ali Safiy (taxallusi Safiy) (1463.11.2, Sabzavor — 1532, Hirot) tarixchi va faylasuf, Voiz, tarjimon. Adabiyotlardagi ma'lumotlarga ko'ra, Faxruddin Ali as-Safiy Voiz al-Koshifiy al-Bayhaqiy o'z davrining yetuk adibi, olimi, din va davlat arbobidir. Uning otasi Hirotda Sulton Husayn Boyqaro davlatining voizi, mudarris, islomiy ilmlar bilimdoni, Qur'oni karimga «Tafsiri Husayniy» yoki «Tafsiri forsiy» nomi bilan mashhur bo'lgan tafsir muallifi[1], ilohiyotchi olim Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiydir. Uning hayoti va ilmiy merosi O'zbekistonda falsafa tarixi sohasida I.Mo'minov, H.Aliqulov, R.Mahmudov, adabiyotshunos olimlar O.Usmonov, N.Komilov va boshqalar tomonidan o'rganilgan va hozirgi kunda yosh olimlar tomonidan o'rganilmoqda.

A.D.Mikluxo-Maklayning ma'lumotlariga ko'ra, Ali Safiy 1463 yil 12 fevralda Hirotda Husayn Voiz Koshifiy oilasida tug'ilgan[2]. Biroq, Mahmud Hasaniy va Bahriddin Umrzoqlarning fikricha Ali Safiy «1463 yil 11 fevralda Sabzavorda tug'ilgan, so'ng ota-onasi bilan Hirotga ko'chib kelgan. Buni Ali Safiyning Xoja Ahrorga «Birinchi marta Samarqandga kelib ul Hazrat bilan uchrashish sharafiga muyassar bo'lganimda: «Qaerdan bo'lasan?» deb so'radilar. Men: «Tug'ilgan yerim Sabzavor, ammo Hirida nash'u namo topibdurmen» deb javob berdim», - deb bergan javobidan ham bilish mumkin»[3]. Bu fikr uning 1463 yil 11 fevralda Xuroson Sabzavorida – Bayhaqda tug'ilganligi, so'ngra oilasi bilan Hirotga ko'chib kelganligini tasdiqlaydi. U boshlang'ich ta'limini o'z otasidan, so'ngra mahalla maktabida olgan. Ali Safiyning yetuk olim bo'lib shakllanishiga otasining ta'siri katta bo'lgan.

Ali Safiyning ijodiy faoliyati XV asrning 70-yillarida shakllangan. U Jomiy va Navoiylarning maslahatlari bilan 1474-1489-90 yillarda Xoja Ahrorning kotibi, muridi, maslakdoshi bo'lib, u bilan birga faoliyat ko'rsatgan. 1490 yilda Sulton Husayn Boyqaro uni Hirotga taklif etgan va davlatning bosh voizi lavozimiga tayinlagan. U Hirotning barcha mashhur madrasa, masjid va xonaqohlarida islom, shariat arkonlaridan dars berishi bilan bir qatorda, xojagoniya-naqshbandiya tariqati ta'limoti va amaliyotining bilimdoni, fatvo bera oladigan yuksak nufuzli davlat va din arbobi sifatida e'tirof etilgan.

Abdurahmon Jomiy Ali Safiyning ilmiy ijod va faoliyatining shakllanishiga ta'sir etgan, unga Safiy taxallusini bergan[4]. Manbalarda yozilishicha, Faxruddin Ali ijodiy faoliyatini boshlaganida o'ziga «Ziyo» taxallusini tanlash istigini Jomiyga bildirgan. Jomiy esa: «Sen «Ziyo» taxallusini mening o'g'limga ber, o'zingga esa «Safiy» deb taxallus qil», deb javob bergani bois Faxruddin Ali o'ziga «Safiy» taxallusini olgan[4]. Demak, Ziyovuddin Yusuf Jomiyning uchinchi o'g'li ekanini hisobga olsak, Faxruddin Ali «Safiy» taxallusini 11-12 yoshida, ya'ni 1473-1474 yillarda olganligi ma'lum bo'ladi. So'ng u Jomiy va Navoiy tavsiyalari bilan 1474-1490 yillar oralig'ida Samarqandda o'qishni davom ettirgan, Xoja Ahror Valiy huzurida kotib sifatida va tasavvufiy-irfoniy izlanishlarda o'tkazgan.

Mavjud manbalarning tahlili asosida biz Faxruddin Alining 11-12 yoshida Samarqandga ilmiy va irfoniy tahsil uchun yuborilishining quyidagi sabablarini aniqladik:

- birinchidan, juda yoshligidanoq ilmga chanqoqligi, qobiliyati, iste'dodini namoyon qila boshlagan yosh Faxruddin Ali uchun davrning ilm-fani gullab-yashnagan, ayniqsa, tabiiy-ilmiy bilimlar o'z yuksak cho'qqisiga ko'tarilgan Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek asos solgan muhitda nufuzli madrasalarda o'qish, tahsilini takomilga yetkazish tabiiy orzu edi;

- ikkinchidan, Samarqanddagi yuksak ilm-fan, madaniy muhitda dunyoning bir qator mamlakatlari, jumladan, Xurosondan bu yerga kelib o'z ta'limi va ma'lumotini yuksaltirish bilan bog'liq muayyan an'ana mavjud edi;

- uchinchidan, Jomiy Xurosonda, Eronga tutash mintaqalarda sunniy parokandalik kuchaya boshlashi oqibati o'laroq jonlanib qolgan sunniy-shia ziddiyatlari ortib borayotganligini chuqur anglab, bunday muhit Ali Safiy uchun ma'lum xavf-xatar tug'dirishi mumkinligi ehtimoli bo'lganligidan uni Samarqandga Xoja Ahror huzuriga o'z tavsiyasi va vositachiligida yuborgan edi. Bu esa uning Ali Safiy ta'lim-tarbiyasiga befarq emasligidan, unda yosh Faxruddin Alini xavfdan saqlash istagi bo'lganidan darak beradi.

Bizning fikrimizcha, Jomiyning tashabbusi bilan Ali Safiyning Xoja Ahror huzuriga yuborilishi tasodifiy emas, balki vaziyat taqozosi bo'lgan, chunki, Ali Safiy (1474-1490) bilan bir qatorda Fazlulloh ibn Ro'zbehon (1510-1521), Kamoliddin Binoiy (1501-1512), Zayniddin Vosifiy (1510-1531) va boshqa o'nlab madaniyat vakillari; musavvir va naqqosh, muzahhiblar Buxoro va Samarqandga faqatgina sunniy va shialarning o'zaro kurashidan qochib emas, balki, jumladan, ilm istab kelganlar, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Demak, Ali Safiy ayni balog'at yoshida ijtimoiy-diniy hayotning faol ishtirokchisi bo'lgan, ilmiy ijodi XVI asrning birinchi choragida yuksalgan. Ali Safiyning balog'at yoshida o'sha davrning buyuk allomalari uni qo'llab-quvvatlagan, biroq, 1490 yilda Xoja Ahrorning, 1492 yilda Abdurahmon Jomiyning, 1501 yilda Alisher Navoiyning, 1505 yilda otasi Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiyning, 1506 yilda qudratli hukmdor Sulton Husayn Boyqaroning vafot etishi uning uchun og'ir judolik bo'lgan.

1507-1510 yillarda Hirotning hukmdori Shayboniyxon Ali Safiyning iqtidorini yuqori baholagan va unga lutf etib davlatning voizi va xotib, deb e'lon qilgan. Shu sabab bu davrda Ali Safiy Sulton Husayn Boyqaro davridagidek o'zining ilmiy-irfoniy ijodi uchun barcha sharoitlarga ega bo'lgan. Ammo, Shayboniyxonning jiyani Ubaydullohxon Ali Safiyning faoliyatiga shubha bilan qaragani bois, u 1515-1529 yillarda olimni noaniq sabab bilan bir yilga zindonband etgan va keyin G'arjastonga badarg'a qilgan[5].

Manbalarda Ali Safiyning shaxsiy hayoti, oilasi, farzandlari va yaqinlari haqida hozircha aniq ma'lumot yo'q. Biroq, «Rashahotu aynil hayot» asarida u o'zining Sa'duddin Qoshg'ariyning to'ng'ich o'g'li Xojai Kalonning qiziga uylanganligini, Jomiyga boja bo'lganligini yozgan. Xususan, u «Maxfiy qolmasunkim, Mavlono Sa'duddin quddisa sirrahuning valadi buzrugvorlari Hazrati Xoja Kalonning sulbiyyalari bor edi. Hazrati Maxdumning (Jomiyning) hubolalariga

(nikohlariga) kirib erdi. Va yana biri bu harf bila xurufning roqimiga (Safiyga) havola bo'lub erdi. Va bu ma'noda oytuldi. Qit'a:

Du kavkabi sharaf az burji sa'di millatu din,
Tulu' kardi bar omad basoni dur zi sadaf,
Az on yake baziyo gasht bayti orifi Jom,
Az in haziz va boli Safiy shud avji sharaf.
(Ikki sharaf yulduzi millat va dinning baxtiyorlik burjidan,
Dur sadafdan chiqqani kabi nur sochib chiqdi.
Ulardan bibi Jom orifi uyining nuri bo'ldi,
Safiyning qanoti esa yuksaklik burjiga etdi)» deb ta'kidlagan[4].

Bu esa, uning oila qurganligi, lekin Navoiy ta'kidlaganidek, «dardmand sheva», «foniy sifat»ligi uchun farzand ko'rmaganligining dalilidir.

Navoiy «Majolis un-nafois» asarida Ali Safiyning faoliyatiga «Mavlono Safiy – Mavlono Husayn Voizning o'g'lidur. Bag'oyat darveshvash va foniy sifat va dardmand sheva yigitdur. Hiriydan Samarqandg'a Hazrat Xoja Ubaydulloh Ahror suhbatig'a musharraf bo'lur uchun bordi va andoq derlarkim, onda qabul sharafin topib, irshod va talqin saodatig'a sarafroz bo'lib, yana Xurosong'a keldi. Tab'i xo'b voqe' bo'lubtur… (matla')»[5] deb yuqori baho bergan va yosh Safiyning nafaqat ilmiy salohiyati, balki insoniyligi, samimiyligiga ham e'tibor qaratilgan.

Shuningdek, Abdulhay ibn Abdulfath al-Husayniy «Nasabnomai Xoja Ubaydulloh Ahror (q.s.)» asarida Abdurahmon Jomiyning Ali Safiy haqidagi «Hazrati Maxdumi Mavlono Abdurahmon Jomiy Xojaning sha'nida (Xoja Ahrorning o'g'li Xoja Qutbiddin Yah'yo) Mavlono Faxruddin Ali xizmatini nazarda tutib, «Qanday latofat va husni iste'dodki, Xojaning xizmatini qiladi», Yana «Uning suhbatiga etishganimda,-deb davom etadi Jomiy, - unga nisbatan lutfona moil bo'ldim. Hayratdan faryod qilishimga oz qoldi»[6] degan ta'rifining bayoni uning 1490-1492 yillardayoq juda katta e'tibor qozonganligidan dalolat beradi.

Shuningdek, Nisoriy Buxoriy «Muzakkiri ahbob» asarining «Mavlono Faxriddin Ali Voiz»ga bag'ishlangan bobida uning faoliyatiga yuksak baho bergan bo'lsa, 1494 yilda Voiz Koshifiy o'g'li Alining iste'dod, salohiyat va insoniyligiga «Pok vujudi va sof qalbi zavol topmasin, arjumand farzandimiz bu varaqlar tugallanishi ta'rixida ruboiy insho qilibdi, mana o'sha ruboiy ...», - deb e'tirof etgan.

Ali Safiy hayoti va merosini o'rganar ekanmiz, uning merosi hozirgi davrgacha tizimli tahlil etilmagani, nomini ko'pchilik bilmasligini guvohi bo'ldik. Masalan, «O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti «Qomuslar bosh tahririyati» 2004 yilda nashr etgan «Islom» ensiklopediyasining 317-betidagi «Husayn Voiz Koshifiy» nomli maqolada «Rashahotu aynil hayot»ni Husayn Voiz

Koshifiyning qalamiga mansub deb noto'g'ri ma'lumot berilishi fikrimizning dalilidir.

Ali Safiy «Rashahotu aynil-hayot» asarining XVI-XIX asrning I yarmida qo'lyozma nusxalarda keng tarqalganligi, qo'lyozmalar xazinalarida saqlanayotganligi, toshbosma-litografiya nashrlarining ko'pligi, nufuzli bibliografiyalarda tavsiflanganligi uning O'rta va Yaqin Sharq xalqlarida, shuningdek, G'arbiy Evropa sharqshunos olimlari tomonidan foydalanib kelinayotganligi asarning ahamiyati yuqoriligidan dalolat beradi.

Hozirgi yangi tadqiqotlar (P.Yurgen, De Vin di Vis, B.Bobojonov, A.Zohidiy va b.) Movarounnahrdagi yassaviya, kubroviya va xojagon-naqshbandiya tariqatlari taraqqiyotini o'rganishda Ali Safiy va uning «Rashahotu aynil-hayot» tazkirasining birlamchi manba sifatidagi o'rni va ahamiyati borasida fanda mavjud qarashlar, tasavvurlarni qaytadan ko'rib chiqishga majbur qilayotgan bo'lsa-da, bizning fikrimizcha, bu manba qator jihatlariga ko'ra, mintaqada tasavvuf tariqatlari, ularning piri-murshidlari faoliyati, merosi, dunyoqarashini, xususan, Xoja Ahrorni ijtimoiy-siyosiy faoliyati, irfoniy dunyoqarashi, merosi va tariqat amaliyotini tadqiq etishda o'zining birlamchi va ishonchli ilmiy-falsafiy, tasavvufiy, tarixiy manbaviy ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Bu esa falsafa, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari diniy-falsafiy, irfoniy tafakkuri taraqqiyotida muhim o'rin tutadigan Xoja Ahror shaxsiyati, merosi, dunyoqarashi, amaliy-siyosiy faoliyatining u yoki bu jihatlarini bir-biridan uzib olib emas, balki yaxlit holda, muntazam va mantiqiy izchillikda, gnoseologik va metodologik asoslariga ko'ra tadqiq etish imkonini beradi. Shuningdek, Xoja Ahror va u yashab o'tgan davr milliy, umuminsoniy, diniy-irfoniy hamda axloqiy qadriyatlariga ko'ra baho berish, diniy-irfoniy, ilmiy-falsafiy, axloqiy, siyosiy fikr taraqqiyotidagi o'rni, ta'siri va ahamiyatini ilmiy va tarixiy xolis ochib berish uchun yetarli va kifoya qiladigan asos vazifasini o'taydi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, birinchidan, Ali Safiy yashagan davrdagi notinch shart-sharoit o'z navbatida allomaning shaxsiy hayoti, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy faoliyatida, dunyoqarashi, tasavvufiy-ilmiy merosida o'zining bevosita aksini topdi. Shu bilan birga, Faxruddin Ali Safiyni davrining etuk allomasi bo'lib shakllanishida Hirotdagi ma'naviy muhit, otasi va ustozlarining ta'siri kuchli bo'lgan.

Ikkinchidan, alloma o'z davrining zabardast olimi sifatida din, tasavvuf, axloq, ritorika kabi sohalarda ijod qilgan va asarlar qoldirgan. Uning asarlari Markaziy Osiyo ilmiy-falsafiy, diniy-tasavvufiy merosini o'rganish bo'yicha birlamchi, asosiy manbalar vazifasini o'taydi. Ali Safiyning asarlari davr ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy va diniy-ma'rifiy hayoti, tarixiy shaxslar haqida betakror ma'lumotlar jamlanganligi bilan xalqimiz ma'naviy madaniyatining ildizlarini tadqiq etish va

tegishli, xolis va adolatli baho berish imkoniyati sifatida, ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Alloma asarlarini tadqiq etish, tasniflash, qo'lyozmalarini topish va zamonaviy tillarga tarjima qilib, nashr etish hozirgi kundagi sharqshunos, faylasuf, tasavvufshunos, tarixchi, filolog, adabiyotshunos olimlarning oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

REFERENCES

1. Mahmudov R. Husayn Voiz Koshifiy – axloqshunos olim. – Guliston, 1990. –B. 5-13;
2. Миклухо-Маклай А.Д. Описание персидских и таджикских рукописей ИВ АН. Вып.3. –М.: Наука, ГРВЛ. 1975. -С. 115.
3. Mahmud Hasaniy, Bahriddin Umrzoq. Faxruddin Ali Safiy va uning «Rashahot» kitobi haqida. - Faxruddin Ali Safiy. Rashahotu aynil hayot. –T.: Abu Ali ibn Sino, 2004. –B. 8.
4. Faxruddin Ali Safiy. Rashahotu aynil hayot (Obihayot tomchilari). –Toshkent: Abu Ali ibn Sino, 2004. –B. 212.
5. Nuriddinov Sh., Ahmadov M. Faxriddin Alii Safy. // Dundonahoi nasr. Namunahoi nasri forsu tochik. Asrhoi XV to avvali asri XVIII. Childi savvo'm. –Dushanbe: Adib, 1991. –S. 239.
6. Navoiy Alisher. Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to'plami. 13-jild. Toshkent: –B. 128.
7. Гафуров, Б. А., & Холназарова, Д. М. (2016). Отражение социальной и религиозной политики Бабура в его завещании. *Наука и образование сегодня*, (4 (5)), 59-60.
8. Mamatmuratovna, K. D., & Gapparovich, T. S. (2021, April). SYSTEM OF PREPARATION OF YOUNG PEOPLE FOR SPIRITUAL, LEGAL AND LEGAL EDUCATION. In *Archive of Conferences* (Vol. 23, No. 1, pp. 168-171).
9. Mamatmuratovna, K. D., & Gapparovich, T. S. (2021, April). SYSTEM OF PREPARATION OF YOUNG PEOPLE FOR SPIRITUAL, LEGAL AND LEGAL EDUCATION. In *Archive of Conferences* (Vol. 23, No. 1, pp. 168-171).
10. Xolnazarova, D., & Tangirberdiyev, S. (2021). TALABALAR HUQUQIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HUQUQIY TA'LIM-TARBIYANING ROLI. *Academic research in educational sciences*, *2*(3), 1313-1317.
11. Kholnazarova, M. (2023). THE DEVELOPMENT STAGES OF TEACHING KUBROVIA IN PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION. *Science and innovation*, *2*(C11), 86-92.

12. Kholnazarova, M. (2023). THE DEVELOPMENT STAGES OF TEACHING KUBROVIA IN PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION. *Science and innovation*, *2*(C11), 86-92.
13. Мавлянов, У. Н. (2020). ПРОБЛЕМЫ ОНТОЛОГИИВ НАСЛЕДИИ АЛИ САФИ. *Вестник Российского философского общества*, (1-2), 200-209.
14. Мавлянов, У. Н. (2018). Жизнь и творчество Али Сафи. *Наука и образование сегодня*, (1 (24)), 42-44.

"QUVIB YETUVCHI MODERNIZATSIYA" NAZARIYALARINING INQIROZI

Tunis Nurkosimovich Xojiyev
O'zbekiston Milliy universiteti
Huquqiy fanlar kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori,
O'zbekiston Respublikasi Toshkent shahri

Annotatsiya

Mazkur maqolada ijtimoiy rivojlanishga oid modernizatsiya nazariyalarining tarixiy modellari tahlil qilingan. Jumladan, ijtimoiy rivojlanishning modernizatsion nazariyasiga oid kategorial apparat uning tarixiy-siyosiy, metodologik jihatlari ochib berilgan. Shuningdek, modernizatsion yondashuvga ko'ra, jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida shakllangan modellarning xususiyatlari ochib berilgan. XX asrning ohirida "quvib yetuvchi modernizatsiya" nazariyalarining inqiroziga sabab bo'lgan omillar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: modernizatsiya, ijtimoiy rivojlanish, modernizatsiya modellari, quvib yetuvchi modernizatsiya modeli, kechikkan modernizatsiya.

Аннотация

В данной статье анализируются исторические модели теорий модернизации, связанных с социальным развитием. В частности, раскрывается категориальный аппарат модернизационной теории общественного развития, её историко-политические и методологические аспекты. Также, согласно модернизационному подходу, описываются особенности моделей, сформировавшихся на определенных этапах развития общества. Анализируются факторы, вызвавшие кризис теорий "догоняющей модернизации" в конце XX века.

Ключевые слова: модернизация, социальное развитие, модели модернизации, модель догоняющей модернизации, отсроченная модернизация.

Resume

This article analyzes historical models of modernization theories related to social development. Specifically, it explores the categorical apparatus of the modernization theory of social development, revealing its historical, political, and methodological aspects. Furthermore, following the modernization approach, the features of models formed at certain stages of societal development are elucidated. The factors that led to the crisis of "catch-up modernization" theories at the end of the 20th century are also examined.

Keywords: modernization, social development, modernization models, overtaking modernization model, delayed modernization.

Jamiyat taraqqiyotini tushuntrish bilan bog'liq bo'lgan bir qancha nazariyalar mavjud bo'lsa-da, ular orasida eng ko'p muhokama etiladigani shubhasiz modernizatsiya nazariyalari hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida shakllangan ushbu nazariya insoniyat tarxidagi ijtimoiy rivojlanishga oid umumiy qonuniyatlarni ishlab chiqish va tushuntirishni maqsad qilgan edi. Modernizaiya nazariyalari evolyusiyasi shakllanishi bilan birgalikda uning qancha nazariy modellari ham shakllangan edi. "Quvib yetuvchi modernizatsiya" nazariyalari ham XX asr so'ngida ko'plab davlatlarning taraqqiyotini tushuntirishga qaratilgan tahlillarni keltirgan bo'lsada, asr ohiriga kelib, keskin tanqidlarga uchradi.

Jamiyatni modernizatsiyalash nazariyasining rivojlanishi va ommalashuvi davri metodologiyaning keskin inqirozi bilan yakunlandi. Bunga ijtimoiy modernizatsiya paradigmasi elementlari o'rtasidagi ziddiyatlar, determinizmning turli ko'rinishlarining eklektik birlashuvi guvohlik berardi. Shu bilan birga, amaliy jihatdan, modernizatsiya muvaffaqiyatli bo'ldi, chunki uning natijasida ko'plab "uchinchi dunyo" davlatlari sanoatlashdi. Ayni paytda, XX asrning 70 yillarida sanoatchilik texnogen sivilizatsiyaning yetakchi paradigmasi sifatida insoniyatning yangi davrga o'tganini ko'rsatuvchi ijtimoiy o'zgarishlarni aks ettira olmay qoldi.

XX asrning ohirgi o'ttiz yili G'arbning rivojlangan mamlakatlarida ijtimoiy tuzilma va institutlarning tubdan o'zgarishi bilan tavsiflanadi. 1960 yillarning ikkinchi yarmidan boshlab jamiyat, madaniyat va fanda uning hozirgi holati bilan oldingi holati o'rtasidagi chuqur farqni ko'rsatuvchi vaziyat yuzaga keldi. Agar oldingi bosqich "modern" yoki zamonaviylik deb atalgan bo'lsa, keyingi bosqichni "postmodern" yoki postzamonaviylik deb atash boshlandi. Buning natijasida rivojlanayotgan mamlakatlar va butun dunyo uchun modernizatsiyaning yangi maqsadlarini shakllantirgan bir qator "tarixiy chaqiriqlar" vujudga keldi. Masalan, E.Toffler o'zining "Futuroshok" (1970) asarida shunday yozgan edi: "Hozirgi kunda sodir bo'layotgan voqealar sanoat inqilobiga o'xshash bo'lsa-da, undan ko'ra kengroq, chuqurroq va muhimroqdir... Ayni payt insoniyat tarixidagi ikkinchi buyuk burilish nuqtasini ifoda etadi"[125].

XX asrning so'nggi choragida ijtimoiy tuzilma, hokimiyat institutlari va ma'naviy madaniyatdagi o'zgarishlar endi sanoat tizimining alohida unsurlarigagina emas, balki ijtimoiy munosabatlarning butun majmuasiga ta'sir ko'rsata boshladi.

[125] Гидденс Э. Социология / Пер. с англ. - М.: Эдиториал УРСС, 1999. – Б-704.

N.A.Maslov[126] ta'kidlaganidek, ijtimoiy voqelikning sifat jihatidan o'zgarganini quyidagi ob'ektiv holatlar ko'rsatardi: past maoshli va kam malakali mehnatga asoslangan ommaviy ishlab chiqarishning samarasizligi; transmilliy korporatsiyalarning ilmiy-tadqiqot bo'linmalari strategiya ishlab chiqish va qaror qabul qilish markaziga aylanishi; an'anaviy proletariat (ya'ni "ko'k yoqalilar") sonining kamayishi; ishchi sinfining turli ijtimoiy maqomga ega bo'lgan ijtimoiy-kasbiy guruhlarga bo'linishi; ziyoli xodimlarning jamiyat ongidagi ta'siri va obro'sining oshishi hamda ularning ijtimoiy ishlab chiqarishning "asosiy" sektoriga ajralib chiqishi; fundamental ilmiy bilimlarni ishlab chiqish va rivojlantirish bilan shug'ullanuvchi institutlar va boshqa tashkilotlarning faoliyati kengayishi va ijtimoiy ahamiyatining ortishi; kommunikatsiyalarning, shu jumladan ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish sohasidagi aloqalarning jadal rivojlanishi; innovatsiyalarning tezlashishi; mohiyatan xalqaro ma'naviy madaniyatning shakllanishi.

Ijtimoiy voqelikning industrial jamiyat "ijtimoiy chegaralari"dan tashqariga chiqishi g'arb olimlarini shakllanayotgan jamiyatni tasvirlash uchun "post" old qo'shimchali ko'plab atamalarni joriy etishga undadi: postmodernistik, postindustrial, postiqtisodiy, postkapitalistik, postbiznes va boshqalar. Bu atamalarning mualliflari iqtisodiyot va ijtimoiy tuzilmadagi o'zgarishlarga olib keladigan ilm-fan yo'nalishidagi texnologiyalarning hal qiluvchi rolidan kelib chiqishgan.

D.Bellning "Kelajakdagi postindustrial jamiyat" (1973) kitobida taklif etilgan paradigma eng keng tarqalgan bo'lib, u quyidagi asosiy xususiyatlarni o'z ichiga oladi: texnologik innovatsiyalarning asosi sifatida nazariy bilimning hal qiluvchi roli; ilm-fan yutuqlari negizida intellektual texnologiyaning yaratilishi; bilim sohiblari hisoblangan texnik mutaxassislar va kasb egalari sinfining shakllanishi hamda son jihatdan o'sishi; tovar ishlab chiqarishdan xizmat ko'rsatish sohasiga o'tish; ijtimoiy birliklar - situslar asosida gorizontal tabaqalanishdan vertikal tabaqalanishga o'tish; siyosat sohasidagi meritokratiya; axborotning xususiy emas, balki jamoaviy mahsulot ekanligini nazarda tutuvchi axborot mulkiyati nazariyasi[127].

Umuman olganda, postindustrial paradigma "iqtisodiy o'sish bosqichlari" va "industrial jamiyat" nazariyalarini qayta ko'rib chiqishni o'z ichiga olib, modernizatsiya nazariyasi kabi, jamiyatning tarixiy rivojlanishini tavsiflashga intiladi[128]. Jahon tarixini sanoatgacha (agrar), sanoat va postsanoat (D.Bell),

[126] Маслов Н. А. Идея индустриализма: философско-методологические аспекты интерпретации социального организма в западных теориях XIX – XX веков. - М.: РАГС, 1996. – Б-110.
[127] Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. - М.: Academia, 1999. - . CLIV - CLIX с.
[128] Маслов Н. А. Идея индустриализма: философско-методологические аспекты интерпретации социального организма в западных теориях XIX – XX веков. - М.: РАГС, 1996. - 172 с.

texnotron (Z.Bjezinskiy), o'ta sanoatlashgan (O.Toffler) jamiyat bosqichlariga bo'lishning asosida texnika darajasi, mehnatning tarmoq va kasbiy taqsimlanishi yotadi. D.Bellning fikricha, bu omillarga ko'ra jamiyatning moddiy-iqtisodiy sohasida "birlamchi sektor" - qishloq xo'jaligi, "ikkilamchi sektor" - sanoat yoki "uchlamchi sektor" - xizmat ko'rsatish sohasi ustunlik qiladi. An'anaviy jamiyatni industrial jamiyatdan ajratuvchi chegara sifatida zamonaviy sivilizatsiyaga asos solgan Yangi davrdagi sanoat inqilobi hamda moddiy ishlab chiqarishda fan rolining o'zgarishi bilan bog'liq ilmiy-texnika inqilobi e'tirof etiladi. "Quvib yetuvchi modernizatsiya" inqirozi bilan bir vaqtga to'g'ri kelgan postindustrial paradigma shakllanishi ijtimoiy modernizatsiya nazariyalari rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Bir tomondan, modernizatsiya paradigmasi metodologiyaning chuqur inqirozini boshdan kechirgan bo'lsa, boshqa tomondan esa, inqirozni boshidan o'tkazayotgan nazariya qoidalariga asoslangan modernizatsiya amaliyoti, mohiyatan, o'z maqsadlarini yo'qotgan edi. Boshqacha aytganda, "quvib yetuvchi modernizatsiya" nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham istiqbolsiz bo'lib qoldi.

O'z taraqqiyotining cho'qqisida bo'lgan AQShni o'ziga mo'ljal qilib olgan industrial "genotip" uchun poygaga qo'shilgan rivojlanayotgan mamlakatlarning chorak asrlik uzluksiz sa'y-harakatlari ular o'rtasidagi farqni kamaytirmadi. Urushdan keyingi o'ttiz yil davomida "uchinchi dunyo"ning umumjahon sanoat ishlab chiqarishidagi hissasi oshganiga qaramay, 1970 yilga kelib rivojlanayotgan mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti jahon kapitalistik xo'jaligining yalpi ichki mahsulotiga nisbatan o'zgarishsiz qoldi, uning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ulushi esa (G'arbga nisbatan) pasaydi. Bu davrga kelib, modernizatsiyalashayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvining asosiy manbai ilgarigidek agrar sektor bo'lib qolmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti sezilarli tarmoq nomutanosibliklari bilan ajralib turardi. Sanoatning qazib olish va qayta ishlash sektorlari boshqa sohalarga nisbatan tezroq sur'atlarda rivojlanayotgan edi. Xususan, Afrika mamlakatlarida iqtisodiy o'sishning asosiy manbai mineral va uglevodorod xom ashyosi eksportining ko'payishi bo'ldi. Bu xom ashyolarni qazib olish hajmi muntazam ravishda ortib bordi: 1960 yildan 1970 yilgacha mineral xom ashyo qazib olish 2,5 barobar, uglevodorod xom ashyosi esa 20 barobardan ko'proq oshdi.

Bundan tashqari, sanoat va qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi bo'yicha AQSh va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi farq shunchalik kengaydiki, uni "quvib yetuvchi" modernizatsiya orqali bartaraf etish imkonsiz bo'lib qoldi. Bu holat rivojlanayotgan mamlakatlarda texnologiyalar rivojlanishining past darajasi bilan keskin tafovutni kuchaytirdi. Ushbu mamlakatlarda endigina konveer va ishlab chiqarishni to'liq mexanizatsiyalashtirish joriy etilayotgan bir paytda, "birinchi

dunyo"dagi G'arb mamlakatlari sanoatni avtomatlashtirish va axborotlashtirish bilan bog'liq bo'lgan ilmiy-texnik taraqqiyotning yangi bosqichini boshdan kechirayotgan edi.

"Quvib yetuvchi" modernizatsiyaning samarasizligi nafaqat "uchinchi dunyo" iqtisodiyotining, balki ma'naviy madaniyatning, xususan, xalq ta'limining rivojlanish natijalarida ham o'z aksini topdi. 1970 yilda modernizatsiya qilinayotgan mamlakatlar aholisining 70 foizdan ortig'i boshlang'ich va o'rta ma'lumotga ega bo'lgan bo'lsa, oliy ma'lumot olganlar atigi 4 foizni tashkil etgan. Shunday qilib, modernizatsiya qilinayotgan mamlakatlarda sanoatning moddiy infratuzilmasi va moddiy ne'matlar ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan sohalar ustuvor tarzda rivojlandi, ijtimoiy tuzilmada esa postindustrial voqelikka xos qatlamlar deyarli shakllanmadi. Bu esa postindustrial jamiyat bosqichiga o'tgan texnogen sivilizatsiyaning ob'ektiv mantig'iga zid edi.

Natijada, dastlabki "quvib yetuvchi" modernizatsiya nazariyasi o'zining progressiv imkoniyatlarini yo'qotdi va uning maqsadi – milliy madaniyat negizida G'arb zamonaviyligining namunalariga o'xshash sanoat "genotipi"ning tuzilishi va vazifalarini qayta yaratish – amalga oshirib bo'lmaydigan bo'lib qoldi.

"Quvib yetuvchi" modernizatsiyaning amalda samarasizligini hal etilmagan muammolar majmui ko'rsatib turardi. Xususan, demografik, ijtimoiy-madaniy va boshqa muammolar ijtimoiy keskinlikni kuchaytirardi. Shu bilan birga, G'arbda "umumiy farovonlik", kafolatlangan turmush darajasi, o'rta sinf va iste'molchilar jamiyati haqidagi sotsial-demokratik g'oyalar tobora ko'proq ta'sir kuchiga ega bo'lib bordi. Ilgarigi qarama-qarshi sinfiy tuzilma jiddiy o'zgarishlarga uchradi, tabaqalashdi, mulkiy ahvoli va ijtimoiy mavqei bilan farqlanuvchi yangi ijtimoiy qatlamlar shakllandi.

1980 yillar boshiga kelib, modernizatsiya markazi yangi industrial mamlakatlarga - Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong va Singapurga ko'chdi. Bu mamlakatlar "quvib yetuvchi" modernizatsiyaga muqobil yo'lni namoyish etdilar. 1980 yillarda ularning iqtisodiy o'sish sur'atlari dunyoda eng yuqori bo'ldi: o'n yillikning birinchi yarmida yalpi milliy mahsulot yiliga 6-8 foizga, 1980 yillarning oxirida esa 8-10 foizga oshdi. Bu esa, ushbu to'rtta mamlakatlarga aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi milliy mahsulotning o'rtacha jahon darajasidan oshib ketish va G'arbning rivojlangan mamlakatlariga yaqinlashish imkonini berdi.

Yangi industrial mamlakatlarning jadal rivojlanishi modernizatsiya strategiyasini o'zgartirgan davlat chora-tadbirlari majmuasi tufayli amalga oshdi. Bu chora-tadbirlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

-eksport ishlab chiqarishni rag'batlantirish;

-eksport tarmoqlari uchun xomashyo importiga bojxona tariflarini pasaytirish;

-eksportdan olinadigan daromad soliqlarini kamaytirish;

-xomashyo va uskunalarni bojsiz olib kirishga ruhsat berish;

-tayyor mahsulotlarni eksport qilish imkoniyatini beruvchi erkin savdo zonalarini tashkil etish.

Yangi industrial mamlakatlarni modernizatsiya qilish strategiyasi tahlili V.V.Mixeevning "Muqobil izlanish: Osiyo taraqqiyot modellari: sotsialistik va "yangi sanoatlashgan mamlakatlar" asarida batafsil keltirilgan[129]. 1970 yillargacha sanoatni rivojlantirishda ustuvorlik qishloq xo'jaligi singari mehnat talab qiladigan tarmoqlarga, keyinchalik esa po'lat, kema, avtomobil va kimyoviy moddalar ishlab chiqarish kabi kapital talab qiladigan sohalarga berilgan bo'lsa, 1980 yillarning oxirida postindustrial jamiyat mantig'iga muvofiq, ilm-fanga asoslangan ishlab chiqarish ustuvor ahamiyat kasb eta boshlagan edi. 1980 yillarda sanoatning jadal rivojlanishi bilan birga xizmat ko'rsatish sohasi yanada tezroq o'sdi. Bu esa iqtisodiy faol aholining tarkibini o'zgartirdi va ularning asosiy qismi noishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lishiga olib keldi. Xususan, bugungi kunda ham rivojlangan G'arb davlatlarida YaIMda xizmat ko'rsatish va servis sohasida aholining katta qismi bandligi fikrimizni tasdiqlaydi. Yana bir faktga diqqat qaratish lozimki, yangi sanoatlashgan davlatlar eksporti tarkibida mashinasozlik mahsulotlari yetakchilik qilgan. 1965 yildan 1985 yilgacha bu mamlakatlarda (Tayvan, Gonkong va Singapur) sanoat eksportining umumiy hajmi 30 barobardan ziyod, Janubiy Koreyada esa 266 barobarga oshdi[130]. Ilg'or texnologiyalar asosida sanoatni jadal texnologik qayta jihozlash AQSh, Yaponiya va G'arbiy Yevropa bozorlarida mahsulotning raqobatbardoshligini ta'minlovchi yuqori sifat darajasiga erishish imkonini berdi. Shu tariqa, yangi industrial mamlakatlarning ishlab chiqaruvchi kuchlari postindustrial jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining tuzilishiga mos keldi. Buni rivojlanayotgan mamlakatlar va hududlarga sanoat eksporti ulushining kamayib borishi ham tasdiqlaydi.

Yangi sanoatlashgan mamlakatlar iqtisodiyotining shiddat bilan rivojlanishi modernizatsiyaning asosiy tashabbuskori bo'lgan davlat faoliyatining natijasidir. Davlat sanoatning shakllanishi va taraqqiyotida yetakchi o'rin egallagan. Masalan, Singapurda mamlakatning yalpi milliy mahsulotining to'rtdan birini ishlab chiqaradigan 450 ta kompaniya aksiyalarining nazorat paketi davlatga tegishli edi[131]. Shunday qilib, "yangi industrial mamlakatlar" klassik "quvib yetuvchi" usuldan farqli

[129] Михеев В. В. В поисках альтернативы. Азиатские модели развития: социалистические и «новые индустриальные страны» - М.: Международные отношения, 1990. -132 с.
[130] Арефьева Е. Б. Развиваюшиеся страны Азии в мировой промышленности. - М.: Наука, 1989. - 178 с.
[131] Михеев В. В. В поисках альтернативы. Азиатские модели развития: социалистические и «новые индустриальные страны» - М.: Международные отношения, 1990. -108 с.

bo'lgan va postindustrial jamiyat talablariga javob beradigan modernizatsiyaning sifat jihatidan yangi metodologiyasini namoyish etdilar. 1980 yillarda Tayvanda "ilmiy-sanoat parklari" tashkil etildi. Ular olingan foydaning 10 foizini robototexnika, optika va boshqa sohalardagi ilmiy-tadqiqot hamda tajriba-konstruktorlik ishlariga sarfladilar. Bu parklarda davlat nazorat paketiga ega bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari tuzildi. Bunday jamiyatlarda iste'dod va g'oyaning mavjudligi aksiyadorga ustav kapitalining 25 foizini ta'minlab, keyinchalik aksiyalarni sotib olish imkoniyatini berardi[132].

Bu ma'naviy ijod va muhandislik yechimlari shaklida ifodalangan bilimlar kapitalga aylantirilishi mumkin bo'lgan intellektual mulkka aylanishini ta'kidlashga imkon beradi. Iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi sifatida kapital va ishlab chiqarish vositalariga egalik, ya'ni moddiy boyliklar bilan bir qatorda bilimlar ham muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Bu postindustrial jamiyat mantiqiga to'la mos keladi. D. Bell bashorat qilgan intellektual sinfning ustuvorligi bugun haqiqatga aylanmoqda. Iste'dod va uni muhandislik yechimiga aylantirish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxs ishlab chiqarish vositalari egasi bo'lgan kapitalistdan kam bo'lmagan ta'sirga ega bo'ladi. U sanoat jamiyati elitasiga kirib, uni butunlay o'zgartiradi.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida milliy bozorning tezkor shakllanishi va sanoatning eksport tarmoqlarini rag'batlantirish davlat-byurokratik apparatining siyosiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishdagi yakkahokimligi tufayli amalga oshdi. Bu jarayon milliy-madaniy o'ziga xoslik siyosati bilan to'ldirildi va "jamiyat-korporatsiya" g'oyasida o'z aksini topdi. Ushbu g'oyada konfutsiychilik axloq me'yorlari keng qo'llanilib, obro'-e'tibor va kattalarga so'zsiz bo'ysunish, tadbirkorlik, tejamkorlik va jamoaviylik kabi fazilatlar ulug'landi. Osiyo mamlakatlari o'z milliy-madaniy qadriyatlarini saqlab qolgan holda, izolyatsionizmga yo'l qo'ymadi. Aksincha, G'arb axborot texnologiyalarini o'zlashtirib, jahon xo'jaligiga faol kirib bordi. Bu esa ishlab chiqarish kuchlarini fundamental fan va axborot ustuvor bo'lgan axborot jamiyati mezonlariga muvofiq tashkil etishga imkon yaratdi. Shu bilan birga, M.Veber, E.Dyurkgeym va R.Aronning industrializmidan keyin ijtimoiy determinatsiyaning ma'naviy (masalan, ilmiy va axloqiy) vositachi bo'g'inlari g'oyasini rivojlantirgan postindustrial paradigma, o'zining dastlabki shakli - D. Bell nazariyasida metodologik ziddiyatlardan xoli emas edi. Xususan, D.Bellning fikricha, postindustrializmning paydo bo'lish sababi hamon iqtisodiy sektorlar dinamikasi bo'lib, bu K.Klark, U.Rostou va boshqa iqtisodiy determinizm vakillari davridan beri ijtimoiy o'zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanar edi. Biroq, ulardan farqli

[132] Сычева В. А. Труженики четырех «маленьких драконов» - М.: Наука, 1991. - 135 с.

ravishda, "postmodern jamiyat"da iqtisodiyotning asosi sifatida sanoat ikkinchi o'ringa tushib qoladi, "asosiy tamoyil" esa nazariy bilimga, yetakchi sinf intellektual sinfga, "asosiy" texnologiyalar esa intellektual texnologiyalarga aylanadi. D.Bell ta'kidlaganidek, fan jamiyatning ijtimoiy tuzilishini o'zgartiradi.

Bugungi kunda ham sanoatlashtirishning ilmiy illyuziyasi saqlanib qolmoqda, biroq iqtisodiy determinizmdan farqli o'laroq, postindustrializm ilmiy-texnik taraqqiyotning ijtimoiy oqibatlariga ko'proq e'tibor qaratadi. Garchi XIX va XX asrlardagi fanning rasmiy ratsionallikka asoslangan, oliy maqsaddan mahrum bo'lgan jamiyatning ma'naviy ruhini ko'tara olmaydigan an'anaviy obrazi o'z mavqeini yo'qotmagan bo'lsa-da, bu holat yangi institutsional tuzilmaning tayanch nuqtasi yo'qligi, beqarorligi va turli-tumanligida o'z aksini topdi. D.Bell ta'kidlaganidek, "postindustrial o'zgarishlar javoblarni bermaydi. U faqatgina yangi umidlarni paydo qiladi... yangi cheklovlarni o'rnatadi va ilgari tasavvur ham qilib bo'lmaydigan miqyosda yangi savollarni ko'taradi"[133].

Shunday qilib, D.Bellning "Kapitalizmning madaniy qarama-qarshiliklari" (1976) kitobining paydo bo'lishi postindustrial jamiyatga o'tish davrida ma'naviy madaniyat muammosi markaziy o'rinni egallashining natijasi bo'ldi. Bu esa uning postindustrial jamiyat haqidagi birinchi asarida taklif qilingan ijtimoiy determinatsiya "mexanizmi"ning nomukammalligini anglash oqibati edi. U, aslida, axborot asri haqida so'z yuritishga imkon beradigan fanning deterministik tasviri transgressiya va reduksionizm bilan mos kelmasligini, balki faqat iqtisodiy va bilish amaliyotini ma'naviy-axloqiy tartibga solish natijasidagina shakllantirilishi mumkinligi haqida xulosa chiqardi.

Jamiyatning ma'naviy-axloqiy vositachiligi g'oyasini V.L.Inozemsev rivojlantirib, shunday ta'kidlaydi: "G'arb jamiyatlari shunday o'zgarishlarga duch keldiki, bu XX asr 60 yillarning o'rtalariga kelib ularni kapitalistik tuzum doirasidan tashqariga olib chiqdi"[134]. Uning fikricha, XIX asr kapitalizmi ijtimoiy aloqalarini belgilovchi iqtisodiy munosabatlar qadriyatlar bilan almashmoqda. Tashqi motiv - begonalashtirilgan va takror ishlab chiqariladigan mahsulotga xos bo'lgan mehnat ijodga aylanmoqda. Iqtisodiy motivatsiya shaxsiy motivatsiya bilan o'rin almashmoqda, mehnat mahsuloti esa tasniflanmaydigan va begonalashtirilmaydigan axborotga aylanmoqda. Buyumlashgan mehnat sifatidagi qiymat va u bilan birga ekspluatatsiya ham sifat jihatidan yangi ijtimoiy tuzilmada shaxsning o'zini anglashi asosida yo'qolmoqda. V.L.Inozemsev "postiqtisodiy jamiyat"da ijodkor ziyolilarning ustun ahamiyatini ta'kidlaydi. Bu esa iqtisodiy reduksionizmdan katta ijtimoiy

[133] Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. - М.: Academia, 1999. - с. CLXII.

[134] Иноземцев В. Л. К теории постэкономической общественной формации. - М.: Таурус. век, 1995. - 13 с.

guruhlarning (masalan, ontagonistik sinflarning) o'zgarishi orqali emas, balki insonning ma'naviy va aqliy taraqqiyoti orqali voz kechishni nazarda tutadi.

TURKIY TILLAR HARBIY LEKSIKASIDA SINONIMLAR
(O'zbek tili harbiy vatanparvarlik nutqi misolida)

Murodova Firuza Jalolovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi
e-mail: firuzamj1984@gmail.com

ANNOTATSIYA.

Dunyo tilshunosligida so'zning semantikasi, so'z va muayyan nutq o'rtasidagi bog'liqlik, pragmatik munosabat, tilning milliy-madaniy jihatlari asosiy masalalardir. Shu boisdan til va tafakkur, so'z ma'nosi, semik munosabatlar muammolarni konsepsiyalashtirish orqali bilimning turli strukturalarini shakllantirish va ularni namoyon qilishga keng imkoniyatlar paydo bo'ladi. Til vositalaridan amaliy foydalanish samaradorligini ta'minlashda sinonimlarning roli beqiyosdir. Bugungi kunda sinonim leksemalar o'rtasidagi semantik hamda pragmatik munosabatlarni tadqiq etish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biriga aylanib bormoqda. Har qanday nutqning boyligi, ta'sirchanligi, jo'yaliligi undagi so'zlarning ko'p ma'noliligi, sinonimlarga egaligi, so'zning o'z o'rnida qo'llanganligi bilan xarakterlanadi. Sinonimlar –mazmun jihatidan bir-biriga yaqin, denotativ ma'noga ega bo'lishi asosidagi guruhlanishidir. Sinonimlar –tilimizning leksik boyligi. Undan o'rinli foydalanish fikrni ravon, go'zal, lo'nda, aniq-tiniq ifodalash imkonini beradi. Soha tillarida sinonimlarning o'rni, ulardan foydalanish, semalarning farqli va yaqin tomonlari tadqiqiga bag'ishlangan ishlar talaygina. Chunki har qanday soha tili maxsus leksik maydon so'zlaridan tarkib topganligi bilan ahamiyatlidir. Harbiy vatanparvarlik nutqida ham sinonimlardan foydalanish muhim hisoblanadi. Maqolada harbiy vatanparvarlik nutqida faol qo'llaniladigan ayrim sinonimik leksemalar: s*arhad, chegara; ulug' ayyom, qutlug' bayram, ulkan bayram; o'lka, ona diyor, ona zamin, vatan, mamlakat, yurt; hudud, zamin, yer; vatandosh, yurtdosh; mustaqillik, suverenitet; mustaqil, suveren; obro'li va nufuzli; ogoh, sergak, hushyor* kabi so'zlarning uslubiyati, ularning umumiyligi, farqli jihatlari haqida ma'lumot keltirilgan.

Kalit so'zlar: sinonimlar, ma'nodoshlik, denotat, konnotativ ma'no, ekspressiv bo'yoq, emotsional ma'no, harbiy terminologiya, semik tahlil, semantik munosabat, paradigmatik munosabat, sintagmatik munosabat.

O'zbek tili qadimdan o'zining so'zga boyligi, serjiloligi, rang-barangligi, turli ma'no bo'yoqlariga egaligi bilan boshqa tillardan ajralib turadi. So'z mulkining sultoni Alisher Navoiy turkiy tilning nufuzi boshqa tillardan kam emasligini o'zining qator asarlari, minglab g'azallari orqali ko'rsatib beradi. Shoir o'zining "Muhokamatul tug'atayn" asarida o'zbek tilining boy tillardan bo'lib, g'oyaviy-badiiy asarlar yaratishda u katta imkoniyatga ega ekanligini amaliy va ilmiy jihatdan asoslaydi. Tilning boy va rang-barang bo'lishi undagi polisemiyalar, ma'nodosh so'zlar bilan belgilanadi. Tilshunoslarning fikricha, qaysi tilda sinonim – "ma'nodosh" so'zlar ko'p bo'lsa, o'sha til eng boy til hisoblanadi. Istiqlol davrida o'zbek tili davlat tili vazifasini ado eta olishini amalda isbotladi, shu yillar ichida tilimiz yanada rivojlandi, yangi iboralar, terminlar bilan boyidi. Til doimo taraqqiy etib, boyib bormog'i uchun til siyosati zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni, integratsiya jarayonlarini hisobga olgan holda yuritilmog'i, milliylik bilan birga baynalmilallik va ilmiylik prinsiplariga ham amal qilinmog'i kerak.

Nutqning ta'sirchan, mazmundor bo'lishida sinonimlarning o'rni beqiyos. Har bir nutq maqsadini bayon etar ekan, albatta ma'nodosh so'zlarga suyanadi. Jumladan, harbiy vatanparvarlik nutqida ham sinonimlarga murojaatni tez- tez uchratamiz. *"Ta'kidlash kerakki, milliy armiyamizning kuch-qudrati azmu shijoatli va har ishda yetuk salohiyatli harbiy xizmatchilarimizning, bag'rikeng va olijanob xalqimizning birligi va hamjihatligidadir".*[135] "S*o'nggi nafasim qolguncha o'z Vatanimning sadoqatli farzandi bo'lib qolishga, harbiy xizmatning butun mashaqqati va qiyinchiliklarini sabot bilan yengishga, davlat sirini va harbiy sirni saqlashga ajdodlarim ruhi oldida qasamyod qilaman"*[136].

Sinonimlar – ma'nodosh so'zlar (qadimgi yunoncha: σύν va ὄνυμα — bir nomli) — bir umumiy ma'noga ega bo'lgan (denotativ ma'nosi bir xil), qo'shimcha (konnotativ) ma'nosi (ekspressiv,) uslubiy va boshqa munosabat kabilarni ifodalovchi xususiyatlari) bilan o'zaro farqlanadigan til birliklari — so'z, ibora, sintaktik birlik va boshqalar. Til birliklarining bir xil ma'noga ega bo'lish hodisasiga sinonimiya deyiladi. Bu hodisa qanday til birliklariga xos ekanligiga qarab, lug'aviy (leksik) sinonimiya, frazeologik sinonimiya, sintaktik sinonimiya kabilarga bo'linadi. Sinonimik qatordagi birinchi so'z bosh so'z (asosiy so'z, denotat) hisoblanadi. Bosh so'z, odatda, hozirgi adabiy tilga mansubligi, emotsional bo'yoq, uslubga ko'ra betarafligi va shu kabi xususiyatlari bilan shu qatordagi boshqa so'zlardan farqlanadi,

[135] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 29 yilligi va Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan bayram tabrigi. "Xalq so'zi" gazetasi. 2022 yil 18-aprel, 9-son. 1-sahifa.

[136] **«**O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari rezervidagi xizmat to'g'risida**»gi qonun. 2018 yil. 18-aprel. www.lex.uz**

hamda, xuddi shu xususiyatlariga ko'ra tilda boshqalariga nisbatan keng qo'llaniladi. O'zbek tili leksik sathida sinonimlarga "...odatda, bir xil ma'noli so'zlar", "bir-biriga yaqin ma'noli so'zlar", "bir-biriga yaqin yoki bir xil tushunchani bildiruvchi so'zlar[137]", "ma'nosi bir-biriga yaqin, ammo uslubiy bo'yog'i, qo'llanish sathi bilan farqlanuvchi so'zlar[138]" kabi turlicha ta'riflar keltiriladi. Sinonimik qatorlarni belgilashda ulardagi ma'no yaqinligi, bir tushuncha atrofida birlashishi asos sifatida qabul qilinadi. Ammo shuni ham nazarda tutish kerakki, biror leksik birlik ikkinchi bir leksik ma'noni to'liq qoplash imkoniyatiga ega emas. Ular bir tushuncha atrofida birlashishiga ko'ra umumiy ma'no ostida ma'nodoshlikni hosil qiladi.
Sarhad, chegara; ulug' ayyom, qutlug' bayram, ulkan bayram; o'lka, ona diyor, ona zamin, vatan, mamlakat, yurt; hudud, zamin, yer; vatandosh, yurtdosh; mustaqillik, suverenitet; mustaqil, suveren; obro'li va nufuzli; ogoh, sergak, hushyor.

Biroq sinonimik qatorlar turli sohalarda ishlatilishiga, qo'llanish uslubiyatiga ko'ra farqlanadi. Bu tipdagi sinonimlardan qay biri harbiy terminologiyada asosiy bo'lib qolishi lozim, degan savol tug'iladi. Mazkur masalani shu xildagi barcha sinonim harbiy terminlar misolida ko'rib chiqish maqolamizning anchagina sahifasini band etgan bo'lardi. Shuning uchun bu masaladagi munosabatimizni bir-ikkita sinonimik qatorlarni tahlil etish, bildirib o'tish bilan cheklandik.

Armiya, qo'shin, lashkar, cherik. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da (keyingi o'rinlarda qisqartirilgan O'TIL shaklda berilgan) sinonim qatordagi barcha so'zlar uchun umumiy tushuncha – "davlatning barcha qurolli kuchlari majmui yoki uning biror qismi[139]" ma'nosi keltirilgan. Ammo leksemalarning semik tahlili ularning ma'nolaridagi aynanlik, umumiylik va farqlilikni aniqlashga imkon beradi:

Sinonimik qatordagi leksemalar o'ziga xos uslubiy bo'yoqni, turli semalarni ifodalaydi:

Armiya so'zi, asosan, qurolli kuchlarning barchasi ma'nosida qo'llanadi va mamlakatning tayanch qo'rg'oni, himoya to'g'oni semalarin ifodalaydi. *Prezidentimiz tashabbusi bilan "Milliy armiyamiz — bizning iftixorimiz va g'ururimiz" tamoyili asosida hududlarda mudofaa sohasida yagona davlat siyosatini yuritish, armiya va xalqning birligini ta'minlash maqsadida harbiy-ma'muriy sektorlar tashkil etildi. (https://parliament.gov.uz/oz/articles/1368) Ona Vatanimiz osmonining musaffoligi, xalq osoyishtaligi, mamlakatimiz sarhadlari va yurtimiz tinchligi bevosita armiyamiz qudrati, vatan posbonlarining shijoati hamda ogohligiga bog'liq.("Vatanparvar" gazetasi).*

[137] Hojiev A., Ahmedov A. O'zbek tili leksikologiyasi.T: O'zbekiston. "Fan". 1981 yil. 235-bet
[138] Orifjonova Sh. Lug'aviy sinonimiya va graduonimiya munosabati xususida. // o'zbek tili va adabiyoti, 2007 yil, 6-son, 109-bet.
[139] O'zbek tilining izohli lug'ati. (A.Madvaliev tahriri ostida) T: O'zbekiston. 1-5-jildlar.

Qo'shin so'zi, ko'pincha, armiya tarkibidagi muayyan qism ma'nosida ishlatilib, asosan jangga shay yoki jangga kirgan, turli qurol-yarog'lar bilan ta'minlangan katta harbiy guruh ma'nosini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu so'zda Urush ottenkalari yaqqol sezilib turadi. *Piyoda qo'shinlarining oddiy askari Kimsan Husanov Kaluga ostonalarida bo'lgan jangda beda rak yo'qoldi.(O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi"). Janubny front qo'shinlari shiddatli janglardan keyin Rostov-Don shahrini ozod qildilar.(S.Ahmad. "Ufq")*

Lashkar, cherik – eskirgan so'z, asosan, tarixiy asarlarda uchraydi. Bu leksemalar ko'pincha piyodalar, o'q-yoyli kamonchilar, otlar, fillar qurshovidagi son jihatidan juda katta jangchilar to'dasi ma'nosini anglatadi. *Bobur, shartga muvofiq, Axsida. Tanbalning yirik lashkar bilan kelishi kutilmoqda.(Bobur. "Boburnoma"). "... Olibmen taxti farmonimg'a oson,Cherik chekmay Xitodin to Xuroson" (A.Navoiy).*

Sinonimik qatordagi barcha so'zlar turli tillarga mansubligi bilan farqlanadi:
armiya – lotincha "armare - qurolantirmoq",
qo'shin –o'zbekcha "askarlar, armiya",
lashkar –forsiy "qo'shin, armiya",
cherik – mo'g'ulcha "sereg – askar, jangchi";
Qo'llanish uslubiyatiga ko'ra ular biri biridan farq qiladi:

Armiya – Terminologiyada harbiy termin sifatida ishlatiladi. 1) davlat qurolli kuchlarining majmui; 2) qurolli kuchlarning bir qismi, birinchi navbatda quruqlikdagi qo'shinlar; shu ma'noda "Armiya" atamasi harbiy-dengiz flotidan farq qilish uchun ishlatiladi; 3) urush davridagi jangovar harakatlarda ishtirok etayotgan qo'shinlar, operativ birlashmalar; 4) turli qo'shin turlarining bir necha birlashmalari va ayrim qismlaridan tashkil topgan operativ qo'shilma. *Umumqo'shin armiya, tank armiyasi, havo armiyasi* kabi[140]. Bundan tashqari o'zbek tili tizimida **armiya** umumiste'molda ishlatiladigan, faol so'z: *milliy armiyamiz, armiyaga bormoq, armiyada xizmat qilmoq* kabi qo'llanadi.

Qo'shin – bugungi kunda umumiste'molda passiv so'z bo'lib, faqat soha vakillari nutqida harbiy atama sifatida ishlatiladi. "Harbiy atamalarning qichqacha izohli lug'ati"da tarkibida harbiy qismlar, faqat o'ziga xos qurol-yarog', jangovar texnika va ularni jangovor jihatdan qo'llash usullariga ega – qurolli kuchlar turining tarkibiy qismi ma'nosida keladi. *Qo'shin turi, qo'shinlar artilleriyasi, qo'shinlar guruhi* kabi.

Lashkar, cherik so'zlari, asosan, badiiy uslubga xos bo'lib, tarixiy asarlarda uchraydi. *Samarqanddan Boysunqur mirzo ham katta, yaxshi qurollangan lashkar*

[140] Dolimov Sh.Z. Harbiy atamalarning qichqacha izohli lug'ati. Toshkent. 2007-yil. 20-bet

bilan chiqib, Kanboy mavzesida saf tortib urushdilar.(Bobur. Boburnoma). Cheriklar o'tadi janggohlar tomon. (X.Davron).

Sinonimiya (ma'nodoshlik) hodisasi kontekstual xarakterga ega bo'lib, ulardan foydalanish semantik maydonni boyitadi. Ularning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Sinonimlardan foydalanishda denotatning boshqa bir leksema bilan sintaktik munosabati sinonimik qatordagi boshqa leksemalar bilan birikishidagi holati ularning paradigmatik munosabatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, *Yangi O'zbekiston armiyasi* birikmasini *Yangi O'zbekiston qo'shini* tarzida qo'llash yoki *armiya xizmatiga jo'namoq* birikmasini *qo'shin xizmatiga jo'namoq* birikmasini bilan almashtirish mumkin emas. *Lashkar va cherik* leksemalarini esa bugungi kun nutqida qo'llab bo'lmaydi. Tarixiy asarlar tarkibida kelgan holatini esa armiya va qo'shin leksemasida ifodalash mumkin emas. Masalan, *Bobur bir necha marotaba Samarqand ustiga lashkar* (bu o'rinda *armiya* so'zni qo'llash mumkin emas.)*tortdi. (Bobur. Boburnoma)*

Bayroq, yalov, alam, tug', baydoq. Ushbu sinonimik qator "dastaga o'rnatilgan, davlat, tashkilot, uyushma, harbiy qism va sh.k.larga qarashlilikni ramziy ifodalovchi muayyan o'lchamdagi mato"[141] umumiy ma'nosi ostida birlashgan. Ammo ushbu so'zlar semantikasini tahlil qilish jarayonida ular orasidagi tafovutlar, farqlar yaqqol namoyon bo'ladi. Sinonimik qatorda dominant so'z bayroq so'zi bo'lib, u uslubiy betaraf so'z hisoblanadi. "O'TIL"da **bayroq** so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: "Yog'och yoki metall dastaga, sim yoki chilvirga mahkamlangan, bir yoki bir necha rangli, davlat, tashkilot, uyushma, harbiy qism va sh.k.larga qarashlilikni ifodalovchi gerb, emblema va boshqa ramziy belgilar, bezaklar tasviri tushirilgan muayyan o'lchamdagi mato[142]". Demak, bayroq har bir davlatning ramzi bo'lib, unda shu yurtning milliy, ma'naviy qadriyati o'z askini topadi. Bugungi kunda faol bu so'z millatning ramzinigina emas, uning mustaqilligi, g'ururi va nufuzini ham ifodalovchi leksema sifatida baholanadi. ...***Hilpirab turar mag'rur,O'zbekiston bayrog'i.*(Iqbol Mirzo)**

Yalov – tug', bayroq. Bu ot qadimgi turkiy tildagi *"zichla, birkit"* ma'nosini anglatgan ***yala-*** fe'lidan ***–v*** qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan. Bu ot dastlab nimaningdir belgisi sifatida tayoq uchiga bog'langan narsa ma'nosini anglatgan, tug', bayroq ma'nosi shu ma'nodan o'sib chiqqan[143]. Bu so'z kitobiy so'z bo'lib, jangu – jadallarda g'oliblik belgisi sifatida ko'tarilgan. Asarlarda qo'llanishini o'rganishimiz jarayonida shu ayon bo'ldiki, yalov leksemasi faqat ma'lum bir qo'shinning,

[141] O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. (N. Mahmudov tahriri ostida). T: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2023 yil. 66-bet.
[142] O'zbek tilining izohli lug'ati. (A.Madvaliev tahriri ostida) T: O'zbekiston. 1-jild, 143-bet.
[143] Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. (turkiy so'zlar). T: "Universitet". 2000 yil. 134-bet.

lashkarlarning ramziy belgisi sifatida ishlatilgan. Jangda g'olib tomon muvoffaqiyat belgisi sifatida shu yalovni yuqoriga ko'tarib dushman tomonga ma'lum qilgan.

Alam – "O'TIL" da arabcha – 1) bayroq, tug'; 2) aziz avliyolar dafn etilgan mozorga sig'inuvchilar tomonidan shu mozor daraxtlariga bog'langan latta[144] izohi keltirilgan. Bu so'z kitobiy nutqqa xos leksema bo'lib, eskirgan so'z sifatida bugungi kun nutqida umuman ishlatilmaydi. *Er Hubbiga borib, astoydil sig'inib, shayxlarga to'n kiygizdi, keksa chinorlarga alam bog'ladi, bo'lmadi. (S.Ahmad. Hukm)*

Tug' - "O'TIL" da 1) musulmonlarning yog'och dastaga o'rnatilgan qo'tos, ho'kiz yoki otning dumidan va yarim oy tasviridan iborat bayroqsimon belgisi. 2) bayroq, alam[145] kabi izoh beriladi. *U ko'chaning naryog'idagi bir avliyoning sog'onasi ustiga o'rnatilgan tug'ni ko'rdi*. Biroq tug'da shakl va mazmun tor doirada ifodalanadi. Nazarimizda, tug' –asosan, diniy belgi bo'lib, avliyolarning qabrlari tepasida yoki qabriston bo'lmagan joyda "qabr bor" tushunchasini anglatadigan, yog'och tepasiga uchburchak shaklda o'rnatilgan kichik hajmli mato degan qarashimiz bor. Tug'da bayroqda ifodalangani kabi mamlakat ramzi deyarli sezilmaydi. *Bu inoyatlardan keyin Muhammad Ali jang-jangga maxsus qora baxmal bosh kiyim, qalmoqi sovut berib, tug' ham sovga qildim.(Bobur. Boburnoma)*

Baydoq so'zi, asosan, folklor, xalq og'zasi ijodi asarlari tilida uchraydi. Adabiy tilda bu so'z deyarli uchramaydi. *Qistab yetdi tug'–baydoqning ostiga, Yusufman Ahmadning otin Ashirbek...("Yusuf va Ahmad")*[146].

E'tibor qiladigan bo'lsak, bu sinonimik qatordagi so'zlarning biri o'rnida ikkinchisini aslo qo'llab bo'lmaydi. Chunki har bir so'zning bir-birini zidlashtiradigan semalari mavjud. Ayrim sintaktik qoliplar buni qabul qilishi mumkin, lekin bu degani har doim ham sinonim bo'ladi degani emas. Masalan, *mustaqillik bayrog'i* birikmasini *mustaqillik tug'i* shaklida badiiy uslubda qabul qilish mumkin. Biroq *mustaqillik alami, mustaqillik yalovi* bu paradigmatik qator uchun nomunosib.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda harbiy soha tili, uning terminologiyasiga bo'lgan qiziqishning ortib borishi soha tilining bir qancha tadqiqotchilar uchun tadqiq manbai ekanligidan dalolat beradi. Harbiy vatanparvarlik nutqida sinonimlardan foydalanish, ma'nodosh so'zlar qatorini tuzish o'ziga xos va mos bo'lishi shart. Chunki bu nutq shunchaki oddiy nutq emas. U butun xalqqa, millatga qaratilgan nutq hisoblanadi. Shu boisdan aytilayotgan fikrni tinglovchiga tiniq va ta'sirchan yetkazish uchun so'zlarni o'z o'rnida qo'llash bu nutqning muhim vazifasidir. Sinonim so'zlar shunchaki hashamdorlik emas, balki tilning chinakam

[144] O'zbek tilining izohli lug'ati. (A.Madvaliev tahriri ostida). T: O'zbekiston. 1-jild, 66-bet.
[145] O'zbek tilining izohli lug'ati. (A.Madvaliev tahriri ostida). T: O'zbekiston. 4-jild, 224-bet
[146] O'zbek tilining izohli lug'ati. (A.Madvaliev tahriri ostida). T: O'zbekiston. 1-jild, 143-bet.

boyligidir. Ular so'zning ma'noli shakllari bo'lib, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional ma'nosiga ko'ra farqlanadi. Shunday ekan har bir nutqda sinonimlarning ifodalanishiga e'tibor berish, ularning semalaridagi farqni ilg'ay olish, har bir so'zning o'z o'rnida qo'llanishini e'tiborga olish nutqning jo'yaliligi va teranligini oshirishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 29 yilligi va Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan bayram tabrigi. "Xalq so'zi" gazetasi. 2022 yil 18-aprel, 9-son.
2. **«**O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari rezervidagi xizmat to'g'risida**»gi qonun. 2018 yil. 18-aprel. www.lex.uz**
3. Hojiev A., Ahmedov A. O'zbek tili leksikologiyasi.T: O'zbekiston. "Fan". 1981 yil.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. (A.Madvaliev tahriri ostida) T: O'zbekiston. 1-5-jildlar.
5. Dolimov Sh.Z. Harbiy atamalarning qichqacha izohli lug'ati. Toshkent. 2007-yil.
6. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. (N. Mahmudov tahriri ostida). T: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2023 yil.
7. Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. (turkiy so'zlar). T: "Universitet". 2000 yil.
8. Orifjonova Sh. Lug'aviy sinonimiya va graduonimiya munosabati xususida. // o'zbek tili va adabiyoti, 2007 yil, 6-son, 109-bet.
9. Sayfullaeva R., Mengliev B. Va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T: "Fan va texnologiya". 2009 yil
10. Sobirov A. O'zbek tili leksikasining sistem-struktur tadqiqi. T: "BOOKMANY PRINT". 2022 yil.

MAISHIY KORRUPSIYA KO'RSATKICHLARI

Tursunov Axmad Kamilxanovich
O'zbekiston Milliy universiteti Huquqiy fanlar kafedrasi tadqiqotchisi
O'zbekiston Respublikasi Toshkent shahri

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada maishiy korrupsiya ko'rsatkichlari va uning o'lchov metodikasi haqida batafsil tahlil olib borilgan. Korrupsiyani o'lchashda keng tarqalgan xatolar va uning murakkab tabiatini hisobga olgan holda, yangi ko'rsatkichlar tizimi taklif qilinadi. Mazkur metodika korrupsiyani diagnostika qilishda yanada aniq va tizimli yondashuvni taklif etadi.

Kalit so'zlar: maishiy korrupsiya, korrupsiya ko'rsatkichlari, o'lchash metodikasi, subyektiv baholash, korrupsiya xavfi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведен детальный анализ показателей бытовой коррупции и методики ее измерения. Учитывая распространенные ошибки при измерении коррупции и ее сложную природу, предлагается новая система показателей. Данная методика предлагает более точный и системный подход к диагностике коррупции.

Ключевые слова: бытовая коррупция, показатели коррупции, методика измерения, субъективная оценка, коррупционный риск.

Resume

This article provides a detailed analysis of indicators of everyday corruption and the methodology for measuring it. Taking into account common errors in measuring corruption and its complex nature, a new system of indicators is proposed. This methodology offers a more precise and systematic approach to diagnosing corruption.

Keywords: domestic corruption, corruption indicators, measurement methodology, subjective assessment, corruption risk.

Korrupsiyaga qarshi samarali kurashni ta'minlash uchun faqat siyosiy iroda va tegishli qonunchilik asoslari yetarli emas, balki bu jarayonni ilmiy ravishda tahlil qiluvchi va prognoz qilish imkonini beruvchi tizimli tadqiqotlar ham zarurdir. Hozirgi kunda O'zbekistonning ayrim hududlarida korrupsiya monitoringi faol amalga oshirilmayapti, ba'zi joylarda esa bu jarayonlar tasodifiy va tartibsiz shaklda olib borilmoqda.

Maxsus nashrlar tahlili shuni ko'rsatadiki, korrupsiyani o'lchashda ko'plab

tadqiqotchilar ushbu hodisaning yashirin jihatlari va uning murakkab, ko'p qirrali strukturasini hisobga olmaydi. Ba'zi tadqiqotlarda korrupsiya tasodifiy va ikkinchi darajali ko'rsatkichlar orqali, alohida va tarqoq tarzda qayd etiladi. Biroq, korrupsiyaning murakkab tabiati, uning turli jihatlari va qirralarini to'liq aks ettiruvchi, puxta tanlangan va tizimli nazariy hamda amaliy ko'rsatkichlar tizimini qo'llashni talab qiladi.

Maishiy korrupsiya bozorini baholash uchun zarur bo'lgan bunday tizimning eng aniq va batafsil ishlab chiqilgan variantlaridan birini o'z vaqtida G.A. Satarov rahbarligidagi INDEM[147] mutaxassislari guruhi taklif etgan edi. Tahlil davomida Jamg'arma tadqiqotchilari tomonidan shakllantirilib berilgan konseptual ko'rsatkichlarning mazmunini yanada aniqlashtirdik va ularni operatsion ta'riflar hamda aniq empirik ko'rsatkichlar (so'rovnoma savollari) darajasiga yetkazilgan bo'lib, shu yo'l bilan ushbu metodikani takomillashtirish ustida ishlangan. Unga ko'ra:

Korrupsiyani tushunish - bu ko'rsatkich respondentlarning korrupsiya tushunchasini qanday talqin qilishini, ushbu hodisaning sabablarini qanday izohlashini hamda aholining unga nisbatan munosabatini tavsiflab beradi.

Korrupsiya darajasining subyektiv baholanishi - jamiyat hayotining turli sohalaridagi korrupsiya darajasi bo'lib, respondentlar tomonidan u yoki bu sohadagi mavjud ahvol haqidagi tasavvurlari asosida ballarda baholanadi. Korrupsion vaziyatlarga duch kelgan respondentlar uchun bunday baho, avvalo, ularning davlat xizmatchilari bilan muloqotidagi shaxsiy tajribasi bilan belgilanadi. Poraxo'rlik holatlari bilan shaxsan to'qnash kelmagan kishilarning nuqtai nazarini qarindoshlari, tanishlari, hamkasblari, ommaviy axborot vositalari va boshqalarning fikrlari shakllantirishga ta'sir qilishi mumkin. Korrupsiya ko'lamini subyektiv idrok etishni o'lchashda 5 ballik shkaladan foydalanish mumkin. Bunda 1 ball respondentning u yoki bu sohada korrupsiya ko'rinishlarining past darajasi (yoki ularning umuman yo'qligi) haqidagi tasavvuriga, 5 ball esa o'rganilayotgan sohaning poraxo'rlik bilan zararlanishining yuqori (doimiy, keng tarqalgan) darajasi haqidagi fikriga mos keladi. Shunday qilib, respondentda ma'lum bir sohadagi korrupsiya amaliyotlari haqida oz bo'lsa-da aniq tasavvur (barqaror fikr) mavjud bo'lsa, uning bahosi qayd etiladi. Bunday bahoni og'zaki ifodalashda qiyinchiliklar yuzaga kelganda, qiyinchiliklar mavjudligi holati qayd etiladi.

Korrupsiya qamrovi - hayotida kamida bir marta korrupsiya holatiga duch kelgan fuqarolar ulushidir. Bu ko'rsatkichni o'lchash uchun quyidagi yopiq savoldan foydalanishni taklif etamiz: «Siz yoki oila a'zolaringiz hayotingizda hech bo'lmasa

[147] *Сатаров Г.* Измерение бытовой коррупции в массовых социологических опросах. С. 25-32.

bir marta pora berishga majbur bo'lganmisiz?» Ushbu ko'rsatkich poraxo'rlik kabi murakkab va ko'p qirrali hodisaning faqat yuza qismini aks ettiradi. U fuqarolarda nafaqat hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda, balki uzoq o'tmishda ham korrupsiya tajribasi bor-yo'qligini ko'rsatadi.

Korrupsiya xavfi - fuqarolarning korrupsiyaviy vaziyatga tushib qolish holatlari ulushi bo'lib, bu holat natijasidan qat'i nazar (ya'ni, pora berilgan yoki berilmaganidan qat'i nazar) hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich hokimiyatning fuqarolarga nisbatan korrupsion bosim darajasi sifatida ham qaraladi. «Iltimos, eslab ko'ring, sizni pora berishga majbur qilishgan vaziyatga duch kelganmisiz?» degan yopiq savol orqali ijtimoiy hayotning turli sohalarida tovlamachilik holatlarini aniqlash mumkin. Chunki bu ko'rsatkich korrupsion munosabatlarning bir tomonini - hokimiyatni tavsiflaydi. Bizningcha, ushbu ko'rsatkichni nafaqat umumiy ma'lumotlar bo'yicha, balki har bir ijtimoiy soha uchun alohida (so'rovda qatnashuvchilarga qo'shimcha savollar berish orqali) qayd etish maqsadga muvofiq. Bu esa sohalarni korrupsiyaga chalinganlik darajasi bo'yicha tartiblash imkonini beradi.

Korrupsiyaga bo'lgan talab - respondentlarning pora berishga tayyorligini, fuqaro korrupsion vaziyatga duch kelganda pora bergan holatlari ulushini anglatadi. Bu ko'rsatkich fuqarolarning haqiqiy korrupsiya tajribasini aks ettiruvchi indikator sifatida ham qaralishi mumkin. Ushbu komponent korrupsion munosabatlarning ikkinchi tomoni - oddiy fuqaroni tavsiflaydi. Uni aniqlash uchun respondentlardan o'tgan yili pora berishga majbur bo'lgan-bo'lmaganliklarini eslashlari so'raladi. «Korrupsiyaga talab» indikatori ma'lum vaqt oralig'ida poraxo'rlikning haqiqiy ko'lamini baholash, jamiyat hayotining turli sohalaridagi korrupsion xizmatlar bozorining ulushini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun respondentlarga ular pora bergan aniq soha bo'yicha qo'shimcha savollar beriladi.

Korrupsiya intensivligi - bir potensial pora beruvchiga to'g'ri keladigan yillik o'rtacha poralar soni. Ushbu ko'rsatkichni o'lchash uchun biz quyidagi savollardan foydalanishni taklif etdik: «O'tgan yili taxminan necha marta pora berishingizga to'g'ri keldi?» va «Oxirgi marta qachon pora berishingizga to'g'ri keldi?» Mazkur ko'rsatkich fuqarolarning davlat tuzilmalari bilan korrupsiyaviy to'qnashuvlari sonini aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, u ushbu amaliyotlarni muayyan vaqt oralig'ida qayd etib, vaziyatni dinamikada kuzatish imkoniyatini yaratadi.

Pora miqdorining o'rtacha ko'rsatkichi - bir kalendar yilda bitta shartli korrupsion bitimga to'g'ri keladigan pul ifodasidagi o'rtacha pora miqdori. Pora miqdorining o'rtacha ko'rsatkichini aniqlash uchun so'rovnoma ishtirokchilariga quyidagi savolni berish mumkin: «Iltimos, pora uchun taxminan qancha so'm sarflaganingizni eslang.» Yakuniy ko'rsatkichni hisoblash uchun eng yuqori va eng

past pora miqdorlariga oid javoblarni chiqarib tashlab, barqaror o'rtacha qiymatdan foydalanish lozim. Qolgan qiymatlar asosida o'rtacha arifmetik miqdorni hisoblash mumkin. Pora miqdorining o'rtacha ko'rsatkichi barcha korrupsion xizmatlar bo'yicha umumiy tarzda, shuningdek, ijtimoiy hayotning alohida sohalari (mahalliy korrupsiya bozorlari) bo'yicha alohida hisoblanadi. Buning uchun so'rovnoma ishtirokchilariga pora berish holati qayd etilgan aniq soha va pora miqdorining so'mdagi ekvivalenti haqida aniqlashtiruvchi savollar beriladi.

O'rtacha yillik badal – bir potensial pora beruvchining taqvim yili davomidagi o'rtacha yillik xarajatlari. Ushbu ko'rsatkich biz tomonidan korrupsiya darajasi bilan o'rtacha pora miqdorining ko'paytmasi sifatida quyidagi formula orqali aniqlandi: bunda y – o'rtacha yillik badal;

$$y = b \quad m, \tag{1}$$

b - bir yilda bir shartli pora beruvchiga to'g'ri keladigan o'rtacha poralar soni;
m - bir yil davomida shartli pora beruvchi tomonidan to'langan o'rtacha pora miqdorining puldagi ifodasi.

Bozorning yillik hajmi - korrupsion bozorning bir kalendar yil davomidagi umumiy aylanmasini pul ko'rinishida baholashdir. Ushbu ko'rsatkich quyidagi formula asosida hisoblanadi: barcha potensial pora beruvchilar tomonidan yil davomida to'langan barcha poralarning umumiy summasi.

M=P - q-y,: (2)

bu yerda M - bozorning yillik hajmi;

P — 16 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan katta yoshdagi aholi soni;

q — mazkur kalendar yilda pora berishga to'g'ri kelgan deb javob bergan respondentlarning ulushi;

y - o'rtacha yillik badal.

Korrupsiya bozorining yillik hajmi butun mamlakat, mintaqa va hokazo uchun ham, ijtimoiy hayotning alohida sohalari (mahalliy korrupsiya bozorlari) uchun ham hisoblanishi mumkin.

Maqolada taklif etilgan maishiy korrupsiyani o'lchash metodikasi, korrupsiyaning turli tomonlarini puxta tahlil qilishni ta'minlab, aniq va ishonchli ko'rsatkichlar orqali ijtimoiy va iqtisodiy tahlilni osonlashtiradi. Ushbu yondashuv korrupsiyaga qarshi kurashishda samarali vosita sifatida xizmat qilishi mumkin.

REFERENCES

1. *Сатаров Г.* Измерение бытовой коррупции в массовых социологических опросах. С. 25-32.

HADISLARDA YOSHLAR TARBIYASI MASALASI

(Imom Buxoriyning "Al-adab al-mufrad" asari misolida)

Xaitov Bahodir Tursunovich
Chirchiq OTQMBY Gumanitar fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi, dotsent
+99897 616-62-41

ANNOTATSIYA.

Ushbu maqolada yurtimizda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan diniy-ma'rifiy sohadagi islohotlar, ularning mazmun-mohiyati haqida so'z yuritiladi. Hadislarning inson kamolotidagi o'rni, yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati haqida fikrlar bildirilgan. Islom olamida yuqori nufuzga ega bo'lgan Imom Buxoriyning "Al-adab al-mufrad" asaridan namunalar keltirilagan.

Kalit so'zlar: din, islom, diniy-ma'rifiy islohotlar, hadis, hadisshunos allomalar, yaxshilik, mehr-oqibat.

Аннотации.

В статье рассматриваются реформы в религиозно-образовательной сфере, реализованные в нашей стране за последние годы, и их содержание. Были высказаны мысли о роли хадисов в развитии человека и их значении в воспитании молодежи. Приводились примеры из произведения «Аль-Адаб аль-Муфрад» имама Бухари, пользовавшегося большим влиянием в исламском мире.

Ключевые слова: религия, ислам, религиозные и образовательные реформы, хадисы, хадисоведы, доброта, благость.

Annotation.

This article discusses the reforms in the religious and educational sphere that have been carried out in our country in recent years, their content and essence. Opinions are expressed about the role of hadiths in human development and the importance of youth education. Examples are given from the work of Imam Bukhari, who has a high reputation in the Islamic world, "Al-adab al-mufrad".

Keywords: religion, Islam, religious and educational reforms, hadith, hadith scholars, goodness, kindness.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar to'lqini diniy sohani ham chetlab o'tayotgani yo'q. Ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlarni komil inson

etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda tashkil etilgan Islom sivilizatsiyasi markazi, Islom akademiyasi, Mir Arab oliy madrasasi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari boy ilmiy-tarixiy merosimizni o'rganish va targ'ib qilishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, dunyoda ro'y berayotgan voqea-hodisalar va ijtimoiy-siyosiy vaziyatning tahlili diniy-ma'rifiy sohadagi faoliyat samaradorligini oshirishni va malakali kadrlar tayyorlashning yaxlit tizimini yaratishni taqozo etmoqda.

Xalqimizga azal-azaldan xos bo'lgan ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik, mehr-muruvvat, bunyodkorlik kabi ezgu fazilatlar va qadriyatlarimizni keng targ'ib qilish, jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashda diniy-ma'rifiy soha vakillarining o'rni va ishtirokini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan bri hisoblanadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'mli islohotlar zamirida "jaholatga qarshi ma'rifat" nomli ulug'vor g'oya asosida dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ezgulik, tinchlik va insoniylik kabi fazilatlar azaliy qadriyatlarimiz ifodasi ekanligini keng yoritishga aalohida e'tibor berilmoqda.

Shu bilan birgalikda islom va jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimizning boy ma'naviy va madaniy merosini chuqur o'rganish asosida yoshlarning ongu tafakkurini to'g'ri shakllantirish eng muhim masalalardan biridir.

Yoshlar o'rtasida diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik g'oyalarini shakllantirishda: "Yurtimizda 16 ta konfessiyaga mansub diniy tashkilotlar va 150 ta milliy madaniy markaz katta rol o'ynamoqda" [1-21].

Bizning zaminimizda yetishib chiqqan buyuk allomalarning ilm-fan, din, san'at va harbiy sohalardagi erishgan yutuqlari asrlar davomida butun dunyo ma'naviyatiga katta ta'sir o'tkazib kelgan. Butun dunyoga "ikkinchi muallim" nomi bilan tanilgan Abu Nasr Forobiy, yerning shar shaklida ekanligini nazariy asoslagan, globusni yaratgan, Amerika qit'asi haqidagi ilmiy farazni ilgari surgan Abu Rayhon Beruniy, "Avitsenna", "Shayx ur-rais" nomlari bilan tanilgan Abu Ali ibn Sino, "algebra" fani asoschisi, "algoritm" atamasi bilan o'z nomini mangulikka muhrlagan Muso al-Xorazmiy, "Alfraganus" taxallusi bilan mashhurlikka erishgan Ahmad Farg'oniy, "hadis ilmining sultoni" Imom al-Buxoriy va yana bir mashhur hadisshunos alloma Imom at-Termiziy, "Musulmonlarning e'tiqodini tuzatuvchi" degan yuksak sharafga ega bo'lgan Abu Mansur al-Moturidiy, "Din va millatning hujjati" nomi bilan ulug'langan Burhoniddin Marg'inoniy, "Allohning qo'shnisi", "Arab va g'ayriarablar ustozi" degan maqomga ega bo'lgan Mahmud az-Zamaxshariy, umr bo'yi "Diling Allohda, qo'ling mehnatda bo'lsin" degan shiorga

amal qilib yashagan Bahouddin Naqshband va boshqa ko'plab alloma va mutafakkirlarning ilmiy-ijodiy merosi bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan diniy-ma'rifiy islohotlar xalqaro tashkilotlar tomonidan ham e'tirof etilmoqda. "Islom hamkorlik tashkiloti tomonidan Xiva shahrining 2024-yilda "Islom dunyosining turizm poytaxti" deb e'lon qilinishi bu sohadagi islohotlarimizning munosib e'tirofi bo'ldi" [2-72].

Yurtimizda yoshlarni har taraflama chuqur bilim olishi, ularning salohiyatini yuzaga chiqarish uchun keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Muhtaram Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek: "Bugun buyuk ajdodlarimiz an'analarini davom ettirgan holda, biz islom olami bilan mushtarak qadriyatlarimizni asrab-avaylash va yanada rivojlantirish borasida katta ishlarni amalga oshirmoqdamiz. Jumladan, so'nggi yillarda Imon Buxoriy nomidagi Xalqaro hadisshunoslik markazi, Islom sivilizatsiyasi markazi va Xalqaro islom akademiyasini tashkil etdik. Shuningdek, yangi turdagi ta'lim maskanlari, xususan, Prezident maktablari, ijod maktablari, ixtisoslashgan maktablar faoliyati yo'lga qo'yilmoqda" [1-148].

Yoshlarni har taraflama barkamol insonlar qilib tarbiyalashda diniy ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos ahamiyatga ega. Islom dini ta'limotida Muhammad (s.a.v) payg'ambar hayoti, faoliyati hamda diniy, axloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga olgan hadislar musulmonlarning muqaddas kitobi Qur'oni karimdan keyin turuvchi manba hisoblanadi.

Hadis o'zi arabcha so'zdan olingan bo'lib, "xabar, gap, yangilik" degan ma'noni bildiradi. Hadis Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning aytgan so'zlari, qilgan ishlari haqidagi rivoyatlar.

Qur'on oyatlarini yozib olish payg'ambar hayotlik davrlarida boshlangan bo'lsa, hadislarni to'plash sahoba va tobeinlar davridan boshlangan. Hadis ilmi bilan shug'ullanish eng faxrli, zarur ish hisoblangan. Musulmon Sharqining turli o'lkalarida to'rt yuzdan ortiq mualliflar bu ilm bilan shug'ullanishgan.

VIII-XI asrlar hadis ilmining eng sermahsul davri bo'lgan. Chunki, shu davrda sunnatning asosiy manbasi bo'lmish "olti sahih to'plami" vujudga kelgan. Shunisi e'tiborga sazovorki, ushbu hadislar to'plamini yozgan muhaddislarning aksari Markaziy Osiyolik bo'lib, ular: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870), Muslim ibn al-Hajjoj (819-874), Abu Dovud as-Sijistoniy (817-880), Abu Iso at-Termiziy (824-892), Ahmad an-Nasoiy (830-915), Abu Abdulloh Muhammad ibn Mojja (824-886) kabilar hadis ilmi peshvolaridir.

Ular ichida "hadis ilmida amir al-mo'minin" degan laqabga sazovor bo'lgan Imom al-Buxoriy alohida o'rin tutadi. Uning "Al-jome' as-sahih" to'plami ishonchliligi jihatidan Qur'ondan keyingi o'rinda turadi, xolos.

Bu mo'tabar zot merosining gultoji bo'lmish eng ishonchli hadislar to'plami – "Al-jome' as-sahih" kitobi islom dinida Qur'oni karimdan keyingi ikkinchi muqaddas manba bo'lib, ahli islom e'tiqodiga ko'ra, u bashariyat tomonidan bitilgan kitoblarning eng ulug'i hisoblanadi. Mana, o'n ikki asrdirki, bu kitob millionlab insonlar qalbini iymon nuri bilan munavvar etib, haq va diyonat yo'liga chorlab kelmoqda [3-38].

Imom al-Buxoriyning yana bir mashhur asari "Al-adab al-mufrad" ("Adab durdonalari") bo'lib, unda 1322 ta hadis 644 bobda jam qilingan. Ushbu asarda insonlarni o'zaro mehr-oqibatli bo'lishga, bir-birlariga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lishga, shuningdek, qushlar va hayvonlarga nisbatan ham marhamatli bo'lish lozimligi alohida uqtiriladi.

Asar, avvalombor, ota-onaga e'tibor, onani rozi qilish, ota-onaga yaxshilik qilish, ularga muloyim gapirish, haqlarini ado qilish haqidagi hadislar bilan boshlanadi.

Bahz ibn Hakim (r.a.) otasi va bobosidan rivoyat qildi, bobosi aytdi: "Rasulullohdan: "Ey, Rasulullo, men yaxshiligimni kimga qilsam bo'ladi?" – deb so'radim. "Onangga", dedilar. Men shu savolimni uch marotaba qaytarsam ham, Rasulullo: "Onangga", deyaverdilar. To'rtinchi marotaba so'raganimda: "Otangga va yaqin bo'lgan qarindoshlaringga", dedilar [4-48]. Ushbu hadisdan ko'rinib turibdiki, farzand avvalombor, yaxshilikni onasidan boshlashi lozim. Ota-ona, albatta, har bir farzand uchun ulug' zotlar. Lekin onaning tutgan o'rni alohida ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Ona farzandga homilador bo'lgan davrdan boshlab, uni dunyoga keltirgunga qadar qator qiyinchiliklarga duch keladi. Farzandni dunyoga keltirish jarayonida esa ona o'lim bilan yuzma-yuz keladi.

Abu Muso Ash'ariy (r.a)ning o'g'li Abu Burda (r.a.)ning aytishlaricha, Abdulloh ibn Umar (r.a.) bir yamanlik odam o'z onasini opichlab, xonai Ka'bani tavof qildirib yurganini ko'rdilar. U odam quyidagi baytni ohang bilan o'qirdi:

Onai zorim uchun bo'ynimni eggan tevaman,

Tevaga mingan onam horsalar ham men charchamam.

U shuni o'qib turib Abdullohga qaradi-da, ey, Abdulloh ibn Umar, mana shu xizmatim bilan men onamning haqini ado qila olmadimmi, deb so'radi. "Yo'q, bu xizmating seni tug'ish vaqtida onangni qiynab turgan to'lg'oqlarining bittasiga ham barobar emas" dedi [4-50].

Imom al-Buxoriyning "Al-adab al-mufrad" asarida shuningdek, ota-ona oldida farzandlik burchlari, ota-onani rozi qilish, ularning haqini ado qilish, ota-ona amriga itoat qilish, ota-ona mushrik bo'lsa ham ularga yaxshilik qilish, ularning dilini og'ritmaslik, ota-ona duosi, qarindosh-urug'larga mehr-shafqat, rahmdillik, yosh bolalarga, ayollarga mehr-muruvvatli bo'lish, silai rahm qilish, qo'shnilar bilan samimiy munosabatda bo'lib, ularga yaxshilik qilish, ota-onasiz bolalarga yaxshilik qilish hamda yer yuzidagi maxluqlarga marhamatli bo'lishlari haqida ibratli hadislar keltiriladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Imom al-Buxoriy to'plamlariga kiritilgan hadislar faqat islom ta'limotiga oid umumiy qoidalarni aks ettirish bilan cheklanib qolmaydi. Ular mehr-muhabbat, saxiylik, ochiq ko'ngillik, ota-ona, ayollar va kattalarga hurmat, yetim-yesirlarga muruvvat, faqir bechoralarga himmat, vatanga muhabbat, mehnatsevarlik va halollikka da'vat etish kabi haqiqiy insoniy fazilatlar va namunali tartibotlar majmuasidir. Unda nima yaxshi, nima yomon, nimani qilish kerak, nimadan o'zni tiyish lozimligi haqida hozirgi jamiyatimiz ahli, ayniqsa, yosh avlod uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega yo'l-yo'riqlar, pand-nasihat va o'gitlar aks ettirilganligi yoshlarimizni barkamol avlod sifatida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda dunyoda kechayotgan voqea-hodisalar har birimizni ogohlikka chorlab, ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlarimizga har tomonlama chuqur bilim berish kerakligini ko'rsatib turibdi. Shu jarayonda ularga berilayotgan dunyoviy bilimlar bilan birgalikda diniy bilimlar ham ularning jamiyatda o'z o'rinlarini topishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-sonli "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmonida belgilangan vazifalarni bajarish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Jumladan; dinni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadigan buzg'unchi yot g'oyalarning asl mohiyati va maqsadlari haqida aholining, ayniqsa, yoshlarning xabardorlik darajasini oshirish;

jamiyatda milliy va diniy qadriyatlarimizga yot bo'lgan g'oyalarga nisbatan toqatsizlik muhitini shakllantirish;

jamiyatda bag'rikenglik, o'zaro hurmat, mehr-oqibat, tinchlik va totuvlikni, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashda diniy-ma'rifiy soha vakillarining daxldorlik hissi va ishtirokini yanada oshirish;

diniy-ma'rifiy tashkilotlarning moddiy-texnika ta'minotini mustahkamlash, soha vakillari mehnatini munosib rag'batlantirish va ijtimoiy himoyasini kuchaytirish;

globallashuv sharoitida jamiyatimizdagi ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligi va e'tiqod erkinligiga tahdid tug'dirishi mumkin bo'lgan omillarni barvaqt aniqlash va oldini olishga qaratilgan axborot-tahliliy faoliyatni kuchaytirish;

diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligini rivojlantirish asosida ta'lim sifatini oshirish, diniy-ma'rifiy sohada malakali kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishning yaxlit tizimini yaratish [6].

Xulosa qilib aytganda, yoshlarga hadislarning mazmun-mohiyatini anglatish, ularning ishonchi, e'tiqodini mustahkamlaydi, shu bilan insonni ma'naviy kamolotga yetaklaydi. Islom dini ma'rifatga asoslangani uchun ham har bir shaxsni aqliy, jismoniy jihatdan kamolga yetkazishga oid e'tiqod va iymondan iborat bo'lib, faqat ezgulikka xizmat qilish, oliyjanob bo'lish, pokiza yurish, har bir luqmani halol qilib yeyish, jaholatga yo'l qo'ymaslik, o'z birodarining, qarindosh-urug'larining, millatining va vatanining qadriyatlarini asrashga undaydi. Shunday ekan, hadislar komil insonni shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Sh.M.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz. 6-jild. –T.: "O'zbekiston", 2023.
2. Sh.M.Mirziyoyev. Xalqchil islohotlar xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladi. 7-jild. –T.: O'zbekiston", 2023.
3. I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: "Ma'naviyat", 2016.
4. Imom Buxoriy. Al-adab al-mufrad. –T.: "Movarounnahr", 2006.
5. Falsafa: qomusiy lug'at. Tuzuvchi va mas'ul muharrir Q.Nazarov. –T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", 2004.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-sonli "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni. https://lex.uz/docs/-3686277

TARIXIY TARAQQIYOT VA UNING G'OYAVIY-MAFKURAVIY MEZONLARINI O'RGANISH DAVR TAQOZOSI

Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti
falsafa doktori (PhD) E-mail:toshmetovtuxtasin@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada, tarixiy taraqqiyotning mavjudlik belgisi uning g'oyaviy-mafkuraviy mazmunida namoyon bo'lishi, mustaqillik sharoitida boy o'tmishimiz, milliy madaniyatimiz xolisona, ilmiy asosda o'rganish, tarixiy taraqqiyot bilan g'oya, mafkuralarning uyg'unligi insoniyat rivojlanishining muhim sharidan biri ekanligi, har qanday g'oya, mafkura xalq, millatning tub manfaatlari asosidagina real kuchga aylanishi, insoniyatning taraqqiyoti, uning kelajagi mavjud mintaqaviy, irqiy, diniy manfaatlarni o'zida aks ettiruchi g'oya, mafkuralarning mutanosibligini ta'minlashga bog'liqligi, jamiyatda fuqarolarni birlashtiruvchi yagona umumiy g'oya va mafkura bo'lmasa, parokandalik yuzaga kelishiga oid masalalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Jamiyat, xalq, millat, din, g'oya, mafkura, demokratiya, milliy g'oya, sivilizatsiya, ma'rifat, insonparvarlik, madaniyat, umuminsoniy qadriyatlar, tahdid, fundamentalizm, ekstremizm, xalqaro terrorizm.

Insoniyat ijtimoiy taraqqiyoti uzoq davom etgan tarixiy jarayon bo'lib, unda kishilarning erishgan moddiy va madaniy merosi o'z aksini topgan. Tarixiy taraqqiyot jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, g'oyaviy-mafkuraviy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq holda yuz beradi.

O'z navbatida, har bir davlat va jamiyat qurilishi bir-biridan shakl va mazmun jihatdan farq qilib, bu ularning rivojlanish xususiyatlaridagi o'ziga xoslikni belgilaydi. Ayni paytda, dunyodagi barcha davlatlar va jamiyatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishida umumiylik ham mavjud bo'ladi. Bunday umumiylik real ijtimoiy asoslarga ega bo'lib, u insoniyatning umumiy manfaat va maqsadlarini ifoda qiluvchi g'oya va mafkuralarda yaqqol ko'rinadi. Xususan, ijtimoiy - tarixiy taraqqiyotdagi umumiylik, mutanosiblik tamoyillari insoniyatni birlashtirish, uyushtirish, jipslashtirish, yagona ezgu maqsadga safarbar etish jarayonida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, har bir davlat va jamiyat rivojlanishida umumiylik, mutanosiblik bilan birga o'ziga xoslik ham bor. Bunday o'ziga xoslikning yuzaga kelishiga o'sha davrdagi siyosiy tuzum, iqtisodiy hayot, madaniy turmush, ma'naviy muhit ta'sir ko'rsatadi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev quydagicha ta'kidlaydi: "Boshqacha aytganda, ma'naviyat - jamiyatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy

munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevordir. Bu poydevor qancha mustahkam bo'lsa, xalq ham, davlat ham shuncha kuchli bo'ladi"[1].

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, har qanday jamiyatning u yoki bu davrdagi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyoti vorislik tamoyiliga ega bo'lsagina u konkretlik xususiyatiga ega bo'ladi. Konkretlik xususiyati o'z navbatida taraqqiyotning har bir ijtimoiy-siyosiy bosqichining mazmun, mohiyatini belgilab beradi. Boshqacha aytganda, tarixiy taraqqiyotning mavjudlik belgisi uning g'oyaviy-mafkuraviy mazmunida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy taraqqiyot bilan g'oya va mafkuralarning uyg'unligi insoniyat rivojlanishining muhim shartidir. Shu jihatdan, har qanday g'oya va mafkura xalq, millatning tub manfaatlari asosidagina real kuchga aylanishi mumkin. Zero, O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar va yangilanishlar jarayonida milliy g'oya va mafkurani rivojlantirish kun tartibidagi dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Ayniqsa, 2017-yildan boshlab O'zbekiston o'z taraqqiyotining yangi – Milliy yuksalish fazasiga kirdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan "Oldimizga qo'ygan ulkan vazifalarni amalga oshirishda biz uchun kuch-qudrat manbai bo'ladigan milliy g'oyani rivojlantirishimiz zarur"[2] ligi alohida ta'kidlandi. Darhaqiqat, milliy g'oya xalqimiz hayotiga chuqur kirib boradigan ta'sirchan omil sifatida jamiyatning asosiy maqsadini ifoda etar ekan, O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari!" degan ustuvor maqsad bosh g'oya sifatida qaror topmoqda.

Ushbu g'oya mazmun-mohiyat jihatdan bir-birini to'ldiradigan hamda mantiqan egiz g'oyalar sifatida baholanishi mumkin. Shu ma'noda, g'oya va mafkuralar hukmron siyosiy kuchning vaqtinchalik va xato maqsadlarini bajarishga qaratilgandagina ularning ijtimoiy nufuzi yo'qoladi. Masalan, sovet mustabid tuzumi davrida xalqimiz o'tmishi faqat urushlardan iborat tarix sifatida talqin etildi. Milliy ozodlik harakatlari, erk, vatan ravnaqi uchun olib borilgan har qanday kurash sinfiy kurash sifatida bayon etildi.

Mustaqillik sharoitida boy o'tmishimiz va milliy madaniyatimiz xolisona, ilmiy asosda o'rganila boshladi, ularga to'g'ri yondashuv va munosabatlar yuzaga keldi Chunonchi, Eron ahmoniylariga qarshi Shiroqning, Iskandar Zulqarnaynga qarshi Spetamenning, arab fotihlariga qarshi Abu Muslim va Muqannalarning, mo'g'ul istilosiga qarshi Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Najmiddin Kubro, Mahmud Tarobiy va boshqalarning, ayniqsa adolatparvar, ma'rifatparvar hukmdor Amir Temurning sa'i-harakatlari, shuningdek, Po'latxon, Dukchi Eshon qo'zg'olonlari – bularning bari hech qanday "sinfiy kurash"ga aloqasi yo'q edi. Bunday harakatlarni yuzaga keltirgan, unga kuch bag'ishlagan asosiy omil milliy g'oya va mafkura bo'lib,

uning mohiyatini yurt ozodligi, tinchligi, vatan ravnaqi va xalq farovonligi tashkil etardi.

Ko'rib turganimizdek, milliy mafkura asosida o'z oldiga buyuk maqsad va vazifalarni qo'yib, istiqbol sari muttasil rivojlanib, ilgarilab borayotgan O'zbekistonda yashayotgan barcha xalqlar va millatlarni jipslashtiruvchi, ularning kuch-qudratlarini birlashtirib, yagona maqsadga yo'naltiruvchi kuchdir. Jamiyatda fuqarolarni birlashtiruvchi yagona umumiy g'oya va mafkura bo'lmasa, parokandalik yuzaga keladi. Mafkuraning birlashtirish, uyushtirish imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratilishi ham shundan.

Shuni aytib o'tish zarurki, g'oya va mafkuralar milliy, umuminsoniy, mintaqaviy, irqiy, diniy va boshqa turli shakllarda namoyon bo'ladi. Shuningdek, ularning afsona va rivoyatlar vositasida ifoda etilgan mifologik, ilohiy qadriyatlar majmuasi bo'lgan diniy, olamga ilmiy yondashuv asosida vujudga kelgan dunyoviy ko'rinishlari ham bor. G'oyalar tizimida mifologik asosning o'rni kattadir, zero, ibtidoiy hayot davrida mifologiyaga asoslangan diniy-ilohiy qarashlar asosida, totemizm, animizm, fetishizm kabi g'oyaviy tizimlar - mafkura shakllari bo'lgan. Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida milliy asosdagi hinduizm, iudaizm, konfutsiylik singari diniy mafkuralar shakllangan. Yaponlar esa o'zlarining milliy dini - sintoizmni yaratganlar[3].

G'oyalar tizimi, ta'kidlash lozimki, o'zgarmas emas. Uning tarkibi dunyodagi hamda u yoki bu mintaqa, davlatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy holatlarga bog'liq holda o'zgarish va yangilanish tamoyiliga amal qiladi. Ayniqsa, g'oyalar tizimidagi ayrim sifatlar muammoning hal etilishi darajasiga muvofiq ba'zan ko'tarilib, keskinlashishi ba'zi hollarda esa, uning hal etilgan muammo sifatida pasayishi yoki tamomila yo'q bo'lishini kuzatish mumkin. Xususan, irqiy manfaatlarni o'zida aks ettirgan g'oyalar insoniyat tarixida doimo dolzarb bo'lib kelgan. Irqiy kamsitishlar, ularga ijtimoiy-siyosiy imkoniyatlarning berilmasligi, jumladan, qora tanlilarni qul qilib sotish yoki sotib olish bilan bog'liq muammolar doimo bo'lgan. Irqiy cheklashlar bilan bog'liq muammolar XX asrning 60-yillarida o'ta keskinlashdi.

Ammo, dunyodagi erkparvar jamoatchilikning talabi, ayniqsa G'arb mamlakatlari hukumatlarining rasmiy siyosati, demokratik tartiblarning har tomonlama joriy etilishi oqibatida irqiy tafovutlar yo'qolib bordi. Qora tanlilarning huquqlari tiklana boshlab, ularni kamsitish o'rniga o'zaro hamkorlik, hamjihatlik g'oya va mafkurasi shakllandi. Bularning bari hozirgi kunga kelib muayyan irqiy manfaatlarni o'zida ifoda etuvchi g'oya va mafkuralarning ahamiyatini pasaytira boshladi.

Aynan shunday fikrlarni, mintaqaviy manfaatlarni o'zida aks ettiruvchi g'oyalar to'g'risida ham aytish mumkin. Jumladan, jahon hamjamiyatiga umumiy tahdid solib turgan ayrim konkret holatlarda mintaqaviy manfaatlarni ifoda etuvchi g'oya va mafkuralarning ta'siri ma'lum darajada pasayishi mumkin. Aytaylik, ikkinchi jaxon urushi davrida barcha mintaqaviy ahamiyatga molik g'oyalar fashizmni tor-mor etishga qaratilgan vayronkor g'oya va buzg'unchi mafkuralarga bo'ysundirildi. Umuminsoniyatga daxldor g'oyalar ijtimoiy taraqqiyotning barcha davrlarida ustuvor ahamiyat kasb etaveradi. Bu hol, jumladan, XX asrning oxiri, XXI asr boshlarida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Gap shundaki, diniy fundamentalizm, ekstremizm hamda undan kelib chiqadigan xalqaro terrorizm bu davrda ancha avj oldi. Ushbu salbiy holatlar, shubhasiz, jahon hamjamiyatining birlashishiga, yagona maqsad yo'lida imkoniyatlarni jipslashtirishga sabab bo'ldi. Natijada, mintaqaviy manfaatlarni himoya etuvchi g'oya va mafkuralar ijtimoiy rivojlanishning mazkur davrida o'z ustuvorligini ma'lum darajada pasaytirib, umuminsoniy qadriyatlarni himoya etuvchi hamda hududiy cheklanishlarni istisno qiluvchi g'oya va mafkuralarning dolzarbligi yanada ortdi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, g'oya va mafkuralar tizimida diniy manfaatlarni o'zida aks ettiruvchi g'oyalar alohida ahamiyatga ega. Bunday g'oyalar ham inson ongi, ruhiyati bilan bevosita bog'liq. Diniy manfaatlarni o'zida ifoda etgan g'oya va mafkuralar "Tavrot", "Zabur", "Injil", "Qur'on" kabi ilohiy kitoblarda zikr etilgan.

Umuman, xalqlar, millatlar va davlatlar mavjud ekan, ularning borligini anglatib turuvchi g'oya va mafkuralarning amal qilishi tabiiydir. Insoniyatning taraqqiyoti, uning kelajagi mavjud mintaqaviy, irqiy va diniy manfaatlarni o'zida aks ettiruchi g'oya va mafkuralarning mutanosibligini ta'minlashga bog'liq. Bunday mutanosiblikning buzilishi esa dunyoda ko'plab muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Milliy g'oyalar va mafkuraviy qarashlar har bir davlatning mavjudlik belgisi hisoblanadi. Ayni paytda, ushbu qadriyatlar o'sha davlat va xalqning ijtimoiy mo'ljali hamdir. Yana shu narsaga e'tibor berish lozimki, davlatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzumlari o'zgargan paytlarda g'oyaviy-mafkuraviy qarashlar ham o'zgaradi. Umuman, g'oyaviy-mafkuraviy qarashlar, ular tomonidan himoya qilinadigan qadriyatlar har bir davlat va xalqning ijtimoiy taraqqiyotida katta ahamiyat kasb etadi. Zero, milliy taraqqiyot konsepsiyasida xalqimizning g'oyaviy-mafkuraviy merosini ijodiy rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. G'oyaviy-mafkuraviy meros har bir xalq hayotida tarixan shakllangan fenomenal hodisa

hisoblanadi. Bunday meros o'zgarmas va qotib qolgan (dogma) emas. U doimo ijodiy rivojlanib boradigan, yangi sifat va mazmun bilan boyiydigan hodisadir.

Milliy g'oyaning tub mazmun-mohiyatini aniqlashda g'oya va mafkuralar shakllanib, rivojlanishining tarixiy davr va bosqichlarini tahlil qilish muhimdir. Gap shundaki, sovet mustabid tizimi davrida g'oya va mafkuralar rivojlanish tarixini davrlashtirish tarixni davrlashtirish bilan bir xil amalga oshirildi. Bunda formatsion yondashuvga amal qilindi.

Formatsion yondashuv asosida insoniyat tarixi: ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va kommunizm formatsiyalaridan iborat, degan aqidaga amal qilindi. Bu yondashuvning xato jihatlari esa quyidagilardan iborat edi:

1. Har bir davrni o'rganish sinfiylik, partiyaviylik tamoyillari asosida olib borildi.
2. Sivilizatsion yondashuv mutlaqo inkor etildi.
3. Tarixni davrlashtirishda hukmron siyosiy-mafkuraviy kuch manfaatlari himoya qilindi. Mazkur holatga binoan sovet mafkurasi formatsion yondashuv asosidagina o'zining yashovchanligini ta'minlashi mumkin edi.

Umuman tarixni, shu jumladan g'oya va mafkuralar tarixini davlatlashtirishda umumiylik mavjud. Hozirgi kunda tarixni sinfiylik, partiyaviylik kabi tamoyillar asosida o'rganish va davrlashtirish inkor etilgani kabi, ularni sivilizatsion yondashuv asosida o'rganish ham aniq bo'lib qoldi. Sivilizatsion hodisalarni kopleks ya'ni tizimli yondashuv asosida o'rganish bizga g'oya va mafkuralarning rivojlanish tarixini davrlashtirishda to'g'ri yo'l tanlashga imkon bermoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, insoniyat tarixiy taraqqiyoti tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki, milliy g'oya va mafkura jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va huquqiy munosabatlar tizimiga mutanosib shakllangandagina real kuchga aylanishi mumkin. Ijtimoiy hayot, iqtisodiy turmush, siyosat, ma'naviyat va ma'rifat, huquqiy munosabatlar, hech shubhasiz, g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlarga ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, O'zbekistonning o'tmish tarixi – gumanizm g'oyalarining shakllanishi tarixi hamdir. Bu jihat jadidchilik va ma'rifatparvarlik harakatida ham o'z aksini topgan. Masalan, Abdulla Avloniy insonni ulug'laydigan, bezaydigan yaxshi xulqlardan hisoblangan odamgarchilik, insonparvarlik tufayli olamga madaniyat, ma'rifat, adolat urug'lari yoyiladi, deydi. "Odamgarchilikka, insoniylikka putur yetsa, - deydi Abdulla Avloniy, - musulmonlarning diliga ittifoq o'rniga nifoq, adolat o'rniga zulm, muhabbat o'rniga adovat, g'ayrat o'rniga murtadlik, muruvvat o'rniga g'azab, saxovat o'rniga buxl (baxillik), tavoze o'rniga kibr, sadoqat o'rniga iftiro (bo'hton, tuhmat), shafqat o'rniga hasad, hurmat o'rniga husumat, qanoat o'rniga tama, sabr o'rniga g'urur,

iqtisod o'rniga isrof, avf o'rniga dahshat, sa'y o'rniga safohat (nodonlik), g'ayrat o'rniga xurofot aralashadi"[4] deb fikr bildiradi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent: O'zbekiston, 2021. – B 267.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi // Xalq so'zi, 2018-yil 29-dekabr.
3. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –Toshkent: O'zbekiston, 2000. –B. 12.
4. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: 1967. – B. 31.

HUQUQIY DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HUQUQIY ONGNING O'RNI: KORRELYATSION-FUNKSIONAL TAHLIL

Ismayilov Akmal Ziyadillayevich
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi
e-mail: akmalismailov1979@gmail.com
+998993003283

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonda shakllanayotgan huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda huquqiy ongning va qonunlarning o'ziga xos o'ringa ega ekanligi atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, huquqiy ong huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatlari sub'ektlarining faoliyatlarining huquqiy g'oyaviy gnoseologik zamini, tartibga soluvchilik va tarbiyalab turuvchilik manbai ekanligiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati, huquqiy ong, inson huquqlari, huquqiy tafakkur, demokratik huquqiy davlat, korrelyatsion-funksional qonunlar, fuqaro, qonunning ustunligi, hokimiyat.

Аннотатсия: В стате дается комплексный анализ уникалной роли правосознания и законов в развитии формирующегося в Узбекистане правового государства и гражданского общества. Также обращается внимание на то, что правосознание является правовой идейно-гносеологической основой деятелности субъектов правового государства и гражданского общества, источником регулирования и воспитания.

Ключевые слова: Правовое государство, гражданское общество, правосознание, права человека, правовое мышление, демократическое правовое государство, соотносительно-функсионалные законы, гражданин, верховенство права, власт.

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the unique role of legal consciousness and laws in the development of the legal state and civil society being formed in Uzbekistan. It also draws attention to the fact that legal consciousness is the legal ideological epistemological basis, a source of regulation and education for the activities of subjects of the legal state and civil society.

Key words: Legal state, civil society, legal consciousness, human rights, legal thinking, democratic legal state, correlative-functional laws, citizen, rule of law, power.

Har bir inson, sub'ekt ayni vaqtda bir butun huquqiy mavjudlikdir ham. Shunday ekan, ijtimoiy hayotning biron-bir sohasi inson faoliyatisiz yuz bermaydi.

Inson o'zining ontoholatiga ko'ra jamiyatning sotsial hayoti sohasida joylashgan. Ammo sotsial sohada ham bu sohaning o'ziga xosligiga bog'liq holda insonlarning oilaviy, maishiy-madaniy, jumladan uy-joy xo'jaliklariga xos faoliyatlari ham kelib chiqadi. Jamiyatning moddiy hayoti sohasi va uning asosi – moddiy madaniyat xo'jalik va ekologik faoliyatlarsiz mavjud bo'la olmaydi. Jamiyatning siyosiy hayotining asosi – siyosiy madaniyat, jumladan huquqiy davlat siyosiy faoliyatsiz, huquqiy hayotining asosi – huquqiy madaniyat huquqiy faoliyatsiz, ma'naviy hayotining asosi – ma'naviy madaniyat ham ma'naviy faoliyatsiz mavjud bo'la olmaydi. Demak, inson faoliyati yaratuvchilik va yaratuvchanlik faoliyati natijalarini o'zlashtiruvchilik faoliyatlari bosqichlaridan iborat. Misol sifatida, u moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish sohalarida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish va ularning natijalarini o'zlashtirish, iste'mol qilish faoliyatlari ko'rinishlarida yuz beradi. Barcha, jumladan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish faoliyatining o'zi ham huquqiylikni, yuridik tartibga solinishini taqozo qiladi va u xo'jalikka oid va boshqa shu kabi yuridik normalar bilan kafolatlanadi va tartibga solib turiladi. Yuridik normalar deputatning qonun ijodkorligi natijasi, deputatlarning hamma uchun qonun kuchiga kiritilgan rasmiy ongidir. Demak, huquqiy ong nafaqat jamiyatning korrelyatsion-funksional qonunlari tizimida gnoseologik asos vazifasini, balki shu bilan birga ijtimoiy hayotning barcha sohalarida tartibga solib turuvchilik funksiyalarini bajaradi.

Biz o'z mamlakatimizda 1991-yil 31-avgustdan boshlab demokratik fuqarolik jamiyatini shakllantirish sari ketmoqdamiz. "Demokratiya" lotinchadan "xalq hokimiyatchiligi" demakdir. Ammo u keng ma'noda manfaatlar uyg'unligi va uning boshqarilishidir. Boshqarish hokimiyatni ham qamrab oladi. Asosiy manfaat esa ko'pchilikning manfaati hisoblanadi. Ularni uyg'unlashtirish boshqarishsiz va xalq hokimiyatchiligisiz yuz bermaydi. Bu manfaatlarni uyg'unlashtirish negizida ham huquqning sifat belgilari – tenglik, adolat va erkinlik yotadi. Demokratiya, ya'ni manfaatlar uyg'unligi ijtimoiy hayotning barcha sohalari – sotsial, moddiy, siyosiy-huquqiy va ma'naviy hayotlarda taqozo qilinadigan munosabatlardir. Ularni ta'minlaydigan yuridik normalar, ya'ni rasmiy huquqiy ong asosiy manba vazifasini o'taydi. Demak, huquqiy ong, jumladan yuridik normalar mamlakatlardagi demokratiya ko'rsatgichlari hamdir.

Demokratik fuqarolik jamiyati siyosiy va huquqiy ma'noda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining birligidan iborat. Huquqiy davlat tashqaridan zo'rlik yo'li bilan kiritilmaydi. Balki shu mavjud xalqning huquqlari asosida uning ichidan shu xalqning ifodasi sifatida shakllantiriladi [1]. U ontoholatiga ko'ra jamiyat, mamlakatning siyosiy- huquqiy hayotlari sohasida joylashgan. Fuqarolik jamiyati esa tor ma'noda ishlatilganda, fuqarolar va ular manfaatlaridan kelib chiqadigan

tuzilmalarni o'z ichiga oladi. Bu tuzilmalar, yuqorida ta'kidlaganimizdek, jamiyatning sotsial hayot sohasida oila, hamda ularning manfaatlarini ifodalovchi maxsus tashkilotlar, maishiy xizmat ko'rsatish, sog'liqni saqlash, sport sohalari va ulardagi uyushmalar, jamiyatning moddiy hayoti sohasida xususiy mulk asosida faoliyat yuritadigan nodavlat tashkilotlari, shirkat, ijara, hissadorlik, moliya uyushmalari, korporatsiya, konsern, ekologik harakat va boshqalardir. Bu tuzilmalar boshqaruv sohasida siyosiy partiyalar, harakatlar, inson huquqlarini himoya qiluvchi institutlar, turli ijtimoiy muammolarni adolatli hal etuvchi tuzilmalar va boshqalar, ma'naviy hayot sohasida ta'lim-tarbiya muassasalari, diniy tashkilotlar, milliy ma'naviy-madaniy markazlar, mustaqil ommaviy axborot vositalari uyushmalari va boshqalardir. Fuqarolik jamiyatining bu tuzulmalarining kelib chiqishi qonuniy ekan, ularning huquqlarining ularning o'z davlati – huquqiy davlat kafolatlaydi. Demak, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatlarining shakllanishining o'ziyoq ularning ongli, maqsadli harakatlar natijalari ekanliklaridan dalolat beradi. Kishilar va ular vakillarining ongli, maqsadli harakatlarida esa huquqiy ong belgilovchilik xususiyatiga ega bo'ladi. Bunda huquqiy ong huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatlari sub'ektlarining faoliyatlarining huquqiy g'oyaviy gnoseologik zamini, tartibga soluvchilik va tarbiyalab turuvchilik manbai hisoblanadi. Jamiyatning korrelyatsion-funksional qonunlari tizimida huquqiy madaniyatning ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga nisbatan tartibga solib turuvchilik qonuni o'z maqomiga ega bo'lib, unda huquqiy ongning roli beqiyosdir. Huquqiy ong huquqiy davlatning shakllanishida davlatchilik – huquqiy ongi, xususan konstitutsiyaviy huquqiy ong va fuqarolik jamiyatining shakllanishi sohalarida fuqarolik, xo'jalik va boshqa shu kabi huquqiy ong formalari ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Jamiyatning mana shu korrelyatsion – funksional holati va unda huquqiy ongning ontologik va funksional o'rnini bilmaslik tadqiqot ishlari va amaliy harakatlarda huquqiy infantalizmga olib boradi.

Endi e'tiborni huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati korrelyatsion-funksional dialektikasining konstitutsion negizlariga qaratamiz. Mamlakat muayyan tarixiy makon va zamondagi jamiyat - kishilar va ular o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar yig'indisini tashkil etadi. Rus tilidagi "община" so'zi ham muayyan hududda yashovchi aholining o'z-o'zini boshqaruvchi tashkiloti ma'nosini, "общество" so'zi esa kishilik taraqqiyotining muayyan bosqichida birlashgan kishilarning munosabatlaridir. Kishilarning munosabatlari yig'indisi mexanik bo'lmasdan, balki dialektik xarakterga ega jarayon sifatida kechadi. Bunda huquqiy ong, jumladan konstitutsion ong va so'ngra konstitutsiya, qonunlar va qonunosti hujjatlarining tartiblovchilik omillari sifatida o'rni kattadir. Chunki ushbu qonunlarda mamlakat aholisining umumiy, xususiy va alohida manfaatlari kafolatlangan.

Jamiyat davriy jihatdan ijtimoiy formatsiyalardan, ijtimoiy formatsiyalar esa mustaqil sivilizatsiyalar, ya'ni mamlakatlardan, mamlakatlar esa tarixiy davlatlardan iborat. sivilizatsiya o'z fuqarolari va davlatiga ega mamlakatdir [2]. Fuqarolik individ, jismoniy shaxslarning davlat bilan aloqasini ta'minlaydiki, bu o'zaro huquqlar va burch, majburiyatlar ko'rinishida ifodalanadi. Fuqarolik jamiyatida ustivor yo'nalish inson huquqlarini, xususiy huquqlarni anglash va ularni ta'minlash hisoblanadi. Uni esa demokratik davlat – huquqiy davlat ta'minlaydi. Bu o'zaro aloqadorlikda huquqiy davlatchilik g'oyasi qonun ustivorligiga, hokimiyatning bo'linishiga, davlat va fuqarolarning o'zaro majburiyatlar bilan bog'langanligi tamoyillariga asoslanadi.

Fuqarolarsiz davlat va davlatsiz fuqarolik, fuqarolar ham bo'lmaydi. Ular bir-birlarini taqozo etadilar. Demak, fuqarolik jamiyati keng ma'noda mamlakatda inson birliklariga tegishli nimaiki bo'lsa, o'sha narsalarning barchasini o'z ichiga oladi [3]. Fuqarolik jamiyati tor ma'noda esa huquqiy davlat tarkibiga kirmaydigan insonlar jamiyatlari, jamoat va nodavlat institutlarini o'z ichiga oladi. Va bunda ularning bir-birini taqozo etgan holda ta'sir etishlari ularning korrelyatsion-funksional dialektikasini tashkil etadi.

Huquqiy davlat yuzaga kelishi ob'ektiv holatdir. Chunki huquqlarning kafolatlanishi, insonlar, jamoaning jamiyat darajasida boshqarilishi davlat hokimiyatini taqozo etadi. Bunda, birinchidan, agar davlat hokimiyatlari tashqaridan keltirilmasdan (ilgari "Moskva hokimiyati" singari), balki xalqning o'z ichidan, uning manfaatlari negizida shakllantirilgan bo'lsa, u huquqiy davlat, mavjud bo'lishga va amal qilishga haq-huquqi bor davlat hisoblanadi. Ikkinchidan, davlat huquqiy davlat bo'lishi uchun huquqlarga asoslanishi va qonun qonun ustivorliklarini ta'minlay berishi lozim. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7-moddasida shunday deyilgan: "Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir". Biz demokratik fuqarolik jamiyatini shakllantirish sari ketayapmiz. Demokratiya keng ma'noda manfaatlar uyg'unligi va uning boshqarilishidir. Demokratiyaning negizini huquqning sifat belgilari – tenglik, adolat va erkinlik tashkil etadi. Huquq hokimiyatlar orqali amalga oshadi. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatlarining bir-birlariga mos kelishlari va bir-birlarini taqozo etishlari demokratik fuqarolik jamiyatining birligini ta'minlaydi. Bu jarayon Konstitutsiyaning uchinchi bo'limida kafolatlangan. Aksincha, demokratik fuqarolik jamiyati qurilayotgan mamlakatda bu ikkala qutbiy tomon – huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining bir-birlaridan mavjudlik va amal qilish holatlari o'rtasidagi tafovutlar ular o'rtasidagi kurashni keltirib chiqaradi. Bu o'zaro ta'sir tufayli demokratik fuqarolik jamiyatining ilgarilama harakati kelib chiqadi. Bu haqda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini sistema sifatida tashkil etuvchi substansional elementlar va ularning bog'lanishlarini

aks ettirgan paragraf – 3-bobning ikkinchi va uchinchi paragrafida alohida fikr yuritilgan. Ularning negizida substansional qonunlardan biri - huquqiy davlatchilik va fuqarolik jamiyatlarini shakllantirishga bo'lgan ehtiyojlarning oshib borishi qonuni yotadi. Bu holat fuqarolar va nodavlat uyushmalarning faoliyatlari kafolatlarini amalga oshishi bilan huquqiy davlatchilikka bo'lgan ehtiyojlarining qondirilishi o'rtasidagi muvofiqlik ko'rinishida yuz beradi. Agar bu muvofiqlik buzilsa ijtimoiy, jumladan yuridik nizolar kelib chiqadi. Bu holatdan mamlakatning u yoki bu sohalarida isloh qilishlar, yoki bir sifatdan ikkinchi sifat holatiga o'tishlari kelib chiqadi. "Eski sifatdan yangisiga o'tish jarayonidagi, - deydi Shtaylmann Klaus, - o'z elementlari, ularning soni va turli-tumanliklarining o'zgarishi, bitta o'zaro ta'sir va o'zaro aloqadorliklar munosabatlarining kelib chiqishi va boshqalarining yo'qolishini o'z ichiga olgan vorisiylik va inkorning mazkur borlig'i eski tizimni qayta tashkil etish mexanizmi vositasida amalga oshadi. Bitta strukturadan ikkinchisiga, bitta ob'ektning "borlig'i"ga o'tish yuz beradi" [4]. Bu holat normal, evolyusion yo'l bilan yuz berishi uchun birinchi navbatda davlat hokimiyatlari suveren bo'lishlari kerak (qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi I-bo'lim), Konstitutsiya va qonunlar ustivor bo'lishlari (qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi I-bo'lim 3-bob) uchun esa xalqning ehtiyojlariga mos kelishlari, ularning qonunchilik hokimiyati tomonidan ishlab chiqilishida xalq va uning ehtiyojlari manbaa vazifasini o'tashlari lozim (qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi I-bo'lim 2-bob). Inson va fuqarolarning huquqlari, jumladan shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy huquqlari va burchlari kafolatlanishi lozim (qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi II-bo'lim). Shuning uchun ham konstitutsion normalarda jamiyat va shaxs dialektikasida uning iqtisodiy negizlari, oila va boshqa ijtimoiy institutlar, jamoat birlashmalari (qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi III-bo'lim) va davlat hokimiyatining asosiy huquqiy asoslari (qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi V-bo'lim) kafolatlangan. Bu konstitutsion ong, jumladan normalarsiz huquqiy davlat va fuvarolik jamiyati dialektikasi bir-birlarini ta'minlashlari yuz bermaydi.

Demak, konstitutsion normalar konstitutsion huquqiy ongning ob'ektivlashishi sifatida to'rtta korrelyatsion-funksional qonunlar tizimida jamiyat huquqiy madaniyatining tartibga solib turuvchilik qonuni vazifasini bajarishi tizimida joylashgan. Zamonaviy davlatlarda bu huquqiy ongning bir ko'rinishi - konstitutsion huquqiy normalarsiz jamiyatning boshqarilishi va tartibga solinishi normal kechmaydi.

REFERENCES

1. Ismayilov A.Z. Xolmuminov G.B. (2020) HISTORICAL AND THEORETICAL ROOTS OF ESTABLISHING A DEMOCRATIC LAW IN UZBEKISTAN // Proceedings of Global Technovation- An International Multidisciplinary Conference. Hosted from Samsun, Turkey 31 October 2020.
2. Ikramov R.A. Ismayilov A.Z. (2020). Historical and theoretical roots of establishing a democratic law in Uzbekistan. //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) 6(10).
3. Qarang: Islomov Z.M. Davlat va huquq nazariyasi. – T.: "Adolat", 2007. 60-bet; Tadjixanov U., Odilqoriev X., Saidov A. O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy huquqi. – T.: "Sharq", 2001. 399-bet.
4. Shtaylmann Klaus. Novaya filosofiya biznesa. Tom 1. – Moskva-Berlin: «Rossiyskoe psixologicheskoe общestva», 1998. 154-bet.

ТАСАВВУФ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА НАЖМИДДИН КОМИЛОВНИНГ ҚИЁСИЙ МЕТОДИ

Бобомурод Адилов
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўзбек илмий тасаввуфшунослик мактабининг асосчиси, таниқли тасаввуфшунос, адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов (1937-2012)нинг Тасаввуф тарихига оид тадқиқотларида қўллаган компаративистик методнинг ўзига хос хусусиятлари, мазкур методнинг тасаввуфшунос олим илмий ишларида намоён бўлиши хусусида фикр юритилади.

Компаративистик метод Ислом олами диний-фалсафий ва бадиий-эстетик тафаккурининг ривожида муҳим рол ўйнаган Тасаввуф таълимотининг тарихи, унинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари, Тасаввуфнинг буюк намояндалари ҳаёти ва қарашлари билан боғлиқ фактларни илмий-объектив тарзда ўрганиш учун энг оптимал методлардан бири ҳисобланади. Мақола муаллифининг фикрича, профессор Нажмиддин Комилов ушбу илмий методдан унумли фойдаланиш билан бирга ундан фойдаланиш усулларини ўз шогирдларига мерос қолдирган.

Калит сўзлар: *Тасаввуф, Тасаввуф тарихи, Нажмиддин Комилов, таълимот, тариқат, қиёс, компаративистика, компаративистик метод, тадқиқот.*

В данной статье рассматриваются особенности компаративистского метода, использованного основателем узбекской научной школы суфиеведение, известным суфиеведом, литературоведом, доктором филологических наук, профессором Наджмиддином Комиловым (1937-2012) в его исследованиях по истории Суфизма, и его проявление в научных трудах учёного-суфииста.

Компаративистский метод считается одним из наиболее оптимальных методов для научно-объективного изучения фактов, связанных с историей суфийского учения, которое сыграло важную роль в развитии религиозно-философского и художественно-эстетического мышления исламского мира, этапами его формирования и развития, жизнью и взглядами великих представителей суфизма. По мнению автора статьи, профессор Нажмиддин Комилов, наряду с эффективным использованием этого научного метода, оставил в наследство своим ученикам методы его применения.

Ключевые слова: *Суфизм, История Суфизма, Наджмиддин Комилов, учение, тарикат, сравнение, компаративистика, компаративистский метод, исследования.*

This article examines the features of the comparative method used by the founder of the Uzbek scientific school of Sufi studies, renowned Sufi scholar and literary critic, Doctor of Philological Sciences, Professor Najmiddin Komilov (1937-2012), in his research on the history of Sufism, and its manifestation in the Sufi scholar's scholarly works.

The comparative method is considered one of the most optimal methods for the scientific and objective study of facts related to the history of Sufi teachings, which played an important role in the development of religious-philosophical and artistic-aesthetic thinking in the Islamic world, its stages of formation and development, the life and views of great representatives of Sufism. According to the author of the article, Professor Najmiddin Komilov, along with effectively using this scientific method, left his students a method of applying it as an inheritance.

Keywords: *Sufism, History of Sufism, Najmiddin Komilov, doctrine, tariqa, comparison, Comparative method, research.*

Нажмиддин Комилов тасаввуфнинг вужудга келиш тарихи, шаклланиш ва тараққиёт босқичлари, тариқатлар ва ирфоний мактаблар тарихини ўрганиш жараёнида тариқатлар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни қиёслайди, буюк мутасаввифлар, тарихчи ва файласуф олимларнинг қарашларини таққослайди, Шарқ ва Ғарб тасаввуфшунос олимларининг тасаввуф тарихига оид фикрларни қиёсий ўрганади, кези келганда тасаввуф таълимотини бошқа диний ва фалсафий таълимотлар билан солиштириш орқали улар ўртасидаги ўхшашликлар ва тафовутларни ўрганиб чиқади. Бу метод тасаввуф тарихига оид мавҳум жиҳатларга ойдинлик киритиш учун хизмат қилади.

Нажмиддин Комилов тасаввуф тарихи, шаклланиш ва тараққиёт босқичлари, тариқатлар ва ирфоний мактаблар тарихи ҳамда тасаввуф таълимоти намояндалари ҳаёти, илмий-адабий мероси ва тафаккур тарзини ўрганиш жараёнида улар ўртасидаги алоқадорлик ва ўхшаш жиҳатлар билан бирга фарқли жиҳатларни компаративистик метод – қиёсий усул орқали таҳлил ва тадқиқ этади, Шарқ ва Ғарб тасаввуфшунос олимларининг тасаввуф тарихига оид фикрларни қиёсий ўрганади, зарурат туғилганда тасаввуфни бошқа диний ва фалсафий таълимотлар билан ҳам солиштиради. Бу метод ўз навбатида комплекс таҳлилни янада чуқурлаштиради. Олимнинг айниқса, тасаввуфни таълимотини вужудга келиши жараёнида таъсир кўрсатган

сарчашмалар ёхуд таълимотлар хусусидаги қиёсий таҳлили ва мулоҳазалари диққатга сазовор. Муаллиф ушбу масалани компаравистик метод воситасида қуйидагича таҳлил қилади: "Тасаввуф тарихига назар ташлар эканмиз, ислом динидаги мазҳаблар, қарашлар хилма хиллиги сўфийлар ҳаёти ва дунёқарашига ҳам инчунун таъсир этиб турганини кўрамиз. Хусусан, сунний ва шиа мазҳаблари орасидаги кураш сезиларли из қолдирган. Эрон олимлари, жумладан, "Тасаввуф истилоҳлари шарҳи" (Теҳрон, 1347 ҳижрий йили) номли қомус муаллифи Саййид Содиқ Гуҳарин тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва қарор топишида шиа мазҳаби қарашларининг таъсири борлигини таъкидлайди. Бошқа бир қатор олимлар юнон фалсафаси, қадимги зардуштийлар, ҳинд фалсафий-асотирий қарашларининг ролини кўрсатадилар".[4:15-16] Муаллиф қиёс учун важҳ (сабаб) топади, сўнг илмий-мантиқий далиллар асосида ўз нуқтаи назарини баён этади: "Тасаввуф амалиёти ва фалсафасида бу булоқларнинг самарали таъсири бўлиши мумкин. Лекин шуни таъкидламоқчимизки, исломий тасаввуф ўзи ўзлаштирган жамики нарсаларни ислом руҳида қайта ишлаб, шариатга мувофиқлаштирган. Яна шуни ҳам айтмоқчимизки, шиа ва сунний мазҳаблари орасидаги кураш тасаввуф силсилаларининг йўналишларини бнлгилаган. Чунончи, тайфурия, суҳравардия, ҳулулия, фирдавсия каби силсилалар кўпроқ шиачиликка мойил бўлса, яссавия, нақшбандия сулуклари сунний мазҳабида мустаҳкам турган тариқатлар эди. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг асосий жидду жаҳди ҳам тасаввуф ва тариқатни сунний мазҳабига мослаштириш, уни шиачиликка хос жаҳру самоълардан тозалашдан иборат бўлган. Натижада, нақшбандия сунний мазҳаби аҳоли орасида чуқур ёйилган".[4:16] Бу ўринда шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, муаллиф сунний ва шиа йўналишлари ўртасидаги ихтилофларнинг тасаввуф таълимотига таъсири масаласида баъзи бир чалкашликларга ҳам йўл қўйган. Бу чалкашликларни қуйидаги ҳолатларда намоён бўлади:

Биринчидан: Хуросон ва Мовароуннаҳрда Шиа ва сунний йўналишлари ўртасидаги ихтилофларнинг кучайиши даври – XIV-XVI асрларгача тасаввуф бутун бир таълимот сифатида шаклланган ва унинг таркибида 300 га яқин тариқатлар, мактаблар ва силсилалар вужудга келиб бўлган эди. Тасаввуф то XIV асргача сунний ақидалар асосида шаклланган, моҳиятан сунний характерга эга бўлган таълимот эди. Шу нуқтаи назардан, шиа эътиқодининг тасаввуфга таъсири XIV асрдан сўнг кузатилади. Ана шу таъсир натижасида тасаввуфнинг баъзи бир янги тариқатлари шиа эътиқоди асосида шаклланади. Жумладан, XV асрнинг 30-40 йилларида Хуросонда Сайид Шаҳобиддин Абдуллоҳ Барзишободий Машҳадий томонидан ташкил топган Заҳабия тариқати "Кубравия тариқатининг бир шохобчаси сифатида юзага келиб, қисқа бир

муддат ичида мустақил тариқат даражасига кўтарилади. Тариқат шаклида шуҳрат топган пайтидан бошлаб шиа мазҳаби фақеҳларининг қаттиқ қаршилигига учрашига қарамай, ушбу мазҳаб эътиқоди доирасида фаолият юритади.

Албатта, бунинг тарихий-ижтимоий сабаблари бор эди. IX асрдан Аҳли суннат вал-жамоат эътиқодида мустаҳкам бўлиб келган Тасаввуф таълимоти XIV асрга келиб Шайх Сафийиддин Ардабилий туфайли шиа эътиқодига ҳам мойиллик билдира бошлайди. Айнан ана шу даврда шиаликка асосланган "Сафавия" тариқати вужудга келади. Сафавия тариқати Ғарбий Эронда (Эроннинг Озарбойжон қисмида) вужудга келиб тарқалган бўлса-да, XV асрга келиб Сафавийлар давлати барпо этилгач, янада кучаяди ва таъсир доирасини Хуросонгача кенгайтиради. Ана шундай вазиятда шиа эътиқодида бўлган баъзи сўфийлар Заҳабия силсиласига қўшиладилар. Уларнинг ушбу силсилага кириши Заҳабиянинг шиалашишига сабаб бўлади. Заҳабиядан сўнг кетма-кет Нурия, Нурбахшия ва Неъматуллоҳия каби шиа тариқатлари шаклланадилар. Бу тарикатларнинг вужудга келиши Заҳабиянинг шиа эътиқодида қолиб кетишини таъминлайди".[6:36] Нажмиддин Комилов шиа тариқатларнинг Кубравия тариқатидан келиб чиқиши сабабини тўғри изоҳлайди: "Аммо Нажмиддин Кубро асослаган кубравия силсиласида шиа ва сунний мазҳабидаги кишилар бирга таълим олардилар. Чунки улуғ шайхнинг ўзлари мазҳаб ва маслакларга эътибор қилмаган. Нажмиддин Кубро вафотидан кейин эса шогирдларнинг бир қисми сунний тариқатига (Сайфиддин Бохарзий каби), бир қисми эса шиа асосидаги тариқатларга (Саъидиддин Ҳамавий каби) қўшилиб кетганлар".[4:16] Муаллиф ўз тадқиқотида компаративистик методни нафақат узлуксиз давом эттиради, балки баъзи ўринларда кучайришга ҳам эришади. Масалан, худди юқоридаги масалани қуйидаги факт билан янада кучайтиради:

"Шу каби Жалолиддин Румий асос солган мавлавия мазҳаби ҳам сунний йўналишдаги тариқат бўлса-да, лекин диний ва мазҳабий айирмалар уларда у қадар аҳамиятли бўлмаган. Бугина эмас, Румий умуман динларнинг ўзини ҳам бир-биридан устун қўймай, уларни Тангри сари олиб борадиган турли йўллар, деб қараган".[4:16]

Иккинчидан: Мансур Ҳаллож асос солган "Ҳулулия" (Ҳулул ва иттиҳод ғояси асосида) сулуки (ёхуд тариқати) ҳам шиалик ва ҳам суннийлик эътиқодига мутлақо зид бўлган. Шунинг учун ҳам Ҳулулия сулуки ҳам аҳли суннат вал-жамоат ва ҳам шиа уламолари томонидан нафақат қаттиқ танқидга учраган, балки мутлақо рад этилган ва ботил саналган. Жумладан, XII асрда яшаб ижод этган шиа мазҳабидаги машҳур тасаввуф олим Саййид Муртазо бин Доъий Ҳасаний Розий ўзининг "Табсират ул-авом фи маърифат ил-аном"

асарида "Ҳулул ва иттиҳод" ғосяси асосчиси Мансур Ҳалложни қуйидагича тавсифлайди:

اول ایشان که دعوی اتحاد کنند ریس ایشان حسین بن منصور حلاج باشد و این حسین بن منصور حلاج ساحر بود و در آن مهارتی داشت و در سحر شاگرد عبدالله بن هلال الکوفی بود. [7:122]

Мазмуни: *"Иттиҳод" даъво қилгувчиларнинг раиси (бошлиғи, раҳбари) Ҳусайн бин Мансур Ҳаллождир ва бу Ҳусайн бин Мансур Ҳаллож сеҳргар (жодугар) эди ва бу ишда маҳорати бор эди, сеҳр-жодуда Абдуллоҳ бин Ҳалол ал-Кўфийнинг шогирди" эди.*

Кўриниб турганидек, шиа олими Доъий Ҳасаний Розий Мансур Ҳалложни "сеҳргар" (жодугар) деб атайди. Сўнг унинг ҳаёти ва фаолиятлари билан боғлиқ маълумотларни келтиришдан олдин унинг худолик даъво қилгани ("Анал-Ҳақ" дейиши – Б.А.)ни таъкидлайди:

...حلاج دعوی خدایی کرد و در سال سیصد و نه از هجرت معلوم وزیر حامد بن عباس کردند که حلاج خواهم دعوی خدایی می کند و می گوید مرده زنده می کنم و جن خدمت من می کنند و هر چه از ایشان می پیش من می آورند و من توانم که همه معجزات انبیا کنم.

[7:122]

Мазмуни: *"Ҳаллож худолик даъво қилди ва ҳижратдан 309 йил штганда вазир (Халифа вазири – Б.А.) Ҳомид бин Аббосга маълум қилдиларки, Ҳаллож худоман, деб даъво қиляпти ва айтаяптики "мен ўликни тирилтираман ва жинлар менга хизмат қиладилар, нимаики улардан (жинллардан – Б.А.) истасам, олдимга олиб келадилар. Мен пайғамбарларнинг барча муъжизаларини содир этишга қодирман".*

Кейинги ўринларда Доъий Ҳасаний Розий Мансур Ҳалложни "кофир", "зиндиқа" каби номлар билан атайди.

Учинчидан: "Жаҳр (зикрни баланд овозда айтиш – Б.А.) ва самоъ" каби амаллар фақат "шиаликка хос" амаллар эмас. Бу амаллар шиа мазҳабидаги "Тосувои Ҳусайний" – Имом Ҳусайн азасидаги ҳаракатлардан тасаввуфга ўтган бўлиши мумкин, аммо табиатан сунний бўлган тариқатларда, жумладан, Қодирия, Яссавия ва Мавлавия каби тариқатларда ҳам кенг қўлланилган.

Нажмиддин Комилов ўзининг тасаввуф тарихи, фалсафаси ва адабиётига оид тадқиқотларида кенг қўллаган қиёсий таҳлилларда воқейликнинг сабаб ва оқибатларини аниқлаш билан бирга улар ўртасидаги алоқадорликни ҳам тадқиқ этишга эришади. Жумладан, шариат ва тариқат ўртасидаги ихтилофларнинг асосий сабабларидан бирини қуйидагича изоҳлайди: "Аммо мухолифатнинг бош сабаби бу эмас эди, зоҳидлар, "осойишта" сўфийлар шариат аҳлини унчалик безовта қилмаганлар. Шариат аҳлига ташвиш келтирган нарса – бу

тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ ва васл каби ғоялари эди. Чунки мазкур тушунчалар ҳурфикрликни, ҳақиқатни излаш йўлидаги мантиқий-тафаккурий жиҳатни кучайтирар, ваҳдат, руҳ, Илоҳ ва инсон ҳақида теранроқ билим берар, олам асрорини англашга йўл очарди. Бу эса зоҳирий билим билангина чекланган одамларга ёқмасди. Боз устига, Ҳақ таоло ишқида бехуду девона бўлган валийларнинг "шатаҳот"лари, яъни зоҳирда "куфр" бўлиб кўринган гаплари (чунончи, Ҳалложнинг "Анал-Ҳаққ" дейиши, Боязиднинг "Шарафланганман, шарафланганман, шаъну шараф менга", деган гапи, Машрабнинг "Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ на керак, Иброҳимдан қолган ул эски дўконни на қилай" дейиши), табиийки, ақидапараст кишиларни ташвишга солар ва улар буни имондан чекиниш, деб баҳолардилар".[4: 72] Муаллиф, масала ёки воқеанинг сабабини келтиргач, унинг оқибатини ҳам топишга ҳаракат қилади ва буни қуйидагича шарҳлайди: "Шунинг сабаби ўлароқ, тасаввуф маслагининг энг ёрқин фикрли фарзандлари Мансур Ҳаллож, Яҳё Суҳравардий, Айн ул-қуззот Ҳамадоний, Имомиддин Насимий, Бадриддин Ҳилолий, Бобораҳим Машраб муқаллид (тақлидчи; динга кўр-кўрона амал қилгувчи – Б.О.) уламолар фатвоси билан расмий равишда қатл этилдилар. Шу каби Зуннун Мисрий, Боязид Бистомий, Абдуллоҳ Ансорий, Фаридиддин Аттор, Ибн ал-Арабий, Жалолиддин Румий каби машҳур мутафаккир шайхлар умр бўйи шариат аҳли билан келишолмай, баъзан эса жоҳил ҳокимлар, амирларнинг тазйиқи остида умр ўтказганлар".[4:72]

Бошқа бир ўринда Н.Комилов Шайх Фаридиддин Аттор ва Низомиддин Ҳайдар Борбуний ўртасидаги алоқадорлик ва бу икки тасаввуф вакили ҳаётидаги ўхшаш тақдирларни рус тасаввуфшунос олим Е.Э.Бертелс маълумоти асосида [1: 372-373] қуйидагича тавсифлайди: "Улуғ шайх ва шоир Фаридиддин Атторни "Жавҳар уз-зот" (Зот жавҳари) асари учун рофизийлик (шиалик)да айблаган Нишопур уламолари уни Мансур каби қатл этмоқчи бўладилар. Бироқ шоир қочиб жон сақлайди, лекин мол-мулкидан буткул ажралади. Яна қизиғи шундаки, XV асрда, худди шу достонни кўчирган Низомиддин Ҳайдар Борбуний деган котиб ҳам Самарқандда муллаларнинг ғазабига дучор бўлган ва қаттиқ жазога ҳукм этилган. Хайриятки, Ҳирот олимлари бундан хабар топиб, Низомиддинни қутқариб қоладилар".[4: 73]

Нажмиддин Комиловнинг тасаввуф таълимоти тарихидаги тараққиёт босқичлари борасида қиёсий усул орқали олиб борган тадқиқотлари ва фикр-мулоҳазалари катта илмий аҳамиятга эга. Жумладан, Ўзбекистон Мустақиллигининг илк йилларида ёзган "Тасаввуф тараққиётидаги янги йўналиш" номли мақоласида тасаввуф тарихида муҳим ўрин тутган икки асосий йўналиш – "Сукр" (мастлик, бехудлик) "Саҳв" (ҳушёрлик) нинг

уйғунлашуви ҳодисасини Нажмиддин Кубро номи билан боғлаган тадқиқотчиларнинг фикрини қўллаб-қувватлайди: "Тадқиқотчилар Нажмиддин Куброни Боязид Бистомийнинг, Жунайд Бағдодийнинг йўлидан борди, дейдилар. Улар қандай йўл? Боязид Бистомийнинг йўли бехуд бўлиб худо васлига етиш йўлидир. Яъни девона бўлиб, бехуд бўлиб Аллоҳ васлига етиш йўли, демак супра (суфра?) йўли. Жунайд Бағдодийнинг йўли саҳв, яъни ҳушёрлик билан Аллоҳни супрадан кейин, бехудликдан кейин ҳушёр бўлиб, маърифатни, ирфонни эгаллаш билан билиш йўлидир. Шу икки йўлни бирлаштиришга ҳам Нажмиддин Кубро катта ҳисса қўшган. Бу кишининг хизматларидан бири шуки, табиатларида баҳсу мунозарага ўчлик борлиги учун ўзлари, гарчи Жунайд Бағдодийнинг йўлини эгаллаган бўлсалар-да, барибир, каромат йўлига ўтган, Боязид Бистомий йўли билан Жунайд йўлини қўшиш тасаввуфда жуда катта янги бир босқич ҳисобланади".[3: 29-30]

Ўзбекистон тасаввуфшунослик мактаби тарихида Нажмиддин Комилов бошлаб берган бу метод йиллар ўтиб унинг сермаҳсул шогирди – файласуф ва тасаввуфшунос олим Жаъфар Холмўминовнинг узоқ йиллар давомида олиб борган тадқиқотлари натижаси ўлароқ Нажмиддин Комилов хотирасига бағишланган "Қиёсий тасаввуфшунослик"[5] номли монография яратиши ва шу ном билан янги фанга асос солишига сабаб бўлди. Монографияга ёзган сўзбошисида таниқли сиёсатшунос ва жамиятшунос олим, профессор Нарзулла Жўраев тадқиқотга жумладан, шундай баҳо беради: "Жаҳон динларининг тарихи, уларнинг ривожланиш босқичлари эволюцияси ва айни ана шу ривожланишлар оқимида уларнинг ғоявий асослари тасаввуф фалсафаси асосида қиёсий таҳлил ва тадқиқ этишни даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Бу ўта мураккаб ва зиддиятли вазифани забардаст тасаввуфшунос олим, фалсафа фанлари доктори Жаъфар Холмўминов катта илмий ирода ва қатъият билан ўз зиммасига олди ва тасаввуфшунослик соҳасида "Қиёсий тасаввуфшунослик" номли янги фаннинг методологик асосларини яратишга муваффақ бўлди. Соддароқ тарзда айтганда, XX-асрнинг иккинчи яримида "Қиёсий грамматика" ва "Қиёсий адабиётшунослик" фанлари, XXI-асрнинг бошида эса "Қиёсий диншунослик" фани илм-фан майдонига кириб келган эди. Жаъфар Холмўминов эса илк маротиба бизга "Қиёсий тасаввуфшунослик" номли фан ҳам бўлиши мумкинлигини, бу фаннинг илк унсурлари эса X-асрда Абу Райҳон Беруний, Абў Бакр Калободий ва Мустамлий Бухорий, кейинги даврларда Имом Абў Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий, Шайх ул-акбар Муҳйиддин Ибн ал-Арабий ва Мавлоно Абдураҳмон Жомий каби улуғ мутафаккирларнинг фалсафий ва ирфоний асарларида кузатилишини илмий далиллар билан исботлаб берди ҳамда ўз навбатида "Қиёсий тасаввуфшунослик"нинг қиёсий

таҳлил ва герменевтик усулларга таянган янги методологиясини ишлаб чиқди. Шу тариқа, "Қиёсий тасаввуфшунослик" номли фалсафа, диншунослик, исломшунослик, манбашунослик ва адабиётшунослик фанларининг қоришмасидан ҳосил бўлган янги фан дунёга келди".[2: 4]

Хулоса

Юқоридаги мисоллар ва таҳлиллардан шундай хулоса келиб чиқадики, компаративстик метод Нажмиддин Комиловнинг адабиётшуносликка оид қимматли тадқиқотлари сингари тасаввуфшуносликка оид тадқиқотларида ҳам кенг ва ўринли қўлланилган. Барча ижтимоий фанларда қўлланиладиган ушбу методнинг тасаввуф тарихини тадқиқ этиш жараёнида ишлатиш Нажмиддин Комиловга тасаввуф тарихига оид баҳсли масалалар, ҳолатлар ва фактларни турли маълумотлар ва илмий далиллар асосида ўзаро солиштиришган ҳолда самарали натижаларга эришиш имконини яратган.

REFERENCES

1. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. . – Москва, 1965.
2. Жўраев Н. Тасаввуфшуносликда янги йўналиш. / Холмўминов Ж. Қиёсий тасаввуфшунослик (Монография). – Тошкент: "Тошкент давлат шарқшунослик университети", "Yosh avlod matbaa", 2021.
3. Комилов Н. Тасаввуф тараққиётидаги янги йўналиш. / "Шайх Нажмиддин Кубро". Мақолалар. – Тошкент: "Ёзувчи", 1995.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: "Movarounnahr", "O`zbekiston", 2009.
5. Холмўминов Ж. Қиёсий тасаввуфшунослик (Монография). – Тошкент: "Тошкент давлат шарқшунослик университети", "Yosh avlod matbaa", 2021.
6. Холмўминов Ж, Раҳимов К. Тасаввуф тарихи ва ва фалсафасида Заҳабия тариқати. /"AMERICAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE". (USA) Researchbib Impact Factor (IF) = 9.674 Scienc Volume of the 3, March, 2025. ISSN Online: 2984-6714.
7. سپید مرتضی بن داعی حسنی رازی. تبصره العوام فی معرفه مقالات الا نام. / تصحیح عباس اقبال. – تهران: انتشارات اساطیر. 1364.

ИНТЕГРАЛ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА БИЛИМ ВА ЭЪТИҚОД УЙҒУНЛИГИ

Файзиходжаева Дилбар Иргашевна
ф.ф.д., доцент
ЎзМУ Фалсафа кафедраси
dilbarfayzihodja@gmail.com

Аннотация. Мақолада Кен Уилбернинг интеграл ёндашуви асосида интеграл дунёқараш тушунчасининг моҳияти, унинг шаклланишида билим ва эътиқоднинг уйғунлиги ва шахс тушунчалар оламининг ўзгаришига таъсири тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: дунёқараш, интеграл дунёқараш, билим, эътиқод, тушунчалар олами.

Аннотация. В статье рассматривается суть концепции интегрального мировоззрения на основе интегрального подхода Кена Уилбера, сочетание знаний и убеждений в его формировании а также его влияние на изменение мировоззрения личности.

Ключевые слова: мировоззрение, интегральное мировоззрение, знания, убеждения, мир понятий.

Annotation. The article examines the essence of the concept of an integral worldview based on Ken Wilber's integral approach, the combination of knowledge and beliefs in its formation, as well as its impact on changing a person's worldview.

Keywords: worldview, integral worldview, knowledge, beliefs, the world of concepts.

Ахборот маконининг глобаллашуви, ижтимоий тармоқлардан эркин фойдаланиш ва СИнинг ҳар бир инсон ҳаётига кириб келиши ва таъсири натижасида виртуал воқелик баъзан реал воқеликни қабул қилишни мураккаблаштирмоқда. Шахснинг хулқ атвор норма ва қоидалари воқеликни одатий бўлган тушуниш ва ҳаракат қилиш усулларини шубҳа остига олмоқда, индивидуал идентификация усулларининг ўзгаришига олиб келмоқда. Замонавий фалсафий концепцияларда ўтмиш, келажак ва бугунги кун ўртасидаги диалектик алоқадорлик асосида турли маданий оламларга хос ғояларни бирлаштириш тенденцияси яққол намоён бўлмоқда. Аввал бир бирига зид деб қаралган фан ва дин, билим ва эътиқоднинг бугунги кунда ўзаро алоқадорлиги ва бир бирини тўлдириши эътирозсиз қабул қилинмоқда. Бугунги куннинг долзарб муаммоларининг ечимини излашда турли ижтимоий маданий парадигмаларга бўлган муносабат долзарблашмоқда. Замонавий

тараққиёт тинчлик, гуманизм, мулоқот ва толерантлик, олам ва инсон экологияси каби ғояларга асосланган, глобал таназзулга қарши тура оладиган янги интеграл дунёқарашни шакллантиришни талаб қилмоқда.

Интеграл дунёқараш нима? Замонавий фалсафий тадқиқотларда бу тушунчанинг уч хил талқини берилади. Биринчи талқинга кўра интеграл дунёқараш деганда Шарқ ва Ғарб ғояларининг синтези тушунилади. Иккинчи талқинга кўра жамият ва инсон маънавий маданияти барча соҳаларининг интеграцияси тушунилади. Учинчи талқинга кўра интеграл дунёқараш умумий универсал, умуминсоний дунёқараш бўлиб, унда табиий ва гуманитар фанлар бирлашади. [3.23-24]

Сўнгги вақтда бу масалада америкалик файласуф ва ёзувчи Кен Уилбернинг индивидуал ва космик онгнинг бирлигига асосланган интеграл ёндашуви етакчилик қилмоқда. Бу ёндашувда онг, инсон ва коинотга оид турли соҳаларнинг ўхшаш томонлари умумлаштирилиб, дунёқарашни ташкил этувчи элементлар янги ракурсда берилади. Уилбер ўз интеграл назариясида бутун ва бўлак ўртасидаги муносабатни тушунтиришда "бўлакнинг ўзи ҳам бутундир" деган постулатга асосланади. У ўзаро боғланган тўртта фундаментал оламни тўртга бўлинган квадрат шаклида тасвирлайди. Квадратнинг чап юқори қисми "мен"ни – алохида инсоннинг интроспектив оламини,мақсадини; квадратнинг чап пастки қисми "биз"ни – инсон мансуб бўлган маданият – муносабат, коммуникация, тушуниш, талқин қилиш оламини билдиради. Квадратнинг ўнг юқори қисми "у" – менни объект сифатида ўрганувчилар оламини, квадратнинг ўнг пастки қисми "улар" – ташқи коллектив оламни ифодалайди. Уилбернинг таъкидлашича, бу оламлар инсон билимларининг табиий тараққиёти натижасида шаклланган бўлиб, ҳар бир инсоннинг дунёқараши шу квадрантларнинг бирлигида ва эволюциясида шаклланади.[5.56] Айтиш мумкинки, Уилбер интеграл дунёқарашни бир бутун яхлит тизим сифатида талқин қилади. Биз унинг интеграл ёндашувига асосланиб, интеграл дунёқарашни ўз ўзидан ўзининг қисмларини пайдо қилувчи ва ҳар бир қисмининг ўзи бутундан иборат бўлган феномен сифатида таърифлашимиз мумкин. Бундай дунёқарашда Шарқ ва Ғарб, билим ва эътиқод, фан ва дин, анъана ва инновация бир бирига қарши қўйилмайди, уларга бирликда, бир бутуннинг алоҳида томонларини ташкил этувчи бутун сифатида қаралади.

Интеграл дунёқараш бугунги кунда замон талабларига мос фикр юритиш парадигмасидир. Маълумки, фикрлаш парадигмаси инсоннинг маълум бир мавзу ёки вазиятга ёндашиши ва тушуниши учун қабул қилган тузилма ёки андозани англатади. Бу инсоннинг фикрларини шакллантирадиган ва маълумотни қандай қабул қилиниши ва қайта ишланишига таъсир қилувчи

тушунчалар ёки тахминлар тўпламидир. Турли хил фикрлаш парадигмалари ҳар хил хулосалар ва натижаларга олиб келиши мумкин. Фикрлаш парадигмалари муаммоларнинг самарали ечимини топиш ва қарор қабул қилиш учун жуда муҳимдир.

Интеграл дунёқараш қандай шаклланади? Интеграл дунёқарашни шакллантиришда биринчи навбатда билим ва эътиқоднинг уйғунлиги зарур шарт ҳисобланади. Билим воқеликни билиш жараёнида олинган натижаларнинг амалиётда тасдиқланиши оқибатида, инсон онгида тасаввур, тушунча, ҳукм, назариялар шаклида айнан инъикос этишидир. Мавзуимиз доирасида интеграл дунёқарашни шакллантиришда дунёвий ва диний илмларни бир ном – билим тушунчасида ифодалаймиз.

Эътиқод субъектнинг энг юқори даражадаги ишончини ифодаловчи ҳолатдир. Эътиқод узоқ вақт давомида шаклланади ва рационал асослашни талаб қилмайди. Эътиқод исботсиз қабул қилинади. Шунингдек, эътиқод шахснинг дунёни қабул қилишини ташкил этувчи энг асосий восита ҳисобланади. Эътиқод инсонга ташқи оламни кўришни, унда ўз йўлини топишни ва келажакка оид режалар тузиши учун асос ҳисобланади. Шунинг учун эътиқоддан воз кечиш инсон учун дунёқарашини ўзгартириш билан баробардир. Билим бўлмаса эътиқод ҳам бўлмайди.

Интеграл дунёқарашни шакллантиришда билим ва эътиқоднинг уйғунлиги қуйидаги холатларда намоён бўлади:

Интеграл дунёқараш билимнинг турли соҳалари, маданият ва маънавиятга ҳос анъаналарни ўрганиш, диний ва дунёвий илмларни эгаллаш орқали шаклланади. Бундай билим инсонга одатий тасаввурлар доирасидан чиқиб, оламни турли нуқтаи назарлардан кўришга имкон беради. Бу борада ўтмиш мутафаккирларидан Абу Наср Форобий,Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Ахмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек каби алломаларимизнинг ҳаётлари ва илмий фаолиятлари биз учун андоза бўлиб хизмат қилади. Улар динийлик ва дунёвийликни ўзларида бирдек мужассамлаштирган, прогрессив дунёқарашга эга бўлишган.

Интеграл дунёқарашни ривожлантиришнинг муҳим жиҳатларидан бири танқидий тафаккурни ривожлантиришдир. Бу инсонга ахборотни тахлил қилиш, юзаки ва зиддиятли жиҳатларини аниқлаш, эмпирик маълумотлар ва рационал аргументлар асосида ўз нуқтаи назарини шакллантириш, илмий фаразларни текшириш, далилларни баҳолаш имконини беради. Танқидий тафаккурни шакллантириш учун мантиқ илмини, унинг замонавий йўналишларидан кўп қийматли мантиқ ва савол жавоб мантиғи (интеррогатив мантиқ) ни ўрганиш зарур. Кўп қийматли мантиқ масаланинг фақат иккита эмас

балки кўплаб ечимларга эгалигини ва уларни аниқлаш усулларини ўргатса, интеррогатив мантиқ диалог, яъни савол жавобни ташкил қилиш, савол ва жавобнинг турлари ва қўллаш усуллари ҳақида билим беради.

Ибодат қилиш, йога ёки медитация билан шуғулланиш ҳам интеграл дунёқарашни шакллантиришнинг муҳим воситаларидандир. Бу амалиётлар инсонга ўз онгини кенгайтириш, ўзининг олам ва бошқа одамлар билан алоқадорлигини ҳис қилиш билан бирга ҳаётнинг, мавжудликнинг мақсади ва мазмунини англашга ёрдам беради.

Шахсий ҳаётий тажриба, одатийлик қобиғидан чиққан ҳиссий кечинмалар интеграл дунёқарашнинг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатади. Шахсий ҳаётдаги ўзгаришлар инсонни ўз эътиқод ва қадриятларини қайта кўриб чиқишга, ўзи учун воқеликнинг тушунишнинг янги қирраларини кашф этишга мажбур қилади.

Мулоқот ва ўзаро таъсир интеграл дунёқарашнинг шаклланишига хизмат қилади. Мулоқот нафақат билиш, балки ижтимоий қимматга ҳам эга. [7.] Турли дунёқарашга эга бўлган инсонлар билан мулоқот қилиш билим доирасининг кенгайишига, ўзгаларга сабр ва бағрикенглик билан муносабатда бўлишга таъсир кўрсатади. Мунозараларда қатнашиш, фикр алмашиш, муаммонинг ечимини биргаликда излаш, инсонга оламни турли нуқтаи назарлардан кўришга, ўз дунёқарашини бойитишга, кенгайтиришга ёрдам беради.

Интеграл дунёқарашни шакллантириш таълим тарбия соҳасида қандай натижаларга олиб келади? Интеграл дунёқарашни шакллантириш инсоннинг тушунчалар оламининг кенгайишига, воқеликни адекват акс эттиришга, воқеа ва ходисаларга зиддиятлар тўқнашуви сифатида эмас, ҳамкорликнинг ўзига хос кўриниши сифатида ёндашишга ўргатади. Ўқитувчи ва ўқувчи таълим жараёнида ўзаро муносабатларини бир бирига қарама қарши томонлар сифатида эмас, мақсадлари бир бўлган инсонларнинг ўзаро ҳамкорлиги сифатида қабул қилишлари бунга мисол бўлади.

Ҳар бир шахснинг тушунчалар олами унинг шахсини идентификация қилишга, яъни шахсининг асл моҳиятини тушунишга имкон беради. Шахс идентиклиги (лот. identicus – айнанлик, бир хиллик) тушунчаси шахс томонидан ўзининг қайси ижтимоий гуруҳга мансублиги ҳамда шу ижтимоий гуруҳ доирасида қандай ижтимоий, иқтисодий, маънавий, маиший, ахлоқий стреотипларга амал қилишини билдиради. Ушбу тушунча ижтимоий психологик нуқтаи назардан ҳар бир инсоннинг ҳаётий фаолиятини бошқарувчи императивдир. У инсонда " мен кимман?", "мени бошқалардан фарқим нима?"деган саволлар асосида вужудга келади ва идентикликнинг ўзи

доимий изланишлар, ўз-ўзини англаш йўлидаги мураккаб жараённи босиб ўтади. [2.41-42.] Интеграл дунёқарашни шакллантириш - шахс идентиклигини сақлаган холда ижтимоий, иқтисодий, маънавий, маиший, ахлоқий стреотиплар доирасини кенгайтириш, уни бошқалар билан ўзи ўртасидаги фарқ қилувчи ёки зиддиятли томонларга эмас, уларни бирлаштириб турувчи томонларга эътиборини қаратиш, атрофидагиларига қарши эмас, ҳамкор деб қарашга ўргатишдир. Бу ёшларда ўзига хос фикрлаш услубини тарбиялашни тақазо қилади.

Маълумки, фикрлаш услуби-бу маълумотни қайта ишлашнинг ўзига хос усули бўлиб, у одамнинг билимга эга бўлишини, фикрларни тартибга солишини, қарашлар ва фикрларни шакллантиришини, шахсий қадриятларни қўллашини, муаммоларни ҳал қилишини, қарорлар қабул қилишини ва режалаштиришини белгилайди. Фикрлаш услубида одатда қуйидаги таркибий элементлар ажратилади: дунё тасвири; воқеликни билиш усуллари; ақлий фаолиятнинг усуллари ва стандартлари; қадриятлар; анъаналар; олинган билимларнинг ҳақиқат мезонлари; маълум бир одамнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадиган жиҳатлар. Интеграл дунёқарашда дунё тасвири мен ва у, биз ва уларнинг бирлигида, умумий томонларининг бирламчи ўринга қўйилишида, табиат ва инсоннинг бир бутун яхлитлигида олинади. Муносабатлар "ҳукмрон ва тобе", "кучли ва кучсиз" нуқтаи назаридан баҳоланмайди.

Воқеликни билиш усулларида бир чизиқлик эмас, кўпчизиқликка урғу берилади. Эмпирик, рационал ва иррационал билиш усуллари бирлашиб кетади, улар ўртасига тўсиқ қўйилмайди.[4.17] Интеграл дунёқарашда диний, миллий ва дунёвий қадриятларнинг уйғунлашуви амалга ошади. Натижада қадриятлар инсонларни бирлаштирувчи васитага айланади.Инсоннинг шахсий қадриятлари фикрлаш усулида акс этади.

Хулоса қилиб айтганда, жамиятимиз аъзоларининг интеграл дунёқарашини шакллантириш ва ривожлантириш Янги Ўзбекистон стратегиясида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда муҳим шартлардан биридир.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси – Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021.
2. Мадаева Ш.О. Идентиклик антропологияси. Тошкент: "Noshir" нашриёти. 2015.
3. Наследие ал-Фараби и формирование нового интегрального мировоззрения. Коллективная монография./ Под общ.ред. З.К.Шаукеновой. – Алматы: ИФПР

КН МОН РК, 2012.

4. Тураев Б.О. Маънавий меросни ўрганишда синергетик методологиянинг ўрни // Синергетика-3: маънавий мерос. Илмий тўплам. Т.: "FAN ZIYOSI" нашриёти, 2024.
5. Уилбер К. Краткая история всего /пер.с анг. С.В.Зубкова. Москва:Аст: Астрель, 2006.

НАУЧНЫЕ ДЕБАТЫ МЕЖДУ ФИЛОСОФИЕЙ И СУФИЗМОМ

Холмуминов Джафар Мухаммадиевич,
доктор философских наук (DSc),
профессор кафедры «Гуманитарных и естественных наук»
Института ISFT (Ташкент, Узбекистан)

Аннотация:

В данной статье размышляется история длительных научных дискуссий между Суфизмом и философией – религиозно-философским учением, возникшим в недрах ислама. В этом процессе будет обсуждаться роль таких великих философов, как Аль-Кинди, Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд а также великих представителей Суфизма, таких как Имам Мухаммад Газали, Ибн аль-Араби и Маулана Джалал ад-дин Руми.

Ключевые слова: Ислам, Суфизм, Суфий, Философия, философ, учение, научная дискуссия, опровержение, дискуссия, вопрос, Фараби, Ибн Сина, Газали, Ибн аль-Араби.

АННОТАЦИЯ:

Ушбу мақолада Ислом бағрида вужудга келиб шаклланган диний-фалсафий таълимот – Тасаввуф ва Фалсафа илми ўртасида узоқ давом этган илмий баҳс-мунозаралар тарихи хусусида фикр юритилади. Бу жараёнда Ал-Киндий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд каби улуғ файласуфлар ҳамда Имом Муҳаммад Ғазолий, Ибн ал-Арабий ва Мавлоно Жалолиддин Румий каби Тасаввуфнинг улуғ намояндалари ўрни ҳақида тўхталиб ўтилади.

Калит сўзлар: *Ислом, Тасаввуф, сўфий, Фалсафа, файласуф, таълимот, илмий баҳс, раддия, муҳокама, масала, Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн ал-Арабий.*

Abstract:

This article reflects on the history of the long scholarly debates between Sufism and philosophy, a religious and philosophical doctrine that arose within Islam. In this process, the role of such great philosophers as Al-Kindi, Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushd as well as great representatives of Sufism such as Imam Muhammad Ghazali, Ibn al-Arabi and Maulana Jalaluddin Rumi will be discussed.

Key words: *Islam, Sufism, Sufi, Philosophy, philosopher, teaching, scientific discussion, refutation, debate, question, Farabi, Ibn Sina, Ghazali, Ibn al-Arabi.*

Основная часть

Несмотря на общие точки соприкосновения, между философией и Суфизмом есть и фундаментальные противоречия. Эти противоречия связаны как с методами познания, так и с природой реальности и божественного.

Движение, связанное с переводом литературы, которое началось в 932 г., одновременно с созданием Аббасидским халифом Ма`муном научного центра Байт ал-Хикма («Дом мудрости»), и в годы молодости Фараби достигло апогея своей славы. В процессе этого культурного движения «было переведено на арабский язык большинство сочинений Аристотеля, александрийских ученых, многие книги Галена и большая часть высказываний Платона». [5: 350]

В этот период в результате переводческого движения наука в исламском халифате стала развиваться большими темпами. В частности, перевод философских трудов Аристотеля и Платона дал толчок к формированию и развитию философской мысли в исламской религиозной среде.

Следует также отметить, что религия Ислам всегда был сторонником приобретения не только религиозных знаний, но и светских знаний. Среди этих светских знаний особое место занимает Философия – наука о мышлении и познании. Именно положительное отношение Ислама к наукам, в частности, к светским наукам привело к тому, что мусульмане, под воздействием религиозного учения направили острие своих усилий на изучение и развитие различных наук. Именно поэтому история наук, в частности, теология, свидетельствует, что исламское общество представляло собой идеальную среду для развития различных научных дисциплин. И эпоха Средневековья, считающаяся мрачным периодом для Запада, в исламской истории известна как «золотая эра» науки: нам прекрасно известно о бурном расцвете науки в исламском обществе того периода. В принципе, в исламской истории невозможно найти ни одного периода, в котором по причине господства исламского мировоззрения какие-либо науки пришли в состаяние упадка.[2: 12]

Конечно, среди исламских сект есть и такие, которые не слишком симпатизируют светским наукам и воспринимают их только в силу необходимости. Но подобные воззрения никогда не господствовали в исламском обществе и никогда не играли там действенной, практической роли. Поэтому ни в одном временном интервале истории исламская среда не препятсвовала развитию наук. Наоборот, Ислам всегда считался фактором, благоприятствующим расцвету науки. Именно поэтому среди научных книг по общей истории, востоковедению и истории цивилизаций редко можно найти такую, в которой не говорилось юы о развитии науки в исламской среде и об эффективности подобного развития. Европеейские востоковеды и знатоки истории цивилизации, говоря о различных факторах, спасобствовавших

развитию науки в исламском обществе, в качестве важной причины называли и учение Ислама. Конечно, некоторые из этих учених при упоминании о развитии наук в исламском обществе обозначали их обобщающим термином "арабская наука", уделяя внимание лишь арабской среде. Вместе с тем они уточняли, что под словосочетанием "арабская наука" фактически подразумевается исламская наука или научная система, значителью часть которой составляют именно исламские науки.[3: 281]

Выдающейся личностью в истории исламской философий этого приода был Якуб ибн Исхак аль-Кинди. Этот известный философ, астроном и врачеватель IX века был родом из знатного арабской семьи, пирнадлежашей правшей династии Кинди. Аль-Кинди приписывают авторство более чем 200 книг. Это количества до нашего времени не сохранилась даже десятая часть. Некоторые из его трудов в период средневекоья были переведены на латынь, и часть его работ сохранилась только в латинском переводе. В этих книгах явно просеживается влияние неоплатонизма. Благодаря этому влиянию арабский философ в своих произведениях предпринял попытку примирить философские учения Аристотеля и Платона.[1: 136-137]

Аль-Фараби (874-950) с энтузиазмом продолжил научных традиций аль-Кинди в области философии и мог максимально эффиктивно воспользоваться возможностями этих культурных течений. Он комментировал философские работы Аристотелья в духе неоплатонизма, проводил разработку концепций разума и души, рассуждал о счастье и цельях метафизики. Подобно Кинди, в своих произведениях он предпринял попытку примирить философские учения Аристотеля и Платона. Вместе с тем он написал фундаментальные труды, опровергая взгляды аль-Кинди, Рази и Раванди.[1: 138]

Мусульманские философы были уверены в том, что рассуждения Аристотеля не противоречат идеям Платона, поэтому, подобно александрийским философам, они приложили значительные усилия для установления соответствия между двумя мыслительями.

Однако это были не самые большие достижения в области философии мусульманского Востока в этот период. Наибольшие достижения были связаны с именами Абу Насра Фараби и Ибн Сины. Величайшей заслугой Абу Насра Фараби в истории исламской философии было то, что он в определенной степени примирил философию с религией и религию с философией. Ибн Сина сделал следующий шаг в этом отношении. Ибн Сина был первым, кто познакомил исламизированный аристотелизм и неоплатонизм с идеями Суфизма – нового теологического движения в исламе.

Философское учение Ибн Сины не является подражением или заимствованием. Его талант раскрывается особенно ярко при анализе философии неоплатонизма. Его книги «Китаб аш-Шифа» («Книга исцеления») и «Китаб ан-Наджат» («Книга спасения») и поныне считаются энциклопедией мусульманского неоплатонизма. Другая его книга «Аль-Инсаф» («Справидедливость»), не сохранившаяся до наших дней, была посвящена анализу и сопоставлению взглядов александрийской и багдадской школ неоплатонизма. В этой книге Ибн Сина выступает как третейский судья между этими двумя весьма известными философсими школами. Его книга «Хикмат аль-Машрикия» («Восточная мудрость»), по-видимому, также была посвящена оценке трудов восточных комментаторов неоплатонизма с учетом мнений александрийских ученых. Другая книга Ибн Сины «Ишарат» («Указания»), которая, по преданию, является последним трудом мыслителя, представляет суфийские взгляды автора.

Среди трудов Ибн Сины есть ещё несколько работ, по которым можно судит о приверженности ученого к вопросам Суфизма и мистического символизма.[1: 141]

Но как бы ни старались Ибн Сина и другие философы, различия и противоречия между философией и Суфизмом все же не исчезли полностью. Напротив, после опровержений Имама Мухаммада Газали, таких как «Макасид аль-фаласифа» («Цели философов»), «Аль-Мункиз мин аз-залал» («Спасение от заблуждений») и «Тахафат аль-фаласифа» («Неспособность философов»), различия между ними усилились.

Различия и противоречия между философией и мистицизмом в основном проявляются в следующих вопросах:

- *Рационализм против мистицизма.* Главное противоречие заключается в том, что Философия, особенно в традиции аристотелизма и рационализма, ценит разум, логику и аргументацию как основное средство познания. В то время как Суфизм ориентирован на мистическое восприятие реальности, интуитивное постижение Бога, что, по сути, не поддается рациональному объяснению.

Философия ориентирована на использование разума и логики как основных инструментов познания. Большинство философских школ, например, аристотелизм, эпикурейство или даже неоплатонизм, акцентируют внимание на разуме и логических построениях как средствах объяснения мира.

Суфизм, напротив, акцентирует внимание на интуитивном и мистическом познании, которое невозможно выразить словами или логическими схемами. Суфийское знание постигается не через рациональные размышления, а через

непосредственное переживание Божества (например, через поклонение, молитвы, музыку, танец и другие мистические практики). Суфий, по сути, «знает» Бога не через рациональное осмысление, а через опыт соединения с Ним.

- *Рациональная истина и трансцендентная истина.* Философы стремятся к установлению объективных законов и понятий, объясняющих мир. Эти законы можно изложить логически и доказать. Например, в философии Ибн Рушда или Ибн Сины мы видим подробные метафизические системы, где каждая идея логически вытекает из другой.

В Суфизме «истина» может быть скрыта и недоступна для обычного человеческого разума. Суфий утверждает, что знания, полученные через мистическое переживание (например, через Тахаджуд – ночные молитвы (намаз), или Зикр – повторение имени Бога), являются глубже и важнее, чем теоретическое знание, основанное на разуме. Суфий считает, что для постижения Бога и истинной реальности необходим опыт «пробуждения» или «освобождения» от иллюзорного восприятия мира.

Философия часто рассматривает мир и Бога как нечто объективное и существующее в пределах естественных законов. Метафизика философов стремится понять, как устроена реальность и какова её связь с Богом через логические и причинно-следственные связи.

В Суфизме, наоборот, мир и материя могут быть расценены как иллюзорные проявления божественного. Суфии верят, что мир – это лишь тень реальности, скрытой в Боге. Суфийское учение о «сознании» и «освобождении» подразумевает, что человек должен «освободиться» от материальной реальности, чтобы достичь божественного единства.

По преданию, однажды великий суфи Шейх Абу Саид Абулхейр и великий философ Абу Али ибн Сина встретились и долгл бесседовали. После этой бесседы, отвечая на вопрос «Как вы оцениваете своего собеседника?» Шейх Абу Саид ответил: «Всё, что я вижу, он знает». Ответ Ибн Сины был противоположным по своему содержанию, но не по сущности: «Все, что я знаю, он видит».

Как говорил Маулана Джалал ад-дин Руми:

Дафтари суфи саводу харф нест,
Ҷуз дили испед ҳамчун барф нест.

По убеждение Руми, «книга суфи не является грамотность и слова, а сердце белое, как снег. Тетрад (книга; наследия) суфия не нуждается в буквах и словах.

Потому что, для суфия сердце, очищенное путем покаяния и зикра, является место озарением Бога.

Философия считает, что истину можно познать только посредством интеллектуальных, логических и экспериментальных методов, в то время как Суфизм считает, что истину можно познать посредством одухотворенного и внутреннего наблюдения. В данном случае предпочтение отдается не «уму», а «сердцу». Согласно интерпретации суфийской философии, «сердце» является не только центром человеческого существования, но и сущностью человечества. Ведь в нем заключена бесконечная божественная любовь к Творцу. Теория «Божественной любви» в философии Суфизма основана на этом аяте Священного Корана:

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ

«Если вы любите Аллаха, следуйте за мной, и Аллах полюбит вас!» (Коран, 3:31.).

В толковании аята (в комментарии к толкованию Газали) Али аль-Кари приводит слова Хасана аль-Басри, сказавшего следующее: «Тот, кто (истинно) знает своего Господа, любит Его, а кто (истинно) знает мир, обходится без него». Аль-Кари говорит, что различные духовные состояния любви к Аллаху, описанные суфиями в их терминах, происходят все из одного и того же коранического источника, и непозволительно отрицать их, если не отрицаешь сам источник: «Махабба» и «сулук» (любовь и прохождение пути) означают путь любви и страстного желания, и любой, кто не черпает для своего питья из океана познания, не ведает истину любви, даже если род (сорт), примеры и терминология различны, любовь не имеет никакого другого значения, кроме как побуждения к повиновению; и кто отрицает любовь, - отрицает близость (унс) и страсть (шаук), и вкушение (заук) и стирание (отмена) (маху), и исчезновение (фана) и пребывание (бака) и сжатие (кабд) и расширение (баст) и все остальное из необходимых свойств любви и устремленности и остальные стоянки людей познания».

Основанием Любви Аллаха к Своему рабу и любви раба к Аллаху являются Слова Всевышнего:

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَه

«…любимых Им и любящих Его» (Коран, 5:54.).

Взаимосвязь между философией и Суфизмом не исключает также определённых противоречий:

- *Богословие и Философия.* В рамках исламской философии разрабатываются различные логические системы и метафизические концепции,

которые иногда вступают в противоречие с суфийской доктриной. Например, философы, такие как Ибн Рушд, акцентировали внимание на философской интерпретации откровений, в то время как суфии подчеркивают важность прямого общения с Богом, отрицающего посредников.

На средневековом мусульманском Востоке стало наблюдаться превосходство антифилософской тенденции, которая была направлена против всего «немусульманского». Философия стала приравниваться к зиндикизму, дахритскому учению и подвергаться различным недоброжелательным упрекам и критическим замечаниям.

Великим героем этого антифилософского движения был Имам Абу Хамид Мухаммад Газали (1058-1111). Несомненно, он с особым рвением опровергал всякое философское мышление и нанес ощутимый урон автортитету философии неоплатонизма. Тем не менее упадок рационалистического мышления в эпоху после Газали нельзя отнести на его счет, поскольку, несмотря на отрицание филофии, сам он был признанным философом. Высказывания таких западных авторов, как Эдвард Захау, утверждавшего: «…без Аш`ари и Газали арабы (т.е.мусульмане) стали бы народом со своими Галилеем, Кеплером и Ньютоном», не имеют под собой реальной почвы.[1: 145]

Великий ашаритский теолог (мутакаллим) и суфи Газали был критически настроен к философским школам своего времени, в частности, к перипатетической философии, которая была представлена исламскими философами, такими как Ибн Сина и Ибн Рушд. Он видел в философии определенные опасности для религиозной ортодоксии и беспокойство по поводу философского рационализма, который игнорировал духовное измерение жизни.

Газали был особенно критичен к философским подходам, которые пытались использовать рациональный разум для объяснения Божественного. В своей знаменитой работе «Тахафут аль-Фаласифа» («Несоответствие философов») он подверг жесткой критике идеи философов, таких как Ибн Сина и Ибн Рушд, обвиняя их в неверности исламу, поскольку, по его мнению, они пытались рационализировать религиозные учения и разрывали их с прямым откровением. В частности, Газали отвергал философские концепции о вечности мира и о божественном плане, которые философы пытались объяснить логически.

Такие личности, как Закария ар-Рази, Абуль-Ваха, Ибн Хайшам, Ибн Сина (Авиценна) и Бируни, у мусульман не многим уступали Галилею, Кеплеру и Ньютону. Но для появления гениев нужны определенные предпосылки. Если эти предпосылки существуют, ничто не может воспрепятствовать появлению

гениев. Реальность такова, что после Газали на Ближнем Востоке, несмотря на деятельность Мухйи ад-Дина ибн аль-Араби, Хаджи Насир ад-Дина Туси и Гияс ад-Дина Джамшида Кашани, необходимых предпосилок для появления великих личностей науки не было. Обвинят в этом Газали, разумеется, бессмысленно. Тем более что критические замечания Газали в адрес философии неоплатонизма прославили его как мыслитея и философа. Действительно, критика Газали в адрес философии неоплатонизма имела важное значение в анализе греческой философии. Именно в процессе критического анализа этот гениальный мыслитель из Хорасана, считаясь противником философского мышление, продемонстрировал уникальные знания и спасобности в области философии. Его философские исследования в книгах «Тахафат аль-фаласифа» («Неспособность философов») и «Аль-Мункиз мин аз-залал» («Спасение от заблуждений») сильно напоминают «методические сомнения». В этом плане Газали можно считать пионером теории познания в исламском мире.

Ранее европейцы знали Газали в основном по его книге «Макасид аль-фаласифа» («Цели философов»). Следовательно, для них он, как Авиценна, был философом. На основе этого недоразумения автор антифилософской книги «Тахафат аль-фаласифа» у европейских схоластиков прославился как носитель тех же идей, против которых он непримиримо боролся. Вместе с тем Газали оказал заметное влияние на европейсое мировоззрение. Его идеи, по-видимому, посредством одной из книг Раймона Мартина стали проникать в философские воззрения Фомы Аквинского и даже Паскаля.[1: 145-147]

Действительно, Газали был строгим критиком философии, особенно философии перипатетиков, таких как Ибн Сина и Ибн Рушд, которые стремились рационализировать религию с помощью философии. Его работы, такие как «Тахафат аль-фаласифа» («Несоответствие философов») и «Макасид аль-фаласифа» («Цели философов»), содержат резкую критику философии, которую Газзали воспринимал как угрозу истинному исламскому знанию. В этих работах Газзали стремился разоблачить философов, доказав, что их учения противоречат основам исламской веры.

Герменевтика, как теория интерпретации, особенно в контексте религиозных текстов, позволяет нам рассмотреть, как Газали воспринимал философию и как он интерпретировал тексты философов. Газали понимал философию как способ истолкования мира через разум, но считал, что она недостаточно обращается к внутреннему духовному опыту и откровению. Его критика философии была не только против рационализма, но и против того, как философы интерпретировали религиозные истины.

Газали считал, что философы, такие как ар-Рози и Ибн Сина, неверно трактуют исламские учения, особенно в вопросах о *Боге и мире.* Например, философы утверждали, что мир вечен и не был сотворен, что противоречит основным принципам исламского вероучения, которое учит, что Бог сотворил мир из ничего. Газзали был убежден, что такие идеи представляют собой псевдонаучные интерпретации, которые противоречат чистоте откровения.

В «Тахафат аль-фаласифа» Газали использует герменевтический метод, чтобы разоблачить философов, анализируя их логические ошибки и нестыковки с исламским учением. Он подвергал философию серьезной интерпретации через призму откровения, отвергая теорию, что разум сам по себе может познать абсолютные истины без божественного откровения. Герменевтически Газали ставит под сомнение интерпретацию философами Божественного и мира, утверждая, что только через откровение и мистическое переживание можно достичь настоящего знания.

Герменевтическая интерпретация Газали также заключалась в том, чтобы продемонстрировать, что Философия и её методы (включая логику и метафизику) не могут объяснить религиозные истины. Для Газали только суфийский путь, ориентированный на духовное очищение и мистическое единение с Богом, является подлинным способом интерпретации божественного откровения. Философия, по его мнению, ограничена своим рациональным аппаратом и неспособна проникнуть в глубину духовного опыта, который возможен только через прямое общение с Богом.

Газали и философы двигались в разных направлениях в поисках истины. Философы искали универсальные законы, которые могли бы объяснить мир с помощью разума, а Газали считал, что истинное познание доступно только через духовное очищение и мистическое восприятие Бога. Таким образом, его критику можно рассматривать как реакцию на философский рационализм, который он воспринимал как угрозу истинному духовному знанию и вере.

Деятельность Газали имела большое значение в истории философской мысли мусульманского мира. Он подверг критике идеи Аристотеля и двух его великих мусульманских последователей аль-Фараби и Ибн Сины. Около двадцати критических замечаний по поводу неоплатонизма нанесли огромный урон авторитету как физики, так и метафизики перипатетиков, которые, по его мнению, содержали еретические идеи.

Традиция Газали, основанная на протесте против философии и ее опровержения, на востоке мусульманских областей продалжалась и в последующие периоды. Основоположник движения ишрак Йахйа ас-Сухраварди (549-587 гг.л.х./ 1154-1191 гг.) своими критическими выступлениями в адрес

ученых-перипатетиков способствовал значительному ослаблению позиции их учения на мусульманском Востоке.[1: 147]

Но критику философии Газали не следует интерпретировать как позицию Суфизма. Ведь в этом месте Газали написал опровержение науки философии не как представитель Суфизма, а как ашаритский мутакаллим (теолог). Потому что в то время научные дебаты между мутакаллимами (исламские теологи – Ашариты – Дж.Х.) и философами стали очень интенсивными. Например, «спор о воникновении и извечности мира («худус и кидам» – Дж.Х.) породил острую борьбу между философами и мутакаллимами. Газзали, склонный по многим вопросам к мистицизму и Суфизму, а в незначительных из них – к каламу, обвиняет Ибн сину в неверии по нескольким вопросам, один из которых – вопрос о вечности мира. У Газзали есть известная книга под названием «Опровержение философов». В этой книге он подвергал философов критике по двадцати проблемам и, по своему мнению, раскрыл противоречивость их суждений. Ибн Рушд Андалуси ответил Газзали и назвал свою книгу «Опровержение опровержения».[4: 50]

Известный шафиитский богослов и факих, авторитетнейший мусульманский историк религий и религиозно-философских систем Мухаммад ибн Абдуль Карим Шахрестани (1075-1153) в своих известных книгах «Китаб аль-Милал ва-н-Нихал» («Книга о религиозных общинах и направлениях»), «Нихаят аль-икдам» («Конец усилий») и других сочинениях наряду с важными богословско-мировоззренческими проблемами выступил с резкой критикой философского учения Авиценны. При встрече с Абуль Хасаном Байхаки (умер в 1170 г.) Шахрестани прочел ему целую главу одной из своих книг, посвященную этому вопросу. В другой своей книге «Масаре аль-фаласифа» («Состязание философов»), подобно Имаму Газали, Шахрестани попровергал воззрения Авицены по ряду вопросов. Написанная позднее Хаджой Насир ад-Дином Туси (1202-1274) является своего рода ответом этой книге Шахрестани. В ней приводится анализ высказываний Шахрестани и Авиценны относительно учения перипатетиков и указывается на неубедительность аргументации Шахрестани по этому вопросу.[1: 148]

Мухаммад Газали, как теолог и суфий, не просто критиковал философию, но и предлагал альтернативу – путь, основанный на духовном очищении и мистическом опыте. Его компаративистическая и герменевтическая критика философии была не столько направлена против разума как такового, сколько против того, чтобы разум заменял собой истинное познание Бога, которое, по его мнению, может быть достигнуто только через духовное преобразование.

Ответ Ибн Рушда (Аверроэса) сводился к тому, что философию следует защитить от посягательства тех, кто не в состоянии постичь ее. Между философией и религией нет противоречий; противоречия существуют лишь в понимании тех людей, которые неспособны постичь мудрость философии. С этой позиции Ибн Рушд выступает в зашиту философии от нападок имама Газали в своей книге «Тахафат ат-тахафа» («Несостоятельность несостотятельных»). Методы его защиты в данном случае были успешно использованы европейскими философами-схоластиками против своих оппонентов. Действительно, европейские философы средневековья по многим фундаментальным мировоззренческим вопросам были убежденными последователями Ибн Рушда.[1: 148]

- *Природа человеческого существования.* Суфизм часто утверждает, что высшая цель человека – это отречение от материального мира и стремление к Богу, что включает в себя мистическое слияние с Абсолютом (Ахад). Это утверждение противоречит более «мирским» философским течениям, которые нацелены на изучение и усовершенствование человеческого бытия в земных реалиях, а не на стремление к божественному через самоотречение.

Ибн Сина (Авиценна) – великий философ, который развивал аристотелевскую философию, но в конце своей короткой жизни, проявил интерес к идеям Суфизма, иррационального образа мышления, через серию написанных им работ. Он придерживая принципов логического анализа и понимания мира через разум, не отрецал иррационального образа мышления.

В отличие от Ибн Сины, Ибн аль-Араби был одним из великих теоретиков философского Суфизма, который использовал философские понятия для объяснения мистического опыта, утверждая, что Философия и Суфизм могут идти рука об руку. Однако его взгляды иногда воспринимались как противоречащие чисто рациональным подходам.

Дебаты и споры между **Суфизмом** и **Философией** в исламском мире, особенно в эпоху Газали и его предшественников, не привели к окончательному победу одной из этих традиций, но создали пространство для их взаимодействия и взаимного обогащения. Эти дебаты оказали долговременное влияние на развитие исламской мысли, и их последствия можно рассмотреть в нескольких ключевых аспектах.

После критики философии Газали и других исламских теологов Философия и Суфизм в исламском мире не стали противниками. Вместо этого, в ряде случаев, они стали развиваться вместе, встраиваясь в более гибкие и синкретические подходы. Газали сам стал примером такого синкретизма, сочетая элементы философии и Суфизма. В своих трудах, таких как «Ихйа

улум ад-дин» («Воскрешение наук религии»), он пытался синтезировать философию, калам и Суфизм, подчеркивая важность духовного очищения, внутреннего познания и рационального анализа, который не противоречит откровению.

Важным следствием этих дебатов стало развитие **суфийской философии**, где Философия и Суфизм начали сосуществовать и дополнять друг друга. Работы философов, таких как Мухйиддин **Ибн аль-Араби**, который развивал концепцию **Вахдат аль-вуджуд** («Единство бытия»), показали, как Философия может быть интегрирована в суфийское восприятие реальности. Ибн Араби использовал философские идеи для объяснения своих мистических переживаний, что стало важным этапом в формировании теоретической базы для синтеза философии и Суфизма.

Несмотря на попытки синтеза, дебаты не привели к полному признанию философии как главного пути познания истины в исламском мире. Газали и его последователи настаивали на том, что Философия имеет свои ограничения, и что она не может быть полноценным способом познания Бога, так как она ориентируется на рациональный разум, который не может проникнуть в мистические глубины реальности. Философия была признана как важный инструмент для анализа мира, но не как универсальный путь к знанию Бога. Это направление стало выражением осмотрительности в отношении философского подхода в исламском богословии.

Философия в глазах Газали представляет собой слишком абстрактную дисциплину, которая пытается объяснить Божественное через земные рассуждения. Он же акцентировал внимание на том, что вера и духовное познание, как средства приближения к истине, не могут быть подчинены только логическому анализу.

Заключение

Влияние Газали и его критики философии также укрепило Суфизм как важную часть исламской теологии. После Газали Суфизм стал признанным и уважаемым направлением в исламе, развивая свои практики и философию. С одной стороны, философы продолжали свои работы в рамках разумных и рациональных дискуссий (например, Ибн Рушд, который пытался доказать, что Философия и религия не противоречат друг другу), с другой – суфии продолжали свою мистическую практику и развивали философию, ориентированную на переживание Бога.

Это привело к тому, что в исламской мысли начали вырабатываться различные подходы, в которых Философия и Суфизм нашли свои места. Например, **Ибн Рушд** (Аверроэс), несмотря на свою философскую

приверженность, не отказывался от веры и подчеркивал, что Философия и религия могут сосуществовать. В то же время, суфии, такие как **Руми**, продолжали развивать мистическую традицию, которая не ограничивалась рациональными размышлениями, а акцентировала внимание на опыте божественного присутствия.

Однако важно заметить, что Газали совсем не был против философии как таковой. Он стремился очистить философию от тех элементов, которые могли бы противоречить исламскому учению, но при этом признавал важность рациональных размышлений и стремился найти пути для их гармонизации с религиозными истинами. Он был сторонником разумного подхода, но ограничивал его сферу, где логика не противоречит откровению.

Компаративистический подход позволяет нам исследовать сходства и различия между двумя областями знаний: **Философией** и **Теологией** (в данном случае, исламской). Газали, как теолог (мутакаллим), пытался сохранить религиозную целостность и традицию, отвергая философию как чуждую её ценностям. Его критика философии, в частности, философии Ибн Сины, основывалась на следующих различиях между этими дисциплинами:

- *Рационализм философии:* Философы, как Ибн Сина и Ибн Рушд, использовали логическое и рациональное мышление, чтобы объяснить и систематизировать религиозные истины. Это включало в себя теории о вечности мира, независимости разума от Божественного откровения, а также попытки объединить философию с исламским богословием. Для Газали такой подход был неприемлем, так как он считал, что Философия, стремясь к универсальным рациональным истинам, нарушает принципы откровения и исламского вероучения.

- *Исламская теология и откровение:* В отличие от философии, теология (или калам), и в особенности исламский Суфизм, утверждали важность личного опыта и духовного очищения. Газали был приверженцем именно этого пути познания, ориентированного на откровение и внутреннее, мистическое переживание Бога. Он считал, что Философия упускает важнейший аспект религиозной истины – связь с Богом через внутреннюю духовность, а не через логические рассуждения.

Таким образом, Философия и Суфизм находятся в постоянном диалоге, где каждое из направлений предлагает свои уникальные подходы к познанию и истине, но иногда возникает конфликт между рациональностью и мистицизмом.

REFERENCES

1. Зарринкуб, Абдол Хосейн. Исламская цивилизация. – Пер. М.Махшулов. – Москва: «Андалус», 2004.
2. История социальной мысли в исламе. Организация по исследованиям и составлению книг по гумантирным наукам для университета «SAMT». – Москва: «Вече», 2012.
3. Калайн, Ренан. Таърихи илми Кембридж. («Кембриджская история науки»). / Пер. Хасана Афшара. – Тегеран: «Марказ», 1992.
4. Мотаххари, Мортаза. Философия и калам. / Перевод и редакция академика М.Диноршоева. – Алматы: «Уш Қиян», 2004.
5. Та`рихи фалсафа дар джахани ислами («История философии в исламском мире»). / Перевод на фарси Абд ал-Мухаммада Аяти. – Тегеран, 1990.

ТАРИХ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Илмуродова Феруза Шакировна
ЧДПУ, Факультетлараро ижтимоий фанлар кафедраси
тарих фани ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада ривожланган давлатларда тарих фанини ўқитишда қўлланилаётган илғор тажрибаларга назар ташланади. Тарих фанини ўқитишда турли хорижий давлатларнинг илғор тажрибалари таҳлил қилинган. АҚШ, Германия, Япония каби мамлакатлар таълим тизимида тарих фанининг ўрни, уни ўқитишдаги замонавий ёндашувлар, интерактив методлар, таълим технологияларидан фойдаланиш усуллари кўриб чиқилган. Шунингдек, ўқувчиларда тарихий тафаккурни шакллантириш, танқидий фикрлашни ривожлантириш ва ватанпарварлик руҳини оширишда халқаро тажрибанинг аҳамияти алоҳида таъкидланган.

Калит сўзлар: таълим, инновацион, ёндашув, интерактив, методлар, кейс стади, (Case study), таълимда рақамли технологиялар, илмий тадқиқот, ўқитиш, танқидий фикрлаш, ривожлантириш, халқаро таълим стандартлари, тарихий манбалар, проект, ўқитиш (Project-based learning), амалий машғулотлар, таълимда мулоқот, мунозара маданияти, музейлар, тарихий объектлар.

Бугунги кунда глобаллашув жараёни туфайли дунёда туб ўзгаришлар юз берди. Инсонлар ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан таълим соҳасида чуқур маданиятлараро интеграция ҳақиқатга айланди. Таълим оламида таълимнинг моҳияти ва ўзига хос мақсадлари ҳақидаги ғоялар ўзгармоқда. Бу ўқитувчиларни ўқув жараёнини ташкил этишда янги ёндашувларни излашга олиб келади. Ҳар бир давлатнинг тараққиётида тарих фанини тўғри ва самарали ўқитиш муҳим ўрин тутади. Айниқса, олий таълим тизимида тарих фанини ўқитиш нафақат билим бериш, балки талабаларда миллий ва инсоний қадриятларни шакллантириш, танқидий фикрлаш, манбалар билан ишлаш каби кўникмаларни ривожлантиришга хизмат қилади. Тарих фанини самарали ўқитишда дунё мамлакатлари тажрибаси катта аҳамиятга эга. Ривожланган давлатларда ушбу фанни ўқитишда интерфаол усуллар, танқидий фикрлашни ривожлантириш, тарихий манбалар билан мустақил ишлашга алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, АҚШда талабалар тарихий ҳужжатлар асосида таҳлил юритадилар, Буюк Британияда талабалар билан шахсий мулоқот ("tutorial") орқали машғулотлар ўтказилади, Германияда тарих таълими амалиёт билан боғланган ҳолда олиб борилади, Японияда эса ахборот технологиялари ва визуал воситалар кенг қўлланилади. Шундай қилиб, мактаб ривожланишининг

ҳозирги босқичида, хусусан, тарихни ўқитиш бўйича хорижий тажрибани ва умуман таълим тизимини ўрганиш муҳим ва долзарбдир.

Табиийки, барча жаҳон мамлакатларининг хорижий тажрибасини тўлиқ ўрганиш мумкин эмас, чунки бу мавзу жуда кенг. Америка Қўшма Штатларида тарих таълими фанлараро ёндашув асосида амалга оширилади. Университетларда талабалар нафақат миллий тарих, балки жаҳон тарихи, сиёсий тарих, маданий ва иқтисодий тарих бўйича ҳам билим оладилар. Таълим жараёнида манба таҳлили, тарихий ҳужжатлар билан ишлаш, очиқ муҳокамалар ва эссе ёзиш каби усуллар кенг қўлланилади. Талабалар мустақил тадқиқот олиб боришга рағбатлантирилади.

Америка таълим тизими ҳақидаги маълумотлар Е. Й. Кучеренконинг "Америка мактаби рус ўқитувчиси нигоҳида" мақоласида мактаб ўқувчиларининг барча таълим босқичларини бевосита кузатган ва мақсадли таққослаган, шунингдек, Қўшма Штатлардаги таълим тузилишига оид бошқа қўллаб-қувватловчи мақолаларни таҳлил қилган. Америка мактабида тарихни ўқитиш муаммолари унинг китобининг ажралмас қисми бўлган Joanna Petra Мрачковскийнинг "Amerika мактабида тарихни ўқитиш муаммолари" нашрида бевосита муҳокама қилинади. Amerika мактаблари тарихи таълимининг кўплаб муаммоли масалалари, масалан, дарсликлар бўйича зиддият, тарихий фактларнинг бузилиши, афросентризм тушунчасининг тарқалиши, тарих дастурлари атрофидаги тортишувлар ва бошқалар тасвирланган. Тарих ўқитиш ўрта мактабда (яъни 6 ёки 7-синфдан) бошланади. Талабалар математика, инглиз тили, табиий фанлар ва жисмоний тарбия, шунингдек, ижтимоий фанлар (кўпинча жаҳон тарихини ўз ичига олади) дарсларида қатнашишлари шарт.

Ўрта мактабда 2-4 йиллик ижтимоий фанлар, масалан, Amerika қўшма Штатларининг тарихи киритилган. Агар мактабда тарихни ўқитиш вақти ҳақида гапирадиган бўлсак, ҳар бир мактаб тумани маъмурияти ўқув режаси, ўқув материаллари ва бошқалар тўғрисида ўз қарорларини қабул қилади. Тарих учун ҳафтасига 5 академик соат ажратилади (яъни кунига 1 дарс). Соатлар сони мактаб ўқув дастурига ва давлатнинг ижтимоий тартибига қараб фарқ қилиши мумкин. Мактаб дарсликларига берилган номлар диққатга сазовордир. Ўқитиш усулларига келсак, фақат саналар, исмлар, фактлар ва турли жангларнинг номлари ўргатилади. "Болалар ҳикояни ўрганиш ўрнига, маълумотни ёдлаб олишади ва имтиҳонларни топширгандан сўнг, уни унутишади. Уларнинг ўтмишда содир бўлган воқеалар билан шахсий муносабатлари йўқ. Multimedia ускуналари, хариталар, фотосуратлар, Internet ресурслари, video материаллар, махсус ўқув дастурлари ва бошқалар. тарихни ўрганишда ҳам фаол

фойдаланилади, бу Amerika мактабларида қўшимча таълим муассасалари билан яхши таъминланганлигининг кўрсаткичидир.

Amerika мактабларида тарих ва бошқа ижтимоий фанлар бўйича имтиҳонлар кўпинча ёзма равишда олинади.

Ўқитиш жамият томонидан қўйилган мақсадларга жавоб беради. Ўқитиш натижалари бевосита мактаб даражасига, ўқитувчининг малакасига, ўқитиш усулларига ва ўқувчиларнинг мавзуни идрок этишга тайёрлигига боғлиқ. Британия мактабининг тарихий таълими C. V. Фоменконинг "Буюк Британияда мактаб тарихий таълимининг замонавий концепциясини шакллантириш тўғрисида" мақоласида тавсифланган бўлиб, унда инглиз методистларининг ишларига асосланиб, буюк Британияда мактаб тарихини ўрганишдаги асосий мақсад ва вазифалар, усуллар ва муаммолар ҳисобланади. Замонавий Британия мактаблари тарихини ўқитиш тизими XX аср давомида ривожланди.

Буюк Британиядаги замонавий тарихий мактаб жуда бағрикенг ва объективдир. Британия мактаблари тарихи таълими курси, методистлар таъкидлаганидек, фуқаролик руҳини, жамиятга дахлдорлик туйғусини ва бу масъулиятни тарбиялаши керак.

Британия мактабларида асосий билим манбаи ва синфда ишлаш воситаси дарслик эмас, балки ҳужжат ёки бошқа тарихий манба, кўпинча тасвирий (расмлар, чизмалар, расмларнинг репродукциялари ва бошқалар.). Британия мактабида тарихни ўрганиш сиёсат ва урушларга эътибор бермайди. Дарслар, айниқса қуйи синфларда, кўпинча суҳбатлардан иборат бўлиб, улар давомида одамлар қандай яшаганлиги ҳақида фикр юритади. Буюк Британияда тарих фанини ўқитиш анъанавий ва замонавий усулларнинг уйғунлашуви асосида ташкил этилган. Оксфорд ва Кембриж университетларида "tutorial" деб аталувчи шахсий машғулотлар орқали талабаларнинг тарихий фикрлаши чуқурлаштирилади. Ўқув режаларида тарихий манбаларни танқидий таҳлил қилиш, эссе ёзиш ва мулоҳаза юритиш марказий ўрин эгаллайди. "**Tutorial**" — бу атама, айниқса Буюк Британиядаги Оксфорд ва Кембриж университетларида, таълимнинг махсус шаклини англатади. Уни ўзбек тилига қуйидагича таржима қилиш мумкин:

Tutorial — шахсий машғулот / индивидуал дарс

Бу таълим шаклида:

- ҳар бир талаба 1–2 киши бўлиб,
- профессор ёки ўқитувчи билан бевосита, юзма-юз (ёки онлайн) машғулот ўтади,
- талаба олдиндан эссе ёки тадқиқот ишини тайёрлаб келади,

- дарсда шу иш юзасидан баҳс, таҳлил ва фикр алмашув амалга оширилади. Ўзбек таълим тизимидаги одатий маърузалардан фарқли равишда, **tutorial** машғулотлари талабаларнинг мустақил фикрлаши, таҳлил қилиш қобилияти ва нутқ маданиятини ривожлантиришга қаратилган. Германия олий таълим муассасаларида тарих фанини ўқитишда таълим ва илмий тадқиқот узвий боғланган. Университетларда талабаларга ўзларининг илмий ишланмалари устида мустақил ишлаш имкони берилади. Шунингдек, тарихий билимни жамият эҳтиёжларига мослаштириш, амалиёт билан боғлашга катта эътибор қаратилади. Мисол учун, музейлар, архивлар ва тарихий мерос объектлари билан ҳамкорликда амалий машғулотлар ўтказилади.

Табиийки, болалар учун тўғридан–тўғри улар билан боғлиқ бўлган тарихни ўрганиш анча қизиқроқ, яъни болалар катта қизиқиш билан микро тарих деб аталадиган нарсаларни - ўз қишлоғи, шаҳри, кўчаси ёки оиласи тарихини ўрганадилар.

Жаҳон тарихи бўлимидаги модуллардан қадимги Рим, Франция инқилоби ёки Америкaнинг қора танли халқлари ҳақидаги модулларни танлаши мумкин. Баҳолар ўқитувчининг маърузада айтганларини шунчаки такрорлаш учун эмас, балки ўз ғояларини ишлаб чиқиш, ўз лойиҳасини ишлаб чиқиш учун ресурслардан (Internet, кутубхона) фойдаланиш учун, энг муҳими - мавзу бўйича мазмунли, ҳар томонлама хабардор ва асосли жавоб учун берилади. Немис мактабларида тарихни ўқитиш биринчи босқичда бутун тарих курси ўрганилади, иккинчи босқичда такрорланади, лекин мураккаброқ, муаммоли даражада. Германияда жамиятнинг турли мақсадларига жавоб берадиган ҳар хил турдаги мактаблар мавжуд ва шунга мос равишда турли мактаблар тарихни ўрганишга ҳар хил вақт сарфлашади. Тарих ўқув дастурларида турли фанлараро муносабатларни амалга оширишга алоҳида эътибор берилади. Японияда тарих фанини ўқитиш миллий ва минтақавий қадриятларни сақлаб қолишга, талабаларда ватансеварликни оширишга қаратилган. Шу билан бирга, замонавий ахборот технологиялари, интерактив дарслар, визуал воситалар – хариталар, графиклар, видеоматериаллардан кенг фойдаланилади. Таълим жараёнида муаммоларни таҳлил қилиш ва уларга ечим топиш қобилияти ривожлантирилади.

Умумий таълим тизимларини ва хусусан, юқори сифатли таълим билан машҳур бўлган 3 та ривожланган хорижий мамлакатларда (Amerika Қўшма Штатлари, Буюк Британия ва Германия) тарихни ўқитишда уларда таълимнинг айрим жиҳатларини таҳлил қилиш ва ўз тажрибаларини қўллаш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин. Биринчидан, тарихий синфларни барча турдаги ўқув воситалари: multimedia ва компютер ускуналари,

хариталар, дарсликлар, барча турдаги қўлланмалар ва ёрдамчи материаллар билан таъминлашга эътибор қаратиш лозим. Америкадаги дарсликлар талабаларнинг ўз мамлакати, ватанпарварлиги ва фуқаролиги билан фахрланишини шакллантириш учун мўлжалланган. Бундан ташқари, болалар ўзларининг қизиқишларига мувофиқ маълум бир тор мавзу бўйича қўшимча тарихий курсларни мустақил равишда танлашлари мумкинлиги жуда диққатга сазовордир. Ўз фикрини баҳолаш, ўз ғояларини ишлаб чиқиш, ўз лойиҳасини ишлаб чиқиш ва мавзу бўйича мазмунли, ҳар томонлама хабардор ва асосли жавоб бериш Британия мактаблари тарихи таълимининг муҳим таркибий қисмларидан биридир. Тарих дарсларида ўқитувчининг фикрига тўғри келмаса ҳам, у ерда ўз фикри қабул қилинади. Бундай амалиётни жорий этиш керак. Шундай қилиб, тарихни ўқитишнинг хорижий тажрибаси шуни кўрсатадики, тарих фанини самарали ўқитиш учун интерфаол усуллар, манба таҳлили, мустақил изланиш, мулоҳаза ва баҳслар ташкил этиш муҳим ҳисобланади. Ўзбекистон олий таълим тизимида ҳам ушбу тажрибалардан фойдаланиш, миллий моделни ривожлантириш тарих таълими сифатини оширишга хизмат қилади.

REFERENCES

1. Большакова О. Разноцветные картинки//Итоги. 2000. № 17. URL: http://www.itogi.ru/archive/2000/17/111920.html (Дата обращения 13.12.2011)
2. Германская система образования //Отечественные записки. 2002. № 2. URL: http://www.strana-oz.ru/?numid=3&article=182
3. Кучеренко Е.Ю. Американская школа глазами российского педагога// Директор школы . 2003. № 4. С. 56-62. URL:http://pravo33.wordpress.com/2010/10/28/ (Дата обращения 09.12.2011)
4. Ленц М.В. Содержание школьного исторического образования в Германии// Молодежь и наука – третье тысячелетие: Материалы студенческой науч.-практ. конф. Тула: Изд-во Тул. гос. пед. ун-та им. Л.Н. Толстого, 2006. С. 140-146.
5. Мифы и реальность американского школьного образования//Жизнь в США *[сайт]* URL: http://qwester.ru/2011/05/mify-i-realnost-amerikanskogo-shkolnogo-obrazovaniya/
6. Михайлова Н., Кипнис Д., Кипнис А. Школьное образование в Германии. 1999. URL:http://lib.ru/TEXTBOOKS/GERMAN/schule.txt
7. Мрачковска И. Проблемы преподавания истории в американской школе//История. 2001. № 7. URL: http://his.1september.ru/2001/07/3.htm

8. Обзор системы образования Великобритании//Тринити Трэвел (Обучение в Англии) *[сайт]*. URL: http://www.trinity-travel.ru/education/secondary-education/

9. Образование в Великобритании//Отечественные записки. 2002. № 1. URL:http://www.strana-oz.ru/?article=145&numid=2

10. Олевич В. Преподавание истории в американской школе в сравнении с российской: интервью//

МАНТИҚ ФАНИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Абдурахим Абдувахидович Мавлянов
фалсафа фанлари номзоди,доцент,
ИИВ Академияси доценти,

Аннотация. Мақолада мантиқ илмининг конкрет тарихий шароит давомида шаклланиши, юксалиши ва ҳозирги инқирозий даврлари таҳлил қилинган. Бу ҳолатдан чиқишнинг йўли сифатида мамлакатимиз олий ўқув юртларида мантиқ фани ўқитилишининг долзарблиги тавсия қилинади.

Таянч сўзлар: Арасту мантиғи, Марказий Осиё перипатетикаси, мантиқнинг ҳозирги замон йўналишлари, Олий таълимда мантиқ, фикрлаш маданияти.

Аннотация. В статье анализируются периоды становления, расцвета и современное кризисное состояния науки логики. В качестве выхода из этой ситуации обосновывается и рекомендуется необходимость преподавания логики в высших учебных заведениях страны.

Ключевые слова: Логика Аристотеля, Центральноазиатская перипатетика, направлении в современной логике, логика в высшем образовании, культура мышления.

Annotation. The article analyzes the periods of formation, heyday and the current crisis state of the science of logic. As a way out of this situation, the necessity of teaching logic in higher educational institutions, including other levels of the education system, is justified and recommended.

Keywords: Aristotle's logic, Central Asian peripatetics, direction in modern logic, logic in higher education, culture of thinking.

Мантиқ фанининг ҳозирги куни, фандаги мавжуд инқирозий ҳолатлар, улардан чиқиш ва юксалишга эришишнинг омиллари сифатида энг аввало фан ички ривожланишининг зарурий қонуниятлари ва ташқи таъсир кучлар кўрсатилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Биз ҳам мақоламиздаги таҳлилларни айнан шу йўсинда олиб боришга ҳаракат қиламиз.

Энг аввало мантиқ фани ривожланишининг ички зарурий қонуниятлари сифатида унинг узоқ тарихий йўли давомида мақсад ва вазифаларнинг қўйилишига кўра ўрганиш предмети йўналишларининг ўзгариб бориши кесимида тўпланган бой маданий мероси олинса, ташқи омиллар сифатида конкрет ижтимий-тарихий даврда мавжуд ижтимоий онгнинг умумий муҳитини акс этувчи дунёқараш, илмий билиш, ахлоқ ва қадриятлар каби мажмуаларда намоён бўлувчи тизимларнинг таъсир кучлари таҳлил қилинади.

Мантиқ бой илмий меросга эга бўлган энг қадимий фундаментал фанлардан бири ҳисобланади. Мантиқ фани ўзининг шаклланиш ва ривожланиш даврида кўп инқилобий сакрашларни амалга ошириш билан бирга инқирозий ҳолатларни ҳам бошидан кечирган.

Манбаларда келтирилган маълумотларга кўра мантиқ илми икки ярим минг йиллик тарихга эга бўлиб, мантиқшунос олимлар бу даврларни энг умумий таснифга биноан асосан икки босқичга бўлишади. Биринчи босқич қадимги ҳинд мантиғи ва Аристотель мантиғидан бошланиб, XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларига қадар бўлган даврни ўз ичига олса, иккинчи босқич XX асрнинг бошларидан то ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда[1].

Мантиқнинг фан сифатида шаклланиши Аристотель номи билан боғлиқ бўлиб, унда тафаккур шакллари, қонунлари, силлогистик хулосалар ҳамда далиллаш каби назариялар тизимлаштирилишга эришилган бўлса-да, лекин мантиқ тарихида Аристотель мантиғи энг аввало фикрни, унда акс этаётган предметларидан мавҳумлаштириб олинган ва уларнинг барчалари учун тўғри ифодаланиш мезонини таъминловчи тафаккур шакллари ҳамда силлогистик хулосалар ҳақидаги таълимотлар кесимида ўрганилиб келинган.

Ўзининг мантиқ илми тарихига оид машҳур китоблари билан илмий жамоатчиликка кенг танилган А.О.Маковельский (История логики.–М.1967.), П.С.Попов, Н.И.Стяжкин (Развитие логических идей от Античности до эпохи возрождения. – М.1974.) ва А.К.Закуев (Из истории арабоязычной логики средних веков. – Баку, 1971) каби бир қатор мантиқшунос олимларнинг таъкидлашларича Арасту мантиқ илмининг Шарққа, қолаверса Ўрта асрларда янги билимлар билан бойитилган ҳолда яна қайта Ғарбга кенг тарқалишида Хунайн ибн Исҳоқ (809–873), Абу Юсуф ал Киндий (801– 867), Абу Башар Маттоий (туғилган йили маълум эмас – 939-йилда вафот этган), Исо ибн Зурро (1000 – йиллар), Абу Бакр ар-Розий (865 – 925), Форобий (873 – 950), Ибн Сино (980 – 1037), Ибн Рушд (1126 –1198) каби буюк Шарқ ва Марказий Осиё мутафаккирларнинг хизмати беқиёсдир[2].

Бунда бир жиҳатдан, Мовароуннахр ва Хуросоннинг 813-833 йиллардаги ҳукмдори халифа ал-Маъмун томонидан Боғдодда асос солинган "Байт ал ҳикма"("Ҳикматлар уйи")нинг юқорида қайт этилган машҳур таржимон олими Хунайн Ибн Исхак (809-873) ва унинг шогирдлари томонидан Аристотель асарларини олдин сурийга ва сўнг араб тилига ўгирилиши бўлган бўлса, иккинчи томондан, Испаниянинг Толедо шаҳрида архиепископ Раймонд Толедский (1125 -1152) йилларда асос солган ва бошқарган Толедо таржимонлар мактабининг Иоанн Севильский (1090-1170), Жерар Кремонский

(1114-1187) каби таржимонлари томонидан Араб мантиғининг Форобий, Ибн Рушд каби машҳур олимлари асарларининг арабдан лотинга таржима қилинганлиги ўта муҳим роль ўйнади[3]. Чунки, Ўрта аср Ғарбий Европа илм аҳлига Аристотелнинг асарларини янги сифатда мутолаа қилишга ва шу орқали уни ўзлари учун янгитдан кашф қилишга имкон берди. Бу эса ўз навбатида, Аристотель таълимотини янада кенг тарғиботи учун муҳим асос бўлди.

Янги давр (XVII–XIX асрлар) мантиғи Рене Декарт (1569–1650), Блез Паскал (1623–1662), Френсис Бекон (1588–1679), Томас Гоббс (1588–1679), Жон Локк (1632–1704) ва Исаак Ньютон (1642–1727) каби машҳур мутафаккирлар илмий мероси билан боғлиқ бўлиб, бу даврнинг энг муҳим жиҳати Ф. Беконнинг «Янги Органон» асари орқали майдонга Аристотель дедуктив усилига қарши билишнинг янги индуктив усули кириб келади.

Кейинчалик машҳур немис математиги Г.Ф.Лейбниц (1646–1716) мантиқнинг формал аппаратини математикага қўллаш орқали математик (символик) мантиқ фани билан боғлиқ бўлган янги даврни очади. Яна бир машҳур немис мутафаккири Гегель (1770–1831) мантиқнинг «диалектик мантиқ» деб ном олган янги йўналишини кашф қилади. Немис олими И. Кантдан (1724-1804) бошлаб, Аристотель мантиғи ҳақида унинг реал фикрлар ва мулоҳаза жараёнларидан ажралган мавҳум формаллашган образи шакллана бошланади. И. Кант Аристотель мантиқ илмини фикрнинг мазмунидан мавҳумлашган, унинг объектидан ажралган умумий оприоралар (*асос ҳукмлардан тўғри хулоса чиқаришнинг қонун-қоидалари*) асосида қурилган формаллашган тузилмавий бирликлар деб баҳолайди[4]. Шу тариқа Аристотель мантиғини "Формал мантиқ" деб юритиш урфга қатъий кириб боради.

Мантиқ илмининг кейинги даврларида Аристотель мантиғи негизида мантиқнинг диалектик мантиқ (В.Ф.Гегель.1770-1831), математик мантиқ (Г.В.Лейбниц.1646-1716), интуиционистик мантиқ (Л.Брауэр. 1881-1966), конструктив мантиқ (А. А. Марков.1903-1979; А. Н. Колмогоров.1903-1987), эҳмда математик мантиқни қўлланишининги йўлга қўйилиши (Клод Шенон. 1916-2001) ва ноформал мантиқ (С.Э.Тулмин. 1922-2009) каби янги йўналишлари пайдо бўла борди.

Математик мантиқда ўз аксини топган мантиқнинг формаллашган тили XX аср охири ва XXI асрга келиб, лингвистика, информатика, кибернетика, нейропсихология, психофизиология, дифференциал психология, эмбриология, молекуляр биохимия, нейрогенетика, сунъий интелект назарияси каби фанлар ва тез суръатлар билан ривожланиб келаётган соҳа – компьютерлаштиришнинг муҳим ўзагига айланиб бўлди. Бу эса кўпгина мантиқшунос олимлар таъкидига

кўра, Аристотель асос солган мантиқ илмининг турли фанлар кесишмалари орасида қолиб кетишига, ўз моҳиятидан узоқлашишига олиб келди.

Аристотель мантиғнинг ўз моҳиятидан узоқлашган ва кўпроқ назарий қоидавийликлар қобиғига ўралиб қолган фан сифатида жамоатчилик эътиборидан қолиб кетаётганлиги ва бу инқироздан чиқиш XXI асрга келиб долзарб масалага айланлигини С. И. Поварнин, Ю.В.Ивлев, Кулик Б.А., Грифцова И.Н., Брюшинкин В.Н., Светлов В.А. каби кўпгина машҳур рус мантиқшунос олимлари ўзларининг китоблари ва илмий мақолаларида кўрсатиб боришди [5].

Дарҳақиқат, бугунги кунга келиб асрлар давомида мантиқий тафаккурни шаклланишининг инструментал асоси сифатида инсон тафаккурининг шакллари, қонунлари, усуллари ва қоидаларини ўрганишга йўналтирилиб келинган "Мантиқ" фани бакалавриат таълим йўналиши муассасаларидан асоссиз олиб ташланиши, кўп ҳолларда ҳали мантиқий фикрлаш кўникмаларига эга бўлмаган талабаларни фаннинг қоида ва тамойилларини, уларнинг ўз мазмун моҳиятидан ажралган ҳамда амалий фаолиятда қўлланиш механизмларидан узоқлашган, кўр-кўрона механик ёдлаш орқали ўзлаштирилган "ўлик" билимлар билан чекланиб қолишига олиб келмоқда.

Олий таълимда бундай инқирозий ҳолатга йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси олий таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5847- сон Фармонида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг стратегик йўналишлари сифатида билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, илғор таълим технологиялари асосида модернизация қилиш каби вазифалар белгилаб берилган[6].

Олий таълим олдида қўйилган вазифалардан келиб чиқадики, олий мактаб ўз битирувчиларида фақат тайёр маълумотларни ўзлаштиришни эмас, балки энг аввало фикрлашга, янгича ёндашувга, билимларни мустақил янгилашга ва доимий тўлдириб боришга, турли амалий вазифаларни ҳал этишда улардан онгли равишда фойдаланишга олиб борувчи мантиқий фикрлаш кўникмасини шакллантириши лозим.

Мантиқий тафаккур инсонинг туғма қобилияти эмас, унга фақат ўрганиш мумкин; у таълимда фойдаланиладиган махсус мантиқий воситалар асосида тизимли равишда ривожлантирилади. Мантиқ фанини ўрганиш давомида олий талимда таҳсил олувчи ёшлар мантиқий фикрлаш кўникмаларини изчил эгаллашга ва тақдим этилган маълумотларни таҳлил қилишга кўпроқ эътибор

беришни, мавжуд маълумотларни фаол тинглашни ва танқидий тушунишни ўргана боришади. Мантиқий фикрлаш керакли маълумотларни излаш, тўплаш, ўрганиш ва тизимлаштириш, фактларни тахминлардан ажратиш, бошқа нуқтаи назар ва билимларни таҳлил қилиш, хатолардан ўрганиш, мавжуд маълумотлардан қандай ва нима учун фойдаланиш мумкинлигини тушуниш, асосли хулосалар чиқариш, юзага келадиган муаммоларга тўғри ечимларни топиш имконини беради.

Мантиқий фикрлаш кўникмасини ривожлантириш учун энг аввало тайёр материалларни беришга асосланган маърузалардан қочиш ва ўйлашга, мустақил изланишга ўргатувчи методикани йўлга қўйиш; семинар машғулотларида ҳуқуқ амалиётида кўп учрайдиган муаммоли ҳолатлар(*казус*)ларнинг ечимини топишда баҳс мунозаралар ўтказиш; мавзуга оид турли хил ребуслар, кроссвордлар ва жумбоқларни ҳал қилиш; муаммоли вазиятларни моделлаштириш, уларни таҳлил қилиш; қўшимча материалларни ўрганиш; муқобил ечимларни излаш; баҳс ва мунозараларда иштирок этишни фаоллаштириш каби амалиётларни йўлга қўйиш лозим.

Олий таълим муассасалари талабаларида мантиқан изчил фикрлашнинг илмий асосларини шакллантириш учун олий таълим муассасалари ўқув жакраёнидан асоссиз чиқариб ташланган "Мантиқ"ни мажбурий фан сифатида қайта тиклаш зарур ҳисобланади.

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, мазкур мақола доирасида биз мантиқ илмининг конкрет тарихий шароит давомида шаклланиши, юксалиши ва ҳозирги инқирозий даврлари таҳлил қилиб, бу ҳолатдан чиқишнинг йўли сифатида мамлакатимиз олий ўқув юртларида мантиқ фани ўқитилишининг долзарблиги тавсия қилнади.

REFERENCES

1. Баркова В.В. История становления логики как науки. – Челябинск, 2018.– С. – 7-22, 31-109; Mavlyanov A.A. Mantiq: O'guv qo'llanma.– T., 2013. – Б. –14-35; Маковельский А.О. История логики. – М.: Кучково поле, 2004. – С. 86-163, 210-257, 400-418,451-473; Хайруллаев М.М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Т. 1993. – Б.– 40-72; Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ: Ўқув қўлланма. – Т.,2004. – Б.- 16 – 44.

2. Маковельский А.О. История логики. М.: Наука, 1967. – С.- 265-267, 271-280.; Закуев А.К. Из истории арабоязычной логики средних веков. – Баку, 1971. – С. – 3-7; П.С.Попов Н.И.Стяжкин. Развитие логических идей от Античности до эпохи Возрождения.М.:Издательство Московского университета, 1974. . – С. – 203.

3. Маковельский А.О. История логики. – М.: Кучково поле, 2004. – С. 210-257; Закуев А.К. Из истории арабоязычной логики средних веков. – Баку, 1971. – С. – 3-7, 13-15.
4. Кант И. Критика чистого разума / Пер. с нем. Н.О. Лосского с вариантами пер. на рус. и европ. языки. - М.: Наука, 1999. – С. 103-104.
5. Брюшинкин В.Н. Практический курс логики для гуманитариев. М.: Новая школа, 1996.; Грифцова И.Н. Логика как теоретическая и практическая дисциплина К вопросу о соотношении формальной и неформальной логики. М.: Эдиториад УРСС, 1998.; Кулик Б.А. С чем идет современная логика в XXI век? //"Вестник РФФИ", № 3(21), сентябрь 2000 г. http://193.233.79.157/pub/vestnik/V3_00/3_1.htm; Ивлев Ю.В. Логика и реальность. / Философия и общество, № 4, октябрь – декабрь 2007. С. – 165–174.; Ивлев Ю.В. Предмет и перспективы развития логики. / Логические исследования. 2018. №1. – С. 115-128.; Поварнин С.И. Искусство спора. О теории и практике спора / С. И. Поварнин – М.: Книга по Требованию, 2013.; Светлов В.А. Практичаская логика. М.: Нобель Пресс, 2013.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 8.10.2019 йилдаги "Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПФ-5847-сонли Фармони https://lex.uz/docs/4545884.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING NUTQIY IMKONIYATLARINI OSHIRISH USULLARI.

Joldasova Umida Turganaliyevna
Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumani №28 umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish va oshirish yo'llari va usullari ko'rib chiqilib, nutq aspektlari keltirib o'tilgan. Nutq faoliyati uchun, shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini o'stirish uchun bir nechta shartlar ko'rib chiqildi va boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy savodxonlik darajasini aniqlash hamda rivojlantirish haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf,so'zlar,nutq,nutq madaniyati, fikr, til.

Аннотация: В данной статье рассматриваются пути и методы развития и совершенствования речевой грамотности у учащихся младших классов, а также затрагиваются аспекты речи. Рассмотрены некоторые условия речевой деятельности, а также развития речи учащихся младших классов, даны идеи по определению и развитию уровня речевой грамотности учащихся младших классов.

Ключевые слова: Начальный класс, слова: речь, культура речи, мышление, язык.

Abstract: In this article, the ways and methods of developing and improving speech literacy in elementary school students are considered, and the aspects of speech are mentioned. Several conditions for speech activity, as well as for the development of the speech of elementary school students, are considered, and ideas are given about determining and developing the level of speech literacy of elementary school students.

Key words: Elementary class, words: speech, speech culture, thought, language.

Nutq bu kishi faoliyatining turi, til vositalari (so'z, so'z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o'zaro aloqa va xabar funksiyasini, o'zaro fikrni his-hayajon bilan ifodalash va ta'sir etish vazifasini bajaradi. Yaxshi rivojlangan nutq, jamiyatda kishining aktiv faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish qurolidir. Nutq faoliyati uchun, shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini o'stirish uchun bir necha shartga rioya qilish zarur: Masalan,

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo'lishi kerak. O'quvchilar nutqini o'stirishning metodik talabi o'quvchi o'z fikrini va nimanidir og'zaki yoki yozma bayon xohishi va zaruriyatni yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi,

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali, bo'lishi lozim. Bu material qanchalik to'liq, boy, qimmatli bo'lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo'ladi.

Xususan, boshlang'ich sinflarda nutq madaniyatini shakllantirish bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi.Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini takomillashtirish, o'qituvchining o'quv-uslubiy faoliyatidagi asosiy yo'nalishlardan biri sanaladi. Nutq madaniyatini shakllantirish masalasi uzoq o'tmish yani Sharq mutafakkirlari ijodida ham asosiy o'rin egallagan. Masalan: Forobiy har bir inson,to'g'ri so'zlash, mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go'zal nutq sohibi bo'lish haqida oz fikrini bayon etgan.[1]

Aslida umumiy o'rta ta'limdagi boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar nutqini o'stirishdir. O'qituvchi o'quvchilarning nutqiy imkoniyatlarini oshirishda, quyidagi uch yo'nalishda amalga oshirilishi metodik adabiyotlarda qayd etilgan:

1.So'z ustida ishlash;

2.So'z birikmasi va gap ustida ishlash;

3.Bog'lanishli nutq ustida ishlash;

Bular orqali nutq fikrni bayon etish vositasi bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi.

Aqliy faoliyat tizimini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. Shuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga tegishlisini tanlash, joylashtirish va mantiqiy fikrlashga yo'naltiradigan ish turlariga katta ahamiyat beriladi. Tafakkur til materiali yordamida nutq shakllantirilsa va bayon etilsagina, muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, u til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi)ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda tashqi nutqda fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladi.Shu bilan birga, fikr nutqni yaratadi. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi». Bunga qo'shimcha yana aytadigan bo'lsak, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy imkoniyatlarini oshirish uchun, bolalarning tevarak-atrof obyektlari (kishilarning hayoti va mehnati, daryolar, hayvonlar,o'simliklar olami, suv osti dunyosi) to'g'risidagi tasavvurlarini rejali tarzda kengaytira borish talab etiladi. Nutq madaniyati, inson ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.Endi

tinish belgilari bu bolalarning nutqini uzlashtirishda tinish belgilarini qo'llash, o'quvchilarda eslab qolish qobiliyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.[2]

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirishda, hikoya qilish usuli,o'quvchilarning jumlalarini gramatik jihatdan t'o'gri tuzish,tovushlarni,qo'shimchalarni to'g'ri talaffuz etish,yoshiga mos darajada tasviriy vositalardan to'g'ri foydalana olishga yordam beradi.O'quvchilarning nutqini oshirishda ertaklar ham o'z foydasini beradi,masalan; Ertaklarda bolalarning yosh xususiyatlari alohida e'tiborga olinadi. Voqealar qiziqarli, sodda, ixcham, izchil, qisqa bayon etilishi talab qilinadi. Ertaklar juda katta tarixiy, ta`limiy-estetik ahamiyatga egadir. Chunki ertaklar juda qadim zamonlarda mavjud bo`lgan dunyoqarashlarning davomidir yoki aytish mumkinki, zamonaviylashgan shaklidir. Ayni kunlarimizda ertak tinglamagan va ertakni yoqtirmaydigan bolajonlarni uchratish qiyin. Ayniqsa, hayvonlar haqidagi va sehrli ertaklarni sevib tinglaydigan, o`qiydigan bolalar har bir xonadonda bor, desak mubolag`a emas. Ertaklar ayni kunlarda kattayu kichikda qiziqish bilan tomosha qiladigan mult'fil'mlar zamin bo`lib xizmat qilmoqda: Masalan; «Senimi, shoshmay tur, quyon!», «Tom va Jerri», «Oloviddinning sehrli chirog`i», «Qirol Sher» va hokazolar ertaklar asosida yaratilganligini ta`kidlash lozim. Demak, ertaklar yangi-yangi shakllarda yashashni davom ettiradi. Bolalarga ertak aytib berishda va uni qayta hikoya qilib berish jarayonida o'quvchilarning nutqi oshadi.[3.]

O'quvchilar nutqini o'stirish boshqa o'quv predmetlaridan o'tkaziladigan mashg'ulotlar bilan ham uzviy ravishda bog'lanadi. Ona tili darslarida o'quvchilar til yordamida tabiat va kishilar hayoti haqida bilim oladilar; ular kuzatishni, o'ylashni va ko'rganlari, eshitganlari, o'qiganlari haqida to'g'ri bayon qilishni o'rganadilar. Ona tili darslari bolalar lug'atini boyitishga samarali yordam beradi, nutqni to'g'ri tuzishni o'rgatadi.

Xulosa qilib aytganda, Og'zaki nutq eshituvchiga, yozma nutq esa uni o'quvchiga tushunarli bo'lishi zarur. So'zlovchi yoki yozuvchi nutqini eshituvchining yoki o'quvchining imkoniyatini, qiziqishini hisobga olgan holda tuzsa, uni hamma birdek, hech qiyinchiliksiz tushunadi.O'zi nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi; fikr nutq yordamida pishib etiladi, yuzaga chiqadi. Ikkinchi tomondan, nutqning o'sishi fikrni shakllantirishga yordam beradi, takomillashtiradi.

REFERENCES

1.X.Q Muhammadiyeva. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi", Central Asian research journal for interdisciplinary studies (CARJIS). 2021 yil.

2.D.P.Babayeva. "Nutq o'stirish metodikasi" o'quv qo'llanma.Toshkent .2009 yil.
3.M.Z.Eshonqulova. "Bolalar nutqini o'stirishning vosita va usullari". Inter education global study.2024 yil.
4. S.T.Qodirova. "Ona tili o'qitish metodikasi" o'quv qo'llanma.Buxoro .2002 yil.
5. Joldasov I.S. Talabalarda amaliy kompetensiyani shakllantirishning axborot-loyiha texnologiyalari// Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў Илимий-методикалық журнал. – 2024. – № 3/3. – Б. 767-771.
6. Joldasov I.S. Methodology for the formation of professional competence of future teachers // Western European Journal of Modern Experiments and Scientific Methods. Volume 2, Issue 4, 2024..
7. Joldasov I.S. Tasks Implemented in Professional Schools to Send Students to Professions // International Interdisciplinary Research Journal:Vol 2. Issue 2. 2023.
8. Joldasov I.S. "Elektron ta'lim muhitida ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish imkoniyatlari" // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў Илимий-методикалық журнал. – 2024. – № 5/3. – Б. 129-134

ВИРТУАЛИЗАЦИЯ РЕЛИГИИ

Межевникова Ольга Петровна
Доктор философии по философским наукам (PhD), доцент кафедры «Философия и национальная идея» Ташкентского государственного технического университета (Узбекистан)

Аннотация: В статье прослеживается включение в религиозные практики элементов виртуализации и ценностное отношение верующих к ним. Можно предположить, что виртуальная среда становится сегодня проводником распространения религиозного мировоззрения и культуры, а также средой для формирования различных религиозных групп, имеющих собственные ценности, часть из которых может стать внутренними ценностями цифрового пространства как формирующегося виртуального мира. Возможность появления религиозных конструктов, существующих исключительно в виртуальной среде, позволяет говорить о возникновении новых религиозных действий, ценностей, структур, которые становятся виртуальными не только по названию, но и по самому факту места существования.

Ключевые слова: религия, онлайн религия, цифровая религия, интернет, религиозные ценности, виртуальное пространство, духовные практики, религиозные сообщества

Annotatsiya: Maqolada diniy amaliyotlarga virtualizatsiya elementlarining kiritilishi va imondorlarning ularga bo'lgan qadriyatli baho munosabati kuzatilgan. Hozirgi kunda virtual muhitning diniy qarashlar va madaniyatni tarqatishda, shuningdek, turli diniy guruhlarning shakllanishi uchun muhitga aylanishini taxmin qilish mumkin, ularning har biri o'z qadriyatlarga ega, ayrimlari esa raqamli makonning, ya'ni shakllanayotgan virtual olamning ichki qimmatlariga aylanishi mumkin. Faqat virtual muhitda mavjud bo'lgan diniy konstruktsiyalar paydo bo'lishi mumkinligi ularning yangi diniy harakatlar, qadriyatlar va strukturalarning paydo bo'lishi haqida gapirishga imkon beradi, bu strukturalar virtual nomda emas, balki mavjudlik joyi bilan ham virtual bo'lib qoladi.

Kalit so'zlar: religiya, onlayn religiýa, raqamli religiýa, internet, diniy qadriyatlar, virtual makon, ruhiy amaliyotlar, diniy jamiyatlar.

Abstract: The article traces the inclusion of virtualization elements in religious practices and the value-based attitude of believers towards them. It can be assumed

that the virtual environment today becomes a medium for spreading religious worldview and culture, environment for forming various religious groups with their own values, some of which may become internal values of the digital space as a forming virtual world. The possibility of the emergence of religious constructs existing exclusively in the virtual environment allows for the discussion of new religious actions, values, and structures, which become virtual not only by name but also by the very fact of their place of existence.
Keywords: religion, online religion, digital religion, internet, religious values, virtual space, spiritual practices, religious communities.

Социальное воздействие виртуальной реальности, как правило, сосредоточено на светской деятельности, такой как розничная торговля, развлечения и туризм. Пока технические компании активно поддерживают развитие интернета и киберпространства, религиозные сообщества также начинают играть ключевую роль в цифровом будущем. Независимо от того, верит человек в истинность религии или нет, ее широкое влияние на поведение человека неоспоримо и значительно. Примерно для 84 процентов населения земного шара религия влияет на важные психологические конструкты, такие как мотивация, ценности, самооценка, мораль и многое другое [1]. Неудивительно, что при таком разнообразии психологических аспектов религия также играет решающую роль в эмоциональном благополучии, жизнестойкости и психическом здоровье. И, конечно же, интернет-пространство не может игнорировать этот вопрос. Есть ли место для религии в виртуальной реальности?

Религия и интернет соприкоснулись в начале 1980-х годов, когда религиозные общины начали объединяться в чаты, группы и форумы, где обсуждались различные вопросы вероучения. В конце 1980-х годов ученые ввели термин «киберцерковь» (cyberchurch), под которым понимали «группу верующих, связанных электронными связями, стремящихся воспроизвести в киберпространстве некоторые аспекты обычной церковной жизни» [2].

С 2000-х годов понятие «киберрелигия» стали употреблять не только применительно к возникшим в сети религиозным верованиям, но и в более широком контексте — в том числе в отношении традиционных верований, которые отражают «религиозную организацию и религиозную деятельность в киберпространстве» [3].

Впоследствии для определения религии в интернете К. Хелланд ввела еще два термина — «религия онлайн» и «онлайн-религия» [4]:

1) в случае «религии онлайн» интернет используется для осуществления привычных форм коммуникации традиционных религиозных институтов, базирующихся на идее статусной иерархии, власти и авторитета, благодаря которому эти институты получают более широкие средства трансляции своего вероучения. Данный способ может рассматриваться в качестве одной из разновидностей масс-медиа или канала односторонней коммуникации, осуществляемой из единого центра по отношению к широкой массе адресатов без возможности поддержания обратной связи. В этом случае интернет-пространство служит дополнением официальных коммуникаций в офлайн-пространстве. «Религия онлайн» связана с созданием новых образов виртуальной религиозности;
2) концепт онлайн-религии предполагает совершенно иной тип открытого полицентрического пространства, где свободное обсуждение различных доктринальных вопросов становится условием порождения нового коллективного опыта в ходе диалога верующих. В результате этого сфера онлайн-коммуникации не просто становится функциональным дополнением иерархически центрированных социальных взаимодействий внутри централизованно управляемых религиозных организаций, а превращается в самостоятельное пространство. Онлайн-религия отражает воздействие сети на религию и демонстрирует, как «гибкая природа интернета позволяет создавать новые формы религиозности и жить религиозными практиками онлайн».

В последнее десятилетие сложилось понятие «цифровая религия». Можно рассматривать цифровую религию как мост, который соединяет и расширяет религиозные практики и пространства в интернете в различных религиозных контекстах. Это слияние новых и устоявшихся представлений о религиозной практике означает, что цифровая религия имеет черты как онлайн-культуры (такие как интерактивность, конвергенция и контент, создаваемый аудиторией), так и традиционной религии (включая образцы верований и ритуалы, связанные с исторически сложившимися сообществами). Большинство священников сегодня выбирают онлайн-коммуникацию для приобщения новых сторонников, видят в интернете удобную площадку для продолжения миссионерской деятельности.

Феномен цифровой религии можно интерпретировать в качестве самостоятельного символического пространства, возникающего на границе пересечения традиционной культуры и коммуникационной среды цифрового социума. Весь вопрос заключается в том, какова степень взаимопроникновения и взаимовлияния этих сфер. Очевидно, если анализировать представленные концепции с учетом современных тенденций, их не следует рассматривать как

взаимно исключающие. Формирование цифровой религии является неотъемлемой составляющей развития постиндустриального общества, в ходе которого религиозная сфера, ее символические структуры, освобождаясь от власти прежних авторитетов и догм, становятся объектом активного конструирования со стороны общностей, испытывающих потребность в новом духовном опыте, выходящем за рамки прежних институциональных норм.

Религиозная теория и практика, веками занимавшая все пространство материального и идеального миров, по своей сути должна была распространиться на виртуальное пространство сети. Виртуализация не чужда религии, однако раньше именно религиозные структуры были акторами проявления виртуального, теперь же объективная реальность виртуализации сама диктует религии необходимость участия в данном пространстве.

Вот несколько примеров того, как религия может существовать в виртуальном пространстве:

1. Виртуальные храмы: в виртуальных мирах, таких как Second Life[148] или различные MMORPG[149], создаются виртуальные храмы и другие места поклонения, где люди могут собираться, проводить службы или обсуждать духовные вопросы.
2. Цифровые религиозные сообщества: в социальных сетях, форумах и чатах существуют сообщества, основанные на религиозных учениях, где люди могут делиться своей верой, практиками и философскими взглядами. Это становится новой формой религиозной общины.
3. Духовные практики через виртуальные миры: виртуальные миры могут стать пространством для медитации, молитвы или других духовных практик. Например, есть проекты, где можно участвовать в виртуальных медитациях или тренажерах для духовного роста.
4. Новые формы богослужения: некоторые религиозные организации начинают использовать цифровые платформы для проведения онлайн-служб, трансляций месс или проповедей. Это может быть использовано для распространения религиозных учений в виртуальном пространстве.
5. Философия и мораль в цифровом контексте: виртуальные миры поднимают вопросы этики и морали, связанные с поведением людей в цифровом пространстве. Эти вопросы могут быть связаны с религиозными убеждениями и практиками, и их обсуждение становится частью виртуальных сообществ.

[148] Second Life (с англ. — «втора́я жи́знь») — видеоигра, трёхмерный виртуальный мир с элементами социальной сети, который насчитывает свыше 1 млн активных пользователей.

[149] Массовая многопользовательская ролевая онлайн-игра или ММОРПГ — компьютерная игра, в которой жанр ролевых игр совмещается с жанром массовых онлайн-игр.

Тем не менее, в этом процессе есть и вызовы. Например, виртуальное пространство может ослабить связь между людьми и традиционными практиками религиозных общин, такими как физическое общение или участие в сакральных действиях. Виртуальная реальность также может создавать новые формы анонимности, что может повлиять на восприятие духовной искренности.

Включаясь в социальные сети и адаптируя свои богослужебные процессы под интернет-технологии, религиозные группы пытаются защитить те канонические ценности, что не вписываются в процесс виртуализации. Можно предположить, что в процессе дальнейшей трансформации религиозных практик часть религиозных структур, не сумевших адекватно адаптироваться к новой реальности, просто уступят место для новых массовых религиозных учений, которые своими практиками и ценностями будут более приближены к человеку информационного общества. Возможно, появятся полностью виртуальные религии, включающие и обожествление (сакрализацию) определенных виртуальных действий.

Таким образом, религия в виртуальном пространстве — это уже реальность, и она продолжает развиваться, предлагая новые формы и возможности для людей, ищущих духовную практику в цифровом мире.

REFERENCES

1. Большинство жителей планеты считают себя религиозными. Электронный адрес: https://romir.ru/studies/pribavilos-very (Дата обращения: 02.04.2025).
2. Garner S. Theology and the new media // Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds. New York; London: Routledge, 2013. P. 251-265.
3. Campbell H. A. Making Space for Religion in Internet Studies // The Information Society. 2005. № 21 (4). P. 309-315.
4. Helland C. Ritual // Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds. New York; London: Routledge, 2013. P. 25-40.
5. Иванов А. В. Цифровая религия // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2018. Т. 18, вып. 4. С. 377–381.

МИР ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Жузжасарова Ахмарал Аймаханбетовна
м.и.н., Магистр, старший преподаватель кафедры истории и географии
Университет имени Ж.А. Тәшенева, г. Шымкент

АННОТАЦИЯ

Мир исламской культуры — это богатая и многогранная цивилизация, охватывающая историю, искусство, традиции и обычаи множества народов. Исламская культура сформировалась под влиянием религиозных и философских принципов ислама, оставив значительный след в архитектуре, литературе, науке и повседневной жизни. В данной работе рассматриваются ключевые аспекты исламской культуры, её исторические корни, художественное наследие, роль в развитии науки и образования, а также влияние на современные общества. Особое внимание уделяется архитектурным шедеврам, арабской каллиграфии, традиционной музыке и ремёслам, которые отражают глубину и уникальность исламской цивилизации.

Annotation

The world of Islamic culture is a rich and multifaceted civilization, encompassing the history, art, traditions, and customs of numerous peoples. Islamic culture was shaped by the religious and philosophical principles of Islam, leaving a significant mark on architecture, literature, science, and daily life. This work examines key aspects of Islamic culture, its historical roots, artistic heritage, role in the development of science and education, and its influence on modern societies. Special attention is given to architectural masterpieces, Arabic calligraphy, traditional music, and crafts, which reflect the depth and uniqueness of Islamic civilization.

Izoh

Islom madaniyati olami ko'plab xalqlarning tarixi, san'ati, an'ana va urf-odatlarini o'z ichiga olgan boy va ko'p qirrali sivilizatsiyadir. Islom madaniyati islom dinining diniy-falsafiy tamoyillari asosida shakllanib, arxitektura, adabiyot, ilm-fan va kundalik hayotda sezilarli iz qoldirdi. Ushbu maqolada islom madaniyatining asosiy jihatlari, uning tarixiy ildizlari, badiiy merosi, fan va ta'lim rivojidagi o'rni va zamonaviy jamiyatlarga ta'siri ko'rib chiqiladi. Islom sivilizatsiyasining teranligi va o'ziga xosligini aks ettiruvchi me'morchilik durdonalari, arab xattotligi, an'anaviy musiqa va hunarmandchilik namunalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ключевые слова

При изучении темы «Мир исламской культуры» можно выделить следующие ключевые слова и понятия:

Keywords

When studying the topic "The World of Islamic Culture," the following key terms and concepts can be identified:

Kalit so'zlar

"Islom madaniyati olami" mavzusini o'rganishda quyidagi tayanch so'z va tushunchalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Исламская цивилизация

Совокупность культурных и социальных достижений народов, исповедующих ислам.

Священная книга ислама, являющаяся основным источником вероучения и мировоззренческим ядром исламской культуры.

Шариат

Система религиозных норм и предписаний, регулирующих различные аспекты жизни мусульман.

Сунна

Собрание преданий о словах и поступках пророка Мухаммеда, служащее руководством для мусульман.

Медресе

Исламские учебные заведения, в которых изучаются религиозные и светские науки.

Мечеть

Место поклонения и молитвы мусульман, часто являющееся центром общественной и культурной жизни.

Каллиграфия

Искусство красивого письма, высоко ценимое в исламской культуре и часто используемое для украшения религиозных текстов и архитектуры.

Арабеска

Декоративный орнамент, состоящий из сложных геометрических и растительных узоров, распространенный в исламском искусстве.

Мусульманское искусство

Совокупность художественных традиций и стилей, развившихся в странах исламского мира, включая архитектуру, живопись, музыку и литературу.

Исламская философия

Философские учения и концепции, сформировавшиеся в рамках исламской цивилизации, включающие в себя размышления о природе Бога, мироздании и человеке.

Золотой век ислама

Период с VIII по XIII века, когда исламская культура достигла значительных успехов в науке, философии, медицине и искусстве.

Халифат

Форма государственного правления в исламском мире, при которой власть принадлежит халифу — религиозному и политическому лидеру мусульман.

Суфизм

Мистическое направление в исламе, стремление к постижению Бога через внутренний духовный опыт и аскезу.

Фикх

Исламская юриспруденция, наука о понимании и толковании шариата.

Умма

Общность всех мусульман, объединенных общей верой и религиозными обязанностями.

Эти термины помогут глубже понять различные аспекты исламской культуры и её влияние на мировую цивилизацию.

Введение

Философия и религия

Философия и религия — это два способа познания мира и осмысления человеческого существования. Оба явления играют важную роль в культуре и истории человечества, влияя на мировоззрение людей, систему ценностей и общественные нормы. Однако, несмотря на определенные сходства, философия и религия различаются по своим методам, целям и подходам к пониманию реальности.

Понятие философии и религии

Философия — это область человеческого знания, изучающая фундаментальные вопросы бытия, познания, морали, сознания и общества. Она стремится к рациональному осмыслению мира, используя логику, анализ и критику. Философия не опирается на догмы, а предлагает различные теоретические модели и концепции, которые могут быть пересмотрены или уточнены.

Религия, в свою очередь, представляет собой систему верований и практик, основанную на вере в высшие силы, духовные начала или божественное откровение. Религиозные учения часто основываются на священных текстах и

традициях, а их главной целью является не только объяснение мира, но и руководство для морального поведения, нравственных норм и духовного самосовершенствования.

Философия и религия имеют несколько общие понятия:

1. Поиск смысла жизни — обе дисциплины задаются вопросами о предназначении человека, его роли во Вселенной и моральных принципах.
2. Исследование истины — философия и религия стремятся к познанию истины, хотя их методы различны.
3. Влияние на общество — как философия, так и религия формируют моральные ценности, социальные институты и культуру.

Исламская культура является одной из самых значимых и влиятельных цивилизаций в истории человечества. Она сформировалась на основе религии ислама, распространившись с VII века по всему Ближнему Востоку, Северной Африке, Центральной Азии, а также частично в Европе и Индии. Исламская культура объединила различные народы и традиции, внесла огромный вклад в науку, искусство, философию и архитектуру.

Ислам – в арабском языке означает «*предание себя Богу*».

Основа ислама – вера в одного, единственного Бога – Аллаха, милостивого и милосердного.

Основные черты исламской культуры

Исламская культура основана на учении ислама, изложенном в Коране и хадисах (изречениях пророка Мухаммеда). Главными принципами этой культуры являются единобожие, справедливость, милосердие, уважение к знаниям и духовному развитию.

Основные черты исламской культуры включают:

1. Религиозное мировоззрение – исламская культура пронизана религиозными нормами, которые определяют все сферы жизни: политику, науку, искусство и повседневное поведение.
2. Единство духовного и материального – ислам рассматривает жизнь как единое целое, где духовные ценности гармонично сочетаются с материальным миром.
3. Письменность и образование – Коран стал основой для развития арабской письменности, а знание и наука всегда занимали важное место в исламской цивилизации.
4. Толерантность к другим культурам – исламская культура впитала в себя элементы греческой, персидской, индийской и других традиций, создавая уникальный синтез знаний и искусства.

Развитие науки и образования

В эпоху Золотого века ислама (VIII–XIV века) мусульманские учёные внесли огромный вклад в мировую науку. В исламском мире появились крупнейшие центры знаний, такие как Багдад, Дамаск, Кордова и Самарканд.
Основные достижения исламской цивилизации:

- Медицина – великие учёные, такие как Авиценна (Ибн Сина), написали фундаментальные труды, использовавшиеся в Европе вплоть до Нового времени.
- Математика – Аль-Хорезми развил основы алгебры и ввёл понятие «алгоритм».
- Астрономия – мусульманские астрономы внесли большой вклад в изучение движения планет и разработали точные астрономические таблицы.
- Философия и литература – труды Аль-Фараби, Ибн Рушда и Аль-Газали оказали влияние на западную философию.

Архитектура и искусство

Архитектура исламского мира поражает своим величием и изяществом. Великие мечети, дворцы и крепости отражают гармонию и духовность исламской культуры.
Особенности исламской архитектуры:

- Минареты и купола – символы исламских храмов, украшающие мечети по всему миру.
- Арабески и каллиграфия – вместо изображений людей и животных мусульманские художники создавали сложные орнаменты и каллиграфические надписи.
- Мозаика и резьба по камню – сложные узоры украшают дворцы, мечети и мавзолеи.

Примеры знаменитых архитектурных памятников исламской культуры:

- Мечеть Аль-Харам в Мекке – главная святыня ислама.
- Альхамбра в Испании – великолепный образец исламского искусства.
- Голубая мечеть в Стамбуле – один из шедевров османской архитектуры.

Влияние исламской культуры на мир

Исламская культура оказала огромное влияние на развитие Европы, особенно во времена Средневековья. Через мусульманскую Испанию и Сицилию европейцы познакомились с трудами античных философов, математиков и врачей, переведёнными на арабский язык.

Сегодня исламская культура продолжает оказывать влияние на мировую цивилизацию. Мусульманские традиции, литература, искусство и философия остаются важной частью глобального культурного наследия.

Жизнь мусульманина определяется пятью типами действий, которые он совершает, все действия мусульманина должны быть основаны на религиозной традиции, закрепленной Кораном, сунной, шариатом. В крайнем случае, действия мусульманина подчиняются коллективному мнению уммы. Первый тип действий – действия, которые обязательны для исполнения каждым мусульманином, иначе их называют ***Столпы ислама***:

1. Признание Аллаха единственным Богом, а Мухаммеда его посланником. Формула принятия ислама «Нет божества кроме Аллаха, и Мухаммед – посланник божий» - проста. После произнесения этой формулы на арабском языке при свидетелях договор между человеком и Богом считается заключенным. Вероотступничество, сопряженное с глумлением над верой может наказываться смертью (кроме этого наказывается смертью только преднамеренное убийство и демонстративная супружеская измена).
2. Система молитв («***намаз***») 5 раз в день (на рассвете, в полдень, во второй половине дня, после захода солнца, в начале ночи) является обязательной, может осуществляться в любом месте, после омоновения, если воды нет, то можно использовать песок, пыль. Молитву чаще совершают индивидуально, реже группами. Перед молитвой следует заявить намерение вслух или про себя. Молитва предполагает полное подчинение воле Аллаха и сосредоточение душевных сил.
3. Пост ***рамазан*** в девятый месяц по лунному календарю установленному Мухаммедом (мусульмане ведут летоисчисление, основываясь на лунный годичный календарь, который на 11 дней меньше солнечного, поэтому пост наступает каждый год в разное время) заключается в том, что нельзя есть и пить, веселится, курить при свете дня. После заката и пред восходом солнца мусульмане умеренно едят и пьют, очищают мысли и настраиваются на благочестивый лад. Пост служит для укрепления веры «***нийя***». Соблюдение поста необязательно для больных, детей и путешествующих, они могут и должны держать пост в другое время.
4. Паломничество «***хадж***» в Мекку, по местам, где жил и проповедовал пророк Мухаммед, посещение храма Каабы (черный камень) по возможности хотя бы раз в жизни мусульманин должен осуществить. Паломник, осуществивший обряд полностью получает почетное звание «ходжи».
5. Налог в пользу бедных «***закят***» (очищение богатства). Каждый мусульманин должен пожертвовать часть своего дохода в пользу бедных, это может быть еда,

одежда, деньги. В некоторых мусульманских странах на деньги верующих поддерживается здравоохранение и образование. «Вам не достичь благочестия, покуда не будете делать пожертвований из того, что любите».

Заключение

Мир исламской культуры — это уникальное сочетание религиозных, научных, художественных и философских достижений. За свою долгую историю исламская цивилизация внесла неоценимый вклад в развитие человечества, создав богатое наследие, которое продолжает вдохновлять людей по всему миру.

Исламская культура остаётся живой и динамичной, соединяя традиции прошлого с вызовами современности, что делает её одной из важнейших культурных сил современного мира.

REFERENCES

1. Васильев Л. С. История религий Востока. М., 1988.
2. Ерасов Б.С. Культура, религии и цивилизации на Востоке. М., 1990.
3. Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990.
4. Ислам традиции и новации / Под ред. А.В.Малешенко. М.,1991.
5. Ислам: Энциклопедический словарь. М.,1991.
6. Коран
7. Максуд Р. Ислам. М., 2001.
8.Бернард Льюис – *"Ислам и Запад"*
Исследование взаимоотношений между исламским миром и Европой, включая культурные, политические и религиозные аспекты.
9.Карен Армстронг – *"История ислама. От зарождения до современности"*
Популярное изложение истории и философии ислама, а также его роли в мировой культуре.
10. Дмитрий Михайлович Братьенков – *"Культура арабо-мусульманского Средневековья"* Глубокий анализ науки, искусства и быта мусульманского мира в Средние века. Литература по исламскому искусству и архитектуре
11.Олег Грачев – *"Искусство ислама"* Рассматривает живопись, архитектуру и декоративное искусство мусульманских стран.
12.Тим Стэнли – *"Исламское искусство: единство и разнообразие"*
Анализ уникальных особенностей исламского искусства в разных регионах мира. Исламская философия и наука

HUQUQIY IJTIMOILASHUV SHAXS HUQUQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHNING MUHIM OMILI

Saitxodjaev Xusan Bekjanovich
falsafa fanlar nomzodi, dotsent
Chirchiq OTQMBY Gumanitar fanlar kafedrasi professori

Annotatsiya. Ushbu maqolada huquqiy ijtimoiylashuv ijtimoiylashuv jarayonining alohida shakli sifatida tahlil qilinadi. Unda huquqiy ijtimoiylashuvning o'ziga xos xususiyatlari, unga ta'sir etuvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillar hamda uning yoshlarning huquqiy ong va huquqiy madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni ochib beriladi.

Tayanch iboralar: ijtimoiylashuv, huquqiy ijtimoiylashuv, ob'ektiv va sub'ektiv omillar, yoshlar, qonun, huquqiy norma, huquqiy ong, huquqiy madaniyat.

Annotatsiya. V dannoy state rassmatrivaetsya pravovaya sotsializatsiya kak osobaya forma protsessa sotsializatsii. Analiziruyutsya yeyo osobennosti, ob'ektivnыe i sub'ektivnыe faktorы, vliyayuщie na etot protsess, a takje yeyo rol v formirovanii i razvitii pravosoznaniya i pravovoy kulturы molodeji.

Bugun Yangi O'zbekiston **"Inson qadri ustuvor bo'lgan jamiyat va xalqparvar davlat"** degan muhim g'oya negizida barpo etilmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev belgilab bergan bu ulug'vor maqsad asosida xalqimiz yangidan-yangi islohotlarning haqiqiy muallifiga aylanib bormoqda. Mustaqil O'zbekistonning barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Uning natijasi o'laroq, boshqa sohalar qatori huquqiy tizimda ham sezilarli o'zgarishlar amalga oshirildi. Jumladan, 2023-yil 1-maydan kuchga kirgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 65 foizga yangilanganligi va unga 10 ta asosiy o'zgartirish kiritilganligi buning yaqqol dalilidir. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaga muvofiq barcha qonun hujjatlari yangilandi, inson va fuqarolarning huquq hamda erkinliklari eng yuqori qadriyat sifatida tasdiqlandi. Jamiyatni demokratlashtirish va bozor iqtisodiyotini rivojlantirish sharoitida o'z haqiqiy manfaatlarini tushunadigan, o'z huquq va majburiyatlarini biladigan, ularni qonuniy vositalar bilan himoya qila oladigan hamda boshqa shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini hurmat qiladigan ijtimoiy yetuk shaxsni shakllantirish muhim maqsad sifatida belgilab olingan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida shunday ta'kidlagan edi: "Biz jamiyatimizda shunday huquqiy madaniyatni shakllantirishimiz kerakki, unga muvofiq Konstitutsiya va qonunlarga

amal qilish, boshqalarning huquq va erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish majburiyat emas, balki kundalik qoida va odatga aylanishi shart. Muxtasar qilib aytganda, fuqarolarimiz qonunlarni buzishdan ko'ra, ularga amal qilishdan manfaatdor bo'lishlari lozim" [1].

Yoshlarimizda qonun asosida yashash va mehnat qilish, qonun orqali o'z huquq va erkinliklarini himoya qilish, shuningdek, o'z huquq va majburiyatlarini og'ishmay bajarish bo'yicha huquqiy ko'nikma va odatlarni shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridandir. Farzandlarimizga atrofdagilarning huquqlari, erkinliklari va manfaatlariga hurmat bilan qarashni o'rgatishimiz lozim. Boshqacha aytganda, qonun hukmronligi hamma joyda tantana qilishi shart.

Bizning jamiyatimizda yoshlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini shakllantirish hamda yuksaltirishga qaratilgan turli ta'sir etuvchi omil va vositalar mavjud. Bu jarayon o'tmishdan ota-bobolarimiz tomonidan meros sifatida o'tib kelayotgan azaliy qadriyatlar, urf-odatlar hamda bugungi kun fan-texnika yutuqlariga asoslanadi. Shuningdek, yoshlarga o'z iqtidor va qobiliyatlarini har tomonlama ro'yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratilganligini alohida ta'kidlash mumkin. Bugungi kunda yoshlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishda ular uchun yaratilgan barcha imkoniyatlardan to'g'ri va unumli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni alohida qayd etish joizki, yoshlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatining yuksalishida jamiyatdagi barcha ijtimoiy, huquqiy, siyosiy, axloqiy, mafkuraviy va boshqa ijtimoiylashuv turlari o'ziga xos o'ringa ega. Shunga qaramay, shaxs huquqiy madaniyatini yuksaltirishda ushbu ijtimoiylashuv turlarining ichida aynan huquqiy ijtimoiylashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki huquqiy ijtimoiylashuv shaxsning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati shakllanishi hamda rivojlanishining asosini tashkil etadi. Huquqiy ijtimoiylashuvsiz shaxsning huquqiy madaniyatini tasavvur etib bo'lmaydi.

Xo'sh, huquqiy ijtimoiylashuv nima va unga ta'sir etuvchi omillar nimalardan iborat?!

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuv jarayonlariga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilishdan avval, "ijtimoiylashuv" tushunchasining mazmun-mohiyatini anglab olish maqsadga muvofiqdir. Inson bolasi biologik organizm sifatida dunyoga keladi. Ma'lum vaqt o'tgach, u o'z manfaatlari, intilishlari, yo'nalishlari, qadriyatlari va maqsadlariga ega bo'lgan hamda o'zga insonlarga nisbatan munosabatlarini shakllantirgan shaxsga aylanadi. Inson bu holatga ijtimoiylashuv jarayoni orqali erishadi. Ijtimoiylashuv – individning jamiyatda to'la huquqli faoliyat ko'rsatishi uchun ijtimoiy normalar, qadriyatlar va bilimlar tizimini o'zlashtirish jarayoni bo'lib, shu jarayonda u shaxs sifatida shakllanib boradi [2.211.b]. Ijtimoiylashuv jarayoni

individning butun umri davomida sodir bo'ladi. Biror inson boshqalarning ta'sirisiz yashay olmaydi, chunki bu uning xulq-atvorida hayotining turli davrlarida aks etadi. Ijtimoiylashuv – shunday hodisaki, bunda o'z "men"ini shakllantirayotgan individ o'ziga tegishli bo'lgan guruh normalarini o'zlashtirgan holda, o'ziga xos betakror shaxsga aylanadi. Insonning ijtimoiylashuvi murakkab va serqirra jarayon bo'lib, tashqi muhit ta'siri hamda maxsus tashkil qilingan va ongli ravishda yo'naltiriladigan tarbiyaviy ishlar natijasida amalga oshiriladi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi – ijtimoiylashuv jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Inson hayoti tabiiy va pozitiv (insonlar tomonidan yaratilgan) qonunlarga bo'ysunadi. Kishilarning xatti-harakatlarini belgilaydigan qonunlar, huquqiy bilim va tajribalarni o'zlashtirish, zarur sotsial malakalarni bosqichma-bosqich egallash, o'z huquqlarini anglab borish va ularga amal qilish, shuningdek, kishilar o'rtasidagi murakkab munosabatlar hamda sotsial institutlar bilan bo'ladigan aloqalarni tushunib borish jarayonlari huquqiy ijtimoiylashuv deb ataladi. Demak, huquqiy ijtimoiylashuv – huquqiy jihatdan himoya qilinadigan qadriyatlarning shaxs qadriyatlari normasiga qo'shilib borishidir.

Huquqiy ijtimoiylashuv jarayoni quyidagilarni o'z ichiga oladi: *birinchidan,* yuridik ahamiyatga ega bo'lgan vaziyatlarga baho berish mezonlarini o'zlashtirish; *ikkinchidan,* kishining o'ziga hamda butun jamiyatga daxldor bo'lgan qonun va qoidalarni bilib borishi; uchinchidan, bu qonun va qoidalardan qanday darajada foydalanish lozimligini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Inson jamiyatda o'rnatilgan qonun va qoidalarni faqat tushunibgina qolmay, balki ularning o'z hayotiga ham bevosita daxldor ekanligini anglab borishi lozim. U shu qonunlar orqali nimalarga ruxsat etilishi va nimalarga ruxsat etilmasligini, shuningdek, qonunlarga itoat qilmasa, qanday jazolar belgilanishi va qanday qonunlar orqali o'zini himoya qilishi mumkinligini bilib boradi.

Huquqiy ijtimoiylashuv shaxsning turli ijtimoiy guruhlarda o'zining sotsial rollarini tushunib va takomillashtirib borishi bilan bog'liq. Inson jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarda rasmiy va norasmiy rollarni bajaradi. Rasmiy rollar qonun va qonun osti hujjatlarida belgilab qo'yilgan bo'lsa, norasmiy rollar bevosita ijtimoiy muhit bilan bog'liq bo'ladi. Huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida asosiy e'tibor rasmiy rollarga qaratiladi.

Huquqiy ijtimoiylashuv shaxs ijtimoiylashuvining boshqa turlaridan quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi: *birinchidan,* o'zining aniqligi; *ikkinchidan,* oldindan belgilangan maqsadga yo'naltirilganligi; *uchinchidan,* harakatlar mazmuni va mohiyatining aniq belgilanganligi. Bajarilishi lozim bo'lgan rollar oldindan ma'lum qonun va qoidalar asosida belgilanadi. Uzoq vaqt davomida saqlanib qoladigan barqaror ijtimoiy munosabatlar o'ziga xos huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradi.

Natijada turli kasb egalari o'zlarining qonunlarda belgilangan huquq va majburiyatlari to'g'risida yaxlit tasavvurga ega bo'ladilar. Qonunlar shaxsning u yoki bu guruhdagi rasmiy maqomini ham belgilaydi.

Inson o'zining kasbiy faoliyati yoki lavozimini o'zgartirganda, bir sotsial-demografik guruhdan boshqasiga o'tganda (balog'at yoshiga yetishi, turmush qurishi, pensiya yoshiga yetishi va boshqa holatlarda) mazkur tizimda qonun hujjatlarida belgilangan huquq va majburiyatlarning ijrochisiga aylanadi.

Kishilar o'rtasidagi huquqiy munosabatlar ularning kundalik turmushdagi munosabatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, bu munosabatlar ba'zan urf-odat va axloqiy normalar ta'sirida shakllanadi. Ko'p hollarda ushbu munosabatlarga turli ijtimoiy guruhlardagi o'zaro aloqa usullari ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi jarayoniga jamoa boshqaruvi uslubi va guruh boshqaruvchisining shaxsiy fazilatlari ham sezilarli darajada ta'sir etadi. Bu va boshqa omillar jamoadagi ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantiradi.

Ba'zi hollarda guruh ichida qonunlarda belgilangan talablarga zid bo'lgan o'zaro munosabatlar, shuningdek, noqonuniy va hatto kriminal munosabatlar ham yuzaga kelishi mumkin. Bunday huquqiy og'ishlar, odatda, guruh manfaatlari yoki rahbar shaxslarning shaxsiy manfaatlari yo'lida amalga oshiriladi. Ayniqsa, sobiq sovet tuzumidan keyingi o'tish davrida kuchini yo'qotgan eski qonunlarning ommaviy ravishda rad etilishi, yangi qonunlarning esa to'liq shakllanib ulgurmaganligi sababli bunday holatlar keng tarqaldi. Alohida korxona va tashkilotlarga mustaqil xo'jalik yuritish imkoniyatlarining berilishi hamda davlat mulkini xususiylashtirish jarayoni ba'zi rahbar shaxslarga davlat mulkini noqonuniy o'zlashtirishga imkoniyat yaratib berdi.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng, tarixiy vaziyat shuni ko'rsatdiki, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining eski qolipdagi shakllari o'zini oqlamadi, yangilari esa hali to'liq ishlab chiqilmaganligi sababli, huquqiy ijtimoiylashuv jarayonida qonun va qonunchilik hujjatlariga bo'lgan ishonchning muayyan darajada yo'qolishiga hamda ularning obro'sizlanishiga olib keldi. Sotsiologiyada bu hodisa "sotsial anomiya nazariyasi" deb yuritiladi. Ushbu nazariya jamiyatda shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi jarayonlari umumiy sotsial tuzilish bilan uzviy bog'liq ekanligini tushunishga yordam beradi. Ya'ni, jamiyatdagi sotsial normalar va hayot qadriyatlari shaxsning hayot faoliyatida ilg'or yo'nalish va qadriyatlarga aylangandagina, shaxsda muayyan ong va xatti-harakatlar shakllanadi. Natijada, u mavjud tarixiy sharoitda jamiyat uchun nima yaxshi-yu, nima yomon, nima foydali-yu, nima foydasiz ekanligini anglay boshlaydi. Bu esa o'z navbatida, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining fundamental asosiga aylanadi.

Barkamol avlod turli ijtimoiy munosabatlar tizimi va ma'lum sotsial guruhlar ta'sirida ulg'ayib borar ekan, u jamiyatning sotsial-siyosiy, madaniy, huquqiy va iqtisodiy tuzilishini tashkil etuvchi qadriyatlar bilan muloqotda bo'ladi va ularga moslashadi. Ushbu qadriyatlarning asosida qonuniylashtirilgan sotsial-psixologik va axloqiy normalar yotadi. Shu sababli, huquqiy va ijtimoiy munosabatlar shaxs tomonidan tabiiy va odatiy zarurat sifatida qabul qilinadi.

Shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi, avvalo, mehnat jamoalari, kichik guruhlar va turli ijtimoiy institutlar bilan barqaror munosabatlar natijasida shakllanadi. Bu jarayon, odatda, tarixan tarkib topgan siyosiy tuzum ostida kechadi va ko'p hollarda qonun kuchi bilan mustahkamlanadi. Shaxsning barqaror huquqiy munosabatlarni o'zlashtirib borishi uning jamiyat va hokimiyat ishlarida faol ishtirok etishini kafolatlaydi. Shu bilan birga, jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy-siyosiy qonunlar va sotsial normalarga rioya qiluvchi shaxslar mavjud siyosiy tuzumning barqarorligiga ishonch hosil qilib, uning asosini mustahkamlashga hissa qo'shadilar.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, unga bevosita va bilvosita omillar ta'sir ko'rsatadi. Bevosita omillarga, birinchi navbatda, ta'lim tizimi orqali maqsadli huquqiy munosabatlarni o'zlashtirish, huquqiy madaniyatni uzluksiz targ'ib va tashviq qilish kiradi. Ushbu omillar to'rtta asosiy turga ajratilishi mumkin:

Huquqiy ijtimoiylashuvning *birinchi* turiga huquqiy ta'lim va tashviqot kiradi. Huquqiy ta'lim boshqa ta'lim yo'nalishlari singari uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, tarbiya usullari hamda pedagogika va psixologiya fanlarining barcha imkoniyatlaridan foydalangan holda uzluksiz ravishda amalga oshiriladi. Huquqiy tashviqot ommaviy ma'ruzalar o'qish, plakatlardan foydalanish, reklama hamda OAV orqali amalga oshirib boriladi. Zaruriy ashyo puxta ishlab chiqilishi, ravon tilda yozilishi hamda estetik jihatdan o'ziga tortadigan bo'lishi lozim. Bu vazifalarning barchasi huquqiy munosabatlarni shakllantirish va targ'ib qilish bilan shug'ullanadigan ijtimoiy va yuridik institutlarning zimmasiga yuklatiladi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining *ikkinchi* turiga kishilarning qonunlarda belgilab qo'yilgan huquqlarni himoya qilish uchun qonunchilik organlariga murojaat qilib, uning natijasidan imkon boricha qoniqish hosil qilishlarini kiritish mumkin.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining *uchinchi* turiga qabul qilinayotgan qonunchilik hujjatlarining ochiq-oydinligi va legitimligi hamda barcha yuridik institutlar va davlat organlarining ushbu qonunlarga qat'iy itoat etishini kiritish joizdir. Har qanday qaror sharoitga qarab tayyorlanish bosqichida har bir shaxs va fuqaro uchun tushunarli bo'lishi kerak. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, qabul qilinayotgan qaror yoki uning amalga oshirilishi mansabdor shaxsning individual xususiyatlari, kayfiyati va g'arazli manfaatlariga bog'liq bo'lmasligi lozim.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining *to'rtinchi* turiga ijtimoiy guruhlarning qadriyatlari, axloqiy normalari va urf-odatlariga yaqin bo'lgan o'zaro ishonch munosabatlari kiradi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining bilvosita omillariga jamiyatda moddiy ishlab chiqarish, ma'naviy va madaniy sohalarning to'g'ri yo'lga qo'yilganligi kiradi. Jamiyatning ijtimoiy turmush sohalari to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirda, bu shaxsning huquqiy ijtimoiylashuviga bevosita ta'sir etmasa ham, davlat qonunchilik hujjatlariga ishonch hissini uyg'otadi hamda uning xulq-atvoriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turadigan konstitutsiyaviy qonunlar ham shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining bilvosita omillaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining nisbatan keng tarqalgan omillaridan biri – atrofdagilarning qonunlarning legitimligiga ijobiy yoki salbiy munosabatda bo'lishidir.

Shunday qilib, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi jamiyat huquqiy tizimi to'g'risidagi mexanik tarzdagi axborotlar yig'indisidan iborat bo'lib qolmay, balki mazmunan o'ta murakkab jarayondir. U yuridik tashkilotlar faoliyatiga mas'uliyat va majburiyat bilan yondashishni hamda chuqur ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilishni talab qiladi.

Shaxs huquqiy *ijtimoiylashuvining obyektiv omillari*. Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv omillariga aholi asosiy qismining turmush tarzi va farovonligi, jamiyatda olib borilayotgan siyosiy-huquqiy amaliyot, ya'ni joriy qonunlarning amaliyotga qanday darajada tatbiq etilishi va fuqarolarning ushbu qonunlarga amal qilishi kiradi. Agar jamiyatda olib borilayotgan davlat siyosati huquqiy davlat qurishga yo'naltirilgan bo'lib, unda demokratik prinsiplarga asoslangan boshqaruv qaror topayotgan bo'lsa, jamiyatning huquqiy tizimida umuman ijobiy muhit shakllanadi. Bunday siyosat shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi jarayoniga shubhasiz ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aks holda, jamiyat huquqiy tizimida qonunlarga bo'lgan munosabat salbiy bo'ladi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvida mafkuraviy tarbiya muhim rol o'ynaydi. Faylasuf olim A. Ochildiyevning ta'kidlashicha: "Mafkura shaxsning ijtimoiy tasavvurlari, bilimlari, qadriyatlar tizimi, hayotiy yo'nalishlarining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, mafkuraviy tarbiya, ya'ni shaxsning jamiyat hayoti, uning taraqqiyot qonunlari, kuzatilayotgan hodisa va jarayonlarni qay darajada to'g'ri va aniq tushunishi, o'rinli va adolatli baholashi, qanday maqsadlarni ko'zlab faoliyat olib borishi masalasi har doim hayotiy ahamiyatga ega bo'lib qolaveradi." [4.123.b] Mafkuraga ega bo'lmagan va unga asoslangan tarbiya tizimini yaratmagan jamiyat umuman mavjud bo'lolmaydi.

Shaxs huquqiy *ijtimoiylashuvining subyektiv omillari.* Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining subyektiv omiliga birinchi navbatda shaxsning o'zi kiradi. Avvalo, insonning o'zini o'zi tarbiyalashi, o'zini shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirishi huquqiy ijtimoiylashuvning asosiy belgilovchisi hisoblanadi. Ikkinchidan, ota-onalar, qarindosh-urug'lar, yaqin tanishlar, jamoa a'zolari va boshqa yaqin atrofdagilar shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining muhim omillari hisoblanadi. Uchinchidan, jamiyatning yuridik institutlari va boshqa ta'lim-tarbiya muassasalari shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining alohida subyektiv omillarini tashkil qiladi. Ijtimoiy institutlar esa shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining subyektiv omillari sifatida uning aniq maqsadlarini, mazmunini va metodikasini belgilab beradi. Bunda shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi uchun o'z ehtiyojlarini qondirishga yordam beruvchi shart-sharoitlar yaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Madaniyat yaxlit holda shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv va subyektiv omillari sifatida namoyon bo'ladi hamda uning huquqiy ijtimoiylashuv yo'nalishlarini belgilab beradi. Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi insonning ichki dunyosida amalga oshadigan murakkab va bir butun jarayon bo'lib, yoshlarning shaxs sifatida shakllanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayon davomida insonning huquqiy ongi va madaniyati yuksalib boradi.

Bugungi kunda jamiyatimizda yoshlarning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki biz Yangi O'zbekiston kelajagini barpo etmoqdamiz va bu faqat yuksak huquqiy ong va madaniyatga ega bo'lgan yoshlar bilan amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli, o'zini ushbu yurtda fuqaro deb bilgan har bir inson yuksak huquqiy ong va madaniyat sohibi bo'lishi lozim.

Hozirgi kunda jamiyatimizning barcha sohalarida olib borilayotgan tub islohotlar shuni taqozo etadiki, huquqiy masalalarni keng tushunib, chuqur tahlil qila oladigan va amaliyotga tatbiq eta biladigan mutaxassislar jamiyatimiz uchun juda zarur. Ta'kidlash joizki, bunday mas'uliyatli kasbni egallash uchun chuqur huquqiy bilimga ega bo'lish, chidam, iroda va halollik talab qilinadi. Bunday faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun har bir inson yuksak mas'uliyat va sabr-toqatga ega bo'lishi kerak.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqqan holda quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

-yoshlar huquqiy madaniyatini yuksaltirish maqsadida huquqiy ta'lim va tarbiya borasidagi ishlarni tizimli va uzluksiz olib borish, buning uchun puxta ishlab chiqilgan dasturlarni joriy etish;

-yoshlarning huquqiy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillarga qarshi huquqiy immunitetni shakllantirish;

-yoshlar huquqiy madaniyatini shakllantirishda o'zbek xalqining tarixi, urf-odatlari va qadriyatlariga asoslangan yondashuvni tatbiq etish;

-huquqiy targ'ibotda innovatsion usullardan, xususan, veb-texnologiyalardan keng foydalanish;

-huquqiy bilimlarni yuksaltirish maqsadida huquqiy adabiyotlarni chop etish va keng tarqatish.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, yoshlarning huquqiy ongi va madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish uchun ularning faoliyatining barcha yo'nalishlarini qamrab oladigan aniq konseptual ilmiy dastur ishlab chiqish zarur. Huquqiy tarbiya borasidagi barcha ishlar aynan ushbu ilmiy dastur asosida olib borilishi lozim, deb hisoblaymiz.

REFERENCES

1.Mirziyoev Sh. Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. Xalq so'zi. 2019 yil 9 dekabr.

2. Saitxodjaev X.B. Sotsiologiya. Darslik. – T; O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi. 2020 yil. 211 bet.

3. Kovalyov A.D.. Bolshaya rossiyskaya ensiklopediya. – M; 2005. – S. 15

4. Ochildiev A. S. Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar. – T., 2004. – B. 123.

JAZONING MAQSAD VA VAZIFALARI: FALSAFIY TAHLIL

Saitxodjaev Xusan Bekjanovich
falsafa fanlar nomzodi, dotsent
Chirchiq OTQMBY Gumanitar fanlar kafedrasi professori

Annotatsiya. Maqolada jazo tushunchasining mazmun-mohiyati, uning ijtimoiy hodisa sifatida vujudga kelish sabablari hamda maqsad va vazifalari falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Hozirgi kunda jazoga bo'lgan huquqiy yondashuvlar bilan bir qatorda, uni falsafiy tahlil qilishning muhimligi alohida ta'kidlanadi. Jazo hodisasining yangi jinoyatlarning oldini olish, jamiyatda ijtimoiy adolatni tiklash hamda mahkumlarni qayta tarbiyalashdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, muallif jinoyatlarga jazo tayinlash masalalari bo'yicha o'z fikr-mulohazalari va takliflarini bildiradi.

Tayanch tushunchalar: jazo, ijtimoiy hodisa, jazoning mohiyati, jazoning maqsadi, jazoning xususiyatlari, jazoning belgilari, jazo falsafasi, qayta tarbiyalash.

Анотация. В статье с философской точки зрения анализируется сущность понятия наказания, причины его возникновения как социального явления, а также его цели и задачи. В нстоящее время, наряду с правовыми подходами к наказанию, особо подчеркивается важность философского анализа. Анализируется роль уголовно-исполнительной системы в предупреждении новых преступлений, восстановлении социальной справедливости в обществе и перевоспитании осужденных. Также автор высказывает свои мнения и предложения по вопросам назначения наказания за преступления.

Основные понятия: наказание, социальное явление, сущность наказания, цель наказания, особенности наказания, признаки наказания, философия наказания, перевоспитание.

The Purpose and Objectives of Punishment: A Philosophical Analysis

Annotation. This article provides a philosophical analysis of the essence of the concept of punishment, the reasons for its emergence as a social phenomenon, and its goals and objectives. In contemporary discourse, alongside legal approaches to punishment, the significance of philosophical analysis is increasingly emphasized. The role of the penal system in preventing new crimes, restoring social justice, and rehabilitating offenders is examined. The author also presents personal views and proposals regarding sentencing practices.

Key concepts: punishment, social phenomenon, essence of punishment, purpose of punishment, characteristics of punishment, indicators of punishment, philosophy of punishment, rehabilitation.

Bugungi kunda O'zbekistonda "Jinoyat va jazo falsafasi" muhim dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki, O'zbekiston mustaqillikka erishganiga 33 yildan oshganligiga qaramasdan, bu mavzu bo'yicha ayrim chop etilgan ilmiy maqolalar hamda M. Rustamboev, S. Abduxalikovlar tomonidan "Jinoyat huquqi falsafasi predmeti va prinsiplari"i nomli monografiyalarini hisobga olmaganda biron-bir ilmiy adabiyot, o'quv qo'llanma chop etilmagan va ilmiy-tadqiqot ishlari ham sust darajada olib borilmoqda. To'g'ri, Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston, Ozorboyjan va boshqa davlatlar olimlari tomonidan bu sohada talaygina ishlar amalga oshirilgan bo'lib, kitoblar, monografiya, o'quv qo'llanma, maqolalar chop etib kelinmoqda. Jinoyat va jazo masalasiga har bir xalq, millat o'z mentaliteti, urf-odati, qadriyatlari asosida yondashishi – bu zaruriyatdir. Shuning uchun ham bu borada huquqshunos va faylasuf olimlarimiz hamkorlikda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishsa maqsadga muvofiqdir.

Mazkur maqolada jinoyat va jazo masalalari va ularning maqsad va vazifalariga nafaqt huquqiy hodisa sifatida, balki unga falsafiy jihatdan yondashish bugungi kunning dolzarb muammolaridan ekanligi to'g'risida so'z yuritiladi.

Jinoyat va jazo masalalari o'ta murakkab va serqirra hodisa bo'lib, qadim zamonlardan boshlab va hozirgi kunda ham jamiyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida o'zining dolzarbligi bilan ajralib turadi. Jamiyatda sodir etilgan jinoyatga qarshi har doim kurashib kelingan va uning og'ir va yengilligiga qarab jazo turlari belgilangan.

Jinoyat va jazo biri-birlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, biri-ikkinchisini taqozo etuvchi hodisalardir. Agar jinoyatlar sodir etilmasa, jazoga o'rin qolmaydi. Jazo – sodir etilgan jinoyatga nisbatan davlatning munosabati muqarrardir. Agar ijtimoiy xavfli qilmish jazolanmas ekan, uni jinoyat deb bo'lmaydi. Jazo jinoyat sodir etgan shaxsga tayinlanadi. Jamiyat va davlat tuzilishining qanday bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning o'zini o'zi himoya qilish vositasi sifatida jinoyatga qarshi jazo qo'llanib kelinadi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashining kengaytirilgan yig'ilishida "Ko'chalarimiz, mahallalarimiz, hayotimiz tom ma'noda tinch va toza, jinoyatdan xoli bo'lishi kerak. Yangi O'zbekistonda qonun ustuvor, jinoyatga jazo muqarrar bo'lishi shart va albatta, shunday bo'ladi", [1.91] – deb alohida ta'kidlaydi.

Jazo institutining paydo bo'lishi davlatning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir. Har qanday hodisa oqibat sifatida o'zining vujudga kelish sababiga ega. Tabiiyki, jazo jamiyat taraqqiyotining davlat paydo bo'lishidan avvalgi davrining qaysi hodisasidan kelib chiqqan degan savol tug'iladi? Jazo jamiyat rivojlanishining davlatgacha bo'lgan bosqichlarida mavjud bo'lgan "qonli qasos" olish hodisasining

o'zgarishi oqibatidir. Ya'ni, davlat paydo bo'lgunga qadar sodir etilgan jinoyat uchun "qonli qasos" olingan.

Qadimgi davlatlarning jinoyat qonunchiligiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularning deyarli barchasida ibtidoiy jamoa tuzumining ko'pgina qoldiqlari, ya'ni qasos olish odatining izlari saqlanib qolganini ko'rish mumkin. Xususan, qadimgi davlatlarning jazo tizimida jamoaviy javobgarlik, «qonga qon, jonga jon» tamoyili, sud yuritish ishlarida ordaliya – sinab ko'rish qoidasi mavjud bo'lgan. Masalan, Qadimgi Misrda qasamxo'rlik jinoyatlari, odam o'ldirish va ayrim holatlarda yolg'on xabar berganlik uchun aybdorlar o'lim jazosiga hukm qilingan. Qadimgi Bobilda jinoyat va jazo masalalari Bobil podshosi Xammurapi (mil.av. 1792 – 1750) tomonidan tuzilgan qonunlarga asoslangan. Mazkur qonunga binoan, qulni o'g'irlaganlik, qochgan qulni yashirganlik uchun o'lim jazosi belgilangan. Kimnidir qotillikda ayblab, buni isbot qilolmagan odamning o'zi o'limga hukm qilingan. Qadimgi Hindistonda davlat va ijtimoiy tuzumga qarshi har qanday suiqasd qilgan kishi o'lim jazosiga hukm qilingan. Qadimgi Xitoyda jazo tizimida qo'llanilgan jazolar o'zining o'ta shafqatsizligi bilan ajralib turadi. Qadimgi Xitoyda o'lim jazosi nihoyatda keng va vahshiyona usullar bilan qo'llanilgan jazo turlaridan biri hisoblangan. Jinoyat huquqi bo'yicha soliq to'lashdan bosh tortgan va ichkilikka mukkasidan ketgan shaxslarga ham o'lim jazosi tayinlangan. Shuningdek, davlatga qarshi jinoyatlar uchun nafaqat aybdorning o'zi, balki uning ota-onasi va xotini shajarasi bo'yicha uch avlod qarindosh-urug'lari ham javobgarlikka tortilgan. Bunday holatlarni Qadimgi Yunon, Rim va boshqa davlatlar qonunchiligida ham uchratish mumkin. Keyinchalik, jamiyatning rivojlanishi va davlat boshqaruvining takomillashib borishi natijasida jazoning mazmun-mohiyati ham o'zgarib borgan.

Bugungi kunda huquqshunos olimlarimiz tomonidan jinoyat va jazo masalalari jinoyat huquqi, kriminalogiya fanlari doirasida huquqiy hodisa sifatida o'rganilib, unga huquqiy jihatdan munosabat bildirib kelinmoqda. Afsuski, uning ikkinchi muhim jihati, ya'ni mohiyati masalasiga chuqur falsafiy yondashuvning yetishmayotganligini kuzatishimiz mumkin. Bugungi kunda jinoyatchilikning son jihatidan oshib borishi, sudlanganlar tomonidan qayta jinoyatlarning sodir etilishi uning isbotidir. Jinoyat va jazoning mohiyatini huquqshunoslik fanlari doirasida ochib berish mushkuldir. Chunki, jinoyat va jazo jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, falsafiy jihatdan chuqur o'rganishni talab etadi.

Qadimgi yunon mutafakkiri Aflotun "Haqiqatga olib boradigan bilimlardan o'zini oqlaydigan jaholatni ustun deb bilish insonda falsafiy bilimlarga qiziqishning yo'qlik belgisidir, bunday qiziqishning huquqshunosda yo'qligi o'z kasbiga

e'tiborsizlikdir, buni kechirib bo'lmaydi, chunki uning natijasi huquqshunoslikni begona ta'limotlar hujumidan halok qiladi." [2.17] deb ta'kidlaydi.

Bunday holatning oldini olish uchun, huquqshunoslik fanlari, kriminalogiya jinoyat va jazoning hodisa sifatida ularning asl mohiyatini falsafasiz ochib bera oladimi? degan savolga javob topish lozim bo'ladi. Falsafa fanining o'tmishda va bugungi kunda ham barcha fanlar uchun metodologik funksiyani bajarib kelayotganligini, hozirda tabiiy va ijtimoiy fanlar sohalarida yuzaga kelayotgan nazariy savollarga javob berishga urinayotganligidan kelib chiqadigan bo'lsak, javob bitta, ya'ni faqat yo'q, deb javob berish mumkin.

Falsafa inson hayoti va uning ma'nosini chuqur anglashga o'rgatadigan, jamiyatda sodir bo'layotgan voqea va hodisalarga (determinizm) sababiy bog'liqliq qonuniyatlari asosida yondashadigan, insonning dunyoqarashini shakllantiradigan fan bo'lib, insonning moddiy olamni bilishda o'zining qonunlari asosida yondashishga undaydi, odamni o'ylashga, savol berishga va ularga javob izlashga majbur qiladigan fandir.

Miloddan avvalgi IV asrda yashab ijod etgan Qadimgi Hindiston mutafakkiri Arthamastraning so'zlarini unutmasligimiz kerak: "Falsafa doimo barcha fanlar uchun chiroq, har qanday tadbirkorlikni amalga oshirish vositasi, barcha institutlar uchun tayanch hisoblanadi",[3.57] deb ta'kidlagan. Tarix shuni ko'rsatadiki, har doim faylasuflar huquqshunoslardan oldin savollarni ko'targan va ularga javob berishga harakat qilgan. Bu esa tabiiydir, chunki falsafaning markazida har doim "**olam**" **va** "**inson**" asosiy masala sifatida tahlil qilib kelingan. Demak, inson jazoning ob'ekti hamda shuning bilan bir vaqtning o'zida jinoyatning sub'ekti bo'lganligi uchun ham **"jinoyat – inson – jazo"** tizimining mazmun-mohiyatini falsafasiz tushuntirib bo'lmaydi.

Falsafa – jinoyat va jazo hodisalari vujudga kelishining tub sabablari, jamiyatga ta'siri, uning boshqa ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni va roli, ularning mohiyatini axloqiy me'yorlar, ma'naviy qadriyatlar nuqtai nazaridan oqlash yoki qoralashga e'tibor qaratadi va uning mohiyati masalasini birinchi o'ringa qo'yadi. Jinoyat va jazo hodisalarining mohiyatini bilish uchun, uning namoyon bo'lishi va rivojlanishining asosiy hal qiluvchi omillari va maqsadlarini, ularning inson xulq-atvorining rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki zaruriy, umumiy va asosiy hamda barqaror qonuniyatlarini aniqlash lozim. Shuningdek, jazoning mohiyatini chuqur anglash uchun, jinoyatni keltirib chiqaruvchi sabablarni falsafiy nuqtai nazardan har tomonlama o'rganish muhim hisoblanadi. Chunki, jazo insonga jinoyat sodir etganligi uchun tayilanadi.

Jazo hech qachon insonga jismoniy azob berish yoki uning qadr-qimmatini kamsitish maqsadini ko'zlamaydi. Uning eng asosiy maqsadi jamiyatda "ijtimoiy

adolatni tiklash" bo'lib hisoblanadi. Shunga qaramasdan O'zbekiston Respublikasi JKda bunday maqsad belgilanmaganligi insonni taajublantiradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi JKning 42-moddasida jazoning maqsadi sifatida "Jazo mahkumni axloqan tuzatish, uning jinoiy faoliyatni davom ettirishiga to'sqinlik qilish hamda mahkum, shuningdek boshqa shaxslar tomonidan yangi jinoyat sodir etishining oldini olish maqsadida qo'llaniladi" [4.19] deb qayd etiladi.

Xorijiy davlatlarning, jumladan Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston Respublikasi va boshqa davlatlarning Jinoyat kodekslarida "ijtimoiy adolatni tiklash" birinchi galdagi maqsad sifatida belgilab qo'yilgan. Jinoyatlarning oldi olinishi uchun, avvalombor jamiyatda ijtimoiy adolatni hukmron bo'lishi kerak va shartdir. Ijtimoiy adolat bo'lmagan joyda jinoyatlarning oldini olib bo'lmaydi. Prezident Shavkat Mirziyoev "**Odamlar hamma narsaga chidashi mumkin, adolatsizlikka chiday olmaydi**", deb bejizga ta'kidlamaydi.

Nemis mumtoz falsafasining asoschisi I. Kant "Har qanday jazoda, birinchi navbatda, adolat bo'lishi kerak, u bu tushunchaning mohiyatini tashkil etadi. Agar adolat yo'qolsa, yer yuzidagi odamlarning hayoti hech qanday qadr-qimmatga ega bo'lmaydi", [6] deb ta'kidlaydi. Adolat jazo uchun yagona va uzrsiz asos bo'lishi kerak. Adolat har kimdan qilmishiga yarasha ajr-savob olishni talab qiladi, shuning uchun jazo jinoyatga zaruriy javobdir.

Bugungi kunda O'zbekistonda jinoyatlarning son jihatdan oshib borishi, sudlanganlar tomonidan jinoyatlarning qayta sodir etilishi jinoyat va jazo falsafasiga doir masalarini qayta ko'rib chiqish lozimligini taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining ma'lumotlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, mamlakatimizda keyingi yillarda jinoyatlarning o'sish dinamikasiga yillar bo'yicha quyidagicha: [7]

Keltirilgan ma'lumotlardan oxirgi 2023 va 2024 yilni solishtiradigan bo'lsak, 2023 yilda jami 104 096 ta jinoyat sodir etilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2024 yilga 132 298 tani tashkil etgan. Bu mamlakat bo'yicha har 100 ming aholiga 199 tadan to'g'ri kelgan. Bu 2023 yilga nisbatan 27,1 foizga, 2020 yilga nisbatan esa 113,1 foizga ko'payib, 2 barobardan ko'proqqa oshganligini ko'rsatadi.

Oldini olish lozim bo'lgan o'g'rilik va firibgarlik jinoyatlar soni hanuzgacha jinoyatlarning salmoqli qismini tashkil etmoqda. Ularning 59,4 foizi yoshlar va 36,1 foizi ilgari sudlanganlar tomonidan sodir etilgan. Bundan tashqari, jinoyatlarning 7 mingdan ortig'i ishsizlar tomonidan sodir etilgan bo'lib, bu o'z navbatida joylarda aholini ish bilan ta'minlash masalalari ham samarali hal etilmayotganidan dalolat beradi.

Kiber xavfsizlik yo'nalishida 58,8 mingta jinoyat sodir etilgan bo'lib, ularning salmog'i keskin oshib bormoqda.

Keyingi yillarda mamlakatimizda javobgarlik va jazodan ozod qilish asoslari soddalashtirildi, ayrim turdagi jinoyatlar bo'yicha sanksiyalar engillashtirildi, javobgarlikdan ozod etishga qaratilgan rag'batlantiruvchi normalar joriy etildi. Ming afsus, jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilingan va jazo engilrog'i bilan almashtirilgan shaxslar tuzalish yo'liga o'tmasdan, sodir etgan jinoyatidan tegishli xulosa chiqarmasdan jinoyat yo'liga qaytmoqda. Masalan, **2021 yilda 168ta**ni tashkil etgan bo'lsa, 2022 yilda *9,5% ga oshib,* **184ta**ga etgan.

Xulosa shundaki, sudlar tomonidan qo'llanilayotgan jazolar axloq tuzalishi uchun etarli bo'lmayapti. Buning ustiga, muddatidan ilgari shartli ozod qilish holatlari yangi jinoyatlarni sodir etish uchun yo'l ochmoqda.

Xalqaro tajribada, xususan, Yevropa davlatlarida jazodan shartli ravishda ozod qilishda mahkum sodir etgan jinoyatlar og'irlik darajasidan qat'i nazar, tayinlangan jazo muddatining ma'lum bir qismi (*masalan, uchdan ikki qismi*) o'talganidan so'nggina u shartli ozod qilinadi. Masalan, Ispaniyada 10 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi qo'llanilgan shaxs jazoning 7,5 yilini o'taganidan keyingina ozodlikka chiqarilishi mumkin. O'zbekistonda esa bu muddat 5 yilni tashkil etadi.

Jazoni yengilrog'i bilan almashtirish va jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish uchun talablarni oshirish maqsadga muvofiq deb o'ylayman.

Xulosa o'rnida quyidagi takliflarni kiritaman:

birinchidan, huquqshunos mutaxassislar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlarida huquq va falsafaning umumiy masalalarini o'rganadigan huquq falsafasi fanini joriy qilish va etuk mutaxassislar tomonidan chuqur o'qitishni ta'minlash;

ikkinchidan, Oliy ta'limdan keyingi ta'limda Huquq falsafasi mutaxassisligi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishi uchun falsafa va fan doktorlarini tayyorlashni yo'lga qo'yish;

uchinchidan, jinoyat va jazo falsafasiga oid ilmiy-amaliy anjumanlar, davra suhbatlarini ko'proq tashkillashtirish va ularning natijalarini to'plam sifatida chop etib borish;

to'rtinchidan, jinoyat va jazo falsafasiga oid o'quv qo'llanma, monografiya, maqolalarni doimiy chop ettirish;

beshinchidan, O'zbekiston Respublikasi JKning 42-moddasiga jazoning maqsadi sifatida "ijtimoiy adolatni tiklash"ni kiritish;

oltinchidan, **j**azoni yengilrog'i bilan almashtirish va jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish uchun talablarni oshirish lozim.

REFERENCES

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: "O'zbekiston", 2017. 91-b.
2. Философия и юриспруденция // Юридический вестник. -М., 1913. С 17.
3. Шарма Р. Ш. Древнеиндийское общество. М., 1987. С 57.
4. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. -T; 2004 yil 19- bet.
5. https://levelvan.ru/pcontent/kant-6/chistyi-razum
6. Statistika agentligining ma'lumotlarihttps://senat.uz/oz/events/post-3413

COMMONALITIES ABOUT HUMAN SPIRITUALITY IN WESTERN AND EASTERN THOUGHT

Sadullayev S. S.
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi
O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O'zbekiston

Abstract

The idea that Indian philosophy and religion had a strong influence on Arthur Schopenhauer's views is widely accepted in the history of Western social thought. Schopenhauer himself mentions in his work *The World as Will and Representation* that he was familiar with ancient Indian wisdom. This is considered one of the key elements to understanding his philosophy. At the same time, the philosophies of Immanuel Kant and Plato form the second essential foundation for understanding Schopenhauer. He frequently references the Vedas, Upanishads, Brahmanism, and Buddhism, freely using Indian terminology in his metaphysics.

Keywords: Nirvana, free will, suffering, spiritual suffering, Buddhism, Brahmanism, Maya.

Introduction

Arthur Schopenhauer was familiar with the Upanishads, Puranas, and the Bhagavad Gita, and had knowledge of Sankhya, Vedanta, and Buddhism. However, this knowledge did not fully satisfy him. At the end of the 18th and the beginning of the 19th century - when Europe was just beginning to discover the mythology, literature, philosophy, and religion of ancient India - initial, often incomplete translations began to appear. Consequently, Schopenhauer's attitude toward ancient Indian thought was shaped through these early translations. However, it was not possible for him to fully and comprehensively grasp it. Schopenhauer hardly distinguished between Buddhism and Brahmanism, often drawing parallels between them and Christianity. All of this served the philosopher's main purpose: to justify his central idea - that humanity must be liberated from this illusory, transient world of perception by denying the will to live, which lies at its foundation.

Results

According to Schopenhauer, in Eastern religions, this was achieved step by step: the denial of the will to live – "among many Christians, the lives of holy ascetics were envied, while among Hindus and Buddhists... the denial of the will to strive for life is more common, as noted in Sanskrit sources" [1, p. 359]. Schopenhauer recognizes the practice of asceticism as a solution to this issue. The

ascetic lifestyle in ancient India was a direct confirmation of its teachings: "among millions of people, adhering to this life despite difficulties for a long time is not a product of free imagination but stems from the essence of humanity" [1, p. 360]. In this regard, promoting Christianity in modern India is unnecessary and even harmful. "Our religion cannot find its foundation in India," Schopenhauer writes, "ancient wisdom will not be displaced by Galilean phenomena. On the contrary, Indian culture is striving toward Europe. It is bringing about a fundamental revolution in our consciousness and thinking" [1, p. 334]. Through the lens of asceticism, Schopenhauer distinguishes Buddhism from Brahmanism. According to him, fully realizing moral virtues leads to poverty. It results in self-restraint and various forms of suffering, as well as renunciation of abundance. "Righteousness is a strict rule that teaches constant suffering, love for humanity, self-control, and perpetual fasting. This is precisely why Buddhism is free from exaggerated abundance, which plays a central role in Brahmanism. In other words, it is free from deliberate self-torment. It is content with celibacy, leads a life of poverty, embraces submissive monasticism, abstains from eating animal flesh, and renounces worldly pleasures" [2, p. 153].

According to Schopenhauer, a person who follows one of the Eastern religions gains a certain advantage, namely, they can face death calmly. The idea of nothingness should not frighten us. Because when thinking about death, we should also consider the time that passed before we came into existence. The recognition by Hindus of a pre-birth existence is their great achievement. If Christians applied the concept of life after death to the life before birth, it would be light upon light.

According to Schopenhauer, the process of death resembles liberation from heavy terror and a kind of reawakening. This is why the Hindus gave their god of death, Yama, two faces: one fearsome and terrifying, the other kind and benevolent. Schopenhauer finds the idea of the insignificance of individual life and death in the *Bhagavad Gita*. Death, arriving on the wings of time, reveals itself as a deceptive mirage, unable to exert its dominion from the "abode where the objectified will resides." For it is the empty veil of Maya, encompassing the past and future that must exist, and it does not fear death, just as the sun does not fear darkness. "It is on this foundation," Schopenhauer writes, "that Krishna places the questioning Arjuna in the *Bhagavad Gita*" [1, p. 276].

The concepts of Maya and Nirvana in Indian philosophy, along with the Upanishadic phrase "Tat tvam asi" ("That art thou"), are frequently employed by Schopenhauer. From the very first lines of his work *The World as Will and Representation*, the philosopher refers to Indian wisdom. According to him, the world of phenomena does not exist unconditionally; it is dependent on the subject, resembling a representation of the essence. "The ancient wisdom of the Hindus,"

Schopenhauer writes, "states that the deceptive veil of Maya blinds those condemned to death, drawing them into an invisible world whose existence or non-existence cannot be known; for it is like a dream, like the sunlight on a grain of sand, which a traveler mistakes for water, or like an abandoned rope mistaken for a snake" [1, p. 8]. Due to the veil of Maya, the thing-in-itself appears to the individual as a phenomenon of representation. Initially, at the beginning of his treatise, Schopenhauer refers to the Hindus, but later he appropriates these concepts as his own.

Schopenhauer places great importance in his works on justifying the notion that "life consists of suffering." After all, he is considered the "founder of pessimism (the philosophy of despair)" in Europe, which is why he frequently speaks about suffering. "Every pleasure and happiness has a negative aspect, whereas suffering, by its very nature, is positive" [2, p. 65], Schopenhauer repeatedly emphasizes. We experience pleasure and happiness when we satisfy a need, meaning happiness is rooted in need; thus, the absence of need leads to suffering. However, satisfying a need extinguishes desire and, along with it, pleasure. We are constantly given immediate needs, which manifest in suffering. Every achieved goal becomes the starting point for the next aspiration, and this cycle continues eternally. In Schopenhauer's words, we must be unhappy, and indeed, we are unhappy.

Why must it be this way? What is the cause of suffering? According to Schopenhauer, it is tied to the will to live, which is hidden in the essence of the world and cannot be fully known. The will is primary, without foundation or cause ("it lies beyond the realm of the principle of sufficient reason and all its forms"), free from multiplication (existing as a singularity beyond space and time), and without purpose. "The will must consume itself, for there is nothing else but it, as it is a hungry will. From this arise anxieties, sufferings, and regrets" [1, p. 174]. In humans, it is not thought but the will that is primary. However, an individual is not the will as a thing-in-itself but a phenomenon of the will. Therefore, like other phenomena, it is conditioned and subject to the principle of sufficient reason. People believe they are free in their actions and think they can choose a different path in life at any moment, but in reality, they play out a role chosen once and for all until the end, as Schopenhauer repeatedly asserts.

The tragic condition of humanity in this world stems from the fact that the world consists of will. Yet life also mocks it. According to Schopenhauer, instead of preserving the tragic dignity of the character, it turns into a meaningless comedy. Because the will takes precedence over reason, it fears death. Reason knows the true value of life and thus is not troubled by death. However, a person's self-awareness signifies the separation (objectification) of the will from itself and serves it. Therefore, "the fear of death… is the reverse side of the will to live, from which we

are formed" [2, p. 83]. The will is blind, and knowledge reveals the essence of the phenomenon of individuation. From this arises the delusion of the will, as if it, too, dies with this phenomenon, with this individual. In reality, the thing-in-itself retains its timelessness.

Selfishness, the pursuit of satisfying one's desires by any means, stems directly from the primacy of the will. The instinctual drive to cling to life and the alienation from others manifest as the primary source of all suffering in the world under any circumstances. Schopenhauer constantly emphasizes, "Man is such a being that his life consists of fate and repentance… For nothing can be compared to the fact that life is a mistake and the consequence of wrong actions" [2, p. 71].

Everyone desires to be free from such a condition. Since suffering is directly tied to the will, the only way to escape it requires renouncing all desires and wishes. Renouncing the will leads to its negation. "Individuality," Schopenhauer writes, "is a peculiar error and blindness. Renouncing it constitutes the purpose of life" [2, p. 113]. Only after realizing that the will is free from all phenomena and understanding its unity beyond multiplicity does a person comprehend that they are one with the world. "The infinity of the world, which once overwhelmed us, now resides in our hearts: our dependence on it and its dependence on us vanish" [1, p. 214]. According to Schopenhauer, the state of rising above the self is beautifully expressed in the Upanishads' formula *tat tvam asi*. "Whoever, with clear consciousness and determination, can speak to every being they encounter as if they were their equal achieves goodness and righteousness, choosing the path to salvation" [1, p. 348].

Thus, the purpose of life is manifested in renouncing the will. How can one achieve this? A person who becomes one with the world treads the path of suffering, in which a genuine feeling of love for their neighbor awakens. "Whoever performs heroic acts on the path of love weakens the veil of Maya and is liberated from the illusion of separation. In every person, even in their rival, they see themselves, recognize their own individuality, and understand their will" [1, p. 347]. However, moral virtues are not an end in themselves, and suffering is not the ultimate goal but rather the first step toward realizing the highest purpose.

The next step is evaluated as the transition from virtue to asceticism. A person is no longer satisfied with love alone but does to others what they would do for themselves. A disgust for the will to live arises within them, and a separation of the essence from its phenomenon occurs. According to Schopenhauer's understanding, asceticism consists of voluntarily renouncing the will to pleasure and consciously choosing a life of hardship and submission.

According to Schopenhauer, the step-by-step renunciation of the will is fully reflected in the ethics of the Hindus. It speaks of "renouncing self-absorption through

love for others, a universal love directed not only toward humanity but toward all existence, virtuous deeds, daily almsgiving… infinite tolerance toward the wretched, responding with goodness to all evil no matter how terrible, abstaining from eating animal flesh, restraining oneself from passionate desires, renouncing all property, home, and children, retreating into deep and absolute solitude, gradually tormenting the body, leading to voluntary death…" [1, pp. 359-360]. Indeed, choosing voluntary death, according to Schopenhauer, does not imply suicide but is another manifestation of the will. It is here that the artistry of Maya emerges, and the contradiction of the will becomes clearly visible. On the contrary, voluntary death in this context destroys not the phenomenon but the essence of the world, the will itself.

Thus, the realization of the highest purpose passes through two stages: virtuous suffering and asceticism. The necessity of these paths can be understood in two ways: the more widespread one is through personal suffering leading to complete solitude, where "the will must be broken through terrible personal suffering before it is entirely negated" [1, p. 363]. However, it is also possible to renounce the will without suffering, through understanding it.

According to Schopenhauer, the state that leads to the complete denial of the will cannot be regarded as knowledge, because it does not manifest in the form of subject and object; rather, it is a unique personal experience for each individual. At this point, Schopenhauer's philosophy ends and mysticism begins. However, the philosopher himself wishes to remain within the bounds of philosophy. The concept of nirvana, as used by Schopenhauer, remains unchanged. In the first volume of "The World as Will and Representation", he accuses the Indian sages of obscuring their doctrine about emptiness, while claiming that he has interpreted the concept of "nothingness" openly in his own philosophy. However, in the second volume of the same work, his view undergoes a complete transformation. He acknowledges that the Buddhist concept of emptiness aligns with his own ideas: "Buddhism refers to this 'nothingness' as nirvana" [2, p. 132].

In his attempt to uncover the etymology of the term "nirvana", Schopenhauer arrives at the following conclusion: Buddhism speaks of a state of complete liberation and describes it in negative terms. "Nirvana" signifies renunciation of this world - it is the end of "samsara". If the concept of "nirvana" represents their idea of "nothingness," then "samsara" contains no elements that indicate or structure "nirvana". Thus, according to Schopenhauer, "nirvana" becomes synonymous with "nothingness."

Thus, at first glance, Schopenhauer's philosophical system can be likened to the "Four Noble Truths" of Buddhism. According to Schopenhauer, the entire world, all of life, is undoubtedly composed of suffering and pain. The root of this suffering

lies in the irrational, purposeless, chaotic will, which arbitrarily constructs and destroys human life without giving it any meaning. However, suffering can be overcome: life can attain meaning - if reason refuses to serve the will, if "nothingness" becomes its goal, and if one dissolves into that "nothingness." Schopenhauer proposes a path to liberation from suffering and toward "nothingness": through suffering itself and through asceticism (withdrawal). By interpreting liberation within the context of Buddhist teaching, it can be said that Schopenhauer's philosophy represents a European version of "nirvana". He promotes Buddhism and treats Indian terms as synonyms for his own philosophical vocabulary.

How accurate such an interpretation may be can also be examined from a different perspective - that is, from the standpoint of Buddhism and its philosophy. F.I.Shcherbatskoy, in his previously mentioned view on the "Four Noble Truths," adds: "These four truths, in their general form, are accepted equally by all Indian philosophical systems. There is nothing specifically Buddhist added to them. What differentiates them is how the phenomenon of life ("duḥkha") and its cessation ("nirvana") are understood and given meaning" [3, p. 207].

Thus, it is necessary to compare Schopenhauer's concept of "suffering" with a similar concept in Buddhism. What is the meaning of the term "duḥkha", which is translated into European languages as "suffering"? To explore this, let us refer to the latest works in this field. As V.I.Rudoy writes, "The ideologeme of "duḥkha" does not possess a conceptual opposition at the level of meaning. Happiness ("sukha") is a certain fixation or stabilization of an individual's psychological life; however, precisely because of its transitory nature, it falls within the scope of "duḥkha" and adheres to a broader worldview principle" [4, p. 19]. This understanding of "duḥkha" aligns with Schopenhauer's conception of suffering - "any state that is called pleasure or happiness, by its very nature, has a negative, not a positive, characteristic," as it confirms both the endlessness of suffering and the transience of happiness.

Indeed, Schopenhauer's proposal of a "religious morality without belief in God," according to Windelband, is close to the views of the Buddhists. However, his interpretation of suffering is not free from Christian traditions. On the contrary, one can observe a direct reference to them. In Schopenhauer's view, the elevated-optimistic spirit in the Old Testament is rejected, and the existence of humanity is seen as a punishment for sins, with life given to atone for them. Schopenhauer, however, sees the possibility of salvation through suffering. "It is more correct," Schopenhauer continues, contrasting the New Testament with the Old Testament, "if we consider the purpose of our life to be found in labor, limitations, deprivation, sorrow, and death (which can be observed in Buddhism, Brahmanism, and true Christianity), these very conditions call on us to renounce the will to life" [2, p. 76].

In this regard, we observe that Schopenhauer follows the trajectory of Western traditions.

In Buddhism, the interpretation of the term *duḥkha* is grounded in the emergence of the concept of causality. By denying the concept of the "Self" as a substantial unity, Buddhism proposes viewing the individual as a systematic entity. This system includes five smaller systems, which encompass the individual's entire psychophysical existence. "Through this causal relationship, the aggregates of matter, the collection of feelings, the bundle of concepts, the group of forming factors, and the aggregate of consciousness are constituted," writes Vasubandhu in his "Abhidharmakosa" [4, p. 49]. The self, the soul, is ultimately a collection of elements, a "stream of consciousness," which lacks permanence and substantiality. These elements are interconnected through a law of mutual causality. Individual subjectivity exists in a way that forms an irreversible chain of causally conditioned principles in time. "Duhkha" is the flow of causally conditioned states, as the subject is interpreted as the absolute sufferer in the realm of causality. The state of enduring individual existence is interpreted in Buddhism as "samsara", the endless cycle of existence, which is the core characteristic of "duḥkha".

A parallel line can be drawn between Schopenhauer's philosophy and Buddhism, as both systems are concerned with the principle of suffering and the related concept of involvement in the world. According to Schopenhauer, transcending this boundary leads to seeing our individuality (our distinctiveness) from a different perspective. There is a significant ambiguity in the term "I" "My individual existence is only manifested as a barrier," the philosopher writes, "this barrier passes between me and the true sphere of my existence as knowledge. Such a barrier exists in the cognitive activity of every individual, and it is precisely this "selfhood" (individuation) that confuses the will to life with its own existence: this is the 'mud' in Brahmanism" [2, p. 148]. As we have observed, Schopenhauer's denial of the "self" is based on the scenario of Brahmanism, not Buddhism. Behind stable individuality lies an infinite, unsubstantial will, the "thing-in-itself." In contrast, in Buddhism, the "self" disintegrates into a flow of elements that constantly interchange, appearing and disappearing every moment.

The egocentric orientation of the individual, which creates a thirst and an emotional experience of longing, striving for pleasure and avoiding unpleasantness, is the cause of the "duḥkha" suffering. Schopenhauer's position aligns with this. However, on a logical-discursive level, Buddhism links the thirst, the causally conditioned "dharmas", to the flow of affectivity. "It is the affects that compel living beings to wander in the ocean of samsara," writes Vasubandhu [4, p. 46].

Schopenhauer, of course, does not engage in such an analysis of affects, as he does not separate the individual into structures.

The cessation of suffering, that is, the termination of the influence of causal factors, does not lead to a radical transformation of the initial samsara state in Buddhism. For it to pass away, there must be a certain foundation within the individual psychophysical structure. The "dharmas" free from the flow of affectivity serve as that foundation – "the path of truth and the three paths of unconditionedness" [4, p. 5]. Their existence is inherent both in the empirical state of the psyche and in the state of pure wisdom. All "dharmas" that have an "affective aggregate" are causally conditioned, but the "path of truth" "dharmas" ("the path to the cessation of suffering") are causally conditioned yet do not relate to the flow of affectivity. Vasubandhu explains this by noting that, although this path manifests as a desire, and affects are born due to it, they do not "cling" to the "dharmas" because they find no supporting factor in it. The existence of the path to the cessation of suffering removes the savior from the egocentric goal-setting domain. Thus, the fourth "noble truth" manifests as a force that motivates a change in the state of consciousness.

Thus, in Buddhism, there are ontological foundations for the cessation of suffering, whereas Schopenhauer's philosophy is an exception to this. "There is a paradox here: the will, as some form of non-vanishing, must lose itself as the primary basis of all existence. Yet, despite this, the task remains: the negation of the will manifests as a deep ontological factor. It profoundly influences the individual's life fate in a radical and decisive manner" [5, p. 141]. This aspect represents the most questionable point in Schopenhauer's philosophy. "The loss should not pertain to the objectification of the will, but rather to its essence itself" [6, p. 282], but can this "thing-in-itself" be lost? Schopenhauer does not raise this question directly, but the mere suggestion that it is necessary is sufficient.

The difference in views is clearly evident: the realization of similar goals (nirvana in Buddhism, "nothingness" in Schopenhauer) is based on one situation in the former and merely mentioned in the latter. The similarity of Schopenhauer's "nothingness" to nirvana becomes somewhat stretched. The reason for this is that in both cases, it cannot be adequately expressed in words. However, Buddhism offers broader possibilities, as it is a polymorphic structure with three levels (doctrinal, logical-discursive, and psychotechnical) that complement each other. The inability to express it in words does not mean it cannot be achieved, whereas Schopenhauer remains limited by the boundary of metaphysics: "In the moments of death, it is determined whether the individual casts himself into the embrace of nature or whether he does not belong to it… But for the contrary state, we have no symbols, concepts, or words — because we take these from objectification, and they do not

serve the absolute opposite state" [2, p. 155]. Philosophy must avoid mysticism; its task is to be confined to the world.

Indeed, in his "Aphorisms on Wisdom in Life," Schopenhauer does not dwell on compassion towards others or asceticism. In this work, he proposes a compromise to the reader: Schopenhauer sets aside his high moral-metaphysical perspective and argues from a more practical, empirical standpoint that it is possible to live a happy life. However, in his metaphysics, such an opportunity is deemed false and illusory. For this reason, Schopenhauer admits that the value of the "Aphorisms..." is conditional, but despite this, he continues to offer his advice.

Indeed, the philosophy of Buddhism is deeply connected with religious practice, psychotechnics, and yogic methods. The value of philosophical truth is characterized, on one hand, by the direct result of experiencing it, and on the other hand, by how much it can lead to a higher state, meaning that one must be prepared for it through psychotechnics, meditation, and religious doctrine. In general, this practical approach is characteristic of Indian metaphysics. The gap between thought and action, however, is inherent not only in Schopenhauer but also in the entire Western philosophical tradition.

Summary

Schopenhauer avoided both extreme hedonism and extreme asceticism in his behavior, and in this sense, his life aligns with the ethical principles of middle Buddhism. However, in this context, his ideal is portrayed as that of a wise stoic. Indeed, another side of Schopenhauer cannot break free from extreme pessimism. According to Schopenhauer, the ethics of the Stoics are "worthy of respect, a great ability of humans – reason – which can be used to attain freedom from suffering." Although, through it, one may not be freed from all difficulties (in this sense, Schopenhauer places reason below both Indian wisdom and the Christian savior figure), it can still be relied upon in daily life.

Thus, Schopenhauer turns to Buddhism to reassess European metaphysical traditions. He steps back from strict rationalism and seeks to present the new meaning of his metaphysics by blending it with the remarkable forms of Eastern wisdom: hence, his work frequently uses Hindu and Buddhist terminology. However, this does not mean that Schopenhauer entirely abandons European traditions or adopts Buddhism as a religion. The correspondence between Schopenhauer's teachings and Buddhism does not imply that they perfectly overlap. Moreover, these correspondences should not be accepted as absolute truths.

REFERENCES

1. Шопенгауэр А. Собрание сочинение. – Т. 1. – М.: Мысль, 1992.

2. Шопенгауэр А. Избранные произведения. – М.: Наука, 1992.
3. Щербацкой Ф.И. Концепция буддийской нирваны // Ф.И.Щербацкой. Избранные труды по буддизму. – М.: Мысль, 1988.
4. Рудой В.И. Введение в буддийскую философию // Васубандху. Абхидхармакоша / Энциклопедия Абхидхармы / - М.: Энциклопедия, 1990.
5. Автономова Н.С. Рассудок. Разум. Рациональность. – М.: Мысль, 1988.
6. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками. - СПб., 1905. - Т. 2.

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПОДРОСТКОВ-СПОРТСМЕНОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ ПСИХОЛОГОВ

Саитходжаев Зуфар Хусан угли
Независимый исследователь УзГУФКС

АННОТАЦИЯ:

Зарубежные психологи выделяют ключевые факторы, влияющие на психическую стабильность футболистов, с акцентом на важность эмоциональной регуляции, мотивации, когнитивных навыков и социальной поддержки. Особое внимание уделено психической устойчивости (mental toughness) как способности игрока сохранять концентрацию, уверенность и мотивацию в условиях стресса и давления. Описаны модели эмоциональной регуляции и стратегии совладания, которые помогают футболистам справляться с неудачами и стрессовыми ситуациями. На основе зарубежных исследований подчеркивается важность психологической подготовки для повышения устойчивости футболистов, что способствует их успешности на поле.

Ключевые слова: психическая устойчивость, эмоциональная регуляция, мотивация, стратегии совладения, социальная поддержка.

Abstract: Foreign psychologists highlight key factors influencing the mental stability of football players, emphasizing the importance of emotional regulation, motivation, cognitive skills, and social support. Special attention is paid to mental stability (mental toughness) as a player's ability to maintain concentration, confidence, and motivation under stress and pressure. Emotional regulation models and coping strategies that help football players cope with failures and stressful situations are described. Based on foreign research, the importance of psychological preparation for improving football players' resilience is emphasized, which contributes to their success on the field.

Keywords: mental stability, emotional regulation, motivation, coping strategies, social support.

Введение:

Психическая устойчивость является важным компонентом успешности спортсменов, особенно в условиях стресса, давления и неопределенности, характерных для профессионального спорта. Эта способность сохранять эмоциональное равновесие, уверенность и мотивацию в сложных ситуациях

критична для достижения высоких результатов. В отличие от физических навыков, психическая устойчивость требует особых стратегий и подходов, направленных на поддержание концентрации и уверенности в себе, несмотря на неудачи и стрессовые факторы.

В последнее время внимание ученых, в том числе зарубежных специалистов, сосредоточено на изучении факторов, влияющих на психическую устойчивость спортсменов. Эмоциональная регуляция, мотивация, когнитивные навыки и социальная поддержка стали важными аспектами, которые помогают игрокам преодолевать стресс и восстанавливаться после неудач. Одним из ключевых понятий, изучаемых в спортивной психологии, является «mental toughness» — способность спортсмена сохранять фокус и уверенность даже в самых критических моментах игры.

Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3031 от 3 июня 2017 года. Данное постановление направлено на дальнейшее развитие физической культуры и массового спорта в Узбекистане. В документе подчеркивается важность формирования здорового образа жизни, укрепления воли и мужества у молодежи через участие в спортивных соревнованиях, а также развития спортивных навыков и командных качеств. Также предусмотрены меры для создания условий для подготовки спортсменов, включая футболистов, с акцентом на психологическую устойчивость и эмоциональную подготовленность молодежи. [1]

Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5597 от 27 декабря 2018 года. Этот указ касается создания условий для интеграции современных методов подготовки спортсменов в систему образования и спорта. В частности, он включает в себя развитие спортивной инфраструктуры, а также повышение уровня профессиональной подготовки тренеров и спортивных психологов, что непосредственно связано с формированием психической устойчивости у спортсменов. [2]

Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3131 от 19 декабря 2018 года. В постановлении рассматриваются меры по развитию футбольной инфраструктуры, созданию условий для воспитания молодых футболистов, включая работу с их психологической устойчивостью и эмоциональной регуляцией. Внимание уделяется подготовке спортивных кадров, в том числе психологов, для обеспечения высокого уровня готовности спортсменов к стрессовым ситуациям на поле. [3]

Психическая устойчивость (Mental Toughness). Психическая устойчивость - это способность спортсмена сохранять концентрацию, уверенность в себе и

мотивацию даже в самых сложных ситуациях. В футболе это качество особенно важно, так как игроки сталкиваются с постоянным давлением, например, при выполнении пенальти или после ошибок.

Исследования Jones, Hanton и Connaughton (2007). Ученые разработали модель психической устойчивости, которая включает четыре ключевых компонента: уверенность в себе - вера в свои способности: контроль над эмоциями - умение управлять своими эмоциями в стрессовых ситуациях: мотивация - стремление к достижению целей, несмотря на трудности: концентрация - способность сохранять фокус на игре, несмотря на отвлекающие факторы. Эти компоненты помогают футболистам справляться с критическими ситуациями, такими как пропущенный гол или давление со стороны соперников. [4. 243-264]

Эмоциональная регуляция (Emotional Regulation). Эмоциональная регуляция - это процесс управления своими эмоциями для достижения целей. В футболе это особенно важно, так как игроки часто сталкиваются с эмоциональными всплесками, например, после ошибок или неудач.

Модель Gross (1998). Джеймс Гросс выделил две основные стратегии эмоциональной регуляции: когнитивная переоценка (reappraisal) - изменение интерпретации ситуации для снижения негативных эмоций. Например, футболист может воспринимать ошибку как возможность для роста, а не как провал: подавление эмоций (suppression) - сдерживание внешних проявлений эмоций. Однако эта стратегия может быть менее эффективной, так как требует значительных усилий и может привести к эмоциональному выгоранию.

Исследования в футболе. Lane et al. (2011) провели исследование с участием футболистов и обнаружили, что игроки, использующие когнитивную переоценку, демонстрируют более высокие результаты и лучше справляются со стрессом. Например, они быстрее восстанавливаются после пропущенного гола и продолжают играть на высоком уровне. [5. 271-299]

Стратегии совладания (Coping Strategies). Стратегии совладания - это методы, которые спортсмены используют для преодоления стресса и неудач. В футболе это может быть связано с ошибками на поле, давлением со стороны тренера или болельщиков.

Теория Lazarus и Folkman (1984). Ученые выделили два типа стратегий совладения: проблемно-ориентированные стратегии - направлены на решение проблемы, например, анализ ошибок и разработка плана действий: эмоционально-ориентированные стратегии - направлены на управление эмоциями, например, медитация или визуализация.

Исследования Nicholls et al. (2007). Ученые обнаружили, что футболисты, использующие проблемно-ориентированные стратегии, демонстрируют более высокий уровень психической устойчивости. Например, они анализируют свои ошибки и работают над их исправлением, что помогает им избегать повторения ошибок в будущем. [6]

Роль мотивации (Motivation). Мотивация - это движущая сила, которая помогает спортсменам преодолевать трудности и достигать целей. В футболе это особенно важно, так как игроки сталкиваются с постоянным давлением и необходимостью поддерживать высокий уровень performance.

Теория самодетерминации Deci и Ryan (1985). Ученые выделили три основные потребности, которые способствуют повышению мотивации: автономия - чувство контроля над своими действиями: компетентность - уверенность в своих способностях: связанность - чувство принадлежности к группе.

Исследования в футболе. Mageau и Vallerand (2003) показали, что футболисты, которые чувствуют поддержку со стороны тренера и команды, демонстрируют более высокий уровень мотивации и психической устойчивости. Например, тренер, который поощряет автономию игроков, помогает им чувствовать себя более уверенно и мотивированно. [7]

Социальная поддержка (Social Support) . Социальная поддержка - это помощь, которую спортсмен получает от окружающих, например, тренера, команды или семьи. В футболе это особенно важно, так как командная динамика и отношения внутри коллектива напрямую влияют на performance.

Исследования Rees et al. (2007). Ученые обнаружили, что спортсмены, которые чувствуют поддержку со стороны окружающих, лучше справляются со стрессом и демонстрируют более высокие результаты. Например, футболисты, которые получают эмоциональную поддержку от тренера, быстрее восстанавливаются после неудач.

Когнитивные навыки (Cognitive Skills). В футболе важны не только физические, но и когнитивные навыки, такие как быстрота реакции, принятие решений и стратегическое мышление. Эти навыки помогают игрокам сохранять психическую стабильность в стрессовых ситуациях.

Исследования Vestberg et al. (2012). Ученые провели исследование с участием футболистов и обнаружили, что игроки с развитыми когнитивными навыками демонстрируют более высокий уровень психической устойчивости. Например, они быстрее принимают решения в критических ситуациях, таких как атака или защита.

Восстановление после неудач (Resilience after Failure)

Неудачи являются неотъемлемой частью спортивной карьеры. В футболе это может быть связано с пропущенным голом, ошибкой или поражением команды. Способность быстро восстанавливаться после неудач — это ключевой аспект психической устойчивости.

Исследования Fletcher и Sarkar (2012). Ученые обнаружили, что спортсмены, которые воспринимают неудачи как возможность для роста, быстрее восстанавливаются и демонстрируют более высокие результаты. Например, футболисты, которые анализируют свои ошибки и работают над их исправлением, показывают более стабильные результаты в следующих матчах.

Помимо зарубежных исследований, важный вклад в изучение психической устойчивости спортсменов внесли узбекские ученые, которые учитывают специфику спортивной подготовки в Узбекистане.

В книге Гаппарова З.Г. "Психология спорта" является важным источником для понимания психологической подготовки спортсменов, включая футбольных игроков. В его работах акцентируется внимание на важности психологических аспектов, таких как психическая устойчивость, мотивация и эмоциональная регуляция для успешных выступлений на спортивных соревнованиях. Рассмотрим основные моменты, которые могут быть полезными для темы психической устойчивости подростков-футболистов.

Психологические аспекты, касающиеся психической устойчивости в спорте. **Психическая устойчивость (Mental Toughness)**. В книге Гаппарова З.Г подчеркивается, что психическая устойчивость — это способность спортсмена не только преодолевать внешние и внутренние трудности, но и сохранять внутреннюю концентрацию и уверенность в себе в стрессовых ситуациях. Для футболистов это означает способность сохранять хладнокровие и сосредоточенность, несмотря на внешний шум, давление со стороны тренеров и болельщиков, а также на собственные ошибки в игре. Гаппаров З.Г. выделяет несколько ключевых составляющих психической устойчивости: к**онцентрация**: способность не отвлекаться на внешние раздражители и фокусироваться на ходе игры. **Самообладание**: Умение контролировать свои эмоции и не поддаваться панике или излишнему волнению. **Уверенность в себе**: Вера в собственные силы и возможность справиться с любыми сложностями.

Эмоциональная регуляция. Важным аспектом психической устойчивости является умение управлять своими эмоциями. Гаппаров З.Г. пишет, что эмоции, такие как злость, разочарование или радость, могут существенно повлиять на игровую активность футболистов. Он выделяет два основных подхода к эмоциональной регуляции: к**огнитивная переоценка**:

способность изменить восприятие неудачи или ошибки, превращая их в возможность для роста и обучения: с**аморегуляция через дыхание или медитацию**: Методики, которые помогают игрокам расслабиться и вернуть контроль над своими эмоциями.

Мотивация. Мотивация является движущей силой для спортсменов, которая помогает им преодолевать трудности. Гаппаров З.Г. акцентирует внимание на внутренней мотивации, которая возникает из любви к самому виду спорта и стремлению к личностному росту. Это важнее для долгосрочного успеха, чем внешняя мотивация, такая как награды или признание. Он выделяет несколько типов мотивации: **внутренняя мотивация**: Желание игрока самосовершенствоваться и достигать успеха в своем деле: в**нешняя мотивация**: стремление к признанию, денежным вознаграждениям или уважению со стороны окружающих.

Стратегии совладения: В условиях стресса и давления на поле футболисты часто используют различные стратегии совладения, чтобы справиться с трудными ситуациями. Гаппаров З.Г выделяет два основных типа стратегий: п**роблемно-ориентированное совладение**: направлено на решение проблемы, анализ ошибок и выработка плана для предотвращения повторных ошибок: э**моционально-ориентированное совладение**: включает в себя стратегии управления эмоциями, такие как медитация, расслабление или визуализация.[8.205-226],

«Для достижения высоких спортивных результатов психическая устойчивость является неотъемлемой частью подготовки спортсменов, требующей комплексного подхода. Этот подход должен включать не только физическую подготовку, но и внимательную работу с психологической устойчивостью, которая развивается через взаимодействие тренеров, спортивных психологов и команды. Использование международных методик, адаптированных к местным условиям, а также поддержка со стороны социальных факторов, таких как семья и коллеги по команде, играют ключевую роль в успешном преодолении стресса и неопределенности, возникающих в условиях профессионального спорта. Индивидуализированные программы психологической подготовки, направленные на развитие мотивации, эмоциональной регуляции и концентрации, позволяют футболистам сохранять уверенность и сосредоточенность даже в самых сложных ситуациях на поле. Исследования зарубежных ученых, таких как Джонс, Хэнтон и Конногтон (2007), выделяют важность уверенности, контроля над эмоциями, мотивации и концентрации для психической устойчивости в спорте, что подтверждается практическим опытом спортсменов по всему миру. Внедрение таких практик и

формирование психологической устойчивости должны стать важной частью спортивной культуры в Узбекистане, способствуя не только успехам на международной арене, но и созданию условий для долгосрочного роста и развития спортивной сферы в стране.»

Заключение:

Психическая устойчивость футболистов является ключевым фактором, определяющим их успех на поле, особенно в условиях стресса, давления и неопределенности, характерных для профессионального спорта. Зарубежные исследования, такие как работы Jones, Hanton и Connaughton (2007), Gross (1998), Lazarus и Folkman (1984), Deci и Ryan (1985), подчеркивают важность таких компонентов, как эмоциональная регуляция, мотивация, когнитивные навыки, социальная поддержка и стратегии совладания. Эти элементы помогают игрокам сохранять концентрацию, уверенность и мотивацию, справляться с неудачами и восстанавливаться после них. Например, модели эмоциональной регуляции (Gross) и теории самодетерминации (Deci и Ryan) показывают, как управление эмоциями и поддержка со стороны тренеров и команды способствуют повышению психической устойчивости.

В контексте Узбекистана вклад местных ученых, таких как Гаппаров З.Г., дополняет зарубежные подходы с учетом национальной специфики спортивной подготовки. В его книге «Психология спорта» акцентируется внимание на значении внутренней мотивации, самообладания и концентрации, что особенно важно для молодых футболистов. Гаппаров подчеркивает, что психическая устойчивость — это не только способность преодолевать внешние трудности, но и умение управлять внутренними состояниями, что перекликается с зарубежными концепциями mental toughness.

Государственные инициативы, такие как Постановления Президента Республики Узбекистан № ПП-3031, № ПП-3131 и Указ № УП-5597, также подтверждают приоритет развития психологической подготовки спортсменов в стране. Эти документы направлены на создание условий для формирования устойчивости, воли и командных качеств у молодежи, что согласуется с научными выводами о роли психологических факторов в спорте.

Таким образом, интеграция зарубежных и узбекских подходов к изучению психической устойчивости позволяет создать комплексную систему подготовки футболистов. Эмоциональная регуляция, мотивация и социальная поддержка, подкрепленные целенаправленной психологической работой, способствуют повышению их резилентности и эффективности на поле, что имеет как научное, так и практическое значение для развития футбола в Узбекистане и за его пределами.

REFERENCES

1. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3031 от 3 июня 2017 года**.**
2. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5597 от 27 декабря 2018 года**.**
3. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3131 от 19 декабря 2018 года**.**
4. Jones, G., Hanton, S., & Connaughton, D. (2007). A framework of mental toughness in the world's best performers. *The Sport Psychologist*, 21(2), 243-264.
5. Gross, J. J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology*, 2(3), 271-299.
6. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
7. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Plenum.
8. Rees, T., Hardy, L., & Freeman, P. (2007). Stressors, social support, and tests of the buffering hypothesis: Effects on psychological responses of injured athletes. *British Journal of Health Psychology*, 12(2), 179-196.
9. Fletcher, D., & Sarkar, M. (2012). A grounded theory of psychological resilience in Olympic champions. *Psychology of Sport and Exercise*, 13(5), 669-678.
10. Vestberg, T., Gustafson, R., Maurex, L., Ingvar, M., & Petrovic, P. (2012). Executive functions predict the success of top-soccer players. *PLoS ONE*, 7(4), e34731.
11. Гаппаров З.Г (2009). Спортивная психология (205-226)

РЕЛИГИОЗНАЯ СИСТЕМА СКИФОВ: ПАНТЕОН, ЖРЕЧЕСТВО И ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ

Юсупов Мирюсуф Мирсоатович
Преподаватель кафедры «Межфакультетские социальные науки»,
Чирчикский государственный педагогический университет
+998 (93) 121-61-71 *xxxxccss1@gmail.com*

Аннотация. Скифская религиозная система представляла собой политеистическое мировоззрение, характерное для ранних общественно-государственных образований. Она основывалась на индоевропейских корнях, особенно связанных с древними верованиями дозороастрийского Ирана. В рамках этой религиозной системы существовал обширный пантеон божеств, каждое из которых символизировало важнейшие аспекты природных и социальных сил, такие как небесные явления, земля, огонь, плодородие, а также военные силы.

Ключевые слова. Религия, скифы, пантеон богов, жертвоприношения, Геродот, природные стихии, греческие боги, жречество, политеизм, мифология.

Annotatsiya. Skif diniy tizimi politeistik dunyoqarashni ifodalagan bo'lib, bu erta jamiyat va davlat tuzilmalariga xos bo'lgan. U indoevropa ildizlariga asoslangan bo'lib, ayniqsa zardushtiylikdan oldingi Eronning qadimgi e'tiqodlari bilan bog'liq. Ushbu diniy tizim doirasida ko'plab xudolar panteoni mavjud bo'lib, har bir xudo tabiiy va ijtimoiy kuchlarning muhim jihatlarini, masalan, osmon hodisalari, yer, olov, unumdorlik, shuningdek, harbiy kuchlarni ifodalagan.

Kalit so'zlar. Din, skiflar, panteon xudolar, qurbonliklar, Gerodot, tabiat kuchlari, yunon xudolari, ruhoniylik, politeizm, mifologiya.

Abstract. The Scythian religious system represented a polytheistic worldview characteristic of early societal and state structures. It was based on Indo-European roots, particularly related to the ancient beliefs of pre-Zoroastrian Iran. Within this religious system, there existed an extensive pantheon of deities, each of which symbolized key aspects of natural and social forces, such as celestial phenomena, the earth, fire, fertility, and also military power.

Keywords: Religion, Scythians, pantheon of gods, sacrifices, Herodotus, natural elements, Greek gods, priesthood, polytheism, mythology.

Скифская религия относится к индоиранским корням. По своему характеру и уровню развития она соответствовало типу политеистических верований, характерных для ранних государственных образований. В рамках

данной религиозной модели существовал пантеон божеств, среди которых одно божество занимало центральное, доминирующее положение.

Реконструкция скифской религии основывается на кратких упоминаниях античных авторов, включая сведения о скифской мифологии, погребальных традициях и культовых предметах.

Наиболее значимые сведения о скифской религиозной системе верований, включая данные о пантеоне и ритуальной практике, содержатся в сочинениях Геродота[150]. В этот период прослеживается формирование общескифского пантеона высших божеств: Табити, Папай и Апи. Как утверждает Геродот, наивысшим почитанием пользовалась Табити — богиня огня, отождествляемая с греческой богиней Гестией. Культ огня, рассматриваемого как сакральная стихия, является характерной чертой индоевропейской, в частности индоиранской, религиозной традиции.

Согласно сохранившимся источникам, скифский царь Иданфирс, отвечая на вызов персидского царя Дария, называет своими владыками «Зевса, моего предка, и Гестию — царицу скифов», тем самым указывая на особую религиозность и легитимацию своей власти.

Царь в скифском обществе выполнял религиозную функцию и рассматривался как посредник между людьми и божествами, что придавало культовому царскому центру статус важнейшего религиозного института. Как отмечает Геродот, особое значение имела клятва «царскими гестиями» — божествами царского очага, которая считалась наивысшей формой священного обязательства, нарушение которого влекло за собой смертную казнь.

Эти сведения позволяют сделать вывод о важности культа богини огня (Гестии, отождествляемой с Табити) в системе скифской религии. Особенно значимым представляется царская власть, что указывает на ритуализированное обоснование легитимности правителя через религиозные институты и божественное покровительство.

Папай, интерпретируемый как аналог греческого Зевса, в скифской мифологической системе выступал супругом богини Апи, представляющая землю, и воспринимался как родоначальник скифского народа. Согласно выводам В. И. Абаева и Д. С. Раевского, данное божество, по всей видимости, олицетворяло небесное начало. В рамках мифологической концепции мира Папаю приписывали роль высшего существа, ответственного за сотворение

[150] Геродот. История в девяти книгах / Пер. и примеч. Г. А. Стратановского ; Под общ. ред. С. Л. Утченко ; Ред. пер. Н. А. Мещерский. — Ленинград. Из. Наука, 1972. — С. 201-203

мира и происхождение человека. Как сообщают иранисты, его имя иранского происхождения и означает «отец», «защитник».

Изображение Папая можно увидеть в известном навершии из урочища Лысая гора близ Днепропетровска. Фрагмент такого же навершия найден в насыпи разрушенного кургана у с. Марьянское Днепропетровской области в 1963 году [151].

Апи, отождествляемая с греческой богиней Геей, рассматривается как богиня земли и воды, выступающей в качестве одного из фундаментальных творящих начал. Брачный союз Апи и Папая (небо и земля) отражается почти во всех индоевропейских мифах, характеризующая единении неба и земли как источников мироздания.

Аргимпаса (Артимпаса) — скифская богиня, олицетворявшая любовь и плодородие; в греческой мифологии её аналогом считается Афродита.

Скифскому божеству войны Арею, отождествляемому с Аресом, воздвигались масштабные культовые сооружения в виде жертвенников, выполненных из древесного хвороста. На вершине такого сооружения помещался древний железный меч-акинак, символизировавший данное божество. В рамках ритуальной практики ему приносили жертвы в виде лошадей, крупного рогатого скота, а также, по словам Геродота, военнопленных. Акинак, в данном контексте, выступал не только как культовый предмет, но и как эмблема небесного божества, связанного с военной властью.

Гойтосир (Аполлон) представляет собой наименее изученное и наименее ясно интерпретируемое божество в скифском пантеоне. Согласно В. И. Абаеву, исходя из анализа этимологии имени, данное божество следует отождествлять с божеством ветра, бури и грозы. В то же время Н. П. Кондаков и М. И. Артамонов, опираясь на параллели с культами иранского Митры и греческого Аполлона, реконструируют образ Гойтосира как солнечное божество.

Помимо семи верховных божеств, общепочитаемых всеми скифскими племенами, у дарских скифов отмечается особое почитание Тагимасада (Посейдона), который являлся покровителем рода или племени. Вероятнее всего, данное божество олицетворяло плодородную водную стихию и одновременно выполняло функции покровителя лошадей.

Аналогично индоиранским народа, у скифов существовал культ жречества. Социальное положение жрецов довольно было высоким. Геродот

[151] Археология СССР Свод археологических источников / Под общ. ред. акад. Б.А. Рыбакова. — Москва. Из. Наука, 1989. – С. 120

описывает их как Энареи – жрецы Афродиты-Аргимпасы. Они выполняли роль предсказателей. Скифы верили в колдовство, волшебство и силу амулетов. Энареи предсказывали будущее при помощи пучка прутьев, а также посредством разорванных лубяных волокон почти так же, как это делали некоторые группы германцев в Средние века. Их профессия не была лишена серьезного риска, так как неправильно предсказавший будущее не мог ждать снисхождения. Оказавшегося неправым предсказателя и его родственников мужчин сажали в повозку, нагруженную хворостом, и предавали смерти через сожжение. Однако родственниц обычно щадили [152].

Наиболее точную характеристику скифской религии дал В. И. Абаев, определив её как культы родоплеменного общества, характерных для дозороастрийского Ирана. Основной чертой этих верований являлось олицетворение природных явлений (таких как небо и земля) и социальных элементов (например, домашнего очага или войны). Особенность скифского пантеона — значительная роль женских божеств — Абаев объясняет как результат компромисса между архаическими матриархальными представлениями и формирующейся патриархальной идеологией [153].

Таким образов, Скифская религиозная система представляет собой яркий пример политеистического мировоззрения, основанного на индоевропейских и индоиранских религиозных традициях. Система скифских верований, включая пантеон высших божеств и разнообразие культов, отражала важнейшие аспекты природных и социальных явлений, таких как огонь, плодородие, война и власть. Религиозная практика скифов, включая жертвоприношения и культ жречества, играла центральную роль в политической и социальной жизни, где цари исполняли функции религиозных посредников. Культ жречества у скифов был важным элементом их религиозной системы, где роль жрецов выходила за рамки обычных церемоний и включала в себя функции магии, гадания и пророчества. Они были не только духовными лидерами, но и важными политическими фигурами, поддерживающими и легитимирующими власть царей.

[152] Тамара Т. Райс Скифы. Строители степных пирамид. – Москва. Из. Центрполиграф, 2004. – С. 38
[153] Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. – Киев. Из. Наукова думка, 1983. –С. 26

REFERENCES

1. Археология СССР Свод археологических источников / Под общ. ред. акад. Б.А. Рыбакова. — Москва. Из. Наука, 1989.
2. Абаев В. И. Культ семи богов у скифов // Древний мир. - Москва, 1962.
3. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. – Киев. Из. Наукова думка, 1983.
4. Геродот. История в девяти книгах / Пер. и примеч. Г. А. Стратановского; Под общ. ред. С. Л. Утченко; Ред. пер. Н. А. Мещерский. — Ленинград. Из. Наука, 1972.
5. Раевский Д. С. Мир скифской культуры. – Москва. Из. Языки славянских культур, 2006.
6. Тамара Т. Райс Скифы. Строители степных пирамид. – Москва. Из. Центрполиграф, 2004.

ЎЗБЕКИСТОН ЁШЛАРИ СИЁСИЙ ОНГИ ВА МАДАНИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИГА ГЛОБАЛЛАШУВНИНГ ТАЪСИРИ

Эргашев Ибодулла
сиёсий фанлар докиори, профеессор,
Ўзбекистон Миллий университети "Сиёсатшунослик" кафедраси мудири в.б.
Сафаров Мухлис Махмудович–
Чирчиқ давлат педагогика университети "Факультетлараро ижтимоий фанлар" кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация:

Мақолада ёшлар сиёсий онги ва маданиятини шаклланишига глобаллашувнинг таъсири ўрганилган. Ёшлар сиёсий онги ва маданияти глобаллашув натижасида модернизациялашиб бориши, уларнинг ёшлар сиёсий онги ва маданиятини шаклланиши ва ривожланишида тутган ўрни таҳлил этилган. Мақола ёшлар сиёсий онги ва маданиятини шаклланишига глобаллашувнинг таъсири, ёшлар сиёсий онги ва маданиятини модернизациялашишини илмий ўрганиш имкониятини беради.

Калит сўзлар: сиёсий онг, сиёсий маданият, интеграциялашиш, глобаллашув, жамият, модернизм, постмодернизм.

Аннотация:

В статье рассматривается влияние глобализации на формирование политического сознания и культуры молодежи. Политическое сознание и культура молодежи модернизируются в результате глобализации, анализируется их роль в формировании и развитии политического сознания и культуры молодежи. Статья дает возможность научно изучить влияние глобализации на формирование политического сознания и культуры молодежи, модернизацию политического сознания и культуры молодежи.

Ключевые слова: политическое сознание, политическая культура, интеграция, глобализация, общество, модернизм, постмодернизм.

Annotation:

The article examines the impact of globalization on the formation of political consciousness and culture of young people. The political consciousness and culture of young people are being modernized as a result of globalization, their role in the formation and development of political consciousness and culture of young people is analyzed. The article provides an opportunity to scientifically study the influence of globalization on the formation of political consciousness and culture of youth, the modernization of political consciousness and culture of youth.

Key words: political consciousness, political culture, integration, globalization, society, modernism, postmodernism.

Ёшлар сиёсий онги ва маданияти жамиятнинг ривожланган босқичларида шаклланиб, давлат, ҳукумат, ҳокимият ва ижтимоий адолат каби масалалар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бугунги глобал дунёда сиёсий онг ва маданият нафақат миллий доирада, балки халқаро масалалар контекстида ҳам кенгайиб бормоқда. Жаҳон сиёсий майдонида ёшлар сиёсий онгини маданиятлараро мулоқот билан параллел ривожланиш мезонларини халқаро ҳуқуқий меъёрларда ифодалаш, жамиятнинг тараққиёт динамикасини сиёсатда кўтариш ижобий натижалар беради[154]. Шу ўринда, ёшлар замонавий ахборот технологиялари орқали глобал жараёнлардан бохабар бўлиб, дунёқарашларини бойититиб бораётганини ўрганиш долзарб аҳамиятга эга.

Бугунги кунда глобаллашув натижасида ёшлар турли маданиятлар, сиёсий тизимлар ва ғоялар билан яқиндан танишмоқда. "Ёш авлоднинг фуқаролик позицияси ва фаоллигини кучайтириш, фарзандларимизни мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-ҳунарларни пухта эгаллаб, халқаро майдонда рақобатга кириша оладиган баркамол шахслар, етук мутахассислар етиб тарбиялаш бўйича кенг кўламли ишларни олиб бормоқдамиз"[155]. Бу жараён ёшлар онгида жаҳон сиёсатининг ўзаро боғлиқлигини тушунишга ёрдам беради. Масалан, экологик муаммолар, инсон ҳуқуқлари, демократия ва адолат каби глобал масалаларда ёшларнинг ўрни тобора ортиб бормоқда. Ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади. Бунинг учун миллий қадриятларга суянган ҳолда уларни умумбашарий ғоялар билан уйғунлаштириш зарур. Ёшлар замонавий билимлар орқали дунёқарашини кенгайтиради. Интернет ёшларнинг глобал жараёнларга мослашувида асосий ўрин тутади. Миллий ва маданий анъаналар орқали ёшлар ўзлигини англайди. Ёшлар халқаро масалалардаги фаоллиги орқали сиёсий онги ва маданиятини шакллантиради. Бу борада мамлакатимизда амалга оширилаётган инқилобий ўзгаришлар фуқароларнинг сиёсий маданияти билан чамбарчас боғлиқ. Сиёсий маданият шахснинг ижтимоий тузумга, ҳокимиятга, давлат амалга ошираётган ички ва ташқи сиёсатга муносабатини акс эттирибгина қолмай, балки шахснинг сиёсий онги билан сиёсий фаолияти бирлигини ҳам ифодалайди. Шахс сиёсий

[154] Abdiyev G'ayrat Ergashevich "O'zbekistonda yoshlar siyosiy ongini rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari" 09.00.04 – ijtimoiy falsafa falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2024. B-17.

[155] Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2021. – Б. 54.

маданиятининг ҳолати, даражаси қанча баланд бўлса, унинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида иштироки шунча юқори бўлади[156].

Глобаллашув натижасида ёшлар сиёсий онги ва маданияти ривожланиши жамиятнинг умумий тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этади. Бу жараёнда миллий ғояларнинг инсонпарварлик ва умумбашарий қадриятлар билан уйғунлашуви катта ўрин тутади. Замонавий ёшлар ўзлари истиқомат қилаётган мамлакат манфаатларини халқаро майдонда ҳам ҳимоя қила оладиган баркамол шахслар сифатида шаклланиши лозим. Шунга кўра, ёшлар сиёсий онги ва маданияти, биринчидан, ўзининг моделлари асосида жамиятда тартибга солинадиган сиёсий фаолият билан субъектлар ўртасидаги алоқаларни йўлга қўйса, иккинчидан, ёшлар сиёсий онги ва маданиятида креатив ҳолатлар мужассамлашади ва воқеликда субъектлар ўртасидаги алоқаларда намоён бўлади.

Глобал жараёнлар натижасида ёшлар сиёсий онги ва маданиятининг кенг миқёсда жамият ривожида сиёсий, маданий ва технологик трансформацияларнинг ўзаро таъсирини ўрганишни тақозо қилади. Бу жараёнларда интернетлашув, виртуал мулоқот шакллари, ахборот-коммуникация технологияларининг (АКТ) ривожланиши ҳамда ёшларнинг сиёсий жараёнлардаги фаол иштироки ҳал қилувчи ўрин тутади. Сиёсий интернетлашув – сиёсий муҳитнинг интернет орқали кенгайиши ва барча расмий ташкилотлар томонидан ўз веб-саҳифаларида маълумотларни етказиб бериш билан боғлиқ жараёндир.

Ёшлар сиёсий онги ва маданиятининг глобал жараёнлар билан уйғунлашуви масаласи сиёсий фанлар нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда, бир қанча ўзига хос жиҳатлар намоён бўлади. Сиёсий онг ёшлар учун жамиятдаги воқеликни тушуниш, сиёсий жараёнларда иштирок этиш ва ўз позицияларини шакллантириш воситасидир. Глобал тенденциялар, масалан, рақамлаштириш, глобал иқтисодий-сиёсий интеграция, ижтимоий тармоқлар ва замонавий медиа, ёшларнинг сиёсий онгига катта таъсир кўрсатади. Ёшлар сиёсий ахборотнинг асосий қисмини ижтимоий тармоқлар орқали олади. Бу жараён ахборотни тез тарқатиш, айни вақтда унинг ҳақиқийлигини текшириш муаммоларини келтириб чиқаради. Рақамли платформалардаги трендлар ёшларнинг сиёсий қарашлари ва онгини глобал миқёсда бир-бирига яқинлаштириши мумкин. Глобаллашув ёшлар орасида умуминсоний қадриятларни тарғиб қилади, бу уларнинг ўз миллий сиёсатлари билан бўлган муносабатларига таъсир кўрсатади. Масалан, инсон ҳуқуқлари, демократик

[156] Тўйчиев Б., Омонов Б. Сиёсий маданият. Монография. Тошкент, Tafsir Books, 2024. – 139 бет.

бошқарув ва тенглик ғоялари аксар ёшлар учун устувор бўлади. Шу билан бирга, миллий қадриятлар ва глобал таъсир ўртасидаги қарама-қаршиликлар баъзан сиёсий онгнинг қарама-қарши тарзда шаклланишига олиб келиши мумкин.

Глобаллашув ва рақамлаштириш жараёнлари ёшларнинг сиёсий онги ва маданиятини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Ахборотнинг тез тарқалиши, жаҳон миқёсидаги муаммоларнинг муҳокама қилиниши ва турли маданиятларнинг уйғунлашуви ёшларнинг сиёсий онги ва маданиятида қуйидаги ўзгаришларни келтириб чиқаради:

- Иқлим ўзгариши, инсон ҳуқуқлари, гендер тенглиги каби глобал муаммолар ёшларнинг сиёсий дунёқарашининг марказида бўлиб, уларнинг фаоллигини оширмоқда.
- Миллий сиёсий қарашлар глобал тенденциялар билан янги мазмун касб этмоқда. Бу жараён ёшлар ўртасида баъзан қарама-қаршиликлар келтириб чиқариши мумкин.
- Сиёсий онг ва маданиятни шакллантирувчи асосий омиллар қуйидагилар:
- Ахборот манбалари ёшлар учун сиёсий маълумотларнинг асосий тарқатувчиси бўлиб, манипуляция ва маълумотнинг нотўғри талқин қилиниши хавфини оширади.
- Сиёсий фанларни ўқитишнинг сифатли ташкил этилиши ёшларнинг танқидий фикрлаш қобилиятини оширишда муҳимдир.
- Миллий сиёсатга нисбатан қарашлар кўпинча оила ва жамоатчиликнинг таъсири остида шаклланади.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, ёшлар кўп ҳолларда сиёсий жараёнларда иштирок этишга паст даражада қизиқиш билдиришади. Бунинг сабаблари қуйидагилар:

- Сиёсий тизимга ишончнинг пастлиги ёшларнинг фаоллигини пасайтиради.
- Ёшлар учун қўллаб-қувватловчи платформаларнинг етишмаслиги уларни пассивликка олиб келади.
- Ёшлар кўпроқ виртуал муҳитда сиёсий фикр билдиришга мойил, аммо бу оффлайн иштирокни камайтириши мумкин.

Ёшларнинг сиёсий онги ва маданиятини глобал жараёнлар билан уйғунлаштириш мақсадида қуйидаги чораларни тавсия қилиш мумкин:

- Таълим тизимида сиёсий фанларни тарғиб қилиш орқали ёшларнинг сиёсий дунёқарашини бойитиш.

- Ёшлар учун сиёсий жараёнларда иштирок этишга йўналтирилган махсус дастурларни жорий этиш.
- Ёшларни сиёсий жараёнларга жалб қилиш:
- Сиёсий жараёнларда иштирокни замонавий технологиялар ва ижтимоий тармоқлар орқали рағбатлантириш.
- Ёшлар жамоаларини маҳаллий сиёсий жараёнларга жалб қилиш.
- Давлат ва ёшлар ўртасида ишончни ошириш учун очиқ мулоқот платформаларини ташкил этиш.
- Миллий қадриятларни ҳурмат қилиш билан бирга, ёшларни глобал муаммолар ҳақида хабардор қилиш.

Ёшларнинг сиёсий онги ва фаоллигидаги глобал жараёнлар уларнинг келажакдаги сиёсий жараёнларга таъсирини белгилаб беради. Миллий ва глобал жараёнларни уйғунлаштириш орқали ёшларнинг сиёсий дунёқарашини бойитиш ва уларнинг жамиятдаги фаоллигини ошириш мумкин. Бу жараёнда давлат, таълим тизими ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги ҳамкорлик муҳим аҳамиятга эга.

Сиёсий онг ва маданият жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётининг муҳим таркибий қисми бўлиб, у сиёсий муносабатларни инъикос этади ва уларнинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Ёшлар сиёсий онги, ўз навбатида, жамиятнинг умумий сиёсий онгининг бир қисмини ташкил этади. Бу жараёнда глобаллашув ёшлар онги ва маданиятига таъсир қилиб, унинг бойитади, сиёсий фаоллик ва иштирок даражасини оширади.

Ёшларнинг глобал муаммолар, масалан, иқлим ўзгариши ёки халқаро тинчлик, ҳақида маълумотга эга бўлиши уларни глобал сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишга ундайди. Ёшлар сиёсий онги ва маданиятида умуминсоний қадриятлар, демократик тамойиллар ва толерантлик каби консепсияларни шакллантиради. Бу жараёнда, айниқса, ахборот воситалари ва таълим тизимининг таъсири каттадир. Интернет ва ижтимоий тармоқлар ёшларга турли сиёсий воқеликлардан хабардор бўлиш имконини беради. Ёшлар турли маданиятлар ва сиёсий ғояларни тушуниб, уларни қабул қила оладиган даражага етади. Ёшлар иқлим ўзгариши, глобал адолат, инсон ҳуқуқлари ва бошқа умумбашарий масалаларда фаол иштирок этишни мақсад қилиб қўяди.

Хулоса қилиб айтганда, ёшларнинг сиёсий онги ва маданиятида нейтраллик ва мустақил фикрлашни шакллантириш муҳим ҳисобланади. Ўзбекистондаги демократик жараёнлар ёшларга сиёсий плюрализм шароитида турли сиёсий қарашларни танлаш имконини беради. Бу жараёнда ёшларнинг

сиёсий қарашлари миллий қадриятлар ва умумбашарий ғоялар билан уйғунлашган бўлиши лозим.

Ёшлар сиёсий онги ва маданиятининг ривожланишида миллий қадриятлар асосида мафкуравий иммунитет шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Бу жараёнда миллий истиқлол ғоялари, тарихий мерос ва миллий маданият ёшларнинг сиёсий қарашлари учун асосий йўналиш бўлиб хизмат қилади.

Ёшлар сиёсий онги ва маданияти глобал ва миллий тенденцияларни уйғунлаштирган ҳолда ривожланиши мумкин. Бу жараёнда таълим, ахборот, ва миллий қадриятлар муҳим рол ўйнайди. Сиёсий фанларнинг вазифаси ёшларга мустақил фикрлай оладиган, жамиятнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётига масъулият билан ёндошадиган шахслар сифатида етишишга ёрдам беришдир.

REFERENCES

1. Abdiyev G'ayrat Ergashevich "O'zbekistonda yoshlar siyosiy ongini rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari" 09.00.04 – ijtimoiy falsafa falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2024. B-17.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2021. – Б. 54.
3. Тўйчиев Б., Омонов Б. Сиёсий маданият. Монография. Тошкент, Tafsir Books, 2024. – 139 бет.

ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Meryem Karlik (PhD)-
International Burch University
Email: drmeryemk@gmail.com
Илмуродова Феруза Шакировна
Ўзбекистон, Чирчиқ

Аннотация: Мақолада тарих фанини умумий ўрта таълим мактабларида ўқитишда методларнинг классификацияси қолаверса кўргазмали воситалар тарихий билимларнинг ўқувчилар онгига етказиш ва сингдиришда муҳим манба эканлиги тўғрисида баён этилди.

Таянч сўзлар: *тарих, кўргазмали воситалар, қуроллар, тарихий ёдгорликлар*

Ўқитиш методлари ва усуллари орқали ўқитувчининг ўқитиши ва ўқувчиларнинг ўрганиши ёки билиш фаолияти ташкил этилади.

Аниқ вазифани ечишга бўйсундирилган, борлиқни амалий ёки назарий ўзлаштириш йўлларининг йиғиндисидир. Шунингдек, мақсадга эришишнинг аниқ, қисқа ва мақбул йўли ҳисобланади. Метод-тарихий тадқиқотлар жараёнида аниқ мақсадга олиб борувчи усуллар ва жараёнлар йиғиндисидан иборат. Ўқитиш методи эса таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг маълум мақсадга эришишга қаратилган биргаликдаги фаолият усуллари ёки таълимда мақсадга эришиш, масалаларни ҳал қилиш йўллари, усуллари тушунилади. Ўқитиш методи таркибида усуллар алоҳида ажралиб туради[1].

Усул – методнинг таркибий қисми, методни амалга оширишда бир мартагина қўлланиладиган ва алоҳида қадам ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, ўқитиш методлари ҳар иккала фаолиятнинг, яъни ўқитувчи томонидан ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, аҳлоқий жиҳатдан тарбиялаш, уларда илмий дунёқарашни шакллантириш ҳамда ўқувчилар томонидан ўша назарда тутилган илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш фаолиятида қўлланиладиган усулларни ўз ичига олади.

Тарих ўқитиш методлари классификацияси ҳақида педагоглар турли фикрларни билдирганлар. Бир-бири билан боғланган ўқитиш методларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) оғзаки ўқитиш методи, (ҳикоя, монолог, диалог, суҳбат, сюжетли ҳикоя, таҳлил қилиб тушунтириш, тарихий манбалар билан ишлаш; тарихий

адабиётлар, тарихий ҳужжатларни изоҳлаш) бу метод ўз навбатида икки турга бўлинади:

2) кўрсатмали таълим методи (жадваллар, шартли-график иллюстрациятив кўргазмалилик, сурат таҳлили, расм, тарихий хариталар билан ишлаш);

3) таълимнинг амалий методи (контур харита тўлдириш, машқ бажариш, ўқув топшириқларини ёзма тайёрлаш).

Оғзаки баён методи – ўқитувчининг хотирасига мўлжаллаб ташкил этилади, тузилиш жиҳатидан уларнинг таркиби бир хил: ўқитувчи тушунтиради, ўқувчилар тинглайдилар.

Ҳикоя. Баён шаклидаги ҳикояда ўқитувчи ўқув материали мазмунини турлича айтади, унинг асосий ва иккинчи даражали хусусиятларини изоҳлайди.

Маъруза. Маъруза ўрта умумтаълим мактабларининг юқори синфларида, олий ўқув юртларида фойдаланадиган таълим усули бўлиб, унда ўзаро таъсир ўқитувчининг баёни ва болаларнинг тинглаши, айрим омиллар, асосий ғоя ва боғланишларни ёзиб олиш шаклида амал қилади. Маъруза учун вақт ўқувчиларнинг тайёргарлик даражаси, ўқув материали ҳажмига кўра белгиланади.

Суҳбат. Суҳбат ўқитувчи ўқувчининг ўзаро таъсири диалог шаклидаги таълим методидир. Унда мавзу мазмунига хос, атрофлича ўйланган, бир-бирига боғлиқ саволларни қўйиш ва саволларга жавоб излаш ҳамда жавоб қайтариш йўллари билан ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти ўзаро мувофиқлашади. Суҳбат эвристик ҳам бўлади. Яъни, бунда ўқувчиларнинг тафаккурига мўлжалланган усул бўлиб, унда ўзаро таъсир ўқитувчи саволлари ўқувчиларнинг жавоблари шаклида амалга оширилади. Эвристик суҳбат узоқ тарихга эга бўлиб, ундан қадимги Юнонистонда Сукрот моҳирона фойдаланган. У ҳозирги илмий-дидактик тадқиқотларда "изланиш суҳбати" деб ҳам юритилади. Эвристик суҳбатнинг қатор ижобий томонлари бўлиб, ижодий йўл билан ўқув материалини ўрганиш, ўзлаштиришнинг индивидуал характер касб этиши.

Кўрсатмали метод. "Минг марта эшитгандан кўра бир марта кўрган яхши", - деган нақлга амал қилган ҳолда фақат оғзаки баён методли дарсда материалларни ўзлаштириш кўрсаткичи 10%, бўлган шароитда дарс ўтиш самарасиз бўлади. Машғулотларда ўқув материални кўргазмали шаклда тақдим этиш лозим. Кўрсатмалилик дидактикада энг асосий қоида бўлиб, унинг ёрдамида кўрув ўқуви ва тафаккур ўзаро уйғунлашади. Кўрсатмали методлар эшитиш ва кўришни ўзаро уйғунлаштириш воситаси ҳисобланади. Шу туфайли ундан билимларни оғзаки баён қилиш методлари билан ёнма-ён фойдаланиш тарих таълимининг самарадорлигини оширади.

Кўрсатмали методнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Иллюстрация методи – (матндан бошқа барча компонентлар) хариталар, расмлар, чизмалар, жадваллар, схемалар, диаграммалар, доскадаги ёзувларга диққатни тортиш.

Намойиш (демонстрация) методи – киноаппарат, АКТ ва бошқа видеотасвирлардан фойдаланиб турли тасвирларни намойиш қилиш.

Табиий кўрсатмали қуроллар – нарсаларнинг ўзи, предметлар, муляжлар, одамлар томонидан тайёрланган иш қуроллари, макет, муляж ва бошқаларни кўрсатиш. Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг тарихий тасаввурларига аниқлик киритиш ва бу тасаввурларни аниқлаштиришга ёрдам беради. Кўрсатмали тасвирлар тарихий факт ва ҳодисаларнинг ташқи кўринишинигина эмас, балки уларнинг ички моҳиятини ҳам очиб беради. Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг мураккаб тарихий ҳодисаларни, тарихий тушунчаларнинг маъносини осонроқ тушуниб олишларига ёрдам беради.

Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларда тарихий тушунчаларни шакллантиришга, уларнинг назарий хулосалаш ва умумлаштиришга, якунларини, ижтимоий ривожланишнинг объектив қонуниятларини, ўзаро алоқаларни яхшироқ тушуниб олишларига ёрдам беради, шунингдек, ўқувчиларни эстетик жиҳатдан тарбиялашнинг муҳим воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади[2].

Шундай қилиб, кўрсатмали методи:

1) тарихий билимларнинг асосий манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади;

2) ўқув материалининг таълим-тарбия вазифаларини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради;

3) ўқитувчи баёнининг аниқ, образли ва таъсирчан бўлишига ёрдам беради;

4) ўқувчиларнинг ўқув материалини ўрганишга қизиқишини оширади ва уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради;

5) ўқитувчининг баёнини ва унинг дарсда қўлланган бошқа ўқув усулларини ўқувчиларнинг тушуниб олишини енгиллаштиради;

6) ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини ва ижодий қобилиятини ўстиради;

7) ўқувчилар билимининг аниқ, чуқур ва мустаҳкам бўлишига ёрдам беради.

Тарих дарсларида таълимнинг техника воситаларидан фойдаланиш дарснинг самарадорлигини оширади. Таълимнинг техника воситалари ўқитиш ва ўрганиш сифатини кўтаришга ўқувчиларнинг ўқув материалини қизиқиб ўрганишига ва пухта ўзлаштиришига хизмат қилади[3].

Амалий метод. Таълимнинг амалий методида ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро таъсири болалар олдига қўйиладиган топшириқлар ҳамда уларни қабул қилиш шаклида амал қилади:

Амалий методнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Лаборатория – тажрибасида турли ўқув топшириқларни амалда бажариш. Ўқувчилар турли меҳнат қуролларидан қайчи, чизгич, циркуль ва бошқалардан фойдаланиб, чизиш, қирқиш, елимлаш,ўлчаш каби ишларни бажарадилар.

2. Машқ – ўрганилган билимларни турли ўқув шароитларига татбиқ этиш йўлидир. Машқ воситасида турли малакалар – интеллектуал ва ақлий малакалар таркиб топтирилади.

Кейинги йилларда, таълим тизими амалиётида ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини фаоллаштириш, тарихий тушунчаларни, жумладан ижтимоий ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги тушунчаларни чуқур ўзлаштиришни таъминлайдиган ўқитиш ва ўрганишнинг самарали усуллари ишлаб чиқилди. Мутахассисларнинг тадқиқотлари натижаларига кўра, интерфаол методлар ўзлаштириш фоизини кенгайтиради, таълим самарадорлигини оширади. Интерфаол методлар нафақат ўқувчилар онгини фаоллаштиради, балки уларнинг ҳиссиёти ва иродасини ҳам ривожлантиради.

REFERENCES

1. Бабанский Ю.К. «Ҳозирги замон умумий таълим мактабларида ўқитиш методлари» Тошкент. «Ўзбекистон», 1990.
2. Саъдиев А. Мактабда тарих ўқитиш методикаси Тошкент. «Ўқитувчи», 1988
3. Саъдиев А. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш Тошкент. «Ўқитувчи», 1993
6. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури Тошкент. «Шарқ», 1999 и. 2-сон
4. Shakirovna, Feruza. "The Role of English Fictional Literature in Developing Students' Socio-Cultural Competence." International Journal of New Approaches in Social Studies 6.2 (2022): 235-243.
5. Shakirovna, Feruza. "Developing Students Socio-Cultural Competence By Reading English Fictional Literature." Journal of Education and New Approaches 5.2 (2022): 213-220.
6. 6. Shokirovna, Ilmurodova Feruza. "World of Science: Journal on Modern Research Methodologies." (2023).

ФАХРИДДИН РОЗИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ ВА МУТАФАККИР ДУНЁҚАРАШИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Эшпулатов Иноят Сапарович
Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик
билим юрти катта илмий ходими,
Фалсафа доктори (PhD)

КИРИШ. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Али Фахриддин Розий Рай шаҳрида туғилган. Отаси шу ердаги масжиднинг имом-хатиби бўлгани учун уни "Розий ибн Хатиб" ҳам дейишган. Фахриддин Розийнинг туғилган йили хусусида баъзи тарихчилар ҳижрий 543, баъзилари 544 (милодий 1148) йилни кўрсатишади. Аллома ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятини чуқур ўрганган араб олими Муҳаммад Солиҳ Зарконнинг фикрича, у 544 йилда туғилган.

Ёшлигидан турли илмларга қизиққан Фахриддин Хуросон ва Ўрта Осиёнинг бир қанча шаҳарларида бўлиб, кўплаб олим, шоир, файласуф ва давлат арбоблари билан мулоқотда бўлади. У таълим олишни Хуросоннинг Мароға шаҳрида бошлаган бўлса-да, ҳаётининг кўп қисми Бухоро, Самарқанд, Насаф, Хоразм, Банокат ва Марвда ўтади. Жумладан, Бухорода буюк мутафаккирлар Абу Али ибн Сино ва Абу Наср Форобий таълимотларидан таҳсил олади, илмий баҳсларда қатнашади.

Олим қайси шаҳарга бормасин, унга ҳурмат кўрсатилган. Хоразмда шоҳ Алоуддин Такаш иззат-икром эҳтиром билан кутиб олган. Фарзандларига устозлик қилишини сўраган. Отаси вафотидан кейин тахтга ўтирган Муҳаммад устози Фахриддин Розийга алоҳида илтифот кўрсатиб, мартабасини оширган.

Фахриддин Розийнинг вафоти ҳақида ҳам олимлар орасида турли фикрлар мавжуд. Баъзилари Хоразмда, баъзилари Рай шаҳрида, яна бошқалари Ҳиротда вафот этган дейишади. Аммо кўпчилиги унинг Хоразмда оғир касаликка чалинганини эътироф этиб, у ерда вафот қилганига гувоҳлик беради. Шунга кўра, Фахриддин Розий ҳижрий 606 (милодий 1209) йили рамазон ойининг 15 кунида боқий дунёга кўчгани айтилади.

Тафсир, фиқҳ, калом, усул, тарих, адабиёт, фалсафа фанлари бўйича даврининг қомусий олими ҳисобланган Фахриддин Розий бой илмий-маънавий мерос қолдирган. Алломанинг биргина "Жомеъул улум" асари ақида, фиқҳ, фароиз, васият, тафсир, тарих, грамматика, тиб, табиат, ов қилиш, деҳқончилик ҳақида батафсил маълумотлар беради. Тафсир илмига оид "Мафотиҳул ғайб" асари чуқур мазмун-моҳияти ва кенгқамровли билан бошқа тафсирлардан

ажралиб туради. Розий тафсирида оят ва сураларнинг ўзаро боғлиқлиги ва муносабати тўғрисида бир эмас, бир неча далил келтиради. Олим Ибн Халликон бу ҳақда: "Розий ўз тафсирида кўп ажойиб ва ноёб маълумотларни жамлаган", дейди.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА. Алломанинг энг таъсирли асарларидан "Мабоҳис ал-машриқийя фи илм ал-илоҳийят ва-л-таби'ийят" дир. Бу унинг асосий фалсафий ҳиссаси ҳисобланади. Бу асарлар метафизик саволларга, илоҳий ва дунёвий борлиқ табиатига чуқур кириб боради, бунда мутафаккир фалсафий масалалар билан чуқур алоқадорлигини намойиш этади. Розийнинг яна бир танқидий асари "ат-Тафсир ал-кабир" ("Буюк тафсир") бўлиб, у "Мафатиҳ ал-ғайб" ("Номаълум калитлар") номи билан ҳам машҳур. Қуръоннинг ушбу кенг қамровли тафсири ўзининг кенг қамровли таҳлили, илоҳиёт тушунчаларини фалсафий изланишлар билан уйғунлаштириши билан машҳур бўлиб, унинг ҳаёти давомида ривожланаётган фикрлаш жараёнларига бир ойна беради.

Бундан ташқари, Розий "Муҳассал афкар ал-мутақаддимин ва-л-мутаъаххирин" ("Қадимгилар ва замонавийлар тафаккурлари йиғими") асарини ёзган бўлиб, у ўз асарида илгариги фалсафий ва теологик ғоялар синтезини таклиф қилади ва уларга танқидий муносабатда бўлади. Унинг руҳ ҳақидаги "Китоб ан-нафс ва-л-руҳ ва шарҳ қува-ҳума" асари инсон табиатининг психологик ва фалсафий жиҳатларини ўрганиб, унинг фанлараро ёндашувини янада ёритади.

Фахриддин Розийнинг фалсафий мероси турли маданий ва лингвистик контекстларда кенг тадқиқ этилган бўлиб, унинг ғоялари ислом фалсафасига глобал таъсир кўрсатган. Унинг ҳиссалари метафизика, ахлоқ ва илоҳиётни ўз ичига олган кенг кўламли фанларни қамраб олган бўлиб, унинг классик ислом тафаккури ва кейинги тараққиёт ўртасидаги кўприк ролини бажарган.

Розийнинг фалсафий асарлари, хусусан, "Мабоҳис ал-машриқийя" ва монументал "ат-Тафсир ал-Кабир" асари пост-классик ислом фалсафасини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Унинг оқилона изланишни анъанавий ислом илоҳиёти билан уйғунлаштиришга бўлган ёндашуви уни Аристотель фалсафасининг ислом нутқига интегратсиялашувида асосий шахс сифатида белгилаб берди. Бу синтез шунчаки олдинги фалсафаларнинг давоми эмас, балки метафизик ва теологик тушунчаларни ислом доирасидаги инновацион қайта қуришдир.

Олимлар Розийнинг моҳият, ирода эркинлиги ва илоҳий илм муаммоси каби турли фалсафий масалаларни қайта талқин қилишини таҳлил қилдилар. Унинг ғоялари кўпинча ҳукмрон қарашларга қарши чиқди, масалан,

неоплатонистлар орасида кенг тарқалган эманация назариясига қарши аргументлари, ратционалликка асосланган изчил теологик тизимни ишлаб чиқиш учун белгиланган меъёрлардан воз кечишга тайёрлигини кўрсатди. Сўнгги тадқиқотларда Розий нафақат назарий ишлари, балки ислом тафаккурига қўшган услубий ҳиссаси билан ҳам эътиборга олинади. Унинг ратционал фалсафани ислом илоҳиёти билан уйғунлаштиришга уринишлари замонавий илмий ишларда қизиқиш мавзуси бўлиб, унинг ақл ва ваҳийга икки томонлама урғу беришини таъкидлайди.

Умуман олганда, Розийнинг турли тиллар ва маданиятлардаги ижоди билан илмий шуғулланиши унинг тарихий ва замонавий ислом тафаккуридаги доимий аҳамиятини кўрсатади. Унинг фалсафий ва теологик рисолалари ислом фалсафасидаги академик тадқиқотлар учун асос бўлиб қолмоқда ва ислом интеллектуал тарихида ақл ва эътиқод ўртасидаги динамик ўзаро боғлиқлик ҳақида тушунча беради.

Фахриддин Розий фалсафа тарихида алоҳида мавқега эга бўлиб, постклассик даврда ислом оламининг энг нуфузли мутафаккирларидан бири сифатида тан олинган. Унинг иши Ибн Синонинг фалсафий ғояларини ислом илоҳиётшунослиги билан муваффақиятли бирлаштириб, Худо, руҳ, вақт ва ахлоқ ҳақидаги мураккаб саволларга жавоб берди. Розийнинг таъсири фақат унинг фалсафий асарларидан ташқари у ўзининг тажовузкор интеллектуал услуби ва ўз даврининг бошқа олимлари билан мулоқот қилиш ва баҳслашиш қобилияти билан ҳам машҳур эди.

ХУЛОСА.

Олимлар Розийни услубий янгиликлари ва мавжуд фалсафий ва теологик парадигмаларга қарши чиқиш ва кенгайтириш қобилияти учун қадрлашади. Унинг оқилона фалсафани ислом илоҳиёти билан уйғунлаштиришга бўлган сай-ҳаракатлари уни ислом тафаккурининг ривожланишида муҳим шахс сифатида кўрсатди ва кейинги ислом илмларининг кенг доирасига таъсир кўрсатди.

Хулоса қилиб айтганда, Фахриддин Розий нафақат ислом фалсафаси ва илоҳиётига қўшган бевосита ҳиссаси, балки ўз даврининг кейинги авлодларга абадий мерос қолдирган интеллектуал анъаналарини бирлаштириш ва уларга қарши курашишдаги роли учун ҳам қадрланади. Алломанинг инсонларни ҳамиша имон-эътиқодли, ҳалол, адолатли, ватанпарвар, меҳнатсевар, раҳм-шафқатли, мурувватли бўлишга чорлаб келган асарлари ҳозирги кунда ҳам илм-фан ва маданиятнинг ноёб дурдоналари сифатида жамият аъзоларининг маънавий юксалишига катта ҳисса қўшмоқда.

НОСИРИДДИН ТУСИЙНИНГ АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ

Музаффаров Фируз Давронович
БухДУ "Ижтимоий-сиёсий фанлар" кафедраси мудири
Фалсафа фанлари доктори, профессор

КИРИШ.

Қадимги юнон мутафаккири Арасту ва унинг издоши Бухоролик қомусий олим Абу Али Ибн Сино Носириддин Тусий учун фалсафа оламида кўзга кўринган олимлар ҳисобланган[157]. Тусий ўзининг бир қатор асарларида бу мутафаккирларнинг ишларини тилга олади ва уларнинг фалсафий ғоялар ривожидаги хизматларини кўрсатишга ҳаракат қилади. Гарчи у бу файласуфлар назариясининг пассив издоши ва оддий шарҳловчиси бўлмасада, ўз асарларида ўзидан олдинги олимларнинг кўплаб илғор фалсафий фикрларини, жумладан, Арасту ва Ибн Синонинг баъзи фалсафий ғояларини ривожлантирган буюк шахсият ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзи тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, "Тусий Ибн Синони ортда қолдиришга интилган зўр олим даражасига кўтарилган"[158].

Тусий ўзи яшаган даврнинг ҳар қанча мақтовга лойиқ порлоқ вакили бўлишига қарамай, унинг ҳаёт йўли зиддиятли жиҳатлари билан ажралиб турган. У XIII асрнинг ўттизинчи йилларида Кўҳистонга келади. Бу вақтда у Исмоилийлар давлати саройида хизмат қилади ва ҳукмдор Муҳташамнинг энг яқин маслаҳатчиси ва маслакдошларидан бирига айланади. Алломанинг истеъдоди, давлатчилик соҳасидаги дунёқараши ҳамда ноёб, ўзига хос воқеа-ҳодисаларни олдиндан кўра олиш қобилияти саройда юксак қадрланди. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, маркази Аъламут қалъаси бўлган Исмоилийлар давлати 1090 йилда пайдо бўлган эди. Салжуқийлар сулоласига қарши ҳаракат сифатида вужудга келган Исмоилийлар давлати Суриядаги бир қанча ҳудудларни ўз таркибига олган ва ушбу давлатнинг фаолияти асосан исён ва сиёсий террорга асосланган эди. Исмоилийлар фаолиятига сўнги нуқтани 1256 йилда Хулагухон қўяди ва шу тариқа у Элхонийлар давлатига асос солади. Хулагухон илм аҳлига ўзгача муносабатда бўлган. Мўғул хонига бўлган чексиз ҳурмати туфайли Тусий мўғул босқинчиларининг ваҳший ҳаракатларига бефарқ бўлмайди.

[157] Болтаев М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 279.
[158] Arberry, A.I. Classical Persian literature. - London. 1958. – P. 258

Ушбу тарихий даврнинг ўзига хос жиҳати шундаки, масжидлар, хонақоҳлар ва Дар ул – Қуръон номли ўқув юртларида асосан шариат, дин арконлари ва Қуръон ўқитиб борилар эди. Илмнинг бошқа фанлар соҳасида эса қисқа ва асосий деб ҳисобланган маълумотлар берилар эди. Тарихий манбаларда таълимнинг ушбу шакли "Мазҳар" деб номлангани айтилади. Таълимнинг бундай шаклида устоз ўз шогирди билан мустақил шуғулланган ҳамда ўз шогирдининг камолоти учун изланишда бўлган[159].

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА.

Аллома Муҳаммад бин Муҳаммад бин Ҳасан, куняси Абу Жаъфар[160] эканлиги таъкидланади. Носириддин Тусий 1201 йилда Тусда Фирузшох Жеҳрудий номи билан танилган Шайх Важҳиддин ибн Ҳасан оиласида туғилган[161]. Дастлабки таълимни отаси Муҳаммад ибн Ҳасандан олган Тусий болаликдан ўз истеъдоди билан илм аҳлларини ҳайратлантирган. Ноёб қобилияти билан фарқланиб турувчи мутафаккир кейинчалик Фаридиддин Дамадин ёнида ҳам таҳсил олади[162]. Шариатга доир билимларни отасидан, кейинчалик эса таҳсилни давом эттириб риёзиётчи ва мантиқшунос Носириддин Муҳаммад Шаидан, фиқҳ, ҳадис ва ҳандасага доир илмларни эса Насриддин Абдуллоҳ Ҳамзадан ўрганган. Ислом динининг ўзига хос жиҳатларини ўргатиш билан бўлган Носриддин Абдуллоҳ ибн Ҳамза ўз шогирдига "Носириддин"[163] лақабини берган[164]. Эронлик олим Муҳаммад Занжоний Носириддин Тусий таҳсил олган олимлар ҳақида фикр юритар экан, уларни қуйидагича кўрсатади: Важҳиддин Муҳаммад бин ал-Ҳасан ат-Тусий, Зиёуддин абу Ризо Фазлуллоҳ бин Али бин Абдуллоҳ бин ал-Ҳасан ар-Рованди ал-Кошоний, Саййид Муртазо Илмул-Худо, Камолиддин бин Юнус Мусулий, Салим бин Бадрон ал-Мисирий ал-Мазаний, Шайх Бурхониддин ал-Ҳамадоний ал-Қазвиний, Қутбиддин ал-Мисири, Ҳожа Абдусаодат Исфаҳоний, Фаридуддин Дамад Нишопурий, Саййид Садриддин Али бин Наср Ҳусайний Сарахсий[165] ва бошқалар.

Тусий нафақат илмий фаолиятда, балки ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам фаол иштирок этган. У ўзининг бутун умри давомида илмнинг деярли барча соҳаларида сермаҳсул ижод қилган. Нажмиддин Қазвиний (1203-

[159] Abbasov Namiq, Həsənov Rəhim. Nəsirəddin Tusinin müdriklik fəlsəfəsi. - Bakı: 2012. – Б. 19.
[160] Абдуламир ал-Асом. Ал-Файласуф Носириддин ат-Тусий. - Байрут, 1980. – Б. 23.
[161]Бу ҳақда қаран: İslam Ansiklopedisi (MEB), - İstanbul, 1988, c.12, s.130.
[162] Gafarov Anar. Bilime Adanmış Ömür Nasiruddin Tusi. - Ankara, Gece Kitaplığı. 2017. – Б. 7.
[163]Носириддин сўзи арабчадан диннинг мудофаачиси, диннинг кўмакчиси.
[164] Demirkol Murat. Tusi'nin İbn Sina Savunması. - Ankara: FECR YAYINLAR, 2010. s.15.
[165]Занжоний Муҳаммад. Мударриси, Саргузашт-и ва Ақоид-и фалсафайи Хожа Насриддин Туси. -Теҳрон. 1379. – Б. 29-35.

1277 йй), Маҳмуд ибн Маъсуд ибн Муслиҳ Шерозий (1236-1311 йй), Ҳасан ибн Каммуна Исроилий, Саййид Рукниддин Астрободий аллома издошлари ва ғоявий давомчилари бўлиб унинг асарларига шарҳлар ёзди[166].

Носириддин Тусий қаламига мансуб асарлар тадқиқотчилар орасида турлича талқин қилиниши айтилади. Алломанинг форс ва қисман араб тилида ёзилган асарлар сонини Озарбайжон олими Агабала Рзаев йирик ҳажмли "Носириддин Тусий" номли монографик тадқиқотида 206 тасини номини санаб ўтади. Булардан 14 таси ҳақида қисқача маълумот беради[167]. Манбаларда Тусий ҳақида берилган маълумотларнинг ранг-баранглиги унинг илмий дунёқараши турлича бўлганлигини тасдиқлайди. Кенг илмий-фалсафий идрокка эга бўлган мутафаккир барча илм соҳалари билан яқиндан таниш бўлган. Унинг асарларини немис шарқшуноси Карл Броккельман 8 гуруҳга бўлади. Улар фиқҳ, калом, фалсафа, риёзиёт, астрономия, табобат, минералогия, мусиқа[168].

Тусий перипатетик фалсафа мактаби вакилларига ҳаммаслак қарашдаги олим бўлганлиги учун илмий дунёқараши тадрижатида нафақат Шарқ, балки қадимги юнон тафаккурининг ҳам таъсири яққол сезилиб туриши айтилади. У ижтимоий соҳа, мусиқашунослик, минералогия ва тиббиёт ҳақида бир қанча асарлар яратган энциклопедик олим ҳисобланиб, унингча, илмий билимлар инсонларни бахтга чорловчи маёқдир.

Фалсафанинг назарий ва амалий фаолиятдан иборат бўлганини тушунган Тусий бу илм соҳасини аввало назарий ва амалий қисмларга ажратади. Аслида бундай бир таснифнинг ўзига хос онтологик асослари бор. Балки, фалсафани бутун борлиқлар моҳиятларини очиб берадиган илм бўлганини тушунган Тусий бу илмни борлиқ қисмларига мувофиқ ҳолда тасниф этади. Назарий фалсафа асос ўлароқ метафизика, риёзат ва табиат илмларидан иборат. Бу ерда ҳар бир илм соҳасининг олдида бир нечта илм қисмлари мавжуд бўлиб, илоҳиёт ва фалсафа илмлари метафизика илмининг асосларини ташкил этган илм соҳаларидир.

Носириддин Тусий берган фанлар таснифи Аристотель ва Ибн Сино фанлар таснифига яқин бўлганлиги асослаб берилади. Тусийнинг салафи Мискавейх ҳам шундай таснифга амал қилган[169]. Файласуф Тусийн ҳатто "Ақсам ул-Ҳикмат" (Фалсафанинг соҳалари) номли рисоласида метафизикани

[166] Abbasov Namiq, Həsənov Rəhim. Nəsirəddin Tusinin müdriklik fəlsəfəsi. - Bakı: 2012. – Б. 38.

[167]Рзаев А. Насирэддин Туси. Баку: Элм, 1863. – Б. 71-79.

[168]Воспитание и обучение с точки зрения мусульманских мыслителей Том 2. -Москва: Фонд исследований исламской культуры, 2018. - С. 18.

[169] Болтаев М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. - Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 308.

Ибн Синонинг "Ақсам ал-улум ал-ақлиййа" номли асарининг таъсирида қолиб, "Илоҳий илм" деб номлаши ҳам аҳамиятлидир. Чунки, бу илм соҳасида Тусий Аллоҳнинг борлиғи ва бирлигининг исботи, маънавий субстанцияларнинг исботи, мумкин борлиқлар системаси ва уларнинг мутлақ борлиққа (Аллоҳга) нисбати ва бошқа мавзуларни муҳокама объектига айлантиради.

Тусийнинг метафизика илмига доир таснифини унинг фалсафий каломга доир асосий асари ҳисобланган "Тажрид ал-эътиқод" номли асарида кўриш мумкин. Амалий фалсафага келганда Тусий фалсафанинг бу соҳасида ахлоқ тарбияси, оила ва сиёсат фалсафаси каби қисмларга ажратади. Унинг бу уч соҳа билан алоқадор фалсафий қарашлари ўз аксини "Ахлоқи Носирий"да топган.

Тусийнинг фикрича, саодат уч хил бўлади: Руҳ бахти, тан бахти, жамоат саодати. Агар инсон ўз хоҳишига кўра, меҳрибон бўлса ва катта билимга эга бўлса, у чин дилдан бахтли одамдир. Аммо инсон руҳи тананинг жисмоний саломатлиги ҳолатига боғлиқ. Соғлом танада соғлом ақл бўлади, дей таъкидлайди мутафаккир. Демак, жисмоний жиҳатдан, жисмонан соғлом танага эга бўлган киши бахтлидир. Ҳиссий бахт ҳақиқий билим ва маънавий-ахлоқий тарбия натижасида эришилади. Эзгулик ва саодат хислатларига эга бўлган киши комил ҳисобланади. Ахлоқ одамларнинг хулқ-атворида намоён бўладиган руҳий ҳолат сифатида ўзгармас эмас.

Носириддин Тусий одоб-ахлоққа доир "Адаб ул – мута'аллимун" ("Талабалик маданияти") деб номланган махсус рисоласида илм ўрганиш остонасида турган талабаларга таҳсил олишнинг ўзига хос нозик жиҳатлари яъни, илм илоҳий сифатларнинг энг хоси ва комилликнинг энг юқори чегараси эканлигини, талаба бунда аввало нима фойда-ю ва нима зарарли экангини назардан қочирмаслиги, иллатлардан қочиб, фазилатлар касб этиб бориши, бу йўлда ақли, илми унга маёқ вазифасини бажариши лозимлигини уқтиради.

Аллома илмни ўрганаётган талаба ўзининг бор куч-қуввати билан қилиши, фоний ва маъносиз дунёда ўз умрини фойдасиз ишлар билан сарф этмаслиги, очкўзликдан ўзини тийиши, гина-кудрат ва такаббурликдан узоқ бўлиши лозимлиги таъкидланиб, талабага илм ўрганишда қуйидаги тавсияларни алоҳида кўрсатгани: илмларнинг энг яхшисини, диний ишларда эҳтиёж туйганини, сўнгра мол-давлат тўплаш учун керак бўладиган илмларни танлаши лозимлиги кўрсатилди. Талаба ўзига йўлдош танлаган вақтда биринчи навбатда хайрхоҳ, диндор ва ҳақиқатпараст, хосиятли инсонлардан дўст танлаши лозимлиги, танбалдан, манмандан, кўп гапирадигандан узоқ бўлиш кераклигини таъкидланади.

Мутафаккир илм ўрганаётган талабани ёмон ахлоқий сифатлардан узоқ бўлишга чақиради, чунки ёмон ахлоқ, унинг наздида,"маънавий ит"дир. Илмни

ўрганишда талабага тиришқоқ бўлишни таклиф этади. Унингча, таълим олишда уч кишига эҳтиёж туғилади: талабага, муаллимга ва отанинг соясига. Тусий талаба ўз устида ишласа, ўзини заифлантириб илмини ривожлантирса, бу ўзига нисбатан марҳамат кўрсатиш, деб ҳисоблайди. Илмнинг фазилат эканлигини таҳлил эта туриб, Тусий уни қуйидагича изоҳлайди: "Дунёда илм қолади, ундан бошқалари эса пуч бўлиб кетади. Илм абадий ҳолда жонлидир. Олимлар ўлсалар ҳам, жонлидирлар. Ақл учун илмнинг лаззати таҳсилни чақиришдан иборатдир".

Тусий илм олиш масаласида таваккул масаласига алоҳида эътибор қаратганлиги таъкидланади. Илм ўрганадиган талаба таваккул этмоғи керак. Ризқ билан боғлиқ ишлар унга роҳат беради, унинг қалбини машғул этади ва сабрли қилади. Аллома таълим олиш муддатлари ҳақида фикр юритар экан, айтади: "Ўқиб-ўрганиш даври бешикдан то қабрга қадардир. Бу даврнинг таҳсили учун энг яхши вақтлар эса йилнинг бошланғич даврлари, икки оқшом намози орасидир".

Тусий таъбирича, илм ўрганадиган киши ҳеч бир кимса билан тортишмаслиги ва адоват қилмаслиги лозим, чунки бу ҳол вақтни кетказади. Хайрихоҳ одам ўз яхши амаллари билан мукофотланади, бадхулқ одамнинг амаллари ўзига кифоят этади. Шу ўринда Тусий: "Агар сен ўз маънавиятингни таъмин этиш учун ҳаракат қилсанг, душманлик қилишдан сақлан, чунки душманлик сени расво этади ва вақт йўқотилади", - деб ёзади.

Демак, Тусий илмга инсонийликнинг асосий мезони сифатида караб, талабанинг мукаммалликка эришувида мазкур фазилат муҳим ўринга эга эканлигини таъкид этади. У ўз қарашларида талаба илм ўрганиш орқали мукаммаллашиб боришини ва бу жараён узоқ ва оғир эканлигини, талабанинг бунда ўзига танқидий ёндашиши, устоз ёрдамига таяниб, шариатга қатъий амал қилиши лозимлигини уқтиради. Унингча, ҳар қандай мукаммалликка фақат ва фақат илм ўрганиш воситаси билан эришилади.

ХУЛОСА.

Хулоса қилиб айтганда, Носириддин Тусийнинг илмий-ижодий услуби мавжуд турли таълимотлардан синтез йўли билан янги назарияни ишлаб чиқишнинг ўзига хос намунаси бўлиб, ўз давридаги аниқ ва табиий фанлар тараққиётида бурилиш нуқтасини белгилаб берди. Бу эса, XII – XIII асрларда Хуросондаги маънавий муҳит ва у билан боғлиқ муаммолар, баҳс-мунозараларнинг назарий асослари ҳамда ривожини, даврнинг маънавий ҳаётидаги ўрни ва ролини белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Носириддин Тусий яратган йирик тасаввуфий, фалсафий, маънавий меросни у яшаган тарихий даврнинг ютуқларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Бу улкан мерос ўзидан кейинги ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий тафаккурга фавқулодда сезиларли таъсир кўрсатган. Мутафаккир ўзининг тасаввуфий қарашлари марказига ўзликни англаш масаласини қўйиб, тасаввуф аҳли вакилларининг мақом ва ҳолларидан кенг баҳс юритган. Унинг мулоҳазаларига кўра, инсон маънавий-руҳий чўққиси бевосита мақомларнинг босиб ўтилишига боғлиқ бўлиб, бу жараён ўзига хос мураккабликларга эгадир.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA AXLOQIY QADRIYATLAR

Primov Baxriddin Abdiraxmonovich
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Falsafa kafedrasi v.b. dossenti

Annotatsiya. Bugungi kunda axborotlashish sohasi shuqadar jadal suratlarda rivojlanmoqdaki, bu orqali ma'lum bir davlat va jamiatlarning axloqiy qadriyatlar tizimiga ham kuchli ta'sir etayotgani ushbu maqolada yoritilgsan.

Kalit so'zlar. Axborotlashgan davr, axborot asri, axborotlashuv sohasi, axloqiy qadriyatlar, axloqiy tizim, axloqiy jamiyat, axloqiy me'yorlar, relyativ axloq, yaxshilik va yomonlik.

Аннотация. Сегодня сфера информации развивается настолько стремительно, что оказывает сильное влияние на систему моральных ценностей некоторых стран и обществ.

Ключевые слова. Информационный век, информационный век, поле информации, моральные ценности, моральная система, моральное общество, моральные нормы, относительная мораль, добро и зло.

Annotation. Today, the sphere of information is developing so rapidly that it has a strong influence on the system of moral values of some countries and societies.

Key words. Information age, information age, field of information, moral values, moral system, moral society, moral standards, relative morality, good and evil.

Insoniyat ijtimoiylashuvi ya'ni dastlabki jamiyatlar paydo bo'lishi bilan, ushbu jamiyatlar o'zining alohida qadriyatlarini shakllantirishni boshlagan. Ushbu qadriyatlar va normalar ularning ehtiyojlari va qiziqishlari bilan bog'liq edi. Ehtiyoj va qiziqishlar zamirida shakllangan axloqiy normalar, jamiyatning saqlanib qolishi, shakllanishi va rivojlanishi mexanizmi vazifasini bajarishi bilan birga, alohida munosabatlarni o'rnatish va ularni tartibga solish vazifasini ham bajargan. Bundan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, jamiyatning barqarorligi undagi o'rnatilgan axloqiy parametrlar bilan chambarchas bog'liq.

"Axloqiy qadriyatlar tizimi qanchalik rivojlanganligiga nafaqat shaxsning, balki butun dunyoning taqdiri bog'liq".[1]

Axloqiy qadriyatlar jamiyat rivojlanishining asosiy tamoillaridan biri sifatida, undagi munosabatlarni tartibga solib turadi. Tartibga solish bilan birga umumiy dunyoqarash, umumiy tamoillar orqali identlik va mentalitetni ham shakllantiradi.

Axloqning asosiy tushunchalarini jamiyatda qabul qilingan: "yaxshilik va yomonlik, adolat, vijdon, mardlik, muhabbat kabi tamoillari tashkil qiladi".[2]

Axloqiy qadriyatlarning o'zgaruvchan, moslashuvchan tamoillarini esa jamiyat tomonidan normal qaralgan va legitimlashgan odatlar tashkil qiladi. Masalan: jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida, quldorlikka nisbatan normal qaralgan bo'lsa, ijtimoiy fikr taraqqiyoti davrida ushbu norma qoralandi va axloqsizlik sifatida baxolandi.

Axloqning umumiy shakllanishi universal va relyativ, ya'ni bir – biriga qarama qarshi tarzda kechgani bilan, ular, barcha davrlarda jamiyat taraqqiyotiga, inson ravnaqiga va ijtimoiylashuvga xizmat qilishi zarur.

Axloqiy qadriyatlar jamiyatning tajribalari yig'indisini ham tashkil qiladi, ular: foydali odatlar, optimal harakatlar, hissiy - emotsional protseduralar, kundalik turmushning aks etishini tashkil qiladi. Agar jamiyatning geografik joylashuvi, iqlimi, qazilma boyliklari uning moddiy pozitsiyasi hisoblansa, axloq jamiyatning ma'naviy uyi hisoblanadi.

Axloqni jamiyat tajribasi evaziga amalga oshgan, umumiy belgilarga ega bo'lgan, evolyutsion ma'lumotlar yig'indisi ham deyish mumkin. Ya'ni jamiyatning eksperimental informatsion arsenali hisoblanadi. Ushbu informatsion jamlanma jamiyatning ma'naviy immuniteti vazifasini bajargan holatda, ba'zan kuchayishi, ba'zan esa zaiflashishi ham mumkin. Shuningdek jamiyatning ma'naviy barqarorligi uning axloqiy qadriyatlariga proporsional hisoblanadi.

Dastlabki ijtimoiylashuv davrlardagi axloqiy qadriyatlarni, shu davrdagi jamiyatning ijtimoiy ongi ham deyish mumkin. Ushbu jamiyat ongining rivojlanishi jamiyatning barqarorligi va uning rivojlanishini belgilab bergan.

"Jamiyatning asosiy axloqiy me'yorlarining o'zgarishi natijasida jamiyatning ma'naviy birligi buziladi, yoshlarning hayoti va axloqiy ustuvorliklari o'zgaradi, bu avlodning qadriyatlari, shu jumladan ish va kasbning qadriyatlari shakllanmaydi; jamiyat uchun an'anaviy axloqiy me'yorlar va axloqiy ko'rsatmalar deformatsiyalanadi va ko'pincha oddiygina yo'q qilinadi".[3]

Jamiyatda axloqning shakllanishi jamiyat hayotidagi barcha faoliyat sohalarni o'z ichiga oladi, chunki jamiyat a'zolari bir – biri bilan munosabatga kirishar ekan, faoliyat yuritar ekan ularda manfaatlarning to'qnashuvi va turli nizolarning shakllanishi tabiiy holat hisoblanadi. Aynan manfaatlar to'qnashuvi, ziddiyatlarni barataraf etish, keskinlikni oldini olish va normal muloqot qilish va hayot kechirish tartibga solish uchun optimal munosabatlar protseduralari ya'ni axloqiy tizimlar ishlab chiqiladi.

Axloqdan maqsad – yuritilayotgan xo'jalikni saqlash va rivojlantirish, munosabatlardagi nizolar va keskinlikni bartaraf etish, jamiyatning tizim sifatida

ishlashini ta'minlash, o'zaro qulay va ixcham shuningdek, umumiy munosabatlar parametrini tashkil qilish hamda dunyoqarashni belgilovchi hayotiy tamoillarni (adolat, insoniylik, erkinlik va maqsadlilik) shakllantirishga olib keladi .

Jamiyat hayotidagi ma'lumotlarning eksperimental va ratsional (mantiqiy) yig'indisi sifatida axloq ruxsat etilgan harakatlar (normalar) va taqiqlangan harakatlardan (tabu) tashkil topgan.

Axloqiy ma'lumotlar o'z davrida odatlarga aylanadi, rivojlanib madaniyatga o'tadi va keyingi avlodlar uchun an'ana va qadriyat sifatida o'tishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, axloqning ko'pchilik e'tibor qilmaydigan jihati shundaki, u xuddi til kabi muloqot vositasi ham hisoblanadi. Ya'ni u dastlabki individual tamoillar orqali jamiyatga ta'sir qilsa, keyinchalik jamiyat tamoillari orqali individga ta'sir o'tqazadi. Axloq bu yerda til kabi aloqa vosita sifatida shifrator va deshifrator vazifalarini bajarayotganligini ko'rishimiz mumkin. Unda harakat mexanizmi bilan birga asosiy siklik talablar ham bor ya'ni, agar individ ijtimoiylashishni hohlasa jamiyat axloqiga va normalariga bo'ysunadi, agar jamiyat mavjud bo'lishni hohlasa individlarning hohish istaklarini ham hisobga olishi zarur. Bu yerda ikki tomonlama aloqa mavjudligini ko'rishimiz mumkin ya'ni ular bir – birini tashkil etadi va to'ldiradi. Lekin jamiyat mavjud bo'lishi uchun doimiy o'zaro aloqa o'ta muhim hisoblanadi. Buda axloq axborotni boyitishi va adolatni ta'minlashi zarur.

REFERENCES

1. О природе возникновения морали (источники формирования нравственности). И.С. Пасешниченко. Известия вузов. Северо-кавказский регион. Общественные науки. 2010. № 4

2. О природе возникновения морали (источники формирования нравственности). И.С. Пасешниченко. Известия вузов. Северо-кавказский регион. Общественные науки. 2010. № 4

3. Мораль и нравственность человека как основа жизнеспособности общества. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлёв. Личность профессионала в современном мире. Publisher: "Институт психологии РАН"Editors. 2013 г.

4. B.Primov "Axborotlashgan davrda axloqiy qadriyatlar" International journal of philosophical studies and social sciences issn-e: 2181-2047, issn-p: 2181-2039 http://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss Vol 4, Issue 4 (2024)

5. B.Primov "Axborotlashgan davrda axloqiy qadriyatarning yemirilishi" Oriental Journal of History, Politics and Law. Pages: 286-292 ISSN: 2181-2780 https://www.supportscience.uz/index.php/ojhpl

6. B.Primov "Axborotlashgan davrda global jarayonlar va madaniyatlar o'zgarishi". O'zMU xabarlari. Toshkent -2024. B-187-191

O'ZBEKISTON VA BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI HAMKORLIGI AHAMIYATI

Toshtemirov Rustam Abdurashidovich
CHDPU "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: rustambek22091985@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mustaqil O'zbekiston Respublikasining Birlashgan Millatlat Tashkilotiga a'zo bo'lishi hamga dunyo hamjamiyati bilan o'zaro ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy aloqalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: mustqaillik, YUNISEF, YUNESKO, YUNIDO, xalqaro, xavfsizlik, sammit, forum, hamkorlik.

Аннотация. В статье рассматривается членство Независимой Республики Узбекистан в Организации Объединенных Наций и ее социальные, экономические и политические связи с мировым сообществом.

Ключевые слова: независимость, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО, ЮНИДО, международный, безопасность, саммит, форум, сотрудничество.

Abstract. The article examines the membership of the Independent Republic of Uzbekistan in the United Nations and its social, economic and political ties with the world community.

Keywords: independence, UNICEF, UNESCO, UNIDO, international, security, summit, forum, cooperation.

1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi rasman e'lon qilinganligidan e'tiboran xalqaro munosabatlarning to'la huquqli subyekti bo'ldi. "O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini asoslari to'g'risida"gi Qonun bu hodisaning asosiy prinsiplarini yuridik mustahkamladi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi 53 ta nufuzli xalqaro tashkilotlarning to'laqonli a'zosi bo'lib ularning 20 tasining vakolotxonalari Toshkentda faoliyat yuritmoqda. 1992 yil 2 martda Hozirgi zamonning unversial xalqaro tashkiloti hisoblandigan Birlashgan Millatlar Tashkilotiga teng huquqli subyekt sifatida a'zo bo'ldi. 1993 yil 24 avgust kuni Toshkentda BMTning vakolotxonasi ochidi. Bugungi kunda yurtimizda uning qator tarkibiy tuzilmalari-Taraqiyot dasturi, Giyohvantlikka qarshi kurash dasturi, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Bolalar jamg'armasi (YUNISEF), Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi organ (YUNESKO), Sanoatni rivojlantirish tashkiloti (YUNIDO) vakolotxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.O'zbekiston va BMT a'loqalari bugungi kunda yanada mustahkamlanmoqda. Bunga misol qilib BMT bosh kotibi Pan Gi Munning 2010 yil 5 aprel kuni O'zbekiston Respublikasiga rasmiy tashrifini aytish joiz.

O'zbekistonning BMT bilan hamkorligi doirasida hozirgi havf-xatar va tahdidlarning oldini olish, ekologik muomolarni bartaraf etish, Orol dengizi xalokati oqibatlarni yengillashtirish masalalari, shuningdek zamonaviy xalqaro munosobatlarning boshqa ko'plab yo'nalishlarida dolzarb vazifalar sifatida belgilangan. Mamlakatimiz qo'shni Afg'onistondagi vaziyatni barqarorlashtirish bo'yicha muhim tashabbuslarni ilgari surdi va BMTning Afg'onistonni ijtimoiy-iqtisodiy tiklash bo'yicha turli dasturlarini amalga oshirishda samarali yordam ko'rsatib kelmoqda.

BMT bosh Assambleyasining 2000 yil sentyar oyida o'tgan "Ming yillik sammiti"da davlatimiz rahbari I.A.Karimov ishtirok etib, xalqaro terrorchilik va giyohvant moddalarning noqonuniy savdosiga qarshi kurashga mitaqaviy havfsizlikni mustahkamlashga, BMT faoliyati va uning tarkibiy tuzilishini isloh qilishga doir ko'plab takliflarni bildirdi. Xalaro jamoachilik e'tiborini yana bir bor Orol muamosiga qaratdi. Takitlamoq joizki Oroldagi vaziyat nafaqat Markazi Osiyo mintaqasi, balki butun dunyo mamlakatlarining muamosidir. Shundan kelib chiqqan holda davlatimiz rahbari "Ming yillik samiti"da ekologik havfsizlik sohasidagi xalqaro hamkorlikni qo'llab-quvvatlash ushbu hayirli ishlarga xalqaro tashkilot va donor mamlakatlardan moliyaviy vositalar jalb etish maqsadida BMTning Atrof – muhit muhofazasi bo'yicha xalqaro dasturi huzurida Orol va Orol bo'yi muamolari kengashi tuzishni taklif qildi.

"Orol bo'yi ekologik vaziyatni ko'zdan kechirib axvol o'ta murakkab ekanligiga amin bo'ldim"-dedi Pan Gi Mun- butun insoniyatni ogohlikka chorlaydi. Bu global muammoni mintaqadagi barcha davlatlar ham hamjixatlikda xal etish lozim deb takitlaganligi yuqori dagi fikrni tasdiqlaydi.

Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining 1999 yilgi Istambul Sammitida Prezident I. A. Karimov BMT huzurida terrorchilikka qarshi kurash bo'yicha xalqaro markaz tashkil etish g'oyasini ilgari surdi. 2001 yil 28 sentabrda BMT Xavfsizlik kengashi doirasida terrorchilikka qarshi kurash qo'mitasining tashkil etilishi bu g'oyaning amaliy natijasi bo'ldi. Hozirgi kunda O'zbekiston BMTning mavjud 12 ta aksilterror konvensiyasiga hamda narkotik moddalar savdosiga qarshi kurashga oid konvensiyalariga qo'shilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston BMTning barcha dasturlari hamda maxsus mussasalari (ihtisoslashgan organlar) faoliyatida faol ishtirok etib kelayapdi. Ular orasida eng salmoqlisi YUNESKOdir. 1946 yilning 4 noyabrida tashkil etilgan YUNESKO BMTning eng yirik tayanchi va qanoti desak mubalog'a bo'lmaydi. tashkil topgan vaqtda unga 23 ta davlat a'zo bo'lgan. M.Xoshimovning ma'lumotiga ko'ra 2008 yilda YUNESKOga a'zo davlatlar 191 tadan ziyodni tashkil etadi.

YUNESKO faoliyati besh ustivor yo'nalishni o'z ichiga oladi: Ta'lim, tabbiy fanlar, ijtimoiy fanlar, madaniyat va kommunikatsiya, oltinchi yo'nalishi sektorlararo yo'nalish bo'lib u ikki sohani qamrab oladi masalan, madaniyat va tabiiy merosi, bu yo'nalishda fan va madaniyat vakillari birgalikda ish olib boradi. tomonidan xozirda 70 dan ortiq xalvaro hujjatlar konvensiya va kelishuvlar, tavsiyalar, dekloratsiyalar tayyorlangan hamda qabul qilingan. Mamlakatimiz 1993 yil oktabrda YUNESKO bilan diplomatik aloqalar o'rnatdi. 1996 yilda Toshkentda uning vakolotxonasi ish boshladi. Bugunda O'zbekiston bilan YUNESKO o'rtasidagi munosabatlar izchil rivojlanib kelayotganligini, hamkorlikda ko'plab samarali loyihalar amalga oshirilganligini alohida takitlash joiz.

YUNESKO rahbarligida va u bilan yaqin hamkorlikda Respublikamizda ko'blab madaniy-ma'rifiy, ilmiy-amaliy tadbirlar o'tkazilib, samarali islohatlar olib borilmoqda.

Amir Temurning 660 yilligi, Mirzo Ulug'bek 600 yilligi, Muhammad Ismoil al-Buxoriy, Ahmad al- Farg'oniy, Burhoniddin Marg'uloniy, Imom Abu Mansur Motrudiy kabi buyuk bobokolonlarimiz, Samarqandning 2750 yilligi, Toshkent shahrining 2200 yilligi, Qarshi shahrining 2700 yilligi hamda Buxoro va Xivaning 2500 yilligi, Termiz shahrining 2500 yilligi, Shahrisabzning 2700 yilligi, Marg'ulon shaxarlarining 2000 yilligi hamda "Alpomish" dostonining 1000 yilligi, "Avesto"ning 2700 yilligi , Xorazm Ma'mun akdemiyasining (ming yilligi) yubileylari YUNESKO ishtirokida keng nishonlanganligini alohida aytish joizdir. YUNESKO yurtimizda o'tadigan ko'plab madaniy tadbirlarning mehmoni faol tashkilotchisi va ishtirokchisidir. Tashkilot har ikki yilda bir marta Samarqandda o'tkaziladigan "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivalida muntazam qatnashib keladi. 2000 yili O'zbekiston Hukumati bilan YUNESKO o'rtasida YUNESKO ning "Sharq taronalari" mukofotini ta'sis etish to'g'risidagi bitim imzolandi. Bundan tashqari "O'zbekiston Madaniyati va San'ati forumu" jamg'armasi mazkur tashkilot bilan samarali hamkorlik qilib kelmoqda.

2000 yilda e'lon qilingan Xalqaro tinchlik madaniyati dasturining amalga oshirilishida O'zbekistonning munosib xissasi bor. Yurtboshimiz takliflariga ko'ra O'zbekistonda 1998 yilning 6-7-noyabr kunlari YUNESKO Ijroiya kengashi 155-sessiyasining yakuniy yig'ilishida "Tinchlik madaniyati va a'zo davlatlarda YUNESKO faoliyati" nomli Toshkent Dekloratsiyasi qabul qilindi. Dekloratsiyada: "Bag'rikenglik – urush madaniyatidan tinchlik madaniyatiga va tinchlikka erishishga imkoniyat yaratuvchi tamoyldir", deb ta'kidlagan. 2000 yildagi Tinchlik madaniyati yiliga asos solgan xujjatlar orasida Toshkent dekloratsiyasi munosib o'rin tutudi.

YUNESKO yurtimizdagi qadimiy yodgorliklarni tiklash va targ'ib etishda faollik ko'rsatmoqda, uning jag'on merosi durdonalari ro'yxatiga qadimiy Samarqand

va Shahrisabz, Buxoro shahrining tarixiy markazi, Xivadagi Ichan Qal'a majmui kabi noyob obidalar kiritilgan. Boysun milliy folklor an'analari YUNESKO tomonidan insoniyatning og'zaki va nomoddiy durdonasi sifatida e'tirof etilgan. Shuningdek, ayrim bayramlar O'zbekiston bilan birga YUNESKOning bosh qarorgohi joylashgan Parij shahrida ham o'tkaziladi. Masalan Amir Temurning 660 yilligi, Toshkentning 2200 yilligi ken nishonlangan. YUNESKO bilan O'zbekiston aloqalari yildan yilga rivojlanib kengayib bormoqda. Bu borada BMT bosh kotibi Pan Gi Munning takitlashicha O'zbekistonning BMT bilan aloqalari izchil rivojlanib borayotganligi, tashkilotning YUNESEF, YUNESKO singari qator tuzilmalari bilan yaqindan hamkorlik mamlakatimizni jahondagi nufuzini yanada oshirishga xizmat qilayotganligini alohida takitladi.

REFERENCES

1. Tuganova L. D., Toshtemirov R. A. AXBOROT MADANIYATINING JAMIYATDAGI AHAMIYATI //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. 5. – C. 361-365.
2. Rustam Abdurashidovich Toshtemirov 2024. MEDIA CULTURE AND INNOVATIVE PEDOGICAL TECHNOLOGIES AND THEIR USE. *European Science Methodical Journal*. 2, 6 (Jun. 2024), 203–206.
3. Toshtemirov R. A. MEDIA SAVODXONLIK TUSHUNCHASI VA UNING ILMIY NAZARIY TAHLILI //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. 2. – C. 692-701.
4. Toshtemirov R. A. Virtual haqiqat va uning insonga ta'siri, Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, Xalqaro ilmiy-metodik jurnal, 2-qism, 2023, 306-309 B.
5. Toshtemirov R. A. Media education is an important factor in protecting young people from negative information //SCHOLAR, Multidisciplinary Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – №. 29. – C. 187-195.
6. Toshtemirov R. A. MAKTAB TA'LIM JARAYONINING OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI BILAN UZVIYLIGI //SCHOLAR. – 2023. – T. 1. – №. 34. – C. 569-573.
7. Toshtemirov R. A. VIRTUAL OLAM //SCHOLAR. – 2023. – T. 1. – №. 34. – C. 138-143.
8. Toshtemirov R. A. YANGI O 'ZBEKISTON FUQAROLARINING FAOLLASHUVIDA MEDIA VA AXBOROTNI AHAMIYATI //SCHOLAR. – 2023. – T. 1. – №. 34. – C. 539-543.

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРИМЕНЕНИЮ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Чолпон Идирисовна Сааданбекова
доктор философских наук, профессор
Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына
Илмуродова Феруза Шакировна
ЧГПУ Узбекистан, Чирчик

Аннотация: в статье описаны методические рекомендации по применению методики преподавания истории, идея организации лекционного занятия на основе современного дидактического конспекта.

Ключевые слова: технология, лекция, образовательный модуль, базовое образование, современная дидактика, студент, читатель, интеллектуальное мышление**.**

При подготовке кабинетов истории в средних школах под лекционный зал следует обратить внимание на то, чтобы учащиеся проводили занятия в небольших или больших группах. Для учащихся должны быть созданы физически комфортные условия. У учащихся должны быть непринужденные отношения с небольшой группой. Материалы для творческой работы, если их подготовить заранее, способствуют повышению качества образования. На уроках истории следует серьезно подходить к процессу и регулированию. Об этом необходимо договориться с самого начала и не портить его.

Например, все читатели должны терпеливо относиться к каждой точке зрения, уважая свободу слова, ее ценность[1]. Строить его нужно по собственному усмотрению, серьезно относясь к разделению учащихся на группы. Тогда целесообразно использовать принцип случайного отбора. Психологическая подготовка учащихся должна быть облегчена. Дело в том, что далеко не каждый, кто приходит на тренинг, психологически готов непосредственно приступить к тому или иному виду работы. На это в какой-то степени влияет традиционность его поведения. Упражнения в этом плане, постоянные стимулы для активного участия учащихся в работе, полезно будет создавать возможности для проявления самого учащегося. При использовании различных методик на занятиях по истории в группе не должно быть большого количества учащихся[2]. Количество участников и качество обучения будут напрямую зависеть друг от друга. Работа обычно эффективна, если количество

сотрудников не превышает 30 человек. Только при соблюдении этого условия, при оптимальном составе из 4-6 человек, продуктивная работа может вестись в небольших группах[3]. При организации уроков истории учителям рекомендуется ставить перед собой следующие образовательные цели:

- В конце каждой отдельной части обучения необходимо точно определить, чему именно вы хотите обучить участников;
- К определению существующих образовательных целей следует подходить творчески;
- Необходимо говорить на понятном для участников языке;
- Образовательные цели должны служить "этапами на пути" вашей программы.
- Необходимо быть готовым ответить на вопрос "зачем;
- "Какая мне от этого польза?", вам нужно подготовить ответы;
- Не следует обещать то, чего вы не можете выполнить. Важно связывать каждую цель с какой-либо работой или заданием, которые можно измерить;
- Критерии оценки должны быть продуманы заранее. Когда станет легко понять, как можно измерить, можно приступать к описанию целей;
- Ожидания должны быть краткими. важно, чтобы участники могли понять, в чем заключается содержание каждой цели, без необходимости перечитывать или обдумывать ее несколько раз;
- Во время урока педагог может выразить свои цели с помощью примеров.
- Предварительная проверка определения целей. Вы объяснили цели достаточно ясно, чтобы убедиться в этом, задайте участникам группы следующий вопрос: "О чем здесь идет речь?". Также попробуйте определить свои цели на примере ваших коллег;

Любое задание или вопрос для оценки не должны разрабатываться, если они не связаны с заявленными целями. когда есть достаточные основания для выставления оценки за задание, участники имеют право проверить, соответствует ли оно учебной программе.

Нельзя допускать, чтобы цели, поставленные на начальном этапе обучения, не были реализованы, после чего ситуация вообще не будет рассматриваться. В конце каждого этапа обучения важно повторять возвращение к ним. Эффективное преподавание истории важно для повышения качества образования, формирования национальной идентичности, исторического сознания и патриотических чувств у подрастающего поколения. В соответствии с требованиями современного образования необходимо эффективно применять интерактивные, инновационные методы в преподавании истории, не полагаясь только на традиционные методы. В частности, такие

подходы, как кейс-стади, дебаты, история через образы личностей, образование, проектная деятельность, работа с историческими источниками, развивают самостоятельное мышление студента, помогают глубже усваивать знания.В преподавании истории важны методические подходы, направленные на содержательную насыщенность занятий, непредвзятый подход к историческим событиям, формирование у учащихся навыков анализа, сравнения, составления плана урока. Решающим фактором в этом является высокий уровень знаний преподавателя, методические навыки и умение использовать современные технологии.

Таким образом, адаптивное использование различных методик в преподавании истории, создание активной образовательной среды и внедрение личностно-ориентированного подхода к учащимся еще больше повысят эффективность образования.

REFERENCES

1. Юлдашев Х.Ф. Основы педагогической технологии. - Т.: "Хрестоматия", 2001.

2. Юлдашев Х.Ф., Хасанов С. Педагогические технологии. - Т.: "Финансы", 2009.

СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ / SOVREMENNOE OBRAZOVANIE 2015,

3. А.Садиев В. Преподавание истории народов Узбекистана.- Ташкент: Учитель, 1993. -С.3-44.

4. Shakirovna, Feruza. "The Role of English Fictional Literature in Developing Students' Socio-Cultural Competence." International Journal of New Approaches in Social Studies 6.2 (2022): 235-243.

5. Shakirovna, Feruza. "Developing Students Socio-Cultural Competence By Reading English Fictional Literature." Journal of Education and New Approaches 5.2 (2022): 213-220.6. Shokirovna, Ilmurodova Feruza. "World of Science: Journal on Modern Research Methodologies." (2023).

МАИШИЙ СОҲАДА АЁЛЛАР ВА ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРГА НИСБАТАН ЗЎРАВОНЛИК ҲАРАКАТЛАРИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ БЎЙИЧА ЧОРА-ТАДБИРЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Жамшид Камолович Раҳмонов
хуқуқшунос, тадқиқоти
Феруза Шакировна Илмуродова
ЧДПУ, Факультетлараро ижтимоий фанлар кафедраси
тарих фани ўқитувчиси
тел: +998 97 136 10 72

Аннотаия: Мақолада аёллар ва вояга етмаганларга нисбатан оиладаги зўравонликнинг ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатлари ҳар томонлама таҳлил қилинган. Ушбу муаммони ўрганишнинг методологик асоси илмий билимларнинг умумий тамойиллари ва усуллари, шу жумладан синтез ва таҳлил, статистик, қиёсий ҳуқуқий усуллардан фойдаланадиган тизимли ёндашувдир. Мақолада аёллар ва болалар ҳуқуқларини оиладаги зўравонликдан ҳимоя қилишга қаратилган профилактика чораларининг хусусиятларини ўрганиш натижалари келтирилган. Ушбу тоифадаги фуқароларга нисбатан оиладаги зўравонлик фактларини минималлаштириш бўйича амалдаги чора-тадбирларни самарали амалга ошириш зарурлигида, шунингдек аниқланган муаммо доирасида қонунчилик базасини такомиллаштиришда ўз аксини топмоқда.

Калит сўзлар: оиладаги зўравонлик, оилавий ва маиший муносабатлар, вояга етмаганлар, олдини олиш, зўравонлик ҳаракатлари, ҳимоя қилиш, чора-тадбирлар, ижтимоий реабилитация.

Аннотация: в статье представлен всесторонний анализ социально-правовых аспектов бытового насилия в отношении женщин и несовершеннолетних. Методологической основой изучения данной проблемы является системный подход, использующий общие принципы и методы научного познания, включая синтез и анализ, статистические, сравнительно-правовые методы. В статье представлены результаты исследования особенностей профилактических мер, направленных на защиту прав женщин и детей от бытового насилия.

Ключевые слова: бытовое насилие, семейно-бытовые отношения, несовершеннолетние, профилактика, акты насилия, защита, меры, социальная реабилитация.

Annotation: the article provides a comprehensive analysis of the socio-legal aspects of domestic violence against women and minors. The methodological basis for the study of this problem is a systematic approach that uses general principles and methods of scientific knowledge, including synthesis and analysis, statistical, comparative legal methods.

Keywords: domestic violence, domestic and domestic relations, minors, Prevention, Acts of violence, protection, measures, social rehabilitation.

Аёллар ва вояга етмаганларга нисбатан зўравонликнинг олдини олиш масаласи жиддий ижтимоий муаммодир ва унинг ечимига дунё миқёсида эътибор қаратиш талаб этилади. Жамият тараққиёти билан оиладаги зўравонлик эндиликда фақат эр-хотин муносабатларининг шахсий масаласи эмас, балки баъзи ҳолатларда давлат ва жамият аралашувини талаб қиладиган муаммога айланди. Ҳозирги кунда, бир қатор ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсири туфайли, Ўзбекистонда оилавий зўравонлик хавфли даражада кенг тарқалган бўлиб, мустақил экспертларнинг баҳолашича, 2024 йилнинг биринчи чорагида оилавий зўравонлик моддалари бўйича 4 477 нафар шахс жавобгарликка тортилган. 2023 йилнинг ўтган олти ойида оилавий зўравонликдан 20 мингга яқин аёл жабр кўрган. Бу рақамлар оилавий зўравонликнинг жиддий муаммо эканлигини кўрсатади.

Оиладаги зўравонлик ҳаракатларининг моҳиятини таҳлил қилганда, унинг қуйидаги турларини ажратиш мумкин:

1. Жисмоний зўравонлик – аёллар ва болаларга нисбатан жисмоний куч ишлатиш, ўлдириш, турли даражада тан жароҳати етказиш, калтаклаш, азоб бериш, жисмоний қўрқитиш, мажбурий ҳаракатларга ундаш ва ҳоказолар;
2. Психологик зўравонлик – ҳақорат қилиш, таҳқирлаш, назорат қилиш ва жабрланувчини бошқариш;
3. Иқтисодий зўравонлик – молиявий манбалардан маҳрум қилиш, даромад ва харажатларни назорат қилиш ва ҳоказо.

Оиладаги зўравонликнинг жиноий хусусияти унинг яширинлиги ва жиноятчи билан жабрланувчи ўртасидаги алоҳида муносабатлар сабабли янада кучаяди. Кўп ҳолларда бундай жиноятлардан жабрланувчилар аёллар ва вояга етмаганлар бўлади.

Оилавий муносабатларда содир этиладиган мазкур жиноятларнинг ижтимоий хавфи юқори даражада эканлиги бу соҳани ўрганишнинг муҳимлигини кўрсатади. Шунинг учун аёллар ва болаларга нисбатан оиладаги зўравонликни олдини олиш тизимини тадқиқ қилиш ва профилактика чораларининг самарадорлигини ошириш долзарб вазифа ҳисобланади.

Оиладаги зўравонликка қарши курашда профилактика асосий элемент ҳисобланади. Бу борада қуйидаги чора-тадбирлар назарда тутилади:

- Давлат сиёсатида ўзгаришлар киритиш, уни миллий манфаатларга мослаштириш;
- Ижтимоий тартибсизликка қарши курашиш;
- Оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
- Мактаб таълим тизимини такомиллаштириш;
- Бўш вақтни самарали ташкил этиш имкониятларини кенгайтириш;
- Давлатнинг маданий ва ахборот сиёсатига ўзгартиришлар киритиш;
- Соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, алкогол ва наркотик моддалар истеъмолининг олдини олиш;
- Жабрланувчиларни ҳимоя қилиш ва уларга ёрдам бериш тизимини ривожлантириш;
- Жамоатчиликни оилавий зўравонликка қарши курашга жалб қилиш;
- Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятини такомиллаштириш;
- Оммавий ахборот воситалари орқали оилавий зўравонликка қарши тарғибот ишларини олиб бориш;
- Зўравонликка сабаб бўлувчи руҳий муаммоларнинг олдини олиш учун махсус дастурлар ишлаб чиқиш.

Жиноятларнинг олдини олиш ҳақида сўз борганда, кўпинча иқтисодий чоралар биринчи ўринга чиқади. Аҳоли турмуш даражасини оширишга қаратилган чоралар зўравонлик билан боғлиқ жиноятлар сонини камайтиришга ёрдам бериши мумкин. Чунки иқтисодий жиҳатдан қийин аҳволда қолган одамлар жиноят содир этиш эҳтимолига эга бўлади. Шунинг учун қуйидаги иқтисодий тадбирлар муҳим аҳамиятга эга:

- Миллий саноат ва қишлоқ хўжалигини тиклаш;
- Молия тизимини мустаҳкамлаш, инфляцияни пасайтириш;
- Аҳоли даромадлари орасидаги тафовутни қисқартириш;
- Кам таъминланган оилаларни, айниқса аёллар ва болаларни моддий қўллаб-қувватлаш.

Иқтисодий барқарорлик жамият аъзоларининг руҳий ҳолатини яхшилайди, ташвиш ва стрессни камайтиради ҳамда оиладаги зўравонлик келиб чиқиши эҳтимолини пасайтиради. Бироқ, фақат иқтисодий чоралар билан бу муаммони ҳал қилиш мумкин эмас. Чунки иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатларда ҳам оилавий зўравонлик ҳолатлари кам эмас. Масалан, Японияда 1990-йилдан буён болаларга нисбатан зўравонлик ҳолатлари мавжуд ва йиллик статистика 60 000 та ҳолатдан ошиқлигича қолмоқда. Бу шундан далолат беради, фақат моддий фаровонлик бу муаммони ҳал қилиш учун етарли эмас.

Ушбу муаммони ўрганишда тизимли ёндашув қўлланилди, у бир қатор умумий илмий тамойиллар ва усулларни ўз ичига олади. Жумладан:

- Синтез ва таҳлил;
- Статистик таҳлил;
- Солиштирма-ҳуқуқий методлар.

Оилавий зўравонликни камайтиришнинг асосий йўли – давлат томонидан оилаларга ғамхўрлик қилишдир. Оилада содир этиладиган жиноятларнинг кўплигига қарамай, оила ўзи зўравонликка қарши профилактиканинг асосий иштирокчиси ҳисобланади. Бу борада давлат сиёсатининг икки асосий жиҳати мавжуд:

1. Оиладаги зўравонликни аниқлаш ва унинг олдини олиш, оилаларда жиноий мойилликни шакллантиришга йўл қўймаслик;
2. Болаларни тўғри тарбиялаш учун қулай муҳит яратиш, ота-оналарга таълимий ёрдам кўрсатиш, мактаб ўқитувчилари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш.

Шунингдек, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш ва алкоголизмни камайтириш муҳим аҳамиятга эга. Одамлар бошқа йўллар билан стрессдан халос бўлиш имкониятига эга бўлиши керак.

Қонунчиликни кучайтириш ва ҳуқуқ-тартибот идораларининг фаолиятини такомиллаштириш ҳам муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Бу йўналишда зўравонлик жиноятларини фош этиш ва олдини олиш бўйича юқори даражали мутахассисларни тайёрлаш, уларни керакли воситалар билан таъминлаш ва уларнинг ҳуқуқий мақомини ҳал қилиниши лозим бўлган мураккаб вазифаларга мувофиқлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, маҳаллий ҳуқуқ-тартибот тузилмаларини ривожлантириш, бўлимларни оптималлаштириш, уларнинг фаолият шаклларини такомиллаштириш ва тарбиявий ишларда фаол иштирокини таъминлаш зарур. Бу органлар аҳолига яқин бўлиши ва зўравонлик жиноятларини эрта босқичда олдини олишга қодир бўлиши керак.

Жамиятимизда ислоҳотни талаб қилувчи навбатдаги омил – бу содир бўлаётган ҳодисаларга онгли муносабатдир. Ҳар бир фуқаро бошқаларнинг салбий таъсирига қарши тура олиш қобилиятига эга бўлиши лозим. "Блогерлик" йўналишининг ривожланиши билан кўплаб одамлар оиладаги зўравонлик ҳақида ўз фикрларини билдиришни бошлади. Жамиятнинг муносабати ижобий натижаларни кўрсатди ва ушбу жиноят турининг яширинлиги камайгани аниқланди. Ижтимоий тармоқлар ва оммавий ахборот воситаларида оилавий зўравонлик танқид қилиниши жамиятда унинг ижтимоий

хавфли ҳодиса эканлигини англашга ва унга қарши курашиш зарурлигини шакллантиришга ёрдам берди.

Бу жараён доирасида турли таълим дастурларини яратиш мақсадга мувофиқ. Улар болалар ва катталарни жамиятдаги хулқ-атвор қоидалари, оилавий муносабатларни тартибга солувчи асосий қонунлар, зўравонликнинг турли кўринишлари ва унинг олдини олиш усуллари билан таништиришга қаратилган бўлиши лозим. Хотин-қизлар ва вояга етмаганларга нисбатан жиноятларнинг олдини олишда профилактика муҳим ўрин тутади. Оилавий (маиший) зўравонлик қурбонларининг асосий қисмини аёллар ва болалар ташкил этади. Ш.У. Степаняннинг таъкидлашича, аёллар ва болалар оиладаги оғир зўравонлик қурбонларининг 70 фоизини ташкил этади. Объектив ўз-ўзини таҳлил қилиш хусусиятларини аниқлаш жиноят қурбонига айланиш эҳтимолини камайтиришда биринчи қадамдир. Жуда тортишувчанлик ҳам, зиддиятдан қўрқиш ва ўзини ишончсиз тутиш ҳам хавфли ҳисобланади. Оилавий зўравонлик бўйича 2024 йилда умумий жиноятлар сони 132,298 таснифланган бўлиб, бу 2023 йилга нисбатан 27.1% га кўп. Жабрланувчилар жамиятнинг барча қатламлари орасида бир хил тақсимланмаган. Шунинг учун профилактика тадбирларини ишлаб чиқишда турли аҳоли қатламларига индивидуал ёндашиш муҳим.

Жиноят қурбонларини ҳимоя қилишга йўналтирилган чора-тадбирларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд эмас[1].

Оилавий-маиший зўравонликдан жабр кўрган хотин-қизлар ва болаларни ҳимоя қилиш инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Давлат вазифаси барча фуқаролар, айниқса аёллар ва болалар учун хавфсизликни таъминлаш, қўллаб-қувватлаш ва зўравонликдан чиқиб кетиш имкониятини яратишдир.

Ўзбекистонда зўравонлик қурбонларини ҳимоя қилиш ва уларга ёрдам кўрсатиш учун қонун ҳужжатларига мувофиқ уч хил муассаса фаолият кўрсатади:

1. Ижтимоий реабилитация марказлари — ушбу марказлар аёллар ва болаларни ижтимоий реабилитация қилиш, уларни муаммоларидан чиқаришга ёрдам бериш, психологик ва ҳуқуқий қўллаб-қувватлашни таъминлаш мақсадида фаолият юритади.

2. Ижтимоий бошпаналар — зўравонликдан жабр кўрган аёллар ва болалар учун вақтинча паноҳ бериш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва ёрдам бериш учун махсус муассасалар.

3. Васийликсиз қолган болаларга ёрдам марказлари — аёллар ва болалар учун ижтимоий ёрдам ва муҳофаза ташкил этиш, болаларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ва уларга ёрдам бериш учун ташкил этилган марказлар[2].

Ижтимоий реабилитация маркази маҳаллий ижтимоий ҳимоя органлари тизимида ташкил этилади. Унинг асосий вазифалари: қарамоғисиз қолган болаларнинг олдини олиш, хотин-қизлар ва болаларнинг ижтимоий реабилитациясини таъминлаш. Шунингдек, марказ жабрланувчилар учун вақтинчалик яшаш жойи, ижтимоий ва психологик ёрдам, ҳуқуқий ҳимоя хизматларини тақдим этади. Ижтимоий бошпаналар эса оғир вазиятга тушиб қолган вояга етмаган болаларга тезкор ёрдам кўрсатиш учун мўлжалланган. Улар жабрланувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, бошқа давлат ташкилотлари билан ҳамкорликда уларни аниқлайди, муаммоларини ҳал қилишга ёрдам беради[3]. Васийликсиз қолган болаларга ёрдам марказлари эса ижтимоий хавфга учраган оилалар, аёллар ва болаларга ёрдам кўрсатиш, руҳий, ижтимоий ва ҳуқуқий кўмак бериш учун ташкил этилган. Улар зўравонлик қурбонлари, хусусан, аёллар ва болалар билан ишлашни йўлга қўяди. Шунингдек, бу марказлар психологик ёрдам ва меҳнат бозорида ўз ўрнини топиш учун маслаҳатлар беради. Шу сабабли, оилавий зўравонликка қарши кураш ва унинг олдини олиш учун давлат ва жамият биргаликда иш олиб бориши зарур.

Кўплаб марказлар ўз-ўзини ёрдам сўраб мурожаат қилган аёллар ва вояга етмаганларни, шунингдек, ота-оналар (қонуний вакиллар) ташаббуси билан келган вояга етмаганларни, Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ бошқа асослар бўйича йўналтирилган шахсларни куну-тун қабул қилади. Оилавий зўравонлик қурбонлари марказда ижтимоий ёрдам ва ижтимоий реабилитация олиш ҳамда келгусидаги турмуш тарзига оид масалалар ҳал бўлгунга қадар қолишлари мумкин. Шунингдек, ижтимоий-реабилитация марказларида вояга етмаган шахсларнинг шахс сифатида ривожланиши, уларда фуқаролик масъулиятини шакллантириш, аёллар ва вояга етмаганларга психологик ёрдам бериш, ҳуқуқий онгни ривожлантириш ва ҳуқуқий маданиятни ошириш бўйича тадбирлар ўтказилади. Болалар учун ижтимоий бошпаналар эса Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ ижтимоий ҳимоя органлари ёки маҳаллий ҳокимият тизимида ташкил этиладиган махсус муассасалар ҳисобланади[4]. Уларнинг асосий вазифаси оғир ижтимоий аҳволга тушиб қолган вояга етмаганларга тезкор ижтимоий ёрдам кўрсатишдир. Бу муассасалар шунингдек, аёллар ва вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилади, таълим, соғлиқни сақлаш, ички ишлар органлари ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда ижтимоий ёрдамга муҳтож аёллар ва болаларни аниқлаш бўйича

тадбирларни амалга оширади. Шунингдек, оғир вазиятга тушган аёллар ва болалар учун вақтинчалик бошпана таъминлайди, ижтимоий, психологик ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатади, болаларни оилаларга қайтаришга кўмаклашади.

Оилавий зўравонликка қарши кураш ва унинг олдини олиш билан шуғулланувчи яна бир муассаса ижтимоий ҳимоя марказларидир. Уларнинг мақсади оғир ижтимоий вазиятга тушиб қолган оилалар ва болалар учун реабилитация, ижтимоий, психологик (шу жумладан, тезкор), ҳуқуқий, тиббий ва бошқа ёрдамларни кўрсатишдан иборат[5]. Бу марказлар шунингдек, қийин вазиятга тушган болаларни қайта жамиятга мослаштириш ва оиладаги салбий ҳолатларнинг олдини олиш билан шуғулланади. Ижтимоий марказлар ҳам ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг муҳим шакли ҳисобланади. Улар ижтимоий хавфли вазиятда қолган оилалар, аёллар ва болаларга кўмаклашиш, уларнинг руҳий, ижтимоий ва ҳуқуқий реабилитациясини таъминлаш, жамиятдаги салбий ҳолатларнинг олдини олиш билан шуғулланади. Шу билан бирга, бу марказлар зўравонлик қурбонлари – аёллар ва болалар билан ишлашни олиб боради, уларга экстрен психологик ёрдам кўрсатади, ишга жойлашиш ва таълим масалалари бўйича маслаҳат беради, мавжуд муаммоларни ҳал этишда ёрдам беради.

Шунингдек, оиладаги жиноятчиликнинг олдини олиш – бу давлат томонидан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, идеологик, таълимий, ҳуқуқий ва бошқа чора-тадбирларни ўз ичига олган комплекс жараён ҳисобланади. Профилактика тадбирларининг асосий вазифаси – жиноятчиликка сабаб бўлувчи ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсатиш, уларни йўқ қилиш ёки кучини пасайтиришдир. Жиноятчиликнинг олдини олишнинг ижтимоий аҳамияти шундаки, у жиноят содир этилишининг олдини олиш ёки унинг эрта босқичда тўхтатилишига имкон беради. Бу жараён жиноятчиликка қарши курашишда фақат ҳуқуқий чоралар билан чекланмай, иқтисодий, маданий, таълимий, ижтимоий, психологик, тиббий, техник ва бошқа усуллардан ҳам самарали фойдаланиш имконини беради.

REFERENCES

1. Степанова И. Б., Явчуновская Т. М. Криминологические аспекты насилия в семье // Вестник Ивановского государственного университета. — 2014. — № 4. — С. 15-25.
2. Авсеенко Е. В. Криминология. — М., 2008. С. 202-205.
3. Степанян Ш. У. Криминогенные факторы в семье — катализатор женской преступности // Гражданин и право. — 2018. — № 8. — С. 60-65.

4. Бураков В. Н., Кропачев Н. М. Криминология: Учеб. пос. — СПб., 2023. С. 98.
5. Ханова З. Р. Проблемы предупреждения преступлений против несовершеннолетних // 2009. — № 3. С. 238.

OLIY TA`LIM TIZIMIDA INOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Nurmanov Sherzod
Chirchiq davlat Pedagogika universiteti Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o`qituvchisi:

Annotatsiya: Oliy ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, onlayn ta'lim platformalari, raqamli vositalar va virtual sinflar o'quvchilarga o'z bilimlarini kengaytirish, o'qituvchilar bilan samarali muloqot qilish imkonini beradi. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim jarayoni yanada interaktiv va moslashuvchan bo'lib, talabalarni zamonaviy mehnat bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur ko'nikmalar bilan ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: Innovatsion texnologiyalar, Oliy ta'lim tizimi, Onlayn ta'lim, Virtual sinflar, Raqamli ta'lim, Ta'lim jarayoni, Interaktiv ta'lim, Aralash ta'lim, Ta'lim sifatini oshirish

Аннотация: Внедрение инновационных технологий в систему высшего образования играет важную роль в повышении эффективности образовательного процесса. Современные технологии, такие как онлайн-платформы, цифровые инструменты и виртуальные классы, дают студентам возможность расширять свои знания и эффективно взаимодействовать с преподавателями. Применение инновационных технологий делает учебный процесс более интерактивным и адаптивным, обеспечивая студентов необходимыми навыками для успешной профессиональной деятельности в условиях современного рынка труда.

Ключевые слова: Инновационные технологии, Система высшего образования, Онлайн обучение, Виртуальные классы, Цифровое обучение, Образовательный процесс, Интерактивное обучение, Смешанное обучение, Повышение качества образования

Annotation: The integration of innovative technologies in higher education plays a crucial role in enhancing the effectiveness of the educational process. Modern technologies, such as online learning platforms, digital tools, and virtual classrooms, provide students with the opportunity to expand their knowledge and interact effectively with instructors. The use of innovative technologies makes the learning process more interactive and adaptive, equipping students with the essential skills needed for successful professional engagement in the modern labor market.

Keywords: Innovative technologies, Higher education system, Online learning, Virtual classrooms, Digital education, Educational process, Interactive learning, Blended learning, Improving educational quality.

Ta'limdagi innovatsion texnologiyalar - bu ta'lim jarayonini samarali va interaktiv tarzda tashkil etish uchun joriy etilgan zamonaviy texnologik vositalar va metodlardir. Innovatsion texnologiyalar o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi aloqani yaxshilash, bilimlarni o'zlashtirish jarayonini optimallashtirish va ta'limni zamonaviy mehnat bozorining talablariga moslashtirishga yordam beradi. Bu texnologiyalar o'quvchilarga yanada kengroq imkoniyatlar yaratadi, o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.[170]

Ta'limdagi innovatsion texnologiyalarni qo'llashning asosiy yo'nalishlari:

Onlayn ta'lim platformalari

- **Masalan**, Coursera, edX, Moodle kabi platformalar talabalar uchun turli kurslar va resurslarni taklif etadi. Bu platformalar vaqt va joyga bog'lanmasdan o'qish imkonini yaratadi.

Interaktiv dars materiallari

- **Masalan**, raqamli ta'lim dasturlari, simulyatsiyalar, animatsiyalar va interaktiv video darslar. Bular talabalar uchun o'zlashtirishni osonlashtiradi va diqqatni jalb etadi.

Virtual va aralash ta'lim

- **Masalan**, Zoom yoki Google Meet orqali o'qituvchilar talabalar bilan videokonferensiyalar o'tkazadilar. Bu turdagi ta'lim onlayn va an'anaviy darslarni birlashtiradi, ta'lim jarayonini individuallashtirish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt va ta'lim tahlili

- Sun'iy intellekt (AI) yordamida talabalar yutuqlari va qiyinchiliklari tahlil qilinib, shaxsiy yondashuvlar taklif qilinadi. AI tizimlari darslarni individual tarzda optimallashtirishga yordam beradi.

Mobil ta'lim

- Mobil qurilmalar orqali ta'lim materiallariga kirish imkoniyati, o'quvchilarni har qanday vaqtda o'qishga jalb qiladi va o'qish jarayonini yanada moslashuvchan qiladi.

3D va virtual reallik (VR)

- **Masalan**, VR texnologiyalari yordamida talabalar ilmiy laboratoriyalarni virtual tarzda ko'rishlari, tarixiy joylarga sayohat qilishlari yoki ilmiy eksperimentlarni o'tkazishlari mumkin. Bu texnologiya o'qishni yanada
- jonlantiradi va real dunyo tajribasiga yaqinlashtiradi.

[170] "Innovatsion texnologiyalarni ta'limda qo'llash: Tendensiyalar va muammolar", (2022), *International Journal of Education and Technology*, eduTech.org.

Ta'limdagi innovatsion texnologiyalarni joriy etishning foydalari:

- **Samarali o'qish**: O'quvchilar va o'qituvchilar uchun ko'proq resurslar va imkoniyatlar yaratadi.
- **Moslashuvchanlik**: Talabalar o'zlariga qulay vaqtda o'qishlari mumkin.
- **Shaxsiy yondashuv**: Har bir talaba uchun individual o'qish yo'nalishlari va metodikalar ishlab chiqiladi.
- **Eng zamonaviy ko'nikmalar**: O'quvchilarni zamonaviy mehnat bozorining talablariga moslashtiradi.
- **O'quv jarayonining jonlanishi**: Interaktiv va vizual metodlar orqali ta'lim yanada qiziqarli va samarali bo'ladi.

Onlayn ta'lim — bu internet orqali amalga oshiriladigan ta'lim jarayoni bo'lib, talabalar va o'qituvchilar orasida bevosita yuzma-yuz aloqalar o'rnatilmasdan, raqamli platformalar orqali o'qitish va o'rganish imkoniyatini taqdim etadi. Onlayn ta'lim bugungi kunda dunyoning turli burchaklarida keng tarqalgan va ta'lim tizimini yanada moslashuvchan, samarali va qulay qilishda muhim rol o'ynaydi.[171]

Onlayn ta'limning asosiy xususiyatlari:

1. **Vaqt va joyga bog'lanmaslik:** Onlayn ta'limning eng katta afzalligi shundaki, talabalar darslarga qatnashish uchun aniq bir vaqt va joyga bog'lanmaydi. Ular istalgan joydan va istalgan vaqtda ta'lim olishlari mumkin. Bu imkoniyat ayniqsa ishlayotgan yoki boshqa majburiyatlari bor talabalar uchun juda foydalidir.
2. **Interaktiv o'qish usullari:** Onlayn ta'limda video darslar, interaktiv mashqlar, forumlar va sinfdagi guruh muhokamalari kabi turli interaktiv o'qish usullari qo'llaniladi. Bular talabalarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshiradi va bilimlarni yanada samarali o'zlashtirishga yordam beradi.
3. **Moslashuvchan o'quv materiallari:** O'quvchilarga dars materiallarini o'z vaqtida qayta ko'rib chiqish yoki kerakli joyni qayta o'qish imkoniyati beriladi. Bu, o'z navbatida, talabalar uchun o'qish jarayonini o'ziga moslashtirishga imkon yaratadi.
4. **Raqamli vositalar va texnologiyalar:** Onlayn ta'limda turli raqamli vositalar, ilovalar, va texnologiyalar qo'llaniladi. Masalan, Google Classroom, Moodle, Zoom, Microsoft Teams va boshqa platformalar orqali o'quvchilar o'z darslarini ko'rishlari, o'qituvchilar bilan muloqot qilishlari va topshiriqlarni bajarishlari mumkin.
5. **Global ta'lim imkoniyatlari:** Onlayn ta'lim orqali talabalar dunyoning turli mamlakatlaridan yoki mintaqalaridan o'qish imkoniyatiga ega bo'ladi.

[171] "Onlayn ta'limning afzalliklari va kamchiliklari" (2023), EduTech Journal

6. **Shaxsiy yondashuv:** Onlayn ta'limda talabalar o'z o'qish tezligini mustaqil ravishda tanlashlari mumkin. Bu, o'z navbatida, har bir talabaga individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Onlayn ta'limning afzalliklari:

1. **Keng qamrovli ta'lim:** Onlayn ta'lim orqali talabalar dunyo miqyosidagi eng yaxshi o'qituvchilar va ta'lim resurslaridan foydalanishlari mumkin.
2. **Qulaylik va moslashuvchanlik:** Talabalar o'zlarining jadvaliga mos ravishda ta'lim olishi mumkin, bu esa o'qish jarayonini ancha qulay qiladi.
3. **Kostsizlik va samaradorlik:** Onlayn ta'lim an'anaviy darslarga nisbatan kamroq xarajat talab qiladi, chunki talabalar va o'qituvchilar uchun transport xarajatlari va boshqa tasavvurlar kamayadi.
4. **Yangi texnologiyalarga oson moslashuv:** Onlayn ta'lim o'quvchilarga zamonaviy texnologiyalarga oson moslashish imkonini beradi, bu esa ularning raqamli ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Onlayn ta'limning kamchiliklari:

1. **Motivatsiya va o'zini o'zi nazorat qilish qiyinligi:** Onlayn ta'limda ba'zi talabalar uchun o'qish jarayonida o'zini nazorat qilish yoki motivatsiya topish qiyin bo'lishi mumkin, chunki ular o'qituvchi tomonidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilinmaydi.
2. **Texnik muammolar:** Ba'zi talabalar uchun internet tarmog'iga ulanish yoki texnik qurilmalar bilan bog'liq muammolar yuzaga kelishi mumkin. Bu, o'z navbatida, ta'lim jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.
3. **Shaxsiy muloqotning yo'qligi:** Yuzma-yuz o'qish ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi shaxsiy muloqotni cheklaydi, bu esa ba'zida o'quvchilarga o'z savollarini to'g'ridan-to'g'ri berish yoki guruh ishlari orqali o'qish tajribasini oshirish imkoniyatini kamaytiradi

Raqamli ta'lim — bu ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar va raqamli resurslar orqali tashkil etish, boshqarish va amalga oshirishdir. Raqamli ta'limda ta'lim resurslari, dars materiallari va kommunikatsiya vositalari elektron shaklda bo'lib, internet va boshqa raqamli platformalar orqali talabalar va o'qituvchilar orasida o'zaro muloqot va bilim almashish amalga oshiriladi. Raqamli ta'lim tizimi ta'lim jarayonini zamonaviylashtirishga, resurslarni optimallashtirishga va ta'limning sifatini oshirishga yordam beradi.[172]

Raqamli ta'limning asosiy xususiyatlari:

[172] "Raqamli ta'limning afzalliklari va kamchiliklari" (2021), *Educational Technology Journal*, eduTech.org.

1. **Onlayn ta'lim platformalari:** Raqamli ta'limda onlayn platformalar asosiy vosita sifatida ishlatiladi. Bu platformalar orqali talabalar darslarni ko'rish, topshiriqlarni bajarish, o'qituvchilar bilan muloqot qilishlari mumkin. Masalan, **Google Classroom**, **Moodle**, **Edmodo** va boshqa platformalar ta'lim resurslarini taqdim etadi.
2. **Interaktiv va vizual materiallar:** Raqamli ta'limda interaktiv dars materiallari, video darslar, simulyatsiyalar va boshqa vizual vositalar yordamida o'qish jarayoni yanada samarali va qiziqarli bo'ladi. Bular talabalarning diqqatini jalb qilish va o'qishni samarali qilishda muhim rol o'ynaydi.
3. **Raqamli qurilmalar va ilovalar:** Raqamli ta'limda smartfonlar, planshetlar, kompyuterlar va boshqa raqamli qurilmalar orqali ta'lim olish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, o'qish jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun turli ilovalar va dasturlar (masalan, **Khan Academy**, **Duolingo**, **Coursera**)dan foydalanish mumkin.
4. **Ma'lumotlar tahlili:** Raqamli ta'limda talabalar va o'qituvchilarning faoliyati tahlil qilinadi. Bu ma'lumotlar yordamida ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, shaxsiy yondashuvlarni ishlab chiqish va o'quvchilarning muvaffaqiyatlarini yaxshilash mumkin.
5. **Global ta'lim imkoniyatlari:** Raqamli ta'lim orqali talabalar butun dunyo bo'ylab eng yaxshi ta'lim resurslari va o'qituvchilarga kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu, shuningdek, turli madaniyatlar bilan tanishish va global bilim olish imkonini yaratadi.

Raqamli ta'limning afzalliklari:

- **Qulaylik:** Talabalar istalgan joydan va vaqtdan ta'lim olishlari mumkin, bu esa ta'limni juda moslashuvchan qiladi.
- **Keng qamrov:** Raqamli ta'lim orqali talabalar turli yo'nalishlar bo'yicha ko'plab kurslarga qatnashishlari mumkin.
- **Interaktivlik:** O'qish jarayoni interaktiv metodlar yordamida amalga oshiriladi, bu esa o'qitish va o'rganishni qiziqarli qiladi.
- **Resurslarning optimallashtirilishi:** Raqamli materiallar orqali ta'lim resurslarini yanada samarali va arzonroq taqdim etish mumkin.
- **Shaxsiylashtirilgan o'qish:** Raqamli tizimlar yordamida har bir talabaga moslashtirilgan o'qish materiallari va metodikalar ishlab chiqilishi mumkin.

Raqamli ta'limning kamchiliklari:

- **Texnik qiyinchiliklar:** Ba'zi talabalar uchun internetga ulanish yoki texnik qurilmalar bilan bog'liq muammolar yuzaga kelishi mumkin.
- **Motivatsiya:** Ba'zi talabalar o'zini mustaqil ravishda o'qish uchun zarur bo'lgan motivatsiyani topish qiyin bo'lishi mumkin.
- **Shaxsiy muloqotning yo'qligi:** Onlayn ta'limda o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi bevosita yuzma-yuz muloqot cheklangan bo'lishi mumkin.

Ta'limdagi innovatsion texnologiyalar va raqamli ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga katta hissa qo'shmoqda. Raqamli ta'limning asosiy afzalliklari orasida qulaylik, keng qamrov, interaktivlik, resurslarning samarali taqdim etilishi va shaxsiylashtirilgan o'qish imkoniyatlari mavjud. Onlayn ta'lim va boshqa raqamli texnologiyalar yordamida talabalar istalgan joydan va vaqtdan o'qish imkoniyatiga ega bo'lib, ta'lim jarayonini yanada moslashuvchan va samarali qilishadi.

Biroq, raqamli ta'limning ba'zi kamchiliklari ham bor. Masalan, texnik muammolar, o'zini o'zi nazorat qilishdagi qiyinchiliklar va shaxsiy muloqotning yo'qligi kabi muammolar mavjud. Shuningdek, ba'zi talabalar uchun motivatsiya va o'zini o'zi ta'lim olishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Umuman olganda, ta'limdagi innovatsion texnologiyalar va raqamli ta'lim zamonaviy ta'lim tizimini yangi darajaga olib chiqmoqda. Ular ta'lim resurslarini kengaytirish, samaradorlikni oshirish, va talabalarga o'qish jarayonini yanada individual va qulay tarzda tashkil etish imkoniyatlarini taqdim etadi. Shu bilan birga, bu texnologiyalarni to'g'ri qo'llash va ularni samarali tashkil etish orqali ta'lim tizimining global sifatini oshirish mumkin.

REFERENCES

1. "Raqamli ta'lim va innovatsion texnologiyalar" (2022), *International Journal of Educational Technologies*, eduTech.org.
2. "Onlayn ta'limning afzalliklari va kamchiliklari" (2023), *EduTech Journal*, EduTech Journal.
3. "Ta'limdagi innovatsion texnologiyalarni qo'llash: Tendensiyalar va muammolar", (2022), *International Journal of Education and Technology*, eduTech.org.
4. "Onlayn ta'limning samaradorligi va uni joriy etishning afzalliklari" (2023), *Online Education Review*, eduTech.org.

METAETIKA –GLOBALLASHUV JAROYONIDA JAMIYAT HAYOTIDA MUHIM O'RIN EGALLASHI.

Sunnatov Tohir Ravshanbekovich
tohirsunnatov761@gmail.com
CHDPU o'qituvchi.

ANNOTATSIYA.

Hozirgi axborotlashgan jamiyatda axloqiy qarashlar butun insoniyat hayotining ajralmas qismi bo'lib qolishi inobatga oladigan bo'lsak ,o'zaro munosobatlar ham shunday dolzarb mavzuga aylanayotganini ko'rishimiz mumkin. Metaetika analitik falsafaning axloqiy qadriyatlar, xususiyatlar va so'zlarning holati, asoslari va ko'lamini o'rganuvchi bo'limidir. Amaliy etika va me'yoriy nazariya sohalari axloqiy narsaga e'tibor qaratadi, metaetika esa axloqning o'zi nima ekanligiga e'tibor beradi.

Kalit so'zlar. Metaetika,axborot,jamiyat,globallashuv,qadriyat,nazariya,falsafa, amaliy etika.

ABSTRACT.

Considering that in today's information society, moral views have become an integral part of all human life, we can see that interpersonal relationships are also becoming such a relevant topic. Metaethics is a branch of analytical philosophy that studies the status, foundations, and scope of moral values, properties, and words. The fields of applied ethics and normative theory focus on what is moral, while metaethics focuses on what morality itself is.

Keywords. Metaethics, information, society, globalization, value, theory, philosophy,practical ethics

Mustaqil rivojlanish yo'lini tanlab yangi jamiyat qurayotgan har bir millat uchun axloq va milliy madaniyatni saqlash va yanada rivojlantirish - eng dolzarb va ustuvor vazifadir. Globallashuvning yoshlar tarbiyasiga o'tkazayotgan salbiy ta'siri informatsion vositalarning yuksak rivojlanishi natijasida internet, uyali telefon, telekommunikatsiyalar va turli axborot nashrlarining kirib kelishi, bu vositalar orqali taklif etilayotgan «qadriyatlar» ko'p hollarda yoshlarimizni milliy qadriyatlarimizdan uzoqlashtirib qo'ymoqda. Boshqacha qilib aytganda, «ildizi yo'q individ»larning shakllanishiga olib kelmoqda. «Ommaviy madaniyat» turli xil ko'rinishlarining yoshlar orasida tobora keng tarqalishi asosan kiyinishda, qiziqishlarda, bo'sh vaqtni o'tkazishda, didlarning sayozlashuvida, milliy qadriyatlarga munosabatda namoyon bo'lmoqda. Bular esa behayolik va zo'ravonlik, milliy qadriyatlarga va ijtimoiy

manfaatlarga bepisandlik bilan munosabatda bo'lish kabi illatlarni keltirib chiqarmoqda.

Metaetika - bu axloq bilan qanday shug'ullanishimizni o'rganishdan iborat. Metaetik xulosalar bizga axloqiy jihatdan qanday harakat qilishimiz kerakligini yoki biron bir vaziyatda qaysi turdagi qaror axloqiy jihatdan to'g'ri ekanligini aytmaydi. Metaetika me'yoriy va amaliy darajada axloqiy o'rganish qanday ishlashiga oid savollarga qaratilgan.

Metaetika analitik falsafaning axloqiy qadriyatlar, xususiyatlar va so'zlarning holati, asoslari va ko'lamini o'rganuvchi bo'limidir. Amaliy etika va me'yoriy nazariya sohalari axloqiy narsaga e'tibor qaratadi, metaetika esa axloqning o'zi nima ekanligiga e'tibor beradi. Ikki kishi, masalan, shifokor yordami bilan o'z joniga qasd qilish etikasi bo'yicha kelishmovchilik tug'dirishi mumkin bo'lsa-da, utilitarizm kabi umumiy me'yoriy nazariyaning mavhumroq darajasida kelishib olgani kabi, umumiy me'yoriy nazariya darajasida ham rozi bo'lmagan odamlar ham shunday bo'lishi mumkin. shunga qaramay, axloqning o'zining asosiy mavjudligi va maqomi to'g'risida rozi bo'ling yoki aksincha. Shunday qilib, metaetikani axloq haqida falsafiy fikrlashning juda mavhum usuli deb hisoblash mumkin. Shu sababli, metaetikani me'yoriy nazariyaning "birinchi darajali" darajasidan ajratish uchun vaqti-vaqti bilan "ikkinchi tartibli" axloqiy nazariyalash deb ham ataladi. Metaetik pozitsiyalar quyidagi savollarga qanday javob berishlariga ko'ra bo'linishi mumkin:

Odamlar "yaxshi" va "to'g'ri" kabi axloqiy so'zlarni ishlatganda aynan nima qilishadi?

Axloqiy qadriyat birinchi navbatda nima va bunday qadriyatlar ob'ektlar va xususiyatlar kabi boshqa tanish ob'ektlarga o'xshashmi?

Axloqiy qadriyatlar qayerdan kelib chiqadi - ularning manbai va asosi nima?

Ba'zi narsalar har doim hamma odamlar uchun axloqiy jihatdan to'g'ri yoki noto'g'ri bo'ladimi yoki axloq odamdan odamga, kontekstdan kontekstga yoki madaniyatdan madaniyatga farq qiladimi?

Metaetik pozitsiyalar bu kabi savollarga axloqiy nutqning semantikasini, axloqiy xususiyatlar ontologiyasini, axloqiy qadriyatlar va amaliyotlar haqidagi antropologik kelishmovchilikning ahamiyatini, axloqning inson agentlari sifatida bizga qanday ta'sir qilish psixologiyasini va qanday qilib kelganligimiz haqidagi gnoseologiyani o'rganish orqali javob beradi. axloqiy qadriyatlarni bilish. Quyidagi bo'limlarda metaetikaning ushbu turli jihatlari ko'rib chiqiladi.

5. Metaetika, agar mavjud bo'lsa, axloqning asoslarini o'rganish bo'lganligi sababli, u ayniqsa madaniy xilma-xillik va oqimlarning tarixiy davrlarida gullab-yashnagan. Masalan, qadimgi yunon tarixchisi Gerodot yunon-fors urushlari natijasida yuzaga kelgan madaniyatlararo aloqalarga javob berib, turli madaniyatlarning bir-biridan farq qiladigan axloqiy amaliyotlarga ega ekanligi bilan bog'liq bo'lgan madaniy ustunlik

uchun ochiq-oydin muammo haqida fikr yuritgan. XVII va XVIII asrlarda metaetikaga nisbatan qiziqish G'arbiy Evropada axloqiy nutqda hukmronlik qildi, chunki nazariyotchilar hokimiyatning an'anaviy belgilarining beqarorlashuviga, masalan, ilmiy inqiloblar, diniy parchalanish, fuqarolar urushlari va inson egoizmining dahshatli suratlariga javob berishga harakat qilishdi.

Falsafiy axloq ko'pincha falsafaning amaliy tarmog'i sifatida tushunilganligi sababli, aniq axloqiy yo'l-yo'riq va asoslarni taqdim etishga qaratilganligi sababli, metaetika haqiqiy hayotdagi axloqiy muammolar haqida juda kam yoki hech narsa aytmaydigan mavhum korxona sifatida noqulay o'tiradi. Darhaqiqat, bunday muammolarning dolzarbligi 1970-yillardagi siyosiy jihatdan galvanizatsiyalangan intellektual muhitda amaliy va me'yoriy axloqqa umumiy migratsiyaning bir qismi edi (yuqorida tasvirlangan). Va shunga qaramay, axloqiy tajriba nafaqat muayyan amaliy masalalar, hatto muayyan nazariyalarning talqini yoki qo'llanilishi, balki ba'zan dunyoning ko'p madaniyatli, dunyoviy va ilmiy hisoblarida axloqning o'ziga xos o'rni to'g'risida kelishmovchiliklarning ko'plab misollarini keltirishi mumkin. Shunday qilib, metaetikaga xos bo'lgan masalalardan biri uning axloqiy falsafalashning boshqa darajalariga nisbatan holati bilan bog'liq.

REFERENCES

1. Mirziyoyev SH.M. Yangi O'zbekiston Strategiyasi. Toshkent, „O'zbekiston'' , 2021.
2. Sodiqov, M. Globallashuv va uning jamiyat hayotiga ta'siri. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
3. Sunnatov T. BADIIY USLUBLARNI YARATILISHIDA ESTETIK NAZARIYANING O 'RN //Academic research in educational sciences. – 2023. – T. 5. – №. NUU Conference 2. – C. 640-646.
4. Sunnatov T. R.,(2024) Estetika va metaetikaning badiiy uslublar rivojlanish dinamikasi //Mug'allim. – 2026. – T. 3. – №. 3. – C. 99-104.
5.'The Emotive Theory of Ethics', in *Ethics: Essential Readings in Moral Theory*, ed. by George Sher (London: Routledge, 2012), pp. 103–10.

YOSHLARNI HARBIY-VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH.

Usmanov Abdumo'min Xolmo'min o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning ahamiyati, usullari va natijalari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida adabiyotlar tahlili, so'rovnomalar o'tkazish va kuzatuvlar amalga oshirildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun maktabgacha, maktab va oliy o'quv yurtlarida tizimli ishlarni olib borish zarur. Xulosa qilib aytganda, yoshlar tarbiyasiga kompleks yondashuv mamlakatimiz ravnaqi va xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, yoshlar, ta'lim muassasalari, milliy qadriyatlar, Vatan himoyasi.

Аннотация: В данной статье анализируется значение, методы и результаты военно-патриотического воспитания молодежи. В ходе исследования был проведен анализ литературы, анкетирование и наблюдения. Результаты показывают, что для патриотического воспитания молодежи необходима системная работа в дошкольных, школьных и высших учебных заведениях. Таким образом, комплексный подходквоспитанию молодежи имеет важное значение для обеспечения процветания и безопасности нашей страны.

Ключевые слова: военно-патриотическое воспитание, молодежь, образовательныеучреждения, национальные ценности, защита Отечества.

Abstract: This article analyzes the importance, methods and results of educating youngpeopleinthe spirit of military patriotism. In the course of the study, literature analysis, conducting surveysand observations were carried out. The results show that in order to educate young peopleint hespirit of patriotism, it is necessary to carry out systematic work in preschool, school andhigher educational institutions. In conclusion, an integrated approach to youth education is important inensuring the prosperity and security of our country.

Keywords: military-patriotic education, youth, educational institutions, national values, homeland protection.

Kirish. Vatanparvarlik tuyg'usi har bir inson qalbida yoshlikdan shakllanadi. Shu bois yoshlarniharbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Ayniqsa, globallashuv va axborot oqimi jadallashgan bir davrda bu masala yanada muhimahamiyat kasb etmoqda [1]. Yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash, ularning qalbida Vatanga muhabbat va

sadoqat tuyg'ularini shakllantirish barchamizning burchimizdir [2]. Ushbu maqolaning maqsadi yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashningahamiyati, usullari va natijalarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida adabiyotlar tahlili, so'rovnomalar o'tkazish va kuzatuvlar amalga oshirildi.

Usullar va adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, monografiyalar va statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Shuningdek, maktabgacha ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari va oliy o'quv yurtlarida faoliyat yuritayotgan pedagoglar va tarbiyachilar bilan suhbatlar o'tkazildi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalasi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan [3;4;5]. Jumladan, A.A.Qo'chqorov o'zining dissertatsiya ishida yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning pedagogic asoslarini tadqiq etgan [6]. U.N.Nishonaliyev esa harbiy xizmatchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi masalalarini o'rgangan [7]. Biroq tadqiqotlar ko'rsatadiki, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bo'yicha tizimli ishlar yetarli darajada olib borilmagan. Aynan shu bois ham bu masala dolzarb bo'lib qolmoqda. Maqolada tahlil uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

- Maktabgacha ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari va oliy o'quv yurtlarida yoshlar bilan olib borilayotgan harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi bo'yicha hujjatlar va dars ishlanmalarini o'rganish;
- Pedagoglar va tarbiyachilar bilan suhbatlar o'tkazish;
- Yoshlar o'rtasida so'rovnomalar o'tkazish.

Natijalar. Tadqiqot davomida olingan natijalar quyidagilardan iborat: Maktabgacha ta'lim muassasalarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi asosan milliy qadriyatlar, xalq qahramonlari va sarkardalar haqidagi hikoyalar, vatanparvarlik mavzusidagi she'r va qo'shiqlar orqali amalga oshiriladi. Bolalarga yoshligidanoq Vatan tuyg'usini singdirish, ularning qalbida vatanparvarlik hissini uyg'otish tarbiyaning muhim qismi sanaladi. Umumta'lim maktablarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilgan. O'quvchilarga "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi", "Ma'naviyat asoslari" kabi fanlar o'qitiladi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda esa mehnat qahramonlari, Ikkinchi jahonurushi faxriylari va harbiy xizmatchilar bilan uchrashuvlar tashkil etiladi. Shuningdek, "Shunqorlar", "Alpomish" va "Tomaris" kabi harbiy-sport musobaqalari ham muntazam ravishda o'tkazilib turiladi [8]. Oliy o'quv yurtlarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi yanada keng ko'lamda olib boriladi. Talabalar "Milliy g'oya", "Harbiy ta'lim", "Yoshlar va siyosat" kabi fanlarni o'rganadilar. Talabalarni Vatan himoyasiga tayyorlash maqsadida maxsus kurslar va trening mashg'ulotlari tashkil etiladi. Harbiy kafedralar faoliyati ham bu borada muhim ahamiyatga ega. O'tkazilgan so'rovnomalarda yoshlarning aksariyati (78%)

harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining ahamiyatini tushunishi va bu borada bilim va ko'nikmalarga ega ekani aniqlandi. Ular Vatan ravnaqi va xavfsizligi yo'lida xizmat qilishga tayyorliklarini bildirdilar.

Tahlil va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'lim muassasalarida yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, davlat ta'lim standartlariga muvofiq maxsus fanlar o'qitilmoqda, darsdan tashqari tadbirlar tashkil etilmoqda. Biroq ushbu faoliyatni yanada takomillashtirish, uning samaradorligini oshirish zarur. Jumladan, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini tizimli asosda va uzluksiz ravishda olib borish lozim [9]. Ya'ni bu jarayon maktabgacha ta'lim muassasalaridan to oliy o'quv yurtlarigacha uzviy davom etishi kerak. Tarbiya ko'p qirrali bo'lib, faqat milliy g'oya va mafkurani singdirish bilan cheklanib qolmasdan, yoshlarni jismonan va ruhan barkamol etib tarbiyalashga ham e'tibor qaratish zarur. Bundan tashqari, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda oila, mahalla va jamoatchilik institutlari bilan hamkorlikni kuchaytirish lozim. Zero, vatanparvarlik faqat ta'lim muassasalarining ishi emas, balki jamiyatning barcha bo'g'inlaridagi tarbiyaviy faoliyatning asosi bo'lishi kerak.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bugungi kunningeng dolzarb vazifalaridan biridir. Bu borada ta'lim muassasalarida olib borilayotgan ishlarni yanada takomillashtirish, yoshlarni Vatan himoyasiga tayyor, fidoyi insonlar etib tarbiyalash lozim. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi tizimini shakllantirish, ushbu faoliyatni uzluksiz va uzviy ravishda olib borish, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar, jumladan, vatanparvarlik g'oyalari ruhida tarbiyalash muhimahamiyat kasb etadi. Yoshlarimizni ana shunday ruhda tarbiyalash orqali biz mamlakatimiz ravnaqi va xavfsizligini ta'minlashga o'z hissamizni qo'shamiz.

REFERENCES

1. Ochilov M. Muallim-qalb me'mori. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.224 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 592 b.
3. Турдиева, Г., & Абишов, М. (2024). ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НАИЗМЕНЕНИЕСУММЫ НАЛОГА НА ПРИБЫЛЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ. STUDIESINECONOMICS AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD, 3(2), 9-18.
4. Turdiyeva, G., & Kadirbaeva, A. (2024, February). DEVELOPMENT POINTSOFTHEFACTOR ANALYSIS OF THE PROFIT TAX OF COMMERCIAL

BANKS. In Proceedingsof International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences (Vol. 3, No.2, pp. 114-118).
5. Turdieva, G., Abishov, M., & Muratbaev, I. (2024). THE IMPACT OF CREDITRISKSONAN EFFECTIVE ORGANIZATION IN THE FINANCIAL SERVICES OF COMMERCIALBANKS. NRJ, 1(4), 215-225.
6. Nuranov, I., Abishov, M., & Turdieva, G. (2021). Ways to increase the influence of taxesinthe development of financial and economic activities of construction enterprises. Sciencewebacademic papers collection.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАЦИОНАЛЬНО-МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ ЮРИСТА.

Луиза Джураевна Туганова
Чирчикский государственный педагогический университет
преподователь, tuganovaluiza86@gmail.com.

Аннотация: Целью данной статьи является анализ взаимосвязи между взаимодополняющими концепциями этики, нравственности и права. В определенной степени эти связанные концепции имеют некоторые общие черты. В двнной статье рассматривается рационально-материалистический подход морально правовых концепций профессиональной этики юридических сфер. Понятие квалифицированного подхода юриста в применении определенной системы в практике.

Ключевые понятия: концепции, этика, поведение, общество, мораль, нормы, практика.

Annotatsiya: Ushbu maqolaning maqsadi axloq, axloq va huquqning bir-birini to'ldiruvchi tushunchalari o'rtasidagi munosabatni tahlil qilishdir. Ma'lum darajada, bu bog'liq tushunchalar ba'zi umumiy xususiyatlarga ega. Maqolada huquqiy sohalarning kasbiy etikasi axloqiy-huquqiy tushunchalarining ratsional-materialistik yondashuvi ko'rib chiqiladi. Amaliyotda ma'lum bir tizimni qo'llashda yuristning malakali yondashuvi tahlil etiladi.

Asosiy tushunchalar: axloq, xulq-atvor, jamiyat, axloq, normalar, amaliyot.

Annotation: The purpose of this article is to analyze the relationship between the complementary concepts of ethics, morality and law. To a certain extent, these related concepts have some common features. This article examines the rational-materialistic approach of the moral and legal concepts of professional ethics in the legal fields. The concept of a qualified lawyer's approach in applying a certain system in practice.

Keywords: concepts, ethics, behavior, society, morality, norms, practice.

Этика как дисциплина занимается тем, что морально хорошо и плохо, правильно или нет, в то время как мораль имеет дело со стандартами и правилами хорошего поведения в обществе, а право, как когнитивный процесс, регулирует социальную жизнь посредством провозглашенных правил, разработанных законной властью. Но как можно установить черту различия этих взаимосвязанных понятий? Во-первых, основное различие между правом и моралью появляется в способе выражения в совокупности поступков и

выражений. Мораль выражается в поведении индивида и его взаимоотношениях с другими, тогда как закон применяется к внешнему поведению индивида в их отношении друг к другу как граждан. Мораль в некотором роде является неотъемлемой частью права и любой правовой системы и в этой степени неотделима от них. Во-вторых, хотя этика и мораль часто используется взаимозаменяемо, разница между ними, как мы рассмотрим далее, представляет собой нечто большее, чем вопрос терминологии, поскольку эти термины проясняют взаимосвязь индивидуальных ценностей с ценностями в рамках социального и правового порядка. Конечно-же, что касается юридической этики, важность этой дисциплины заключается в формировании поведения юристов и профессионального поведения, которым они должны соответствовать как члены социального, так и юридического сообщества.

Как отрасль в философии этика изучает человеческую мораль оценивая действия каждой личности. Анализируя данную тему нам надо понимать что определенный этап развития зависит от восприятия, понимания конкретной ципочки развития конкретного времени. Так как этика как определенная наука не предостовляет научных рекомендаций по конкретным случаям, но, опираясь на нравственные правила, она формирует и нравственное сознание как следствие, возможность размышлять о поступках, оценивать их последствия, влияние на окружающий мир и человека. Сама "этика основана на рациональных, светских основах, которые учитывают человеческое благо бытие или человеческое удовлетворение как конечная цель"[1]. Одним из главных направлений исследований в рамках этики является вопрос о пределе ответственности человека за свои решения и поступки. Присущая человеку способность оценивать своё и чужое поведение существует благодаря заложенным и воспитанным в человеке моральным нормам. Эта рефлексивная способность даёт возможность оценивать мысли и поступки с точки зрения своих и чужих традиций.

Проблемы по данной теме. В последнее время правила юридической этики значительно эволюционировали. Это означает, что «эти правила сегодня более многочисленны и подробны, чем они были ранее, но культура в которой они существуют не развита в сфере правовой культуры».

Рационально-материалистический подход к профессиональной этике юриста предполагает, что этические нормы и принципы должны быть основаны на рациональном анализе и материальных интересах. Этот подход акцентрирует внимание на:

-Рациональном обосновании этических норм таких как логика и анализ. Этические нормы должны быть логически обоснованы и вытекать из

рациональных принципов, таких как справедливость, равенство, ответственность. В понятии утилитаризма этические решения должны максимизировать общественное благо и минимизировать вред. Прагматический подход изучения этических нарм должны быть практичными и эффективными в достижении желаемых результатов.

-Материальных интересах и последствиях. Экономическая целесообразность этических норм должны учитывать экономические интересы и последствия для юристов и общества.

-Социальной ответственности этических норм где должно учитываться социальные последствия действий юриста и его влияние на общество.

-Личный интерес этических норм должны учитывать личные интересы юриста, но не должны ставиться выше общественных.

Таким образом различия закона и морали столь же верно, что закон выводит своё происхождение, свой авторитет из моральных кодексов поведения, а мораль вытекает из общепринятых принципов относящихся к равенству в уважении, солидарности и общего благо. Если представления о морали развиваются в ходе изменения человеческой связи и нравственности конечно могут быть непосредственно отнесены к формированию, авторитетных правовых систем, тогда как законы могут быть признаны недействительными, поскольку законы не соответствуют моральным требованиям.

Дональд Николсон и Джулиан Уэбб объясняют, что профессиональную юридическую этику можно найти в более чем двух значениях. Они утверждают, что Юридическая этика может быть философским подходом к таким добродетелям, как «нравственность» и «справедливость», или что юридическая этика может вместо этого быть описательным термином людей кто реагирует на подобные дилеммы [2].

Этика юриста представляет собой сложный и многогранный аспект профессиональной практики. В условиях постоянно меняющегося юридического ландшафта, объединение рационально-материалистического подхода с другими концепциями этики демонстрирует необходимость более целостного и всестороннего понимания этих вопросов. Если рассматривать вопросы о проблеме внедрения несмотря на преимущества, существует несколько проблем, которые могут возникнуть при попытке внедрить рационально-материалистический подход в практике юридической этики. В этом процессе встречаются такие понятия как сопротивление изменениям. Многие практикующие юристы придерживаются устоявшимся традиционных норм и стереотипов. Внедрение новых методов может вызывать сопротивление и недовольство. Похожая проблема наблюдается и в ограниченных доступам к

данным так как не все юридические фирмы обладают достаточными ресурсами для сбора и анализа данных, что затрудняет применение основных на данных этапах рассмотрения. Не малой проблемой может рассматриваться и культурные различия этических норм могут значительно варьироваться в зависимости от культурного контекста. То, что считается приемлемым в одной юрисдикции, может быть совершенно неприемлемым в другой. Это требует от юристов уважение и понимание подобных различий. Не менее важен эмоциональный аспект, хотя рационально-материалистический подход основывается на фактах, многие этические дилеммы имеют эмоциональную составляющую, которую трудно учитывать, если сосредоточиться только на логических аргументах.

Методы исследования проблемы. Область юридической этики, или профессиональной ответственности состоит из огромного количества правил. На самом-же деле, она все более связанна с правилами. С этой стороны этике нужно учитывать не только индивидуальные стандарты, которые придерживаются люди в отрасли моральных конфликтов, но это также могут быть сами правила, которые регулируют законность профессии.

Перспектива развития для успешного внедрения рационально-материалистического подхода в практику юридической этики необходимо обучение и повышение квалификации позволяет работником в юридической системе лучше понимать и применять современнқе методы анализа. Разработка единых стандартов и кодексов этики, которые учитывают различные культурные аспекты и современные реалии. Одним из требований развития внедрение технологий, таких как искусственный интеллект и аналитические платформы, для автоматизированного анализа этических вопросов и сценариев.

Так как этика в юриспруденции является не только понятием соблюдение правил и норм, но и постоянным процессом самосознания и роста правовой культуры [3] населения конечно-же зависит от правильного подхода распространения общественного поведения. Применение рационально-материалистического подхода может значительно повысить качество решений, принимаемых юристами, представляя им инструменты для глубокого анализа и взвешенных решений. Вместе с тем, важно помнить о многогранной природе человеческого опыта и учитывать эмоциональные, культурные и социальные аспекты, которые также играют ключевую роль в принятии этических решений.

В силу исторического подхода развития этика основывается на идеалах и ценностях, которые могут быть абстрактными и не всегда практичными. Так есть деонтологический подход фокусируется на моральном долге и принципах, независимо от последствий. Виртуалистический подход этики основывается на

идеалах и ценностях, которые могут быть абстрактными и не всегда практичными. Религиозный подход этики основывается на религиозных доктринах и заповедях.

Вместе с тем конечно существуют преимущества рационально-материалистического подхода таких как, ясность и рациональность позволяет четко определить этические нормы и принципы. Практичность, учитывает реальные потребности и интересы юриста и общества.

Рационально-материалистический подход к профессиональной этике юриста имеет свои преимущества и недостатки. Такой подход может быть эффективным инструментам для определения этических норм и принципов, но важно сочетать его с другими подходам, чтобы обеспечить более полное и сбалансированное понимание моральных обязанностей юриста.

Вывод и предложения. Адаптация рационально-материалистического подхода в юридической этике предоставляет большое количество возможностей для переосмысления текущих практик и создания более обоснованных и справедливых стандартов. Однако важно помнить, что внедрение подобных изменений требует времени, усилий и готовности как со стороны юридической профессиональной среды, так и со стороны общественности. В конечном итоге, сочетание рационального анализа, эмпирических данных и глубокого понимания человеческой природы может привести к более устойчивой и эффективной системе юридической этики, способной учесть разнообразие мнений и культурных особенностей, что, в свою очередь создаст более справедливую и инклюзивную правовую систему для всех.

REFERENCES

1. GAGARI CHAKRABOATI & TAPAS CHATTERJEA. ETHICS AND DEVIATIONS IN DECISIONMAKING: AN APPLIED STUDY 17 (2020)
2. DONALD NICOLSON & JULIAN WEBB, PROFESSIONAL LEGAL ETHICS: CRITICAL INTERROGATIONS 4 (1999).
3. Луиза Джураевна Туганова ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ТЕНДЕНЦИЯСИ (ЮРИСТ КАСБ ЭТИКАСИ МИСОЛИДА) Akademic Journal of Educational Research 3 April 2024.

JAMIYAT TARIXIDA AYOLLARNING MAVQEIGA MUNOSABATNING TAHLILI.

Dilorom Nigmatullayevna Abdullayeva
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

ANNOTATSIYA:

Insoniyatning gender salohiyati ro'yobga chiqarishda texnogen va ijtimoiy o'zgarishning murakkab va qarama-qarshi konfiguratsiyasi zamonaviy jamiyatda ayollar va erkaklarning ijtimoiy xulq-atvorini o'rganishda falsafa va sotsiologiya sohasida ko'plab tadqiqotlarni amalga oshirildi. Erkak va ayollarning intellektiga teng baho berish, ularning ishlab chiqarish, fan va ta'lim tizimida o'zlarini namoyon qilish uchun teng huquq va teng imkoniyatlarning yaratilishiga bo`lgan ehtiyojning mavjudligi maqolaning asosiy obyekti sifatida qaraldi.

Kalit so`zlar: jins, ehtiyoj, mehnat, gender, erkak, ayol, tenglik.

АННОТАЦИЯ:

Сложная и противоречивая конфигурация техногенных и социальных изменений в реализации гендерного потенциала человечества при изучении социального поведения женщин и мужчин в современном обществе были проведены многочисленные исследования в области философии и социологии. В качестве основного объекта статьи рассматривалась необходимость создания равных прав и равных возможностей для равной оценки интеллекта мужчин и женщин, их самовыражения в системе производства, науки и образования.

Ключевые слова: пол, потребность, труд, пол, мужчина, женщина, равенство.

Annotation: The complex and contradictory configuration of man-made and social changes in the realization of the gender potential of mankind when studying the social behavior of women and men in modern society, numerous studies have been conducted in the field of philosophy and sociology. The main object of the article was the need to create equal rights and equal opportunities for equal assessment of the intelligence of men and women, their self-expression in the system of production, science and education.

Keywords: gender, need, work, gender, man, woman, equality.

Gender mehnat taqsimotini takomillashtirish jarayonida ijtimoiy va ahloqiy buyurtma o'ziga xos ijtimoiy birdamlik o'rnatilishiga olib keladi. Ob'yektivlikka asoslangan jinslararo munosabatlar, jinsiy va oilaviy munosabailar erkaklar va ayollar

mehnati uchun o'ziga xos qobiliyatlardan foydalanish zarurati va samaradorligi shaxslararo munosabatlarga qaraganda barqarorroqdir. Agar ikkinchisi qurilgan bo'lsa sub'yektiv, ko'pincha beqaror hamdardlik va sevgi tuyg'ulariga asoslanadi va shuning uchun nikohning asosi sifatida ular davlat sanksiyalari bilan iqtisodiy vositalar, jinslararo manba munosabatlar ijtimoiy mehnat taqsimotining ob'yektiv ehtiyojlari vositasida qonuniy va qo'llab-quvvatlanishi kerak. Bu jarayonda mehnat qobiliyatini almashishda ikki mavjudot bir-biriga bog'liq, chunki ikkalasi ham nomukammaldir; bu o'zaro bog'liqlikni faqat tashqi ko'rinishda ifodalaydi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, zamonaviy gender tadqiqotlarida nafaqat patriarxal erkak jinsining yovuz irodasi tufayli yuzaga kelgan gender tengsizligi muammosi, balki ularning o'ziga xos xususiyatlarining ijtimoiy jihatdan samarali qo'llanilishi ijtimoiy mehnat taqsimotini yanada takomillashtirish, erkaklar va ayollarning jamiyat taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasini adolatli baholash jarayonidagi salohiyat birinchi o'ringa chiqadi.

Gender munosabatlarini falsafiy tushunishda biroz boshqacha pozitsiyani irratsionalizm va antropotsentrizm vakillari egallagan. A.Shopengauer va F.Nitsshelar «erkak va ayol qobiliyatlarining ijtimoiy qobiliyatga nisbati haqidagi ularning mulohazalari o'zaro ta'sir bir-birini to'ldirish formulasiga to'g'ri kelmaydi, aksincha, erkakning ayolga nisbatan to'liq intellektual, axloqiy ustunligi va hukmronligini tan olishga asoslanadi»[173]

F.Nitsshe ayol tabiatida ijobiydan ko'ra salbiy tomonlarni ko'rdi. U feminizmga ishongan ayol o'zini o'zi fosh qilishda noqulay urinishdan boshqa narsa emas. Uning fikricha, «agar ayol feminizm ta'siriga tushib qolgan bo'lsa, o'zining ehtiyotkorligi va nazokatini unuta boshlasa, nafis va o'ynoqi bo'lish, tashvishlarni haydash, agar u yoqimli narsaga qanday murojaat qilishni unutib qo'ysa va odamdan qo'rqib yashiringan va jilovlangan beparvolik hamma narsaga oson munosabatda bo'lish «istaklari», shunda chinakam ayollikka xos bo'lgan pedantlik, yuzakilik, mayda dabdabalik, bema'nilik paydo bo'ladi»[174].

Gender tadqiqotlarining pozitivistik metodologiyasining asoslari O.Kont, G.Spenser, E.Dyurkgeym, G.Simmel, K.Marks, F.Engels, A.Bebel, T.Parsonslarning asarlarida bayon etilgan. Pozitivizimning kuchli tomoni falsafa va uning novdalari (empirik sotsiologiya, bixeviorizm, miqdorlashtirish, strukturaviy-funksional tahlil) - ishonchli faktlarga asoslangan umumiy ilmiy bilish usullarini qo'llashda namoyon bo'ladi.

[173] Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. – М.: Наука, 2000. – С. 232
[174] Ницше Ф. Соч.: В 2-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1996. – С. 232.

Hozirgi vaqtda E.Strelnik gender tadqiqotlari natijalarini ko'rib chiqishda quyidagilarni ta'kidlaydi: «zamonaviy jamiyat resurslardan foydalanishda e'lon qilingan tenglik va real ijtimoiy jarayonlar o'rtasida ziddiyat mavjud, ya'ni ayollarning iqtisodiy, siyosiy va ta'lim resurslariga kirishini amalda cheklash mavjud»[175]. Va bu tasodifiy emas, chunki hayotning haqiqiy sharoitlari odamlarning dolzarb ijtimoiy muammolarning yechimlarini izlashda qarashlarini shakllantirishga ta'sir qilishi mumkin emas. Shuning uchun bu boradagi tadqiqotlarning ilmiy darajasini yanada oshirish soha ularning uslubiy asoslarini ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lib, pozitivizmning sintezi va fenomenologik paradigmalarini o'z ichiga oladi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jamiyatda va rus falsafasida ham ayollar tengsizligi muammosi faol muhokama qilina boshladi. Shunday qilib, A.I.Gersen, N.G.Chernishevskiy, D.I.Pisarev Rossiyada ijtimoiy o'zgarishlar zarurligini ta'kidlab, «tenglik va ayollarning ozodligi g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Ular o'z asarlarida ayollar tengligining turli jihatlarini, eng muhimlari sifatida iqtisodiy mustaqillik va oilaviy zulmdan xalos bo'lish muammolarini batafsil muhokama qildilar. Ayollarning ozodligi, ularning fikricha, jamiyatni sotsialistik o'zgartirish jarayonida sodir bo'lishi kerak edi»[176].

N.A.Berdyayev «tenglik uchun kurashib, ayol shaxsini uning qiyofasi va qiyofasida shakllantirishni maqsad qilgan zamonaviy feminizmni «aslida ayolni, ayollikni yo'q qiladigan dunyodagi maxsus kuch sifatida» keskin tanqid qildi»[177].

Aytish mumkinki, u jahon falsafasida birinchi marta umuminsoniy qadriyat g'oyasini - ayollarning o'ziga xosligining madaniy salohiyati, ayollarning individualligi va dunyodagi ayollarning maqsadini ijtimoiy jihatdan juda aniq va romantik tarzda shakllantirdi. «Ayollik hayotning ibtidosi bo'lib, usiz hayot quruq mavhumlikka, skeletga, ruhsiz mexanizmga aylanadi».

O'zining ayollik taqdirini, roli bajargan ayol, erkak qila olmaydigan buyuk kashfiyotlar qilishi mumkin. Hayotning ba'zi sirlarini faqat ayol ochib bera oladi, faqat ayol orqaligina erkak ularga qo'shila oladi. Ayollar yomon matematik va mantiqchi, yomon siyosatchi va o'rtacha san'atkor bo'lsa ham, ular har qanday matematika va siyosatdan yuqori donolikka ega. Olim ayol o'zining faqat o'ziga xos fazilatlari tufayli o'zining hayotbaxsh tamoyilini barcha jabhalarga olib kirishi

[175] Стрельник Е. Понятие социального потенциала в интерпретации проблемы гендерного неравенства // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 159.

[176] Герцен А.И. Капризы и раздумье // Соч.: В 2-х т. Т. 1. – М.: Мысль, 1985. – С. 169–172; Писарев Д.И. Женские типы в романах и повестях Писемского, Тургенева и Гончарова // Соч. – М.: Гослитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 231–232.

[177] Бердяев Н.А. Метафизика пола и любви // Русский Эрос, или Философия любви в России / Сост. В.П. Шестаков. – М.: Прогресс, 1991 – С. 250.

mumkinligiga, hayotda, ijodning hamma sohalari va dunyoni uyg'unlik, go'zallik va erkinlikni sevishga olib borishiga qat'iy ishonch bildiradi. Va ayol bu vazifani oddiygina erkakka taqlid qilish orqali emas, balki ayolning o'ziga xos va ijodiy rivojlanishi jarayonida amalga oshirishga qodir.

Erkak dunyoqarashi hukmron bo'lgan umumiy madaniyatga jalb qilinishi, ayollarning jamiyat ma'naviy muhitini rivojlantirishdagi roli haqidagi bunday qarashlarda ayollarning o'zlari beixtiyor bo'lishadi. Shu bilan birga, G.A.Brandt ta'kidlashicha, «ayolning o'zi ham ming yillar davomida an'anaviy madaniyatni o'zlashtirgan, o'ziga erkakning ko'zlari bilan qaradi, o'zida fazilatlar shakllanishga ba'zan butun hayotiylikni beradi (jismoniy jozibadorlik, xushchaqchaqlik, muloyimlik, goh fidoyilik, gohida, aksincha, yengiltaklik va havoiylik va hokazo)»[178].

Xullas, ratsionalizm falsafasi va pozitivizm ayollar tengligi muammosidan chiqib ketgan - adolat tamoyilining g'alabasi-insonparvarlik jamiyatida ayollar va erkaklarning tobora to'liq o'zini-o'zi anglash muammosiga uslubiy asosni qo'ydi. Bu gender ijtimoiy-madaniy salohiyatini rivojlantirishning mohiyati, tuzilishi va yangi imkoniyatlarini chuqurroq tushunishga imkon beruvchi feministik, gender tadqiqotlari - har bir shaxsning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini amaliy qo'llash borasidagi zamonaviy asoslarni shakllanishga olib keldi.

REFERENCES

1.Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. – М.: Наука, 2000. – С. 232
2. Ницше Ф. Соч.: В 2-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1996. – С. 232.
3.Стрельник Е. Понятие социального потенциала в интерпретации проблемы гендерного неравенства // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 159.
4.Герцен А.И. Капризы и раздумье // Соч.: В 2-х т. Т. 1. – М.: Мысль, 1985. – С. 169–172; Писарев Д.И.
5.Женские типы в романах и повестях Писемского, Тургенева и Гончарова // Соч. – М.: Гослитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 231–232.
6.Бердяев Н.А. Метафизика пола и любви // Русский Эрос, или Философия любви в России / Сост. В.П.
Шестаков. – М.: Прогресс, 1991 – С. 250.
7.Брандт Г.А. Аёлнинг табиати.-Екатеринбург: Гуманитар университет, 2000 йил.-С. 68.

[178] Брандт Г.А. Аёлнинг табиати.-Екатеринбург: Гуманитар университет, 2000 йил.-С. 68.

СПЕКУЛЯТИВНЫЙ РЕАЛИЗМ ПРОТИВ «ФИЛОСОФИИ ДОСТУПА»: УТОЧНЕНИЕ АРГУМЕНТАЦИИ

Дмитрий Борисович Пучков
Кандидат философских наук
Доцент Санкт-Петербургского государственного университета
телекоммуникаций им. проф. М. А. Бонч-Бруевича
+7 951 6456533 poutchkov_dm@rambler.ru

АННОТАЦИЯ.

В докладе рассмотрены некоторые из аргументов спекулятивного реализма против философии доступа. Отмечено, что, несмотря на правильность общего замысла, конкретные аргументы спекулятивных реалистов нуждаются в доработке. Предложена эффективная аргументация против некоторых разновидностей философии доступа. В основе данной аргументации лежит допущение, что человеческое мышление упорядочено во времени и подчиняется принципу причинно-следственной связи.

Ключевые слова: спекулятивный реализм, корреляционизм, корреляционистский круг, философия доступа, Мейясу, реальность вне сознания

ABSTRACT.

The paper examines some of the arguments of speculative realism against the philosophy of access. The author notes that, despite the correctness of the general idea, the specific arguments of speculative realists need to be improved. The paper contains an effective argumentation against some variants of the philosophy of access. This argumentation is based on the assumption that human consciousness can be described in terms of time and causality.

Key words: speculative realism, correlationism, correlationist circle, philosophy of access, Meillassoux, reality outside of consciousness

Одним из направлений работы нашей конференции является рассмотрение новых философских тенденций XXI века. В своём докладе я хотел бы коснуться одного из достаточно новых течений в современной философии, которое принято называть спекулятивным реализмом. Данное течение зародилось на Западе в самом начале нашего столетия и с тех пор получило широкую известность как внутри западной философии, так и за её пределами. К числу представителей спекулятивного реализма относятся такие

философы, как Квентин Мейясу, Грэм Харман, Рэй Брасье, Йен Хэмильтон Грант, и другие.

Спекулятивные реалисты стремятся восстановить позиции реализма в современной философии и бросить вызов антиреалистическим тенденциям, преобладавшим в философской мысли последних десятилетий. По мнению спекулятивных реалистов, основу современного антиреализма составляют такие концепции, как корреляционизм и философия доступа. Корреляционизм и философия доступа весьма похожи друг на друга. Их роднит общий тезис, который можно назвать тезисом о непреодолимости корреляции. Его суть состоит в следующем. Всё, о чём мы мыслим, мы мыслим при помощи нашего мышления. Это значит, что мы не способны помыслить ничего такого, что не было бы так или иначе связано с нашим мышлением. «Объект сам по себе» (то есть объект, существующий независимо от нашей мысли) – это внутренне противоречивое понятие, наподобие круглого квадрата. Единственно мыслимым является лишь тот объект, который либо частично, либо полностью существует благодаря нашей мысли.

Единодушно принимая указанный тезис, корреляционизм и философия доступа могут расходиться между собой в других отношениях. Согласно К. Мейясу [2], корреляционизм обязательно включает в себя, наряду с тезисом о непреодолимости корреляции, ещё и тезис о фактичности форм корреляции, согласно которому мы не можем исключать, что «объект сам по себе» всё-таки существует и при этом отличается от «объекта для нас». А вот для философии доступа, согласно Г. Харману [3, с. 67 - 72], тезис о фактичности не является обязательным: одни разновидности философии доступа принимают его, другие – отвергают. В первом случае философия доступа совпадает с корреляционизмом. Во втором случае она принимает форму субъективного идеализма.

Попытка спекулятивных реалистов привлечь внимание современной философии к проблеме реальности представляется вполне правомерной. Об этом говорит сама важность данной темы. «Вопрос о соотношении объективного и субъективного относится к числу сложнейших проблем человеческого познания» [1, с. 27].

Вместе с тем, аргументация, используемая спекулятивными реалистами против корреляционизма и философии доступа, зачастую нуждается в улучшении. В качестве примера рассмотрим аргументацию против корреляционизма, предложенную Квентином Мейясу в работе «После конечности» [2]. Как уже отмечалось выше, Мейясу различает в корреляционизме два основных положения: тезис о непреодолимом характере

корреляции и тезис о фактичности форм корреляции. Мейясу стремится показать, что два эти тезиса противоречат друг другу. Провозглашая, что объект сам по себе может быть иным, нежели объект для нас (тезис о фактичности), корреляционизм неявно выносит суждение об объекте самом по себе (и тем самым, нарушает тезис о непреодолимости корреляции). Таким образом, согласно Мейясу, принятие тезиса о фактичности ведёт к ограничению тезиса о непреодолимости корреляции, а это разрушает корреляционизм и прокладывает дорогу для реализма.

Однако, на мой взгляд, данный аргумент Мейясу правилен лишь отчасти. Верно, что принятие тезиса о фактичности ведёт к опровержению корреляционизма и к признанию реализма. Однако у противников реализма остаётся ещё и другой путь: попросту отвергнуть тезис о фактичности и сохранить один лишь тезис о непреодолимом характере корреляции. В этом случае отвергаются любые рассуждения об объекте самом по себе, в том числе и о способности объекта быть иным, нежели он дан для нашей мысли. Этот путь ведёт нас к полновесному субъективному идеализму, классическим примером которого является идеализм Д. Беркли. Против такого варианта вышеуказанная аргументация Мейясу не работает.

Сходные пробелы имеются и в других аргументах спекулятивных реалистов против философии доступа и корреляционизма. При изучении этих дискуссий складывается впечатление, что недостатки в аргументации спекулятивного реализма зачастую возникают из-за стремления найти некий универсальный аргумент. Другим словами, найти такой аргумент, который сохранял бы свою силу против всех антиреалистических концепций, при любых трактовках того, что такое мышление, что значит существовать вне мышления, и т. д. Однако найти подобный универсальный аргумент чрезвычайно трудно.

Ситуация может стать проще, если мы сузим нашу задачу и адаптируем свою критику под определённую трактовку понятий «мышление» и «реальность». Правда, значение нашей критики при этом тоже сужается (она будет правомерна только при выбранной трактовке), но всё же здесь можно добиться определённых результатов. Например, достаточно лишь добавить в наше понимание мышления и реальности такие параметры, как время и причинно-следственная связь – и наша аргументация заметно усилится. Другими словами, если допустить, что мышление и реальность (если последняя существует) упорядочены во времени и подчиняются принципу причинно-следственной связи, то у философии доступа практически не остаётся серьёзных контраргументов.

Покажем это на конкретном примере. Допустим, что мы решили помыслить о динозавре, который жил примерно 100 миллионов лет назад. С точки зрения реализма, эта ситуация не вызывает особых трудностей. В нашем сознании сейчас появился образ динозавра – и с помощью этого образа мы мыслим реального динозавра из прошлого. При этом реальный динозавр существовал независимо от нашей сегодняшней мысли о динозавре.

А вот философы доступа могут столкнуться с определёнными трудностями при рассмотрении данного примера. Ведь философия доступа полагает, что единственно мыслимым является лишь тот объект, который создаётся при участии нашей мысли. Однако динозавр жил 100 миллионов лет назад, а мы мыслим о нём только сейчас. Мог ли объект из прошлого быть создан при участии нашей сегодняшней мысли? С точки зрения принципа причинно-следственной связи в его классическом понимании, настоящее не может воздействовать на прошлое. Наша сегодняшняя мысль не могла создать динозавра из прошлого.

Нам могут возразить: непосредственно в нашем сознании нам дан не сам динозавр, а лишь его образ. И, следовательно, о динозавре самом по себе мы ничего не знаем. На это возражение мы ответим: да, непосредственно в нашем сознании присутствует только образ динозавра, а не сам доисторический ящер. Но «избавиться» от реального динозавра таким путём всё равно не получится. Ведь образ динозавра появился у нас только сейчас. А мы мыслим о том, что было 100 миллионов лет назад. Мы мыслим не о нашем образе – мы мыслим о динозавре.

Однако нам могут выдвинуть ещё одно возражение: являются ли ваши знания о динозавре достаточно достоверными? Возможно, что всё это лишь ваше заблуждение, или сновидение, или проделки демона-обманщика (вспомним методическое сомнение Декарта). Что мы можем ответить? Да, это интересная проблема. Но это не тот вопрос, который мы сейчас рассматриваем. В данный момент мы критикуем тезис о непреодолимости корреляции. Этот тезис гласит, что мы в принципе не способны помыслить объект сам по себе, поскольку наш контакт с объектом всегда происходит при помощи нашей мысли. Вопрос не в том, возможно ли помыслить объект сам по себе с достаточной степенью достоверности. Вопрос в том, возможно ли в принципе помыслить объект сам по себе, учитывая, что наш контакт с этим объектом опосредован нашей мыслью. На этот вопрос мы отвечаем утвердительно: тот факт, что наш контакт с объектом опосредован мыслью, не препятствует нам мыслить объект сам по себе.

Наконец, нам могут задать вопрос о теории Канта. Как известно, у Канта время и причинность являются атрибутами субъекта, а не вещей самих по себе. Не означает ли это, что наши рассуждения о динозавре заведомо относятся лишь к области вещей для нас и ничего не могут сказать нам о вещах самих по себе? Отвечаем: наши рассуждения основаны на допущении, что мышление и реальность (если последняя существует) упорядочены во времени и подчиняются принципу причинно-следственной связи. Поэтому теория Канта на данном этапе оказывается за пределами нашего рассмотрения. Однако предлагаемая нами аргументация имеет силу для всех тех теорий и теоретиков, которые разделяют вышеуказанное допущение.

Подведём краткие итоги. Стремление спекулятивных реалистов привлечь внимание современных философов к проблеме реальности является совершенно правомерным. Однако конкретные аргументы спекулятивного реализма против философии доступа имеют определённые недостатки. Во многом, это связано с попыткой выработать некий универсальный аргумент против всех разновидностей философии доступа. Один из способов преодолеть указанные недостатки состоит в том, чтобы сузить нашу аргументацию, заранее уточнив значение понятий «мышление» и «реальность». Допустив, что мышление и реальность (если последняя существует) упорядочены во времени и подчиняются принципу причинно-следственной связи, мы можем выработать сильную аргументацию против многих видов философии доступа.

REFERENCES

1. Егоров А. Г. О науке в философии и философии в науке (опыт бинарного историко-философского анализа). Научное мнение. 2021. №4. С. 23 – 29.
2. Мейясу К. После конечности: Эссе о необходимости контингентности. Екатеринбург – Москва: Кабинетный учёный, 2015.
3. Харман Г. Четвероякий объект: Метафизика вещей после Хайдеггера. Пермь: Гиле Пресс, 2015.

МУЖЕСТВО В ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ: ОТ ПЛАТОНА ДО НИЦШЕ

Машенцев Алексей Валентинович

Кандидат философских наук, доцент.
Доцент кафедры общественных наук, Северо-Западный институт управления – филиал Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации.
(812) 335-94-94 mashentsev-av@ranepa.ru

Историко-философское обоснование концепции «мужество быть» Тиллих начинает с обращения к Платону, который в учении о государстве рассматривает мужество как противостояние разумного и чувственного. Для Тиллиха это означает, что дуализм (полярность) не преодолен и единство не найдено. Необходимо найти третий момент, связующее звено. Декарт и Кант пытались решить эту проблему, но преодолеть дуализм не смогли. Кант абсолютизирует понятие должного, как нормативное требование. Декарт разделяет бытие на две субстанции: мыслящая и протяженная. Дуализм не был преодолен, а только перешел в иную плоскость. В Античную эпоху носителями идеального сочетания разумного и чувственного являются мудрецы. Аристократия, как высшее образованное сословие, стала двигаться к упадку еще в Античную эпоху. Выходцы из аристократии – мудрецы перестали существовать. Тиллих находит не состоятельными такие социальные черты общества. В настоящее время этих черт мы не наблюдаем в современном обществе и вовсе. На место аристократии и мудрости пришли управляемые массы и носители просвещенного разума.

Для Аристотеля, как считает Тиллих, мужество – это жертва. Мужество проявляется себя в том, когда человек жертвует тем, что присуще человеку, является его неотъемлемой частью. Пожертвовать тем, что человеку дорого, без чего он не может существовать. Жертва необходима, так как то, что мы жертвуем, является препятствием на пути к мужественному поступку. «Можно пожертвовать удовольствием, счастьем и даже собственным существованием. И всякий раз эта жертва достойна похвалы, так как в акте мужества более сущностная часть нашего бытия торжествует над менее сущностной» [2, с.8].
Мужество реализует скрытые способности человека и способствует самосовершенствованию. Мужество раскрывает сущность природы человека,

его причастность к энтелехии. Мужество всегда проявляется как преодоление низкого и утверждение высокого. Ведь основной чертой мужества является готовность принести высокую жертву. Готовность пожертвовать собственной жизнью как высочайшая жертва солдата на войне. Это мужество война (солдата), служение на воинском поприще, она же основная черта аристократии. Но Сократ тоже пожертвовал жизнью. Но это не была война. Поэтому Тиллих выделяет два понимания мужества. Первое понимание – рационально-демократическое (или рационально-демократическая этика), которое основывается на индивидуальном бытии. Личность человека может выражать более глубокие интенции как добро и зло, знание и добродетель. Ярким примером выступает величественный образ Сократа и его мужество. И второе понимание мужества – героико-аристократическое, заключающее в себе правду воинского подвига и героизма. Солдат выступает как маленькая часть большого социального целого. Человек-солдат идею не создает как принцип, императив, он ее претворяет в действительности, полностью не осознавая сущность этих принципов. Поэтому героико-аристократическое понимание является узким. Оно было основным во времена, когда главным элементом общественного развития являлась аристократия. Вне принадлежности к аристократии и войны человек не мог быть мужественным. Поэтому напрашивается вывод, что для Тиллиха мужество, война и аристократия являются нераздельными.

Во времена средневековья рационально-демократическая традиция представляла как христианско-гуманистическая, а героико-аристократическая была наследием рыцарей и дворян. Черты свойственные аристократии унаследовали рыцари и дворяне: «Мужество вновь стало отличительной чертой знати» [2, с.8]. Эта ситуация получала дальнейшее развитие в учении о мужестве Фомы Аквинского.

Фома Аквинский осознает двойственность, которая присущая понятию мужества и останавливается перед выбором: воля или разум? Фома подчиняет мужество мудрости. Воля включает в себя элемент свободы, поэтому мужество на основе воли создавало бы ситуацию независимости мужества от разума. Тиллих считает, что для Фомы Аквинского подчиненное мудрости мужество создает основу для утверждения «силы духа». Что может приводить к стагнации. Вторая точка зрения не менее опасна. Это неуправляемый произвол, который присущ протестантскому мышлению. «Риск веры» трудно преодолим. Человек может поверить в то, что недостойно веры, и это может привести к разочарованию, отчаянию, страданию души. Фома Аквинский соединяет мужество, как дар Божественного Духа, с христианскими добродетелями –

верой, надеждой и любовью. Это есть переход онтологической стороны мужества в веру и надежду, а этической стороны мужества в любовь как этический закон.

Для Тиллиха возникает две альтернативы. Определять мужество как одну из добродетелей и включать мужество в понятие веры и надежды. Или истолковать веру, основываясь на анализе мужества. Тиллих идет по второму пути, так как «вера» нуждается в новом истолковании в большей мере, чем любой другой религиозный термин.

Для Тиллиха, именно стоицизм отвечает на вопрос о существовании и помогает преодолевать тревогу судьбы и смерти, что и сделало стоицизм единственной реальной альтернативой христианству. Христианство усвоило многие элементы различных учений, но христианство оставалось синкретичным и не усвоившим подлинное стоическое мужество. Смерть Сократа стала фундаментом стоического мужества: как реальное событие и как символ. Этика стоиков вытекает из основ учения Сократа. «"Жить сообразно природе" – значит "жить сообразно разуму" – сообразно истинному слову, которым зиждется природа» [3, с.90]. Стоическое мужество онтологично и нравственно. Это мужество быть. «Мужество быть – это мужество утверждать свою собственную разумную природу вопреки всему случайному, что есть в нас» [2, с.15].

Для стоиков основа личности есть разум, как способность рассуждать и принимать самостоятельные решения. Так преодолевается страх и тревога. Преодоление себя на основе разума. Разум не как рациональное доказательство необоснованности страха и тревоги, а универсальный разум, который изначально господствует над человеческой природой. Универсальный разум – это Логос, который утверждает нашу разумную природу, вопреки всему тому, что нас разделяет с разумной природой самого бытия. «...Этический интерес стоицизма лежит не в индивидуальном существовании, а в вечном и общем, не в душе, колеблющейся между разумом и плотью, а в чистом, беспримесном универсальном Логосе, который, как вечный огонь, поглощает все индивидуальное» [3, с.98]. Это наши желания и страхи.

Для Тиллиха страшен не сам страх, а страх страха. Страшны не смерть и лишения, а страх перед ними (Сенека, Эпиктет). Наш страх и тревога изменяют подлинные вещи. Это как покрывало закрывающее взор и искажающее контуры предметов до неузнаваемости. Если снять эти завесы, то обнаруживается подлинное бытие вещи и страх исчезает. Это как выход из пещеры теней на подлинный свет. Нужно уметь преодолеть себя. Основной помощник в этом разум. Так же преодолевается и страх смерти. Если мы понимаем, что каждый

день приводит к утрате частицы жизни, то последний час жизни завершает наш земной путь. Жизнь есть процесс умирания. Смерти нет, это маска ужаса, страха, есть завершение существования. Неуправляемые желания прообразы бэконовских идолов, которые основаны на ложных представлениях и ограничены. Любое желание может быть удовлетворено, потому что оно не безгранично, имеет предел, насыщение. Но только искаженное воображение человека возводит потребности в абсолют, который не может быть, в этом случает, достигнут. А человек стремиться достичь того, что не достижимо, находясь в вечном плену удовлетворения. Это бесконечное блуждание есть основная причина, а не желание само по себе.

Главная добродетель – это жить в согласии с разумом. Основные проблемы человека не во вне, а внутри человека. Поэтому важно не то, каковы вещи, а то, как мы к ним относимся. Всё равно ничего от нас не зависит, так как человек – это часть Вселенной, и он подчиняется ее законам. Независимо от того знает он их или нет.

Человек может не бояться смерти, если его не тревожат страхи и удовольствия. Такую ситуацию Тиллих определяет, как стоическое мужество быть. Душа истинно мудрого стоика подобна Логосу. А Логос не может страдать или испытывать страх. Человек в силу своей природы способен страдать, но стоик не позволяет страданию стать в центр индивидуального бытия. Стоик ставит себя над страданием. Ибо страдание есть случайность и не относится к подлинному бытию. Стоики не могли объяснить ситуацию, когда огромное количество людей находиться в рабстве у своих желаний и количество «глупцов» преобладает над количеством мудрецов. Следование глупости стоик не рассматривает как ответственность и вину. Стоик утверждает себя вопреки судьбе и смерти – это стоическое мужество быть. Стоик не утверждает себя вопреки греху и вине. «А иначе и быть не могло: ведь мужество осознать собственную вину заставляет задать вопрос о спасении, а не о самоотречении» [2, с.18].

Стоицизм, считает Тиллих, возродился в Новое время, когда произошел отказ от религиозного понимания мира и как следствие отказа от христианского спасения, как стоический путь сознательного отказа от личных благ. В античную эпоху гуманизм критиковал мифологию, из которой он вырос. В Новое время возникла такая же ситуация. Гуманизм новейшего времени критиковал христианство, с которым он связан, так как воспринял жизнеутверждающие христианские идеи. Принципиальное отличие состоит в том, как объясняется бытие. Христианство различает творящее и сотворенное. Материя относится к косной субстанции. В Новое время материя выходит на

первый план: она источник истины. Христианская активность заменяется на активное вмешательство в материальную природу и верой в прогресс. Эти отличия повлекли различия в понимании мужества.

Мужество в Новое время – это самоутверждение, которое пришло на смену стоическому самоотречению, которое развертывается во многих сферах жизни: индивидуальной, социальной, материальной.

Основным представителем неостоицизма в Новое время, по мнению Тиллиха, является Спиноза. В этической философии Спинозы присутствует разработанное учение о мужестве. Спиноза пытается создать онтологическое объяснение этического существования человека. Для Спинозы, как и для стоиков, пребывание в бытии есть акт самоутверждения. Бытие есть актуальная сущность вещи. У человека душа выступает основной потенциальной силой самоутверждения. Душа должна действовать в согласии с внутренней природой человека. Кормчий души – это разум. Поэтому добродетельное самоутверждение происходит под предводительством разума, благодаря чему и достигается осуществление истинной природы. Любовь к ближнему следует из самоутверждения. Возможный конфликт между самоутверждением и любовью к ближнему Спинозой исключается. При этом предполагается, что самоутверждение не имеет отрицательного нравственного качества. Тиллих заключает, что «самоутверждение – это онтологическая противоположность «редукции бытия» теми аффектами, которые не соответствуют сущностной природе человека» [2, с.22].

Любовь к себе и к ближним взаимосвязаны. Так же себялюбие и пренебрежение к другим так же взаимозависимы. Для Спинозы самоутверждение носит божественный характер, в котором человек проявляет свою божественную природу. Так душа познает себя в Боге. Знание себя и Бога есть причина самосовершенствования, которое приводит к совершенной любви, к совершенному блаженству. И самоутверждение принимает совершенную форму. Оно не автономное действие, не индивидуальный акт, а соучастие в божественном акте самоутверждения, который производит индивидуальную деятельность. Индивидуальная ограниченность преодолевается соучастием души в любви к Богу. «Мужество быть становится возможным потому, что оно есть соучастие в самоутверждении самого бытия» [2, с.22]. Для Тиллиха, это онтологическая позиция.

Тиллих следует установке, что нельзя упускать смысл онтологических понятий. Онтология есть одна из областей нашего опыта. Она выявляет характеристики бытия, черты, свойства. Задача онтологических понятий, по мнению Тиллиха, преодоление субъективного и объективного, так как бытие

как таковое располагается на более высоком уровне и, таким образом, превосходит субъективное и объективное. Но для познания необходимо использовать и субъективное и объективное, имея ввиду, что каждое явление основывается на том, что его превосходит. Субъективное и объективное трансцендируют бытие. Это указывает на то, что за пределами субъективного и объективного находиться истинное бытие. Поэтому онтологические понятия не следует понимать буквально, а это аналогия, которая указывает нам на бытие более высокого уровня. Отсюда не следует, что онтологические понятия могут быть любыми. Тиллих считает, что самоутверждение (или самосохранение) может быть взято в онтологическом смысле и применено для анализа мужества быть. Бытие – это предельное понятие всякой онтологии, объясняется в экзистенциальной философии «посредством введения в онтологию принципа самопричинности как закона жизни сознания» [5, с.176]. Процесс познания корениться в самом-бытии.

Самоутверждение как преодоление препятствий на основе внутренних качеств, полагает Тиллих, проложило путь к воле к власти у Ницше. Ницшеанское учение отмечает отрицательные моменты, которые можно встретить в самоутверждении себя. Ницше рассматривает волю онтологически, поскольку воля есть бытие. Поэтому воля есть предельная реальность для субъективного и объективного. Воля к власти – это воля к жизни. Жизнь есть процесс актуализации бытия. А воля есть практическая форма деятельности [4, с.457]. В ходе жизни происходит преодоление того, что жизнь ограничивает, мешает ей. Сила преодоления есть воля. Преодоление порождает двойственность жизни: преодолены ли препятствия или нет. Это порождает двусмысленность жизни: мужество есть возможность жизни преодолеть двусмысленность и утвердить себя и противоположное – малодушие, отказ от преодоления. Мужество Ницше противопоставляет духовному и социальному упадку, всему посредственному. Тиллих связывает понятие воли у Ницше и самоутверждение – утверждение двойственности: и жизни и смерти. Смерть – это не часть жизни (хотя кажется, что это так), а другая часть жизни, без которой бы жизнь не состоялась бы как процесс. Что сближает Ницше и Спинозу? Это одинаковое понимание добродетели. Добродетель для них – это самоутверждение. У Ницше самоутверждение само обладает собой. В этом обладании самоутверждение достигает себя.

Для Тиллиха в философии Ницше воля «приобретает онтологическое значение. Воля к власти становится формативной силой существующего» [1, с.593]. Ницше заменил понятие субстанции у Спинозы, считает Тиллих, на динамическое понимание жизни. Мужество есть утверждение своей самости,

своего самое само, через преодоление самого себя, которое есть процесс жизни. Для Ницше власть есть некая вершина, которую может достичь воля. Власть над самим собой, который может себя принести в жертву, ради большей жизни. Чтобы достичь этого, необходимо повиноваться и приказывать. Трус боится рисковать собой. Он хочет избежать страдания. Высший приказ – это приказ самому себе, а высший судья – это ты сам. И самая высшая жертва, которая есть, это ты сам. Воля есть самотрансценденция закона жизни. Воля, которая приказывает самой себе, это воля к жизни. Она всегда идет вперед, преодолевая себя и не оглядываясь назад. Это есть и тайна жизни. Для того, чтобы это постичь и пройти этот путь, нужно быть мужественным. Мужество может быть трагичным. Мужество быть самим собой. Быть тем, на которого не смотрит даже Бог, мужество быть отвергнутым, быть отшельником. Это трагедия осознания, что Бог умер.

Историко-философское рассмотрение показывает, что двойственность не преодолена. Двойственность присутствует в каждом историко-философском периоде. Мыслители прошлого делали попытки преодолеть эту полярность, этот дуализм, но результат всегда был не полным потому, что упускалось онтологическое толкование. Историческое рассмотрение мужества показывает, что основной чертой преодоления дуализма является этическое, которое обнаруживает онтологическое толкование. Без онтологической стороны нравственная сторона мужества непостижима. И Тиллих выводит онтологическое понятие, содержащее в себе этическое – это понятие самоутверждения. Общая черта всех попыток преодолеть дуализм в истории философии состоит в обращении к самоутверждению, в основании которого лежит нравственное начало.

REFERENCES

1. Скирбекк Г. Гилье Н. История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
2. Пауль Тиллих. Избранное: Теология культуры. М., 1995.
3. Трубецкой С.Н. Учение о логосе в его истории // Трубецкой С.Н. Сочинения. М., 1994.
4. Труфанов С.Н. Грамматика разума. Самара. Гегель-фонд, 2003.
5. Тузова Т.М. Ж.-П. Сартр: бытие – это то, на что вы отваживаетесь. //Путь в философию. Антология. - М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001.

GERMENEVTIKA, E'TIQOD VA NUTQ – MA'NAVIY TARBIYANING ZAMONAVIY POYDEVORI SIFATIDA"

Rahimboy Jumaniyozov
Professor, "TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti matbuot kotibi

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada falsafa va e'tiqodning tarixiy, nazariy hamda zamonaviy jihatlari germenevtik tahlil asosida o'rganiladi. Xususan, e'tiqodli inson nutqining madaniyati, axloqiy qadriyatlar asosidagi tarbiya jarayonlari va bu jarayonlarda talqin madaniyatining o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, masala mohiyatii ochishda germenevtik yondashuvga e'tibor qavatildi.

Kalit so'zlar: Hissiyot, ma'naviy tarbiya, germenevtik talqin, model, nutq, mahorat, notiq, tafakkur, natijadorlik, ma'naviy tarbiya, integratsiya, metodika, tajriba, hamkorlik, taraqqiyot, tendensiya, e'tibor, tarbiyaviy jarayon, muloqot, texnologiya, tahlil, qadriyat, qobiliyat.

ABSTRACT:

This article studies the historical, theoretical and modern aspects of philosophy and faith on the basis of hermeneutic analysis. In particular, the culture of speech of a person of faith, the processes of upbringing based on moral values, and the role of the culture of interpretation in these processes are analyzed. Also, attention was paid to the hermeneutic approach in revealing the essence of the issue.

Keywords: Emotion, spiritual upbringing, hermeneutic interpretation, model, speech, skill, speaker, thinking, effectiveness, spiritual upbringing, integration, methodology, experience, cooperation, development, tendency, attention, educational process, communication, technology, analysis, value, ability

Insoniyat taraqqiyoti tarixida falsafa va e'tiqod doimo jamiyatning ma'naviy poydevori bo'lib kelgan. Falsafa – inson tafakkurining mahsuli sifatida olamni anglash, inson borligi, uning jamiyatdagi o'rni va mas'uliyati haqida chuqur mushohada yuritishga undasa, e'tiqod – qalb ehtiyoji sifatida ruhiy muvozanat va axloqiy me'yorlarni mustahkamlaydi. Bu ikki tushuncha ko'p asrlik tajriba davomida bir-birini to'ldirib, inson hayotiga ma'naviy asos bo'lib xizmat qilgan.

Zamonaviy jamiyatda falsafa va e'tiqodning o'zaro aloqasi tobora chuqurlashib borayotgan bir paytda, ularni germenevtik yondashuv orqali tahlil etish zaruriyati vujudga kelmoqda. Germenevtika – tushunish, talqin qilish san'ati bo'lib, nafaqat matnlar, balki insonning nutqi, qadriyatlari va xatti-harakatlarini ham mazmunan anglashni ko'zda tutadi. Aynan mana shu nuqtai nazardan, falsafa va e'tiqodni nutq

madaniyati va ma'naviy tarbiya bilan uyg'un holda o'rganish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Dastavval, so'z falsafa va e'tiqodning germenevtik talqini haqida.

Germenevtika qadim yunon falsafasidan boshlangan bo'lib, dastlab matnlarni, ayniqsa diniy va falsafiy matnlarni to'g'ri tushunish va talqin qilish san'ati sifatida shakllangan. Keyinchalik u umumiy tafakkur tizimiga, inson ongini, dunyoqarashini va qadriyatlarini talqin qilish metodologiyasiga aylangan.

Falsafa inson tafakkurining eng yuksak shakli bo'lib, mavjudlikning mohiyatini, insoniy borliqning ma'nosini ochib berishga intiladi. E'tiqod esa inson qalbining ruhiy holatlarini, Allohga bo'lgan bog'liqlikni va ezgulikka ishonchni o'zida mujassam etadi. Germenevtik yondashuv esa aynan shu ikki sohani chuqur mushohada bilan tahlil qilish, ularning yashirin qatlamlarini ochib berish imkonini yaratadi.

E'tiqodiy matnlar – Qur'on oyatlari, hadislar, donishmandlar hikmatlari – bularning barchasi faqat zohiriy ma'no bilan emas, balki botiniy ma'no bilan ham boy. Ularni anglashda germenevtika – kontekstual, ijtimoiy va shaxsiy tajribaga asoslangan talqin – muhim rol o'ynaydi. Shu tariqa, falsafiy tafakkur bilan e'tiqodiy tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlik insonning ma'naviy kamolot sari yo'lini ochadi.

Zamonaviy germenevtiklar, jumladan, Gadamer, Riker va boshqalar talqin jarayonida subyektiv tushunish muhimligini ta'kidlaydilar. Bu jihatdan qaraganda, har bir insonning falsafiy va e'tiqodiy matnga bo'lgan munosabati, uni qanday anglash va qo'llash uslubi individual va ijodiy jarayon bo'lib, bu nutq madaniyatiga, muloqot shakllariga va tarbiyaviy yo'nalishlarga ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Nutq madaniyati va e'tiqodiy muloqot o'zaro chambarchas bog'liq.

Nutq – insonning ichki dunyosini, tafakkurini, e'tiqodini va qadriyatlarini ifodalovchi eng asosiy vositalardan biridir. E'tiqodiy asoslangan nutq esa o'zida nafaqat fikr va tuyg'uni, balki axloqiy mezonlar, muqaddaslik va ma'naviyatni ham mujassam etadi. Shunday ekan, nutq madaniyati e'tiqodning tashqi ifodasi sifatida ham qaraladi.

E'tiqodiy muloqotda so'zlashuv, eshitish, tushunish va talqin qilish jarayoni chuqur ma'naviy mas'uliyatni talab etadi. Qur'oni Karimda insonning so'zlariga alohida e'tibor berilishi, "yaxshi so'z – go'yo yaxshi daraxtdir" (Ibrohim surasi, 24-oyat) degan oyat orqali nutqning ma'naviy-axloqiy ahamiyati ko'rsatilgan. Bu oyatdagi talqin germenevtik yondashuv orqali qaralganda, inson nutqining jamiyatdagi ruhiy-madaniy iqlimga bevosita ta'sir qilishi ochiqlanadi.

So'z tuzadi, so'z buzadi, olqish ham, qarg'ish ham u bilan, obodlik va barbodlik ham, omonlik va yomonlik ham, nazar va hazar ham, boshqacha aytganda, bunyodkor g'oyalar ham, vayronkor g'oyalar ham so'z bilan. Dunyoni,

ilmu fanni ushlab turadigan tayanch ham so'z. Shuning uchun ham allomalardan biri So'z bir kun o'z ishini to'xtarsa, bildirgi, ertasiga to'plar, zambaraklar ishga tushadi"- deyishi bilan haq edi.

Demak, so'z falsafaning mayog'i e'tiqodning chirog'i, ellarning yarog'i desak, xato bo'lmasa kerak. U qaysi tilda jaranglamasin, funksiyasi bir xil.

E'tiqod asoslangan nutq qanday tomonlari bilan ajralib turadi:

Samimiyat va halollik: So'z va amal birligining ifodasi muhim.

Faqat bilim bilan balandmas odam
Ahdu vafo bilan past odam
So'zi bilan ishi bir bo'lsa agar
Har narsadan muqaddas odam.

She'rda ta'kidlanganidek, so'z va ish birligi, til va dil, suvratu siyrat uyg'unligi, botiniy zohiriy olamning birligi muhim.

Shuningdek, muloqotning hurmat va bag'rikenglik zamiriga qurilishi, so'z orqali ilm, hikmat va axloqni targ'ib qilish ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy jamiyatda diniy va falsafiy muloqot shakllari – ma'ruzalar, bahs-munozaralar, targ'ibot chiqishlari – aynan nutq madaniyati orqali jamoatchilik ongiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq bu muloqotlarda nutq faqat fasohat va balog'at bilan emas, balki mazmuni, niyati va ruhiy darajasi bilan baholanadi. Shuning uchun ham, e'tiqodiy g'oyalarni yetkazishda so'zlovchi shaxsning nutq madaniyati – uning ma'naviy darajasining ko'zgusidir.

Nutqing xulqing oinasi, insonning o'zligi uchun ko'zgu uning so'zligidir. Germenevtik yondashuv esa bu nutqni oddiy muloqot emas, balki talqin jarayoni sifatida anglashga undaydi. Har bir aytilgan so'z – tinglovchining shaxsiy dunyoqarashi, ijtimoiy tajribasi va e'tiqodiy saviyasiga ko'ra qabul qilinadi. Demak, e'tiqodiy nutqda faqat aytish emas, balki qanday tushunilish masalasi ham dolzarbdir.

Ma'naviy tarbiya – inson qalbi, ongini ezgulikka yo'naltiruvchi, axloqiy, estetik va e'tiqodiy qadriyatlar asosida shakllanuvchi murakkab va uzluksiz jarayondir. Bu tarbiya shakli shaxsning ruhiy poklanishi, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlari va axloqiy mas'uliyatini belgilovchi poydevor bo'lib xizmat qiladi. Aynan shu sababli, ma'naviy tarbiya bugungi kunda falsafiy tafakkur, diniy qarashlar va nutq madaniyati bilan uzviy bog'lanmoqda.

Germenevtik yondashuv asosida ma'naviy tarbiyani tahlil qilganda, u shunchaki targ'ibot yoki nasihat emas, balki tushunishga, his qilishga va ichki o'zgarishga olib keluvchi talqin jarayoni sifatida qaraladi. Bu esa tarbiya beruvchining shaxsiy fazilatlari, nutq madaniyati va qalb boyligiga bog'liq bo'ladi.

Aytish mumkinki, ma'naviy tarbiyaning asosiy komponentlari quyidagilardir.

Halollik, adolat, sabr, vijdon, fidoyilik kabi – bu fazilatlar e'tiqod asosida shakllanadi va ijtimoiy munosabatlarda o'z aksini topadi. Ruhiy poklik: Ichki dunyo bilan ishlash, niyatning sof bo'lishi, yurakdagi yomon niyatlar va hasad kabi illatlardan xalos bo'lish.

Sog'lom muloqot: Nutq madaniyatining amaliy ifodasi sifatida boshqalar bilan muloyim, hurmatli va samimiy muloqot qilish ko'nikmasi.

Ijodiy tafakkur: Insonni o'ylashga, mushohada yuritishga va yangicha qarashga o'rgatuvchi falsafiy yondashuvlar.

Ta'lim tizimida ma'naviy tarbiya ko'pincha darsdan tashqari tadbirlar, madaniy-ma'rifiy loyihalar yoki diniy ma'ruzalar orqali beriladi. Ammo bu jarayonni yanada samarali qilish uchun uni germenevtik asosda tashkil qilish, ya'ni yoshlar bilan samimiy, tushunarli va chuqur muloqot orqali ularning qalbiga yetib borish zarur. Shuningdek, har bir insonning e'tiqodi, ruhiy tajribasi, saviyasi va shaxsiy qadriyatlari bilan hisoblashgan holda tarbiya jarayonini yuritish, ularning ichki dunyosida chuqur rezonans uyg'otadi. Bunda pedagog, murabbiy yoki notiqning nutqi – o'quvchi yoki tinglovchining qalbida aks-sado beruvchi asosiy vositadir.

Xulosa o'rnida shularni qayd etish mumkinki, zamonaviy globallashuv davrida insoniyat ko'plab ma'naviy, axloqiy va madaniy sinovlarga duch kelmoqda. Ana shunday sharoitda falsafa va e'tiqodning uyg'un talqini, ularning nutq madaniyati orqali ifodalanishi va ma'naviy tarbiyada qo'llanilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada germenevtika – talqin va tushunishga asoslangan yondashuv – bu uch asosiy tushunchaning o'zaro aloqasini aniqlashda ilmiy vosita sifatida samarali qo'llanildi.

Falsafa inson tafakkurining kengligi va teranligini, e'tiqod esa inson qalbining yuksakligini bildiradi. Ularning uyg'unligi ma'naviy barkamollik sari yetaklaydi. Nutq madaniyati esa bu qadriyatlarni jamiyatga, shaxsga yetkazuvchi asosiy vositadir. Germenevtik yondashuv aynan shu jarayonni anglash, tahlil qilish va chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada germenevtika – talqin va tushunishga asoslangan yondashuv – bu uch asosiy tushunchaning o'zaro aloqasini aniqlashda ilmiy vosita sifatida samarali qo'llanildi. Shuningdek, maqolada ma'naviy tarbiyaning asoslari, e'tiqodiy muloqotning nutq madaniyati bilan bog'liqligi va bu jarayonlarning germenevtik talqini ilmiy asosda yoritildi. O'rganilgan masalalar shuni ko'rsatadiki, yosh avlodni barkamol inson sifatida tarbiyalashda faqat tashqi bilim va malaka emas, balki chuqur falsafiy va e'tiqodiy asosga ega, to'g'ri talqin qilingan, ma'naviyatga boy nutq ham muhim rol o'ynaydi.

Shu asosda aytish mumkinki, bugungi davrda germenevtika, e'tiqod va nutq madaniyati – ma'naviy tarbiyaning zamonaviy poydevori sifatida o'z ahamiyatini tobora oshirmoqda.

Ma'naviyat insonga ona suti, ota ibrati, ajdodlar o'giti bilan birga singar ekan, notiqlik va germenevtik talqin ma'naviyat asoslarini, ijtimoiy-falsafiy mezonlarni yetkazishning yo'llanmasi va qo'llanmasi bo'lib qolaveradi.

REFERENCES

Ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" T.: O'zbekiston" NMIU. 2016.

2.Mirziyoyev Sh. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz" – T.: "O'zbekiston" NMIU. 2017.

3.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga MUROJAATNOMAsi (29 dekabr 2020 yil) – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2021.

.4. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni 23.09.2020. y

Ilmiy adabiyotlar

1. Gadamer X.-G. Istiqbolning falsafasi. Germenevtika va tafakkur. Moskva: Progress, 1991.

2. Rikyor P. Tushunish va talqin: Germenevtika muammolari. Toshkent: Akademnashr, 2019.

3. Jumaniyozov R. Notiqlik mahorati. Yangi asr avlodi, 2024.

4. Xaitboev S. E'tiqod va ong: ma'naviyat asoslari. Toshkent: Ma'naviyat, 2018.

5. Qur'oni Karim va tarjimasi. — Toshkent: "Hilol-Nashr", 2017.

6. Turaqulov M. Falsafa asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.

7. Xasanov B. Ma'naviy tarbiyaning zamonaviy tamoyillari. Samarqand: Zarafshon, 2021.

8. Vohidov A. Nutq madaniyati va muloqot estetikasi. Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2020.

9. Gadamer H.-G. Truth and Method. London: Continuum, 2004.

10. Ricoeur P. Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning. Texas: TCU Press, 1976.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TASAVVUFNING DINIY AXLOQIY QADRIYAT SIFATIDAGI O'RNI

Ahmad Muhammadiyevich Jo'rayev
Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti v.b., falsafa fanlari bo 'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: juraev.1982@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur dissertatsiya globallashuv sharoitida tasavvufning diniy axloqiy qadriyatlari haqida. Tadqiqotda tasavvufning jamiyatdagi rolini, uning globallashuv jarayonida tinchlik, bag'rikenglik va o'zaro hurmat kabi qadriyatlarni targ'ib qilishdagi o'rnini o'rganiladi. Dissertatsiya globallashuv jarayonida diniy va madaniy farqlarni qanday hal qilish, ijtimoiy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash, hamda odamlar o'rtasidagi tinchlikni ta'minlash uchun tasavvufning axloqiy qadriyatlaridan qanday foydalanish mumkinligini tahlil etadi. Tadqiqotda shuningdek tasavvufning insoniyatga bo'lgan yuksak axloqiy qarashlarini, sabr, murosa, rahm-shafqat, hamkorlik va boshqa diniy fazilatlarni keng yoritishga intiladi.

Kalit So'zlar: Globallashuv, tasavvuf, diniy axloqiy qadriyatlar, tinchlik, bag'rikenglik, rahm-shafqat, sabr, murosa, interfaith dialog, madaniy farqlar, ijtimoiy adolat, insoniyat.

Globallashuv — bu dunyo miqyosida iqtisodiy, siyosiy, madaniy va texnologik integratsiyaning rivojlanishi bo'lib, u insonlar, mamlakatlar va madaniyatlar o'rtasida o'zaro bog'liqlikni kuchaytiradi. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy va siyosiy sohalarda, balki insonlarning ijtimoiy, madaniy va diniy hayotida ham o'zgarishlarga olib keladi. Globallashuvning ijtimoiy va diniy sohalardagi ta'siri, jamiyatlar orasida o'zaro tushunish, bag'rikenglik va tinchlikni targ'ib qilish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Bu borada tasavvuf, o'zining diniy axloqiy qadriyatlari orqali jamiyatlarda tinchlik, sabr, bag'rikenglik va insoniy hurmatni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Tasavvuf — bu Islomning ruhiy va amaliy o'zi bo'lib, insonni ichki poklanishga, Allohga yaqinlashishga, nafsni (ego) yengishga va ma'naviy yuksalishga chaqiradi. Tasavvufda asosan quyidagi diniy-axloqiy qadriyatlar o'rganiladi:

Tinchlik va murosa: Tasavvuf tinchlik, murosa va rahm-shafqatni targ'ib qiladi. Sufiylar insonning nafsini tozalash orqali ichki tinchlikka erishishga

intilishadi. Bu qadriyatlar, jamiyatdagi shovqin va ixtiloflarga qarshi tinchlikni saqlashda muhimdir.

Bag'rikenglik va hurmat: Tasavvufda barcha insonlarga hurmat bilan yondashish, ularning diniy e'tiqodiga, irqiga yoki millatiga qarab farq qilmaslik asosiy qadriyatlardan biridir. Sufizmda o'zaro hurmat va bag'rikenglik, jamiyatdagi tinchlikni mustahkamlashda va global miqyosda ijtimoiy birdamlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Sabr va poklik: Tasavvuf, sabrni, xushmuomalalikni va poklikni juda yuqori qadriyatlar sifatida qaraydi. Sufiylar uchun bu fazilatlar ichki tinchlik va Alloh bilan to'g'ri aloqani tiklashda asosiy vositadir. Globallashuv jarayonida ham sabr va poklik muhim axloqiy prinsiplar sifatida jamiyatda barqarorlikni ta'minlashda yordam beradi.

Mehr-shafqat va insonparvarlik: Tasavvufda mehr-shafqat va insonparvarlik muhim o'rin tutadi. Insonlarning bir-biriga yordam berishi, ularning og'riqlarini anglash va bir-birini qo'llab-quvvatlash — tasavvufning asosiy tamoyillaridir.[1]

Globallashuv jarayonida turli madaniyatlar, dinlar va millatlar o'rtasidagi aloqalar kuchaymoqda. Bu esa ba'zan diniy va madaniy tushunmovchiliklarga olib keladi. Shu o'rinda tasavvufning diniy axloqiy qadriyatlari, globallashuv jarayonida insonlar o'rtasidagi tushunish va hamjihatlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Diniy bag'rikenglik va dinlararo dialog: Globallashuv davrida turli dinlar o'rtasidagi bag'rikenglikni ta'minlash zarurati ortib bormoqda. Tasavvuf barcha insonlarning o'zaro hurmatini va tinchlikda yashashini targ'ib qiluvchi falsafaga ega. Sufizmning "bir insonning dardini his qilish" prinsipiga asoslanib, tasavvuf xalqaro miqyosda interfaith dialogni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu bag'rikenglik va to'g'ri tushunishni mustahkamlashda, jahondagi diniy ziddiyatlarni kamaytirishda samarali vosita bo'lishi mumkin.

Inson huquqlari va insoniy qadriyatlar: Tasavvuf, har bir insonning huquqlarini hurmat qilishni, uning ruhiy va axloqiy yuksalishini qo'llab-quvvatlashni o'zining asosiy vazifalaridan biri sifatida qaraydi. Globallashuv jarayonida, tasavvuf bu qadriyatlarni keng tarqatishda, inson huquqlarini himoya qilishda va ijtimoiy adolatni ta'minlashda o'zining ijobiy rolini o'ynaydi.

Xalqaro hamkorlik va tinchlik: Tasavvuf, odamlarni bir-biriga yaqinlashtirish, ular o'rtasidagi ajratishlarni bartaraf etish va global miqyosda tinchlikni saqlashga chaqiradi. Tasavvufda tinchlikka erishish faqat individual emas, balki jamiyat va umuminsoniy darajada ham amalga oshirilishi kerak. Globallashuv

[1] Ahmad, M. G. (1990). *Tasavvuf va uning zamonaviy ahamiyati*. Islomiy ma'rifat nashriyoti. B.37.

sharoitida tinchlikni targ'ib qilish va har qanday ixtilofni hal qilishda tasavvufning axloqiy qadriyatlari muhim rol o'ynaydi.

Tasavvufning globallashuv sharoitida ahmiyati qo'yidagilarda namoyon bo'ladi:

Ichki tinchlik va global tinchlik: Tasavvufda ichki tinchlikka erishish nafaqat individning, balki butun jamiyatning tinchligi uchun ham muhimdir. Globallashuv jarayonida insonlarning ichki tinchligi va ma'naviy o'sishi, ularga global miqyosda tinchlikni yaratish imkoniyatini beradi. Tasavvuf, insonni ichki tinchlikka erishishga chaqiradi va shu bilan birga jamiyatdagi tinchlikni saqlashda muhim rol o'ynaydi.

Muammolarni hal etishda murosa: Globallashuv bilan birga yuzaga keladigan global muammolar — iqtisodiy tengsizlik, ijtimoiy adolatsizlik va ekologik inqirozlar — odamlar o'rtasidagi ixtiloflarni keltirib chiqaradi. Tasavvuf, bu muammolarni hal qilishda murosa va hamjihatlikni targ'ib qiladi. Ular o'rtasidagi farqlarni yengib, barcha insonlarni birlashtirishga yordam beradi.

O'zaro tushunish va hamkorlik: Globallashuv sharoitida, tasavvufning diniy axloqiy qadriyatlari, o'zaro tushunish va hamkorlikni kuchaytirishga yordam beradi. Sufiylik nafaqat diniy e'tiqodlarni qabul qilishni, balki barcha insonlarni hurmat qilishni va ularning farqlari bilan tinchlikda yashashni o'rgatadi. Bu qadriyatlar globallashuv sharoitida ko'plab madaniyatlar va diniy guruhlar o'rtasida tinchlik va hamkorlikni mustahkamlashda katta ahamiyatga ega.[2]

Globallashuvning ijtimoiy va madaniy jihatlari, turli millatlar va dinlar o'rtasidagi aloqalarni yaxshilashni talab qiladi. Tasavvuf, o'zining diniy axloqiy qadriyatlari orqali bu jarayonni qo'llab-quvvatlashda muhim o'rin tutadi. Tinchlik, bag'rikenglik, sabr, murosa va rahm-shafqat kabi tasavvufiy qadriyatlar, globallashuv sharoitida jamiyatda barqarorlik va ijtimoiy totuvlikni saqlashga yordam beradi. Tasavvufning global miqyosda tinchlikni targ'ib qilishdagi roli, uning nafaqat musulmonlar, balki butun insoniyat uchun ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi.

Globallashuvning ijtimoiy va madaniy jihatlari haqida turli olimlar va mutaxassislar tomonidan ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shu bilan birga, tasavvuf va uning diniy axloqiy qadriyatlari ham keng o'rganilgan.

Mirza Ghulam Ahmad — "Tasavvuf va uning zamonaviy ahamiyati". Bu asarda tasavvufning diniy va ijtimoiy ahamiyati va uning hozirgi jamiyatdagi o'rni tahlil qilingan.[3]

[2] Al-Mahmud, R. (2015). *Islomdagi diniy axloqiy qadriyatlar*. Ma'rifat kitobxonligi. B. 59.
[3] Ahmad, M. G. (1990). *Tasavvuf va uning zamonaviy ahamiyati*. Islomiy ma'rifat nashriyoti.

Rafiq al-Mahmud — "Islomdagi diniy axloqiy qadriyatlar". Ushbu kitobda Islomning asosiy axloqiy qadriyatlari, jumladan, tasavvufning axloqiy tamoyillari keng yoritilgan.[4]

Muhammad Iqbol — "Tasavvuf va Sharqning yangi tushunchalari". Iqbolning asarlari tasavvufni Sharq va G'arb madaniyatlari o'rtasidagi aloqada qanday tushunish kerakligini ko'rsatadi.[5]

Hikmat al-Insan (Sufizm) - Diniy axloqiy qadriyatlar, tinchlik, bag'rikenglik va jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni ta'minlashga qaratilgan o'zgacha yondashuvlarni o'z ichiga oladi.[6]

Amir Temur va tasavvuf - Amir Temur davridagi tasavvufning siyosiy va ijtimoiy ahamiyatiga oid tahlillar, dunyoqarashda tasavvufning o'rni va uning xalqaro munosabatlar bilan bog'lanishini ko'rsatadi.[7]

Ushbu adabiyotlar globallashuv sharoitida tasavvufning axloqiy qadriyatlarini o'rganish va ularga asoslanishning muhimligini ta'kidlaydi.

Ma'lumki, komil va yetuk inson bashariyatni qadimdan qiziqtirib kelgan masaladir. Aslini olganda, komil insonni voyaga etkazish asrlar mobaynida kishilarning orzusi, istagi, ideali bo'lib kelgan. Komil inson to'g'risidagi tushuncha va tasavvurlar turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Davrlar o'tishi, zamonlar o'zgarishi bilan u haqidagi fikrlar ham o'zgarib borgan. Komil inson to'g'risidagi fikrlarning evolyusiyasi, takomillashuvi, uning qanday bo'lishi tuzumning xarakteri, ishlab chiqarish darajasi, davlatni boshqarish uslubi, ilm-fan va madaniyatning rivojiga bog'liq bo'lgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, taniqli tasavvufshunos Mahmud As'ad Jo'shonning fikriga qo'shilsa bo'ladi. U - Xulqlar o'zgaradimi? – degan savolga, ― o'zgaradi, faqat ta'lim- tarbiya tufayli, - deb javob beradi. Turk olimining aytishicha, insondagi tug'ma yoki ro'yobga chiqmagan fazilat ham tarbiyaga muhtoj. ―... potensial (imkoniyat) sifatida insonning ichida yaxshi xulqlar g'oyasi bo'lishi mumkin. Uning mizojida, zuvalasida bordir bu - g'oya, bu asos. Ammo uni rivojlantirish kerak. Bu esa ta'lim-tarbiya bilan bo'ladi, - deydi Jo'shon. Xuddi shunday yyetuk va kamolotga etgan insonni tarbiyalash o'z-o'zidan bo'lmaydi. Yetuk shaxs to'g'risidagi tasavvurlar, go'yo axloq va xulq-odob singari rivojlanib, o'zgarib borgan. Tarixga nazar tashlanganda, komil inson to'g'risidagi g'oyalar xalq og'zaki ijodida, badiiy adabiyotda, falsafiy, tarixiy va axloqiy

[4] Al-Mahmud, R. (2015). *Islomdagi diniy axloqiy qadriyatlar*. Ma'rifat kitobxonligi.
[5] Iqbal, M. (1930). *Tasavvuf va Sharqning Yangi Tushunchalari*. Oxford University Press.
[6] Al-Hikmat, S. (2010). *Hikmat al-Insan - Diniy axloqiy qadriyatlar va tasavvuf.* Nashriyot-i nizam.
[7] Temur, A. (1995). *Amir Temur va tasavvuf: siyosat va diniy axloq*. Toshkent: Sharq nashriyoti

risolalarda, pandnomalarda, diniy-tasavvufiy va dunyoviy ilmlarga bag'ishlangan asarlarda aks etganiga amin bo'lamiz.[8]

Xulosa qilib aytganda, **g**loballashuv jarayonida dunyo miqyosida diniy, madaniy va ijtimoiy farqlar kuchaymoqda. Shunday qilib, turli madaniyatlar va dinlar o'rtasida o'zaro hurmat, tinchlik va hamkorlikni ta'minlash zarurati ortib bormoqda. Tasavvuf, o'zining diniy axloqiy qadriyatlari orqali bu jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. Tinchlik, bag'rikenglik, sabr, murosa va rahm-shafqat kabi qadriyatlar tasavvufning asosiy tamoyillaridir. Ushbu qadriyatlar globallashuv sharoitida jamiyatda barqarorlik, ijtimoiy adolat va tinchlikni saqlashda katta rol o'ynaydi. Tasavvuf, insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash, diniy va madaniy farqlarni hal qilish va global tinchlikni saqlashda o'zining amaliy ahamiyatini ko'rsatadi.

REFERENCES

1. Ahmad, M. G. (1990). *Tasavvuf va uning zamonaviy ahamiyati*. Islomiy ma'rifat nashriyoti.
2. Al-Mahmud, R. (2015*). Islomdagi diniy axloqiy qadriyatlar*. Ma'rifat kitobxonligi.
3. Iqbal, M. (1930). *Tasavvuf va Sharqning Yangi Tushunchalari*. Oxford University Press.
4. Al-Hikmat, S. (2010). *Hikmat al-Insan - Diniy axloqiy qadriyatlar va tasavvuf*. Nashriyot-i nizam.
5. Temur, A. (1995). *Amir Temur va tasavvuf: siyosat va diniy axloq*. Toshkent: Sharq nashriyoti.
6. Al-Ghazali, *A*. (2002). *Ihya' ulum ad-din.* Al-maktaba al-Asriya.
7. Khwaja Moinuddin Chishti, (2000). *Sufizm: Tasavvufning tarixi va ahamiyati*. Delhi: Rumi publishing.
8. Komilov N. (1996). Tasavvuf. Birinchi kitob. - T.: Yozuvchi.
9. Mahmud As'ad Jo'shon. (2004). Tasavvuf va go'zallik. – T.: Adolat.

[8] Mahmud As'ad Jo'shon. (2004). Tasavvuf va go'zallik. – T.: Adolat.B.34.

16-YUZYILLIK BOSHLARIDA TURON VA ERON O'RTASIDA DINIY ZIDDIYATLARNING KUCHAYISHI

A. S. Usmonov
FA Tarix instituti tayanch doktoranti
Elektron pochta manzili: abdullajonusmonov0@gmail.com

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada 16-yuzyillik boshlarida Turon va Eron o'rtasida diniy ziddiyatlarning paydo bo'lishi sabablari hamda bu ziddiyatlarning ikki mintaqa o'rtasidagi aloqlalarga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turon, Eron, Shayboniylar, Safaviylar, Muhammad Shayboniyxon, Shoh Ismoil Safaviy, sunniy, shia, diniy ziddiyatlar.

АННОТАЦИЯ:

В данной статье освещаются причины возникновения религиозных противоречий между Тураном и Ираном в начале XVI века, а также влияние этих противоречий на взаимоотношения между двумя регионами.

Ключевые слова: Туран, Иран, Шейбаниды, Сефевиды, Мухаммад Шейбани-хан, Шах Исмаил Сефеви, сунниты, шииты, религиозные конфликты.

ABSTRACT:

This article examines the causes of religious conflicts that emerged between Turan and Iran at the beginning of the 16th century, as well as the impact of these conflicts on the relations between the two regions.

Keywords: Turan, Iran, Shaybanids, Safavids, Muhammad Shaybani Khan, Shah Ismail Safavi, Sunni, Shia, religious conflicts.

Shayboniylar hokimiyat tepasiga kelgan davrdan boshlab butun 16-yuzyillik mobaynida faol tashqi siyosat olib borishga harakat qildilar. Hukmronliklarining dastlabki davridayoq ular bilan oldinma-keyin, Eronda safaviylar, Hindistonda boburiylar hukmronligining o'rnatilishi natijasida mintaqada uch siyosiy kuchning manfaatlari to'qnashdi. Manfaatlar kesishgan asosiy nuqta siyosiy, harbiy va iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan Xuroson edi. Bu masalani hal qilishga qaratilgan harakatlarni amalga oshirishda shayboniylar va safaviylar faollik ko'rsatdilar.

Shayboniylar ham, safaviylar ham musulmon sulolalar bo'lsa ham, shayboniylar islom dinining sunniylik, safaviylar esa shialik oqimiga e'tiqod

qilganlar. Bu esa ular o'rtasida faqat hudud uchun kurash ketmay, diniy ziddiyatlar ham vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Butun 16-yuzyillik davomida Xurosonni nazorat qilishshda Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II davrida shayboniylar ustun turganlar. Qolgan paytlarda safaviylar tashabbusni qo'lga olishga erishganlar. Xuroson uchun kurashda safaviylar yo'liga g'ov bo'ladigan bir to'siq bor edi. U ham bo'lsa, ularning shimoli-garbidagi qo'shnilari va ashaddiy raqiblari usmonliylar saltanati hisoblangan. Safaviylarning ikki tomondan bosimga uchrashidan shayboniylar ustalik bilan foydalanib kelganlar[9].

Muhammad Shayboniyxon 1507-yili Xurosonning katta qismini egallagach, davlatininng chegaralari Safaviy davlati chegaralariga tutashdi. Bu davlatlarning chegaralari tutashgach, ular o'rtasida siyosiy aloqlar ham boshlanib, bir-birlariga maktublar jo'natishdi. Birinchi bo'lib Muhammad Shayboniyxon maktub yo'lladi. Ammo bu maktub saqlanib qolmagan. Maktub mazmunini esa Shoh Ismoilning javob maktubi orqali bilishimiz mumkin. Bu maktubning asosiy maqsadi Shayboniyxonning Xuroson yurishidagi muvaffaqqiyatlarini va Shoh Ismoil saroyidan Badiuzzamon mirzoning panoh topganidan noroziligi bildirish maqsadida yuborgan. Shoh Ismoil Safaviy 1508-yil 30-iyulida bu maktubga javob yuboradi. Muhammad Shayboniyxon ilk maktubida qo'lga kiritgan yerlari ajdodlaridan unga o'tganini, shu sababli maqsadi bu yerlarda farovonlik va adaolatni ta'minlash ekanligini aytadi[10].

Bu maktubi orqali Muhammad Shayboniyxon ochiqchasiga Xuroson uning mulki ekanligini bildirib, Ismoil Safaviyning bu o'lkaga bo'lgan da'volaridan voz kechishini talab qiladi. Bundan tashqari Muhammad Shayboniyxon o'zi hukmronlik qilayotgan hududlarda masjid, madrasa va boshqa imoratlarni ta'mirlash maqsadida Shoh Ismoildan mohir muhandis va ustalarni yuborishni va haj ziyoratini qulaylashtirish uchun Makka va Madinaga boradigan yo'llarni tartibga keltirishni ham talab qiladi.

Shoh Ismoil javob maktubida avvalo xonning maktubini qabul qilgani va xonning istaklaridan voqif bo'lganini ma'lum qilish bilan boshlab, ikki o'lka orasida kelib ketayotgan yo'lovchilardan Muhammad Shayboniyxonning unga nisbatan dushmanona kayfiyatda ekanligini eshitganini yozadi. Bu ma'lumotlarga ishonmasa-da, xonga o'tmishdagi do'stliklarini eslatib, ayni bir Allohga va Payg'ambarga e'tiqod qilishlarini qo'shimcha qiladi.

Shohning bunday bosiqlik bilan javob maktubini yozishdan maqsadi ayni damda Shayboniyxon bilan urishga kirishni istamayotganida edi. Chunkli bu vaqtda

[9] Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. T. 2001. B 253
[10] SAFEVİ–ÖZBEK SİYASİ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI'NIN TESİRİ (1524–1630). Gülay KARADAĞ ÇINAR. Doktora Tezi, Nisan, 2011 Afyonkarahisar. S. 27

Shoh Ismoil Eron hududini to'liq birlashtirish va ko'chmanchi turkman qabilalarini o'ziga bo'ysundirish bilan band edi.

Shoh Ismoil maktubi davomida maqsadi islom dini dushmanlariga qarshi kurashish ekanligini ta'kidlab, bu kurashda Muhammad Shayboniyxonni o'ziga ittifoqchi bo'lishini taklif qiladi. Ammo maktubda Shoh Ismoil shiallikka bo'lgan e'tiqodini ham qayd etadi. U Ali va uning oilasiga bo'lgan muhabbatini ushbu jumlalarda keltiradi:

- Sharqdan g'arbga qadar har yerda imomlar bo'lsa,
- Biz uchun Ali va oilasi yetarlidir.

Bu maktubda yana Ismoil Safaviy yo'lovchi va savdogarlarning o'zbeklarning dushmanona harakatlar qilayotgani haqidagi fitna va fasodlarga ishonmaganini va tez orada bu fitnachilarni yo'q qilib, eski do'stlik rishtalarini davom ettirishini ham ta'kidlaydi.

Muhammad Shayboniyxon Hirotni egallaganidan so'ng Xuroson hududlarini o'ziga bo'ysundirish uchun kurashni davom ettirishi o'rtadagi munosabatlarni keskinlashtiradi. Ayniqsa, o'zbeklar tomonidan safaviylar tasarrufi doirasida bo'lgan Kirmon talon-taroj qilingach Ismoil Safaviy Xuroson uchun qurolli kurashga kirishadi. Xon va shoh o'rtasidagi bir-birlariga maktub yuborish ham to'xtamaydi. Ammo maktublar mazmuni o'zgarib, endi birbirlariga tahdid va po'pisa ko'rinishiga o'tadi. Muhammad Shayboniyxon Ismoil Safaviyga quyidagi baytni o'z ichiga olgan maktub yubordi:

- Bizning harob Iroq mulkiga tamohimiz yo'qdur
- Makka va Madinani qo'lga olgandan so'ng bir ahamiyati yo'qdur

Ammo Muhammad Shayboniyxonning bu maktubi ham bizgacha yetib kelmagan.

Bu maktubga javoban Shoh Ismoil Muhammad Shayboniyxonga bu baytli maktubni yuboradi:

Har kim Alining quli bo'lmasa,

Yuz marta Makka va Madinani qo'lga kiritsa ham ahamiyati yo'qdur[11].

Ismoil Safaviy bu maktubini elchisi Qozi Ziyovuddin Nurulloh orqali yuboradi. Shoh Ismoil ushbu maktubida Mashhaddagi Imom Rizoning maqbarasini ziyorat qilish istagini bildirib, bunga hech kim monelik qilolmasligini urg'ulaydi.

Ikki o'rtada yozilgan maktublarning oxirgisini Muhammad Shayboniyxon yozadi. Bu maktub 1510-yilda yozilgan bo'lib, maktubda Ismoil Safaviyni Eron hududlarining dorug'asi deb ataydi. Shu sababli Shoh Ismoil Muhammad Shayboniyxonga qarshi harakatlar qilmasligini va sunniylik mazahabini qabul

[11] Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Kastamonu: Uzanlar, 2017, s.403

qilishini ochiqchasiga talab qiladi. Hukmronlik otadan o'g'ilga meros ekanligini aytib, Turkiston, Xuroson va hatto Eron unga ajdodlaridan meros qolganini va bu hududlarga Muhammad Shayboniyxon haqli ekanligini ta'kidlaydi. Muhammad Shayboniyxon bu maktubni yetkazish uchun Kamoliddin Muhammad Obivardiyni tayinlaydi[12]. Bu elchi orqali Muhammad Shayboniyxon Safaviy saroyidan panoh topgan temuriy sultonlarni ham unga topshirishini talab qiladi.

1510-yil kuzida Shoh Ismoil katta qo'shin bilan Xuroson yurishiga otlandi. Ismoil Safaviy dastlab Tabrizdan Rayga keldi va bu yerdan shayboniylar qo'l ostida bo'lgan Damg'on viloyatiga yo'naldi. Damg'on hokimi bo'lgan Muhammad Shayboniyxonning kuyovi Ahmad Sulton Ismoil Safaviyning katta qo'shin bilan kelayotgani xabarini eshitgach, qal'ani tark etib Hirotga, Shayboniyxon huzuriga ketadi. Bu vaqtda Muhammad Shayboniyxon isyonchi hazoralarni o'ziga bo'ysundirish maqsadida ularga qarshi yurish qilgan va ulardan mag'lubiyatga uchrab Hirotda qo'nim topgan edi. Kuyovi Ahmad Sulton Shoh Ismoilning katta qo'shin bilan kelayotgani haqidagi xabarni aytgach, Turkistonga xabarchilar yuborib, Temur Sulton va Ubaydulla Bahodirxonni o'z qo'shinlari bilan Marvga kelishini buyuradi va o'zi ham Marvga otlanadi.[13] Muhammad Shayboniyxon Marvga kelgach, qal'a devorlari va burchlarini ta'mirlashni buyurdi. Shoh Ismoil Muhammad Shayboniyxonning Hirotdan Marvga ketganini eshitgach, Mashhaddan Saraxs orqali Marvga kelib, Marvni qamal qilishni boshlaydi. Ikki o'rtadagi dastlabki jang Marv yaqinidagi Tohirobod qishlog'ida ro'y beradi. Shoh Ismoil Dono Muhammad boshchiligidagi qizilbosh qo'shinining manqiloy(qo'shinning bosh qismida joylashgan alohida harbiy bo'linma)ini yuboradi. Muhammadxon Shayboniy ham qizilboshlarning manqiloy qismi yetib kelganini eshitgach, Jonvafobiy do'rmon va Qanbarbiyni o'zbek qo'shinining bir qismiga bosh qilib qizilboshlarga qarshi jo'natadi. Toxirobodda bo'lgan jangda qizilbosh sardori Dono Muhammad o'ldiriladi va dastlabki jangda o'zbeklarning qo'li baland keldi. Shoh Ismoil boshchiligidagi qizilbosh qo'shini qancha harakat qilmasin, Marv mustahkam qal'a bo'lgani uchun bosib ololmaydi. Shundan so'ng, Ismoil Safaviy qo'shinini yolg'ondan chekingandek ko'rsatib, Marvdan uch farsax uzoqlikdagi Mahmudiy qishlog'ida pistirmada kutib turadi. Muhammad Shayboniyxon qal'ada bir kun kutgach, ertasi kun qizilbosh qo'shinini taqib qilishni boshlaydi va Mahmudiy anhoridan o'tgach, Shoh Ismoil qoldirgan 300 nafar askari anhorning ko'prigini buzib yuboradi[14].

[12] Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Ҳондамир. Ҳабиб ус-сияр фи аҳбори афроди башар. Тошкент, 2013. 1098-б.
[13] SAFEVİ–ÖZBEK SİYASİ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI'NIN TESİRİ (1524–1630). Gülay KARADAĞ ÇINAR Doktora Tezi, Nisan, 2011 Afyonkarahisar. S. 38
[14] Tarix-i alam ara-yi Abbasi. İSGƏNDƏR BƏY MÜNŞİ. BAKI 2009, s.107

Qizilbosh qo'shini jangga shay holatda Shayboniyxon va uning qo'shini kutib oladi va ikki o'rtada qattiq jang boshlanadi. Shoh Ismoil uch-to'rt ming otliq sara qo'rchilardan iborat soqchi qo'shinini tuyalar qatoridan yasagan pistirmada yashirib qo'yib, o'zi esa lashkar qalbidan joy oldi. Muhammadxon Shayboniy qo'shini qanotlarini Jon Vafobiy va Qanbarbiy bilan mustahkamladi[15]. Bu jangda Shayboniyxon mag'lubiyatga uchrab, uning qo'shini tarqalib ketib chekinishni boshlaydi. Qo'shinning katta qismi jangda o'ldiriladi, bir qismi esa Mahmudiy anhorida cho'kib o'ladi. Muhammad Shayboniyxon ham o'lgan askarlari jasadlari va otlarning ostida qolib halok bo'ladi[16].

Shoh Ismoil Xuroson shaharlarini qo'lga olgach sunniy aholiga tazyiq kuchayib, aholini shialikka o'tkazish ishlarini boshlandi. Kim shialikni qabul qilmasa qattiq jazolanadi. Xususan, Marv shahri egallangach sunniy bo'lgan musulmon aholi qatliom qilindi. Bundan tashqari, Hirot shayxulislomi Sayiddin Ahmad ibn Qutbiddin Yahyo ibn Muhammad ibn Masud at-Taftazoniy shialikni qabul qilmagani uchun Shoh Ismoil tomonidan qatl etildi. Sayiddin Ahmad Taftazoniy tafsir, hadis va fiqh ilmida asrning yagona shayxullohi bo'lib, Sulton Husayn Mirzo davrida Xurosonda o'ttiz yilga yaqin shayxulislomlik qilgan[17].

Xulosa qilib aytganda, 16-yuzyillik boshlarida Eronda safaviylar hokimiyatni egallab, aholini majburan shiallikka o'tkazishi Turon va Eron xaqllari o'rtasida diniy adovatning kuchayishiga sabab bo'ldi. Vaholanki, 16-yuzyillik boshlarigacha Eron aholisining 2/3 qismi islom dinining sunniyliuk oqimiga e'tiqod qilgan edi. Eron, Xuroson, Janubiy Kavkaz, Iroq va Suriyaning bir qismida safaviylar hokimiyatining o'rnatilishi va bu yerda istiqomat qilgan aholining majburan shiallikka o'tkazilishi keyinfi davrlarda sunniy va shialar o'rtasida diniy ziddiyatlarning saqlanib qolishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, turonlik musulmonlar haj ziyoratini amalga oshirish maqsadida foydalangan eng qulay haj yo'lining safaviylar nazorat qilgan hududlar o'tishi turonliklar uchun haj amalini ham murakkablashtiradi.

REFERENCES

1. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. T. 2001
2. Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Ҳондамир. Ҳабиб ус-сияр фи аҳбори афроди башар. Тошкент, 2013
3. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод. Т. 2009
4. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Kastamonu: Uzanlar, 2017

[15] Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод Т. 2009. Б 120-б
[16] Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Kastamonu: Uzanlar, 2017, s.408-410
[17] Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Kastamonu: Uzanlar, 2017, s.412

5. Tarix-i alam ara-yi Abbasi. İSGƏNDƏR BƏY MÜNŞİ. BAKI 2009
6. SAFEVİ−ÖZBEK SİYASİ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI'NIN TESİRİ (1524−1630). Gülay KARADAĞ ÇINAR. Doktora Tezi, Nisan, 2011 Afyonkarahisar.

MIGRATSIYA RAQOBATBARDOSHLIK VA IMKONIYATLAR

Iroda Daronovna Abdullayeva
"Oila ava gender" ilmiy-tadqiqot instituti tadqiqotchisi Toshkent shahar Yangi hayot tumani hokimi o'rinbosari
Telefon +99890-324-78-22

ANNOTASIYA

Migratsiya Raqobatbardoshlik va imkoniyatlarda qolish asosan qabul qiluvchi mamlakatning qonunlariga bog'liq. Bunda asosan ishsizlik soni ko'p bo'lgan mamlakatdan ko'chib o'tadigan mavsumiy xarakterga ega odamlarga bog'liq.

Kalit so'zlar muhojir, Rossiy, mamlakat, sayohat, moliyaviy, masofa, qonuniy, shartnoma.

THE COMPETITIVENESS AND OPPORTUNITIES OF MIGRATION.

ANNOTATION

Migration The laws of the receiving nation have a significant impact on competitiveness and retaining opportunities. The primary cause of this is seasonal migration from a nation with high unemployment rates.

Key words: financial, distance, legal, contract, country, trip, Russian, migrant.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ И ВОЗМОЖНОСТИ МИГРАЦИИ.

АННОТАЦИЯ

Миграция Законы принимающей страны оказывают значительное влияние на конкурентоспособность и возможности удержания персонала. Основной причиной этого является сезонная миграция из страны с высоким уровнем безработицы.

Ключевые слова: финансовый, дистанционный, юридический, контракт, страна, поездка, русский, мигрант.

Raqobatbardoshlik va imkoniyatlarni oshirishga qaratilgan islohotlar, moliyalashtirish va davlat korxonalarini tanlab xususiylashtirish va qayta qurish davom etmoqda. Shunga qaramay, o'tish vaqt va vaqt talab etadi xususiy sektor hali ham juda kichik, ayniqsa xizmat ko'rsatish sohasida.

Biz qishloq va shahar investitsion muhitini tan olamiz. Me'yoriy-huquqiy bazalar, soliq tizimlari, umumiy makroiqtisodiy asoslar va inson kapitali (ta'lim va

o'qitish siyosati sog'liq) talab tomonida ko'plab aralashuvlar mehnat bozorining muvaffaqiyatli bo'lishi uchun zarur shartlardir.[18]

So'nggi besh yil davomida O'zbekistonda yoshlar masalalari kun tartibiga birinchi o'ringa qo'yildi. Yoshlar hisobi mamlakat aholisining qariyb 60 foizini tashkil etadi, bu esa yoshlar masalalarini davlat siyosati darajasida hal etish imkonini beradi. Ustida oxirgi 5 yil davomida 77 ta qonunchilik va me'yoriy-huquqiy hujjatlar samaradorligini baholash bo'yicha qabul qilingan. yoshlarga oid butun siyosat, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasining sentabrdagi "Yoshlarga oid siyosat to'g'risida"gi qonuni 14, 2016. 2017-yil 30-iyun kuni O'zbekiston yoshlar ittifoqi tuzildi, uning asosiy maqsadi qo'llab-quvvatlashdan iborat va yoshlarning barcha tashabbuslarini amalga oshirish. 2021-yil O'zbekistonda Yoshlarni qo'llab-quvvatlash yili deb e'lon qilindi. Bunda aholi salomatligini mustahkamlash va tegishli davlat dasturi amalga oshirildi 4yil. Yuqorida sanab o'tilgan qonun hujjatlari bir qator tuzilmalarni yaratishga asos bo'ldi,

Bundan ko'zlangan maqsad yoshlarni har tomonlama barkamol, yuksak insonlar bo'lib yetishishga rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashdan iborat bilimli fuqarolar va o'z mamlakatining vatanparvarlari. Ular orasida: Yoshlar ishlari, madaniyat va Oliy Majlis Senatining Sport, Qonunchilik palatasi huzuridagi Yoshlar ishlari bo'yicha komissiyasi, quyi va yuqori palatalar huzuridagi Yoshlar parlamentlari, Yoshlar masalalari agentligi, Yoshlar ittifoqi, Yoshlar muammolarini o'rganish va istiqbolli kadrlarni tayyorlash instituti, Yoshlar akademiyasi Innovatsion rivojlanish vazirligi qoshida va boshqalar.

O'zbekiston mehnat bozorida sezilarli bosimni boshdan kechirayotgan bozor iqtisodiyoti yo'lida bormoqda va ish etishmasligi. So'nggi o'ttiz yillik mehnatga layoqatli yoshdagi aholi sonining ko'payishi va o'tish davri bilan tavsiflanadi bandlik tarkibida qishloq xo'jaligidan tashqari iqtisodiy faoliyat. Ish o'rinlarini yaratish ko'rsatkichlari yuqori darajada emas mehnatga layoqatli aholining o'sishi. Ko'nikmalarning mos kelmasligi va past ta'lim darajasi muammo bo'lib qolmoqda professional ishchi kuchini talab qiladigan ish beruvchilar. O'zbekistonning ishchi kuchi ishtiroki qoniqarli darajada, ammo tashvishli gender farqlari va eksklyuziv tabiat bilan. Buning uchun imkoniyatlar kam nogironlarni ish bilan ta'minlash. Yoshlar muntazam ravishda mehnat bozorida kam namoyon bo'lmoqda turli xil ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillarga, shu jumladan ish o'rinlarining etishmasligi, qishloq joylarida ishchi kuchiga talabning pastligi; past ish haqi, past malaka va ko'nikmalar, zaif mehnat bozori ma'lumotlari, past xabardorlik va kichik miqyos faol mehnat bozori dasturlari, yoshlar qarorlarini qabul qilish va ayollarning mehnatdagi

[18] World Bank. Uzbekistan Country Economic Memorandum and Systematic Country Diagnostic, forthcoming

ishtiroki bo'yicha madaniy me'yorlar bozor va boshqa omillar. Madaniy stereotiplar tufayli ayollarning mehnatdagi ishtiroki to'sqinlik qilmoqda.

Yoshlarning rasmiy ta'lim jarayonida olgan ko'nikmalari ish beruvchilar talablariga javob bermaydi va TKT amalda rivojlanmagan. Ish beruvchilarning yosh xodimlarni ishga olishdan manfaatdorligiga qaramasdan, ular yoshlar o'rtasida ko'nikma va bilimlarning past darajada rivojlanishi bilan bog'liq muammolarga duch kelish,shuningdek, ularning ish boshlashga tayyor emasligi. Shu bilan birga, olmagan yoshlardir.

O'zbekistonda so'nggi yigirma yil ichida jadal iqtisodiy o'sish kuzatildi1. 1990-yillarning o'rtalaridan boshlab YaIM o'sishi asosan mehnat unumdorligini oshirish hisobiga turdi. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlari ijobiy hissa qo'shdi.

O'zbekistonda aholi jon boshiga qo'shilgan qiymatning o'sishi: xizmat ko'rsatish sohasi umumiy ko'rsatkichning 37 foizini tashkil etdi. Iqtisodiyotda bir ishchiga to'g'ri keladigan qo'shilgan qiymatning o'sishi, undan keyin qishloq xo'jaligi (31 foiz), sanoat va qurilish (21 foiz).

O‘zbekistonda yalpi ichki mahsulotning (qo‘shilgan qiymat) jami 165 foizga o‘sishi qayd etildi. 1996 yildan 2016 yilgacha bo'lgan davrda aholi jon boshiga, bu yiliga o'rtacha 5 foiz o'sish sur'atiga teng.

Bir ishchiga to'g'ri keladigan umumiy mahsulot (yoki mehnat unumdorligi) bu davrda taxminan 150 foizga oshdi.

Bu davrda aholi jon boshiga qo'shilgan qiymatning o'sishi mahsuldorlikning o'sishi va demografik ko'rsatkichlarga bog'liq bandlik darajasining oshishi bilan emas, balki o'zgarishi. Jami o'zgarishlarning deyarli barchasi (91 foiz).

Demak, ushbu davrdagi aholi jon boshiga qo'shilgan qiymat mehnat unumdorligining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, 22 aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotning umumiy o'zgarishi foizi demografiyadagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Uchuvchi hududga ko'ra, 2017-2020 yillarda viloyat yalpi ichki mahsuloti (YaHM) 14 foizga oshib, 37,6 trillion so‘mni tashkil etdi. 2021 yilda, Farg‘ona viloyatining milliy yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 6,4 foizni tashkil etdi.

Iqtisodiyotning jadal o'sishiga qaramay, ish o'rinlarining yaratilishi mehnatga layoqatli yoshdagi o'sish sur'atlariga mos kelmaydi[19]. Demografik tendentsiyalar mamlakatda mehnatga layoqatli aholi ulushining oshishiga olib keldi 1990-2020-yillarda: Bu davrda mehnatga layoqatli aholining umumiy ulushi aholi 55% dan 66% gacha o'sdi, bu esa mehnat bozoriga bosimni oshirdi. O'rtacha 600.

[19] Growth and Job Creation in Uzbekistan: An In-depth Diagnostic (2018) https://openknowledge. worldbank.org/bitstream /handle/10986/31935/Growth-and-Job-Creation-in-Uzbekistan-A-In-depthDiagnostic.pdf?sequence=1&isAllowed=y

2016-2020-yillarda har yili ming kishi ishchi kuchiga kiradi, shu bilan birga ish o'rinlarini yaratishning o'rtacha ko'rsatkichi so'nggi o'n yil ichida yiliga 200 000 ish o'rni.

Mehnat migratsiyasi yoshlarning mehnat bozoridagi natijalarini shakllantirishda, ayniqsa, tushkunlikda bo'lib turgan mehnat bozorida muhim rol o'ynaydi. Yoshlar bilan fokus-guruh muhokamalari orqali to'plangan sifatli dalillar shuni ko'rsatadiki, asosan past maoshli va norasmiy ishdan iborat bo'lgan mahalliy mehnat sharoitlari ishsiz yoshlarni xalqaro migratsiyani ishlash va munosib maosh olishning deyarli yagona yo'li deb hisoblashga undaydi. 16 va undan katta yoshdagilarning taxminan 5,5 foizi xalqaro mehnat muhojirlaridir. Mehnat muhojirlarining asosiy qismini 25-34 yoshdagilar tashkil etadi va migrantlarning katta qismini (qariyb 90 foizi) erkaklar tashkil qiladi. Rossiya - O'zbekistonlik mehnat muhojirlari uchun asosiy manzil. Qozog'iston umumiy aholi soni va erkaklar uchun ikkinchi joy; uchinchi manzil - Turkiya. Ichki migratsiya darajasi ancha past, chunki Toshkentda to'lanadigan ish haqlari chet elnikiga solishtirganda pastroq va yashash narxi viloyatlarga qaraganda yuqoriroq.

SUN'IY INTELLEKTNING ZAMONAVIY JAMIYATDAGI O'RNI VA BOSHQA SOHALARDA QO'LLANILISHI

Madraximov Azamat Adilovich
Namangan davlat pedagogika instituti
mustaqil tadqiqotchi
azamatmadrakhimov80@mail.ru
ORCID:0009-0007-8845-5905

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada sun'iy intellektning zamonaviy jamiyatdagi o'rni va uning turli sohalarga bo'lgan chuqur ta'siri ko'rib chiqiladi. XXI asrda raqamli texnologiyalar taraqqiyoti natijasida sun'iy intellekt inson faoliyatining ko'plab jabhalariga jadal kirib kelmoqda. Ayniqsa, iqtisodiyot sohasida SI ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va bozor tahlilini avtomatlashtirish imkonini bermoqda. Tibbiyotda esa ushbu texnologiyalar diagnostika jarayonlarini aniqlashtirish, kasalliklarni erta bosqichda aniqlash va individual davolash uslublarini taklif qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta'lim sohasida sun'iy intellekt raqamli o'quv resurslarini yaratish, talabalarga moslashtirilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish hamda bilimlarni baholashda keng qo'llanilmoqda. Bundan tashqari, sun'iy intellekt transport, huquq, qishloq xo'jaligi va ekologiya kabi boshqa yo'nalishlarda ham samarali natijalar bermoqda. Shu bilan birga, maqolada sun'iy intellekt bilan bog'liq etik masalalar, inson mehnat bozoriga ta'siri, xavfsizlik va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bilan bog'liq muammolar ham yoritilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – sun'iy intellekt texnologiyalarining imkoniyatlari va xavf-xatarlarini tahlil qilish orqali ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini aniqlashdir.

KIRISH

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalari global miqyosda jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Raqamli transformatsiya jarayonlari, ma'lumotlar hajmining keskin ortishi va hisoblash quvvatlarining rivojlanishi sun'iy intellektning keng qo'llanilishiga zamin yaratdi. Bugungi kunda sun'iy intellekt nafaqat texnologik yangilik sifatida, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotda tub o'zgarishlar qilayotgan kuchli vosita sifatida e'tirof etilmoqda.

Sun'iy intellekt dastlab faqat texnik sohalarda qo'llanilgan bo'lsa, bugungi kunda u tibbiyotda aniq diagnostika, ta'limda individual o'quv yondashuvlari, iqtisodiyotda tezkor va chuqur tahlillar, huquq sohasida hujjatlarni avtomatik tahlil

qilish, qishloq xo'jaligida hosildorlikni oshirish kabi turli yo'nalishlarda muvaffaqiyatli tatbiq etilmoqda. Shuningdek, sun'iy intellekt inson mehnatini yengillashtiribgina qolmay, qaror qabul qilish jarayonlarini ham optimallashtirishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarining keng tarqalishi bir qator yangi ijtimoiy, huquqiy va axloqiy muammolarni ham yuzaga chiqarmoqda. Xususan, ish o'rinlarining qisqarishi, axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi va algoritmik adolat masalalari dolzarb bo'lib bormoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellektning zamonaviy jamiyatdagi o'rni va uning iqtisodiyot, tibbiyot, ta'lim hamda boshqa sohalardagi qo'llanilishi chuqur tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sun'iy intellektning jamiyatdagi o'rnini o'rganishda so'nggi yillarda nashr etilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar va maqolalar muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Jumladan, Russell va Norvig (2021) tomonidan yozilgan *Artificial Intelligence: A Modern Approach* nomli asar sun'iy intellekt nazariyasi va amaliyoti bo'yicha asosiy qo'llanmalardan biri hisoblanadi. Unda sun'iy intellektning algoritmik asoslari, mashinali o'rganish, bilimlar bazasi va axborot tahlili bilan bog'liq jihatlar batafsil yoritilgan.

Iqtisodiy sohada Brynjolfsson va McAfee (2017) o'zlarining *The Second Machine Age* asarida sun'iy intellekt va avtomatlashtirishning mehnat bozori, ishlab chiqarish va iqtisodiy tenglikka ta'sirini tahlil qilgan. Tadqiqotlarga ko'ra, sun'iy intellekt nafaqat unumdorlikni oshiradi, balki malaka talab qilinmaydigan ish o'rinlarining qisqarishiga ham olib keladi.

Tibbiyot yo'nalishida Obermeyer va Emanuel (2016) sun'iy intellekt yordamida kasalliklarni erta aniqlash, davolash takliflari va tibbiy qaror qabul qilish tizimlarini samarali deb baholagan. Ularning tadqiqoti tibbiy diagnostikada algoritmlarning rolini ishonchli dalillar bilan asoslaydi.

Ta'lim sohasida Luckin va hamkorlari (2016) tomonidan olib borilgan izlanishlarda sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'limni yaratishdagi imkoniyatlari va cheklovlari tahlil qilingan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt o'qituvchining ishini to'liq almashtira olmaydi, biroq uni samarali qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Shuningdek, sun'iy intellekt bilan bog'liq etik masalalar Floridi va Cowls (2019) tomonidan ishlab chiqilgan "Sun'iy intellekt axloqiy tamoyillari" orqali ko'rib chiqiladi. Unda sun'iy intellekt tizimlarining adolatliligi, hisobdorligi va shaffofligi asosiy mezon sifatida belgilanadi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt turli sohalarda ijobiy imkoniyatlar yaratish bilan birga, chuqur ilmiy va ijtimoiy tahlilni talab qiluvchi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda.

Ushbu tadqiqotda sun'iy intellektning turli sohalarda qo'llanilishi va uning jamiyatga ta'sirini kompleks tahlil qilish maqsadida bir nechta ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi. Asosiy tadqiqot metodlari quyidagilardan iborat:

Tahliliy metod (analiz): Sun'iy intellekt texnologiyalarining iqtisodiyot, tibbiyot, ta'lim va boshqa sohalardagi mavjud holati va rivojlanish tendensiyalari ilmiy manbalar asosida chuqur tahlil qilindi. Turli ilmiy maqolalar, hisobotlar va texnologik sharhlar asosida mavjud muammolar va yutuqlar o'rganildi.

Taqqoslash metodi: Turli mamlakatlarda sun'iy intellektni joriy etish amaliyoti solishtirilib, ilg'or tajribalar o'rganildi. Xususan, AQSh, Xitoy va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining siyosatlari va yondashuvlari O'zbekiston va boshqa rivojlanayotgan davlatlar bilan solishtirildi.

Sotsiologik yondashuv: Sun'iy intellektning ijtimoiy hayotga, mehnat bozori va kasbiy o'zgarishlarga ta'siri borasida mavjud so'rovnomalar va ijtimoiy fikrlar tahlil qilindi.

SWOT tahlil: Sun'iy intellekt texnologiyalarining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va xavflari tahlil qilindi. Bu yondashuv sun'iy intellektning barqaror joriy etilishi uchun strategik yo'nalishlarni belgilashda yordam berdi.

Empirik misollar asosida izlanish: Maqolada sun'iy intellektning real hayotdagi qo'llanilishiga doir konkret misollar (masalan, tibbiy diagnostikada IBM Watson, ta'limda Duolingo, iqtisodiyotda Google Analytics) orqali nazariy jihatlar amaliy misollar bilan boyitildi.

Mazkur metodlar orqali sun'iy intellektning turli jabhalardagi ta'siri va istiqbollari ilmiy asosda kompleks tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Tadqiqot doirasida sun'iy intellekt texnologiyalarining amaliy qo'llanilishi va foydalanuvchilarga ta'sirini o'rganish maqsadida so'rovnoma va ochiq manbalar asosidagi tahliliy tadqiqotlar o'tkazildi. So'rovnoma Toshkent shahri va viloyatlaridagi oliy o'quv yurtlari, sog'liqni saqlash muassasalari hamda kichik va o'rta biznes vakillari orasida tashkil etildi. Unda jami 150 nafar respondent ishtirok etdi.

Ta'lim sohasidagi natijalar: Respondentlarning 78% i sun'iy intellekt asosidagi o'quv platformalaridan (masalan, Duolingo, Khan Academy, ChatGPT) foydalanib ko'rganini bildirdi. 65% respondent sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim

sifatini oshirishiga ishonishini ta'kidladi, ammo 30% inson omilining muhimligini yo'qotishdan xavotir bildirgan.

Tibbiyotdagi misollar: Toshkentdagi xususiy klinikalardan biri (anonimlik saqlangan holda) tomonidan joriy etilgan diagnostik sun'iy intellekt tizimi yordamida 6 oy davomida yurak xastaligi bilan bog'liq 20% dan ortiq aniqlik oshgani qayd etildi. Shifokorlarning 72% i bu tizimlarning yordamchi vosita sifatida foydali ekanini tasdiqladi.

Iqtisodiyot va biznesda: So'rovda qatnashgan tadbirkorlarning 60% i sun'iy intellekt asosidagi mijozlarga xizmat ko'rsatish tizimlaridan (chatbotlar, CRM tizimlari) foydalanayotganini aytib o'tdi. Ular xaridorlar bilan tezkor aloqa, xarid tendensiyalarini kuzatish va sotuvlarni optimallashtirishda ijobiy natijalarga erishgan.

Tahlil: Olingan natijalar sun'iy intellekt texnologiyalarining nafaqat global miqyosda, balki mahalliy sharoitda ham sezilarli ijobiy natija berayotganini ko'rsatadi. Biroq, sun'iy intellekt tizimlariga bo'lgan ishonch darajasi va ularga moslashuv hali hamma sohalarda bir xil emas. Shuningdek, etik va huquqiy muammolarni hal qilish sun'iy intellektning keng joriy etilishi uchun asosiy shartlardan biri ekanligi aniqlangan.

Doira diagrammasi (Pie chart): Ta'lim sohasida sun'iy intellektdan foydalanish

Diagramma nomi: *Talabalar orasida sun'iy intellektdan foydalanish foizi*

Bo'limlar:

78% – Sun'iy intellekt platformalaridan foydalangan

22% – Foydalanmagan

Izoh: Bu diagramma talaba va o'qituvchilar orasida sun'iy intellektga qiziqish darajasini ko'rsatadi. Raqamli ta'lim vositalarining keng tarqalayotganini ko'rsatish uchun yaxshi misol.

Ustun diagrammasi (Bar chart): Tibbiyotda sun'iy intellekt joriy etilishi natijalari

Diagramma nomi: *Sun'iy intellekt asosida yurak kasalliklarini aniqlashdagi aniqlik darajasi*

Ustunlar:

Diagnostika aniqligi (Sun'iy intellekt joriy etilmasdan oldin): 65%

Diagnostika aniqligi (Sun'iy intellekt joriy etilgandan so'ng): 85%

Izoh: Bu diagramma sun'iy intellekt tibbiyotda real samaradorlikni qanday oshirayotganini aniq ifodalaydi.

Gistogramma (Stacked bar chart): Soha bo'yicha sun'iy intellekt**dan foydalanish**

Diagramma nomi: *Turli sohalarda sun'iy intellektdan foydalanish darajasi (so'rovnoma asosida)*

Yo'nalishlar va foizlar:

Ta'lim – 78%
Tibbiyot – 72%
Biznes – 60%

Izoh: Bu diagramma sun'iy intellekt texnologiyalari qay sohada qanday darajada joriy etilayotganini solishtirish imkonini beradi.

Yuqoridagi tahlillar va tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy jamiyatda keng ko'lamda qo'llanilmoqda va turli sohalarda sezilarli natijalar bermoqda. So'rovnoma va amaliy tahlillar asosida aniqlanishicha, ayniqsa ta'lim, tibbiyot va biznes sohalarida sun'iy intellektning joriy etilishi jarayonni optimallashtirish, aniqlikni oshirish va inson mehnatini yengillashtirishga xizmat qilmoqda. Ta'limda sun'iy intellekt o'quvchilarning ehtiyojiga moslashtirilgan yondashuvni ta'minlasa, tibbiyotda esa diagnostik xatoliklarni kamaytirishga yordam bermoqda.

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili va xalqaro tajriba asosida sun'iy intellekt bilan bog'liq muhim muammolar ham aniqlanmoqda. Eng avvalo, sun'iy intellekt tizimlarining adolatliligi, shaffofligi va inson mehnati o'rnini bosish darajasi jiddiy muhokamalarga sabab bo'lmoqda. Ayrim hollarda sun'iy intellektning qaror qabul qilish jarayonlarida noto'g'ri algoritmlarga asoslanishi yoki ma'lumotlar noto'g'ri talqin qilinishi xavf tug'diradi. Shuningdek, O'zbekiston sharoitida sun'iy intellektni keng joriy etishda texnologik infratuzilma, malakali kadrlar va qonunchilik bazasi hali yetarli darajada shakllanmagan.

Tajriba natijalari sun'iy intellektning imkoniyatlari katta ekanini ko'rsatadi, ammo uning barqaror va mas'uliyatli joriy etilishi uchun davlat siyosati, axloqiy normalar va ijtimoiy muvozanat muhim rol o'ynaydi. Kelgusida sun'iy intellektni rivojlantirishda xalqaro tajriba asosida mahalliy ehtiyojlarga mos yondashuvlar ishlab chiqilishi zarur.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy jamiyatning barcha asosiy sohalarida tub o'zgarishlar qilishga qodir kuchli vositadir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellekt yordamida ta'lim jarayonlari yanada moslashuvchan va samarali bo'lmoqda, tibbiyotda esa diagnostika aniqligi oshib, inson salomatligini himoya qilishning yangi usullari paydo bo'lmoqda. Iqtisodiy sohada esa biznes jarayonlarining

avtomatlashtirilishi, tezkor tahlil va mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati oshib borayotgani kuzatilmoqda.

Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan birga yangi muammolar, jumladan, axloqiy tamoyillar, axborot xavfsizligi, ish o'rinlarining qisqarishi va qonunchilikdagi bo'shliqlar yuzaga chiqmoqda. Bu esa ushbu texnologiyani joriy etishda ehtiyotkorlik va mas'uliyatni talab etadi.

O'zbekiston sharoitida ham sun'iy intellektdan foydalanish istiqbollari mavjud bo'lib, bu yo'nalishda hukumat tomonidan qator chora-tadbirlar ko'rilmoqda. Biroq to'liq samaraga erishish uchun sun'iy intellekt sohasida mutaxassislar tayyorlash, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash va xalqaro tajribalarni moslashtirish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, sun'iy intellekt insoniyat taraqqiyotining muhim omili sifatida shakllanmoqda va uning to'g'ri yo'naltirilgan rivoji jamiyat barqarorligiga xizmat qilishi mumkin.

REFERENCES

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson Education.
2. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
3. Obermeyer, Z., & Emanuel, E. J. (2016). Predicting the Future — Big Data, Machine Learning, and Clinical Medicine. *The New England Journal of Medicine*, 375(13), 1216–1219.
4. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson.
5. Floridi, L., & Cowls, J. (2019). A Unified Framework of Five Principles for AI in Society. *Harvard Data Science Review*, 1(1).
6. European Commission. (2020). *White Paper on Artificial Intelligence – A European Approach to Excellence and Trust*. Brussels.
7. World Economic Forum. (2018). *The Future of Jobs Report*. Geneva: WEF.
8. "Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar rivoji" – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, PQ–4996-son, 2021-yil 7-oktabr.
9. Karimov, D. (2022). Sun'iy intellekt texnologiyalarining O'zbekiston iqtisodiyotidagi qo'llanilishi. *Innovatsion taraqqiyot jurnali*, 4(2), 45–52.
10. Xodjayev, M., Tursunova, G. (2023). Ta'limda sun'iy intellektdan foydalanishning afzalliklari va muammolari. *Pedagogik izlanishlar jurnali*, 6(1), 22–28.

YANGILANAYOTGAN JAMIYATDA TALABA YOSHLARNING FUQAROLIK POZITSIYALARINI YAXSHILASHNING DOLZARBLIGI

U. I. Imamova
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

ABSTRACT

This article discusses the issues of raising legal awareness and legal culture in society, especially the development of the concept of citizenship, a sense of citizenship and civic position in academic lyceum students on the basis of legal education and legal culture.

Key words: citizen, citizenship, civic stand, values, law, civic education, legal nurturing.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish masalalari, ayniqsa akademik litsey o'quvchilarining huquqiy ta'lim-tarbiyasi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish asosida ularda fuqarolik tushunchasini, fuqarolik tuyg'usini va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish haqida so'z etiladi.

Tayanch so'zlar: fuqaro, fuqarolik, fuqarolik pozitsiyasi, qadriyatlar, huquq, fuqarolik ta'lim, huquqiy tarbiya.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы повышения правосознания и правовой культуры в обществе, особенности развития понятия гражданства, чувства гражданственности и гражданской позиции у учащихся академических лицеев на основе правового образования и правовой культуры.

Ключевые слова: гражданин, гражданственность, гражданская позиция, ценности, право, гражданское образование, юридическое воспитание.

Fuqarolik ta'limining mohiyati fuqaro va jamiyat birligini qaror toptirish, davlatning buguni va istiqbolini fuqaro va jamiyat manfaatlarining o'zaro uyg'unligi, bir butunligi asosida yaratish, qonun ustuvorligiga erishishdan iborat. Shu yo'lda harakat qilayotgan Yevropa davlatlarida shaxsning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishda milliy mental xususiyatlar ham inobatga olinadi. Yoshlar tomonidan fuqarolik sifatlarining o'zlashtirilishida muammoli, rivojlantiruvchi va loyiha ta'limi texnologiyalarining didaktik imkoniyati yuqori baholanadi.

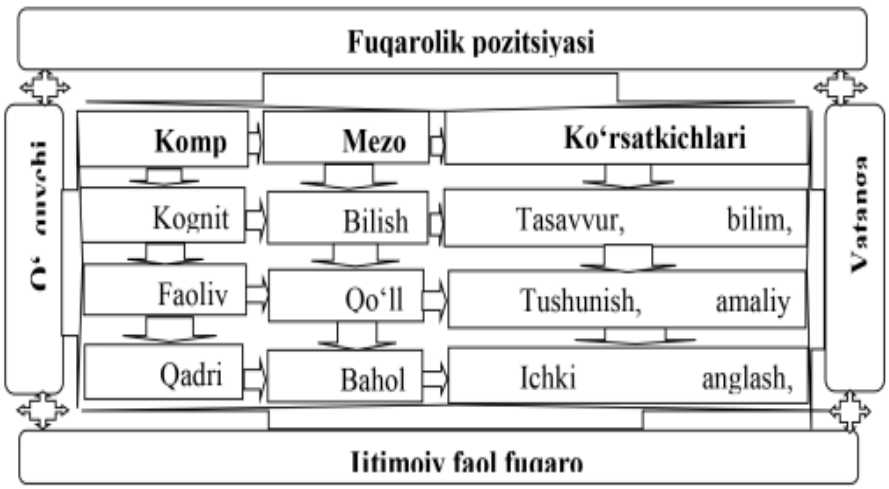
Bugungi kunda yoshlarning jamiyat va davlat hayotida faol ishtirok etishini davlatning o'zi asosiy qonunda kafolatlaydi [1]. Demak, yoshlar jamiyat va davlat hayotida faol ishtirok etish uchun faol fuqarolik pozitsiyaga ega bo'lishlari kerak.

O'quvchi yoshlarning fuqarolik pozitsiyaga egaliklarining asosiy ko'rsatkichlari va darajalarini aniqlashdan oldin "fuqaroviylik", "fuqarolik pozitsiya" tushunchalarini aniqlab olish zarur.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda "fuqarolik pozitsiya" tushunchalariga berilgan ta'riflarning xilma-xil bo'lishiga qaramasdan ikki yondashuvni ajratib ko'rsatish mumkin. Ularning birinchisida fuqarolik pozitsiya shaxsning integrativ xususiyati sifatida ta'rifllanadi va u o'z ichiga vatanparvarlik, siyosiy madaniyat, qonunlarga itoatkorlik, odob-axloq, mehnatsevarlik, ijtimoiy faollik (I.V.Molodsova [2], A.S.Nayazov, S.V.Mitrosenko, E.P.Strelnikova [3] va boshqalar)ni qamrab oladi. Ikkinchi yondashuv ushbu tushunchani axloqiy, huquqiy, ma'naviy kabi munosabatlarning turli xil jihatlarini o'zida ifoda etadi (N.F.Kriskaya [4], T.I.Kobeleva [5], G.T.Sukolenkova va boshqalar).

Bugungi kunda o'smir yoshdagi o'quvchilarning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish jarayoni alohida e'tiborni jalb etadigan masala hisoblanadi. Chunki XXI asr jamiyat va shaxs, jamoaviylik va individuallik, globallik va lokal(mahalliy)lik o'rtasidagi qaramaqarshiliklarning keskinlashuvi bilan tavsiflanadi. Bu keskinlashuv shaxs identifikatsiyasi, uning ushbu jamiyatning to'laqonli a'zosi, o'z mamlakatining fuqarosi, dunyo fuqarosi sifatida ijtimoiylashuvi jarayonida ham yaqqol namoyon bo'ladi.

O'quvchining fuqarolik pozitsiyasining shakllanishi muhit, jumladan uzoq va yaqin ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadi va bunda o'quvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Bu o'zaro ta'sirning xarakteri uning fuqarolik pozitsiyasi bilan aniqlanadi, uning asosiga shaxs qadriyatlari qo'yilgan bo'lib, ular jamiyat qadriyatlari bilan nisbatlanadi. Fuqarolik-huquqiy me'yorlarga mos ravishda jamiyat bilan munosabat qurar ekan, o'quvchi umuman inson, boshqa inson, o'z "Men"i to'g'risidagi bilimlar tizimiga tayanadi. "Inson – mutlaq qadriyat, oliy substansiya", "barcha narsalar o'lchami". Inson dunyosi – bul odamlarning o'zaro ta'siri. O'zingning har bir xatti-harakatingda boshqa insonga munosabatni ko'rishga va ifodalashga o'rganish

kerak» (V.A.Karakovskiy) [6]. Inson mutlaq qadriyat sifatida universal, u kishining millati bilan aniqlanmaydi va millatidan mustaqildir. Insonga oliy qadriyat sifatida munosabat qilish Vatan fuqarosiga ham, Dunyo fuqarosiga ham bir xil muhimdir. Vatan – inson uchun yagona, unga taqdir inom etgan, ajdodlardan meros qolgan maskandir. Oila, xalq, til, madaniyat, tarix – Vatanning tarkibiy qismlari va ular Insonning milliy individualligini belgilab beradi. Shu bilan birga o'zini Dunyo fuqarosi sifatida his etish o'z milliy fuqaroligidan bosh tortishini anglatmaydi. Inson o'z Vatanining fuqarosi sifatida, o'z xalqining ma'naviyaxloqiy negizlariga ega bo'lgan holda insoniyatga kirib keladi va bunda boshqa xalqlarning milliy individualligini mustasno qilmaydi, balki ularni o'ziniki kabi hurmat qiladi. Insonning Vatanga oliy qadriyat sifatida munosabati uning jamiyat bilan hamkorlik, hamdo'stlik, qayg'udoshlik va qo'llab-quvvatlash tamoyillariga asoslangan o'zaro munosabatlarini qurishining negizidir. Jamiyat bilan o'zaro ta'sirga kirishar ekan, inson dunyo, uni bilish yo'llari to'g'risidagi bilimlarga tayanadi.

Bilimlar – xilma-xil, birinchi navbatda, ijodiy mehnat samarasidir. Keng ma'noda bilim umumiy turdagi o'zlashtirilgan rang-barang ijtimoiy tajriba. Bilimlar tashqi dunyoni bilishga xizmat qiladi, o'z-o'zini anglash va shaxsning faoliyat sub'ekti sifatidagi pozitsiyasini rivojlantirishda foydalaniladi. Bilimlar o'quvchiga o'zini ham Vatan, ham Dunyo fuqarosi sifatida anglashga yordam beradi. Ushbu jihatdan bilimlar o'z Vatani, Dunyo fuqarosi uchun ham birdek muhim universal qadriyat sifatida yuzaga chiqadi.

Yuqorida bayon qilinganlar Inson, Vatan, Bilim kabi qadriyatlarni o'quvchiyoshlarning fuqarolik pozitsiyasining qadriyatli yadrosi sifatida qayd etishga imkoniyat beradi. Shunday qilib, falsafiy, psixologik va pedagogik adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib, biz fuqarolik pozitsiyani shaxsning Insonga, Vatanga, Bilimga bo'lgan ijobiy munosabatini aks ettiruvchi integrativ xarakteristikasi; insonning atrof voqelik bilan sub'ektiv shaxsiy his qilinadigan va bilish, ijtimoiy, ijtimoiy-pedagogik faolligida namoyon bo'ladigan aloqasi deb qarashni ma'qul topdik. Ilmiy manbalarning tahlil natijasida biz o'quvchilarda fuqarolik pozitsiyani rivojlantirishning tuzilmasi quyidagi komponentlardan tarkib topishini ilmiy asoslashga muvaffaq bo'ldik: kognitiv, faoliyatli, qadriyatli.

Fuqarolik pozitsiyaning mezonlari va ko'rsatkichlari "O'quvchi shaxsi + Vatanga sadoqat + ijtimoiy faol fuqaro" qadriyatlar tizimiga muvofiq keladigan barqaror-ijobiy munosabatlarga asoslanib aniqlashtirildi (1-rasmga qarang).

Fuqarolik pozitsiyaning bayon qilingan strukturasidan kelib chiqib faol fuqarolik pozitsiyasi rivojlanganligi natijalariga quyiladigan quyidagi talablarni aniqlashimiz mumkin:

– O'zbekistonning tarixiy-geografik obrazini yaratish, jumladan uning hududlari va chegaralari, geografik xususiyatlari to'g'risida tasavvur; davlatchilik va jamiyatning rivojlanishining asosiy tarixiy voqealarini bilish; o'lka tarixi va geografiyasini, uning yutuqlari va madaniy an'analarini bilish;

– ijtimoiy-siyosiy tuzilish to'g'risida obrazni shakllantirish – O'zbekistonning davlat tuzilishi to'g'risida tasavvur, davlat ramzlarini (gerb, bayroq, madhiya) bilish, davlat bayramlarini bilish;

– O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi, fuqarolarning asosiy huquq va majburiyatlarini bilish, davlat-ijtimoiy munosabatlar makonida mo'ljal ola bilish, huquqiy ongning shakllanganligi;

– o'zining etnik mansubligi to'g'risida bilish, milliy qadriyatlarni, an'analarni, madaniyatni o'zlashtirish, yurtimizda yashovchi xalq, millat va elatlar to'g'risida bilish;

– O'zbekistonning umummadaniy merosini va umumjahon madaniy merosni o'zlashtirish; – axloqiy me'yorlar va qadriyatlar tizimida mo'ljal ola bilish va ularni ierarxiyalashtiruv, axloqning konvensional xarakterini tushinish;

– vatanparvarlik va o'z mamlakatidan g'ururlanish tuyg'usi, tarixni, madaniy va tarixiy yodgorliklarni hurmat qilish;

– o'z etnik o'xshashligini emotsional ijobiy qabul qilish;

– O'zbekistonda va dunyoda yashovchi boshqa xalqlarni hurmat qilish va qabul qilish; millatlararo bag'rikenglik va teng huquqli hamkorlikka tayyor bo'lish;

– shaxsga va uning qadr-qimmatiga hurmat, atrofdagilarga xayrixohlik, zo'rovonlikning har qanday turiga murosasizlik va ularga qarshi kurashga tayyorlik;

– oila qadriyatlariga hurmat, tabiatga muhabbat, sog'liqning, o'zi va boshka odamlarning qadriyatligini e'tirof etish, dunyoni idrok etishda optimizm;

– axloqiy o'z-o'zini baholash va axloqiy tuyg'ularning – axloqiy me'yorlarga amal qilganda fahrlanish, ularni buzganda esa uyalish va aybni his etishning – shakllanganligi.

Ushbu kontekstda faoliyatli yondashish shaxsning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish sharoitlarini aniqlab beradi va shaxsning fuqarolik tarbiyasida psixologik-pedagogik tavsiyalar tizimi sifatida qaralishi mumkin:

– o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishida ishtirok etish (yoshlarning ijtimoiy tashkilotlarida, litseydagi va litseydan tashqari prosotsial xarakterdagi tadbirlarda ishtirok etish);

– o'quvchilik hayotining me'yor va talablarini, o'quvchilarnig huquq va majburiyatlarini bajarish; – teng huquqli munosabatlar va o'zaro hurmat asosida dialog olib borish ko'nikmasi; mojarolarni konstruktiv yechish ko'nikmasi;

– kattalar va tengdoshlariga nisbatan o'qishda, uyda va darsdan tashqari faoliyat turlarida axloqiy me'yorlarni bajarish;

– jamoa ishlarida ishirok etish (xayriya aksiyalari, mamlakatda va jahonda ro'y berayotgan voqealarda mo'ljal olish, madaniy tadbirlarda – muzeylarda, teatrlarda, kutubxonalarda qatnashish, sog'lom hayot tarzi ko'rsatmalarini amalga oshirish).

Fuqarolik umumiylikka mansublikni bilish, garchi doimo adekvat bo'lmasa ham ushbu birlashmaning (hududiy, madaniy, siyosiy va h.k.) aynanlashtiruvchi belgilari, tamoyillari, asoslari to'g'risida, fuqarolik va fuqaro bilan davlatning, fuqaro bilan fuqaroning munosabatlari to'g'risida tasavvur faol fuqarolik pozitsiyaning shakllanganligi natijasidir. Ularga u yoki bu hududni egallagan, ijtimoiy munosabatlar xarakterini, qadriyatlar tizimini aniqlovchi davlat obrazi, shuningdek o'z madaniyati, tili va an'analariga ega bo'lgan ushbu hududda yashovchi xalq (yoki xalqlar) kiradi. O'zining qadriyatli afzalliklar tizimida muayyan umumiylikka mansubligi faktining shaxsiy ma'nosi emotsionalqadriyatli komponent aniqlab beradi. Ushbu komponentning muhim tarkibiy qismlaridan biri o'z mamlakati uchun iftixor tuyg'usidir va u fuqarolik mansublikka qadriyat sifatida munosabat qilishning indikatori bo'lib topiladi.

Zamonaviy sharoitlarda muhim fuqarolik sifatlar sirasiga nafaqat insonga erkinlik vam mas'uliyat sharoitlarida oqilona yashashga imkonini beradigan hayotda va kasb tanglashda o'z o'rnini aniqlashga qobiliyatlilik, balki milliydiniy bag'rikenglikning yo'qligida, alkogol va narkotiklarni iste'mol qilishda, zo'rovonlik va uni targ'ib qilishda namoyon bo'ladigan aksilijtimoiy xulqatvorni tanqid qilishga qobiliyatlilik, shuningdek aksilijtimoiy xulq-atvorning ko'rinishlariga qarshi tura olishga tayyorgarlik ham kiradi. Bugungi kunda yangilanayotgan O'zbekiston jamiyatining taqdiri o'quvchi-yoshlarnig faol fuqarolik pozitsiyasidan, uning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-axloqiy mo'ljallari bilan bevosita bog'liqdir. Jamiyatning yashashga qodirligining va uning progressiv rivojlanishining shart-sharoiti yoshlarning bugungi va kelajaktagi pozitsiyasi va faoliyatidir. Zamonaviy yoshlarning qaysi qadriyatlarni qabul qilishi, qaysilaridan esa yuz ugurishi, ularning katta avlod qadriyatlari bilan nechog'lik mutanosibligi, an'analar vorisiyligining amalga oshirilishi – bularning barchasi o'ta muhim savollar bo'lib, ularga javob topmasdan nafaqat o'quvchi-yoshlarning faol fuqarolik pozitsiyasini, balki umumiy fuqarolik madaniyati shakllantirish muammolariga yechim topolmaysiz.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: 2023. 79-m

2. Молодцова И. В. Становление гражданской позиции старших подростков: дис. ... канд. пед. наук. Красноярск, 2007. 224 с.

3. Стрельникова Э. П. Формирование гражданской позиции старшеклассников во внеклассной работе школы: дис. ... канд. пед. наук. Липецк, 2001. 267 с.

4. Крицкая Н .Ф. Формирование гражданской позиции подростка на основе рефлексии в процессе изучения общественных дисциплин: дис .. . . канд . пед . наук. Киров, 2005. 214 с

5. Кобелева Т. И. Формирование гражданской позиции учащихся старших классов средствами социального проектирования: дис. ... канд. пед. наук. Самара, 2006. 186 с

6. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности - основа целостного учебно-воспитательного процесса. - М.: Новая школа, 1993.

7. Mehrojidin o'g'li Y. J. BUXORO AMIRLIGINING TASHKIL TOPISHI VA XVIII ASRDA SIYOSIY HAYOT //E Conference Zone. – 2022. 68-70 betlar.

8. Mehrojidin og'li Y. J. TARIXIY MATERIALLARDAN INTEGRATIV ASOSDA FOYDALANISH ORQALI OQUVCHILARDA MUSTAQIL FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH //E Conference Zone. – 2022. – С. 97-100.

XORIJIY DAVLATLARDA MEDIA TA'LIMNI O'RGANISH VA ILMIY-NAZARIY TAHLILI

Shoxida Nusratilloyevna Miraxmedova
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Gumanitar fanlar fakulteti "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar"
kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA.

Ushbu maqolada Xorijiy davlatlarda media ta'limni o'rganish va ilmiy-nazariy tahlillari yoritilgan bo'lib, taniqli olimlarning ushbu tushunchaga bergan ta'riflari qiyosiy tahlil etilgan. Qolaversa, media savodxonlikning jamiyatdagi zaruriyati va ahamiyati haqida ilmiy nazariy qarashlar berilgan. Shuningdek mediaresurslar vositasida talabalar kognitiv faoliyatdagi faolligini va mustaqilligini ta'minlash,kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish, kreativlik va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda talabalarning media axborot kompetensiyalarini shakllantirish metodikalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: media, OAV, mediamadaniyat, mediamatn, mediaresurs, media matn, media ta'lim, media o'rganish, media savodxonlik, media makon.

KIRISH.

XXI – asr zamonaviy raqamli texnologiyalar va axborot oqimi asri deya bejizga nom olmadi. Bugungi axborotlashgan jamiyat asrida "Axborotga egamisan, demak sen qurollangansan" deya axborotni – eng kuchli qurol sifatida talqin etilayotgani barchamizga ma'lum. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan axborot oqimidan nafaqat to'g'ri va unumli foydalana olish, balki ularni yaratish, saqlash, qayta ishlash ham talab etilmoqda.

Media savodxonlik iste'molchilarga axborot va ommaviy dasturlarda tashviqot, senzura yoki biron vaziyatni faqat bir tomondan ko'rsatish kabi holatlarga ommaviy axborot vositalarini nima majbur qilayotganligini tahlil qilish, shuningdek, ommaviy axborot vositalarining egasi, ularning moliyalashtirish modeli kabi tarkibiy elementlarni tushunish imkonini beradi.

Boshqacha qilib aytganda, media savodxonlik - bu tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini ommaviy axborot vositalari orqali uzatiladigan xabarlar va belgilarga qo'llay olish qobiliyatidir. Ta'limga, xususan mustaqil ta'lim jarayoniga mediaresurslar integratsiyasi bir tomondan talabalarning dunyoqarashi, axborot va mediamadaniyatini rivojlantirib,ularning ijtimoiylashuv hamda kasbga moslashuv darajasini oshiradi. Shuningdek, ular bilimlarni va o'quv materiallarini yaxshiroq

idrok etishni hamda interfaol aloqani ta'minlaydigan o'quv vositasi sifatida ta'limni samarali tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

Media savodxonligi ko'nikmalarini o'rganishning ushbu jarayoni media ta'lim deb ataladi. Tashkiloti tomonidan XXI asrda media ta'limni targ'ib qilish madaniy-ma'rifiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishi sifatida e'tirof etildi hamda aynan shu yo'l bilan media savodxonlikni oshirish mumkinligi takidlandi.

UNESCO odamlarning tanqidiy fikrlash va to'g'ri qaror qabul qilish darajasini yaxshilash uchun ommaviy axborot vositalari va media savodxonlikni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi. Tashkilot, ayniqsa, siyosatchilar, o'qituvchilar, ommaviy axborot vositalari mutaxassislari, yoshlar tashkilotlari va ushbu sohadagi nochor aholi qatlamlarining salohiyatini oshirishga intiladi, a'zo davlatlarga milliy ommaviy axborot vositalari va axborot savodxonligi siyosati va strategiyalarini shakllantirishda yordam beradi. Media savodxonlikni o'rganadigan eng qadimgi tashkilot bu National Telemedia Council (Milliy Telemedia Kengashi) Viskonsin shtatining Madison shahrida joylashgan va Marieli Rou 50 yildan ortiq rahbarlik qilgan. Tashkilot dastlab "Telemedium" deb nomlanuvchi media savodxonlik jurnalini nashr ettirgan. Bugungi kunda Media savodxonlik bo'yicha butun dunyo mamlakatlarida keng targ'ibot va tashqivot olib borilmoqda.

O'z qadriyat va ananalariga ega bo'lgan Osiyo mamlakatlarida media savodxonlik va uning ta'limga kirib kelishi jarayoni G'arb mamlakatlarinikidan biroz farq qiladi. O'tgan asrning 90-yillaridan boshlab Sharqiy Osiyoda media savodxonlik tomon siljish kuzatildi. So'nggi yillarda Osiyoda media savodxonlik darajasi o'sib bormoqda va Osiyo-tinch okeani mintaqasida media savodxonlik bo'yicha bir nechta dasturlar ham amalga oshirilmoqda.

Mediata'lim masalasi ko'plab xorijiy tadqiqotchilar, jumladan A.Fedorov, Y.Usova, I.Chelisheva, E.Bondarenko, L.Masterman va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan.

"Mediata'lim medianing barcha turlari (bosma va grafik, ovoz, ekranli va boshqalar) va turli xil texnologiyalar bilan bog'liq;

U odamlarga o'z jamiyatlarida ommaviy kommunikatsiyadan qanday foydalanilishini tushunish, boshqa odamlar bilan muloqotda mediadan foydalanish ko'nikmalarini egallashga imkon beradi;

1) mediamatnlarni tahlil qilish, tanqidiy talqin qilish va yaratish;
2) mediamatnlarning manbaalarini, ularning kontekstini ularning siyosiy, ijtimoiy, tijoriy va madaniy manfaatlarini aniqlash;
3) tarqatilayotgan medianing mediamatn va qadriyatlarini tatbiq etish;
4) o'zlarining shaxsiy mediamatnlarini yaratish va tarqatish va ularga qiziqqan auditoriyani jalb qilish uchun tegishli mediani tanlash;

5) idrok qilish uchun ham, ishlab chiqish uchun ham mediadan erkin foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishga yo'naltiradi"[20].

Mediapedagog A.V.Fedorov mediata'limni «media bilan aloqa qilish madaniyatini, ijodiy, kommunikativ va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarni shakllantirish, mediamatnlarini talqin etish, tahlil qilish va baholash, mediatexnologiyalaridan foydalangan holda o'zini ifoda etishning turli shakllarida o'qitish maqsadida ommaviy aloqa vositalari (media) materiallari orqali ta'lim berish va shaxsni rivojlantirish jarayoni"[21], L.S.Zaznobina esa mediata'limni:-"Ta'lim oluvchilarni turli xil o'quv fanlarni o'rganishda media ta'limiy jihatlarni kuchaytirish orqali axborotlashgan makonda yashashga tayyorlov"[22] sifatida ta'riflaydi.

Mediata'lim talabalarga dunyo mediamadaniyatiga moslashish, ommaviy axborot vositalari tilini o'zlashtirish, mediamadaniyat asarlarini tahlil qilish va yordam berishga mo'ljallangan.

A.V.Sharikov[23] mediata'limni "Pedagogik nazariya va amaliyotda bilimlar sohasining maxsus va avtonom bir qismi sifatida qaraladigan zamonaviy ommaviy axborot vositalarini o'zlashtirish uchun amaliy ko'nikmalar va nazariyani o'qitish" sifatida, professor Y.N.Usov[24] o'z tadqiqotlari davomida mediata'limni ta'lim oluvchi shaxsini rivojlantirishda "ommaviy axborot va kommunikatsiya vositalari (bosma, radio, kino, televideniye, video, kompyuter texnologiyalari, fotosuratlar) dan foydalanish tizimi sifatida ko'rib chiqadi. Rivojlanish tizimining o'zi, bilimlarni to'playdigan an'anaviy o'quv fanlaridan farqli o'laroq, avvalambor, ta'lim oluvchining hissiy va intellektual rivojlanish jarayonini, uning imkoniyatlarini simulyatsiya qiladigan badiiy-ijodiy faoliyat amaliyotini nazarda tutadi".

Bugungi kunga kelib universitetlarda mediata'limni joriy etish muammosi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mediata'limni barcha davlatlarning milliy o'quv dasturlariga, qo'shimcha, noformal va "umr bo'yi" ta'lim

[20]Educating for the Media and the Digital Age// International Conference. - Vienna: UNESCO, 1999, p.273-274

[21] Федоров А.В. Медиаобразование: история, теория и методика. - Ростов н/Д.: ЦВВР, 2001. - С. 19.

[22]Федоров А.В., Челышева И.В. Сравнительный анализ медиаобразовательных моделей // Медиаобразование. 2007. №2. – С. 64. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-mediaobrazovatelnyh-modeley

[23]Шариков А.В. Экспериментальные программы медиаобразования для старших классов школ гуманитарной ориентации [Текст] / А. В. Шариков, Е. А. Черкашин. - М.: Академия педагогических наук, НИИ средств обучения, 1991.- 43 с.

[24]Усов Ю.Н. Экранные искусства — новый вид мышления//Искусство и образования. 2000. - №3. – С. 48-69.

tizimlariga joriy etish uchun tavsiya etilmoqda. Chelisheva[25]-"Zamonaviy pedagogning mediakompetensiyasini rivojlantirishning nazariyasi,metodikasi va amaliyoti" nomli ilmiy asarida zamonaviy maktab va universitet o'qituvchisi faoliyatida mediata'limbir necha (integratsiyalashgan,maxsus yoki fakultativ) yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkinligini aytib o'tgan.

Integratsiyalashgan yo'nalish media ta'lim tarkibiy qismlarini o'quv blokining turli fanlariga kiritishni o'z ichiga oladi. Agar bir necha yil oldin mediata'lim elementlari asosan adabiyot, tarix kabi gumanitar blok fanlariga kiritilgan bo'lsa, so'nggi yillarda o'qituvchilar kimyo, biologiya, fizika va boshqalarni o'rganishda media ta'limni integratsiyalash, mediata'lim komponentlarini integratsiyasi media ta'limning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida, dars jarayoni yoki ma'ruzalarga media madaniyat ishlanmalari parchalaridan foydalangan holda interfaol elementlarni kiritish imkonini beradi.

AQShning Jamiyat xususidagi xalqaro entsiklopediyasida qayd etilishicha, "Media savodxonlik" (media literacy) inson jamiyatdagi fuqaro sifatidagi mas'uliyatini his qilgan holda faol va savodli bo'lishi, mediamatnlarni qabul qila olishi, yaratishi, tahlil eta olishi va baholashi, zamonaviy mediani ijtimoiy-madaniy va siyosiy mazmunini tushuna olishi demakdir.

Londonning Qirollik universiteti professori S.Fayrstounning fikriga ko'ra esa, media savodxonlik harakat bo'lib, uning asosiy vazifasi insonlarni audiovizual va bosma matnlarning madaniy ahamiyatini tushunish, yaratish va baholashga undashdan iborat.

Ingliz siyosatshunosi R.Kibey esa media savodxonlikni turli xil shakllarda ma'lumotlarni uzatish, ularni tahlil etish va baholash deb tushunadi. M.Guetterz esa multimedia savodxonligi o'z ichiga multimedia hujjatlarini shakllantirishga qaratilgan tillarni bilish, axborotni qayta ishlashga qaratilgan qurilma va usullardan foydalana olish, yangi multimedia texnologiyalarini bilish va ularni baholay olish, mediamatnlarni tanqidiy qabul qilishni oladi, deydi.

Fikrimizcha, media savodxonlik yuqorida bildirilgan fikrlar bilan birgalikda ommaviy axborot vositalari orqali uzatiladigan barcha axborotga tanqidiy qarash, ularga xolis yondoshish va har bir uzatilayotgan axborotni saralashda ongli ravishda yondashish hamdir. Media savodxonlikning maqsadi har bir medianing ustuvorliklari va kamchiliklarini tushungan holda ular tomonidan tarqatilayotgan axborotni saralay bilish va zarurini qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'lsa, asosiy vazifasi insonlar tomonidan iste'mol qilinadigan har qanday axborotning manipulyativ

[25]Челышева И.В. Теория, методика и практика развития медиакомпетентности современного педагога : монография / И. В. Челышева. —Москва ; Берлин : ДиректМедиа, 2019. – 149 с.

kuchini anglagan holda undan chegaralanishdir. Shuningdek, odamlarga OAV hamda fuqarolik jurnalistika rolini tushunishga yordam berishdir.

Taniqli hind fotojurnalisti Pabak Sarkarning fikriga ko'ra, mediasavodxonlik sari tashlangan ilk qadam, bu to'g'ri savol bera olishdir. Bugungi kunda Internet orqali amalga oshirilayotgan axboriy xurujlar dunyodagi har bir mamlakat milliy xavfsizligi strategiyasining bir qismiga aylandi va u kiberxavfsizlik nomini oldi. Zero, virtual va haqiqiy dunyoning qo'shilishi, aynan virtual dunyo orqali yoshlar tomonidan haqiqiy dunyoni noto'g'ri tushunilishi, turli xil salbiy kuchlar va oqimlar tomonidan bir qarashda ijobiy ko'ringan, ammo mohiyatan inson ongiga salbiy ta'sir qiluvchi axborotning tarqatilishi ko'payib borayotganligi hech kimga sir emas. Aynan jamiyat hayotiga ta'sir etuvchi mazkur salbiy jihatlarning oldini olishda aholini mediasavodli qilish zarur, degan fikrlar ko'paymoqda.

Media savodxonlik (media literacy) mediani o'rganish bo'lib, media ta'limning quyidagi natijalariga asoslanadi va o'z oldiga:

- medianing shaxs va jamiyatga ta'sirini tushunish;
- ommaviy kommunikatsiya jarayonini anglash;
- mediamatnlarni tushunish va tahlil eta olish;
- media kontekstini tushunish;
- mediamatnlarni yaratish va ularni tahlil etish;
- mediamatnlarni baholashga va ularni saralash vazifalarini qo'yadi.

Bugungi kunda media, ya'ni ommaviy axborot vositalari, kino, teatr, san'atning turlari, madaniyat sarchashmalari, internet orqali uzatilayotgan har qanday ma'lumot inson ongiga o'zining ma'lum bir ta'sirini o'tkazib, uning dunyoqarashini o'zgartirishga sabab bo'lmoqda. Yuqorida tilga olingan tushunchalarning qo'llanilishi va bugungi kunda mediata'lim, mediasavodxonlik, mediatanqid va mediani o'rganishga bo'lgan intilishning asosiy maqsadi ham axborotning yaratilishi, uning tarqalish jarayonini tushunib yetish, tijorat, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va madaniy maqsadlarda tarqatilayotgan axborotning mohiyatini anglagan holda uni baholay olishdir.

XULOSA.

So'nggi yillarda axborot oqimining bir necha barobar tezlashishi, ijobiy ma'lumotlar bilan bir qatorda salbiy xarakterdagi axborotning ko'payishi media savodxonlikka ega bo'lish zaruratini yanada oshirdi. An'anaviy tarzda media savodxonlik shaxsning adabiy asarlarni tahlil eta olish va sifatli matnlarni yaratishidan iborat bo'lgan. Bugun media savodxonlik - axborotning nega va nima uchun uzatilayotganligini bilish demakdir. Media savodxon inson o'ziga bu axborotni kim va nima maqsadda yaratgan? Ushbu xabar men uchun zarurmi? degan

savolni bera olishi va to'g'ri xulosa chiqarishi, unga nisbatan tanqidiy yondoshishi lozim.

Shunday qilib, media ta'limning asosiy uslubiy prinsiplari va metodlari talabalarning ijodiy va intellektual salohiyatni rivojlantirishga, dunyoqarashini kengaytirishga, bilim jarayonlarini va o'z-o'zini anglashga qaratilgan.

Shuningdek, media resurslar vositasida talabalar mustaqil ta'limini tashkil etilishi zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan raqamli texnologiyalardan foydalanishni taqozo etadi. Bu esa o'z navbatida talabalarning axborot–media va raqamli kompetensiyalarini shakllantirish, hamda fanga doir mustaqil ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Educating for the Media and the Digital Age//International Conference. - Vienna: UNESCO, 1999, p.273- 274
2. Cynthia Vinney. „Very well mind". What Is Media Literacy? 2022
3. Kastels M. Informatsionnaya epoxa: ekonomika, obshestvo i kultura. M.: GU VSHE, 2000.
4. Kirillova N. Mediakultura: ot moderna k postmodernu. M., 2005.
5. Ponimaniye media. M.; Jukovskiy, 2003.
6. Sadikovich, H. M. Theoretical foundations for the formation of professional competence of future military specialists in the university.
7. Umarova Z.A. Raqamli mediata'lim muhiti: mediaresurslar va ularning roli /
8. Markaziy osiyo ijtimoiy tadqiqotlar jurnali, №1, 2020. – 65-72 b.
9. Usov Y.N. Ekranniye iskusstva — noviy vid mishleniya // Iskusstvo i obrazovaniye. 2000. - №3. – S. 48-69.
10. Fedorov A. V., Chelisheva I. V. Sravnitelniy analiz mediaobrazovatelnix modeley // Mediaobrazovaniye. 2007. №2. – S. 64. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ sravnitelnyy-analiz-mediaobrazovatelnyh-modeley
11. Fedorov A.V. Mediaobrazovaniye: istoriya, teoriya i metodika. - Rostov n/D.: SVVR, 2001 –S. 19 - 65
12. Chelisheva I. V. Teoriya, metodika i praktika razvitiya mediakompetentnosti sovremennogo pedagoga : monografiya / I. V. Chelisheva. — Moskva; Berlin: DirektMedia, 2019. – 149 s.

SAYFIDDIN QUTUZ MEROSINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI VA VATANPARVARLIK QADRIYATLARI TIZIMIDA TUTGAN O'RNI

Nurmatov Bobir Abdusattorovich
Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi

АННОТАЦИЯ

Insoniyat tarixida shunday shaxslar bo'lganki, ularning faoliyati nafaqat o'z davrining geosiyosiy muhitiga, balki keyingi avlodlarning dunyoqarashi, ijtimoiy ong va milliy xotirasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Kalit so'zlar. Istilo, himoya, murakkab, mas'uliyat, safarbar, liderlik, kulminatsiya, mo'g'ul, mag'lubiyat.

НАСЛЕДИЕ САЙФУДДИНА КУТУЗА И ЕГО МЕСТО В СИСТЕМЕ ПАТРИОТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ.

АННОТАЦИЯ

На протяжении всей истории человечества были личности, чьи действия напрямую влияли не только на геополитический климат того времени, но и на мировоззрение, общественное сознание и национальную память последующих поколений.

Ключевые слова: монголы, поражение, оборона, комплекс, ответственность, мобилизация, лидерство и кульминация.

THE HERITAGE OF SAYFIDIN KUTUZ AND ITS POSITION WITHIN THE SYSTEM OF PATRIOTIC VALUES: A SOCIAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS.

Annotation

Throughout human history, there have been individuals whose actions directly influenced not only the geopolitical climate of their day but also the worldview, social consciousness, and national memory of succeeding generations.

Keywords: mongol, defeat, defence, complex, responsibility, mobilisation, leadership, and culmination.

Insoniyat tarixida shunday shaxslar bo'lganki, ularning faoliyati nafaqat o'z davrining geosiyosiy muhitiga, balki keyingi avlodlarning dunyoqarashi, ijtimoiy ong va milliy xotirasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan. Sayfiddin Qutuz ana shunday tarixiy shaxslardan biridir. U Misrni mo'g'ullar istilosidan himoya qilishdek murakkab va mas'uliyatli vazifani zimmasiga olib, o'zining liderlik fazilatlari, harbiy-diplomatik iste'dodi va yuksak axloqiy qarashlari bilan nafaqat zamonasida, balki keyingi tarixiy bosqichlarda ham kuchli ijtimoiy rezonans uyg'otgan. Mazkur maqolada Sayfiddin Qutuz merosi ijtimoiy-falsafiy tahlil asosida avvalo, vatanparvarlikning mohiyati, uning qadriyatlar tizimidagi epistemologik o'rni, ya'ni bilish va idrok qilish jarayonidagi ahamiyati Qutuz faoliyati orqali tahlil qilinadi. Zero, uning jasorati va fidoyiligi xalq, yurt va din manfaatlarini mutlaq ustun qo'ygan ijtimoiy-falsafiy pozitsiyaning yorqin namunasidir.

Shuningdek, Qutuz liderligining aksiologik talqini – qadriyatlar haqidagi bilimlar doirasida – tarixiy ong, ijtimoiy xotira va milliy identitet bilan uzviy bog'liq holda ochib beriladi. Bunday yondashuv Qutuz shaxsiyatini zamonaviy falsafiy va ijtimoiy tafakkur doirasida anglashga imkon beradi. U boshqargan jamiyatda axloqiy barqarorlik, intizom va ijtimoiy birlik tamoyillarining qay darajada muhim bo'lganini o'rganish orqali, bugungi davr uchun ham dolzarb xulosalar chiqarish mumkin. Bundan tashqari, Qutuzning harbiy va diplomatik faoliyatida aks etgan ijtimoiy birlik, intizom va axloqiy qat'iyat prinsiplari jamiyat barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Qutuz faoliyatining tarixiy dalillari asosida bu prinsiplarning amaliy natijalari va ularning hozirgi davr uchun ibratli jihatlari yoritiladi.

Umuman olganda, Sayfiddin Qutuz merosini ijtimoiy-falsafa nuqtayi nazaridan o'rganish nafaqat tarixiy xotirani jonlantirish, balki vatanparvarlik qadriyatlarining shakllanishi, jamiyatda ijtimoiy birdamlik, axloqiy meyorlar va yetakchilik madaniyatini chuqur anglashga xizmat qiladi. Shu asosda Qutuz faoliyatining har bir jihati ijtimoiy-falsafiy tafakkur kontekstida tahlil etiladi.

Vataparvarlik insoniyat ongining qadimiy va uzviy shakllaridan biridir. Bu tushuncha nafaqat ijtimoiy hissiyot yoki siyosiy g'oya, balki jamiyatning tarixiy xotirasi, ma'naviy barqarorligi va o'zligini anglashidagi falsafiy epistemologik asosdir. Vataparvarlikni ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilganimizda, biz uni milliy ongning shakllanishi, axloqiy dunyoqarashning yuksalishi va epistemologik haqiqatni izlash jarayoni sifatida ko'ramiz. Ayniqsa, tarixiy shaxslar faoliyati bu tushunchaning amaliy namunasini

ifodalaydi. Sulton Qutuzning qisqa, ammo mazmunli faoliyati buning yorqin ifodasi bo'la oladi. Sulton Qutuz XIII asrda Misrda hukmronlik qilgan va ayni paytda Yaqin Sharqdagi musulmon jamiyatini mo'g'ullar tahdididan asragan tarixiy shaxsdir. Uning nomi ayni damda vataparvarlik, haqiqat va sadoqatning timsoli sifatida tarixiy xotirada saqlanadi.

Vatanparvarlik insoniyat tarixiy ongining eng qadimiy va doimiy mezonlaridan biri bo'lib, u shaxsiy fidoyilik, ijtimoiy birdamlik va tarixiy xotiraning yagona ifodasi sifatida qaraladi. Falsafiy nuqtai nazardan vatanparvarlik bu — insonning o'z milliy mavjudotini anglash, uni muqaddas deb tan olish va bu yo'lda aqliy, ma'naviy, jismoniy jihatdan harakat qilishidir. U shunchaki hissiyot emas, balki ijtimoiy ongning muayyan bosqichida shakllanadigan tafakkur jarayonidir. Bu jarayonni eng yorqin misollardan biri sifatida Memluk sultoni Seyfiddin Qutuz faoliyatini tahlil qilish mumkin.

Qutuz hayoti zamonaviy ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan vatanparvarlikning epistomologik tabiati — ya'ni u qanday shakllanadi, qanday bilimlar orqali ijtimoiy ongda paydo bo'ladi va qanday institutlar orqali mustahkamlanadi — kabi savollarga javob izlashda muhim dalildir. Qutuz tarix sahnasiga 13-asrda, Islom dunyosi eng og'ir sinovlarga duch kelgan bir davrda chiqqan. Mo'g'ullar tomonidan xalifalik markazi Bag'dodning vayron qilinishi, xalifa o'ldirilishi va musulmonlarning ijtimoiy-madaniy ruhiyati barbod bo'lishi — bu davrning murakkab fonini tashkil etgan. Aynan shu kontekstda Qutuzning siyosiy-harbiy harakati, ayni vaqtda ijtimoiy-axloqiy uyg'onish harakati sifatida talqin qilinadi.

Qutuzning harbiy g'alabasi — Ayn Jalutdagi mo'g'ullarga qarshi zafar — bu oddiy strategik muvaffaqiyat emas, balki ijtimoiy ontologik yuksalishdir. U bu g'alaba orqali Islom ummatining ruhiy va falsafiy o'zligini qayta tikladi. U milliy g'urur, dinga sadoqat va ijtimoiy adolat timsoli sifatida vujudga keldi. Ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan olganda, Qutuz vatanparvarlikni uch darajada ifoda etgan.

Tarixiy ongni aktual holga keltirdi. U musulmon jamiyatining madaniy xotirasini jonlantirib, uni harakatga keltirishga muvaffaq bo'ldi. Bu, Fukoning "diskursiv ong" nazariyasiga ko'ra, jamiyat ongidagi quvvatlanayotgan voqelikni ijtimoiy harakatga aylantirish demakdir. Qutuz voqelikni diskursga, diskursni esa mobilizatsiyaga aylantira oldi.

Qadriyatlarni institutlashtirdi. Uning davrida vatanparvarlik nafaqat shaxsiy fidoyilik darajasida, balki davlat siyosati, soliq siyosati, harbiy safarbarlik va diniy legitimatsiya orqali tizimlashtirildi. Masalan, u qozilardan

qonuniy fatvo olib, xalqqa soliq yukini og'irlashtirdi, biroq bu og'irlik "vatan himoyasi" kabi yuksak maqsadlar orqali asoslantirilgan edi[26].

Memorativ mexanizmlar orqali qadriyatlarni mustahkamladi. Keyingi Mamluk hukmdorlari tomonidan Qutuz siymosi qadrlanib, masjidlar, madrasalar, vaqflar orqali yodga olinib bordi. Bu esa vatanparvarlikni shaxsiy tajriba emas, balki jamiyatga xos bilim va axloqiy mezon sifatida mustahkamladi[27].

Qutuz fenomenida falsafa, siyosat, din va tarix bir-biri bilan uyg'unlashgan. Bu uyg'unlikda vatanparvarlik — bu hissiy yoki instinktiv javob emas, balki bilimga asoslangan, ijtimoiy ongda shakllangan va tarixiy haqiqatga tayanuvchi amaliy faoliyatdir. U bu qadriyatni epistomologik mustahkamlikka ega fenomen sifatida tarix sahnasiga olib chiqdi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, vatanparvarlik ijtimoiy-falsafiy tushuncha sifatida to'liq faoliyatni o'z ichiga oladi: bu — bilish (qayerda yashayotganini tushunish), tan olish (uning qadriyatlarini qabul qilish) va harakat qilish (uni himoya qilish). Qutuz bularning uchalasini ham uyg'unlashtirdi. U mamlakatni tanitdi, xalqni birdamlikka chaqirdi va unga yetakchilik qildi. Qutuz faoliyati bugungi kunda vatanparvarlikni yangicha talqin qilishda misol bo'la oladi. U bizga o'rgatadiki, vatanparvarlik — bu qahramonlik emas, balki ongli tanlov, bilimga tayangan harakat va tarixiy mas'uliyatdir. Bu qadriyatni institutlashtirish, xotirada saqlash va ongda jonlantirish esa ijtimoiy falsafa zimmasidagi eng muhim vazifadir.

[26] Ali, H. (2022). Aynicâlût Savaşı: Moğollarni to'xtatgan jang. APJIR, 6(2), 292–308.
[27] Flinterman, W. (2017). The Cult of Qalāwūn: Waqf, Commemoration, and Dynasty. Amsterdam University.

ODAM SAVDOSI - ASR MUAMMOSI

Husniddin Muxitdinovich Yakubov
CHDPU "Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

Afsuski bugungi kunda ko'pchilik qonunga bo'ysunmaydigan fuqarolar qullar mehnatidan foydalangan holda juda arzon ishchi kuchi xizmatidan foydalanmoqda.
BMT narkotik va jinoyatchilik bo'limi direktori
Antonio Mario Kosta

Bugungi kunda jahon bo'yicha narkobiznes va qurol savdosidan keyingi o'rinni egalagan **odam savdosi** ayni paytda butun dunyoni larzaga solayotgan global muammolardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki bugungi kunda ko'plab davlatlar, asosan rivojlanmagan va rivojlanayotgan mamlakatlar, bu odam savdosi muammosining qurboni bo'lmoqda. Odam savdosi jinoyati bilan bog'liq holatlar asosan siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirilayotgan yoki nizolardan keyingi davrni boshdan kechirayotgan davlatlarni "**Jonli tovar" y**etkazib beruvchi mamlakatlarga, iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarni esa tranzit, yoki shunday "Jonli tovarga" talab mavjud mamlakatlarga aylantirmoqda, bir qancha jinoiy qilmishlarni yagona bir jinoyatga birlashtirmoqda.

Hususan hozirgi paytda Moldaviyadan ayollar va bolalar Bosniya va Gersegovina, Albaniya, Serbiya va Chernogoriya, Kosovo, Italiya, Fransiya, Kipr, Turkiya, Livan, Isroil, Gretsiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Suriya, Pokistonga foxishalik va inson ichki azolaridan foydalanish uchun olib chiqib ketilmoqda.[28] BMTning bergan so'ngi malumotlariga ko'ra chet davlatlardan olib kelingan odam savdosining qurbonlaridan 137ta davlatlarda foydalanilmoqda.[29]

Shu bilan bir qatorda bugungi insoniyat Amerika qit'asining, Gaiti Respublikasida ana shunday razilliklarga qo'l urayotganliklariga guvoh bo'la boshladi. Malumki, 2010-yilning 12-yanvar kuni qit'aning eng qashshoq mamlakatida yuz bergan kuchli yer osti silkinishlari oqibatida o'n minglab gaitiliklar qurbon bo'lib, yuzmininglab fuqarolalar boshpanasiz qoldilar. Eng hayratlanarlisi, zilziladan vayron bo'lgan mamlakatning bolalarini qutqarish bahonasida 30 nafar bolani hech qanday hujjatlarsiz olib ketishga uringanliklari kuzatilgan. Ushbu hodisa esa AQSH prezidenti Barak Obamaning 2010-yilning yanvar oyini qullik va odam savdosiga qarshi kurash oyi deb elon qilgan bir paytda sodir bo'layotgani ajablanarli

[28] Rustamov.M.X Odam savdosi. –T.:TDYUI nashriyoti,2009.5-bet
[29] Rustamov.M.X Odam savdosi. –T.:TDYUI nashriyoti,2009.5-bet

holat. Shu o'rinda odam savdosi bo'yicha statistik ma'lumotlarga etibor qaratadigan bo'lsak, ushbu jinoiy harakat ortidan yiliga to'rt miliondan ortiq inson sotilib, undan tushayotgan daromad o'n ikki milliard dollarni tashkil qilmoqda[30]. Yana bitta achinarli holat bu muammo bizning yurtimizda ham o'zining asoratlarini ko'rsatmoqda ekanligidir. Kezi kelganda chet davlatlarga, shu jumladan, Rossiya va Qozog'istonga borib ishlash istagidagida bo'layotgan fuqarolarimizga quydagilarni eslatib qo'yishni lozim topdim: Fag'onalik 1985-yilda tug'ilgan Anvar hamda Jizzah viloyatida istiqomat qiluvchi 55yoshni qarshilaganYoqubjon akalarning ko'p pul ishlash maqsadida Rassiya Fediratsiyasiga tovlamachilar tomonidan olib ketilib, sotib yuboriladi. Baxtli tasodif tufayli bu yurdoshlarimiz Ukraina orqali yurtimizga qaytib kelishadi. Bundan tashqari qanchadan-qancha qizlarimiz aldov yo'li bilan chet davlatlarga olib chiqilmoqda. Yurtimizda bunday nohush voqeyalarning oldini olish, yani odam savdosiga qarshi kurashish uchun qator chora-tadbirlar, kerakli va zarur qonunlar qabul qilinmoqda. Jumladan Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi tomonidan 2008-yil 18-martda qabul qilingan "Odam savdosiga qarshi kurash to'g'risida " qonun Senat tomonidan maqullangan. Ushbu qonunning :

1-bobi Umumiy qoidalar

2-bobi Odam savdosiga qarshi kurashni tashkil etish

3-bobi Odam savdosidan jabirlangalarni himoya qilish va ularga yordam berish

4-bobi Yakuniy qoidalarga bag'ishlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov 2008-yil 8-iyundagi PQ-911-sonli qarori bilan tuzilgan Odam savdosiga qarshi kurash bo'yicha Respublika idoralararo qo'mitasi hamda hududiy komissiyalar tomonidan odam savdosi holatlarining oldini olish, aniqlash va ularga chek qo'yish uning oqibatlarini minimallashtirish va odam savdosida jabrlanganlarga yordam ko'rsatishga qaratilgan bir qator tashkiliy va profilaktik tadbirlar o'tkazildi. Shu bilan bir qatorda hozirda faoliyat ko'rsatayotgan davlat hokimyat o'rganlari ham odam savdosi bo'yicha aniq dasturlar ishlab chiqib shu bo'yicha o'z faolyatini amalga oshirmoqda.

Misol qilib quydagi davlat organlarini ko'rsatishimiz mumkin:

-O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati odam savdosiga qarshi kurashish sohasida: xalqaro terrorchilik tashkilotlari va uyushgan jinoiy guruhlarning odam savdosi bilan shug'ullanuvchi shaxslar bilan aloqalarini aniqlaydi. Xalqaro terrorchilik tashkilotlari va uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan amalga oshirilgan odam savdosi bilan bog'liq jinoiy ishlar bo'yicha surishtiruv hamda dastlabki tergov o'tkazadi. Odam savdosi bilan shug'ullanuvchi shaxslar va odam savdosidan jabrlanganlar tomonidan O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasini kesib

[30]Soyibnazarov. A. XXI asr gazetasi 2010 yil 25-fevral 08(328)-son 7bet

o'tishga urinishlarning oldini olish, ularni aniqlash va ularga chek qo'yish choralarini ko'radi.

- O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi odan savdosiga kurashish sohasida. Odam savdosi bilan bog'liq jinoyatlarni ochish bo'yicha tezkor qidiruv faoliyatini tashkil etadi hamda amalga oshiradi, jinoyat ishlari bo'yicha surishtiruv va dastlabki tergov o'tkazilishini ta'minlaydi. Odam savdosi bilan bog'liq jinoyatlarning statistika hisobini tashkil etadi va amalga oshiradi. Odam savdosi bilan shug'ullangan shaxslar, uyushgan guruhlar va jinoiy uyushmalarning faoliyatiga chek qo'yish bo'yicha xalqaro tashkilotlar hamda boshqa davlatlarning huquqini muhofaza qiluvchi organlari bilan hamkorligini amalga oshiradi.

- O'zbekiston Republikasi Tashqi ishlar vazirligi, O'zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonalari va konsullik muassasalari odam savdosiga qarshi kurashish sohasida:

Odam savdosidan jabrlangan, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida turgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish faoliyatini amalga oshiradi. Odam savdosidan jabrlanganlarni O'zbekiston Respublikasiga qaytarishga ko'maklashadi, ularda O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar bo'lmagan taqdirda esa, belgilangan tartibda ularning shaxsini aniqlash choralarini ko'radi, hamda ularga konsullik yig'imlari va boshqa yig'imlarni undirmasdan O'zbekiston Respublikasiga qaytish huquqini beruvchi hujjatlarni rasmiylashtiradi. Zarur bo'lgan hollarda chet davlatning tegishli vakolatli organlarga O'zbekiston Respublikasiga odam savdosiga kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari haqida ma'lumotlar taqdim etadi;

Odam savdosidan jabrlanganlarga ularning huquqlari va qonuniy manfaatlari haqida axborot taqdim etadi.

- O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi odam savdosiga qarshi kurashish sohasida:

Odam savdosidan jabrlanganlarga tibbiy va psixologik yordam ko'rsatishni belgilangan tartibda tashkil etadi. Odam savdosiga kurashish bo'yicha faoliyatni bevosita amalga oshiruvchi davlat organlariga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlar ham berilishi mumkin.

- Ixtisoslashtirilgan muassasalarning asosiy vazifalari quyiodagilardan iborat:

Odam savdosidan jabrlanganlarning qarindoshlari bilan aloqa o'rnatishga ko'maklashish;

Odam savdosidan jabrlanganlarga shoshilinch tibbiy, psixologik, ijtimoiy, yuridik va boshqa hil yordam berish;

Odam savdosidan jabrlanganlarni ijtimoiy riobilitatsiya qilishga ko'maklashish.

Odam savdosidan jabrlangalarga yordam ko'rsatish va ularni himoya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan odam savdosidan jabrlanganlarga yordam ko'rsatuvchi va ularni himoya qiluvchi ixtisoslashtirilgan muassalar tashkil etiladi. Shu bilan birga bugungi kunda odam savdosiga qarshi kurashishning institutsional tizimini yaratish eng asosiy vazifa hisoblanadi. Bunda biz avvalo odam savdosiga qarshi kurashish sohasida NDT mavjud bo'lmagan holatda yoki ular jabrlanuvchilarni himoya qilish va qo'llab quvvatlash bo'yicha xizmatlarni taqdim qilish masalasida kuchsiz bo'lganda jabrlanuvchilarni qo'llashda ushbu ro'lni o'z bo'yniga oladigan fuqarolik jamiyati tashkilotlarini ruvojlantirishga ko'maklashish uchun harakatlarni yo'naltirish muxumdir. Potensioal hamkorlarga o'zlari ushbu ishga bel bog'lay oladigan, yangi tashkilotlar yoki yangi bo'linmalar, bo'limlar yohud loyihalar yarata oladigan huquqni himoya qiluvchi yoki ayollar tashkilotlarini kiritish zarur, hamda hukumat vakillari nodavlat sohadagi o'z kasbdoshlarini ishga amaliy tarzda jalb qilgan holda jabrlanganlarga yordam berish mehanizimini yaratishda yoki mustahkamlashda etakchi o'rinni o'zlariga olishlari kerak. Dastlabki qadam avvalambor odam savdosi muammosi bilan shug'ullanuvchi barcha asosiy ishtirokchilarni o'z ichiga olgan odam savdosiga qarshi kurashish bo'yicha davra suhbatini yaratishdan iborat bo'lishi zarur. Davra suhbati ishida muv'ofiq fediral, ijtimoiy-siyosiy va hududiy vazirliklar vakillari ishtirok etishi lozim, masalan ichki ishlar, tashqi ishlar, ijtimoiy himoya, sog'liqni saqlash vazirligi, shuningdek, ushbu sohada faoliyat yuritayotgan barcha boshqa hukumat tuzilmalari, mahalliy va xalqaro NDT lar va xalqaro tashkilotlar. Odam savdosiga qarshi kurashishning inistitutsiyaviy tuzilmasi hukumat subektlarini ham, fuqarolik jamiyti subektlarini ham o'z ichiga olgan sohalararo tuzilma bo'lishi shart. Shundagina biz ko'zlangan va etarli natijaga erishishimiz mumkin.

O'ZBEKISTONDA TRANSPORT SOHASINING RIVOJLANISHI (1945-1990 yillar Toshkent viloyati misolida)

Baxrom Abduganievich Saidusmanov
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)
Email:baxrom.said@mail.ru

ANNOTASIYA:

Ma'lumki, O'zbekistonda ikkinchi jaxon urushidan keyin sonoat, ishlab chiqarish, transport tizimi va yo'llar birmuncha og'ir axvolda edi. 20 asrning 70-80 yillariga kelib ushbu tizimda ancha rivojlanish bo'lgan. Ayniqsa, Toshkent viloyatida transport tizimidagi taraqqiyot va uning jamiyatga ta'siri ancha samarali bo'lgan. Ushbu maqolada ushbu yillardagi transport tizimidagi ijobiy o'zgarishlar xaqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zi: Avtomabil transporti, Avtomobil yo'llari, Avtokorxonalar, yuk avtokorxonalari, yuk tashish, sanoat korxonalari, aloqa punktlari, yo'lovchilar va yuk tashish hajmlari, yangi avtoxo'jaliklar.

ABSTRACT:

It is known that after the Second World War in Uzbekistan, production, transport system and roads were in a somewhat difficult situation. By the 70s and 80s of the 20th century, this system had received significant development. Especially in the Tashkent region, progress in the transport system and its impact on society were much more effective. This article will tell you about the positive changes in the transport system over the years.

Keywords: Automobile transport, Highways, parking lots, freight car parking, freight transport, industrial enterprises, communication points, passenger and freight traffic volumes, new auto repair shops.

Avtomobil transporti xalq xo'jaligining murakkab tarmog'i bo'lib, mehnat unumdorligi va avtomobil xo'jaliklarining rentabel ishlashiga juda ko'p faktorlar ta'sir ko'rsatgan. Avtomobil qatnovidan, prisep va priseplardan keng ko'lamda, avtomashinalarning yuk ko'tarish quvvatidan to'g'ri foydalanish, moddiy vositalarni tejab ishlatish, avtomashinalarning joriy ta'miri sifati, mashinalarning liniyalarida ishlash muddati, mehnat va ish haqining to'g'ri tashkil qilish avtomobil transportida mehnat unumdorligiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. 1960-1980 yillarda umum foydalanadigan avtomobil transporti korxonalari butun avtomobil transportida oldingi o'rinlarni mustahkamlab oldi. Bu korxonalari harakatidagi tarkiblardan

unumli foydalanish maqsadida ilg'or usullarni joriy etib, yuk va yo'lovchilar tashish jarayoni oqilona tashkil qilingan yirik korxonalarga aylandi.

Toshkent viloyati aholi zichligi jihatidan etakchi o'rinni egallaydi. Bu hududda joylashgan sanoat shaharlari hamda qishloqlarida yashovchi ko'p millionli yo'lovchilarning avtotransportlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, hizmat sifati va madaniyatini oshirish, yo'lovchilarni ibelgilangan qisqa muddatlarda, aniq harakatlanish jadvali asosida manzillarga etkazish g'oyat muhim va dolzarb vazifadir. Shu jihatdan korporasiyaning yirik tizimlaridan hisoblangan "Toshviloyatyo'lovchitrans" konserni korxonalarida qanday chora-tadbirlari ko'rilayaati, konsern tizimlarida ayniqsa bozor munosabatlari va isloh qilinayapti.

Avtobuslarda yo'lovchilar tashish ham yildan yilga o'sdi. Bunda respublikada avtobus marshrutkalarining ko'payishi va avtobus qatnaydigan yo'llar uzayishi asosiy sabablardan biri bo'ldi. Agar 1953 yilda respublikada hammasi 325 avtobus, 126 avtobus marshruti va uning uzunligi 3044 kilometr bo'lib, 42,6 million yo'lovchi tashilgan bo'lsa, 1965 yilga kelib avtobuslarningsoni 32564 kilometr, tashilgan yo'lovchilar soni 629,7 million kishini tashkil qildi, shundan 163,4 million yo'lovchi shaharlararo avtobuslarda tashildi. Shu yillarda engil taksi va yuk mashinalariko'paydi. Yo'lovchilar tashish oshdi. 1965 yilda engil taksi mashinalarining umumiy yo'l bosishi 188,5 million kilometrni, shunday pulli yo'l bosishi 154,5 million kilometrni tashkil etdi. [1]

Bu yillarda avtomobil transportida yo'lovchilar tashish ham to'xtovsiz oshib bordi.1979 yilda yo'lovchilar oboroti 1960 yilga nisbatan 6,2 marta oshib, 1 pasajirning o'rtacha yo'l bosishi shaarlar ichida 5,6 km ni va shaharlararo -41,2 km ni tashkil etdi. 1968 yilning 1 dekabrida yo'lovchi tashaiga ixtisoslashtirilgan Toshkent viloyat avtotresti tashkil etilganida, uning tarkibida 10 ta avtobus taksomotor saroyi va xo'jalik hisbidagi "Toshkent" avtovokzali bor edi, jami 10 avtobus, 112 ta engil taksimotorlar viloyat yo'lovchilari xizmatiga jalb qilingan edi. Yangi trestga katta ishlab chiqarish tajribasiga ega mutaxssislar V.A.Podkovirin, V.P. Skvorsov rahbar qilib tayinlandi. Bo'ka, Yangibozor, Oqqo'rg'on, Yangiyo'l, To'ytepa, Bo'stonlik, Keles va Angren avtosaroylarida ishlab chiqarish korpuslari qurilib, texnika jihozlari bilan ta'minlandi, avtobus va engil avtomobillarni yuvish, agregatlarni ta'miralsh va diagnostika postlari ishga tushirildi, atrof muhitni muxofaza qilish choralari ko'rildi.[2]

1970 yil oxiriga kelib avtotrest xo'jaliklarida jami avtobuslar soni 1250 ta, engil taksomotorlar soni esa 235 taga etkazildi, va yakunlari bo'yicha 174,3 million yo'lovchi tashailib 23 mln. so'mdan ziyod daromad olindi. Jami 256 ta yo'nalishda avtobuslar uzluksiz harakat qildilar. Bulardan tashqari 115 ta shaharlarda, 158 tasi shahar atrofi va 68 tasi shaharlararo yo'nalishlarda xizmat ko'rsatdilar. [3]

70-yillarda avtoboshbekat va avtoshohbekatlarlar qurish avj oldirilib To'ytepa avtobus taqsimotlar saroyi tashkil topdi. 2200 ta yo'lovchiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan va O'rta Osiyoda eng yirik "Toshkent" avtoboshbekati qurib bitkazildi va poytaxtnining go'zal binolaridan biriga aylandi. Bu bekat Respublikaning barcha viloyatlari markazlari, qo'shni respublikalar poytaxtlari va yirik shaharlariga har kuni 45 ta yo'nalish bo'yicha 225 ta avtobus jo'natib turdi. Uning perronlarida 52 ta yo'lovchi jo'natish maydonchalari joylashtirildi. Toshkent viloyati bo'yicha 96 ta yangi yo'nalishlar tashkil etildi.[4]

Shu jumladan 12 ta yangi yo'nalish ochilib, aholi yashash manzillari yirik ishlab chiqarish korxonalari bilan bog'landi. Chirchiqda "Korpolaktam" va "Elektroximprom" bilan, Bekobodda "UMZ"bilan, Angren va Yangiobozor korxonalari bilan, Olmaliqda "Tog' metallurgiya kombinati" va "Ximprom zavodi" bilantransport qatnovi yo'lga qo'yildi. Shahar atrofi yo'nalishlari "Toshkent - Chirchiq", "Toshkent-Yangi yo'l", "Toshkent-To'ytepa" oralig'ida avtobus qatnay boshladi. Vengriyada ishlab chiqarilgan "Ikarus" rusumli avtobuslar harakat tarkibiga kelib qo'shildi. To'ytepa, Angren, Pskent, Oqqo'rg'on va Yangibozor avtobosh va avtoshohbekatlari qurilib ishga tushirildi.

Bu usul boshqa avtosaroylarda ham qo'llanib, yil oxiriga ularning soni 52taga etkazildi va ular 733 avtobus bilan 63 ta yo'nalishda xizmat ko'rsatdilar. Chirchiq avtosaroyiga qarashli G.Veys, va F.Abdullaev boshliq brigadalar "Toshkent -Chirchiq" tezyurar yo'nalishini namunali yo'nalish darajasiga ko'tarildi.[5]

Mamlakatimiz mustaqillikni qo'lga kiritish arafasida "Toshviloyatyo'lovchitrans" qoshida 17 ta avtosaroy, 6 ta avtoshohbekat va avtoboshbekatlar, avtochiptaxonalar faoliyat olib borardi. Keyingi yigirma yil davomida viloyat tizimida quyidagi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishildi,jumladan: avtobuslar soni 840 tadan 899 taga, engil avtomobillar soni 170 tadan 468 taga, avtobuslarning umumiy sig'imi 32485 yo'lovchidan 83300ga etkazildi, avtobuslardan foydalanish darajasi 0,71 dan 0,736ga etdi, avtobus yo'nalishlari soni 680tadan1598 taga, jami tashilgan yo'lovchilar soni 138,7 nafardan 377,4 mln nafarga etkazildi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar va ular doirasida qabul qilinayotgan davlat dasturlarida respublikamizning transport-logistika sohasini rivojlantirish hamda mamlakatning tranzit salohiyatini oshirish masalasiga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Zero, har tomonlama rivojlangan transport tizimi ichki va tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Shu nuqtai nazardan, davlatimiz rahbari tomonidan olib borilayotgan islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad mamlakatimiz transport-logistika tizimini jahon standartlariga moslashtirish, xalqaro ahamiyatdagi transport koridorlarining

o'tkazish qobiliyatini oshirish, yangi arzon va qisqa transkontinental tranzit koridorlarini shakllantirish, shuningdek, mintaqa mamlakatlarining jahon transport tizimi bilan o'zaro uyg'unlikdagi rivojlanishi ta'minlashdan iboratdir.

Prezidentimiz tomonidan 2021 yilning 9 avgust kuni "Transport to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunning imzolanishi bilan avtomobil, havo, temir yo'l, suv va shahar yo'lovchi transporti faoliyati va hamkorligining huquqiy, iqtisodiy hamda tashkiliy asoslari va tamoyillari belgilab berildi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur qonun mamlakatimiz transport tizimining holati va rivojlanishi uchun juda muhim ahamiyat kasb etib, uning boshqa infratuzilma tarmoqlari bilan birga jamiyat faoliyati uchun asosiy sharoitlarni ta'minlashi, ijtimoiy-iqtisodiy va tashqi siyosat maqsadlariga erishishda muhim element sifatida xizmat qilishi shubhasizdir.

REFERENCES

1. Ubaydullaev I, Abrorov Z, Zahriddiov G'. O'zbekiston transporti . O'zbekiston SSR "Bilim" jamiyati. 1968. -B.13.
2. *Xazratkulov A.* Reshenie sosialnix voprosov v Uzbekistane. –Tashkent, 1991. – S. 24.
3. Xodjaev B.A. Avtomobil transporti iqtisodi. Darslik.-T.: O'qituvchi. 1982. –B.21.
4. Xaydarov M. Kommentariy k nekotorim pervoistochnikam po istorii Uzbekistana // Tarixning noma'lum sahifalari. Ilmiy maqolalar. Hujjat va materiallar. Xotiralar. To'rtinchi kitob. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2013. –B. 218-233.
5. Sosialno-ekonomicheskoe razvitie Uzbekistana za godi Sovetskoy vlasti. Otvetstvenniy redaktor akademik AN Uz SSR, doktor ekonomicheskix nauk, professor I.Iskanderov. –Tashkent: Uzbekistan, 1984. – S. 207.
6. Abduganievich S.B. DEVELOPMENT OF THE RAILWAY AND AUTOMOBILE NETWORK OF UZBEKISTAN IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY (1945-1990) // Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Т. 3. – №. 2. – С. 276-280.
7. Саидусманов Б. ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИДА АВТОМОБИЛ ТРАНСПОРТИ ТИЗИМИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШ ТАРИХИ (1945-1990) //TAMADDUN NURI JURNALI. – 2025. – Т. 1. – №. 64. – С. 337-339.
8. Саидусманов Б. А. ЎЗБЕКИСТОНДА ТРАНСПОРТ ТИЗИМИ ТАРИХИ (XX-АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА) //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. Special Issue 7. – С. 72-74.

SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-MADANIY MUHIT VA DINGA MUNOSABAT

Jo'rayev Muxriddin Xasanovich
Katta o'qituvchi
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Email: muxriddin241992@gmail.com
Tel: +998909247681

ANNOTATSIYA:

Maqolada Somoniylar davrida (X–XI asrlar) Hanafiylik mazhabining Movarounnahr va Xuroson hududlarida tarqalishi, shakllanishi va davlat siyosatidagi o'rni tadqiq qilinadi. Buxoro, Samarqand va Balkh shaharlaridagi ilmiy markazlar, ulamolar (Abu Mansur al-Moturidiy, al-Hakim ash-Shahid) va ularning asarlarining Hanafiy fiqhiga qo'shgan hissasi tahlil etiladi. Mazhablararo nizolar (Hanafiylar, Shofeiylar, Karromiylar), Moturidiylik aqidasining rivoji hamda Somoniylarning keyingi turk davlatlari (Qoraxoniylar, Saljuqiylar)ga bo'lgan ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Somoniylar, Hanafiylik, Movarounnahr, Moturidiylik, Abu Mansur al-Moturidiy, al-Hakim ash-Shahid, Qoraxoniylar, Saljuqiylar, Mazhablararo nizolar

ABSTRACT:

The article examines the spread, formation, and political role of the Hanafi school of thought in Transoxiana and Khorasan during the Samanid era (10th–11th centuries). It analyzes the contributions of scholarly centers (Bukhara, Samarkand, Balkh) and prominent scholars (Abu Mansur al-Maturidi, al-Hakim ash-Shahid) to Hanafi jurisprudence. The study also explores inter-madhhab conflicts (Hanafis, Shafi'is, Karramis), the development of Maturidi theology, and the Samanids' influence on subsequent Turkic states (Karakhanids, Seljuks).

Keywords: Samanids, Hanafism, Transoxiana, Maturidism, Abu Mansur al-Maturidi, al-Hakim ash-Shahid, Karakhanids, Seljuks, Inter-madhhab conflicts

АННОТАЦИЯ:

В статье исследуется распространение, формирование и политическая роль ханафитского мазхаба в Мавераннахре и Хорасане в эпоху Саманидов (X–XI вв.). Анализируется вклад научных центров (Бухара, Самарканд, Балх) и видных учёных (Абу Мансур аль-Матуриди, аль-Хаким аш-Шахид) в развитие ханафитского фикха. Рассматриваются межмазхабные конфликты (ханафиты,

шафииты, каррамиты), эволюция матуридитской теологии, а также влияние Саманидов на тюркские государства (Караханиды, Сельджукиды).

Ключевые слова: Саманиды, Ханафитский мазхаб, Мавераннахр, Матуридизм, Абу Мансур аль-Матуриди, аль-Хаким аш-Шахид, Караханиды, Сельджукиды, Межмазхабные конфликты

Diniy e'tiqod, harbiy va iqtisodiy qudrat bilan bir qatorda davlatlar tayanadigan asosiy tamoyillardan biridir. Din va unga e'tiqod qiluvchilarning ba'zi farqlar bilan bir-biridan ajralib turadigan mazhablari har doim davlatlararo va davlat ichki siyosatida muhim o'rin tutgan. Buning idrokida bo'lgan davlatlar o'zlarining amal qiladigan din/mazhabni himoya qilish va tarqatish uchun harakat qilganlar. Islom dunyosining markaziy hududlarida rasmiy mazhabni qabul qilish masalasida bosim yoki shaharlardagi mazhablararo nizolar shaklida o'zini ko'rsatgan bu holat chegaralarda xavfsizlik faoliyatining kuchayishi bilan namoyon bo'lgan.

Bu doirada X asrda Musulmon dunyosini sharqida Hanafiylik va Somoniylar davlatining yetakchi o'rinda ekanligi ko'rinadi. Turklar o'rtasida Islom dinining keng tarqalganligi aynan shu asrda Hanafiylik yangi din qabul qilganlar uchun muammo tug'dirgan iymon-amal munosabati masalasidagi bag'rikenglik pozitsiyasi tufayli har doim ustuvor tanlov bo'lib kelgan. Yana bir muhim sabab shundaki, Hanafiylik urf-odatga beradigan ahamiyat va Islomning asosiy qoidalariga zid kelmasa, qadimiy an'analarning davom etishiga yo'l qo'yishidir. Imomi A'zamning shogirdlaridan bo'lgan birinchi qozi-quzzot Abu Yusufning sa'y-harakatlari bilan Abbosiylarning rasmiy mazhabiga aylantirilganligi Hanafiylikga Islom dunyosida keng tarqalish imkonini bergan. Biroq, bu ustunlik Abbosiy xalifalari (813-847) ham qabul qilgan Mu'taziliylarning keltirib chiqargan ijtimoiy tartibsizliklari tufayli jiddiy zarba yegan. Qur'on maxluq ekanligini da'vo qilgan Mu'taziliy tushunchasining tuzgan Mihna harakatining din ulamolari ustidan o'rnatgan og'ir bosimi bir muncha vaqt o'tib homiylarini yo'qotishi bilan aksincha oqibatga olib kelgan. Natijada, Mu'taziliy asoschilarining Hanafiy mazhabining g'arbda Shofeiylik bilan raqobatda orqaga chekinishiga sabab bo'lgan.

Boshqa tomondan, turli geografik va ijtimoiy-madaniy dinamikalar bilan birga Somoniylarning mavjudligi Islom dunyosining sharqida Hanafiylikning ustunligining saqlanib qolishiga imkon yaratgan. Bundan tashqari, Hanafiylik mintaqada Islomga qarshi pozitsiya olgan gnostik e'tiqod egalarining tizimli qarshiliklariga qarshi musulmonlar tomonining tayanch nuqtasi sifatida Moturidiylik bilan birga yetakchi rol o'ynagan. Shuningdek, Hanafiylik ularning samarali targ'ibot usullaridan ham foydalangan holda Islomning mintaqada tarqalishida muhim vazifalarni o'z

zimmasiga olgan. Shunday qilib, Hanafiylik bu jihatlari bilan Islom dinining mintaqada yoyilishida muhim rol o'ynagan.

Somoniylarning Hanafiylikni tanlashini ularning etnik (identiklik)kimligi bilan bog'liq deb tushunish mumkin. O'z davrining boshqa turk davlatlari singari, Somoniylar ham fikr va amaliy jihatdan o'zlariga mos keladigan Hanafiylik mazhabini qabul qilganlar. Shu bilan birga, ular boshqa ahli-sunna mazhablariga mansub kishilarga nisbatan adolat va tenglikni qo'llashdan ham chetlanmaganlar. Masalan, ular hukmronlik qilgan hududlarda Hanafiylikdan keyin ikkinchi o'rinda turgan Shofeiylik mazhabi vakillariga ham lavozimlar berishgan, davrning taniqli Shofeiy ulamolari uchun madrasalar qurishdan ham qaytmaganlar. Abu Abdulloh Muhammad ibn Nasr al-Marvarziy, Ibn Hibbon al-Bustiy, al-Hakim al-Kabir, al-Hakim an-Nisoburiy kabi ulamolar shular jumlasidandir.

Biroq, barcha narsaga qaramay, Somoniylar huzurida Hanafiylik boshqalarga nisbatan har doim bir qadam oldinda bo'lgan. Ayniqsa, huquq sohasidagi tayinlarda ular ko'proq Hanafiy qozilarni afzal ko'rganlar. Bu esa, mazhablar o'rtasidagi ta'sir nisbatan muvozanatli bo'lgan Nishopur kabi shaharlarda vaqti-vaqti bilan nizolarga sabab bo'lgan. Hattoki, Somoniylarning so'nggi davrida tez-tez uchraydigan isyon harakatlarida qo'zg'olonchilar aynan bunday voqealardan foydalanishga harakat qilishgan. Nuh II davrida Hurosonda isyon ko'targan Abu Ali as-Simjuriy misolida buni aniq ko'rish mumkin. Abu Ali as-Simjuriy o'zining sarkardaga qarshi boshlagan qo'zg'oloni oldidan harbiy va iqtisodiy tayyorgarliklar bilan birga, ayniqsa, Nishopurdagi Shofeiylarning qo'llab-quvvatlashini qozonishga intilgan va Abu Bakr Ahmad al-Hiriy al-Harashiyni shahar qozi etib tayinlagan edi. Biroq, bir muncha vaqt o'tgach, markazning bosimi tufayli Hanafiy Abu al-A'lo Said ibn Muhammadni Nishopur qoziligiga qaytarishga majbur bo'lgan[31].

Abu Ali as-Simjuriy Somoniylar hukmdori Nuh II ga qarshi isyoni davom ettirar bir vaqtda ittifoqchisi Sabuktekinning bosimi tufayli Jurjonga qochib ketishga majbur bo'lgan. Shu vaqt ichida Nishopur hokimligi Sabukteginning o'g'li Mahmudga topshirilgan edi. Biroq, 995 yilda Foiq al-Xossa bilan birga yana Nishopurga yurish qilganda, u yerda sobiq ittifoqchilari bo'lgan Shofeiylar tomonidan quvonch bilan kutib olingan[32].

Hanafiy-Shofeiy nizolaridan tashqari, Somoniylar ahlus-sunna aqidasini himoya qilish uchun ham katta harakat qilganlar. Masalan, Nasr II davrida uning kasalligidan foydalangan holda tarqala boshlagan Ismoiliya ta'limoti, uning o'g'li Nuh I tomonidan boshlangan ta'qiblar natijasida tugatilgan (943)[33]. Ibn an-Nadim va

[31] Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972, s.63, 201-205;
[32] Abu'l-Fazl al-Bayhaqiy, *Tarix-i Bayhaqiy*, Yahyo al-Hashshab-Sadiq Nashat, Bayrut 1982. B.221
[33] Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni, Sâmânîler*, İstanbul 2013, s.137-145.

Nizomulmulk asarlarida Nasr II ning ahli-sunna va Hanafiylikni tark etib, botiniy bo'lgani haqida rivoyatlar mavjud bo'lsa-da, boshqa manbalarda bunday ma'lumot yo'q[34]. Hattoki, Ibn al-Asir yozishicha, Nasr II o'limiga olib kelgan kasalligi davrida 13 oy davomida xilvatga tortilib, ibodat bilan mashg'ul bo'lgan, vafot etgunga qadar har qanday yomonlik va man etilgan ishlardan uzoq turgan[35].

Shu bilan birga, bir voqeaning mazhabiy bog'liqligi aniq bo'lmasa-da, Nasr II ning vaziri Abu al-Fazl al-Bal'amiyning o'limidan so'ng davrning mashhur shoiri va shia e'tiqodiga ega bo'lgan Rudakiyni saroyidan haydab yuborgani ham qayd etilishi kerak. Bu voqea uning mazhabiy pozitsiyasiga nisbatan savollar tug'dirishi mumkin.

Somoniylar davrida Hanafiylik nafaqat rasmiy mazhab sifatida, balki turk an'analari va mintaqaviy ehtiyojlarga mos kelganligi sababli ham ustunlik qilgan. Biroq, ular boshqa sunniy mazhablarga nisbatan bag'rikenglikni saqlab qolishgan. Shofeiylarga nisbatan ba'zi imtiyozlar berilgan bo'lsa-da, davlat tizimida Hanafiylik asosiy o'rinni egallagan. Mazhablar o'rtasidagi nizolar va siyosiy raqobatlar Somoniylarning so'nggi davrida kuchaygan, bu esa ularning zaiflashuviga hissa qo'shgan.

Movarounnahrdagi g'oziylar harakati ham Somoniylarning ko'magida faoliyat olib borgan. Somoniylar sharqda musulmon bo'lmagan turk qabilalariga qarshi uyushtirgan yurishlariga qatnashgan g'oziylar, bu yurishlarning muvaffaqiyatidan foydalangan savdogarlar va sufiylarning hissasi bilan X asr davomida Islom mintaqa dashtlarida tez sur'atlar bilan tarqalishda davom etgan. Tabiiyki, bu davrning natijasi sifatida turklar orasida eng keng tarqalgan mazhab Somoniylarning ham amal qilgan Hanafiylik bo'lgan.

Somoniylarning sharqda turklar orasida Islomni yoyishdagi vazifasini Qoraxoniylar davom ettirgan va ular ham aynan Somoniylar orqali bu dinni qabul qilganlar. Xuddi shunday, Hanafiylikka qattiq sodiq bo'lgan Saljuqiylar ham bu merosdan bahramand bo'lishgan.

Somoniylar shahzodalarining ta'limi masalasida ham Hanafiy ulamolar ustunlik qilgan. Masalan, Nasr II o'g'li va vorisi Nuhning ta'limini davrning mashhur faqihi va Buxoro qozisi Abu-l-Fazl Muhammad as-Sulamiy al-Marvarziyga topshirgan. Nuh hokimiyatga kelgach, vazirlik lavozimini ham ustoziga ishonib topshirgan. Biroq, Somoniylar vazirlarini boshqa turk davlatlarida bo'lgani kabi Shofeiy ulamolari orasidan ham tanlashgan.

O'rta asrlarda mazhab tarafdorlari o'rtasidagi nizolarni Somoniylar hududida ham kuzatish mumkin. Masalan, Nishopurda Manashak mahallasi aholisi (asosan

[34] Ibn al-Nadim, *al-Fihrist*, nshr. Shayh Ibrohim Ramazan, Bayrut 1997. B. 234
[35] Ibn al-Asir, *al-Kamil fi't-tarix*, VIII, nshr. C.J. Tornberg, Bayrut 1979. B.402-403

Hanafiylar) bilan Hira mahallasi aholisi (asosan Shofeiylar) o'rtasida keskin raqobat va dushmanlik mavjud bo'lgan. Bu nizo Sijiston va Saraxsdagi mazhab tarafdorlari o'rtasida ham kuzatilgan[36]. Shaharda yashovchi Hanafiy-Karromiylar ham juda faol va janjalkash guruh sifatida ajralib turgan. Ularning soni Nishopurda 20,000 kishiga yetgan. Muhammad ibn Karrom asos solgan bu mazhab tarafdorlari Nishopurda Hanafiy-Murji'a yo'nalishiga yaqin bo'lsa-da, boshqa mintaqalarda turli e'tiqodiy o'ziga xosliklarga ega bo'lgan. Karromiylar Farg'ona, Xuttal, Marv, Samarqand va Juzjonda ham ko'p sonli tarafdorlarga ega edi.

Karromiylar ahli-sunnaga qarshi qattiq munosabatda bo'lishlari va "imon faqat til bilan iqror qilishdir" degan qarashlari bilan ajralib turgan. Bundan tashqari, ularning "imomat haqidagi qarashlari" Somoniylarning siyosiy mavqeini qonuniylashtirishga xizmat qilgani uchun hukmdorlar tomonidan nisbatan yaxshi qarshilangan. Biroq, ba'zi radikal qarashlari ularni ba'zan haddan tashqari qattiq harakatlar qilishga undagan.

Karromiylar bilan shialar va shofeiylar o'rtasida keskin dushmanlik mavjud edi. Nishopurdagi Karromiy-Shofeiy nizosining ildizi Somoniylar davridagi Huroson hokimi Abu-l-Hasan as-Simjuriy huzurida bo'lib o'tgan munozaraga borib taqaladi. Bu munozarada Abdulqohir al-Bag'dodiy (Shofeiy) bilan Karromiy olimi Ibrohim ibn Muhojir (Hanafiy-Karromiy) "Xudoga jism deb qarash kerakmi yoki yo'qmi?" degan masalada bahslashganlar va Karromiy olim mag'lub bo'lgan[37].

Davrning mashhur olimi Abu-l-Abbos as-Sarroj an-Nisoburiy ham Karromiylarni zindiq deb hisoblab, ularga dars bermagan[38]. Shu bilan birga, shahardagi mo'tadil Hanafiylar bilan as-Sarroj o'rtasida ham doimiy tortishuvlar bo'lib turgan. Xuddi shunday nizolar Sijiston va Saraxsda ham keng tarqalgan edi.
Somoniylar davrida Hanafiylik nafaqat rasmiy mazhab, balki turklar orasida Islomning asosiy targ'ibot vositasiga aylangan.

Somoniylar davrida Hanafiylikning eng muhim markazlari davlat poytaxti Buxoro, shuningdek Balx va Samarqand bo'lgan. Aynan shu shaharlardagi madrasalar orqali Islom diniy bilimlari va kitobiy tushunchalar keyingi avlodlarga yetib bordi. Somoniylar hukmronligi davrida Hanafiylik nafaqat rasmiy mazhab sifatida, balki ilmiy jihatdan ham rivojlandi. Bu davrda yetishib chiqqan ulamolar va ularning asarlari Hanafiy fiqhining shakllanishiga katta hissa qo'shdi: Abu-l-Fazl Muhammad as-Sulamiy al-Marvarziy (al-Hakim ash-Shahid) tomonidan yozilgan "al-Kofiy" asari Hanafiy fiqhining asosiy manbalaridan biri hisoblanadi.

[36] Maqdisiy, *Ahsanu'-t-taqasim fi ma'rifat al-aqalim*, Fuat Sezgin, Frankfurt 1992. B.336
[37] el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trk. trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991.B. 162-168
[38] az-Zahabiy, *Siyaru a'lomi'n-nubala*, XIV, thq. Shuayb al-Arnavud-Husayn al-Asad, Bayrut 1990. B.395

Abu-l-Lays as-Samarqandiy ("Imom al-Hudo") kabi fozillar Hanafiy fiqhining yetuk namoyandalari bo'lishgan.

Aqoid sohasida esa Abu Mansur Moturidiy (vaf. 944) Moturidiylik mazhabini asos solgan va u Abu-l-Hasan Ash'ariy bilan birga ahli-sunna kalomining asoschisi sifatida tanilgan. Keyinchalik bu mazhab Abu-l-Muin Nasafiy (vaf. 1114) tomonidan tizimlashtirildi va bugungi kunda turklar orasida eng keng tarqalgan itiqodiy mazhabga aylandi.

Al-Hakim as-Samarqandiy (vaf. 953) ning "Savod al-a'zam" asari Somoniylar davlatining rasmiy aqidasiga aylangan va bid'atchilikka qarshi sunniy e'tiqodning asoslarini mustahkamlagan. Somoniylar boshqa mazhablarga nisbatan adolatli munosabatda bo'lishgan bo'lsa-da, Hanafiylik ular uchun har doim ustunlik qilgan. Bu davrda Islom dinining turklar orasida tarqalishi savdogarlar va sufiylar orqali amalga oshirilgan va yangi musulmon bo'lganlar tabiiy ravishda davlatning rasmiy mazhabi – Hanafiylikni qabul qilishgan.

Somoniylarning Hanafiy an'analari keyingi turk-musulmon davlatlari – Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar tomonidan davom ettirildi. Xususan: Qoraxoniylar Somoniylar orqali Islomni qabul qilib, Hanafiylikni rasmiy mazhab qilib oldilar. Saljuqiylar ham Hanafiy fiqhiga sodiq bo'lib, uni keng tarqatdilar.

Xulosa: Somoniylar davri Hanafiylikning nafaqat keng tarqalishi, balki ilmiy jihatdan rivojlanishi uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Huroson va Movarounnahrda ularning hukmronligi ostida o'tgan davr:

✓ Hanafiy fiqhining asosiy manbalari shakllandi.

✓ Moturidiylik aqidasi tizimlashtirildi.

✓ Keyingi turk davlatlarining diniy siyosatiga asos bo'ldi.

Shu sababli, Somoniylar nafaqat siyosiy, balki madaniy va diniy meros jihatidan ham turk-islam dunyosiga beqiyos hissa qo'shgan.

REFERENCES

1. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trk. trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991.
2. Abu'l-Fazl al-Bayhaqiy, *Tarix-i Bayhaqiy*, Yahyo al-Hashshab-Sadiq Nashat, Bayrut 1982.
3. Bosworth, C.E. "The Rise of Karramiyyah in Khurasan", *Muslim World*, sayı:50, 1960, s.5-14.
4. Bulliet, Richard, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972.
5. Demir, Hilmi, "Maveraünnehir'in Dinî-Politiği ve Mâtûrîdî'nin Yeri; Maniheizm ve Gnostikler", *Uluğ Bir Çınar, İmam Mâtûrîdî Uluslararası Sempozyum*

Tebliğler Kitabı, Ahmet Kartal, haz. 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, İstanbul 2014, s.433-450.

6. Ibn al-Asir, *al-Kamil fi't-tarix*, VIII, nshr. C.J. Tornberg, Bayrut 1979.

7. Ibn al-Nadim, *al-Fihrist*, nshr. Shayh Ibrohim Ramazan, Bayrut 1997.

8. Isnaviy, *Tabaqatu'sh-Shofiy*ya, II, nshr., Abdulloh Muhammad al-Juburiy, Riyod 1981.

9. Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* Ankara 2000.

10. Maqdisiy, *Ahsanu'-t-taqasim fi ma'rifat al-aqalim*, Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

11. Margoliouth, D.S., "Kerramiyye", *İA*, VI, 594-596.

12. Merçil, Erdoğan, "Simcurîler, IV, Ebu Ali b. Ebu'l-Hasan Simcurî", *Belleten*, sayı:195, Ankara1985, s.547-567.

13. Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, trk. trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.

14. Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni, Sâmânîler*, İstanbul 2013.

15. az-Zahabiy, *Siyaru a'lomi'n-nubala,* XIV, thq. Shuayb al-Arnavud-Husayn al-Asad, Bayrut 1990.

UMMAVIYLAR DAVRIDA QOZILIK TIZIMINING RIVOJI

Husniddin Muxitdinovich Yakubov
CHirchiq davlat pedagogika universiteti
"Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

Islomda qozilik tizimi ilk islom davlatchiligi davrida va keyingi davrlarda davlat apparatining muhim va ajralmas qismi hisoblangan.

Manbalarda islomdagi qozilik tizimining ilk rivojlanish bosqichi sifatida Muhammad alayhissalomning Payg'ambarlik davri (610-631), ikkinchi bosqichi sifatida al-xulafo ar-roshidun davri (632-661) deb ko'rsatilsa, umaviylar davri (661-750) uchinchi bosqichi sifatida qayd etiladi.

Bu davrdagi qozilik tizimini mantiqiy jihatdan Xulafoi roshidin davrining davomi deyish mumkin. Shuningdek, bu davr kuchli davlatchilik sari qadam qo'yilishi bilan xarakterlanadi. Davlat chegaralarining kengayishi, G'arb va Sharqda musulmon aholisi sonining ortishi, ijtihodiy hukmlarning rivojlanishiga omil bo'ldi.

Xulafoi roshidin davrida poytaxtda qozilik vazifasini xalifalarning o'zi bajargan. Viloyatlarda esa, voliylar bir vaqtning o'zida ham voliy, ham qozi vazifasini qo'shib bajarishgan[39]. Bu davrda qozilik alohida mustaqil tizim sifatida ajralib chiqmadi. Davlatning aksariyat shaharlarida voliy etib tayinlangan shaxslarga qozilik qilish vakolati topshirilgan. Natijada har bir viloyat rahbari ham voliy, ham qozi bo'lgan.

Xalifa Umar ibn Xattob davridan boshlab esa, qozilikka alohida shaxs tayinlana boshlagan. Lekin bu islohot davlatning barcha shaharlarida to'liq tatbiq etildi deb bo'lmaydi.

Umaviy davlatning ilk xalifasi Muoviya ibn Abi Sufyon davridan boshlab qozilik alohida mansab darajasiga ko'tarildi. Poytaxt Damashqda xalifa qozilarni shaxsan o'zi tayinlagan. Shu sababli Damashq qozisi xalifaning qozisi deb yuritilgan[40].

Ta'kidlash joizki, xalifa Umar ibn Xattob davrida boshlangan bu islohot umaviylar davrida to'liq tatbiq etildi.

Umaviylar davrida qozilik tizimi mustaqil davlat apparati sifatida ajralib chiqdi. Bu davrga kelib, sud ishlarida taqsimotlar amalga oshirildi, ya'ni fuqarolik (oilaviy va mulkiy), hamda jinoyat (had, qasos va ta'zir) kabi ishlar bir-biridan ajratildi.

[39] Муҳаммад Зуҳайлий: Тариҳ ал қазо фил ислам-Дор ал-маърифа. Дамашқ. 1995.- Б 156.
[40] Ўша асар.Б. 166-167

Muoviya ibn Abi Sufyon davrida ilk marotaba Misr qozisi Sulaym ibn Itr (Anz)ga jarohatlar, qatl, qasos kabi ishlarni ko'rib chiqish vazifasi yuklatilgan[41].

Muhammad ibn Yusuf al-Kindiyning yozishicha, Abdurahmon ibn Muoviya ibn Huzayj (hijriy 86 yil vafot etgan) vasiylik ishlarini ko'ruvchi ilk qozi bo'lgan[42]. Yana bir ma'lumotda u : "Xalifa ibn Hishom davrida Misr qozisi Tavba ibn Namr axbos[43] mulklarini nazorat qiluvchi birinchi qozi edi"[44] deb yozadi. Axbos mulklari undan avval vasiyat qiluvchilarning qo'lida bo'lgan. Hijriy 118 yilda axbos mulklarini Tavba ibn Namr devon shakliga keltirgan va bu tajriba abbosiylar davriga kelib o'zining yuksak cho'qqisiga chiqqanini ko'rish mumkin.

Umaviylar davriga kelib, qozilarning vazifa va vakolatlari yanada kengaydi. Ular qozilik ishi bilan bir qatorda, vaqf va vasiylik, shurta (polisiya), baytul-mol[45] kabi muassasalarning ishlarini nazorat qila boshladilar. Shuningdek, xalifa yoki voliy davlat tashqarisida bo'lganida, boshqaruv vazifasini ham bajarishgan. Bu holatga manbalarda "istixlof" deb ta'rif berilgan.

"Axbor al-quzot li Vaki'" nomli asarda muallif bu haqida ko'plab ma'lumotlarni bayon etgan. Jumladan: "Abdulloh ibn Abdulmalik ibn Marvon qozisi Imron ibn Abdurahmon al-Husniyga qozilik ishi bilan birga mirshablikni ham qo'shib topshirgan"[46].

Baytul-molni boshqarish vazifasi esa ilk marotaba Umar ibn Xattob davrida Abdulloh ibn Mas'udga topshirilgan. Bu ish umaviylar davrida ham davom etdi. Muhammad ibn Yusuf al-Kindiy: "Abdurahmon ibn Hujayra baytul-molning ishlarini nazorat qilgan. U Abdulaziz ibn Marvonning qozisi edi", deb yozadi[47].

Umaviylar davrida ilk marotaba qozi chiqargan hukmlarni yozish, qayd etish boshlandi. Muhammad ibn Yusuf al-Kindiy "Misr voliylari" nomli kitobida keltirishicha, Muoviya ibn Abi Sufyonning qozisi Sulaym ibn Itr at-Tijliy birinchi bo'lib meros yuzasidan chiqargan hukmini yozadi va guvoh sifatida qo'shin boshliqlarini kiritadi[48].

Shu tariqa qozilik mahkamalarida ko'rilgan ishlarni qayd qilish, guvohlar va ularning ko'rsatmalari yozilgan hujjatlar paydo bo'la boshlagan.

---

[41] Муҳаммад Зуҳайлий: Тарих ал-қазо фил-ислам-дор ал-маърифа. Дамашқ 1995. –Б. 167
[42] Ўша асар
[43] Ахбос – ҳайрия сифатида тақдим қилинадиган мулк.
[44] Зофир ал-Қосимий: Низом ал –хукм фи шариъа ват-тарих ал-исламий. Дор ан-нафаис. Байрут 1992.-Б.277
[45] Байтулмол арабча - "мол-мулк уйи" маъносини англатади. Ислом мамлакатларида давлатга қарашли мол-мулк .
[46] Муҳаммад Зуҳайлий: Тарих ал-қазо фил-ислам-дор ал-маърифа. Дамашқ 1995. –Б.
[47] Ўша асар
[48] М.Ҳазарий: ад-давлату ал-умавия. Дор ал-фикр. Дамашқ, 1995.- Б.403

Shuningdek, qozilik sudlarida ilk marotaba qozilarning yangi noiblari, jumladan, munadiy[49], hojib[50] va tarjimon hamda polisiya (shurta) xodimlarining ishtiroki kuzatilgan.

Ta'kidlash joizki, qozilar tarjimonlardan islomga kirgan, arab bo'lmagan kishilarning ishlarini ko'rib chiqish uchun foydalanganlar. G'ayridinlar o'rtasida vujudga kelgan nizolar esa o'z diniy arboblari tomonidan hal qilinavergan.

Umaviylar davrida ijtihodga keng yo'l ochib berildi. Qozilar hukm chiqarishda Qur'on va Sunnada bo'lmagan masalalar yuzasidan o'z ray'lariga ko'ra ijtihod qilganlar. Qozilarga bu borada berilgan erkinlik, shariatga va adolatga xilof bo'lmagan holda, bir-biriga o'xshash masalalardagi hukmlar o'rtasida ixtiloflarni paydo bo'lishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida, keyingi, abbosiylar davrida fiqhiy mazhablarning shakllanishida ijobiy rol o'ynadi.

Umaviylar davriga kelib qozilar mustaqil bo'ldilar. Bu davrda Mazolim (shikoyat) sudining faoliyati ham bir muncha takomillashdi. Unda asosan xalifaning boshqaruvi ostida rasmiy va asosiy ishlar ko'rilgan. Umaviy xalifasi Abdulmalik ibn Marvon (685/705) birinchi bo'lib mazolim mahkamasini boshqargan. Shuningdek, ilk marotaba da'volarni ko'rib chiqish uchun muayyan kun tayin qilgan[51]. Shu tariqa davlatdagi xuquqiy me'yorlarni tartibga solgan va adolatli ish yuritishni ta'minlagan.

Qozilarning aksariyat qismi masjidda o'tirgan. Ishlar asosan masjidlarda ko'rilgan. Chunki masjid barcha shaharlarda hamma biladigan, hatto musofirlar uchun ham topishi qiyin bo'lmagan yagona markaz hisoblangan. Shuningdek, qozi o'z uyida, ko'chalarda yoki ayrim uzrli sabablarga ko'ra masjid eshigi oldida nizolarni hal qilgan[52].

Qayd etish joizki, bu davrda sud ishlari uchun alohida bino ajratilgan bo'lib, faqatgina rasmiy ishlar ko'rilgan.

Umaviylar davridagi qozilarning faoliyatiga nazar solar ekanmiz, unda qozilarning odilona harakat qilib, har bir ish yuzasidan adolatli qaror qabul qilganliklarining guvohi bo'lamiz. Quyida Umaviy davlatining adolatli xalifasi Umar ibn Abdilazizning qozisi Maymun ibn Mihronga yozgan risolasini keltirishni joiz deb topdik:

"Biror narsadan siqilgan yoki g'amgin bo'lgan paytlaringda hech bir da'vo yuzasidan hukm chiqarma va albatta tomonlarga nisbatan teng muomalada bo'l. Da'voga aloqador bo'lgan ma'lumotlarni yaxshilab o'rganib chiqmasdan va diqqatlik

[49] Мунадий-бу лавозим соҳиби ваколатига қозининг келганини ҳабар бериш, хусуматчиларни чақириш каби вазифалар кирган

[50] Ҳожиб- бу қози ҳузурига кириш, унинг олдида ўтириш каби ҳолатларда даъвогарларни тартибга риоя қилишини таъминлаган

[51] Мовардий: ал-Аҳкам ас-Султания. Дор ибн ал-Кутайба, Кувайт.- Б.78

[52] Муҳаммад Зуҳайлий: Тарих ал-қазо фил-ислам-дор ал-маърифа. Дамашқ 1995. –Б. 215

bilan eshitmasdan turib, humk chiqarishingda hech qanday ma'no yo'q va haqqini egasiga qaytarmasdan qaror chiqarishing adolatdan emas.

Odilona harakat qilmasdan hukm chiqarish va uni ijro etish hech bir mantiqqa to'g'ri kelmasligini bilib qo'y!"[53].

Bundan xulosa qilish mumkinki, xalifa qozi chiqarayotgan xukmlarning adolatli bo'lishi va inson xuquqlqrinig buzilishiga yo'l qo'ymaslik hamda sud jarayonlarida taraflar tengligini ta'minlash kabi dolzarb masalalarga alohida e'tibor qaratgan.

Bugungi kunda davlat va huquq borasida odil sudlovni amalga oshirish, mamlakatimizda adolatli davlat barpo etish va bu sohada islohotlarni amalga tatbiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda ayniqsa qozilarning adolatli bo'lishi, ularning ijtimoiy adolatni tantana qilishida qonuniy yondoshuvi beqiyos ahamiyatga ega. "Xalq ochlikka, yo'qchilikka, hamma narsaga chidashi mumkin, ammo adolatsizlikka chiday olmaydi" deydi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev. Shunday ekan, bu borada islom tarixida ilgari surilgan g'oyalarni o'rganish ayni muddaodir.

[53] Islam ansiklopedisi - Б.78-79 (турк тилида)

O'QUVCHILARDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONLARINI RAQAMLI VOSITALAR YORDAMIDA O'RGATISH - RAQAMLI SAVODXONLIKNI SHAKLLANTIRISH MEZONIDIR.

Zilola Normurodovna Xaydarova
Chirchiq Davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta'lim tizimini, ayniqsa, maktab ta'limini zamonaviy yutuqlarga moslashtirish, o'quvchining qiziqishlari, imkoniyatlaridan ijobiy maqsadlarda foydalanish, globallashuv davri va texnika asrida, nafaqat vaqtning samarali o'tishini ta'minlash, balki o'quvchining hayotiy ko'nikmalarini oshirishga, umumiy bilish darajasini, o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirishga, hamda raqamlashtirish jarayonida hozirgi zamon o'quvchilarida raqamli savodxonlikni shakllantirish mexanizmlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, raqamli o'qitish, raqamli ta'lim, raqamli savodxonlik, raqamli texnologiya, konstruktiv, ijodiy fikrlash, individual ta'lim, mobil ta'lim, raqamli manbalar, kreativlik, komunikativlik, hard skills, Soft sikll, ijtimoiylashuvlik, emotsiya, stress, liderlik, refleksiv munosabat.

Ta'lim sohasi eng tez rivojlanayotgan, mamlakat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadigan, zamonaviy axborot texnologiyalari, hamda raqamli resurslarni talab qiladigan istiqbolli tarmoqlardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim sohasida innovatsion texnologiyalar hamda raqamlashtirilgan resurslardan keng foydalanib kelinmoqda. Bu esa ta'lim sifatini, o'qitish samaradorligini yanada oshirishning ustuvor yo'nalishlaridandir. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning aqliy mehnati, faollik va ijodiy fikrlashidan iborat bo'lgan ko'pqirrali va murakkab jarayon hisoblanadi[1].

Dars samaradorligini oshirish ta'lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda yo'lga qo'yish va yangi pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llash bilan uzviy bog'liq. Ta'lim muassasalarida innovatsion faoliyatni tashkil etishdan asosiy maqsad o'qituvchilar va ta'lim oluvchilar jamoasi hamkorligi izchilligini ta'minlash hamda uni aniq maqsadga yo'naltirilgan holda yo'lga qo'yishdan iboratdir. Bu ishda ham pedagogik, ham boshqaruv masalalari hal etiladi.

Raqamli vositalar va resurslardan xabardor bo'lgan va kundalik hayotda bu imkoniyatlardan foydalana oladigan o'quvchilarni fanga, sohaga qiziqtirish pedagogdan katta tajriba va bilimni talab etadi. Bunday sharoitda o'qituvchi o'quvchidan bir qadam oldinda yurishi, raqamli texnologiyalardan xabardor bo'lishi

va dars jarayonida foydalana olishi o'quvchilar jamoasini nazorat qilish hamda o'quvchilarni maqsadli yo'naltirish imkoniyatini oshiradi.

Raqamli texnologiyalardan xabardorlik XXI-asr ko'nikmalari – Soft sikll tarkibiga kirib, raqamli texnologiyalardan kundalik turmush tarzida foydalana olishi o'quvchining shaxs sifatida ijtimoiylashuvini oshiradi.

Soft sikll bu: "Qattiq ko'nikmalar (hard skills) — kasbiy, texnik ko'nikmalar. Har bir kasb egasi muayyan ko'nikmalariga ega bo'ladi. Ularni namoyish qilish, tekshirish va baholash oson. Tarjimon uchun tillarni bilish, haydovchi uchun mashinani boshqara olish, sartarosh uchun soch va soqolni ola bilish qattiq ko'nikmalar hisoblanadi. Inson qaysi jamoa yoki kompaniyada ishlamasin, bu ko'nikmalar o'zgarmay qolaveradi" [2].

Yumshoq ko'nikmalar (Soft skills) — qo'shimcha, universal ijtimoiy-psixologik ko'nikmalar. Ular kasbga bog'liq bo'lmaydi, lekin insonning hayotdagi muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Odamlar bilan muomala qilish madaniyati, nizolarni hal qilish qobiliyati, odamlarni ishontirish mahorati, moslashuvchanlik, mas'uliyatlilik, puxtalik, har ishni o'z vaqtida bajarish, tanqidiy fikrlash, kreativlik kabi xususiyatlar "yumshoq ko'nikmalar"ga misol bo'ladi. Bunday ko'nikmalar nafaqat ishda, balki hayotning barcha jabhalarida kerak bo'ladi.

"Qattiq ko'nikmalarni faqatgina aniq belgilangan ko'rsatmalar yordamida egallash mumkin bo'lsa, yumshoq ko'nikmalar odamda yo tug'ma bo'ladi, yo hayotiy tajriba bilan rivojlanib boradi"[3].

SOFT SKILLS tushunchasining kelib chiqishi AQShda 1959 yilda harbiy sohaning rivojlantirish doir masalalariga borib taqaladi. Unga ko'ra, harbiy xizmatchilar kompetentsiyalari borasida olimlar tadqiqot olib borgan chog'larida ko'nikmalarni 2 turga bo'lish maqsadga muvofiq deb hisobladilar. Bunda ular kasbiy ko'nikmalar (hard skills) va shaxsiy sifatlar (soft skills)ga ajratadilar. Bunga sabab urushdagi muvaffaqiyatning ko'pgina qismini jangdagi askarlarni qanday boshqarilishiga qarab ta'minlashini aniqlashganligidandir. O'quv dasturlarda esa buni amalga oshirish uchun o'rgatilmagan. U paytda fizik jismlar bilan bog'liq ishlash ko'nikmalari shakllantirilgan edi. Inson tafakkurida mavjud bo'lgan o'lchash murakkab bo'lgan, mohiyati tushunarsiz - soft skillsga borib taqalavergan [4].

Soft Skills bu inson hayoti va faoliyatida kerak bo'ladigan universal ko'nikmalar jamlanmasi bo'lib:

- Insonlarni to'g'ri muloqot qilish
- Jamoaviy ishlash
- Emotsiya va stressni boshqara olish
- Liderlik qobiliyati
- TIME MENEGMENT-vaqtni boshqarish

- Tizimli va strategik fikrlash qobiliyati
- Muzokara olib borish
- Konstruktiv tandiqidiy fikrlash
- Muammolarni hal qilish
- Kreativlik
- Qaror qabul qila olish kabi ko'nikmalardan iborat.

Bugungi kunga kelib raqamli texnologiyalar yordamida o'rganish, ta'lim olish hamda raqamli vositalar yordamida o'z imkoniyatlarini oshirish zamonaviy ko'nikmalar sirasiga kirmoqda.

Raqamli vositalar yordamida o'rganish o'quvchiga qulaylik va qo'shimcha imkoniyatlarni beradi. O'quvchini raqamli vositalardan maqsadli foydalanish ko'nikmasini shakllantirishga o'qituvchi va ota-ona hamda o'quvchini qamrab olayotgan ijtimoiy muhit katta ta'sir o'tkazadi. O'quvchi sinfdan sinfga o'tgani sari, yoshi ulg'aygani sari ota-ona va boshqa yaqinlar o'quvchiga bosim o'tkazmasdan do'stona munosabatda bo'lishi kerak, farzand bilan oila kattalri suhbatlashish jarayonida "Face to face" tarzida muloqot qilishi, ya'ni ota-ona farzandi bilan suhbatlashishdan avval suhbat mavzusini aniqlab olishi, suhbat jarayonida suhbatlashish uchun ijobiy emotsional muhitni shakllantirishi, farzand bu suhbatni kutishi, suhbat yakunida berilgan tavsiyalarga amal qilishni samimiy va do'stona aytilishi, ota-onaning farzandigan bildirilgan ishonchni oqlashiga ishonishi kabi farzandni mas'uliyatni o'zida qoldiradigan motivlarga tayanib suhbatni tashkil etish kerak.

Globallashuv davri va texnika asri imkoniyatlaridan ijobiy maqsadlarda foydalanish, nafaqat vaqtning samarali o'tishini ta'minlaydi, balki o'quvchining hayotiy ko'nikmalarini oshiradi, umumiy bilish darajasini oshiradi, o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Zamonaviylik belgisi bo'lgan raqamli vosita va resurslar o'quvchi imkoniyatdarini oshirishga xizmat qilishi kerak. Raqamli resurs va vositalar o'quvchini fikrini buzuvchi, vaqtini o'g'irlovchi, dangasalik va boqmandilik, vayronkorlik kabi regressiv ko'nikmalarni shakllantirishga emas, aksincha quyidagi progressiv ko'nikmalarni shakllantirishi kerak:

- o'z vaqtini o'zi nazorat qila oladigan;
- mustaqil o'rgana oladigan;
- bilishdan bilmasliklarini aniqlay oladigan;
- refleksiv munosabatni kirishish;
- kreativlik;
-kommunikativlik;
-tanqidiy mulohaza qilish;
-raqamli resurs va raqamli vositalardan to'g'ri foydalanish;

O`quvchilarda raqamli vositalardan foydalanish, raqamli resursalar yordamida o'rganish, ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish zarurati tobora ortib bormoqda.

Maktab o'quvchisi maqsadsiz, shunchaki vaqt o'tkazish, zerikmaslik, fanatlik va xobbilari ta'sirida raqamli texnologiyalardan foydalansa, hamda bu foydalanish jarayonida o'zini o'zi idrok qilomasa, o'z harakatlariga refleksiya berolmaslig natijasida dastlab bolada loqaydlik, keyinchalik, jizzakilik, asabiylik, dangasalik, urushqoqlik, boqsandilik kayfiyati shakllanadi. Bu illatlar qurshovida qolgan bola ta'limdan sovib, hatto jamiyatdan ham ayro tarzda yashashni ma'qul ko'radi. Bu kabi holatlar vaqtida oldi olinmasa turli bezorilik va jinoyat ko'chasiga kirib qolishi mumkin. Raqamli texnologiyalar, internet saytlari va ijtimoiy tarmoqlardan maqsadli foydalanishni o'rganish jamiyat uchun ijtimoiy zaruratga aylanmoqda. Raqamli texnologiya va raqamli resurslardan to'g'ri foydalanmaslik jamiyat uchun ijtimoiy xavfni keltirib chiqarayotgani dunyo tajribasida o'z isbotini topmoqda.

REFERENCES

1. Nasirova Sh.N., Makhmudova M.A., Abdullaeva D.A. Efficiency of computer technology in teaching foreign languages ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13, p 1443-1450
2. Jack Cohen. So You Want To Work at a Startup? Hone These 11 Soft Skills First. - Electronic resource: https://medium.com/the-ascent/so-you-want-to-work-at-a-startuphone-these-11-soft-skills-first-377e9f27dc45 Date of the application: April 5, 2020.
3. Measuring soft skills & life skills in international youth development programs.URL:https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/resource-yp-measuring-softskills.pdf. (дата обращения: 09.10.2019).
4. Акрамова Ш.А. Ўқув жараёнида замонавий педагогик технологиялар ва уларни қўллашнинг амалий масалалари. Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: ОҲБИ, 2016. - 82 б
5. Haydarova, Z. N. (2023). Ta'lim sohasida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish zarurati. UzMU xabarlari, 1(10), 225-227.
6. Haydarova, Z. N. (2023). Innovative Methods of Forming Students' Digital Learning Skills. International Journal on Integrated Education, 6(12), 37-42.
7. Normurodovna, H. Z. (2024). Building Digital Literacy As An Editorial Problem. *Pedagogical Cluster-Journal of Pedagogical Developments*, 2(4), 56-64
8. Haydarova, Z. N. (2023). MAKTAB O 'QUVCHILARIGA RAQAMLI O 'RGANISH KO 'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK

IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, 4(CSPU Conference 1), 1008-1013.

9. Haydarova, Z. N. (2024). INNOVATIVE METHODS AND PEDAGOGICAL–PSYCHOLOGICAL APPROACH TO THE FORMATION OF DIGITAL LITERACY IN MODERN STUDENTS. Western European Journal of Historical Events and Social Science, 2(10), 27-31
10. Haydarova, Z. N. (2024). MOTIV VA MOTIVATSIYA - O„QUVCHINING QIZIQISHLARI, BILISH DARAJASI HAMDA IJTIMOIY MUHIT TA'SIRIDA SHAKLLANADIGAN OMIL SIFATIDA. SOHIBQIRON YULDUZI Ijtimoiy-tarixiy, tarixiy va ommabop jurnal, № 1-Maxsus son 2024 yil, 29-36.
11. Haydarova, Z. N., Husaynova, O.O'. (2024). RAQAMLI O'RGANISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDA FAN O'QITUVCHILARIGA QO'YILADIGAN TALABLAR. Zamonaviy ta'lim va ma'naviy-axloqiy tarbiyaning dolzarb masalalari mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2024 yil. 17-oktyabr.,
12. Haydarova, Z. N. (2024). Individual yondashuv asosida hozirgi zamon o'quvchilarida raqamli savodxonlikni shakllantirish. Mug'allim, 3(3), 199-206.
13. Haydarova, Z.N.(2024). Ta'limda raqamli savodxonlikni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari. Raqamli transformatsiya, 1(1), 502-512.
14. Haydarova, Z. N. (2023). Innovative Methods of Forming Students' Digital Learning Skills. International Journal on Integrated Education, 6(12), 37-42.

ДОВРУЛ ҲИКМА ВА МАОРИФ ТАРИХИ

Жўраев Ҳамза Атоевич
т.ф.ф.д. (PhD)
Чирчиқ давлат педагогика университети

АННОТАЦИЯ:

Мақолада Мовароуннаҳр ўлкасида мураккаб ижтимоий- сиёсий вазият ҳукм сурган даврда, Хоразм тупроғида ташкил топган илмий академия тарихи ҳақида кенгроқ маълумотлар берилгани, Шоҳ Маъмун фан ва маданиятга ҳомийлик бобида ўрта асрлардаги энг донгдор ҳукмдорлардан бири эканлиги, буни бугун бутун маърифатпарвар дунё тан олганлиги, орадан минг йил ўтиб тарихий адолат қарор топганлиги ва бу ҳол, шубҳасиз, ўзбек давлатчилиги, ўзбек фани ва маърифатини тиклаш ва ривожлантиришда катта аҳамият касб этганлиги далиллар асосида исботланган. Ўзбекистон Республикасида янги авлодни вояга етказиш, иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшларга асосий эътиборни қаратганлиги, Республикада иқтидорли ёшларни аниқлаш ва ўқитиш услубияти, психологик-педагогик ва ташкилий шароитлари мавжуд бўлиб, бундай болалар ва ёшларга оид маълумотларнинг республика банки ва мониторинги шакилланиб, Махсус ўқув дастурлари ва прогрессив педагогик технологиялар ишлаб чиқиш учун энг яхши педагог ва олимлар жалб қилиниб, ўқув-тарбия жараёнида уларнинг фаол иштироки асослаб берилган.

Калит сўзлар: Хоразм, Маъмун, Абу Раҳхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шошибий, Абулҳасан Хоразмий, мактаб-интернати, олимпиада, математика, иқтидор, жаҳон, олимпиадаси, билим, тафаккур, педагогик, технология, интерфаол.

АННОТАЦИЯ:

В то время, когда в Мавараунахре царила сложная социально - политическая ситуация, более подробная информация об истории созданной в Хорезмской научной академии, Что Шах Мамун был одним из самых мудрых правителей Средневековья в области науки и культуры, Сегодня это признает весь просвещенный мир, и спустя тысячу лет установилась историческая справедливость, несомненно, на основе доказательств что узбекская государственность имеет большое значение в восстановлении и развитии узбекской науки и образования. В Республике Узбекистан имеется методика выявления и обучения, психолого-педагогическия и организационныя условий для одаренных детей и талантливой молодежи, для формируется

республиканский банк и мониторинг информации о таких детях и молодежи привлечения лучших педагогов и ученых для разработки учебных программ и прогрессивных педагогических технологий.

Ключевые слова: Хорезм, Мамун, Абу Райхан Беруни, Абу Али ибн Сино, Абу Сахл Масихи, Абу Наср ибн Ирак, Абу Бакр Мухаммад Хорезми, Абу Саид Шошиби, Абулхасан Хорезми, школа-интернат, олимпиада, математика, талант, мир, олимпиада, знания, мышление, педагогика, технология, интерактивность

Ўзбекистон Республикасида 1997 йилдан бошлаб илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш, минтақаларда фанни янада ривожлантириш ҳамда истеъдодли ва фидойи олимларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, юқори интеллектуал муҳит яратишдаги миллий анъаналарни ривожлантириш, қадимда фан, маърифат ва маданият олимининг маркази ҳисобланган, одамзод тарихидаги илк академиялардан бўлмиш Хоразм Маъмун академиясини қайтадан ташкил этишга киришилди[1].

Маъмун академияси чуқур тарихий илдизлар ва сержило ўтмишга эга Хоразмда - жаҳон тамаддунинг илк бешикларидан бири саналган. Шунинг учун Хоразм воҳаси ва унинг пойтахти Хива кўҳна маданият, илм ва маърифат, нодир санъат ғоят ривож топган маскандир. Хоразм Ўзбекистон тарихида Бухоро Самарқанд билан биргаликда такрорланмас тақдир соҳиби ҳисобланади. Ўрта асрларнинг ҳалокатли йилларида жуғрофий жиҳатдан четда жойлашгани туфайли Қорахонийлар давлати таркибига ҳам Ғазнавийлар давлати таркибига ҳам кирмай, ихтиёри ўзида бўлган. Хоразм иқтисодий ва маънавий тараққиёт учун жуда қулай шароитларга эга эди. X асрнинг иккинчи ярмида Шимолий Хоразм ва унинг пойтахти Урганч (Гурганж) тараққий этди. 996 йилда Шимолий Хоразм подшоси Маъмун ибн Муҳаммад бу кичик аммо бой ва маданий мамлакатни бир давлатга бирлаштирди, у Хоразмшоҳ унвонини олди ва Урганчни мамлакатнинг пойтахти қилди.

Маъмун ибн Муҳаммад ва унинг ўғли Али ибн Маъмун вафотидан кейин унинг укаси Абул Аббос Маъмун ибн Маъмун (999-1017 йиллар) Хоразм тахтига ўтирди. У ўз мамлакатини кучли ва мустақил давлатга айлантириш учун ҳаракат қилган ақлли, маданиятли киши эди. Айнан унинг даврида Хоразмда илм-фан ва маданият юксак поғоналарга кўтарилди, унинг саройи бугун Маъмун академияси деб аталган. Мажлиси Уламо очилиб, унда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Бакр Муҳаммад Хоразимий, Абу Саид Шошибий, Абулҳасан Хоразмий каби йирик олимлар фаолият кўрсатдилар.

Гурганжда ташкил этилган бу академия "Дорул Ҳикма ва маориф" номи билан юритилиб, у Юнонистон пойтахти Афинада Платон академияси, Бағдоддаги "Байтул ҳикма" (Донишмадлар уйи) каби илмий марказлар қаторида Машриқу Мағрибда машҳур эди.

Маъмуншоҳ академияси қошида бой кутубхона, ўқув хоналари, расадхона ҳам бўлиб, уларда қизғин баҳс-мунозаралар олиб бориларди, юнон, эрон ва ҳинд тилларидан илмий рисолалар араб тилига ўгириларди. Академиядаги бу "Дор-ул илм"-да алоҳида "Дор-ул хат" номи билан бўлим очилиб, таржима қилинган китоблар хаттотлар томонидан оққа кўчирилган. Шоҳ Маъмун фан ва маданиятга ҳомийлик бобида ўрта асрлардаги энг донгдор ҳукмдорлардан бири саналар экан, буни бугун бутун маърифатпарвар дунё тан олади. Орадан минг йил ўтиб тарихий адолат қарор топди ва бу ҳол, шубҳасиз, ўзбек давлатчилиги, ўзбек фани ва маърифатини тиклаш ва ривожлантиришда катта аҳамият касб этади[2].

Ўзбекистон Республикасида янги авлодни вояга етказиш, иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшларга асосий эътиборни қаратди. Республикада иқтидорли ёшларни аниқлаш ва ўқитиш услубияти, психологик-педагогик ва ташкилий шароитлари яратилди, бундай болалар ва ёшларга оид маълумотларнинг республика банки ва мониторинги шаклланди. Махсус ўқув дастурлари ва прогрессив педагогик технологиялар ишлаб чиқиш учун энг яхши педагог ва олимлар жалб қилинади, ўқув-тарбия жараёнида уларнинг фаол иштироки таъминланади. Фан ва техникани, сиёсат ва иқтисодиётни, маданият ва санъатни ўргатиш марказлари қабилидаги ҳамда миллий таълим муассасалари ташкил этилади.

Иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшларни чет элларда умумий ва касбий жиҳатдан тайёргарликдан ўтказишга қаратилган собит қадам фаолият амалга оширилди. Академик лицейларнинг ўқувчиларига, биринчи навбатда иқтидорли, юксак истеъдод соҳибларига билимнинг тегишли соҳалари ва фаннинг аниқ йўналишлари бўйича ўз табиий қобилиятларини намоён этиш ва ривожлантириш, ўзларидаги ноёб истеъдодни рўёбга чиқариш учун кенг имкониятлар яратилади[3].

Хулоса қилиб айтганда, Оддий умумтаълим мактабларида ўқитувчиларга қандай ҳақ тўланса, лицейда ҳам шундай ҳақ тўланган. Бу эса ўз навбатида тажрибали ўқитувчиларни танлаб олишга, олий ўқув юрти мутахассисларини лицейдаги машғулотларига жалб этишда қийинчилик туғдира эди. Биз ўтмишни эмас, келажакни ўзгартиришмиз мумкин. Келажак бугунги амалларимизга боғлиқ. Лекин илғор тажрибалардан фойдаланиш сифатли таълим омили ҳисобланади.

REFERENCES

1..Бухоронома 2006 йил 27 сентябр
2. Бухоро ҳақиқати 1997 йил 15 ноябр №92
3. Каримов И.А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори Т:.1997 й.55 бет.

13–14-YUZYILLIKLAR O'ZBEK DAVLATCHILIGI TARIXI FORS TILLI MANBALARIDA TURONDA TA'LIM TIZIMI

Zafar Shamsidinov
tayanch doktorant Fanlar akademiyasi Tarix instituti
+998 99 439 72 64
zafarshams_94@umail.uz

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada fors tilli manbalar ham boshqa adabiyotlar doirasida 13–14-yuzyilliklarda O'zbek davlatchiligi mo'g'ullarga qaramlik davrining madaniy sohasining ajralmas qismi bo'lmish ta'limi tizimi to'g'risida ma'lumotlar keltirildi.

Kalit so'zlar: Turon, o'zbek davlatchiligi, fors tili, ta'lim tizimi, mo'g'ullarga qaramlik davri.

АННОТАЦИЯ

В этой статье, в рамках персидских источников и другой литературы, представлена информация о системе образования, которая была неотъемлемой частью культурной сферы периода зависимости от монголов в узбекской государственности в XIII–XIV веках.

Ключевые слова: Туран, узбекская государственность, персидский язык, система образования, период зависимости от монголов.

ABSTRACT:

This article, within the framework of Persian sources and other literature, provides information on the education system, which was an integral part of the cultural sphere of Uzbek statehood during the period of Mongol dependence in the 13th–14th centuries.

Keywords: Turan, Uzbek statehood, Persian language, education system, period of Mongol dependence.

13 – 14-yuzyilliklarda o'zbek davlatchiligi mo'g'ullar hukmronligi bilan bog'liq ziddiyatli va murakkab jarayonlarni boshidan kechirgan. Tabiiyki, ilm-fan, madaniyat rivoji bir muddat orqaga ketgan.

O'sha ziddiyatlar pallasida mo'g'ullar tomonidan o't qo'yishlar hamda qirg'inlar asosan Turon va Eronga nisbatan bo'ldi. Ularning shiddatli hujumlari natijasida hamma yer ostin-ustun bo'ldi, ko'plab aybsiz insonlar o'ldirildi, qishloqu shaharlar batamom yo'q qilindi, ayniqsa ilm va adabiyot markazlari, saroylar

tashlandiq holga kelib qoldi hamda olim va fozillarning ayrimlari mo'g'ul qilichlari tig'ida jon berdilar, kutubxonalar kitoblari bilan birga yo'q qilindi[54].

Birinchi uyg'onish davrida qo'lga kiritilgan ilm-fan katta yo'qotishga uchradi. Olimu fozillar, shoirlar chingiziylar bosqini yillari panoh izlab tinch o'lkalarga, masalan, Shimoliy Hindistonga ketib qolgan edilar[55]. Biroq azaldan qonida zehniy salohiyati kuchli bo'lgan turonliklar asta-sekin o'z madaniyatini yana qayta tiklay boshladilar. Shu bilan birga turkiy madaniyat mo'g'ullarga ham o'z ta'sirini o'tkazib, ularni bu madaniyatni qabul qilishiga, turkiylashuviga olib keldi.

13-yuzyillik ikkinchi yarmi hamda 14-yuzyillik boshlarida shahar va qishloqlarda xo'jalik hayotining jonlanishi natijasida mo'g'ullar bosqini davrida inqirozga yuz tutgan fan, adabiyot, san'at va madaniyatning boshqa tarmoqlari ham tiklana boradi[56].

Mo'g'ullarga qaramlik davridagi boshlang'ich ta'lim biror o'zgarishga uchraganligi to'g'risida ma'lumotlar yo'qligi uchun bosqinga qadar O'zbek davlatini boshqargan sulolalarda bor bo'lgan boshlang'ich ta'lim tizimi saqlanib qolgan. O'sha davrlarda yashagan ko'plab olimlarning tarjimai holiga qaralsa, boshlang'ich ta'limni o'z ona shahrida olganligi aytiladi.

Madrasa ta'limi borasida mo'g'ul bosqiniga qadar anushteginiylar sulolasi ilm-fanga katta e'tibor bilan qaraganlar. Manbalarda anushteginiylar davrida 12 mingdan ziyod masjid, ular qoshida shuncha maktab, 4440 ta madrasa bo'lganligi qayd etiladi. Faqat Urganchdagi madrasalar soni 700 ga yaqin edi. 1219-yilga qadar Samarqand markazi Afrosiyobning o'zida 20 ta madrasa faoliyat ko'rsatgan[57]. Bundan ko'rinadiki, mo'g'ul bosqini natijasida yuqorida soni aytilgan madrasalarning bir qismi saqlanib qolgan.

Mo'g'ullarning istilochilik siyosati turonliklarning ilm-fanga bo'lgan qiziqishini so'ndira olmagan. Fors tilli manbalarda keltirilishicha, qaramlik davrida ham bir necha yangi madrasalar, jumladan Buxoroda Mas'ud Yalavoch[58] tomonidan 1234-yili qurdirilgan "tartiboti tengsiz bo'lgan" hamda mingga yaqin tolibi ilm tahsil

[54] Мирзо Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Қазвинийнинг Жувайнийнинг "Тарихи жаҳонгушой" асарига ёзган сўз бошиси: Таърихи Жаҳонгушой. Алоуддин Атомалик Муҳаммад Жувайнӣ; тасҳиҳ Муҳаммад Қазвинӣ. Теҳрон: Муассасаи интишороти Нигоҳ. 1387/2008. С. 34 (*форс тилида*); Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи). 12-бет.

[55] Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент. 2001. 151-бет.

[56] Алоуддин Бухорий "Ҳайрату-л-фуқаҳо" асарининг Ислом манбашунослигида тутган ўрни. Тарих фан. фалсафа доктори дис.: 24.00.01. тошкент. 2019. 21-бет.

[57] Ziyo Buniyotov. Anushteginiy-Xorazmshohlar Davlati (1097-1231). Toshkent. 2023.

[58] Mas'ud Yalavoch (1289 yili o'lgan) — Turonni mo'g'ullar nomidan 1239–1289-yillari idora etgan amaldor. Mahmud Yalavochning o'g'li. O'qtoy xoqon tomonidan Mahmud Torobiy qo'zg'olonini o'z vaqtida bostira olmagan otasi o'rniga tayinlangan.

olgan "Mas'udiya"[59] madrasasi bo'lgan bo'lib, madrasada ko'plab qimmatbaho kitoblar jamlangan bo'lib, kutubxonasi ham bor bo'lgan[60]. Bundan tashqari o'sha davrda Mangu xoqonning onasi So'rquqtani Begi[61] ham nasroniy bo'lishiga qaramay Buxoroda "Xoniya" madrasasini qurdirib, uni boshqarishni Sayfiddin Boxarziyga ishonib topshiradi va daromadlarini vaqf qilib berib turadi[62]. Samarqandda ham yirik madrasa faoliyat yuritgan bo'lib, mo'g'ullarga qaramlik davrining so'nggi pallalarida o'sha madrasaning bosh mudarrisi "Sarbadorlar harakati"ning yetakchisi Mavlonozoda Samarqandiy (asli buxorolik) bo'lgan edi[63].

Bu davrda ham barcha musulmon mamlakatlarida bo'lganidek ta'lim-tarbiya tizimi uch bosqichdan: boshlang'ich ta'lim, umumta'lim va oliy ta'lim bosqichlaridan iborat bo'lgan deya chamalash mumkin. Boshlang'ich ta'lim masjidlar qoshidagi maktablarda berilgan. Boshlang'ich maktablarda xat-savod hamda o'qish, Qur'oni karim va hadisdan olingan namunalar, abjad hisobi, she'riy kitoblar, pandnoma, axloq-odob o'qitilgan.

Ta'lim-tarbiyaning ikkinchi va uchinchi bosqichi madrasalarda berilgan. Umumta'lim madrasalari asosan shaharlarda bo'lgan. O'sha madrasalarda maktab domalalari, masjid imomlari va qozixona xizmatchilari tayyorlangan. Ta'limning yuqori, oliy bosqichi *madrasai oliya* yoxud *madrasat al-ulum* deb atalib, ular hozirgi universitet maqomiga ega bo'lgan. Bunday madrasalar Marv, Buxoro, Samarqand, Gurganj, Olmaliq kabi olimu fozillar ko'p bo'lgan markaziy shaharlarida faoliyat ko'rsatgan.

Madrasai oliyalar islomiy ilmlarning yetuk bilimdonlarini, ulamo, shayxlarni, fiqx-huquqshunoslarni, mudarrislar va davlat xizmatchilarini tayyorlagan. Har bir madrasa qoshida kutubxonalar ham bo'lgan[64].

Madrasalarda asosan qaramlikkacha bitilgan Nizomiy Aruziy Samarqandiyning (o'limi 1160) "Chahor maqola" (Nodir hikoyatlar) kabi asarlari, shuningdek qaramlik davrida yozilgan fiqh va fiqh al-usulga oid sharh va asarlar o'qitilgan. Jumladan fiqh ilmiga oid maxsus Toju shar'ia qalamiga mansub "Viqoyat ar-rivoya fi masoili al-Hidoya" (Hidoya masalalarida rivoyatlarni saqlash), usulul fiqh[65] hamda furu'ul

[59] Шарафиддин Абдуллоҳ Шерозий: "Вассоф". Таърихи Вассоф ҳазрат. Абдулмуҳаммад Оятий таҳрири остида. Теҳрон: Бунёди фарҳанги Эрон. 1346/1967. 45-бет; Бомбей тошбосма нусхаси. 77-варақ. (*форс тилида*)

[60] А.Жуманазар. Бухоро таълим тизими тарихи. Тошкент: Akademnashr. 2017. 328-бет.

[61] So'rquqtani Begi (1252-yili o'lgan) — Chingizxonning kenja o'g'li To'luyning katta xotini; mo'g'ul xonlari Munka, Qubilay, Ariqbuqa hamda elxon Hulokularning onasi.

[62] О.Д. Чехович. Бухарские документы XIV века. Ташкент. 1966. С. 9; Алоуддин Бухорий "Ҳайрату-л-фуқаҳо" асарининг Ислом манбашунослигида тутган ўрни. 21-бет.

[63] Л.Д. Бойматов. Сарбадорони Самарқанд. Душанбек. 2006. С. 20.

[64] Хива мадрасаларида таълим тизими ва ўқитиш услублари // https://madrasa.uz/madrasa-darslik/480-

[65] Usul al-fiqh – ilmi shar'iy ahkomlarni chiqarib olish qoidalarini o'rgatuvchi mo'tabar ilm bo'lib, eng nozik va ahamiyatli ilmlardan biridir. Bundan xabardor kishilar shar'iy hukmlarning qaysi manbalardan olinganini biladilar.

fiqhning[66] bilimdoni Abdulaziz ibn Ahmad ibn Muhammad Buxoriyning "Kashf al-asror" (Sirlarning yechilishi), fors tilida bitilgan Alouddin Buxoriyning "Hayrat al-fuqaho va xijlat al-fuzalo" (Faqihlarning hayrati va fozillarni uyaltiruvchi), Lutfulloh Nasafiyning (o'limi 1349) "Fiqh al-Kaydoniy" kabi asarlarni keltirib o'tish joiz.

Xulosa qilib aytganda, mo'g'ullarning asoratli bosqini mintaqamiz hayotida salbiy ta'sir qoldirgan bo'lsa-da, Turon mintaqasi aholisining asrlar osha qo'lga kiritgan ijtimoiy hayotning bir bo'lagi bo'lmish ta'lim tizimini butkul yo'qqa chiqara olmaganini fors tilli manbalarida guvohliklar borligi, aksincha Turon madaniyati mo'g'ullarni o'z madaniy muhitlaridan voz kelib shu madaniyatni qabul qilishiga undadi.

REFERENCES

1. Ziyo Buniyotov. Anushteginiy-Xorazmshohlar Davlati (1097-1231). Toshkent. 2023.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент. 2001. 151-бет.
3. Алоуддин Бухорий "Ҳайрату-л-фуқаҳо" асарининг Ислом манбашунослигида тутган ўрни. Тарих фан. фалсафа доктори дис.: 24.00.01. тошкент. 2019.
4. Л.Д. Бойматов. Сарбадорони Самарқанд. Душанбек. 2006.
5. О.Д. Чехович. Бухарские документы XIV века. Ташкент. 1966. С. 9
6. Шарафиддин Абдуллоҳ Шерозий: "Вассоф". Таърихи Вассоф ҳазрат. Абдулмуҳаммад Оятий таҳрири остида. Теҳрон: Бунёди фарҳанги Эрон. 1346/1967.
7. Таърихи Жаҳонгушой. Алоуддин Атомалик Муҳаммад Жувайнӣ; тасҳиҳ Муҳаммад Қазвинӣ. Теҳрон: Муассасаи интишороти Нигоҳ. 1387/2008.
8. Хива мадрасаларида таълим тизими ва ўқитиш услублари // https://madrasa.uz/madrasa-darslik/480-

[66] Furu' al-fiqh – fiqhiy nazariyalarning amaliy hayot bilan uyg'unlashuvi.

ИДЕНТИКЛИК ТАНАЗЗУЛИ ДАВРИДА ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ВА ЭЪТИҚОДНИНГ ЎРНИ

Шаҳноза Омониллаевна Мадаева
ЎзМУ Фалсафа кафедраси профессори, ф.ф.д.

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола замонавий ўзбек идентиклигининг минг йиллар давомида шаклланган қадрият тизими ва бугунги кундаги глобал жараёнлар таъсирида ўзгараётган жиҳатлари таҳлилига бағишланган. Ушбу илмий ёндашувдан асосий мақсад, идентиклик миллат, миллий тафаккур ва фалсафани, фуқаро ва давлатни ижтимоий борлиқнинг қандай ўзаро алоқадорлик тамойилларида боғлайди, деган масалага ойдинлик киритишдир.

Калит сўзлар: Миллат, идентиклик, глобал, қадрият, давлатчилик, симулякр, симуляция.

ANNOTATION

This article aims to analyze various aspects of modern Uzbek identity that have been shaped over the course of millennia, and are undergoing changes under the influence of contemporary global processes. The primary objective of this research is to examine how identity ties a nation, national philosophy, citizen, and state through principles and patterns in social processes.

Key words: Nation, identity, global, value, statehood, simulacrum, simulation.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу аспектов современной узбекской идентичности, сформировавшейся на протяжении тысячелетий и которые меняются под влиянием сегодняшних глобальных процессов. Основная цель этого научного подхода – проанализировать вопрос о том, как идентичность связывает нацию, национальное сознание, философию, гражданина и государство через принципы и закономерности социальных процессов.

Ключевые слова: Нация, идентичность, глобальность, ценность, государственность, симулякр, симуляция.

Биз XXI асрда – Майкл Хардт ва Антонио Негри таъбири билан айтганда урушлар ва демократиялар хилма-хиллиги даврида яшаяпмиз[3. 17]. Бир томондан Ўзбекистон ўттиз йилдан ошиқ вақт давомида мустақил давлат сифатида ўз тараққиёт йўлини кетма-кет тизимлаштираётган, ушбу мавқеъни сақлаб қолишда турли усул ва методларни қўллаб бутун потенциал

имкониятларни ишга солаётган бўлишига қарамасдан бутун дунё хаос ва империал тортишувлар жараёни миллий давлатлари каби Ўзбекистонни ҳам ўз муаммолари домига тортаётган бир даврда яшамоқдамиз.

Замонавий глобал дунёнинг тараққиёт тамойиллари аслида секин асталик билан миллат, миллий давлатчилик, миллийлик каби тушунчаларни парчалаш, уларнинг маданий, сиёсий, маънавий аҳамиятини йўқотиш, уларнинг ўрнига трансмиллий корпорациялар сиёсати йўлида глобал тараққиёт учун қулай бўлган идентиклик стереотипларини аста секинлик билан шакллантириш оқимида кечмоқда. Ер юзи тобора торлашиб, чегаралар ювилиб, ижтимоий муаммолар умумийлашиб бориши дунё халқларининг миллий идентикликларининг ўзгариши, идентиклик таназзули жараёнида халқ, миллат, инсоннинг ўзини англаш контентини ўзгартириш ҳисобига юз бермоқда.

Бундай шароитда миллатнинг ўзликни англаши, идентиклик ҳодисасини такомиллаштириш, уни ана шундай хавф-хатардан ҳимоя қилиш миллатни ўзига қайтарувчи миллий онг, миллий бирлик, ватанга бўлган эътиқод ва фалсафа, аксиологиянинг ролини ошиб бораётганлиги мазкур йўналишда тадқиқотларни ривожлантиришни тақозо этади.

Дунё институтларида глобаллашувнинг авж олаётган шароитида "замонавийлик" билан "анъанавийлик" ўртасидаги мувозанатни йўқолиб бориши жараёнининг юзага келиши, айниқса замонавийликни миллий заминлар асосига эмас, балки ташқи таъсирлар асосида шаклланаётганлиги оқибатида миллий маданиятимизда юзага келаётган "оммавий маданият"га хос салбий кўринишлар: тақлидга ўчлик, фикрда саёзлик, манфаат асосида енгил-елпи мақсадлар йўлида яшаш каби стереотипларнинг олдини олиш эҳтиёжини ошиб бораётганлиги идентикликда қадрият тизими мавзусининг долзарблигини белгилаб беради.

Ўзбекистонда миллий идентикликнинг мураккаб шаклланиш жараёни кечаётган бир даврда аксиологик жиҳатдан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий йўналишларда институционал тизимларда перманент вазият кузатилсада, ижтимоий онгнинг давлатчилик асослари бўлмиш, илм-фан, оила, Ватан ва миллий қадриятларига бўлган муносабатида муайян деструктив силжишлар рўй бераётгани кузатилмоқда. Миллий тараққиётнинг туб илдизларида мустаҳкам ментал сегментлар ҳосил қилган Зардуштийлик, Ислом, тасаввуф, Илк ўрта аср Ренессанси давридаги илм-фан ва билимнинг кучли феноменал асоси ва Ўрта аср ўйғониш давридаги Алишер Навоий гуманизми ва ватанпарварлик фалсафаси каби ноёб маданий ҳодисалар ўзбек халқи менталитетида қандай кучли ҳодиса бўлган бўлса, ҳозирда эса замонавий оқим ва таъсирлар натижасида идентиклик контенти ўз сифат моҳиятини сезиларли

йўқотиб бормоқда. Ушбу хатарли жараён аслида миллатни келажаги билан боғлиқ сиёсий моҳият касб этади. Шунинг учун ҳам миллий идентикликнинг янги парадигмал шаклини яратиш учун давлат миқёсида кучли ғояга таянган мафкуравий тизим, миллий фалсафанинг замонавий салбий оқимларга дош берувчи кучли ядроси ва механизми вужудга келиши тақозо этилмоқда. Инновацион фаолиятнинг социал, институционал ва миллий механизмлари жамиятнинг идентиклашуви жараёни ва аксиологик тамойилларининг шаклланишига ҳам татбиқ этилиши зарурий ҳодиса сифатида юзага чиқяпти.

Идентиклик назариясида бу жараённинг ўзак асоси бўлган ядро ички интилиш руҳи ёки кучидир. Ички ривожлантирувчи куч оддий индивиддан миллий феноменгача ўсиб ўтади. Эмерсон "Табиат ҳақида" ("Nature", 1836) номли биринчи китобида, "Ўзингга ишонч" (Self-Reliance, 1841) номли эссесида ва илмий ва публицистик ишларида - "биз барча бизга тегишли бўлмаган даҳшатларга қарши тура оладиган ички кучимизга, "мен"имизга, ўз "мен"имизга ишонишни бошлаганимиздагина яшашни бошлаймиз. Инсон табиати деб аталган нарса табиий инсон кучини нотабиий борлиққа буркаб ташлайдиган – ташқи қобиқ, хулқ-атворлар қопламасидир"[4], дейди. Эмерсон фалсафасида учта бир бирига боғлиқ жиҳат бор: 1) руҳ ягона реаль нарса, унда илоҳиёт ҳақидаги имманент фикр табиатда бўлгани каби жонда ҳам бор; 2) жоннинг марказий метафизик моҳияти қадрият ва ҳақиқатнинг манбаси эканлигидир; фалсафа эса инсон руҳида вужудга келадиган дунёнинг тузулиши ҳақидаги қарашдир; 3) бутун табиатни жонли ёки унинг руҳий абсолют эканлигини англаш: барча нарса табиат ва табиат барча нарсадир, шунингдек, жон ҳам, руҳ эса жоннинг олий кўриниши. Шахснинг репрезентетивлигининг юқорилиги унинг руҳан кучли бўлишига боғлиқдир. Бу дегани унинг абсалют ҳақиқатга етишиши осон бўлади. Эмерсон бу таълимоти туб моҳияти билан Шарқ фалсафаси илдизларидаги яқинлаша борди. Эмерсон қарашлари Ғарб жамиятини тубанликка торта бошлаган прагматизм соясида янги ва умид берувчи таълимот сифатида океан орти мамлакати философларининг назарига туша бошлади. Улар уни ўзларига маънавий раҳнамо сифатида қарай бошладилар. Бу жараён XX аср Америка фалсафасига тамал тоши қўйди. Америка фалсафасидаги бу руҳият тезлик билан немис философлари Ф.Ницше ва А.Бергсонлар таълимотига катта таъсир кўрсатди. Эмерсон Бенжамин Франклин ўлимидан кейин миллатнинг маънавий отаси сифатида эътироф этилган. Унга ҳатто рус прозасининг отаси бўлмиш Л.Н.Толстой "христиан диний фалсафаси"нинг алломаси, деган юқори баҳони беради. Таҳлилнинг марказида турган ички йўналтирувчи куч миллий идентикликнинг минг йиллик ривожида тарихий йўл, қадриятлар, миллий ментал онгнинг ўз-ўзини ташкил

этиш ва ўзлигини топишдаги ирода қуввати, контентининг сифат даражасидир. Идентикликнинг контент асоси эса миллатнинг иқтисодий, илмий, маданий, диний, сиёсий қадрият тизимидир. Унда француз олими Ж.Бодрияр назариясида кўрсатилган симулякр ва симуляция[1] - жараён ва контентнинг: сохталиги, ясамалиги, саёзлиги, ўз функциясини бажара олмаслиги каби ҳолатлар мавжуд бўлса, бу система кўринишидан миллийликни намоён этсада, аслида ўз илдизларининг кушандасига айланади.

Идентиклик – миллий, этник, касбий, ҳудудий, диний-конфессионал, гендер ва бошқа турларга бўлиниб, ушбу турлар ўз қамровидаги инсонларни иқтисодий, сиёсий, маиший, маънавий, маданий, ментал жиҳатдан ҳаёт тарзида маълум стереотиплар ҳосил қилиши, фикрлаш, хулқ-атвор, психологик холатлар ўхшашлиги натижасида ижтимоий гуруҳ ёки қатламларни яратиши билан характерлидир. Идентикликнинг қандай характер ёки хусусиятга эгалиги ёки қайси тургa мансублигидан қатъий назар шу идентикликка мансуб индивид ўзининг функционал ёки визуал амалиётида бирор бир гуруҳга мансублигини намоён этади. Ижтимоий антропологияда идентиклик турларга бўлинишидан қатъий назар табиий ва сунъий идентикликларга ҳам бўлинади. Табиий идентикликка миллий, диний, гендер идентикликлари мансуб бўлиб, улар инсон фаолияти ва истакларидан қатъий назар мавжуд ва уларни ўзгартириш мумкин бўлмаган ҳолатлар билан асосланади. Сунъий ёки нотабиий идентикликларга эса касбий, маданий идентикликларни мисол қилиш мумкин. Бу каби идентикликлар инсоннинг истаги ва фаолияти заруратидан келиб чиқиб ўзгариши мумкин. Уларнинг мавжудлик шарти инсон ёки идентиклик гуруҳидан шу идентикликни ушлаб туришга алоҳида боғлиқлик, мадад ва истакни талаб этади .

"Идентиклик қадриятий мезонларни, этник, миллий, диний қарашлар симбиозлашган фикрларни шакллантиради. Қадриятий муносабат ва идентиклик асосидаги стереотип фикрлар идентиклик гуруҳларининг ижтимоий, иқтисодий ва ҳаётининг бошқа соҳалари тизимлаштирувчи, уларнинг сифати ва даражасини белгиловчи кучга эгадир" [2, 3.].

«Идентиклик ўзида мифологик дунёқарашдан тортиб замонавий онгни намоён этган, индивидуаль, коллектив, онтогенетик, социогенетик асосларни ифодалаган мураккаб феномен, мураккаб психологик реалликдир» [3].

Идентиклик бўйича изланишларнинг илдизлари аксарият тадқиқотларда миллат тушунчаси билан узвий боғланиб кетади. Чунки идентикликнинг марказий когнитив ядросида ўзликни англаш орқали айнанлашув жараёни юзага келади. Миллат ҳақидаги назарияларда ҳам миллат барқарорлиги, унинг абадийлигини таъминлашнинг асосий омили миллатнинг ботиний- маънавий

салоҳиятида деб белгиланади. Миллат ички маънавий-руҳий қобилияти яратувчанлик салоҳияти, тинимсиз меҳнати матонати, ўзига хослиги тарзида тадбиркорлигини ривожлантириш замирида ҳозирги давр цивилизацион тараққиёти юзага келган.

REFERENCES

1. Бодрияр Дж. Симулякры и симуляция, Тула : Тульский полиграфист, 2013. — ISBN 978-5-88422-506-0.
2. Мадаева Ш.О. Ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари. Фалс.фан.д. дисс. 2009. 92-бет.
3. Мадаева Ш. Идентиклик антропологияси, -Тошкент: Нишон ношир. 2015.
4. Michael Hardt. Antonio Negri. EMPIRE. HARVARD UNIVERSITY PRESS. Cambridge, Massachusetts. London, England. 2000.
5. Ральф Уолд Эмерсон ижодида шахс репрезентативлиги тушунчаси унинг 1849 йилда ёзилган "Инсон репрезентативлиги ҳақида эссе"(«Essays on representative men») асарида тугал шакллантирилган бўлиб, унинг асоси "Табиат" («Nature») асарида (1836), "Эсселар" («Essays») да 1841 – 1844) яратилган.

YOSHLARDA MILLIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHGA QARATILGAN DAVLAT SIYOSATIDAGI FAOLIYAT (ijtimoiy-falsafiy tahlil)

Kurbonov Xurshidbek,
Alfraganus universiteti tadqiqotchisi
g-mail: pozilovich.uz@gmail.com

ANNOTATSIYA

Madaniyat xalqimiz tomonidan kashf etilib, ko'xna tariximiz qaridan barq urib kelayotgan o'ziga xos xususiyatlardan biri. Xalqimizning izlanuvchanlik, qiziqish, yaratuvchanlik, mehnatsevarlik, aql-shijoati natijasi sifatida yuksak madaniy merosimizning ajralmas qismi bo'lgan bebaho badiiy, tasviriy, amaliy, me'moriy san'at asarlari va yodgorliklari, xalq qo'shiqlari, raqslari, sport o'yinlari va turlarini yaratilib, avloddan-avlodga o'tib, boyib kelayotganiga tarix guvoh. Maqolada ushbu masalalarning ijtimoiy-falsafiy tahlili bayon etiladi.

Kalit so'zlar: yoshlar, madaniyat, estrada, musiqiy ta'lim, madaniy markaz, kinematografiya, tasviriy san'at, iste'dod.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ, НАПРАВЛЕННАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ У МОЛОДЕЖИ (социально-философский анализ)

АННОТАЦИЯ

Культура — одна из уникальных особенностей, которую открыл для себя наш народ и которую он ценит с древних времен. История свидетельствует о том, что в результате пытливости, любознательности, творчества, трудолюбия и интеллекта нашего народа были созданы, переданы из поколения в поколение и становятся все богаче бесценные произведения искусства и памятники, народные песни, танцы, спортивные игры и формы, являющиеся неотъемлемой частью нашего высокого культурного наследия. В статье представлен социально-философский анализ этих проблем.

Ключевые слова: молодежь, культура, эстрада, музыкальное образование, культурный центр, кинематография, изобразительное искусство, талант.

STATE POLICY ACTIVITIES AIMED AT THE FORMATION OF NATIONAL CULTURE IN YOUTH
(social and philosophical analysis)

ABSTRACT

Culture is one of the unique features that our people have discovered and valued since ancient times. History shows that as a result of inquisitiveness, curiosity, creativity, hard work and intelligence of our people, priceless works of art and monuments, folk songs, dances, sports games and forms, which are an integral part of our high cultural heritage, have been created, passed on from generation to generation and are becoming richer. The article presents a socio-philosophical analysis of these problems.

Keys words: youth, culture, pop music, music education, cultural center, cinematography, fine arts, talent.

KIRISH.

Respublikada yoshlarni madaniyat va sport sohasida iqtidorlarini namoyon etishlari, barkamol shaxs sifatida kamol topishi uchun shart-sharoitlar yaratildi. Konstitutsiya asosida, – "har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi"[1].

Ta`kidlash joizki, madaniyat hamda sport masalalari ko'lamining kengligi, dolzarbligi, zamon talablari va aholi e'tiyojlarining ortib borishi, shuningdek ularning har biriga tarixiy mas'uliyat bilan yondoshish zarurati ushbu sohalardagi boshqaruvni isloh qilish zaruratini keltirib chiqardi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ishini bajarish davomida ilmiylik, mantiqiylik, analiz va sintez kabi usullardan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. X.Pulatov, D.Yusubov, A.Eshamonov, Z.Kadirova, D.Raximova, M.Melikova, T.Ismoilov kabi olimlar tomonidan yaratilgan tadqiqotlarda qishloq sharoitida tabiatni muhofaza qilish madaniyati, ekologik ongni shakllantirish, yosh kadrlarni madaniy dunyoqarashini o'stirish masalalari, yoshlar intellektual madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy jihatlari tahlili amalga oshirilgan.

Tahlil va natijalar.

"O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Madaniyat va sport sohasida boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi negizida O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport davlat qo'mitasi tashkil[2] etildi. Bunday islohotlar

madaniyat va sport sohasida davlat siyosatining innovatsion yondoshuvining mahsuli bo'lib, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda hamda jismonan sog'lom bo'lib tarbiyalanishida, har ikki sohada ularning iste'dodlarini namoyon etishlariga, xalq madaniyati va sportni dunyo miqyosida targ'ib etishga imkoniyat yaratdi.

Farmonga binoan, «O'zbeknavo» estrada birlashmasi va "O'zbekraqs" milliy raqs birlashmasi negizida Madaniyat vazirligi huzurida "O'zbekkonsert" davlat muassasasi tashkil etilgan. Ushbu muassasa o'zida 2,5 ming ijodiy jamoa va ijrochilarni birlashtirdi. Bu esa o'z navbatida san'atning musiqa, estrada, xoreografiya yo'nalishlarini yanada rivojlantirish O'zbekiston xalqining ma'naviyati, yorqin va o'ziga xos madaniyatini yorituvchi yuksak badiiy va sifatli asarlar yaratishga har tomonlama ko'maklashish imkonini beradi[2].

2017-yilda mamlakatimizda 39 teatr, 175 muzey, mingdan ziyod aholi dam olish va madaniyat markazlari, istirohat bog'lari, 301 bolalar musiqa va san'at maktabi, 296 bolalar va o'smirlar hamda respublika darajasidagi sport maktabi, 51 mingga yaqin sport majmuasi, stadionlar va inshootlar faoliyati ta'minlandi, 2,7 milliondan ortiq bola sport, musiqa va san'at bilan muntazam shug'ullanishiga sharoit yaratildi[2].

Musiqiy ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish maqsadida Xalq ta'limi vazirligiga qarashli R.Glier va V.Uspenskiy nomidagi Respublika ixtisoslashtirilgan akademik musiqa litseylari, Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa va san'at akademik litseyi, 301 bolalar musiqa va san'at maktabi Madaniyat vazirligi tizimiga o'tkazildi. Madaniy-ommaviy tadbirlarni yuqori darajada o'tkazishni kengaytirish maqsadida "Istiqlol" va "Turkiston" san'at saroylari Toshkent shahar hokimiyati ixtiyoridan Madaniyat vazirligi tasarrufiga o'tkazildi[2].

Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy bog'i mustaqillik yillarida xalqimizning bunyodkorlik salohiyati bilan tobora chiroy ochib bormoqda. Qayd etish lozimki, 1991-yili Milliy bog' hududida buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning muazzam haykali barpo etilib, o'tgan davr mobaynida ulug' ajdodimiz tarannum etgan yuksak gumanistik g'oyalarga hamohang ravishda, aniq me'moriy reja asosida keng ko'lamli qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi. Ushbu hududda 2007-yili O'zbekiston xalq yozuvchisi Abdulla Qahhor, 2010-yili O'zbekiston xalq yozuvchisi Oybek, 2013-yili O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad va taniqli shoira Saida Zunnunova xotiralariga bag'ishlab yodgorlik majmualari o'rnatildi. Ma'naviy hayotimizda o'chmas iz qoldirgan atoqli so'z san'atkorlarining tarixiy xotirasini abadiylashtirish maqsadida O'zbekiston Milliy bog'i hududida Adiblar xiyobonini barpo[3] etildi.

Respublika baynalmilal madaniyat markazi va do'stlik jamiyatlarining Markaz negizida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo

munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi faoliyat yuritdi. Respublika baynalmilal madaniyat markazi, 138 milliy madaniy markaz, O'zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik va madaniy-ma'rifiy aloqalar jamiyatlari kengashi, shuningdek, 34 do'stlik jamiyati faoliyati O'zbekistondagi barcha millatlar va elatlarning tarixi, madaniyati, ma'naviy qadriyatlari, an'ana hamda urf-odatlarini asrash va har tomonlama rivojlantirish, millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish, jamiyat va davlatni barqaror rivojlantirishda muhim o'rin tutadi[4].

Yoshlarni iqtidorini namoyon etishida tasviriy san'atning o'rni beqiyos. Ushbu sohani rivojlantirishda "ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 23-yanvarda imzolangan «O'zbekiston Badiiy akademiyasini tashkil etish haqida»gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 11-martda qabul qilingan shu yo'nalishdagi qarori muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur tarixiy hujjatlarda belgilab berilgan vazifalar asosida Badiiy akademiya tomonidan o'tgan yigirma yil mobaynida tasviriy san'at sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish, rassomlar faoliyatini muvofiqlashtirish, ularning huquqlarini himoya qilish, moddiy va ma'naviy manfaatlarini ro'yobga chiqarish, yosh rassomlarni tarbiyalash borasida ko'p ishlar qilindi. Badiiy akademiya tarkibida tasviriy san'at sohasi bo'yicha milliy ta'limning ko'p bosqichli tizimi shakllantirilgani, «San'at» jurnali tashkil etilib, u 1998-yildan buyon uch tilda – o'zbek, rus, ingliz tillarida chop etilayotgani, boy badiiy merosimiz va zamonaviy tasviriy san'atimizning rivojlanish tendensiyalarini o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarning moddiy, ilmiy-uslubiy bazasi mustahkamlanganini ta'kidlash lozim[5].

Madaniyat sohasini rivojlantirish, yetuk mutaxassislar tayyorlash uchun ta'lim muassasalarini tashkil etish, ularni moddiy-texnik bazasini mustahkamlash maqsadida ijobiy islohotlar amalga oshirildi. "Ayni shu maqsadda 2002-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan Toshkent davlat konservatoriyasi uchun yangi bino qurilib, u zamonaviy talablar asosida jihozlandi. Ushbu oliy o'quv yurtining nufuzi va maqomini oshirish uchun unga «O'zbekiston davlat konservatoriyasi» nomi berildi, konservatoriya qoshida iqtidorli yoshlar uchun akademik musiqa litseyi ham tashkil etildi[6].

Mustaqillik yillarida milliy kinematografiya rivojiga davlatimiz tomonidan qaratilayotgan katta e'tibor natijasida sohada muayyan yutuqlarga erishildi. Mazmun va shakl jihatidan rang-barang kino asarlar yaratilib, ular tomoshabinlar e'tiborini qozondi. Prezidentning "Milliy kinematografiyani yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida xalqimiz, avvalo, yoshlar ongiga milliy istiqlol g'oyalariga sadoqat, milliy va umumbashariy qadriyatlarga hurmat, ona Vatanga muhabbat tuyg'ularini singdirishda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan kino san'atining

rolini oshirish, "O'zbekkino" Milliy agentligining faoliyatini takomillashtirish borasida muhim vazifalar belgilab berilgan.

Prezidentning "O'zbekiston davlat konservatoriyasi faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida xalqimiz, xususan, yoshlarimizning dunyoqarashi, ma'naviy saviyasi va estetik tarbiyasini yuksaltirishda g'oyat muhim o'rin va ahamiyatga ega bo'lgan musiqa san'atini har tomonlama rivojlantirish, boy musiqiy merosimizni chuqur o'rganish, yosh avlodni milliy va jahon musiqa san'atining mumtoz namunalariga muhabbat ruhida tarbiyalash, soha uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida muhim vazifalar belgilandi[7].

Tasviriy san'at asrlar osha salqallanib, yoshlarga tariximizdan saboq berishda, tasavvurlarini kengayishida, xalqimiz ma'naviyatini yuksaklikka ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bugungi kunda yoshlarni zamonaviy tasviriy san'at sohasiga qiziqishi, o'zlashtirishi va o'zlarining ijod namunalarini kashf etib, iste'dodlarini namoyon etishlari bu sohaga e'tiborning ortib borayotganidan dalolat beradi.

Prezidentning PQ-3219-son qarori asosida O'zbekiston Badiiy akademiyasi faoliyatini rivojlantirish va yanada takomillashtirish bo'yicha 2017–2021-yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi va mazkur dasturni amalga oshirish bo'yicha Respublika komissiyasi tarkibi tasdiqlandi. Ijodkorlarni har tomonlama moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, iste'dodli yoshlarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, rassomlik va dizayn san'ati sohasida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, xalqimizning tasviriy va amaliy san'at sohasidagi badiiy merosini asrash va keyingi avlodlarga yetkazish, yurtdoshlarimizning tasviriy va amaliy san'at sohasidagi estetik ehtiyoj va talablarini qanoatlantirishda bu hujjat keng imkoniyatlar yaratib beradi[8].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzurida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan Madaniyat va san'atni rivojlantirish jamg'armasi tashkil etildi.

Xulosa va tarliflar. Yoshlarni ma'naviyatini yuksaltirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, madaniyat durdonalari namunalaridan baxramand qilish, milliy musiqiy merosimizni ongiga singdirish orqali uning vorislariga aylashtirish, madaniyat sohasida yoshlar orasidan yetuk mutaxassislar, san'at fidoyilarini yetishtirish maqsadida islohotlar olib borildi.

Bag'rikenglik, insonparvarlika xalqimizning qon-qoniga singib ketgan o'ziga xos xususiyatlardan hisoblanib, mustaqillik davrida bu hususiyat davlatning innovatsion siyosatida ham o'z ifodasini topdi. Davlatning innovatsion siyosati ko'p millatli O'zbekiston xalqi vakillarini fidokorona mehnatlari va intellektual salohiyati bilan iqtisodiy tarmoqlar va ijtimoiy sohaning barcha yo'nalishlarini rivojlantirishga o'zlarining munosib hissasini qo'shib, bir oila bo'lib yashashga imkoniyat yaratdi.

Mustaqillik yillarida milliy madaniy markazlarning 120 dan ortiq faoli davlat mukofotlariga sazovor bo'ldi, orden va medallar bilan taqdirlandi, jumladan, 14 nafariga "O'zbekiston Qahramoni" yuksak unvoni berildi.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Янги таҳрирда. –Тошкент: Ўзбекистон. 2023. –Б. 13.
2. Маданият ва спорт соҳасида бошқарув тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 15.02.2017 йилдаги ПФ-4956-сон. /Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 30.04.2021 й., 06/21/6218/0398-сон.
3. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий боғи ҳудудида Адиблар хиёбонини барпо этиш тўғрисида. 18.04.2017 йилдаги ПҚ-2894-сон. /"Халқ сўзи" газетасининг 2017 йил 19 апрелдаги 77 (6771)-сон.
4. Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 19.05.2017 йилдаги ПФ-5046-сон. /"Халқ сўзи" газетасининг 2017 йил 23 майдаги 101 (6795)-сони.
5. Ўзбекистон бадиий академияси фаолиятини ривожлантириш ва янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 16.08.2017 йилдаги ПҚ-3219-сон. /"Халқ сўзи" газетасининг 2017 йил 17 августдаги 162 (6856)-сон.
6. Ўзбекистон давлат консерваторияси фаолиятини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 08.08.2017 йилдаги ПҚ-3178-сон. /Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 03.02.2022 й., 07/22/112/0099-сон.
7. Миллий кинематографияни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. 07.08.2017 йилдаги ПҚ-3176-сон. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.09.2017 й., 07/17/3292/0029-сон; 08.04.2021 й., 06/21/6202/0342-сон.
8. Ўзбекистон бадиий академияси фаолиятини ривожлантириш ва янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 16.08.2017 йилдаги ПҚ-3219-сон. /"Халқ сўзи" газетасининг 2017 йил 17 августдаги 162 (6856)-сон.

НОВЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В XXI ВЕКЕ

Шахло Бахтиёровна Умарова
shahloumarova1986@gmail.com

Чирчикский государственный педагогический университет Факультет гуманитарных наук, Преподаватель кафедры социальных наук среди факультетов

АННОТАЦИЯ:

В данной статье проводится анализ современных философских тенденций, развивающихся в XXI веке. Подробно рассматриваются такие направления, как постгуманизм, трансгуманизм, экофилософия, цифровая философия, неоэкзистенциализм, философия гендера и идентичности, глобальная философия, а также этические проблемы, связанные с искусственным интеллектом. Особое внимание уделяется тому, как каждое из этих направлений предлагает философские подходы к решению актуальных технологических, экологических, культурных и моральных проблем современного общества. Статья направлена на переосмысление роли философии в повседневной жизни.

Ключевые слова: Философия XXI века, постгуманизм, экофилософия, цифровая философия, искусственный интеллект, философия гендера, неоэкзистенциализм, глобальная философия, деколониальный подход, этические проблемы, современные тенденции.

ANNOTATION:

This article analyzes the emerging philosophical tendencies of the 21st century. It explores posthumanism, transhumanism, environmental philosophy, digital philosophy, neo-existentialism, gender and identity philosophy, global philosophy, and ethical dilemmas related to artificial intelligence. Each trend is examined in the context of contemporary technological, ecological, cultural, and moral challenges. The article highlights how modern philosophy seeks practical solutions to real-world issues, thereby reaffirming its relevance in today's society.

Keywords: 21st-century philosophy, posthumanism, environmental philosophy, digital philosophy, artificial intelligence, gender philosophy, neo-existentialism, global philosophy, decolonial approach, ethical dilemmas, modern trends.

ВВЕДЕНИЕ. В современную эпоху мир стремительно меняется. Изменения, происходящие в науке, технологиях, обществе, культуре, политике и этике, порождают новые философские направления. Сегодня философия изучает не только теоретические размышления о бытии, сознании и истине, но и стремится найти решения практических проблем, с которыми сталкивается человечество. Философия XXI века побуждает нас глубоко задуматься о том, кто мы такие как люди, как мы живем и как изменяемся под влиянием технологий. Ниже подробно рассматриваются основные философские направления, формирующиеся в этот период.

Постгуманизм критикует антропоцентричное мировоззрение, согласно которому человек является центром природы. Это философское направление утверждает, что кроме человека, другие существа — животные, растения, искусственный интеллект и даже алгоритмы — также обладают значением с точки зрения бытия и прав. По мнению постгуманистов, человек должен признать, что он не является священным или исключительным существом.

Это мировоззрение тесно связано с экологической философией, технофилософией и социальными теориями. В произведении Донны Харауэй *«Манифест киборга»* говорится о том, что границы между человеком и технологией постепенно исчезают. Рози Брайдотти трактует постгуманизм как новое этическое сознание — то есть человек должен жить во взаимном уважении с другими существами.

Появление искусственного интеллекта, киборгов, гуманоидных роботов и алгоритмов побуждает переосмыслить само понятие человечности. Эта тенденция заставляет нас вновь задуматься о том, что значит быть человеком.

С развитием информационных технологий и распространением искусственного интеллекта сформировалась цифровая философия. Это направление философски анализирует такие вопросы, как взаимоотношения между человеком и машиной, цифровые формы сознания, алгоритмическая этика и кибербезопасность.

Сегодня мы рассматриваем понятия виртуальной реальности, метавселенной, искусственного сознания и блокчейна не только в техническом, но и в философском контексте. Например, требуют ли действия в виртуальном мире реальной моральной ответственности? Сохраняется ли свобода человека в обществе, управляемом алгоритмами?

Цифровая философия также обсуждает критерии подлинности информации. Технология deepfake и тексты, написанные ИИ, затрудняют различие между правдой и фальшивкой. Это требует новых подходов к таким понятиям, как истина, доверие и сознание.

Неоэкзистенциализм — это современное продолжение экзистенциалистской философии XX века. Это направление по-прежнему изучает вопросы свободы, смысла, выбора и существования, но делает это в контексте современной реальности — в мире, наполненном глобализмом, интернетом, одиночеством и тревожностью.

Современный человек теряет свою идентичность под напором информации, шума и социального давления. Неоэкзистенциалисты исследуют, как в таких условиях человек может сохранить свою самость, найти смысл в жизни и реализовать возможность свободного выбора.

Неоэкзистенциализм также охватывает вопросы психического здоровья, изоляции, технологического одиночества и самопонимания. Это направление философски осмысляет психологические проблемы молодого поколения в современном мире.

В XXI веке гендер, сексуальность и личная идентичность стали центральными темами философии. Феминистская философия критикует патриархальный строй и вводит в философское пространство голоса женщин и других маргинализированных групп.

Такие мыслители, как Джудит Батлер, подчеркивают, что пол и гендер — это социальные конструкции, и выдвигают необходимость освобождения личности от навязанных обществом ролей. Гендерная философия акцентирует внимание на вопросах личного выбора, идентичности и равенства.

Современные дискуссии о гендерной нейтральности, правах LGBTQ+ и сексуальной свободе являются прямым следствием этих философских тенденций.

На фоне традиционной западной философии формируется движение глобальной философии. Оно стремится возродить мудрость различных народов, древнее культурно-философское наследие и включить его в современный философский дискурс.

Деколониальный подход критикует западноцентричность и развивается в рамках постколониальной философии. На основе местных мировоззрений, устных традиций и древних понятий Латинской Америки, Африки и Азии формируются новые философские теории.

Например, философия «Убунту» основана на принципе: «Я — человек только через других людей». Это направление подчеркивает значение сообщества, солидарности и взаимного уважения.

Искусственный интеллект открыл новую эпоху в истории человечества. Однако одновременно с этим возникли и глубокие этические и философские

вопросы. Например: можно ли считать искусственный разум моральным субъектом? Должны ли роботы обладать правами?

Если автономное транспортное средство (например, беспилотный автомобиль) выбирает, кого спасти при аварии — как это решение можно обосновать с этической точки зрения? И где проходит граница между искусственным разумом и человечностью?

Эти вопросы активно обсуждаются в рамках технофилософии, этики и философии права. В ближайшем будущем они станут неотъемлемой частью жизни человечества.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Философия XXI века отличается своей сложностью, актуальностью и близостью к реальной жизни. Сегодня философия занимается не только размышлениями о сознании, но и ищет ответы на такие вопросы, как экологический кризис, технологическое развитие, социальное неравенство, моральные противоречия и кризис идентичности. Эти тенденции способствуют переосмыслению человеческой сущности и позволяют сознательно формировать будущее человечества.

REFERENCES

1. Брайдотти Р. Постчеловек. — Кембридж: Полити Пресс, 2013.
2. Батлер Дж. Гендерное беспокойство: Феминизм и подрыв идентичности. — Нью-Йорк: Рутледж, 1990.
3. Курцвейл Р. Сингулярность близка. — М.: Альпина нон-фикшн, 2016.
4. Мальдонадо-Торрес Н. Против войны: Взгляды с изнанки модерности. — Дарем: Издательство Университета Дьюка, 2008.
5. Массиу Р. Философия искусственного интеллекта. — СПб.: Питер, 2020.
6. Наесс А. Экология, сообщество и образ жизни: Очерк экософии. — Кембридж: Издательство Кембриджского университета, 1989.
7. Тирош-Самуэльсон Х., Мосс Д. Создание лучшего человека? Смена фокуса в дебатах о трансгуманизме. — Берн: Питер Ланг, 2012.
8. Харрауэй Д. Манифест киборга: Наука, технология и социалистический феминизм в 1980-х. — М.: Логос, 2001.
9. Хансен М. Прогнозирование: О будущем медиа XXI века. — Чикаго: Издательство Чикагского университета, 2015.
10. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. — М.: Высшая школа, 2001.
11. Феррандо Ф. Философский постгуманизм. — Лондон: Блумсбери Академик, 2019.

AMIR NASRULLOH VA BOSH QUSHBEGI MUHAMMAD HAKIMBIY MAKTUBLARIDA MANG'ITLAR SULOLASI DAVRI TA'LIM TIZIMIGA OID MA'LUMOTLAR

Nurilla Axatov
tayanch doktorant Fanlar akademiyasi Tarix instituti
+998916369650

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada Amir Nasrulloh hamda bosh qushbegi Muhammad Hakimbiy maktublari orqali mang'itlar sulolasi davri ta'lim tizimining bu davrdagi holatini aks ettirilgan.

АННОТАЦИЯ:

В данной статье через переписку эмира Насруллы и главного кушбеги Мухаммада Хакимбия отражено состояние системы образования в период правления династии Мангытов

Ключевые слова: узбекское государство, мангыты, Амир Насрулла, главный кушбеги, образовательная система.

.

Abstract: This article reflects the state of the education system during the Mangit dynasty period through the letters of Amir Nasrullah and chief kushbegi Muhammad Hakimbiy.

Keywords: Uzbek state, Mangits, Amir Nasrullah, chief kushbegi, education system.

Mang'itlar sulolasi davrida ham oldingi sulolalar davridagi kabi ta'lim tizimi islom huquqi doirasida qurilgan. An'anaviy ta'lim ikki bosqich: quyi bosqich va yuqori bosqich – madrasa bosqichidan iborat edi. Unda nafaqat diniy bilimlar balki dunyoviy ilmlar ham o'rganilgan.

Shaharlarning ko'p mahallarida maktablar bo'lgan. Bu aholining asosiy qismi boshlang'ich ma'lumotga ega ekanligini ko'rsatdi. Biroq, umuman olganda, savodxonlik darajasi moddiy ahvoliga bog'liq edi.

Bolalar olti yoshdan maktabga borishgan (ba'zan besh yoshdan boshlab) va bilim olish va ota-onalarning ta'lim uchun pul to'lash qobiliyatiga qarab o'n besh yoki o'n olti yilgacha maktabda qolishi mumkin edi. Maktabdagi muallim odatda eng yaqin masjidning imomi edi. Ko'pincha o'rta sinf bolalari maktabga borish imkoniyatiga ega bo'lgan.

Ayniqsa, ilgarigi davrlarda shakllangan maktab va oliy ta'lim beruvchi madrasalar faoliyati bu davrda ancha yuksaladi. Boshlang'ich ta'lim beruvchi maktablar amirlikning barcha yirik qishloqlarida, shaharlarining barcha mahallalarida iavjud bo'lib, bu maktablarda bolalarning dastlabki savodi chiqarilgan. Maktablarda arab alifbosida savod chiqarilib, qur'onning dastlabki oyatlari yodlatilgan. Shariatga oid dastlabki saboqlar berilgan.

Maktablarda bolalar yozishni va o'qishni, hisoblashni va asosiy hisob-kitoblarni o'rganishdi, lekin asosiy e'tibor musulmon dinining asoslarini, asosan Quronni o'qish qobiliyatini o'rganishga qaratildi.

Ayrim ma'lumotlariga ko'ra, Samarqand, Buxoro kabi yirik shaharlarda har mahallada boshlang'ich maktablar bo'lgan. Ularni asosan o'quvchilarning ota-onalari qo'llab-quvvatlagan.

Maktablar odatda mahalla masjidlari va ularning imomlari tasarrufida edi.

19-yuzyillikda ko'plab maktablar mavjud edi. Turkistonning boshqa shaharlarida bo'lgani kabi Buxoroda ham deyarli har bir ko'chada maktablar borligini va ularda o'quvchilar asl kitob, Quron, Chorkitob va boshqa diniy mazmundagi kitoblar bilan bir qatorda Xoja Hofiz, Mirza Bedil asarlarini, albatta, "beshta turkiy kitob", ya'ni Fuzuliy asarlarini, Lison ut-tayr, devonlardan birini o'qiganlar.

Buxoro amirligida bu davrda ya'ni 18 - yuzyillikning birinchi yarmi 19-yuzyillikda ham ta'lim tizimi oldingi asrlardagi nufuzini saqlab qolgan.

Madrasalarda ko'proq diniy bilimlarni o'qitishga e'tibor qaratilgan.

Bu davrda amirlikda faoliyat yuritgan madrasalar soni manbalarda turlicha keltirilgan. Turli ma'lumotlarni umumlashtirgan holda 200 dan va undan ortiq madrasa mavjud bo'lgan[67].

Amir Nasrulloh mashhur alloma Olim Muhammad Samarqandiyni shaxsan o'zi bilan Samarqandga keltirib, Tillakori madrasasiga mudarris va qozi ul-kuzzot etib tayinlagan. Shuningdek, turli davrlarda Ulug'bek madrasasida mavlono Qozi Sodiqi Halvoiy va mavlono Darvesh Muhammad Oxund Turkistoniy, Shayboniyxon madrasasida Amir Ibrohim, Nodir Devonbegi madrasasida Muhammad Sharif muftiy kabi mudarris olimlar faoliyat ko'rsatgan.

[67] Қаранг :Очерки по истории Средней Азии(XVI-середина XIX вв – .).М :. Изд .восточной лит.ры – .1958 ,С ;.107-108. .Иванов П.П .Очерки по истории Средней Азии(XVI-середина XIX вв – .).М :.Изд .восточной лит.ры – .1958 ,С ;.107-108 . Климович Л .Ислам в царской России .Очерки – .М ;.1936 ,.Сафаралиев Б.С .Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества – .С ;.99, Ғафуров У .XIX аср Тошкент мадрасалари ;.Ремпел Л.И .Далекое и близкое .Бухарские записи – .Т – .1981 :.С.4. Эргашев Б .Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате – .Т :.Фан – .1991 , С.16.

Madrasada mudarrislar uchun maxsus hujralar ajratilgan va mudarrislar bu hujralarda qolib yashashi mumkin bo'lgan. Va mazkur hujralarda yashovchi mudarrislarning ta'minoti uchun vaqf hisobidan mablag'lar ham ajratilgan[68].

19-yuzyillikning birinchi yarmida Samarqandda ta'lm, ilm-fan rivojlanishdan to'xtamadi, shahar amirlikning yirik madaniy markazi sifatida mavqeini saqlab qoldi. Bu davrda Samarqand shahri aholisining qarashlari, madaniy hamda ijtimoiy hayotiga muhim ta'sir o'tkaza olgan ilm va fan vakillari, ziyolilar qatlami an'anaviy ta'lim maskanlari hisoblangan maktab va madrasalarda tarbiyalangan.

O'z o'rnida hukmron tabaqa esa aholi orasida tashviqotlarni olib borishlari uchun ularning tayanch muassasalari bo'lgan masjid va madrasalarni moliyalashtirib borishgan[69].

19-yuzyillik o'rtalarida Samarqand va uning atrofidagi hududlarning o'zida 155 ta masjid va 22 ta madrasa faoliyat olib borgan[70].

Samarqand viloyati va shahar hududida an'aiaviy madrasa, qorixoia, xonaqoh va daloyilxonalar kabi ta'lim maskanlari bo'lib, ular yoshlar va katta avlod vakillari ma'iaviyati va axloqiy tarbiyasini oshiruvchi maskanlar vazifasini bajargan.

Bu davrda madrasalarda xususan, shariat aqidalariga keng o'rin berilgan diniy ilmlar bilan bir qatorda duiyoviy ilmlar ham o'qitilgan.

Madrasa boshlig'i sifatida barcha fanlar o'qitilishini nazorat qiluvchi mudarris tayinlangan.

Mudarris yuqori bosqich talabalariga va uning boshchiligida yordamchilari quyi bosqich talabalariga dars berganlar. Mudarris faqat madrasadagi o'quv jarayoniga mas'ul bo'lib, vaqf mulklarining boshqaruviga aralashish vakolatiga ega bo'lmay, faqat madrasa ehtiyojlari haqida mutavalliyga axborot berishi mumkin edi[71].

19-yuzyillikda mudarrislarni ishga tayinlash va o'qitish ishlari bilan bog'liq boshqa murojaat arizalari ham mamlakat xukmdori nomiga yozilgan.

Ya'ni madrasalarda mudarrislarni tayinlash va mudarrislik yorlig'ini berish amir tomonidan amalga oshirilgan[72]. Masalan, Amir Nasrulloh Sherdor madrasasida Mir Abu Sa'dxojani va Mir Salmonxoja esa Tillakoriy madrasasida mudarris qilib tayinlaydi[73].

---

[68] "Амир Насруллоҳ бош қушбеги Муҳаммад Ҳакимбийга мактублари" ЎзР ФА ШИ қўлёзма, №1989, 35[а] -бет.
[69] Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половине XIX - начале XIX веков. ... С. 34.
[70] ЎзМА. Ф. 5. Рўйхат-1. Иш-12. 125-варақ.
[71] Керенский Ф.М. Медресе Туркестанского края // Туркестанский сборник. Том 418. - Ташкент, 1907. С. 6.
[72] "Амир Насруллоҳ бош қушбеги Муҳаммад Ҳакимбийга мактублари" ЎзР ФА ШИ қўлёзма, №1989, 29[б] бет.
[73] Мир Салмон Хожа Самарқандӣ. Тафсил ва таърихи давлати чамоаи манғит аз замони Раҳимхон (нусхаи дастхати Институти дастхатҳои Санкт-Петербург, № С.33/XIII). Масъул муҳаррир: Гулпарӣ Шарифова. Панҷакент – 2024. С. 17.

Madrasaga asosan maktabni tugatganlar qabul qilingan. Madrasada ta'lim muddati aniq belgilab qo'yilmagan.

Talabalar madrasaga imtihon asosida qabul qilingan. Ular bilim darajasiga qarab uch bosqichga bo'lingan. A'lo (oliy), avsat (o'rta) va adno (quyi).

Birinchi bosqich sakkiz yil bo'lib, mana shu muddatda adno darajasidagi talaba avsat darajasiga yetmasa yana adnolik vazifasini olgan. Va agar shu muddatda avsat darajasiga erishsa yana sakkiz yil avsat vazifasini olgan. Agar avsat a'lo darajaga erishsa, u sakkiz yil a'lo vazifasini olgan. Agar talaba mana shu bosqichlarni o'zlashtirgach, unga rutba'i fuqi oliy (shahodatnoma) berilgan.

Talabalar madrasa yotoqxonalarida yashash huquqiga ega bo'lgan[74].

Madrasalarda talabalar tarbiyasi alohida e'tiborda turgan. Ayni holda, talabalarning yalqovlik va xususan, axloqsizlik qilishiga yo'l qo'yilmagan.

Madrasalardagi tarbiya jarayonini shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

1) ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlashga qaratilgan tarbiyaviy choralar;

2) ta'lim bilan uzviy bog'liq bo'lgan axloqiy tarbiyaga yo'naltirilgan choralar.

Madrasalarda o'quv yili 22-sentyabrdan 22-martgacha davom etgan.

Buxoro amirligida madrasalarda haftada to'rt kun (shanba, yakshanba, dushanba, seshanba) dars o'tilgan. Fathulloh qushbegi, Bibi otun, Domulla Sher Muhammad va yana ayrim madrasalar vaqf hujjatlarida haftada to'rt kun dars o'tilishi aniq belgilab qo'yilgan[75].

Amir Nasrulloh davrida haftada dars kunlarini ko'paytirishga urinishlar ham bo'lgan. Uning zamonida hammasi barobar bo'ldi. Chorshanba tahsil kuni qilinib, payshanba va juma ta'til etildi. Biroq keyinroq yana chorshanba ilgarigidek ta'til hisoblangan[76].

Darslar bomdod namozidan keyin boshlangan. Dars ertalab soat 4:00 dan 10:00 gacha davom etgan. 12:00 da tushlik, so'ngra bahs-munozara. 16:00 dan 18:00 gacha dam olingan. Kechki ovqatdan so'ng yana tungacha bahs-munozara davom etgan[77].

Shu tariqa Buxoroda o'qish mavsumi 6 oy davom etgan. Hamal oyi kirishi bilan o'quv ishlari to'xtatilgan. Olimlar yasavuli mavsum yopilishida xuddi o'quv mavsimi boshlanishidagi kabi arznoma bilan oliy hukmdorga murojaat qilgan[78].

[74] "Амир Насруллоҳ бош қушбеги Муҳаммад Ҳакимбийга мактублари" ЎзР ФА ШИ қўлёзма, №1989, 35[а]бет.

[75] ЎзР МДА. И-323. 55-19. Фатҳуллоҳ қушбеги мадрасаси вақф ҳужжати; И-323, 49. Биби отун мадрасаси вақфи ҳужжати; И-323. 51. Домулло Шер мадрасаси вақфи ҳужжати.

[76] Абдусаттор Жуманазар. Бухоро таълим тизими тарихи. Тошкент: Akademnashr, 2017. – 63-64-бетлар.

[77] Джурабаев Д.Х .Система мусульманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв – .С.213 .

[78] ЎзР МДА. И-126. 1-2001 -4.

Madrasalarda ta'lim muddati aniq belgilanmagan. Ayrim talabalar 6-7 yilda marasani bitirgan bo'lsa ayrim talabalar 10-15 yil va undan ham ko'proq madrasada qolib ketgan holatlari bo'lgan.

Madrasalarda chorshanba, payshanba va juma ta'til bo'lgan. Talaba ta'til kunlari o'tiladigan mavzular yuzasidan mustaqil ishlashga berilgan topshiriqlarni bajargan. Oldingi darslarda o'rganganlarini takrorlagan. Odatda juma kuni musulmonlarning dam olish kuni bo'lib, bayram sifatida o'tkazilgan. Juma kuni talabalar olayotgan ilmini mustahkamlaydigan amaliy mashg'ulot sifatida ham qaralgan. O'sha kuni olimlar turli mavzularda ma'ruzalar aytishgan, alohida tushgan savollarga javob berishgan.

Madrasa talabalariga haftalik ta'tildan tashqari mavsimiy ta'tillar ham mavjud edi. Bu davrda tolibi ilmlar dars ȳqimasligi va to ȳqish boshlanguncha talabalar boshqa ishlar bilan shug'ullanishlari mumkin bo'lgan[79].

O'quv mavsumining bu tarzda belgilanishi xalqning iqtisodiy-ijtimoiy turmush tarzi bilan bog'liq bo'lgan. Ya'niki, mart oyi oxirlaridan dalalarda ekin-tikin ishlari boshlangan. Sentyabr oxirlarida esa, hosil yetilib bo'lgan. Oradagi olti oyda talaba dala ishlarida ishtirok etishi va ota-onasi, oilasiga moddiy yordam berishi imkoniyatiga ega bo'lgan.

O'quv dasturga ko'ra fanlar uch qismga bo'lib o'rgatilgan: diniy adabiyotlar, umumta'lim fanlar va maxsus pedagogik fanlar.

O'quv dasturlari asosini islom huquqshunosligi, arab tili grammatikasi[80] tashkil qilgan. Fanlarning ko'p qismi diniy bilimlardan iborat bo'lib, falsafa, tarix[81], geometriya, matematika, geografiya, tibbiyot, kimyo kabi fanlar ham o'qitilgan[82].

Bundan tashqari talabalar qo'shimcha ravishda Rumiy, Mirzo Bedil, Hofiz, Sa'diy, Ismat, Qosim va Navoiy asarlarni ham o'qiganlar[83].

Bundan ko'rinib turibdiki, madrasalarda faqatgina diniy asosdagi fanlarnigina emas balki dunyoviy ilmlar ham o'qitilgan.

Shuningdek, ayrim madrasalar alohida ixtisoslashganligi bois, ularda alohida fanlar tahsili yo'lga qo'yilgan. Masalan, tabiblar tayyorlash uchun "Dorush-shifo"

---

[79] Мунтахаб ат-таворих: (Хӯқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) / Муҳаммадхакимхон Тӯра; форс-тожик тилидан тарж., муқаддима, изоҳлар ва кӯрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. - Т.: Янги аср авлоди, 2010. 100-101-бетлар.

[80] Аҳмад Дониш. Асарҳои мунтахабба, нашрга тайёрловчи Ҳодизода. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1959, 185-бет.

[81] А. Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Ўзбекистон ССР "ФАН" нашриёти. Тошкент -1971. 83-бет.

[82] Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи. – Андижон Мерос, 1994. 60-6.; Исмаилов Ш.Ш. Народное образование в Узбекистане в конце XIX - начале XX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Ташкент, 1981. С. 15.

[83] Записки о Бухарском ханстве(Отчёты Демезона П.И .и Виткевича И.В – .). М :.Наука – .1983 , С.45-46.

madrasasida Abu Ali ibn Sino, Roziy, Abu Hasan Ali ibn Rizvon Misriy, Subhonqulixon[84] kabi tabiblarning asarlarini o'qitish joriy etilgan. Bundan tashqari, 1511 yilda yozilgan, 101 sahifadan iborat Muhammad Yusufning "Tibbi Yusufiy" deb nomlangan risolasi tibbiyotga taalluqli ma'lumotlar haqida bo'lib, tabiblarni tayyorlaydigan madrasalarda darslik sifatida o'qitilgan[85]. Bunday madrasalarda tahsil olgan talabalar keyinchalik shu sohaga oid risolalar yozib, mudarrislik qilgan. Masalan, Ja'farxoja ibn Nasriddinxoja Husayniy Xazoraspiy 1823 yilda turli kasalliklar va ularni davolash uslublari hamda dori vositalari xususidagi "Tibbiy ma'lumotlar to'plami"ni yozadi. Junaydulloh ibn Shayxul islom "Hoziq" laqabi bilan tanilgan (vaf. 1843 y.), shoir va tabib bo'lgan. U 1843 yilda Muhammad Sharif ibn Muhammad Niyoz Buxoriy Muhammad Akbar (XVII-yuzyillik)ning "Mezon attib" nomli asariga sharh yozgan. Sharh yozish barobarida unga ko'plab qo'shimchalar kiritgan[86].

Madrasalarda diniy bilimlar bo'lgan Qur'oni Karim, fiqh, shariat asoslari, diniy-axloqiy adabiyotlar bilan birga til, adabiyot tarix, falakiyot, mantiq, falsafa, xandasa(matematika) kabi dunyoviy va aniq fanlardan ham ta'lim olganlar.

Madrasalarning moliyaviy xarajati vaqf daromadi hamda davlat xazinasidan ajratilgan qo'shimcha mablag' hisobiga qoplangan, har bir madrasaning o'z vaqf mulki va vaqfnoma hujjati bo'lgan. Vaqfnomada madrasaning chiqimi, undagi xizmatchilar: mutavalli, mudarris, sadr, naqib, farrosh, oshpaz va boshqalar, shuningdek, talabalar soni, ularga berilgan maosh va nafaqalar aniq ko'rsatilgan.

Har bir madrasaning amir tomonidan tayinlangan o'z mutavallisi bo'lgan. Mutavalli xodim va talabalarga to'lanadigan haq, vaqf yerlarida ishni tashkil etish, mardikorlar yollash, ijarachilar va hissadorlar bilan shartnoma tuzish, do'konlar, tegirmonlar va madrasaning vaqf mulkiga kiruvchi boshqa ob'ektlardan ijara haqini undirish va undan boshqa ishlarga mas'ul bo'lgan. Shuningdek, madrasa

[84] Субҳонқулихон тиббиётга оид "Тибби Субҳоний"дан бошқа форс тилида "Иҳёу тибби Субҳоний" китобини ҳам ёзган . Бу асарнинг қўлёзма нусхаси Ўз ФА ШҚИ (инв. 2101) да сақланади .Асар саккиз бобдан иборат бўлиб ,унда турли дорилар ҳақида маълумот берилган .Шунингдек ,Субҳонқулихон даврида тибга оид кўп асарлар араб тилидан форс ва ўзбек тилига таржима қилинади ва қайтадан кўп нусхаларга кўчиртирилади .Тиббиёт соҳасини ривожлантириш мақсадида 1697 йили Бухорода " Буқъаи дор аш-шифо" номли 18 ҳужрали мадраса бино қилинади , бу ерда мутахассислар дарс беради. "Дор аш-шифо" қошида касалхона ,амбулатория ва дорихона ҳамда кутубхоналар бўлган .Дорихонада дори тайёрловчи иккита ходим ишлаган . "Дор аш-шифо" харажатлари вақфдан келадиган даромад ҳисобидан йилига 40 минг танга миқдорида тайин қилинган эди .Тўлиқ маълумот учун қаранг :А.Ирисов ,А.Носиров ,И.Низомиддинов .Ўрта Осиёлик қирқ олим – . Т :.Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти – .1961 ,Б.93 .

[85] Бухоро Давлат меъморий-бадиий музей-кўриқхонаси қўлёзма фонди № 11/13385.

[86] Вильданова А.Б .О состоянии науки в Среднеазиатских городах XVI – первой половины XIX века (По данным восточных рукописей из фонда ИВ АН УзССР //) Обществ .науки в Узбекистане – . № 7. 1989. С.36 .

xizmatchilari, mudarrislari va talabalarga beriladigan yillik maosh miqdori naqd pul va ozuqalik don hisobidan ajratilgan.

Madrasa o'qituvchilari-mudarrislar va boshqa xizmatchilar maoshlari, talabalar nafaqalari, kutubxona xarajatlari, ta'mirlash ishlari va boshqalarga ketadigan mablag'lar asosan vaqf yerlaridan keladigan foyda hisobidan qoplangan[87].

1828-29 yili Muhammadxakimxon Tўra hajdan kelib, Amir Nasrullo bilan uchrashgani va amir [88]. ..... Nasrulloh ўrtaga Hakim qushbegini qўyib, uni davlat xizmatiga taklif qildi, ammo Muhammadxakimxon Tўra faqirlik maqomidagi javobini beradi va mullo Muhammadsharif madrasasidan bir hujra olib, ўqishga mashg'ul bўlgan[89].

Xulosa qilib aytganda, azaldan Turon o'z ta'lim tizimiga ega bo'lib, ilmga, ta'limga, tolibi ilm hamda musofirlarga bo'lgan hurmat, ehtirom va e'tiborning yuksak ko'rinishi mavjud ekanligini anglash mumkin. Madrasani bitirgan shaxs jamiyatning turli sohalariga xizmat faoliyatlarini olib borgan.

REFERENCES

1. "Амир Насруллоҳ бош қушбеги Муҳаммад Ҳакимбийга мактублари" ЎзР ФА ШИ қўлёзма, №1989.
2. Абдусаттор Жуманазар. Бухоро таълим тизими тарихи. Тошкент: Akademnashr, 2017.
3. Записки о Бухарском ханстве(Отчёты Демезона П.И .и Виткевича И.В). М :.Наука – .1983
4. Керенский Ф.М. Медресе Туркестанского края // Туркестанский сборник. Том 418. - Ташкент, 1907.
5. Мир Салмон Хожа Самарқандӣ. Тафсил ва таърихи давлати ҷамоаи манғит аз замони Раҳимхон (нусхаи дастхати Институти дастхатҳои Санкт-Петербург, № С.33/XIII). Масъул муҳаррир: Гулпарӣ Шарифова. Панҷакент – 2024.
6. Мунтахаб ат-таворих: (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) / Муҳаммадхакимхон Тўра; форс-тожик тилидан тарж., муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. - Т.: Янги аср авлоди, 2010.

[87] "Амир Насруллоҳ бош қушбеги Муҳаммад Ҳакимбийга мактублари" ЎзР ФА ШИ қўлёзма, №1989, 35[а]бет.

[88] Мунтахаб ат-таворих: (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) / Муҳаммадхакимхон Тўра; форс-тожик тилидан тарж., муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. - Т.: Янги аср авлоди, 2010. 80-бет.

[89] Мунтахаб ат-таворих: (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) / Муҳаммадхакимхон Тўра; форс-тожик тилидан тарж., муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. - Т.: Янги аср авлоди, 2010. 84-бет.

МИЛЛАТЛАРАРО ДЎСТЛИК ВА ДИНЛАРАРО БАҒРИКЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШИ

Анвар Эргашевич Юлдашев
Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги Давлат бошқаруви академияси профессори, тарих фанлари доктори, профессор.
тел.:+998 90 3208668, e-mail: anvar_08@mail.ru

АННОТАЦИЯ:

Мазкур мақола давлатимиз олдида турган долзарб муамолардан бўлган жамиятимиздаги миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш масалаларига бағишланган бўлиб, унда мазкур сохани таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йўналиши эканлиги қонуний ва норматив-хуқуқий хужжатлар асосида асосланган.

Калит сўзлар. Ўзбекистон ахолиси, миллат, миллатлараро тотувлик, дин, диний бағрикенглик, диний конфессия, низо, ислом, христиан, яҳудийлик, буддавийлик, экстремизм.

АННОТАЦИЯ:

Данная статья посвящена укреплению межнационального согласия и религиозной толерантности в обществе, являющейся одной из наиболее актуальных проблем, стоящих перед нашей страной, в ней на основе законодательных и нормативно-правовых обоснована, что обеспечение данной сферы является приоритетным направлением государственной политики Узбекистана

Ключевые слова. Население Узбекистана, нация, межнациональное согласие, религия, религиозная толерантность, вероисповедание, конфликт, ислам, христианство, иудаизм, буддизм, экстремизм.

RESUME:

This article is devoted to strengthening interethnic harmony and religious tolerance in society, which is one of the most urgent problems facing our country, it is based on legislative and regulatory justification that ensuring this area is a priority of the state policy of Uzbekistan

Keywords. Keywords. Population of Uzbekistan, nation, interethnic accord, religion, religious tolerance, confession, conflict, Islam, Christianity, Judaism, Buddhism, extremism.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва халқига халқига йўллаган Мурожаатномасида давлатимиз олдида турган долзарб муамолар қаторида "жамиятда миллатлараро тотувлик ва бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлашга қаратилган ишларимизни сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқамиз", деган фикрни алоҳида таъкидладилар[3].

Маълумки, Ўзбекистон аҳолиси миллий таркибига кўра аҳолиси кўп миллатли давлатлар қаторига киради. Ҳозир Ўзбекистонда 136 та миллат ва элатларнинг вакиллари яшайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 8-моддасида Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади [1], деб таъкидланган. Конституциянинг 13-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади [1]. 4-моддада Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади [1].

Давлатимизнинг ушбу муҳим соҳадаги сиёсати Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев қаламига мансуб "Янги Ўзбекистон стратегияси" китобининг олтинчи ("Хавфсизлик ва ташқи сиёсат) ҳамда еттинчи (Ўзбекистон ва умумбашарий муаммолар") йўналишларида белгилаб берилган [2].

Юртбошимизнинг 2017 йил 19 майдаги "Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармонига [4] мувофиқ, Республика байналмилал маданият маркази ҳамда Ўзбекистон хорижий мамлакатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқалар жамиятлари кенгаши негизида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси ташкил этилган. 139 та миллий маданий марказ фаолият олиб бормоқда. Ҳозирда мамлакатимизда давлат ва нодавлат таълим муассасаларида ўқитиш 7 тилда олиб борилади. Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси ўз кўрсатувларини 12 тилда намойиш этади, ўндан ортиқ тилда газета ва журналлар нашр этилмоқда. Шу билан бир қаторда ҳар бир миллатнинг умумий манфаатлари билан бирга ўз қадриятларини етарли даражада таъминлаш амалга оширилмоқда. Ўзбекистон каби кўп миллатли мамлакатда

турли миллатлар манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш тараққиётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади.

Диний бағрикенглик ғояси хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади ва яхшилик, тинчлик, дўстлик каби хусусиятларга таянади. Одамларни ҳалоллик ва поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади.

Ўзбекистон азалдан турли динларга эътиқод қилувчи халқлар тинч-тотув яшаган ўлка бўлиб келган. Азал-азалдан она юртимизда ислом, христиан, яҳудийлик, буддавийлик каби дин вакиллари ёнма-ён яшаб келган. Аждодларимиз турли дин вакилларига бағрикенг ҳамда доимо ҳурмат билан муносабатда бўлгани, Ватан тараққиёти йўлида елкадош бўлиб меҳнат қилгани тарихий манбаларда кўп қайд этилган. Асрлар мобайнида йирик шаҳарларда масжид, черков ва синагогаларнинг мавжуд бўлиши, турли миллат ва динга мансуб қавмларнинг ўз диний амалларини эркин адо этиб келаётгани бунинг тасдиғидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида "Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар ким хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди", деган норма киритилган [1]. "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонунда ҳам фуқароларнинг юқорида келтирилган конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланган [5]. Ўзбекистон Республикасида давлат ва дин муносабатлари қадимий анъаналарга суяниб, ушбу соҳага бағишланган қонунлар билан таъминланган қуйидаги тамойиллар асосида олиб борилмоқда:

-диндорларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш;

-диний эътиқодларни фуқароларнинг ёки улар уюшмаларининг хусусий иши деб тан олиш;

- диний эътиқодга эга фуқароларнинг ҳам, уларга амал қилмайдиган фуқароларнинг ҳам ҳуқуқларини тенг кафолатлаш ҳамда уларни таъқиб қилишга йўл қўймаслик;

-маънавий тикланиш, умуминсоний ахлоқий қадриятларни қарор топтириш ишида турли диний уюшмаларнинг имкониятларидан фойдаланиш учун улар билан мулоқот қилиш йўлларини излаш;

-диндан бузғунчилик мақсадларида фойдаланишга йўл қўймаслик.

2018 йил 16 апрелдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари

бўйича қўмита фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3668-сонли Қарорига мувофиқ Қўмита ҳузурида фаолият юритадиган жамоатчилик-маслаҳат органи ҳисобланмиш Конфессия ишлари бўйича кенгашнинг янги таркиби тасдиқланди. **Кенгаш таркиби 9 тадан 17 та** аъзога – Ўзбекистонда фаолият юритаётган диний конфессиялар вакиллари ҳисобига кенгайди.

2018 йилнинг 16 апрелида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5416-сонли Фармонни имзолади. Мазкур ҳужжат Ўзбекистонда диний таълим тизимининг узлуксизлигини таъминлашга қаратилган: бошланғич босқичдан (ўрта махсус ислом таълим муассасалари ёки мадрасалар) тортиб, то олий ва ундан кейинги диний таълимгача.

2019 йил 4 сентябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Диний-маърифий соҳа фаолиятини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-4436-сонли қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича Қўмитанинг Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон ёшлар Иттифоқи, Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Республика кенгаши билан жамиятда виждон эркинлиги ва диний-маърифий муҳит барқарорлиги кафолатларини таъминлаш мақсадида мустаҳкам ва доимий ҳамкорликни назарда тутувчи янги тизим жорий этилди.

Бундан ташқари, Дин ишлари бўйича қўмита таркибида аёллар билан ишлаш бўлими ташкил этилди, шунингдек, ушбу йўналишдаги ишларни назорат қилувчи раис ўринбосари лавозими ҳам жорий этилди. Хотин-қизлар ўртасида маънавий-маърифий ишларни мувофиқлаштириш бўйича Республика тарғибот гуруҳи ташкил этилди.

Ўзбекистон Ислом академияси ва Тошкент Ислом университети негизида **Ўзбекистон халқаро Ислом академияси (хозирда Халқаро исломшунослик академияси)** ташкил этилди. Қорақалпоғистон Республикаси, Самарқанд, Наманган ва Сурхондарё вилоятларида Академия таркибидаги **малака ошириш Маркази ҳудудий филиаллари** ташкил этилди.

Ўзбекистон халқаро Исломшунослик академияси ҳузурида **«Зиё» медиа-маркази** ташкил этилиб, у аждодларимизнинг диний-илмий меросини кенг тарғиб қилиш, диннинг ҳақиқий инсонпарварлик мақсадини ҳамда диний-маърифий ҳаётда содир бўлаётган янгиликлардан кенг жамоатчиликни хабардор қилиб боришни таъминловчи асосий медиа-тузилма ҳисобланади.

Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузурида **«Вақф» хайрия жамоат фонди** ташкил этилди. Унинг асосий вазифаси масжидлар, зиёратгоҳлар, муқаддас қадамжолар ва шу каби бошқа объектларнинг реконструкциясини молиялаштириш, уларни моддий-техник базасини яхшилаш ҳамда ушбу соҳа ходимларини моддий қўллаб-қувватлашдан иборатдир.

Ўзбекистонда Ислом цивилизацияси маркази, Имом Бухорий ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари ташкил этилди. Вилоятларда калом, ҳадис, фиқҳ, ақида илми ва тасаввуфни ўрганишга ихтисослашган **бешта илмий мактаб** очилди.

Ислом цивилизацияси маркази томонидан Ўзбекистонда Марказий Осиё мусулмон мутафаккирларининг жаҳон цивилизацияси ривожидаги ролига бағишланган 20 дан ортиқ **китоб ва рисолалар** тайёрланди. Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан Имом Термизий, Ҳаким Термизий ва термизлик бошқа олимларнинг асарлари ўзбек тилига таржима қилинди.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Имом Насафий, Алоуддин Усмондий, Саффар Бухорий ва ҳ.к. каби улуғ алломалар асарларининг аксарияти таржима қилиниб, 50 дан зиёд китоб нашр этилди.

Ўзбекистонда фуқароларнинг виждон ва диний эркинлиги соҳасидаги конституцион ҳуқуқларини таъминлаш, жамиятда диний бағрикенглик ва динлараро дўстлик-ҳамкорлик ғояларини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ҳукуматимиз томонидан халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган бағрикенглик анъанаси қўллаб-қувватланиб, янада ривожлантиришга қаратилган ишлар олиб борилмоқда. Ҳозирда мамлакатимизда 16 та конфессияга мансуб бўлган 2276 та диний ташкилотлар эркин фаолият юритмоқда. Улардан 2131 таси исломий, 197 таси ноисломий, шу қаторда 166 та христиан черкови, 8 та яҳудий ибодатхоналари, 6 та бахоий жамоалари ва 1 та кришнани англаш жамияти ва 1 та будда ибодатхонаси мавжуд [6]. 2023 йилда Ангрен шаҳрида католик черкови давлат рўйхатидан ўтказилган. Конфессия вакилларининг 50 дан ортиқ республика ва халқаро тадбирларда иштироки таъминланган. Шунингдек, уларга 14 та диний байрамларини ўтказишда амалий ёрдам кўрсатилган. Бугунги кунда мамлакатимизда турли эътиқодга мансуб юқорида қайд қилинган ташкилотлар ўртасида ўзаро ҳурмат ва бағрикенглик муҳити ўрнатилиши учун барча шароитлар яратилган. **Энг асосийси — бағрикенгликнинг муҳим омилларидан бири бўлган миллатлараро ва динлараро тотувликнинг тўла таъминланганлиги.**

Ушбу оқилона сиёсатнинг маҳсули сифатида бугун юртимизда тинчлик-осойишталик ҳукм сурмоқда, турли дин ва миллат вакиллари бир оиладек иноқ

ҳаёт кечирмоқда. Республикамизда турли динларга эътиқод қилувчиларнинг барча ибодат ва маросимларни эмин-эркин бажариб, диний байрамларини кенг кўламда нишонлашларига ҳам ҳар томонлама шароитлар яратилмоқда. Хусусан, мусулмонларнинг Ҳайит байрамлари, насронийларнинг Пасха ва Рождество байрамлари, яҳудийларнинг Пейсах, Пурим ва Ханука байрамлари кўтаринки руҳда тантана этилмоқда. Турли конфессия етакчиларининг диний байрам кунлари бир-бирларини табриклаб, тадбирларда иштирок этишлари анъанага айланган.

Мустақиллик йилларида 320 минг нафар мусулмон Саудия Арабистонига зиёрат учун борган бўлса, шулардан 132 минг киши «Ҳаж», 178 минг киши эса «Умра» амалини бажаришга муваффақ бўлган.

2019 йилдан эътиборан Ўзбекистон фуқаролари учун «Умра» зиёратлари квотаси бекор қилинди.2024 йилда қарийб 461,5 минг нафар ўзбекистонлик Умра амалларини адо этди. Кейинги етти йилда 60 мингдан зиёд юртдошимиз ҳаж амалларини бажаргани юқори баҳоланмоқда. Шу тариқа Ўзбекистон Саудия Арабистонига борувчи зиёратчилар сони бўйича дунё миқёсида 10-ўринни қайд этди. 2,5 минг христиан ва яҳудийлар Исроил, Россия, Туркия, Италия, Грузия ва Юнонистон каби давлатларнинг муқаддас диний қадамжоларига ташриф буюрганлар.

Қайд этилишича, Саудия Арабистони подшоҳлиги Ҳаж ва Умра вазирлиги ўз ишларини Ўзбекистондаги ваколатли томонлар билан мувофиқлаштирган ҳолда амалга оширади. Бунда Умра ширкатлари зиёратчиларга муносиб тарзда яшаш жойлари ва нақлиёт воситалари каби хизматларни кўрсатиши қатъий назорат қилиб борилади.

Ҳукуматимиз томонидан мусулмонлар сингари бошқа дин вакиллари, хусусан, православ христианлари Исроилнинг Иерусалим – Қуддуси шариф шаҳрига бориб, Пасха байрами муносабати билан муқаддас олов олиб келишларига ҳам имкониятлар яратиб берилган. У ерга замонавий самолётда чартер-рейс билан бориб келишлари учун ҳам Дин ишлари бўйича қўмита, Тошкент ва Ўзбекистон епархияси, "Ўзбекистон ҳаво йўллари" ва бошқа тегишли ташкилотлар хизмат кўрсатмоқда.

Мустақиллик йилларида республикамизда юзлаб масжид, черков, синагога ва ибодат уйлари қурилди, қайта таъмирдан чиқарилди. Улар қаторида Тошкентдаги "Ҳазрати Имом" мажмуи, "Минор" масжиди, вилоят марказларидаги жоме масжидлар, Тошкент, Самарқанд ва Навоий шаҳарларидаги православ черковлари, шунингдек, Тошкентдаги католик черкови ва буддавийлик ибодатхонаси, Самарқанддаги Арман Апостол черкови ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида "Маърифат ва диний бағрикенглик" деб номланган махсус резолюциясини қабул қилиш таклифини илгари сурдилар. Ушбу таклифдан келиб чиқиб, 2018 йил 12 декабрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 75-сессиясининг 51-йиғилишида A/Res/73/128-сонли "Маърифат ва диний бағрикенглик" резолюцияси ташкилотга аъзо 193 мамлакат томонидан якдиллик билан қабул қилинди. БМТга аъзо мамлакатларнинг 50 дан ортиғи бу резолюцияни нафақат қўллаб-қувватлашларини, балки унга ҳаммуаллиф бўлишларини таъкидладилар.

Мамлакатимизда ушбу соҳадаги ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, халқ фаровонлигини ошириш борасида олиб борилаётган изчил сиёсат жаҳон ҳамжамияти томонидан кенг эътироф этилмоқда. Хусусан 2020 йилнинг 7 декабрь куни АҚШ Давлат департаментининг расмий сайтида Давлат департаменти Ўзбекистонни диний эркинликлар бўйича махсус кузатувлар рўйхатидан чиқарганлиги ҳақида хабар қилинди. АҚШ хукуматининг ўша пайтдаги Давлат котиби М.Помпео диний эркинлик борасида амалга оширилган ижобий ўзгаришлар ҳақида гапирар экан, қисқа муддат ичида Ўзбекистон раҳбарияти томонидан кўрилган тезкор ва мақсадли чора-тадбирларнинг натижаси эканини қайд этган. Шунингдек, Давлат котиби махсус рўйхатдан чиқишда Ўзбекистон тажрибаси бошқа давлатларга намуна бўлиб хизмат қилишини ҳам таъкидлади.

Бугунги кунда дунёнинг айрим минтақаларида жаҳолатга қарши – жаҳолат билан курашиш оқибатида низоли вазиятлар авж олиб бормоқда. Айниқса Яқин Шарқ мамлакатларида миллий, диний ва бошқа ижтимоий-сиёсий омиллар негизида юзага келган қуролли тўқнашувлар оқибатида юзлаб одамларнинг қурбон бўлаётгани, минглаб кишиларнинг ўз бошпаналаридан айрилиб, туғилиб ўсган юртларини ташлаб кетишга мажбур бўлаётгани каби аянчли жараёнларнинг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда экстремизмга қарши курашиш чора-тадбирларини амалга оширишдаги ёндашувлар концептуал жиҳатдан қайта кўриб чиқилди. Бунда асосий эътибор аҳоли ўртасида профилактика ва тушунтириш ишларига қаратилди. Ушбу соҳада амалга оширилаётган барча саъй-ҳаракатлар «Жаҳолатга қарши маърифат» деган эзгу ғояга асосланган.

2018 йилнинг сентябр ойида террористик, экстремистик ёки бошқа тақиқланган ташкилот ва гуруҳларга адашиб аъзо бўлиб қолган Ўзбекистон Республикаси фуқароларини жиноий жавобгарликдан озод қилиш тартиби тасдиқланди. Илгари тўғри йўлдан адашган ва ўз хатти-ҳаракатларига чин

дилдан пушаймон бўлган фуқароларга маънавий-ахлоқий бурчларини адо этиш учун жамият ва ўз оилаларига қайтиш имконияти берилди. Диний экстремистик оқимларга алоқадор шахсларни реабилитация қилишнинг муҳим қадамларидан бири, бу уларга нисбатан авф этиш актларини қўллаш бўлди.

Ушбу салбий оқибатларни бартараф қилиш амалиётида "Ўзбекистон омили"нинг ўрни, жумладан Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг халқаро миқёсда ўтказилган анжуманларда, масалан БМТ Бош Ассамблеясининг 72, 75 сессияларида, МДҲ, ШҲТ давлатлари раҳбарларининг олий даражадаги кенгашларида, Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг учрашувларидаги ташаббускорликлари омил сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг дин сохасидаги сиёсати замирида давлатнинг дунёвийлиги, дин ва давлат бир-биридан ажратилганлиги ҳақидаги тамойил ётади. Ўзбекистоннинг дин сохасидаги сиёсати, ўз навбатида, халқаро шартномаларнинг бу борадаги талабларини тўлиқ эътироф этади ва фуқороларнинг шахсий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқларини таъминлашни назарда тутади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: "O'zbekiston", 2023.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: "O'zbekiston". 2021 -457 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь. http://uzlidep.uz/news-of-uzbekistan/7998
4. Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони. // «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари миллий базаси»нинг веб-сайти – www.lex.uz.
5. Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги 2021-йил 5-июлдаги ЎРҚ-699 қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон.
6. Ўзбекистонда диний бағрикенглик. "Тараққиёт Стратегияси" Маркази. 15 Июль 2020 й. https://strategy.uz/index.php?news=1014

АҚШДА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН ҚОНУНЛАРНИНГ ЖАМИЯТ БАРҚАРОРЛИГИГА САЛБИЙ ТАЪСИРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Хумоюнмирзо Нажмиддинович Темиров
Андижон давлат университети тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада Америка Қўшма Штатларида коррупцияга қарши кураш жуда муваффақиятли амалга оширилганлиги ва бу халқаро даражада эътироф этилганлиги ҳамда АҚШ ҳукумати коррупцияга қарши қонунлар халқаро ва ҳукумат сиёсатининг қатаъий амалиётини ўрнатганлиги асосланган.

Калит сўзлар: коррупция, қарши, кураш, муваффақият, халқаро, ҳукумат, қонун, сиёсат, амалиёт.

ABSTRACT

According to the article, USA government has implemented stringent anti-corruption laws and policies, making it one of the least corrupt nations in the world. The country's effective anti-corruption efforts have also received international recognition.

Key words: corruption, opposition, struggle, achievement, global, governance, legislation, policy, and practice.

АННОТАЦИЯ

Согласно статье, правительство США внедрило строгие антикоррупционные законы и политику, сделав страну одной из наименее коррумпированных стран в мире. Эффективные антикоррупционные усилия страны также получили международное признание.

Ключевые слова: коррупция, оппозиция, борьба, достижение, глобальный, управление, законодательство, политика и практика.

Ҳеч кимга сир эмаски инсоният яратилипдики, коррупция қадимги тарихдан жамиятда инсонлар ўз мансаб, ортиқча эҳтиёж учун виждонларини суиистеъмол қилиш муаммоси бўлиб келган.

Америка Қўшма Штатларида коррупцияга қарши кураш тажрибаси катта тажрибага эга бўлиб мамлакатда XVII-асрнинг охиридау бошланган.

Америка Қўшма Штатлари тажрибаси:

1) XIX-аср бошларида коррупциянинг пайдо бўлишига ёрдам берган омиллар;

2) Коррупцияга қарши курашдаги дастлабки чоралар;

3) XIX - асрда қўшма Штатларда коррупция даражасини белгилаш аср ва унга қарши кураш усуллари.

XVIII-XIX аср охирида қўшма Штатлардаги коррупциянинг ривожланиш омиллари ва қарши чоралар.

АҚШ сиёсатчилари қонун устуворлиги устун бўлган республикани қуришга интилди. Ҳукуматга кўра Қўшма Штатларнинг тўртинчи Президенти Жеймс Медисон жамиятда коррупцияга қарши курашнинг кескин чораларини ва давлат хизматчиларини давлат бюджетини шахсий манфаатларга мослаштириб ишлатиш учун эмас, балки давлат учун ишлатган бўлар эди" – деган фикрлари қонун устуворлиги давлат хизматчиларига ҳам дахлдор эканлигини айтган биринчи президент бўлади [1, 14, 48].

Америка Қўшма Штатларда коррупцияга қарши кураш Қонунчилик чораларини, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ишини, фуқаролик жамиятининг иштирокини ўз ичига олган мураккаб жараёндан бошлайди.

Қўшма Штатлардаги коррупцияга қарши курашни тавсифловчи баъзи асосий жиҳатлар:

Қонунчилик: Қўшма Штатларда коррупциянинг олдини олишга қаратилган турли қонунлар: энг машҳурларидан бири бу Америка компаниялари ва фуқароларига хорижий амалдорларга пора беришни тақиқловчи хорижий коррупция амалиёти тўғрисидаги қонун (Foreign Corrupt Practices Act, FCPA).

Лоббичилик, давлат хизматчиларининг молиявий манфаатлари тўғрисидаги маълумотларни ошкор қилиш, шунингдек, рақобатга қарши амалиётларни тартибга солувчи қонунларнинг мавжудлиги.

Юқоридагиларда Қўшма Штатларда коррупцияга қарши биринчи чоралар Конституцияда мустаҳкамланган 1787 йил АҚШнинг асосий қонуни. Конституциянинг II моддаси 4-қисмига биноан АҚШ Президенти, вице-Президенти, шунингдек бошқа давлат амалдорлари офисдан олиб ташланиши, оғир жиноятларга ҳукм қилиши белгилаб қўйилган [2].

Қўшма Штатларда коррупцияга қарши кураш коррупциянинг олдини олишга ва коррупция жиноятларини жазолашга қаратилган турли хил Қонунчилик ва ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинади. АҚШда коррупцияга қарши курашда асосий рол ўйнайдиган асосий қонунлар ва механизмлар мавжуд:

Чет элда коррупцияга қарши кураш тўғрисидаги қонун (хорижий коррупция амалиёти тўғрисидаги қонун, Foreign Corrupt Practices Act, FCPA)

Бу коррупцияга қарши курашишга қаратилган енг таниқли ва қатъий қонунлардан биридир. У 1977 йилда қабул қилинган ва Amerika компаниялари ва фуқароларига бизнеснинг афзалликлари евазига чет ел амалдорларига пора беришни тақиқлайди. ФСПА компаниялардан шаффоф бухгалтерия ёзувларини юритишни ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш ёки ҳисоботларни манипуляция қилишнинг олдини олиш учун молиявий операцияларни ошкор қилишни талаб қилади.

Эндрю Жексон президентлиги даврида қўшма Штатларда давлат бошқарувида шаффофлик асосида патронаж тизими шаклланди, унинг моҳиятини "ғолиб" шиорига қисқартириш ва давлат лавозимлари берилди ғолиб партия аъзоларига, ютқазган партия тарафдорлари еса ушбу лавозимларга кириш ҳуқуқини йўқотдилар [3, 401-402].

Америка деярли ўзининг иқтисодий ўсишининг гаровига айланди. Бундай сиёсий амалиёт кўпинча баъзи Штатлар ҳукуматлари эса, ушбу инвестицияларнинг узоқ муддатли рентабеллигини баҳоламасдан ўз иттифоқчиларини молиялаштиришга олиб келди. Бу эса, АҚШда тизимли коррупция деб аталадиган нарса ривожланишига олиб келди. Бу эса, кўплаб сиёсатчилар ва маъмурлар давлат аппаратида ўз жойларини сақлаб қолиш учун баъзи барқарорликни йўлини танлашди [4, 107].

Кейинги қабулқилинган қонун бу Давлат хизматчилари тўғрисидаги қонун (ҳукуматдаги ахлоқ тўғрисидаги қонун - The Ethics in Government Act).

Ушбу қонун 1978 йилда қабул қилинган бўлиб, унинг асосий мақсади давлат хизматчиларининг шаффофлиги ва ҳисобдорлигини оширишдир. Бу давлат амалдорлари ва уларнинг оила аъзолари учун молиявий манфаатларини ошкор қилиш мажбуриятини белгилайди, бу еса манфаатлар тўқнашувининг олдини олишга ёрдам беради.

Асосий қоидалар:

Давлат хизматчилари томонидан молиявий маълумотларни мажбурий равишда ошкор қилиш.

Мансабдор шахсларнинг қарорларига таъсир қилиши мумкин бўлган шахслар ёки ташкилотлардан "совға"ларни қабул қилиш каби коррупцион амалиётларни тақиқлайди (Lobbying Disclosure Act, 1995 y).

Ушбу қонун қўшма Штатлардаги лоббистлар фаолиятини тартибга солади ва лобби ташкилотларидан уларнинг ҳаракатлари ва мақсадлари тўғрисидаги маълумотларни ошкор қилишни талаб қилади. Лоббистлар тегишли давлат идораларида рўйхатдан ўтишлари, шахслар ва гуруҳлар ўз

фаолиятини молиялаштириши ҳақида тафсилотларни ошкор қилишларини шартини қўяди.

Лоббистлар Конгрессда рўйхатдан ўтишлари ва ўз мижозлари ҳақидаги маълумотларни ошкор қилишлари керак.

Лоббистлар фаолияти харажатлари тўғрисида ҳисобот бериш мажбурияти.

Сиёсатда коррупциянинг олдини олиш тўғрисидаги қонун (Адолатли бошқарув ва ошкора ҳукумат тўғрисидаги қонун, 2007 - The Honest Leadership and Open Government Act, 2007)

Ушбу қонун, қонун чиқарувчилар ва лоббистлар фаолиятига нисбатан ошкоралик ва ҳисобдорликни ошириш учун қабул қилинган. Бу молиявий манфаатлар ва лоббичилик фаолияти билан боғлиқ ҳисобот ва ошкор қилиш талабларини кучайтиради.

Лоббистлар ва бошқа манфаатдор томонларнинг совғалари ва хайр-еҳсонларига нисбатан қатъий қоидаларни ўз ичига олади.

Федерал даражада қарор қабул қилиш жараёнида шаффофликни ошириш.

5. Ҳукумат ахлоқини ислоҳ қилиш тўғрисидаги қонун (1989) - The Government Ethics Reform Act, 1989)

Ушбу қонун federal амалдорларнинг хулқ-атворини тартибга солади ва давлат хизматчиларига тақдим етилиши мумкин бўлган "совға"лар, "саёҳат"лар ва бошқа имтиёзларга нисбатан қатъий қоидаларни ўрнатади.

Бу амалдорларга ҳукумат билан муомала қилиши мумкин бўлганлардан "совға"лар ёки бошқа шахсий имтиёзлар олишни тақиқлайди.

Давлат идорасида ишлагандан кейин хусусий секторда ишлашга чекловлар қўядаи.

Ахборотчиларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун (1989) - Whistleblower Protection Act, 1989)

Ушбу қонун ташкилотлар ёки давлат идораларида қонунбузарликлар, коррупция ва бошқа ноқонуний ҳаракатлар тўғрисида хабар берган шахсларни ҳимоя қилади.

Коррупция тўғрисидаги маълумотларни ошкор қилганларни таъқиб қилишдан ҳимоя қилиш.

Коррупция тўғрисидаги маълумотларни ошкор қилганларни таъқиб қилинган тақдирда судга мурожаат қилиш имконияти.

7. Сайловларни молиялаштиришда башорат қилиш тўғрисидаги қонун The Federal Election Campaign Act, 1971)

Ушбу қонун қўшма Штатлардаги сайловлар ва сиёсий кампанияларни молиялаштиришни тартибга солади. Бу маблағ манбаларини ошкор қилиш ва

кампанияни сарфлаш бўйича қатъий қоидалар орқали коррупциянинг олдини олишга қаратилган.

Сайлов кампаниялари пайтида барча хайр-еҳсонлар ва харажатлар тўғрисида мажбурий ҳисоботлар.

Номзодлар ёки партияларга берилиши мумкин бўлган миқдорларни чеклаш.

Пул ювишга қарши дастур (Anti-Money Laundering, AML)

Гарчи бу тўғридан-тўғри коррупцияга қарши қонун бўлмаса-да, АМЛ молиявий жиноятларнинг, шу жумладан коррупциянинг олдини олишга қаратилган. Бу молия институтларидан шубҳали молиявий операцияларни кузатиш ва ҳисобот беришни талаб қилади.

Мижозларни шубҳали активларни текширишга қўйиладиган талаблар.

Federal органларга шубҳали битимлар тўғрисида мунтазам ҳисобот яъни, шубҳали битимлар тўғрисида мунтазам ҳисобот бериш тизими, одатда, молявий фаолиятни назорат қилиш ва коррупционные старые олиш мақсадида жорий этилади. Бу ҳисоботлар турли соҳалардаги фаолиятни кузатиш ва хавф-хатарларни аниқлашга қаратилган.

Уюшган жиноятчиликка қарши кураш (Рико Қонуни, 1970) - (RICO Act, 1970)

Коррупцион ташкилотлар тўғрисидаги қонун (Рико) ҳукуматни уюшган жиноятчиликка, шу жумладан ҳукумат амалдорлари ўртасида коррупцияга қарши курашиш учун кучли воситалар билан таъминлайди.

Жиноий ташкилотларга ва ўз мақсадларига еришиш учун коррупцион схемалардан фойдаланадиган шахсларга қарши курашади.

Муҳим жиҳат шундаки, Қўшма Штатлар коррупцияга қарши кураш соҳасида суд амалиётини фаол ривожлантирмоқда. Federal прокуратура ва турли штат прокурорлари каби federal прокурорлар коррупция ишларини очишда ва ҳуқуқбузарларни таъқиб қилишда муҳим рол ўйнайди.

REFERENCES

1. Nikolaychik V. Compliance with the rules of ethics by officials in the US is controlled by the FBI agents / V. Nikolaychik // Clean hands. – 1999. – №1.
2. The Constitution of the United States of America, As Amended // United States Government Printing Office. – 2007. – № 110–50.
3. Брайс Дж. Американская республика / Дж. Брайс. – Ч. 2. – М., 1890.
4. Рудь Е.С. Коррупция и борьба с нею в социально-экономической истории Соединенных Штатов (сводный реферат) / Е.С. Рудь, А.С. Агафьева, Е.В.

Браславская // Историко-экономические исследования. – 2006. – Т. 7. №3. – С. 89–116.

BILIM, KUCH VA MANFAATLAR ZIDDIYATI: KORRUPSIYANING GNOSEOLOGIK TAHLILI

Humoyunmirzo Najmiddinovich Temirov
Researcher, Andijan State University
E-mail: humoyunmirzo.temirov.82@mail.ru

ANNOTATSIYA

Zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkur kontekstida korrupsiya fenomeni nafaqat siyosiy yoki huquqiy xatti-harakatlarning buzilishi, balki bilim, qudrat va manfaatlar o'rtasidagi ziddiyatlar chorrahasida vujudga kelgan gnoseologik inqirozning ifodasidir.

Kalit so'zlar: skeptitsizm, ijtimoiy, munosabat, ishonchsizlik, asos, korrupsiya, boshqaruv, subyekt, hokimiyat, vakolat.

KNOWLEDGE, INFLUENCE, AND CONFLICT OF INTERESTS: A PHILOSOPHICAL EXAMINATION OF CORRUPT PRACTICES.

ANNOTATION

According to contemporary socio-philosophical theory, corruption is not just a transgression of the law or political norms, but it also represents an epistemological crisis that emerges when knowledge, power, and interests clash.

Key words: governance, subject, authority, scepticism, social, attitude, distrust, base, and corruption.

ЗНАНИЕ, ВЛИЯНИЕ И КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: ФИЛОСОФСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОРРУПЦИОННЫХ ПРАКТИК.

АННОТАЦИЯ

Согласно современной социально-философской теории, коррупция - это не просто нарушение закона или политических норм, но и эпистемологический кризис, возникающий при столкновении знаний, власти и интересов.

Ключевые слова: управление, субъект, власть, скептицизм, социальный, отношение, недоверие, база, коррупция.

Korrupsiya holatlarini faqat huquqiy-me'yoriy doirada tahlil qilish ularning ichki bilimiy asoslari, ya'ni qanday epistemik tuzilmalar orqali korrupsion amaliyotlar ijtimoiy normalikka aylanishini anglab yetishga imkon bermaydi. Aynan shu sababdan, korrupsiya bilim ishlab chiqarish, tarqatish va legimitatsiya qilish

mexanizmlariga qarshi yo'naltirilgan harakatlar tizimi sifatida ko'rilmog'i darkor. Gnoseologik yondashuvda korrupsiya bilimning obyektiv haqiqat sifatida emas, balki hokimiyat bilan o'zaro aloqador ijtimoiy konstrukt sifatida shakllanishini fosh etadi. Fuko ta'kidlaganidek, bilim - bu hokimiyatning ifodasi, u doimo ma'lum ijtimoiy struktura tomonidan shakllanadi[90] (Foucault M., 1980, p. 94). Bu jihatdan qaraganda, korrupsiya ijtimoiy bilimning deformatsiyalangan shakli bo'lib, haqiqatning o'rniga foyda, axloqning o'rniga moslashuvchanlik, qobiliyatning o'rniga vositachilikni qadrlaydigan intellektual muhitni shakllantiradi.

Stephen Heynemanning oliy ta'limdagi korrupsiya tahliliga ko'ra, ta'lim sohasi davlatning eng muhim boyliklaridan biri bo'lishiga qaramay, undagi korrupsion amaliyotlar bilimdan emas, hokimiyat va manfaatlar tarmog'idan kelib chiqadi[91] (Heyneman S., 2004, p. 2). U korrupsiyani faqat moddiy emas, balki nomoddiy manfaatlar orqali ham namoyon bo'ladigan, ya'ni akademik obro', maqom, mansab kabi omillar bilan bog'liq ijtimoiy konstrukt sifatida tahlil qiladi. Bu esa, ta'lim tizimida bilim emas, pozitsiyaga ega bo'lish muhimroq ekani haqidagi ijtimoiy illuziyani mustahkamlaydi. Xuddi shunga o'xshash tarzda, Denisova E. oliy ta'lim tizimidagi korrupsiyani "akademik halollikning yo'qligi" bilan belgilaydi va bunday holatni faqat huquqiy kontekstdan emas, balki axloqiy va epistemik sferadan ham qarash zarurligini ilgari suradi[92] (Denisova E., 2020, p. 2). Bu yondashuvda korrupsiya bilim va haqiqatga nisbatan befarqlik, epistemik relatyivizm va axloqiy skeptitsizm bilan uyg'unlashgan bo'lib, talaba va o'qituvchilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ishonchsizlik asosida qayta quradi. Komissarov V.S.ning ta'rifiga ko'ra, korrupsiya boshqaruv subyektlarining hokimiyat vakolatlaridan foydalanishda shaxsiy manfaatlarni xizmat manfaatlaridan ustun qo'yishi orqali namoyon bo'ladi[93] (Komissarov V.S., 1993, b. 26). Bu yerda hokimiyat epistemik jarayonni boshqaradigan determinant sifatida paydo bo'ladi. Boshqacha aytganda, korrupsiya - bu hokimiyat va bilim o'rtasidagi strategik manipulyatsiyadir.

Oliy ta'lim tizimida korrupsiya aynan shu manipulyatsiya orqali bilimni qiymatdan mahrum qiladi. O'qituvchining bahosi bilim emas, manfaat evaziga belgilanar ekan, u bilimni emas, ijtimoiy rol va mavqeni sotadi. Natijada, ijtimoiy ongda "bilim" va "samaradorlik" tushunchalari o'z semantik barqarorligini yo'qotadi. Bunday muhitda intellektual mehnat emas, korrupsion vositachilik ijtimoiy

[90] Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings. – New York: Pantheon Books, 1980. – p. 94.
[91] Heyneman S. Corruption and Academic Performance. World Bank Papers, 2004. – p. 2.
[92] Denisova E. Corruption in Higher Education: Global Challenges and Responses. – London: Routledge, 2020. – p. 2.
[93] Komissarov V.S. Ugolovno-pravovye aspekty bor'by s korruptsiyey. – Vestnik MGU. Seriya 11. – 1993. – № 1. – B. 26.

muvaffaqiyatning mezoniga aylanadi[94] (Isomiddinov Yu.Yu., 2024, b. 5-6). Shunday qilib, korrupsiya faqat axloqiy buzuqlik emas, balki bilimni siyosiy va iqtisodiy manfaatlar ixtiyoriga topshiruvchi gnoseologik inqirozdir. Ushbu inqirozni bartaraf etish uchun huquqiy islohotlar bilan bir qatorda, bilimning axloqiy, ijtimoiy va madaniy asoslarini qayta qurish zarur. Bu esa ijtimoiy ongda haqiqat, halollik va qadr-qimmat mezonlarini tiklash, ta'limni esa ushbu mezonlarga asoslangan bilim maydoniga aylantirishni taqozo etadi.

Globallashuv tufayli davlatlar va xalqlar o'rtasidagi hamkorlikning tezkor, yangidan-yangi ufqlari ochilyapti, milliy iqtisodiyotlar o'zaro chambarchas bog'langan holda yuksalmoqda, taraqqiy etmoqda. Bugun har qanday davlat boshqa davlatlar bilan izchil hamkorlik qilmasdan, oqilona investitsiya va resurslarga tayanmasdan, jahonga chiqmasdan, ayni paytda dunyoga eshiklarini keng ochmasdan, odamlar bemalol ishlaydigan ishonchli makonga aylanmasdan yuqori natijalarga erisholmaydi. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, korrupsiyaga qarshi kurashishda rivojlangan davlatlar tajribasidan samarali foylanishimiz maqsadga muvofiq bo'lardi. Bunga misol qilib biz Singapur davlatini keltirib o'tishimiz mumkin. Xalqaro ilmiy tadqiqot markazlari tomonidan o'tkazilgan so'rovlar natijasida Singapurda korrupsiya va jinoyatchilik ko'rsatkichi jahonda eng quyi darajada ekanligi aniqlangan. Singapur respublikasi – qirq yillik milliy suverenitetidan keyin rivojlanayotgan emas, "rivojlangan mamlakat" maqomini olgan Janubiy-Sharqiy Osiyodagi yagona mamlakatlardan biri hisoblanadi[95].

Shu o'rinda korrupsiyaga qarshi kurashish masalasining yana bir jihatiga alohida e'tibor qaratsak. Nobop, «muomala qilish», «kelishish»ga moyil rahbar yoki boshqa bir mas'ul nafaqat tashkilotga, jamiyatga, ishchi-xodimlarga ziyon yetkazadi, balki bunday odam bilan tashkilotning, jamoaning, ayniqsa, yosh kadrlarning vaqti, umri behuda o'tishiga sababchi bo'ladi. Aslida esa rahbar hammaga o'rnak bo'lishi, halol ishlab, fidoyilik ko'rsatishi, yig'ilishlarda bir gapni gapirib, o'zi butunlay teskarisini qilmasligi lozim. Shu boisdan ham G.A.Satarov korrupsiyani "mansab mavqeini tamagirlik niyatida suiiste'mol qilish"[96] deb ta'kidlaydi. Korrupsiyaga qarshi kurashish jarayoni yana shunisi bilan muhimki, mazkur jarayonlarda ishchi-xodimlar, yoshlar halol ishlash, ishonch va vakolatga munosib xizmat bilan javob qaytarish zarur degan tasavvur, bilim va tajriba bilan faoliyat yuritadi. Har qanday vaziyatda ham mard inson o'z e'tiqodida sobit turib doimo halol yashashga intiladi.

[94] Isomiddinov Yu.Yu. Globallashuv sharoitida korrupsiyaga qarshi kurashish madaniyati: islohotlar va asosiy paradigmalar. – Toshkent: O'zMU, 2024. – B. 5–6.
[95] Қаранг: Погадаев В.А. Малайский мир (Бруней, Индонезия, Малайзия, Сингапур). Лингвострановедческий словарь. – М.: Восточная книга, 2012. - 798с.
[96] Сатаров Г.А. Россия и коррупция: кто кого? // Российская газета. 19.02 1998. – 2 с.

Jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi korrupsiya illatiga qarshi kurashishda elektron xukumat imkoniyatlaridan samarali foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Elektron hukumatni yaratishda Shvetsiya, Norvegiya, AQSH, Buyuk Britaniya, Korea Respublikasi, Singapur, shuningdek, iqtisodiyoti o'tish pallasida turgan davlatlar orasida eng yaxshi natijaga Estoniyada erishilgan[97]. Bu davlatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, elektron hukumatni joriy qilish bu – davlat boshqaruvi organlari faoliyati samaradorligini oshirish, ular faoliyatida oshkoralikni ta'minlash, fuqarolarning hokimiyat organlariga erkin murojaat qila olishi, shuningdek, davlat hokimiyati organlari faoliyati monitoringini amalga oshirish yo'llaridan biridir. Shuningdek, rivojlangan davlatlarning elektron hukumat joriy etishning samarasi boshqaruv unumdorligini oshirish, davlat xarajatlarini kamaytirish, qarorlar qabul qilish jarayoni ustidan jamoatchilik nazoratini o'rnatish orqali korrupsiyaga qarshi kurashish tajribasidan samarali foydalanish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

[97]E-Government Readiness Index 2008. 20.02.2009. http://www.unpan.org/egovernment8.asp.

АҲМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ "ТАРИХДА УСУЛ" АСАРИДА МАНБАЛАР САҚЛАНАДИГАН ЖОЙЛАР ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Хўжаев Мўминжон Исохонович
Фалсафа фанлари доктори, профессор в.б.
Алфраганус университети
Алфраганус Халқаро илмий-тадиқот маркази раҳбари
Телефон: +99890-335-09-30
e-mail mumin_81@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада Аҳмад Заки Валидиий Тўғоннинг "Тарихда усул" асарида келтирилган манбаларни ўрганиш, сақлаш ва тадқиқ этишга оид фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: ёзма, манба, кутубхона, архив, қолдиқ, музей, асар, усул, Европа, маълумот.

ANNOTATION

The concepts of researching, studying, and conserving the sources offered in Ahmad Zaki Walidii Togon's work "Tarikhda Usul" are covered in the article.

Key words: work, technique, Europe, writing, source, library, archive, remnant, museum.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются концепции исследования, изучения и сохранения источников, предложенных Ахмадом Заки Валиди для божьего труда "Тарихда усул".

Ключевые слова: работа, техника, Европа, письменность, источник, библиотека, архив, реликвия, музей.

Ёзма манбалар кўпроқ кутубхоналар ва архивларда, қолдиқлар эса айниқса музейларда сақланади. Бироқ, бу асарлардан улар сақланаётган жойларда фойдаланишнинг ҳам ўзига хос усуллари мавжуд. Европа кутубхоналаридан фойдаланиш йўллари ҳақидаги маълумотни Аднан Ўтүкэннинг Библиотек билимлари ва библиография номли асарида топишингиз мумкин. Музейлар ҳақида эса бундай туркий асар ҳали мавжуд эмас. Немис тилида эса О.Ҳомбергернинг Museumskunde 1924 асари тавсия этилади. Библиография ва кутубхоналардан фойдаланиш усулларини билмайдиган киши, масалан, Париж, Берлин ёки Вена миллий кутубхоналарига келса,

керакли китобларни топа олмай жуда кўп вақт йўқотади. Бу кутубхоналардан тўғри фойдаланиш европаликлар учун осон бўлса-да, Шарқ аҳолиси учун бу тизимни дарҳол тушуниш қийин бўлиб, керакли китобни топиш учун албатта чет эллик мутахассисга мурожаат қилишларини кўриш мумкин. Марҳум Ризо Нур бейнинг изланишларида, у Париж Миллий Кутубхонасида мавжуд бўлган кўплаб асарларни айнан ушбу кутубхоналардан фойдаланиш усулини билмагани учун йўқ деб ўйлаганини кўрдим. Кутубхоналарда маълум бир усул бўйича қидириш керак, айниқса журналларда чоп этилган мақолаларни топишда. Демак, ҳар қандай рисола ёки китоб мустақил ҳолда чоп этилганми ёки журналларда мақола сифатида эълон қилинганми – шуни аниқлаш зарур. Кутубхоналарда фойдаланиш учун асарлар рўйхатини тузишда муаллифларнинг исм-шарифларини ва уларнинг инициалларини диққат билан қайд этиш зарур.

Масалан, Шмидт, Смид, Шмид, Шмидт, Шмитҳ ёки Мюллер, Мёллер, Моллер, Миллер, Мюлер, Майер, Ҳаммер каби исмлар жуда кўп тарқалган. Агар уларнинг инициаллари тўғри қайд этилмаса, керакли китобни топиш жуда қийин бўлади. Масалан, фақат Ҳаммер ёки Мюллер деб ёзиш билан муаллиф ёки унинг асарини топиб бўлмайди, балки А.Б. Ҳаммер, В.С. Ҳаммер, Т.К. Мюллер ёки баъзан Ф.В.К. Мюллер деб тўлиқ инициаллар билан ёзиш керак. Муаллифларнинг исмлари алфавит тартибида карточка каталогларидан топилмаса, китоб мазмуни ёки мутахассисликка оид Fachkatalog каталогларидан қидирилади. Шунга қараб, асар журналларда, академиялар нашрларида ёки илмий жамиятлар тўпламларида эълон қилинганми – текшириш зарур. Кўплаб кутубхоналарда китоблар кўпроқ тўпламлар, сериялар ва журналларга қараб рўйхатга олинади. Муаллифлар бўйича каталог тузиш айниқса Германияда кенг ривожланган. Масалан, Истанбул университети нашрларининг Европанинг йирик кутубхоналарига юборилишини биласиз ва улардан бир серияни албатта кўришни хоҳлайсиз. Лекин Истанбул Университети Нашрлари деб аталган бу серия И ҳарфи бўйича ёки Нашрлар сўзига кўра Н ҳарфи бўйича, ёки айрим асарларда унинг Европа тилларига таржимаси асосида бошқа ҳарфлар қаторида жойлаштирилган бўлиши мумкин. Журналлар ва ҳужжатлар тўплами муаллиф, тўпловчи ва нашир бўйича эмас, балки умумий унвонига кўра рўйхатга олинади. Бу рўйхат турли қоидаларга асосланган. Агар журнал айрим йилларда катта форматда in folio шаклида чоп этилган бўлса, бу форматдаги жилдлар кутубхонанинг бир жойига жойлаштирилади; бошқа йилларда in 4°, in 8°, ҳатто in 16° шаклида чоп этилган бўлса, улар кутубхонанинг бошқа жойларига тақсимланади. Демак, журналларни қидираётганда, уларнинг жилдлари ҳар йили турли ҳажмда

чиққанини ҳам ҳисобга олиш керак. Чунки кўп кутубхоналарда жилдларнинг ҳажмлари каталогда кўрсатилмаган бўлиб, улар битта умумий рақам – signatur билан белгиланади. Шу сабабли, журнал жилдлари ҳажмига қараб турли жавонларга тақсимланган бўлади. Биз учун, Турк ва Ислом тарихи бўйича Gibb Memorial Series тўплами муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Унинг айрим жилдлари in 4°, айримлари in 8°, Ибн Мискавийҳ факсимилеси эса in 16° ҳажмда босилган бўлиб, улар турли форматларга қараб тақсимланган бўлиши мумкин. Айрим кутубхоналарда бу тўплам Gibb номи остида, айримларида эса унга киритилган муаллифлар номи бўйича ёзилган бўлади.

Баъзи асарлар бир неча марта чоп этилган ва бир нашри иккинчисига мос келмаслиги мумкин. Масалан, агар сиз Птолемей ёки Страбон географиясини, Жалолиддин Румийнинг Маснавийсини, Марко Поло саёҳатномасини, Карл Марксниng Капиталини ёки Ле Бонинг Византия тарихини қидираётган бўлсангиз, уларнинг турли нашрлари ҳажми бир-биридан фарқ қилишини ҳисобга олишингиз керак. Агар бирор жойда ушбу асарлардан иқтибос келтирилган парчани учратсангиз ва унинг аслини текширишни хоҳласангиз, ушбу иқтибос берилган манбанинг айнан қайси нашрдан олинганини аниқ белгилаб қўйишингиз керак. Акс ҳолда, керакли нашрни топа олмайсиз ёки топгунгача жуда кўп вақт сарф қиласиз. Шундай қилиб, кутубхоналардан осон фойдаланиш учун ушбу мураккаб шартлар билан таниш бўлиш лозим.

Манбаларни кўрсатувчи асарлар

57. Умуман тарих ва тарих масалаларига оид асарларнинг кенг каталоги Chr. Langlois томонидан "Manuel de bibliographie historique" (1901) китобида берилган. Жаҳон тарихига оид асарлар ва манбалар учун қуйидаги манбаларга мурожаат қилиш мумкин:

-H. Herre, Quellenkunde zur Weltgeschichte

-W. Ritter, Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet (1919)

Алоҳида даврлар бўйича:

Қадимги давр тарихи учун:

1. - W. Strehl & W. Soltan, Grundriss der alten Geschichte und Quellenkunde (2 жилд, 1913–14)
2. - Eduard Meyer, Geschichte des Altertums (5 жилд, 1925–1937)
3. - The Cambridge Ancient History (1924–1934, 10 жилд)
4. Ўрта асрлар тарихи учун:
5. - Ulysse Chevalier, Répertoire des sources historiques du moyen âge (2 жилд, 1905–1907)

- The Cambridge Mediaeval History (9 жилд)

Янги давр тарихи учун:
- Chr. Langlois, Manuel (иккинчи қисм)
- E. Fueter, Geschichte der neueren Historiographie (1911)
- The Cambridge Modern History (1917–1927, 13 жилд)

Алоҳида мамлакатлар бўйича:
Франция тарихи учун:
- G. Monod, Bibliographie de l'histoire de France (1888)
Англия тарихи учун:
- Ch. Gross, The sources and literature of English history (1485 йилгача) (1915)
Германия тарихи учун:
- Dahlmann-Waitz, Quellenkunde der deutschen Geschichte
Ислом мамлакатлари ва халқлари тарихи учун:
- C. Brockelmann, Geschichte der islamischen Völker und Staaten (1939)
Осмонли манбалари учун:
- Бурсали Тоҳир Бей, Осмонли муаллифлари (3 жилд)
- F. Babinger, Geschichte der osmanischen Geschichtsschreiber und Staaten und ihre Werke (GOG қисқартмаси билан)
Умумий турк тарихи учун:
- R. Grousset, L'Empire des Steppes
- *О. Турон, Умумий Турк тарихига кириш (I, 1946)

Туркия тарихи бўйича Европа олимларининг асарлари:
- De la Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman (1914, Париж) II, 714–727-бетлар
- Colonel Lamouche, Histoire de la Turquie (1934)

Манбалар тўпламлари ҳақида

Манбаларни тўплаш масаласида энг олдинги ўринда Германия туради. Германия тарихига оид манбалар ва ҳужжатларни жамлаган энг муҳим тўпламлардан бири юқорида ҳам зикр қилинган "Monumenta Germaniae Historica" асаридир. Унинг нашри 1819 йилда тарихчилар ҳайъати томонидан бошланган бўлиб, кейинчалик бу нашр "Германия Эски Тарих Илми Жамияти" номли доимий илмий жамият шаклида давом этган. Бу жамият "Archiv" (1876 йилдан кейин "Neues Archiv der Gesellschaft für die deutsche Geschichtskunde") номли журнални ҳам чоп эта бошлаган. У бир асрдан ортиқ вақт давомида Германия тарихий тадқиқотларининг илмий маркази вазифасини ўтаб келмоқда. "Monumenta Germaniae Historica" дастлаб 500-1500-йиллар оралиғидаги Германиянинг қадимги ва ўрта асрлар тарихига оид ҳужжатларни нашр этишни режалаштирган эди, аммо ҳозирга қадар фақат XIII аср охиригача бўлган даврни қамраб олган ҳужжатлар чоп этилган.

Бу тўплам беш йирик бўлимга бўлинган:

1. Scriptores (ўрта аср Германия тарихчилари асарлари) – 30 том (in folio), 13 том (in 4°)
2. Leges (Қадимги герман қонунлари) – 13 том (in 4°)
3. Diplomata (Фармонлар ва сиёсий ҳужжатлар) – 5 том (in 4°)
4. Epistolae (Расмий мактублар ва ёзишмалар) – 9 том (in 4°)
5. Antiquitates (Қадимий артефактлар ва ёдгорликлар) – 9 том (in 4°)

Бундан ташқари, қуйидаги алоҳида сериялар ҳам мавжуд:

- Auctores Antiquissimi – Германиянинг энг қадимий муаллифлари асарлари (in 4°, 13 том)
- Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series (in 8°, 9 том)
- Poetarum Latinarum Medii Aevi – ўрта асрларда лотин тилида ёзган Германиялик шоирлар асарлари (5 том)
- Талабалар учун Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ва Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit номли немисча таржималар

Биз учун Турк тарихининг қадимги ва ўрта аср ҳужжатларини нашр қилиш учун "Monumenta" тизими жуда мос келар эди. Германияликлар ўрта асрларда лотин тилида ёзган муаллифларини бугунги замонавий немис маданиятининг ажралмас қисми деб ҳисоблашади. Шунингдек, биз ҳам ўрта асрларда асарларини арабча ёки форсча ёзган туркий муаллиф ва шоирларни миллий меросимизга киритишимиз мумкин. Венгрлар ҳам шу йўналишда "Monumenta Hungariae Historica" номли Венгрия тарихий манбаларини нашр қилишни йўлга қўйган бўлиб, бу тўплам XIX асрдан бери давом этмоқда ва ҳозирда 100 дан ортиқ томни ташкил қилади.

Франция эса бу каби ҳужжатларни "Collection de documents inédits sur l'histoire de France" номли тўпламда нашр қила бошлаган бўлиб, 1735 йилдан бери 100 дан ортиқ жилд чоп этилган.

Россия ўз манбаларини қуйидаги тўпламларда нашр қилган:

- "Sobraniye russkikh letopisey" (Рус солномалари тўплами) – 14 том (in folio ва in 4°)
- "Sobraniye gosudarstvennykh gramot" (Цар фармонлари ва уруш ҳужжатлари тўплами) – 100+ том (in folio)
- "Akty istoricheskiye" (Тарихий ҳужжатлар)
- "Akty yuridicheskiye" (Ҳуқуқий ҳужжатлар)
- "Akty arkheograficheskikh ekspeditsiy" (Қадимги ёдгорликлар билан боғлиқ ҳужжатлар)

Германия қадимги манбаларининг баъзиларида ҳунлар ва аварлар ҳақида маълумотлар учрайди, лекин Турк тарихига оид энг бой маълумотлар рус манбаларида жамланган.

Европада черков архивлари ҳам улкан миқдорда нашр этилган.

- Migne томонидан нашр этилган "Patrologia cursus completus" – 382 том (лотин ва юнон муаллифлари асарлари)
- "Patrologia Orientalis" (Францияда Шарқ черков ҳужжатлари тўплами) – бу серияда ислом ва турк тарихига оид муҳим маълумотлар мавжуд. Унда сириялик муаллифларнинг асарлари суриян тилида, насроний араб муаллифларининг асарлари эса араб тилида чоп этилган.

Ислом миллатлари, айниқса, туркларнинг тарихий ҳужжатлари

Ислом миллатлари, айниқса, туркларнинг тарихий ҳужжатлари ҳалигача йирик тўплам сифатида жамланмаган. Бундан ташқари, уларнинг танқидий матнлар усулида нашр қилиниши ҳақида жиддий ва асосли ишлар олиб борилмаган. Ҳатто бу манбаларнинг тўлиқ каталогини тузиш ва нашр этиш ишлари ҳам амалга оширилмаган. Араб тилида ёзилган тарихий асарлар C. Brockelmann томонидан "Geschichte der arabischen Literatur" (қисқартилган шакли GAL) номи билан 1898 ва 1902 йилларда иккита жилдда нашр этилган. Кейинроқ, 1937 йилдан буён у учта йирик қўшимча жилд (Supplementbände) сифатида чоп этилмоқда. Бу нашрларда ҳар бир даврга оид тарихий асарлар алоҳида тақсимланган. Форс тилидаги тарихий адабиётлар учун E. Brownенинг 1925—1930 йилларда нашр этилган "Literary History of Persia" (қисқартилган шакли LHP) номли тўрт жилдли асари мавжуд. Шунингдек, форс адабиёти бўйича Brockelmann асарига ўхшаш тарзда C. A. Storey томонидан 1927 йилдан бери қисм-ма-қисм нашр қилинаётган "Persian Literature, a bio-bibliographical survey" ҳам жуда муҳим манбалардан биридир (бу сўнгги асар ҳали тўлиқ нашр қилинмаган). Осмонли тарихига оид манбалар учун F. Babingerнинг юқорида зикр қилинган асарини эслатиб ўтган эдик. Ушбу асарлар тарихий манбаларнинг чоп этилган версияларини қаерда ва қайси йилларда нашр қилинганини, шунингдек, қўлёзмаларнинг қайси кутубхоналарда ва қайси инвентар рақами билан сақланаётганини аниқ кўрсатиб беради. Мен ҳам ушбу китобнинг охирига Шарқшуносликка оид библиография қисмини қўшаман. Унда Ислом ва Турк тарихига оид чоп этилган ҳамда қўлёзма тарзида сақланаётган асосий манбаларнинг рўйхати, шунингдек, Шарқ қўлёзмалари каталоглари ва Шарқшунослик бўйича журналлар рўйхати келтирилади.

Интиқод (Критика)

Ҳозир биз тарихдаги усулнинг асосий тамойилларидан бири ва унинг асосий таянчи бўлган муҳим масала ҳақида гапиришга ўтамиз. Интиқоднинг вазифаси

– бизнинг олдимизда турган манбанинг маълум бир воқеа ҳақидаги гувоҳлиги ва ундан чиқарилган хулоса ҳақиқатга мувофиқ келадими-йўқми деган масалани ўрганишдан иборат.

Интиқод икки хил бўлади:

a) Ташқи интиқод (Critique externe) – бу бирор манбанинг воқеаларга оид баёнлари ҳақиқий гувоҳлик сифатида қабул қилиниши мумкинми-йўқми деган масалани ўрганишдир. Бунга "манбалар интиқоди" (Critique des sources) ҳам дейилади.

b) Ички интиқод (Critique interne) – бу манбаларда келтирилган маълумотларни воқеа ҳақиқатини акс эттириш нуқтайи назаридан текшириш, уларни бир-бири билан солиштириш ва тасдиқлаш жараёнидир. Бунга баъзан "воқеалар интиқоди" (Critique des faits) деб ҳам айтилади.

Фақат ушбу икки интиқоддан ўтказилгандан сўнггина манбалар ва улардаги маълумотлар макон, замон ва мавзуга қараб тўғри таснифланиши мумкин.

Ташқи танқид

Ташқи танқид (critique externe) бир неча жиҳатдан амалга оширилади:

1. Қўлимиздаги манба сохтами? Агар сохта бўлмаса ҳам хато ва камчиликлар билан тўлмаганми? Манбаларнинг сохталиги турлича бўлиши мумкин:

a) Оддий сохтакорлик – яъни, бир асарнинг нусхасини тайёрлаб, уни ҳақиқийси ўрнида тақдим этиш. Бундай сохтакорлик айниқса қадимий осор-атиқаларда учрайди. Европада ҳайкал ва расмларда бу жуда кенг тарқалган. Ислом оламида бундай санъат турлари ривожланмагани сабабли, бу турдаги сохтакорлик кам учрайди. Фақатгина миниатюрали қўлёзма асарлар Европада катта талабга эга бўлгани учун, айниқса, эронлик антикварлар сохта миниатюралар ясаб, қўлёзма асарлар орасига қўшиб сотган ҳолатлар кузатилган.

Европада осор-атиқа сохтакорлиги бўйича махсус асарлар мавжуд. Масалан, Р. Монронинг "Archeology and false antiquities" (Лондон, 1905) асари. Шунингдек, ҳужжат ва ҳатто китоб сохтакорлигига ҳам тез-тез дуч келинади.

Бунга бир неча мисол келтирайлик:

– Ўтган асрда Қуддусда Шапиро исмли яҳудий кўплаб оқ чини ва кулоллик буюмлари ясаб, уларни Фаластиннинг энг қадимий осори сифатида Лондондаги Британия музейига сотган. Бу савдодан олган фойдаси уни қониқтирмагани учун янада катта сохтакорликка қўл урган. У Яманга бориб, у ерда эски яҳудий хаттотлик асарларига ўхшатиб, сунъий равишда эскирган териларга Таврот ёзган.

Бу воқеа бутун христиан оламини ҳаяжонга солган, чунки бу Таврот мавжуд барча Таврот нусхаларининг энг қадимийси деб эълон қилинган. The Times газетаси ҳар куни ушбу Таврот ҳақида ҳаяжонли хабарлар ёзган. Шапиро

уни икки миллион инглиз фунтига сотмоқчи бўлган. Британия ҳукумати эҳтимол бу нархни ҳам тўлаган бўларди, аммо асарнинг сохталиги аниқланди. Натижада, сохтакор яҳудийнинг барча режалари барбод бўлди.

– Шунингдек, ўтган асрда Анадолуда, Ҳарпут шаҳрида, Римлик император Нерон даврида Арманистонга қилинган юришлар ҳақидаги бир ёзув топилган. Истанбулда яшаган бир антиквар эса ўша даврдаги римлик генерал Корбуло номига қалбаклаштирилган қилич ясаб, унга юқоридаги ёзувни ўйиб ёздирган. Унинг мақсади бу буюмни Европа музейларига қиммат нархга сотиш эди. Бироқ, бу ҳам сохта эканлиги аниқланган.

– Қримда Караим яҳудий олимларидан Фиркович ўз мазҳабини бошқа яҳудий мазҳабларига нисбатан қадимий ва ҳақиқий эканлигини исботлаш мақсадида кўплаб қалбаки Караим қабр тошларини ясаган. Илк пайтларда у илм оламини ишонтира олган, бироқ кейинчалик асарларининг сохталиги ошкор бўлган.

Европада кўплаб одамлар ўзларини зодагонлар қаторига киритиш мақсадида қалбаки ҳужжатлар тузганлар. Масалан, XV асрнинг охирида Ҳусайн Байқара даврида Ҳиротда вазир бўлган Низомулмулк ўзини Пайғамбар авлодидан деб кўрсатиш учун сохта шажара (насабнома) туздирган ва уни уламолар ҳамда шайхулисломга тасдиқлатган. У ҳатто машҳур шоир Абдураҳмон Жомийдан ҳам бу шажарани тасдиқлашни сўраган. Жомий бу таклифни ўта маҳорат билан рад этиб, унга қуйидаги байтни йўллаган: "Кимнинг пешонасида Пайғамбар нури бўлса, унга узун ва кенг шажара керак эмас. Юзида бундай нур йўқ бўлганларга эса шажара лаънатдан бошқа ҳеч нарса бермайди." Шу каби сохта шажараларда кўплаб сиййидлар ва хоҷалар ўзларини ҳам Пайғамбар авлодидан, ҳам қадимги турк хонадонидан деб кўрсатиш учун Оғузхонни ҳам шажарага қўшишган. Сирдарё ҳавзасида тузилган шундай шажаралардан бири Истанбулдаги Холис Афанди кутубхонасида сақланади.

Шундай қилиб, ҳужжатлар турли мақсадларда тўқиб чиқарилади:

– Биринчидан, молиявий манфаат учун.

– Иккинчидан, мазҳаб таассуби сабабли ўз мазҳабини бошқалардан устун кўрсатиш учун.

– Учинчидан, шахслар ўз насабини олий кўрсатиш учун.

Бундан ташқари, бир мулкни эгаллаш учун қалбаки ҳужжатлар, тақиқланган жойларга бориш учун сохта паспортлар ясалади. Баъзи олимлар эса ўзларини улкан билим эгаси сифатида кўрсатиш учун сохта манбалар тузадилар ёки ҳеч қачон кўрмаган ҳужжат ва манбалардан гўёки фойдалангандек қилганлар. Масалан, ҳижрий учинчи асрда яшаган кимёгар

Муҳаммад ибн Али ибн Ваҳшия кўплаб сохта асарлар ёзиб, қадимий Бобил маданиятининг улуғворлигини исботлашга уринган. У қадимги тилларда ёзилган ёлғон матнлар тузган ва европаликлар буни ҳақиқий деб қабул қилганлар. Унинг "Қадимги ёзувлар ҳақидаги асарини" (Savq al-mustahdm fi marifat al-aqlâm) 1810 йили Ж. фон Ҳаммер инглиз тилига таржима қилиб, илм оламига тақдим этган. "Набатийларда деҳқончилик" (al-Falâhat al-Naba'iyya) асарини эса Россияда Чволсон нашр қилган. Бироз ўтиб, бу асарларнинг барчаси сохта эканлиги маълум бўлди.

.б) Баъзи сохтакорликлар ҳукмдорларга ва юқори лавозим эгаларига яққол мақтаб ёки лаганбардорлик қилиш мақсадида амалга оширилади.

Бу тоифага, масалан, Феридун Бейнинг "Мюншеъат" асарида Усмонийлар давлатининг ташкил топиши даврига оид сохта ҳужжатлар киритилганини мисол қилиш мумкин.* Бу ҳужжатларнинг сохталиги ҳақида Ж. Мордвман ўзининг "Тарих услули" китобида қайд этган. Кейинчалик Проф. Мәкримиҳ Ҳалил Йинанҷ ушбу ҳужжатлар қаердан олинганини далиллар асосида кўрсатган.* Ислом дунёсидаги сохтакорликларнинг энг кенг тарқалган шакли — мазҳаб ва фикрий йўналишларни Пайғамбар (с.а.в.) орқали қўллаб-қувватлаш мақсадида "мавзуъ ҳадислар" (уйдирма ҳадислар) тўқиб чиқариш бўлган. Бу масала билан ислом уламолари, масалан, Али ал-Қорӣ шуғулланган, шунингдек, Европада Игнац Гольдциҳер каби шарқшунос олимлар ҳам бу мавзуни тадқиқ қилган. Гольдциҳернинг ҳадисларни таҳлил қилиш услубига бағишланган "Mohammedanische Studien" асари исломшуносликда танқидий таҳлил учун шахсиятлар томонидан юқори баҳоланган. Ушбу асар немис тилида ёзилган бўлиб, кейинчалик Ҳиндистон мусулмонларидан Худабахш уни инглиз тилига таржима қилган. Афсуски, ҳалигача бу асар туркчага таржима қилинмаган.

Сиёсий мақсадларда ҳам сохта ҳадислар ўйлаб топилган. Масалан, X асрда Бағдодда халифанинг турк қўшинлари сони ошиб кетиши баъзи арабларни хавотирга солган. Шу билан бирга, баъзилари эса туркларга таяниб, ўз душманларидан қасос олишга умид қилишган.

Бу жараёнда ал-Муқаддасий Пайғамбар (с.а.в.) дан қуйидаги ҳадисни ривоят қилган:

"Менинг умматимни Дайламларнинг ҳукмронлигидан Хуросондан келган бир ажам (яъни араб бўлмаган шахс) қутқаради. Унинг исми ҳам менинг исмимдек Муҳаммад бўлади."* Кейинчалик бу ҳадисни Дайламийларни мағлуб

этган Муҳаммад Туғрулбек ҳақидаги башорат деб талқин қилишган. [98]Бунга ўхшаш Истанбулни турклар фатҳ қилиши ҳақидаги ҳадислар ҳам уйдирилган. Шунингдек, Имом Али (р.а.) ва бошқа ислом арбобларига нисбат берилган кўплаб ривоятлар мавжуд.

в) Баъзи шахслар борки, улар сохтакор эмаслар, аммо таққослашда хаёлларини ортиқча ишлатишга одатланганлар ва шу йўл билан натижада сохтакорлар қилган ишларга ўхшаш ишлар қиладилар. Бунинг мисолларидан бири ҳам Амасяли Ҳусамеддин Эфендининг Амасия тарихига оид асаридаги Анадолунинг қадимги тарихига оид қисмларидир. Ушбу асарда Селжуқийлар ва Усмонийларнинг келиб чиқишига оид ёзганлари, Оғуз уруғ исмларини Осиё тарихида, Яҳудий ва Араб ривоятларида учрайдиган исмлар билан боғлаши, шунингдек, Селжуқийлар ва Илхонлар даври шахсларининг насаб ва авлодига оид ёзганлари фақат хаёлий таққослаш маҳсулидир. Жумладан, Селжуқий вазирларидан Шамседдин Муҳаммад Туғроий, Мужириддин Амиршоҳ (Хоразмий) ва бошқаларни Бобо Ильёс авлодидан кўрсатувчи насабномалар мутлақо хаёлийдир. Илхонлар даврида, Амасия ва Самирени марказ қилган ҳолда, Анадолуда яшаганликларини айтган ва фаолиятларига оид баъзи тафсилотларни ҳам келтирган кўплаб «нойон»лар (Самуқ Нойон, Ишбуға Нойон, Қозанчиқ Нойон, Айдинчиқ Нойонлар) тарихий исмларнинг араб алифбосида ёзилишидаги ўхшашликлардан келиб чиқиб ўйлаб топилган сохта шахсиятлардир.

Айниқса, Ҳусамеддин Эфендининг Анадолу турк бекилари Балту ва Балтук бейларни Мўғул амири Балту ибн Тенежидан келиб чиқариб ўйлаб топиши, гўёки Амасия Дарушшифосидаги битикда ўқиб, мавжуд деб билган «Амири Анадолу Аҳмад» ишорасидаги Аҳмадни Аҳмад Лақуший билан боғлаши ва асли Қазвинлик, кейинроқ Табризлик бўлган бу Аҳмад Лақушийни Селжуқ амирларидан Алақуш Бейнинг ўғли қилиб кўрсатиши, бир-бирини тўлдирувчи сохта ҳикояларнинг намунасидир. Ҳусамеддин Эфендининг асаридаги бундай уйдирмалар сохта тарих яратиш мақсадида эмас, балки манбаларни ўз хаёл ва қарашларига кўра ўқиб, тафсир қилгандан сўнг улар асосида янги уйдирма силсила яратишдан иборатдир. Амасия вилояти ва Ўрта Анадолу тарихи учун қимматли маълумотларни ҳам ўз ичига олган бу асар ушбу уйдирмалар сабабли тўлиқ сохта тарихий асар деган шубҳага тушиб

[*] 1) Қаранг: C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Literatur, I, 242-243; Supplementband, I, 430-431.

2) J. H. Mordtmann, İlm-i Usûl-i Târih, Истанбул, 1918, 148-149-бетлар.
3) Қаранг: Тарихи Усмоний Энжумени Мажмуаси, XI-XIV жилдлар, 63-69, 81-сонлар.
4) Ахсан ат-тақсим, Лейден нашри, 483-бет.
5) Қаранг: W. Barthold, Mir İslama, II, 1912, 219-220-бетлар.

қолади. Шу билан бирга, тарихий манбаларда сохталикни аниқлаш борасида жуда эҳтиёткор бўлиш лозим. Кўпинча ҳақиқий ва ишончли манбалар сохта деб ҳисобланади, ҳатто сохталиги қатъий исботланган деб қабул қилинади. Бироқ кейинчалик уларнинг ҳақиқий экани маълум бўлади. Масалан, олмонлар XI—XII асрдаги Олмон ҳукмдорлари Буюк Отто ва Фридрих Барбаросса ҳақида ёзилган достон тарзидаги манбаларни XIX аср бошида тўлиқ сохта деб ўйлашган эди. Кейинчалик уларнинг ҳақиқий экани аниқланди. Шунингдек, Чингизхон ҳаёти ва унинг аждодларига оид Юан-Чао-Би-ши (Мўғуллар тарихи) асарида мавжуд бўлган ривоятлар ҳам аввалроқ сонгида ўйлаб топилган деб ҳисобланган эди. Бугунги кунда бу асарнинг X аср ўрталаригача бўлган қисми ҳақиқий экани маълум бўлди. X асрда турклар орасида саёҳат қилган Ибн Фадлоннинг саёҳатномаси 1924 йилга қадар мутлақо сохта, балки Савсан номли араб элчисининг ёзган манбасидан кейинроқ ўйлаб топилган деб ҳисобланган эди. Бу фикрни айниқса рус археологларидан Спизин ва олмон тадқиқотчиси Маркуарт қатъий иддао қилишган. Бироқ асарнинг Машҳадда топилган асл нусхаси нашр қилингандан сўнг бу иддаолар тўлиқ нотўғри экани тасдиқланди. Шунингдек, Хазар хоқонларидан Юсуфнинг 960 йилларда Испания яҳудийси Хашдай ибн Шапрутга ёзган мактуби мавжуд. 1870-йиллардан бошлаб бу мактуб бир неча бор таҳлил қилинган, энг охирида 1934 йилда руслардан Коковцев уни танқидий нашр қилган эди. Тадқиқотлар натижасида бу асар сохта экан, айниқса Қрим ярим оролига оид тафсилотларни ўз ичига олган кенгайтирилган шакли мутлақо сохта экан деган хулосага келинган. Бироқ ҳозирги пайтда мактубнинг ҳар икки нусхаси тўлиқ асл экани, ҳатто Хашдай ибн Шапрутнинг ўзи Кавказда (Хазарлар ҳудуди яқинида) бўлгани маълум бўлди.

YOSHLAR SIYOSATI SOHASIDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ISHLAR SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Xolmaxmatov Azim Hazratkulovich
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi
great-king@inbox.ru
+998977358570

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarga oid davlat siyosatini shakllantirish, uning natijadorligini oshirish, mazkur yo'nalishda amalga oshirilgan ishlarni baholab borish ushbu sohada institutsional rivojlanishning ayrim jihatlari tahlil qilinib, islohotlar davrida yoshlarga oid davlat siyosatining real hayot bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются некоторые аспекты институционального развития в этой сфере, анализируются некоторые аспекты институционального развития в этой сфере, проводятся реформы. В этот период показано, что государственная политика по отмывкам связана с реальной жизнью.

Abstract. This article analyzes some aspects of institutional development in this area, analyzes some aspects of institutional development in this area, and carries out reforms. During this period, it is shown that government policy on money laundering is connected with real life.

Kalit so'zlar: yoshlarning rivojlanishi, yoshlarning salohiyatini oshirish, demografik chorraha, ta'lim, sog'liqni saqlash, sport, madaniyat, inson kapitali, yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish yoshlar tarbiyasi, yoshlar omili.

Ключевые слова: развитие молодежи, повышение благосостояния молодежи, демографический анализ, образование, здравоохранение, культура, культура, человеческая благотворительность, содержательная организация свободного времени молодежи, образование молодежи, молодежный фактор.

Key words: youth development, improving the well-being of young people, demographic analysis, education, health, culture, culture, human charity, meaningful organization of free time of young people, youth education, youth factor.

So'nggi yillarda yoshlarning mavjud va kelgusidagi ehtiyoj va manfaatlarini hisobga oladigan, yoshlarning rivojlanishi, ijodiy salohiyatini to'la namoyon qilishlari uchun zarur shart-sharoit yaratish bo'yicha barcha imkoniyatlarni to'la ishga solishga qaratilgan yangi yo'nalishlarga zarurat ortib bormoqda[99].

O'zbekistonda yoshlarning salohiyatini oshirish, ularning muammolarini hal etib, hayotda o'z o'rnini topishiga ko'maklashish bo'yicha konseptual hujjatlar qabul qilindi va bir qator tizimli ishlar amalga oshirildi.

Shu bilan birga, yoshlar siyosati samaradorligini oshirish bilan bog'liq tub o'zgarishlarning mantiqiy davomi sifatida yoshlarning jamiyat barqarorligini ta'minlashdagi faolligini yanada oshirish maqsadida yaxlit mezonlar tizimini takomillashtirishga e'tibor qaratilishi kerak.

Ushbu omillar asosida mamlakatning barqaror taraqqiyotida yoshlarning roli va ishtirokini ta'minlash hamda ularning salohiyatini ro'yobga chiqarishga qaratilgan yaqin, o'rta va uzoq istiqbolga mo'ljallangan rivojlanish strategiyasini amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Mazkur tadqiqot doirasida ushbu fikrlarning ilgari surilishi bugungi kunda yoshlar bilan ishlash sohasida kuzatilayotgan ayrim muammolarga tizimli va aniq maqsadli yondashuvga ehtiyoj mavjudligi bilan izohlanadi.

Mutaxassislarning fikricha, hozirda O'zbekiston strategik muhim demografik chorrahada turibdi[100]. Bu mamlakatda "demografik dividend" holati bo'lib, mehnatga layoqatli aholi sonining boshqa toifalardagi aholi soniga nisbatan ulushi o'sib borayotganini anglatadi.

Bu, o'z navbatida, mamlakatda yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini yanada oshirish, jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash, sport va madaniyat sohalariga yoshlarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan investitsiyalarni kiritishni taqozo etadi.

Mehnatga layoqatli doimiy aholi soni bilan bog'liq mazkur ko'rsatkichlar dinamikasi mamlakatda "inson kapitali" va uni rivojlantirish vazifasi tobora dolzarb ahamiyatga ega bo'layotganini anglatadi. Ta'kidlash kerakki, yetakchi davlatlar taraqqiyotining asosini aynan "inson kapitalini" rivojlantirishga jalb qilingan investitsiyalar tashkil qiladi.

[99] Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.–Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 592 b.

[100] Поколение 2030 Узбекистан. Время инвестироват в развитие детей и молодежи для получения демографического дивиденда //unisef.org/Uzbekistan/media/401/file/Pokolenie%202030.rdf

Tahlillarga ko'ra, "demografik dividendga" ega bo'lgan jamiyatda "inson kapitali" salohiyatini rivojlantirish o'z navbatida aholini samarali boshqarishni, yoshlarni tahdidlardan asrashni talab etadi. Bu jarayon esa oila institutini mustahkamlash, jamiyat hayotida ayollarning rolini, ular huquq va manfaatlarining himoyalanganlik darajasini oshirish bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlash lozim.

Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning asosini yoshlarga yaratilayotgan shart-sharoitlar va fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirishga qaratilgan ishlar tashkil qilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Biz Yangi O'zbekistonni xalqimiz bilan birgalikda barpo etamiz, degan ulug'vor maqsadni o'z oldimizga qo'yganmiz. Bu borada "Jamiyat – islohotlar tashabbuskori" degan yangi g'oya kundalik faoliyatimizga tobora chuqur kirib bormoqda"[101] deb, ta'kidlaganda yoshlarning bevosita mana shu islohotlarning sub'ekti sifatida qaragan desak yanglishmagan bo'lamiz.

Hozirgi kunda yoshlar holati, demografik ko'rsatkichlar, yoshlarning mamlakatning barqaror taraqqiyotidagi o'rni, ertangi kun rejalari, maqsadlari bo'yicha aniq va puxta ishlab chiqilgan mo'ljallar o'z aksini topishi lozim bo'lgan O'zbekiston Respublikasining yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirishga qaratilgan strategiyasini belgilash lozim. Bugungi maktab o'quvchisi 10 yildan keyingi o'z hayotini aniq tasavvur qila olishi ushbu hujjatning asosiy konseptini tashkil qilishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, mamlakatning barqaror taraqqiyotida yoshlarning roli va ishtirokini ta'minlash hamda ularning salohiyatini ro'yobga chiqarishga qaratilgan yaqin, o'rta va uzoq istiqbolga mo'ljallangan rivojlanish yondashuvlari yoshlar – "O'zbekistonning eng katta boyligi, bebaho xazinasi, strategik kuchi[102]" sifatida belgilanishi, uning har bir yo'nalishida kelgusida yoshlarning ijtimoiy muammolarini tizimli asosda hal etish bilan birga, kelgusida yoshlar hayotida yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan tahdidlardan ularni himoya qilishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bunday yagona yondashuvning yo'qligi aksariyat hollarda, yoshlar siyosati bilan shug'ullanuvchi sub'ektlar faoliyatini takomillashtirish, kelgusidagi rivojlanish mo'ljallarini aniqlashtirish, yoshlar

[101] Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, O'zbekiston, 2021. – 20 b.
[102] https://yuz.uz/news/yoshlar--ozbekistonning-eng-katta-boyligi-bebaho-xazinasi

salohiyatini oshirish, ongini rivojlantirish, yoshlarga oid infratuzilmalarni ularning ehtiyoj va manfaatlaridan kelib chiqib shakllantirib borish kabi qator masalalarni kun tartibiga qo'ymoqda. Natijada yoshlar siyosati sohasida bir qator muhim hujjatlar qabul qilinganiga qaramasdan ayrim muammolar o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Shuningdek, bugun kunda yoshlar ziddiyatli qadriyatlar va yo'nalishlar bilan doimo to'qnashib, da'vat etadigan va kerakli yechimlarni ongli ravishda tanlashni talab qiladigan global o'zgarishlar jarayonida ishtirok etmoqda. Qadriyatlar va me'yorlar qayta baholanayotgan bir paytda, hayotiy istiqbollari, maqsadlari va hayot mazmuni bilan bog'liq masalalarda yoshlarning o'z yo'llarini topishlari murakkab kechmoqda. Yoshlarning hayotiy qadriyatlari ierarxiyasida ta'lim olish, kasb o'rganish, doimiy daromad manbaiga ega bo'lish muhim o'rinni egallamoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mamlakatimizning barqaror rivojlanishini ta'minlashda yoshlarning salohiyatini yuksaltirish bilan bog'liq amalga oshirilayotgan islohotlar natijadorligini yangi bosqichga olib chiqish maqsadida O'zbekistonda yoshlar siyosatini amalga oshirishning ma'naviy-mafkuraviy mexanizmlarini o'zida aks ettirgan yaqin, o'rta va uzoq muddatga mo'ljallangan yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning iqtidor va qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishga sharoit yaratish muhim hisoblanadi.

Shu o'rinda yoshlar siyosatini bevosita yoshlarning o'zini mazkur ishga keng va faol jalb qilmasdan amalga oshirib bo'lmasligini ta'kidlash lozim. Ushbu izchil tarzda amalga oshirilishi va institutsional asoslarga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Mustaqillikning ilk yillaridan boshlab har bir shaxsning intellektual, axloqiy, professional, umummadaniy hamda jismoniy kamol topishini ta'lim va tarbiyaning, shu jumladan, o'zini-o'zi tarbiyalashning asosiy masalasi sifatida olg'a suradi[103].

Jamiyatda yoshlar masalalari bilan faqatgina 1-2 ta tashkilot markazlashgan tartibda shug'ullanishi doim ham kutilgan natijani bermaydi. Bu borada yoshlarning

[103] Эркаев А. Духовност – энергия независимости. – Т.: «Ma'naviyat», 1998. –S. 168.

turli hohish-istaklari, qiziqish va manfaatlari asosida birlashgan nodavlat-notijorat tashkilotlari ham faol ishtiroki maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, yoshlar tashkilotlarining takomillashib borishi aksariyat hollarda markazlashgan va tarmoq shaklga ega bo'lib, amalda bu ularning faoliyat samaradorligini pasaytiradi. Ayni vaqtda, bunday shakl barqaror hisoblansada, yoshlar qat'iy chegaralangan va doimiy nazorat funksiyalariga ega tuzilmalarda o'z salohiyatini to'la amalga oshira olmaydi.

Ayni vaqtda, bu murakkab, lekin muhim hodisa bo'lib, jamiyatdagi demokratlashuv jarayonlarida yoshlar rolini oshiradi. Bevosita mazkur holat esa demokratik jamiyatning asosiy xususiyatlarini qaror toptirishda yoshlar faollik ko'rsatishi ijobiy hodisaga aylantiradi[104].

Bu boradagi ilg'or xorijiy davlatlar tajribasiga tayanadigan bo'lsak, Yevropa davlatlarining aksariyatida yoshlar turli jamoat tashkilotlari, uyushmalar va klublarda faol ishtirok etadi. Ahamiyatlisi, bunda ularni birlashtirib turadigan asosiy jihat sifatida qiziqish va manfaatlarning uyg'unligi e'tirof etiladi[105].

O'zbekistonda esa, yoshlarning jamoat tashkilotlari va siyosiy partiyalardagi faolligi va ishtiroki sust darajada qolmoqda. Yoshlarning saylov jarayonlari, siyosiy partiyalarning yoshlar qanotlari faoliyatidagi ishtiroki holati bu boradagi ishlarni yanada kuchaytirishni taqozo etmoqda[106].

Tahlillar natijasidan ma'lum bo'ladiki, O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini samarali amalga oshirish masalasi mamlakatni har tomonlama rivojlantirish, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirish hamda barqarorlikni ta'minlash vazifalari bilan uyg'unlashgan.

Yoshlar siyosati va uni amalga oshirish masalasini milliy va davlat xavfsizligining zaruriy tarkibiy qismlaridan biri deb tan olish, yoshlar davlat istiqbol rivojlanishining zaxira boyligi ekanligini targ'ib va tashviq etish ustuvor yo'nalishlardan hisoblanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, mamlakatimizning barqaror rivojlanishini ta'minlashda yoshlar bilan bog'liq amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligini yanada oshirish yo'nalishida yoshlar manfaatini boshqa qatlamlar vakillari manfaatiga qarshi qo'ymasdan, umummilliy manfaat bilan uyg'unlashtirish ustuvor vazifalardan biridir.

---

[104] Qoriyeva M. Mustaqillik – erkin va farovon hayot. T.: Sharq, 2019. 142 b.

[105] "Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish strategiyasi: mavjud vaziyat va rivojlantirish istiqbollari" mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiyasi maqolalar to'plami.T: "Tafakkur-Bo'stoni". 2019. 459 b.

[106] O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvardagi 23-son qarori. https://lex.uz/doss/5234746

Yoshlarning salohiyati yuksakligi, intellektual salohiyati, odob-axloqi, zukkoligi, harakatchanligi va shijoati, o'zgarishlarga tayyorligi – jamiyatning umumiy taraqqiyot darajasini belgilaydi. Shu ma'noda, yoshlar va jamiyat taraqqiyoti o'zaro izchil bog'langan va uzviylik kasb etgan ijtimoiy-siyosiy voqelik bo'lib, yoshlar ongida hukm surgan kayfiyat va orzular bevosita jamiyatning kelajakdagi rivojlanish mo'ljallarini namoyon etadi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.–Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 592 b.
2. Поколение 2030 Узбекистан. Время инвестироват в развитие детей и молодежи для получения демографического дивиденда //unisef.org/Uzbekistan/media/401/file/Pokolenie%202030.rdf
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, O'zbekiston, 2021. – 20 b.
4. Эркаев А. Духовност – энергия независимости. – Т.: "Ma'naviyat", 1998. –S. 168.
5. Qoriyeva M. Mustaqillik – erkin va farovon hayot. T.: Sharq, 2019. 142 b.
6. "Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish strategiyasi: mavjud vaziyat va rivojlantirish istiqbollari" mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiyasi maqolalar to'plami.T: "Tafakkur-Bo'stoni". 2019. 459 b.
7. O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvardagi 23-son qarori. https://lex.uz/doss/5234746

IMOM TERMIZIY MA'NAVIY MEROSINING SHARQ SIVILIZATSIYASIDA TUTGAN O'RNI

Abdunazarova Sevara
Termiz Pedagogika Instituti "Ma'naviyat asoslari" yo'nalishi
1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Imom Termiziy ilmiy merosining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Imom Termiziyning «Sunan Termiziy» va «Shamoili Muhammadiyya» asarlarida ta'lim-tarbiyaga oid fikrlar hamda ularning Sharq ma'naviy tafakkur tarixidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, Imom Termiziy asarlarining zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati va yangi O'zbekistonda ularning ma'naviy hayotdagi tutgan o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Imom Termiziy, Sunan Termiziy, Shamoyili Muhammadiyya, ma'naviy meros, ta'lim-tarbiya, ilmiy meros, ma'naviy qadriyatlar.

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические аспекты научного наследия имама Термизи. В исследовании освещаются идеи образования в трудах имама Термизи «Сунан Термизи» и «Шамойили Мухаммадийя» и их место в истории восточной духовной мысли. Также будет проанализировано значение произведений имама Термизи в современном обществе и их место в духовной жизни нового Узбекистана.

Ключевые слова: Имам Термизи, Сунан Термизи, Шамаили Мухаммадийя, духовное наследие, образование, научное наследие, духовные ценности.

Annotation. This article analyzes the theoretical and practical aspects of Imam Termizi's scientific heritage. The study highlights Imam Termizi's ideas on education and upbringing in his works «Sunan Termizi» and «Shamoili Muhammadiyya» and their place in the history of Eastern spiritual thought. It also analyzes the significance of Imam Termizi's works in modern society and their place in spiritual life in the new Uzbekistan**.**

Keywords: Imam Termizi, Sunan Termizi, Shamoyili Muhammadiyya, spiritual heritage, education and upbringing, scientific heritage, spiritual values

Bugungi kunga kelib yangilanayotgan O'zbekistonda barcha sohalar qatori diniy-ma'rifiy sohada ham keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlarning samarasi o'laroq, yurtimizdan yetishib chiqqan ulug' allomalar, mutafakkirlar, muhaddislarning boy ilmiy-ma'naviy merosini ilmiy asosda o'rganish va ularni xalqimizning ma'naviy mulkiga aylantirish borasida izlanishlar olib borilmoqda [6].

Islom hadis ilmi rivojida o'ziga xos o'rin tutgan alloma, musulmon olamida mo'tabar hisoblanuvchi "Sihohi sitta", ya'ni olti ishonchli hadis to'plamlaridan biri

"Sunan Termiziy" asarining muallifi Imom Termiziy ma'naviy merosini chuqur o'rganish borasida hozirgi kunda yurtimizda izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu maqsadda 2017-yil 14-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Bundan tashqari 2024-yil 15-avgust kuni yurtboshimizning "Imom Termiziy tavalludining 1200-yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori ham alloma ma'naviy merosini o'rganish bo'yicha huquqiy asos vazifasini bajaradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Imom Termiziy (824-894) ilmiy va ma'naviy merosi bugungi kunda ham dolzarb hisoblanadi. Uning asarlari nafaqat diniy bilimlarni, balki ta'lim-tarbiya masalalarini ham qamrab olgan. Imom Termiziyning «Sunan Termiziy» va «Shamoyili Muhammadiyya» asarlari Sharq va jahon ilmiy merosida katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada olimning ilmiy va ma'naviy merosini tadqiq etish, ularning ijtimoiy-tarixiy ahamiyatini ochib berish maqsad qilib olingan [7].

Ilmiy manbalarda Imom Termiziyning hayoti va ijodiy faoliyati keng yoritilgan. Xususan, M. Saidov va N. Egamberdiyevning ilmiy ishlarida [4] olimning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi alohida ta'kidlangan. «Sunan Termiziy» asarida hadislarning ishonchliligi va ularning ta'lim-tarbiyadagi o'rni haqida atroflicha ma'lumot berilgan. Shuningdek, M. Boburiy tadqiqotlarida «Shamoili Muhammadiyya» asarining ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rni yoritilgan [3].

Zamonaviy tadqiqotlarda Imom Termiziy asarlari yosh avlod tarbiyasida o'ziga xos didaktik manba sifatida taqdim etiladi. Ularning mazmuni faqat diniy bilimlar bilan cheklanmay, balki insoniylik, halollik, adolat kabi axloqiy qadriyatlarni targ'ib etishga qaratilgan [9].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Imom Termiziy asarlari nafaqat diniy bilimlar, balki ijtimoiy munosabatlar va ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarga oid muhim ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Xususan, «Sunan Termiziy» asarida ta'lim va tarbiya masalalariga oid hadislar tahlil qilingan. Ushbu hadislar insonlarning o'zaro munosabatlarini tartibga solish, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish va jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan. Ayniqsa, yoshlarni halollik, adolat va kamtarlik ruhida tarbiyalashda ushbu hadislarning roli beqiyosdir.

«Shamoili Muhammadiyya» asari esa insoniy fazilatlarni tarbiyalashda muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda Payg'ambar (s.a.v) hayoti va axloqiy fazilatlari yoritilib, yosh avlodga ibrat bo'ladigan namunalar taqdim etilgan. Bu jihatlar zamonaviy ta'lim jarayonida axloqiy tarbiyani shakllantirishda asosiy manba sifatida foydalanilishi mumkin [8].

Amaliy ish sifatida, Imom Termiziy asarlarining zamonaviy ta'lim jarayonlarida foydalanish imkoniyatlari o'rganildi. Ushbu manbalardan ijtimoiy tarbiya, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalashda foydalanish samarali ekanligi aniqlandi. Ta'lim muassasalarida ushbu asarlarni o'quv dasturlariga kiritish, dars jarayonlarida ma'naviy merosni targ'ib qilish va maxsus tadbirlar tashkil etish orqali yosh avlodning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi belgilandi.

Bundan tashqari, Imom Termiziy asarlarining zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, interfaol metodlar, rolli o'yinlar va muammoli ta'lim usullaridan foydalanish orqali ushbu asarlarning mazmunini o'quvchilarga yetkazish samaradorligini oshirish mumkin. O'quvchilarga amaliy topshiriqlar va guruhiy ishlar orqali axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash imkoniyati yaratiladi.

Imom Termiziy asarlari orqali insoniy fazilatlar, vatanparvarlik va insonparvarlik tushunchalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayon yoshlarni jamiyat hayotiga faol jalb qilish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish va barkamol shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradi. Tadqiqot davomida Imom Termiziy asarlarini dars jarayonlarida keng qo'llash ijtimoiy tarbiya va ma'naviy kamolotga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi [6].

Imom Termiziy ilmiy merosi nafaqat diniy bilimlarni, balki ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishda muhim o'ringa ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Imom Termiziy asarlari yosh avlod tarbiyasida, ularning ma'naviy va axloqiy kamolotida ahamiyatli manba hisoblanadi. Uning asarlarida ilgari surilgan axloqiy me'yorlar va insoniy fazilatlar bugungi zamonaviy jamiyatda yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu asarlarni ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarga keng joriy etish, ularni ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda didaktik manba sifatida foydalanish istiqbollari mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov F. Islomiy qadriyatlar va ta'lim-tarbiya. – Toshkent. 2023.
2. Abdurahmonov U. Ta'lim-tarbiyada diniy manbalar roli. – Toshkent. 2023.
3. Boburiy M. Shamoili Muhammadiyya va ma'naviy qadriyatlar. – Toshkent. 2021.
4. Egamberdiyev N. Hadis ilmi va uning taraqqiyoti. – Toshkent. 2019.
5. Hakimov Z. Yangi O'zbekistonda ma'naviy qadriyatlar. – Toshkent. 2024.
6. Ismoilov S. Sharq mutafakkirlari va ma'naviy meros. – Toshkent. 2020.
7. Karimov A. Imom Termiziy va islom ilmiy merosi. – Toshkent. 2022.
8. Mirzayev N. Ma'naviy meros va uning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni. – Toshkent. 2022.

9. Saidov M. Imom Termiziy hayoti va ijodi. – Toshkent. 2020.
10. Saidova G. Imom Termiziy asarlarining ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati. – Toshkent. 2021.

THE PHENOMENON OF AN OPEN SOCIETY AND THE TASKS OF EDUCATION IN KARL POPPER'S PHILOSOPHY

Azamatova Gulrukh Islom qizi[1, 2]
[1]Doctoral student of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
[2]Lecture of the Tashkent International University of Education
E-mail: t420@tiue.uz

Abstract: In this article, the author examines Karl Popper's concept of an open society and its importance for education. The author analyzes the basic principles of an open society and their importance in education. The importance of Popper's philosophy for the development of the education system of New Uzbekistan is emphasized.

Keywords: education, society, open society, critical thinking, rationality, falsifiability.

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif Karl Popperning ochiq jamiyat tushunchasi va uning ta'lim uchun ahamiyati haqida so'z yuritadi. Muallif ochiq jamiyatning asosiy tamoyillari va ularning ta'limdagi ahamiyatini tahlil qiladi. Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirishda Popper falsafasining ahamiyati ko'rstailgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, jamiyat, ochiq jamiyat, tanqidiy fikrlash, ratsionallik, falsifikatsionizm.

Аннотация: В данной статье автором рассматривается концепция открытого общества Карла Поппера и ее значение для образования. Автор анализирует основные принципы открытого общества и их значение в образовании. Подчеркивается значимость философии Поппера для развития системы образования Нового Узбекистана.

Ключевые слова: образование, общество, открытое общество, критическое мышление, рациональность, фальсификационизм.

Today, the education system on a global scale is undergoing significant transformations that are in the context of intercultural changes, which in one way or another also affects social development. Education itself is a phenomenon of intercultural philosophy, and therefore it is important to understand its place in the development of civilization [1, 85]. The philosophy of the 20th century is rich in

various concepts and teachings, but the most influential of them is Karl Popper's concept of an open society, which is a comprehensive philosophy. One of the central places in Popper's concept is education as a tool for the formation of critically minded individuals capable of resisting dogmatism and violence. However, first let's look at what an open society is for Popper.

So, Popper points out that there are two types of societies – open and closed. If a closed society is characterized by total control of the state machine and the absence of individual freedom, then in an open society individuals have freedom of thought, critical judgment and political choice. Such a society is based on the principles of democracy, human rights, rational thinking and reasonable resolution of the basic issues of society. Interestingly, if collectivism is inherent in a closed society, then an open society is characterized by individualism and personal freedom, autonomy from society [2, 7]. One of the main principles of an open society is the falsifiability of various ideas and concepts, hypotheses and theories, which is also the cornerstone of Popper's philosophy of science. The philosopher argues that the ability of society to change and correct its mistakes through rational dialogue is the key to its sustainability and progressive development.

Speaking about an open society and criticizing various political and philosophical models of a closed society, Popper points out that education plays a great role in an open society, since it:

1. Builds the ability of critical thinking.
2. Fosters respect for sound reasoning and intellectual honesty.
3. Teaches the principle of falsifiability and openness of knowledge to revision.
4. Promotes tolerance and respect for pluralism.

At the same time, Popper always criticized dogmatic education, which focuses only on memorizing facts and uncritical perception of information [3, 74]. Instead, Popper proposed a model of education based on dialogue, doubt, and hypothesis testing. And since education is an important foundation of an open society according to Popper, its development is one of the most important tasks for society. It must be said that in the context of post-truth, information wars and the increasing polarization of society, critical education is becoming an important tool for combating manipulation and radical ideologies. Therefore, Popper's ideas about education are more relevant than ever. In addition, the concept of an open society continues to influence educational reforms in one way or another, emphasizing the importance of democratic institutions, freedom of speech and a scientific approach in shaping public opinion.

In the progressive development of the New Uzbekistan, Karl Popper's ideas are becoming particularly important in the further reform of the republic's education, its

inclusion in the global education space and the introduction of innovative teaching methods that are close to the principles of an open society [4, 128]. From the point of view of Popper's ideas, important steps are to increase the political culture of individuals, develop their openness to discussion and strengthen civil society. Popper's open society demands the rejection of blind adherence to traditions and the imposition of the only true views, and the development of pluralism of opinions in the field of education serves the progress of the country.

Karl Popper left a significant legacy in philosophy by developing the concept of an open society as a contrast to dogmatism and totalitarianism. His ideas about education as a key element in the formation of a free and rational society remain relevant today. In the context of modern challenges related to the information space, virtual manipulation and ideological polarization, Popper's principles can serve as important guidelines for the development of the educational system. In the context of the development of the New Uzbekistan, these ideas are especially important for building an open, modernized society based on the principles of freedom, progress and critical thinking.

References

1. Karimov R., Naumenko O., Saidova K., Elmuratov R., Bekbaev R. The Phenomenon of Education in the Context of an Intercultural Philosophical Approach // Wisdom. – 2022. – №4(24). – P.84-90.

2. Popper K.R. The Open Society and its Enemies. Volume 1. The Spell of Plato. – London, 1947.

3. Popper K.R. The Open Society and its Enemies. Volume 2. The High Tide of Prophecy. Hegel, Marx, and the Aftermath. – London, 1947.

4. Azamatova G. The influence of the open society theory on the socio-cultural aspects of modern education: some reflections // MMIT Proceedings, 2024. – P.128-129.

POLITICAL EVOLUTION OF IDEAS ABOUT DEATH IN PHILOSOPHY

Timur Madalimov
PhD, Associate Professor Department of Social Interfaculty social sciences of Chirchik State Pedagogical University, Chirchik 111707, Uzbekistan
E-mail: t.madalimov1991@mail.ru
Orcid ID: 0000-0001-9589-514X

Abstract: In this article, we tried to shed light on the issue of death in philosophy. We analyze the approaches to the issue of death in medicine, psychology and philosophy. The goals also include examining the mediating impact of modern societies among the links of death theories in philosophy. This study has taken the quantitative method and received the data from researchers in philosophy, politics and sociology using questionnaires. The results indicated that problem of death in philosophy associated with the modernization of philosophy. These results indicate that philosophical issues related to death in the modern world have not yet been fully resolved

Key words: soul, death, karma, euthanasia, reinkornation.

Introduction

No matter what society a person lives in, whether it is developed or not the issue of death is always relevant. To see a person lying on the verge of death makes a person shudder. Death is interpreted as an element that proves the existence of a person in life. Death scares people regardless of the culture and level of development of the society. Researcher Asafaylo, considering the phenomenon of death, believes that it is formed in a community related to beliefs and rituals. He said, "The fact of death of man, and at the same time his desire for life, is a serious motivation for the development of the soul and the soul after death ." Thus, beliefs and rituals related to death can have a profound effect on people, both those who know that death is near and those who are waiting for the death of their loved ones while they are still alive. Death scared everyone, and perhaps that is why the dead were taboo in early human cultures. Primitive communities created many rituals in order to not disturb their ancestors in the society, they did not even remember the names of the dead in such rituals.

Materials and Methods

Sigmund Freud commented on this in his book "Totem and Taboo": "Even though the corpse is a good person during life, after death it becomes evil and wants to harm its relatives and friends believed. It is possible that the corpse gave rise to the idea of not only a spirit but also an evil spirit in the eyes of a person. But one question is discussed among different researchers. The question of why a person is

buried after death has always been controversial. Historians say that this tradition has existed since the Middle Paleolithic. E. Mircha said that this ceremony was not only for practical purposes, but also had some philosophical meaning. In some tribes of the Slavs, it was customary to bury a person after his death in an embryonic form. The reason for this is that it can be assumed that the appearance of a person should be proportional to his death.

There are several modern concepts of burial after death:

Hygienic reason. According to this determinism, burying the body in the ground prevents the spread of diseases and microorganisms that threaten public health from the body of the deceased. In addition, it protects the remains of corpses from being scattered.

Religious and cultural factors. In many religious traditions, burial is considered a spiritual state. For example, in Christianity and Islam, it is customary to bury the human body.

Honoring his memory . Burying the dead is a way of honoring the memory of the deceased and paying respect to his soul. Creating conditions for visiting them in cemeteries.

Laws and social rules cause. Many countries and regions have laws and regulations regarding burial of the deceased. This can be related to public safety, environmental land use regulation.

The appearance of the funeral ceremony has completely developed people's views on the afterlife. Many findings support these ideas. Death took the status of an element that regulates the universe in the eyes of a primitive person, therefore Y. Antonyan "death is interpreted as a magical force for creation and birth in the life of a primitive society "

It can be said that the ideas about the other world and the afterlife appeared in parallel with the ideas about the soul. The reason is that a person's perception of the soul increases his desire for the next life. In addition, while observing life, a person involuntarily thinks about the essence and meaning of his life on earth. Perhaps this process means that a person has transformed from an initial religious worldview to a philosophical worldview. Death stopped the physical life of a person and tried to create an image of the soul for primitive people. If we come to the conclusions of Y. Antonyan, it is the soul that gives a person the opportunity to overcome the fear of death. Gradually, a person's abandonment of the universal idea of the soul helps to search for the source of the concept of "life" in people. Thus, the concept of animate and inanimate nature emerges in the human mind, and images of supernatural beings - soul and spirit - are formed based on the sources of vitality. In the eyes of primitive people, only high people can see it. In his research, E. Mircha expressed an opinion

about the shaman, the intermediary between man and soul, and means that he appeared in the early Paleolithic period.

The British sociologist George Fruzer based his conclusions on the observations of peoples at the stage of primitive development and puts forward such an opinion - "In the primitive period, the soul was not considered a purely spiritual object, it had a material basis." It believed that he resides within every being in material form. If a living thing lives and moves, it is, according to primitive man, that some small "animal" lives within it, and this living thing is called a soul. Giving life to inanimate objects is a human concept . Because mankind believed in ancient Greek myths. Through this, animistic thinking appears in a person. Some experts have considered the idea of the soul to be instinctive in nature. This indicates that the first worldview of man was based on animism.

Researcher Stankelevich evaluated the animistic view of man - man's search for the source of life. Y a' assessed heart rate, breathing, brain activity and blood. They emphasized that blood is not just blood, but soul-blood, and breath is soul-breath . Before them lies the substance of life in human blood and breath. The ideas about the spirit of living beings believe that in all the bodies that surround a person there are supernatural beings-spirits that cannot be seen under normal circumstances. Usually it is said that the soul leaves the body when a person falls asleep or passes out . That's why in some tribes of Africa, when a person goes to sleep, it is not possible to paint him, because they thought that the spirit will come back and will not recognize his body and will not be able to enter the body again. In addition, so that ghosts and sorcerers do not steal the soul, gifts and ceremonies were always held for it. We can also find this tradition in the Indian philosophy we are studying. For example , in Brahmanism, even humans were sacrificed for the god Brahman and the spirit of the ancestors. In the early human imagination, man never had full possession of his soul. Because in their imagination, the soul is eternal. The fact that a person always lives avoiding death and the physical limitations of the body compared to the soul may have forced him to make such a conclusion. In almost all religions, the soul is considered eternal, but why it is eternal has not been proven. Another argument for the immortality of the soul was that people came to this idea after seeing their deceased loved ones in their dreams. "If the soul was not eternal, then man would not dream. "

Another point should be mentioned that the first thoughts in man about the issue of the soul and death helped to form the first moral principles in him - the concepts of good and evil. They now began to worry about the eternal soul. Because his views and actions about this world prepared him for a great question and answer in the next world.

Jack Kevorkian, a physician originally from Armenia, was arrested several times in the mid-20th century for popularizing euthanasia for terminally ill or gerontological conditions in humans. Stanislav Grof, a psychiatrist from Prague, in his book "Man on the brink of death" assessed death as a "social phenomenon". This definition may indicate that pragmatic attitudes towards death have increased.

This science of thanatology, which was initially used in biology and medicine, later began to be studied as a philosophical direction by the beginning of the 20th century. First of all, the issue of studying its history began. This is especially evident in the work of R. Kostenbaum . Its origin goes back to different nations and cultures. However, its development as a science was much later. But no one denies that the idea of death was initially mythological in humans. A mythological approach in thanatology refers to the understanding and study of death through the myths, religious beliefs, and mystical representations of various cultures and societies. Mythology and religion play an important role in shaping the attitude to death. He interprets its essence, consequences and meaning in different ways.

REFERENCES

1.Tomalin, E. (2024b). Religion, Ecology and Hindu nationalism in India. *Religion & Development/Religion and Development*, *2*(3), 463–482. https://doi.org/10.30965/27507955-20230032

2. Hangel, N., & ChoGlueck, C. (2023b). On the pursuitworthiness of qualitative methods in empirical philosophy of science. *Studies in History and Philosophy of Science. Part a/Studies in History and Philosophy of Science*, *98*, 29–39. https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2022.12.009

3. O'Donohue, W. (2023c). The Scientific Status of Acceptance and Commitment therapy: An analysis from the Philosophy of Science. *Behavior Therapy*, *54*(6), 956–970. https://doi.org/10.1016/j.beth.2023.07.006

4.Virmajoki, V. (2022c). Limits of conceivability in the study of the future. Lessons from philosophy of science. *Futures*, *142*, 102993. https://doi.org/10.1016/j.futures.2022.102993

JAHON TARIXINI O'QITISHDA FALSAFIY YONDASHUV VA ZAMONAVIY AXBOROT MUHITINING INTEGRATSIYASI

Yo`ldashev Umirzoq Xamza o`g`li
CHDPU Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o`qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon tarixini o'qitishda falsafiy yondashuvning mazmuni va ahamiyati, hamda uni zamonaviy axborot-ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlari tahlil etiladi. Tarixiy tafakkur, e'tiqod va madaniy ongni shakllantirishda raqamli resurslarning roli ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'quvchilarning tarixga ongli yondashuvini ta'minlashda falsafiy-metodik asosda tuzilgan ta'lim muhitining o'rni yoritiladi. Maqolada interaktiv platformalar, vizual vositalar va multimedia asosidagi darslar orqali tarixni chuqur va mantiqiy tahlil qilishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: jahon tarixi, falsafa, axborot texnologiyalari, ta'lim muhiti, tarixiy tafakkur, integratsiya, metodika

Аннотация: В данной статье рассматривается значение философского подхода в преподавании всемирной истории и возможности его интеграции с современными информационно-образовательными технологиями. Анализируется роль цифровых ресурсов в формировании исторического мышления, вероубеждений и культурного сознания учащихся. Особое внимание уделено методологической организации образовательной среды, направленной на осмысленное восприятие исторического материала. В статье предложены методические подходы на основе мультимедиа и визуальных платформ для глубокого анализа исторических процессов.

Ключевые слова: всемирная история, философия, информационные технологии, образовательная среда, историческое мышление, интеграция, методика

Jahon tarixini o'qitish nafaqat faktlar va sanalarni yod olish, balki insoniyat tafakkurining evolyutsiyasini anglash, e'tiqod, falsafiy qarashlar va madaniy qadriyatlarning shakllanishini chuqur tahlil qilishni ham o'z ichiga oladi. Bu jarayonda **falsafiy yondashuv** muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, XXI asrda **axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT)** ta'lim sohasiga jadal kirib kelishi, tarixiy bilimlarni zamonaviy shaklda o'rgatish zaruratini tug'dirmoqda [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli ta'lim texnologiyalarini yanada keng joriy etish to'g'risida"gi PQ–4851-son qarori (2020-yil 6-oktabr) bu boradagi siyosiy va institutsional asosni yaratdi [2]. Endilikda, o'qituvchilar uchun

tarixiy materialni **falsafiy asosda tushuntirish** va **raqamli ta'lim muhiti** orqali o'quvchilarga yetkazish zarurati kundan-kunga ortib bormoqda.

1. Falsafiy yondashuvning tarixiy ta'limdagi ahamiyati

Falsafa – bu insonning borliq, tafakkur, qadriyatlar haqidagi umumiy dunyoqarashini shakllantiruvchi fan bo'lib, tarixni anglashda zaruriy tayanch hisoblanadi. Tarixiy voqealar shunchaki faktlar ketma-ketligi emas, balki insoniyat ma'naviy taraqqiyotining ifodasidir. Shu bois, tarixni falsafiy tahlil qilish orqali o'quvchilarda **kontekstual tafakkur**, **sabab-oqibat tahlili**, **insoniyat taraqqiyotiga nisbatan mas'uliyatli munosabat** shakllanadi [3].

Masalan, Urushlar tarixini faqat siyosiy yoki harbiy nuqtayi nazardan emas, balki ularning inson axloqiga, e'tiqodiga va jamiyat axborot oqimidagi talqinlariga ta'siri orqali ham tahlil qilish mumkin.

2. Zamonaviy axborot muhitining imkoniyatlari

Axborot texnologiyalari yordamida ta'lim jarayonini vizuallashtirish, interaktivlashtirish va individuallashtirish mumkin. Bu o'z navbatida falsafiy asosda o'rgatilayotgan tarixiy mavzularni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Quyidagilar bunga misol bo'la oladi:

- **3D tarixiy rekonstruksiyalar** orqali qadimiy shaharlar hayotini vizual tarzda o'rganish;
- **Virtual haqiqat (VR)** texnologiyasi yordamida tarixiy sahnalarga "sho'ng'ish";
- **Simulyatsion o'yinlar** orqali voqealar oqibatlarini tahlil qilish (masalan, davlatlararo muzokaralar modeli);
- **Multimediya prezentatsiyalar** orqali murakkab falsafiy tushunchalarni soddalashtirish [4].

Bunday vositalar o'quvchilarda faqat tarixiy bilim emas, balki **ijtimoiy ong, axloqiy baholash va e'tiqodiy qarashlar**ni ham shakllantiradi.

3. Falsafa va axborot texnologiyalarining integratsiyasi: didaktik model

Quyidagi model jahon tarixini o'qitishda falsafiy yondashuv va axborot texnologiyalarining birgalikdagi ishlatilishini aks ettiradi:

Bosqich	Faoliyat turi	Texnologik vosita	Falsafiy kompetensiya
1	Tarixiy voqeani vizual tahlil qilish	Interaktiv xarita, video, VR	Voqealarning sabab-oqibatini anglash
2	Muqoyasaviy tahlil	Infografika, slayd	Turli tarixiy qarashlarni solishtirish
3	Munozara va bahs	Onlayn forum,	Mustaqil qaror chiqarish,

Bosqich	Faoliyat turi	Texnologik vosita	Falsafiy kompetensiya
		padlet	e'tiqodiy fikrlash
4	Yakuniy baholash	Test, loyiha	Tanqidiy va mantiqiy tafakkur

Bu model asosida tarixiy-falsafiy bilimni interaktiv, tanqidiy va zamonaviy tarzda o'rgatish mumkin.

4. Pedagogik tavsiyalar

1. **Tarixiy-falsafiy kontekst yaratish** – har bir dars mavzusida insoniyat qadriyatlari, axloqiy qarashlar va e'tiqodiy holatlar aks ettirilsin.
2. **Texnologik vositalardan maqsadli foydalanish** – har bir AKT vositasi konkret ta'limiy maqsadga xizmat qilishi kerak.
3. **O'quvchini faol sub'ektga aylantirish** – o'quvchi passiv tinglovchi emas, balki tarixiy jarayonni tahlil qiluvchi falsafiy sub'ekt bo'lishi kerak.
4. **Baholash mezonlarini kengaytirish** – nafaqat faktlarni bilish, balki tahlil, muhokama, qaror qabul qilish kabi jihatlar ham hisobga olinishi lozim.

Jahon tarixini o'qitishda falsafiy yondashuv va axborot texnologiyalarining integratsiyasi ta'limda **mazmun**, **shakl** va **uslub** yangilanishiga olib keladi. Bu esa tarix fanini zamonaviy global qarashlar asosida o'rgatish, o'quvchining tafakkurini rivojlantirish va uni jamiyatda faol pozitsiyaga ega shaxs sifatida tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi. Kelgusida ushbu yondashuv asosida milliy ta'lim platformalari, falsafiy-axboriy o'quv dasturlari ishlab chiqilishi dolzarb masala bo'lib qoladi.

REFERENCES

1. UNESCO. *Philosophy: A School of Freedom – Teaching Philosophy and Learning to Philosophize*. Paris, 2007.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4851-son qarori, 2020-yil 6-oktabr.
3. Fayzullayev, A. (2021). *Tarix falsafasi va tarixshunoslik asoslari*. Toshkent: Ilm Ziyo.
4. Anderson, R. (2019). *Using Digital Technologies to Teach Historical Thinking*. Routledge.
5. Jorayeva, G. (2022). "Jahon tarixini o'qitishda AKT va falsafiy tafakkur uyg'unligi", *Pedagogika va Innovatsiyalar* jurnali, №1, 45–52-bet.

АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТДА ЭПИСТЕМИОЛОГИЯ ВА РАТСИОНАЛЛИК МУАММОСИ.

Холмўминов Ғофур Бобоназарович
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика университети
"Факултетлараро ижтимоий фанлар" кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

XXI аср алгоритмлаштириш, ахборотлаштириш ва тезкор ривожланиш асридир. Ҳозирги вақтда ишлаб чиқаришнинг ривожланишини ахборотсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ахборот майдони жамият ҳаётига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ахборот инмонлар ўртасидаги алоқалар, сиёсий жараёнлар, жамиятни бошқариш, илмий тадқиқотларни, таълим-тарбия ишларини ташкил қилиш, тарғибот-ташвиқот ишларида устивор ғояга айланади.

Шу сабабдан ёшларнинг ахборот ва интернетдан тўғири ва оқилана фойдаланишнинг фалсафий методологик таҳлили бугунги кунда ўта долзарб ҳисобланади.

Калит сўзлар: ахборот, эпистемиология, технология, ратсионаллик, демократия, техника, структуралашган ахборот, ахборот уруши, онги, интернет, авторитет.

АННОТАЦИЯ

XXI век алгоритмов, информации и стремительного развития. В настоящее время невозможно представить развитие производства без информации. Информационное пространство оказывает значительное влияние на общество. Поэтому информация становится приоритетом в отношениях между конфессиями, политическими процессами, общественным управлением, организацией научных исследований, образования, адвокатуры.

По этой причине философско-методологический анализ правильного и рационального использования молодежью информации и Интернета сегодня очень актуален.

Ключевые слова: информация, эпистемология, технология, рациональность, демократия, технология, структурированная информация, информационная война, сознание, интернет, власть.

ABSTRACT

The 21st century is a century of algorithms, information and rapid development. At present, it is impossible to imagine the development of production without information. The information space has a significant impact on society. Therefore, information becomes a priority in the relations between faiths, political processes, community management, the organization of scientific research, education, advocacy.

For this reason, the philosophical and methodological analysis of the correct and rational use of information and the Internet by young people is very relevant today.

Keywords: information, epistemology, technology, rationality, democracy, technology, structured information, information war, creation, internet, power.

Бугун мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш ғоясининг асосий йўналишларидан бирини инсоннинг ахборот олиш, ахборотни ва ўз шахсий фикрини тарқатиш ҳуқуқи ва эркинлигини таъминлаш ташкил этмоқда. Бундан кўриниб турибдики, бугун биз яшаётган глобаллашув ва тобора кучайиб бораётган рақобат асрида фақат чуқур ислоҳолар ва модернизатсия йўлидан тинимсиз ва қатъият билан ривожланиб бориш натижасида ўз олдимизга қўйган истиқболли мақсадларга – тараққий топган, фаровон яшаётган демократик давлатлар қаторига кириш, халқимиз учун муносиб ҳаёт даражасини таъминлашга эриша оламиз.

Маълумки, XX асрда пайдо ахборот ҳақидаги қарашларнинг ривожланиши компютерлаштириш, ахборотлаштириш, ахборотлашган жамият, инноватсион технологиялар каби консепсияларнинг шаклланишига олиб келди. Аввалambор, ахборотлаштириш соҳаси ҳамда автоматлаштириш усулларининг ривожланиши ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари компютерлашувига, шунингдек ахборотлаштириш жараёнларининг шиддат билан ривожланишига олиб келмоқда.

Проф.Н.Шермухамедова таъкидлаб ўтганидек, бугунги кунда инсониятнинг ахборот-компютер технологиялари жамиятига ўтиши ҳамда Интернет ғоясининг амалга оширилиши илмий тафаккур услубида туб бурилиш ясади. Бундан ташқари, ахборот коммуникатсиялари, ижтимоий ахборот, профессионал ахборот, тафаккур услубининг шаклланиши ҳақидаги ғоялар ҳамда ижтимоий ва илмий ахборот турларининг фарқланиши ғоялари ҳам алоҳида аҳамият касб этди. Дарҳақиқат, ижтимоий ахборотнинг иқтисодий,

сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-психологик, сотсиологик ва бошқа шакллари, яъни ижтимоий информатсиология нуқтаи – назаридан ўрганиладиган ахборот билан тўқнашамиз. Демак, ижтимоий - фалсафий жиҳатдан, ахборот – инсон ҳаётидаги турли жараёнлар сиркулясияси.

Ҳозирги пайтда ахборот ҳажми ва кириб бориши жиҳатидан инсониятнинг битмас-туганмас стратегик заҳирасига айланмоқда. Бу объектив равишда шунга олиб келдики, учинси минг йиллик остонасида жамоавий, умумжаҳон тафаккури ҳайратланарли даражада ўсмоқда. Зеро, ўтган асрда ахборот ғояси бутун ҳаёт жабҳаларига шу қадар чуқур сингиб кетдики, жамият ва инсонларда унга нисбатан фақат эҳтиёжлар кучаймоқда.

Ахборот технологияларининг ўсиши, ахборотлашган жамиятнинг вужудга келиши, инноватсион иқтисодий тизимнинг шаклланиши ижтимоий трансформатсиясига олиб келди. Ижтимоий трансформатсиялар даврида билиш жараёни, билиш имкониятлари, чегаралари каби эпистемологик муаммолар ижтимоий жараёнларнинг мезонларини белгилашда муҳим аҳамият касб эта бошлади. Жамиятда билиш жараёнига муносабат ҳам ўзгарди. Илмий билимлар ўсди, билиш жараёнида субъект роли ўзгарди, субъект-объект муносабатлари, билиш жараёнида коммуникативлик янгича талқин этила бошланди. Натижада илмий билиш жараёнида трансформатсия юзага келди. Бу трансформатсия натижасида биринчи бор нафақат турли фанлараро, балки барча шаклдаги ижодий фаолият ўртасида кўчиб ўтишлик (интегратсия), уйғунлашиш (синтез) учун реал имконият яратилди. Бу ўз навбатида замонавий эпистемологияда антропологик бурилишга олиб келди. Яъни эпистемологияда билимларнинг ҳосил бўлиш жараёнида субъектив жиҳатларга, яъни янги билимларнинг ҳосил бўлиш натижасига эмас, балки айнан уларнинг ҳосил бўлиш жараёнига эътибор кучайди. Билиш жараёнида субъектдаги когнитивлик (когнитивлик шахснинг билиш жараёнидаги қобилияти бўлиб, унга идрок, тафаккур, онг, хотира киради.), қадриятлар тизими, анъаналари, яширин билимлари ҳам эътиборга олина бошланди. Классик анъана ҳисобланган инсон ва ташқи олам ўртасида чегара қўйишдан воз кечилмоқда. Инсон билиш жараёнида фаол, ўзининг когнитив, транссендентал хусусиятлари ва объект билан яхлитликда тадқиқ этилсагина жамият ижтимоий, иқтисодий, маданий соҳаларда мавжуд глобал муаммоларни ҳал этиши мумкин эканлиги илмий исботланди.

Илмий билимлар ривожланиши, ундаги трансформатсия замонавий эпистемологияда ҳам трансформатсия содир бўлишига олиб келди. Эпистемология илмий йўналиш сифатида янги тизимга ўта бошлади. Эпистемологияга оид билимларда сифатий ўзгаришлар содир бўлди. Яъни замонавий эпистемология янги методологик тамойиллар асосида илмий билиш

жараёни, унинг имкониятлари, чегараларини тадқиқ эта бошлади. Билиш жараёнида субъектдаги ирратсионал ва ратсионал жиҳатларнинг бирлиги эътиборга олина бошланди Билиш объектларининг ўзгариши субъект ва объект муносабатларининг ҳам трансформатсияланишига олиб келди. Фаннинг ҳар бир ривожланиш даврида билиш объекти ўзгариб боради ва бу ўзгаришлар қуйидагилар билан характерланади: биринчидан, фан объекти янги объектлар ҳисобига кенгайиб боради. Бу янги объектларнинг баъзилари илмий технологик ривожланиш натижаси ҳисобланади. Масалан, буларга сунъий интеллект, биотехнологик ва ижтимоий структураларни мисол қилиш мумкин. Бу объектларнинг оддий кенгайиши бўлмасдан, тобора фан ўрганувчи объектларнинг инсонийлашиб боришидир. Яъни замонавий фанда тадқиқ этилаётган объектлар бевосита инсон мавжудлиги унинг фаолияти билан боғлиқ ҳолда кўрилади. Инсон бундай билиш жараёнида объектларга оддий кириб бормасдан, балки табиий жараёнларда фаол иштирок этади, тизим ҳосил қилувчи тамойил, барча илмий тадқиқотларнинг бошланғич нуқтаси сифатида таърифланади. Иккинчидан, бундай объектлар тўғрисидаги тафаккур инсон мўлжаллари, қадриятлари, билиш жараёнларидаги воситалар, мақсад ва қадриятларни ифода этувчи билиш субъектининг хусусиятлари билан боғлиқдир. Масалан, классик фан чизиқли, ёпиқ тизимларни ўрганиб келди. Ваҳоланки, бундай тизимлар табиий ва ижтимоий борлиқнинг бир қисмини ташкил этади, холос. Яна шуни таъкидлаш мумкинки, "замонавий илмий тафаккур оламга муаммоли конструктив муносабат доирасида шаклланди ва ривожланмоқда". Замонавий фаннинг мураккаб объектларни ўрганиши билиш жараёнига тасодифни ҳам киритилишига олиб келди. Тасодиф тафаккурнинг элементларидан бири бўлиб, у инсон фаолиятининг дастурида мавжуд эканлиги таъкидланмоқда.

Демак, замонавий эпистемологияда ўзгаришлар юз бермоқда ва бунда илмий билимлардаги трансформатсия жараёнларини асосий омил деб ҳисоблашимиз мумкин. Чунки илмий билимлар тизимидаги трансформатсиялар, пировардида эпистемологиядаги трансформатсияларга олиб келган. Эпистемологиядаги трансформатсиясида илмий билимлар тизимидаги трансформатсиялар асос бўлиб хизмат қилар экан.

Буни замонавий эпистемологиядаги "когнитив инқилоб" мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Когнитивликка эътиборнинг кучайишига фалсафа, фан тизимидаги ўзгаришлар, компютер инқилоби асосий омил бўлиб хизмат қилади. Яъни, фалсафадаги антропологик ёндашув, ноклассик фалсафий тафаккурнинг шаклланиши; табиий фан соҳаларидаги инқилобий ўзгаришлар;

ахборот технологияларининг илмий билишда кенг қўлланилишида кўриш мумкин.

Илмий билимлардаги трансформатсия жараёнлари – билимлардаги структуравий, сифатий ўзгаришлар бўлиб, илмий билимлар тизимининг янги мураккаб тизимга ўтиш жараёнидир. Илмий билимлардаги трансформатсия жараёни, фан вужудга келгандан буён бир неча бор кузатилган объектив жараёндир. Илмий билимлардаги трансформатсия жараёнларининг детерминантлари бўлиб фаннинг мантиқий қонуниятлари ва ижтимоий – маданий омиллар хизмат қилади.

Илмий билимлардаги трансформатсия жараёни эски тафаккур усуллари инқирозга учраган пайтда содир бўлади. Г.Хакен таърифлаганидек, фан статик кўрингани билан, динамик характерга эга. ундаги мавжуд билимлар тизими доимо ўзгариб, мураккаблашиб боради. Фан тарихи кўрсатадики, реал оламни ўрганишда тобора нозик структуравий даражаларга ўтилиши албатта янги эпистемологик принсипларни қўллашни талаб этади. Ўрганиш объектидаги ўзгаришлар билиш жараёнидаги ўзгаришларга олиб келади.

Илмий билимлардаги трансформатсия жараёнларининг моҳиятини тадқиқ этишда ривожланиш, ўзгариш тушунчаларига нисбати муҳим рол ўйнайди. Маълумки, барча очиқ тизимларда ўзгаришлар қайтмас характерга эга, яъни ўзгаришлар маълум муддат давомида тўпланиб боради, тизимнинг олдинги ҳолатининг ўзгаришига олиб келади. Агар ўзгаришлар тизимда янги сифатнинг ҳосил бўлишига олиб келса, тизимда ривожланиш эътироф этилади. Демак, ривожланиш тизимлардаги эволюсия бўлиб, бунда тизим тузилмасининг мураккаблашуви содир бўлади. Маълумки эволюсияда структуравий даражалардаги мураккаблик ортиб боради. Буни назарда тутадиган бўлсак, илмий билимлардаги трансформатсия натижасида ҳам билимлар тизимининг мураккаблашуви содир бўлади. Чунки "мураккаблик ва ночизиқлилик материя, ақл, жамият эволюсиясининг ажойиб хусусияти ҳисобланади".

Билимлардаги трансформатсия жараёнининг механизми, диалектикага кўра билимлар тизимидаги трансформатсия жараёни ривожланишга олиб борадиган шундай диалектик инкорки, унда объект, тизим ўз асосларини сақлаган ҳолда сифат жиҳатдан ўзгаради, бир тизимдан иккинчи тизимга ўтиш содир бўлади.

Бу жараён билимлар тизимидаги ривожланиш бўлиб, бунда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларга ўтиши ва инкорни инкор қонуни амал қилади. Инкор натижасида билимлар тизимида қуйидаги уч ҳолат кузатилади: қайсидир бир сифатнинг йўқолиши содир бўлади; янги сифат ҳосил бўлади; эски тизим элементларидан баъзиларининг кейинги тизимга ўтиши содир

бўлади. Ана шундай трансформатсия натижасида фан бугунги кунда интегратив, комплекс тизимга айланмоқда. Фанда интегратив жараён кучайиб бормоқда. Бундай интегратив жараёнлар натижасида фан тизимида янги соҳалараро илмий билимлар вужудга келмоқда.

Диалектикага кўра, трансформатсия жараёнининг механизмини тушунтиришда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларга ўтиши қонуни амал қилади. Билимларнинг трансформатсиялашиб боришида янги назария ва янги методларнинг вужудга келиши муҳим аҳамият касб этади. Улар фанда аста- секин, фан асосларидаги ўзгаришларга сабаб бўлади. Фан асосларининг асосий компонентлари бўлиб: оламнинг илмий манзараси (ОИМ); илмий билишнинг идеаллари ва нормалари; фаннинг фалсафий асослари хизмат қилади .

Оламнинг илмий манзараси – турли илмий тадқиқот соҳаларидаги маълум билимларни интегратсия ва тизимлаштиришда андаза бўлиб хизмат қилиб, маълум тарихий ривожланиш даврига хос фан предметини белгилайдиган назарий билимлар синтезидир. Оламнинг илмий манзараси асосида борлиқ структураси, умумий қонуниятлари тўғрисидаги умумий тасаввурлар шаклланади. Оламнинг илмий манзараси назарий билимларни тизимлаштиришнинг олий шакли сифатида намоён бўлади. Оламнинг илмий манзараси оламни назарий ва маънавий-амалий ўрганиш натижаларини ўзаро боғлайди.

Илмий билишнинг меъёрлари ва идеаллари илмий фаолиятнинг мақсадларини ва бу мақсадларни қўлга киритиш усулларини ўзида ифодалайди. Шунинг билан бирга, илмий билиш меъёрлари ва идеаллари билиш жараёнларини бошқарувчи кўрсатмалар ҳисобланиб, маълум тарихий ривожланиш даврида фаннинг жамиятдаги ролини белгилайдиган, илмий коммуникатсия жараёнини бошқаради. Бу нормалар ва идеаллар фаннинг билиш фаолияти ва ижтимоий институт сифатида амал қилишининг мезонлари бўлиб хизмат қилади.

Фанлардаги ўзгаришларда тафаккур услубидаги ўзгариш муҳим аҳамият касб этади. "Илмий тафаккур услуби мазкур даврда тадқиқотчилар амал қилувчи умумий қабул қилинган методологик меъёрлар ва фалсафий тамойилларнинг тарихан шаклланган, барқарор тизимидир". Илмий тафаккур услуби илмий билим структурасини, унинг конкрет тарихий шаклини белгиловчи методологик тамойилар ва меъёрларнинг динамик тизими сифатида фанда амал қилади. Илмий тафакур услуби билиш жараёнида тартибга солиш, танлаш ва башорат қилиш функсияларини бажаради.

Дарҳақиқат, бугунги кунда замонавий илмий билимларнинг ривожланиши, улардаги трансформатсиялар эпистемологияда ҳам ўзгаришларга олиб келди. Эпистемологияда антропологик бурилиш содир бўлди, яъни билиш жараёнида инсоннинг ратсионал ва ирратсионал хусусиятлари эътиборга олинмоқда. Биринчи бор эпистемологияда билиш жараёнининг натижасигина эмас, балки билиш жараёнининг ўзи ҳам тадқиқ этилмоқда.

Тадқиқотчиларнинг аксарият қисми замонавий эволюсион эпистемологиянинг асосий вазифасини, классик эпистемологик анъаналар чегарасидан ташқарида бўлган билишнинг кўплаб муаммоларига ҳар тарафлама ва максимал тўла-тўкис ёндашувни ишлаб чиқишдан иборат деб ҳисоблайдилар. Бу ёндашув турли хил фанлардан олинган натижаларга асосланганлиги учун ҳам билиш муаммоларига алоқадорлиги мавжуд. Замонавий тадрижий эпистемологиянинг илмий асоси сифатида албатта биринчи ўринда эволюсиянинг биологик назарияси туради. Бироқ билишга оид жараёнларни тадқиқ қилишга нейробиология, этология, когнитив психология, ривожланиш психологияси, бошқа когнитив фанлар, мантиқ ва фан методологияси, эпистемологик мантиқ ва бошқа фанлар ҳам ўз ҳиссасини қўшмоқдалар.

Епистемология ўз навбатида ратсионаллик билан бевосита боғланган бўлиб, ратсионаллик натижасида эпистемология ўзгаради ва ривожланади. Эпистемология ратсионалликнинг бир кўринишидир. Ратсионалликсиз эпистемология мавжуд бўлмайди. Шу ўринда ратсионалликнинг эволюсияси эпистемологиянинг ҳам эволюсиясига сабаб бўлади. Ратсионаллик инсон фаолиятида ҳам, фалсафада ҳам чуқур илдиз отган. Ратсионаллик муаммоси соф гносеологик, яъни билишга доир мазмунга эга. Назаримизда, ратсионаллик муаммоси ҳозирги вақтда, яъни республикамиз мустақилликка эришиб, янги ижтимоий муносабатлар – бозор иқтисодиёти билан боғлиқ муносабатларга асос солинаётган бир вақтда, алоҳида аҳамият касб этади. Ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши қадриятлар, идеаллар, дунёқарашнинг ўзгаришига олиб келади. Яъни ратсионаллик муаммоси нафақат гносеологик, назарий, дунёқараш билан боғлиқ мазмунга, балки амалий, ижтимоий-сиёсий аҳамиятга ҳам эга. Инсоннинг билиш фаолияти ҳам, амалий фаолияти ҳам ратсионалликка асосланади.

"Билиш ривожланиши ўзида эволюсияни намоён этади, бошқа нарсаларда эса тадрижийлик давом этади". Бу икки жараёнда билиш оддийликдан мураккабликка қараб ривожланиб бориши ва ўзида илмийликни намоён

қилишини кўрамиз. Шундай экан, билишнинг моҳияти ва мазмуни билан боғлиқ масалалар узоқ ўтмишга бориб тақалади.

Тадқиқотлар натижасида шу нарса аниқ бўлдики, инсоният билиши Парменид, Суқрот ва Платондан икки минг йил олдин вужудга келган экан. Ҳақиқатдан ҳам, тарихий жиҳатдан олганда, эпистемологик тасаввурлар ва муаммолар гносеологик тасаввурлардан олдин пайдо бўлиб, қадимги даврлардаёқ шаклланган. Жумладан, Платоннинг "ғоялари" ва у таклиф этган "ҳақиқат" консепсияси, Зеноннинг апориялари, скептиклар қарашлари, Аристотелнинг мантиғи кабилар.

Инсон ақлий қобилиятининг намоён бўлиши ва ратсионал билишга мурожаатини биринчилардан бўлиб Платон кўриб чиқди. У "ақл" ва "идрок"ни ўзаро фарқини, "мақсадларнинг" ҳар бири оламни ғоявий жиҳатдан билишда бошдан охиригача жавобгарликни ҳис қилиш инсоннинг "руҳий" қобилиятига боғлиқлигини кўрсатади.

Ратсионаллик эволюсиясида асосан қуйидагилар муҳим ўринга эга: билишни далил ва исботларга таяниши; мақсадни тўғри қўя билиш; мантиқийлик; билиш метод ва методологиясини тўғри танлаш; адекватлик принсипи; режалилик; тўғри прогноз; билишда иложи борича стихиялиликни камайтириш; вазият доимо онг назоратида туриши; тўғри баҳолаш.

Ратсионаллик ўз-ўзича номоён бўлмайди балки, ратсионаллик илмийликни ҳам ўз ичига олишини кўрсатади. Илмий ратсионаллик умумий кўринишда ратсионаллик ақл ва ироданинг далилларга, ҳис-туйғунинг кечинмасига, ҳаяжон ва шахсий фикрга нисбатан қарор қабул қилиш вақтидаги доимий танқидий кўриб чиқиш, билимларнинг таъсирини белгилайди. Илмий ратсионалликнинг муҳим объектив асосларидан бири амалиётдир.

Шуни таъкидлаш керакки, илмий ратсионалликнинг янги турларини вужудга келиши билан аввалгилари эскирган ҳисобланмайди. Аслида бу турларнинг шундай мураккаб иерархияси тузиладики, унда ҳар бири учун бошқаларга нисбатан афзалликларга эга бўла оладиган қонуний ҳаракат доираси топилади. Пировардида ратсионалликнинг ҳар бир янги тури ўрганилаётган объектларнинг тузулиши ва мураккаблиги даражаси хақидаги муайян онтологик тасаввурлар билан боғлиқ бўлади.

Ратсионаллик туғилгандан бошлаб вужудга келмайди, уни шакллантириш керак бўлади. Ратсионалистлар объектив оламнинг ратсионал тузилганлигига ишонадилар. Ратсионал тафаккур нарсаларнинг структурасини ратсионал тузилганлигига адекват бўлиши керак. Ратсионализм очиқ тизим сифатида моддий нарсаларнинг тузилиш структурасини очиб, ривожланиш жараёнида

олдингиларига нисбатан катта алоқалар ва муносабатларни қамраб олади ва тадқиқ этади. "Ратсионал фикр объектларни ўрганиш давомида нафақат такрорлаш билан ва нафақат реконструксияси билан машғул, балки уни қайта ташкил этиш ва қуриш билан ҳам шуғилланади".

Умуман олганда, ратсионаллик нафақат билиш қуроли, балки ижтимоий амалиёт воситаси ҳамдир. Унинг тараққиёти нафақат фан ривожланиши, балки ижтимоий-маданий муҳитнинг яхлит таъсири билан боғлиқ. Ратсионаллик кундалик онгимиз орқали англаб бўлмайдиган воқелик қамламларига кириб бориб, ўзига хос ғоялар, ғоявий тузилмалар дунёсини яратади. Инсон фаолияти жараёнида, бу ғоявий тузилмалар дунёсини яратади. Инсон фаолияти жараёнида бу ғоявий тузилмалар дунёси объективлашади, реал борлиқдан ҳамда шахсий қарашлар, кечинмаларга эга бўлган индивиддан бегоналашади, шахснинг билиш ва амалий фаолиятида фойдаланилади.

Хулоса қилиб айтганда, ахборрот маданиятини шакллантириш масаласи жамият ривожи билан бевосита боғлиқ бўлганлиги сабабли у мамлакат миқёсида ижтимоий аҳамиятга молик масаладир. Шу сабабли ахборотлашган жамият шаклланиши шароитида ахборотлаштириш жараёнининг барча соҳага оид жиҳатларини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги пайтда миллат ва давлатнинг энг муҳим ресурсларидан бири инсонларнинг ақлий салоҳияти ва билим даражаси ҳисобланади. Ижтимоий тараққиёт, аввал тасаввур этиб келинганидек, юқори турмуш даражасига эришган ёки замонавий техника ишлаб чиқаришни йўлга қўйган мамлакатлар эмас, балки таълим ва тарбиянинг янада юқори даражасини таъминлашга эришган мамлакатлар тарих саҳнасининг олд қаторларига чиқаётганлигини кўрсатмокда.

KIRISH	
1. Mohammad Esmaeil, A. BEYOND TIME: A PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE ON THE END THE SHARIA ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250215	4
2. Алексей Юрьевич, В. ИБН СИНА КАК НЕОПЛАТОНИК И МИСТИК ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250217	19
3. Комилов, Д. НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС И БУДУЩЕЕ ЧЕЛОВЕКА ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250219	25
4. Молдахмет, А. А., & Токаева, Д. Б. ГЕРМАН ТАЙПАЛАРЫНЫҢ АРАСЫНДА ФЕОДАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250221	31
5. Апашева, С. Н., & Сарсенбаев, С. Б. ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250223	38
6. Токмурзаев, Б. С., & Елемесова, А. А. КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ӨЛКЕ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨМІРІНДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ РОЛІ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250225	44
7. Ikramov, R. A. EKOMADANIYAT – INSON MAVJUDLIGINING ASOSI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250229	51
8. Axatov, L. K. ИЛМ – ФАЛСАФА ВА ЭЪТИҚОД МОҲИЯТИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250231	57
9. Нешитов, П. Ю. КЛАССИФИКАЦИЯ РЕЛИГИЙ КАК МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ, НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250233	63
10. Кашкинбаева, А. Т. АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ДІН ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ДАМУ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250236	67
11. Омонов, Б. МУМТОЗ АДАБИЁТНИ, ТАСАВВУФНИ БИЛУВЧИ ПЕДАГОГЛАР ЕТИШМАСЛИГИ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ФЕНОМЕНИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250238	75
12. Холмуминов, Д. М., & Комилов, Д. Р. ТАСАВВУФ И ЕГО ШКОЛЫ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250240	81
13. Valiyeva, N. A. FALSAFA VA ILOHIYOT- FALSAFANING MUNOZARALI SHAKLI SIFATIDA ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250243	96
14. Ergashev, U. B. AHMAD TOSHKO'PRIZODA QARASHLARIDA FALSAFA VA DIN UYG'UNLIGI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250245	103
15. Abdunazarova, S. IMOM TERMIZIY MA'NAVIY MEROSINING SHARQ SIVILIZATSIYASIDA TUTGAN O'RNI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250250	109
16. Achilova, N. N. MARKAZIY OSIYOLIK MUTAFAKKIRLARNING MA'RIFATLI JAMIYAT HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI VA ULARNING KONSEPTUAL AHAMIYATI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250252	113
17. Azamatov, G. I. THE PHENOMENON OF AN OPEN SOCIETY AND THE TASKS OF EDUCATION IN KARL POPPER'S PHILOSOPHY ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250254	122
18. Abdusalimov, A. V. BOBURIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA HINDISTONDA HINDIY VA SANSKRIT TILLARINING AHAMIYATI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250258	125
19. Barotov, S. B. BUXORO XONLIGIDA MAVJUD SOLIQ VA MAJBURIYATLARNING DINIY-HUQUQIY ASOSLARI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250260	132

20. Ochilov, J. A. TEXNOGEN SIVILIZATSIYA HAQIDA QUR'ONI KARIM OYATLARIDA BAYON ETILGANLIGI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250262	138
21. Eronov, S. Q. INKLYUZIV TA'LIM: NOGIRON BOLALARGA TENG IMKONIYATLAR YARATISH ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250266	142
22. Karimov, G. X. VIJDON ERKINLIGINING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250270	147
23. Karimov, G. X. YANGI O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO TOTUVLIKNI MUSTAHLASH ASOSLARI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250273	151
24. Abduraxmonova, Z. N. HAZRATI BASHIR ZIYORATGOHI NOMLANISHIGA OID QARASHLAR ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250277	157
25. Zaripova, H. T. MADANIYAT VA ETNOMADANIY MARGINALLIK FENOMENINING FALSAFIY TAHLILI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250281	160
26. Ikramova, I. R. ARAB-MUSULMON FAYLASUFLARINING DIN VA FALSAFA UYG'UNLIGIGA OID QARASHLARI EVOLYUTSIYASI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250285	168
27. Ilyosov, S. XXI ASR AXBOROT MAKONIDA MEDIA MA'DANIYATNING AHAMIYATI VA UNING JAMIYATDA TUTGAN O'RNI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250300	178
28. Shokirov, M. R. GLOBALLASHUV SHAROIDA QADRIYATLAR RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOSLIGI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250302	182
29. Нарманов, A. X. MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINLARARO BAG'RIKENGLIKNI TA'MINLASH — DAVLATIMIZNING BARQAROR RIVOJLANISHI OMILI SIFATIDA ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250313	188
30. Karshiyev, S. S. 192 April 23-24, 2025 https://cspu.uz/ International Scientific and Practical Conference YANGI O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISHDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O'RNI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250315	193
31. Sa'dullayeva, M. HADIS YODLASHDA KOGNITIV STRATEGIYALARNING AHAMIYATI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250317	197
32. Dulanbayeva, O. ZAMONAVIY JAMIYATDA OMMAVIY VA XOS MUTOLAANING SOTSIAL XUSUSIYATLARI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250319	201
33. Mavlyanov, U. ALI SAFIY DUNYOQARASHIDA RATSIONALIZM VA IRRATSIONALIZM ELEMENTLARI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250321	205
34. Kobilova, O. A. UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'ZBEK TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250324	211
35. Abduraxmanova, J. N. O'ZBEKISTONDA MILLIY–MADANIY MARKAZLARINING O'RNI VA AHAMIYATI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250327	216
36. Nafasov, A. K. TA'LIM VA TARBIYA JARAYONIGA TEXNOLOGIK YONDOSHUV – TA'LIM TIZIMI RIVOJINING ASOSIY SHARTI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250331	222
37. Saidov, O. TILSHUNOSLIKDA ZARURIYAT VA AN'ANA ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250333	229
38. Kushakov, S. S. TOPIKSTARTER MARGINAL FALSAFANING TASHBBUSCHISI SIFATIDA ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250335	234
39. Pulatov, S. N. GANDINING ISLOMDAGI AXLOQIY TAMOYILLAR HAQIDAGI FIKRLARI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250337	240

40. Quvvatov, S. I. GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR MA'NAVIYATINI SHAKLLANTIRISHDA ESTETIK TARBIYANING TUTGAN O'RNI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250339	248
41. Abdullayev, S. K. S. HOKINGNING REGULAR QORA TUYNUKLAR VA KVAZI DAVRIY TEBRANIShLAR NAZARIYASI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250341	253
42. Salomo, S. INFORMATSION MANIPULYATSIYANING IJTIMOIY-SIYOSIY XARAKTERI VA UNING JAMIYAT HAYOTIGA SALBIY TA'SIRI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250345	257
43. Toshtemirova, S. THE SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE AVESTA IN THE MODERN EDUCATIONAL SYSTEM ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250349	263
44. Tangirberdiyev, S. G. FAXRUDDIN ALI AS-SAFIYNING HAYOT YO'LI VA IJODIY FAOLIYATI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250352	271
45. Xojiyev, T. N. "QUVIB YETUVCHI MODERNIZATSIYA" NAZARIYALARINING INQIROZI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250354	278
46. Murodova, F. J. TURKIY TILLAR HARBIY LEKSIKASIDA SINONIMLAR (O'zbek tili harbiy vatanparvarlik nutqi misolida ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250356	287
47. Tursunov, A. K. MAISHIY KORRUPSIYA KO'RSATKICHLARI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250358	294
48. Xaitov, B. T. HADISLARDA YOSHLAR TARBIYASI MASALASI (Imom Buxoriyning "Al-adab al-mufrad" asari misolida) ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250360	298
49. Tashmetov, T. TARIXIY TARAQQIYOT VA UNING G'OYAVIY-MAFKURAVIY MEZONLARINI O'RGANISH DAVR TAQOZOSI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250362	304
50. Ismayilov, A. Z. HUQUQIY DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HUQUQIY ONGNING O'RNI: KORRELYATSIONFUNKSIONAL TAHLIL ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250364	310
51. Адилов, Б. ТАСАВВУФ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА НАЖМИДДИН КОМИЛОВНИНГ ҚИЁСИЙ МЕТОДИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250366	316
52. Файзиходжаева, Д. И. ИНТЕГРАЛ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА БИЛИМ ВА ЭЪТИҚОД УЙҒУНЛИГИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250368	324
53. Холмуминов, . д . м . НАУЧНЫЕ ДЕБАТЫ МЕЖДУ ФИЛОСОФИЕЙ И СУФИЗМОМ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250375	330
54. Илмуродова, Ф. Ш. ТАРИХ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250377	344
55. Мавлянов, А. А. МАНТИҚ ФАНИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250379	350
56. Joldasova U.T BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING NUTQIY IMKONIYATLARINI OSHIRISH USULLARI	356
57. Межевникова, О. П. ВИРТУАЛИЗАЦИЯ РЕЛИГИИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250387	360
58. Жузжасарова, А. А. МИР ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250389	365
59. Saitxodjaev, X. B. HUQUQIY IJTIMOILASHUV SHAXS HUQUQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHNING MUHIM OMILI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250391	372

60. Saitxodjaev, X. B. JAZONING MAQSAD VA VAZIFALARI: FALSAFIY TAHLIL ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250401	380
61. Sadullayev S. S. COMMONALITIES ABOUT HUMAN SPIRITUALITY IN WESTERN AND EASTERN THOUGHT https://doi.org/10.5281/zenodo.152504012	387
62. Саитходжаев, З. Х. ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПОДРОСТКОВСПОРТСМЕНОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ ПСИХОЛОГОВ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250403	397
63. Юсупов, М. М. РЕЛИГИОЗНАЯ СИСТЕМА СКИФОВ: ПАНТЕОН, ЖРЕЧЕСТВО И ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250408	405
64. Эргашев, И., & Сафаров, М. М. ЎЗБЕКИСТОН ЁШЛАРИ СИЁСИЙ ОНГИ ВА МАДАНИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИГА ГЛОБАЛЛАШУВНИНГ ТАЪСИРИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250416	410
65. Karlik, M. ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИ **,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250418**	416
66. Эшпулатов, И. С. ФАХРИДДИН РОЗИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ ВА МУТАФАККИР ДУНЁҚАРАШИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250420	420
67. Музаффаров, Ф. Д. НОСИРИДДИН ТУСИЙНИНГ АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250422	423
68. Primov, B. A. AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA AXLOQIY QADRIYATLAR ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250427	429
69. Toshtemirov, R. A. O'ZBEKISTON VA BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI HAMKORLIGI AHAMIYATI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250431	432
70. Сааданбекова, Ч. И. МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРИМЕНЕНИЮ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250435	436
71. Раҳмонов, Ж. К., & Илмуродова, Ф. Ш. МАИШИЙ СОҲАДА АЁЛЛАР ВА ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРГА НИСБАТАН ЗЎРАВОНЛИК ҲАРАКАТЛАРИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ БЎЙИЧА ЧОРА-ТАДБИРЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250437	439
72. Nurmanov, S. OLIY TA`LIM TIZIMIDA INOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250441	447
73. Sunnatov, T. R. METAETIKA –GLOBALLASHUV JAROYONIDA JAMIYAT HAYOTIDA MUHIM O'RIN EGALLASHI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250443	453
74. Usmanov, A. X. YOSHLARNI HARBIY-VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250449	456
75. Туганова, Л. Д. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАЦИОНАЛЬНОМАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ ЮРИСТА ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250458	460
76. Abdullayeva, D. N. JAMIYAT TARIXIDA AYOLLARNING MAVQEIGA MUNOSABATNING TAHLILI ,https://doi.org/10.5281/zenodo.15250462	465
77. Пучков, Д.,Б, СПЕКУЛЯТИВНЫЙ РЕАЛИЗМ ПРОТИВ «ФИЛОСОФИИ ДОСТУПА»:УТОЧНЕНИЕАРГУМЕНТАЦИИ https://doi.org/10.5281/zenodo.15524825	469
78. Машенцев, А.В., МУЖЕСТВО В ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ: ОТ ПЛАТОНА ДО НИЦШЕ https://doi.org/10.5281/zenodo.15524851	479
79. GERMENEVTIKA, E'TIQOD VA NUTQ – MA'NAVIY TARBIYANING ZAMONAVIY POYDEVORI SIFATIDA" Rahimboy Jumaniyozov	481

https://doi.org/10.5281/zenodo.15523231	
80. GLOBALLASHUV SHAROITIDA TASAVVUFNING DINIY AXLOQIY QADRIYAT SIFATIDAGI O'RNI Ahmad Muhammadiyevich Jo'rayev https://doi.org/10.5281/zenodo.15523249	486
81. A. S. Usmonov 16-YUZYILLIK BOSHLARIDA TURON VA ERON O'RTASIDA DINIY ZIDDIYATLARNING KUCHAYISHI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523261	491
82. I. D Abdullayeva MIGRATSIYA RAQOBATBARDOSHLIK VA IMKONIYATLAR https://doi.org/10.5281/zenodo.15523276	497
83. Madraximov A. A SUN'IY INTELLEKTNING ZAMONAVIY JAMIYATDAGI O'RNI VA BOSHQA SOHALARDA QO'LLANILISHI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523288	501
84. U. I. Imamova YANGILANAYOTGAN JAMIYATDA TALABA YOSHLARNING FUQAROLIK POZITSIYALARINI YAXSHILASHNING DOLZARBLIGI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523292	507
85. Sh. N Miraxmedova XORIJIY DAVLATLARDA MEDIA TA'LIMNI O'RGANISH VA ILMIYNAZARIY TAHLILI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523298	513
86. Nurmatov B. A SAYFIDDIN QUTUZ MEROSINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI VA VATANPARVARLIK QADRIYATLARI TIZIMIDA TUTGAN O'RNI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523311	519
87. H. M Yakubov ODAM SAVDOSI - ASR MUAMMOSI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523319	523
88. B. A Saidusmanov O'ZBEKISTONDA TRANSPORT SOHASINING RIVOJLANISHI (1945-1990 yillar Toshkent viloyati misolida) https://doi.org/10.5281/zenodo.15523328	527
89. Jo'rayev M. X SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-MADANIY MUHIT VA DINGA MUNOSABAT https://doi.org/10.5281/zenodo.15523339	531
90. H. M Yakubov UMMAVIYLAR DAVRIDA QOZILIK TIZIMINING RIVOJI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523345	538
91. Z. N Xaydarova O'QUVCHILARDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONLARINI RAQAMLI VOSITALAR YORDAMIDA O'RGATISH - RAQAMLI SAVODXONLIKNI SHAKLLANTIRISH MEZONIDIR. https://doi.org/10.5281/zenodo.15523353	542
92. Жўраев Ҳ. А ДОВРУЛ ҲИКМА ВА МАОРИФ ТАРИХИ https://doi.org/10.5281/zenodo.15523368	547
93. Z. Shamsidinov 13–14-YUZYILLIKLAR O'ZBEK DAVLATCHILIGI TARIXI FORS TILLI MANBALARIDA TURONDA TA'LIM TIZIMI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523376	551
94. Ш. О Мадаева ИДЕНТИКЛИК ТАНАЗЗУЛИ ДАВРИДА ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ВА ЭЪТИҚОДНИНГ ЎРНИ https://doi.org/10.5281/zenodo.15523382	555
95. Kurbonov X YOSHLARDA MILLIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHGA QARATILGAN DAVLAT SIYOSATIDAGI FAOLIYAT (ijtimoiy-falsafiy tahlil) https://doi.org/10.5281/zenodo.15523400	561
96. Ш. Б Умарова НОВЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В XXI ВЕКЕ https://doi.org/10.5281/zenodo.15523410	566
97. N. Axatov AMIR NASRULLOH VA BOSH QUSHBEGI MUHAMMAD HAKIMBIY MAKTUBLARIDA MANG'ITLAR SULOLASI DAVRI TA'LIM TIZIMIGA OID MA'LUMOTLAR https://doi.org/10.5281/zenodo.15523419	570
98. А. Э Юлдашев МИЛЛАТЛАРАРО ДЎСТЛИК ВА ДИНЛАРАРО БАҒРИКЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР	577

ЙЎНАЛИШИ https://doi.org/10.5281/zenodo.15523441	
99. Х. Н Темиров АҚШДА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН ҚОНУНЛАРНИНГ ЖАМИЯТ БАРҚАРОРЛИГИГА САЛБИЙ ТАЪСИРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ https://doi.org/10.5281/zenodo.15523497	585
100. H. N Temirov BILIM, KUCH VA MANFAATLAR ZIDDIYATI: KORRUPSIYANING GNOSEOLOGIK TAHLILI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523505	591
101. Хўжаев М. И АҲМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ "ТАРИХДА УСУЛ" АСАРИДА МАНБАЛАР САҚЛАНАДИГАН ЖОЙЛАР ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ https://doi.org/10.5281/zenodo.15523509	595
102. Xolmaxmatov A. H YOSHLAR SIYOSATI SOHASIDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ISHLAR SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523511	606
103. Abdunazarova S IMOM TERMIZIY MA'NAVIY MEROSINING SHARQ SIVILIZATSIYASIDA TUTGAN O'RNI https://doi.org/10.5281/zenodo.15523513	612
104. Azamatova G. I THE PHENOMENON OF AN OPEN SOCIETY AND THE TASKS OF EDUCATION IN KARL POPPER'S PHILOSOPHY https://doi.org/10.5281/zenodo.15523519	616
105. Madalimov T. A POLITICAL EVOLUTION OF IDEAS ABOUT DEATH IN PHILOSOPHY https://doi.org/10.5281/zenodo.15523527	619
106. *Yo`ldashev U.X.*, JAHON TARIXINI O'QITISHDA FALSAFIY YONDASHUV VA ZAMONAVIY AXBOROT MUHITINING INTEGRATSIYASI https://doi.org/10.5281/zenodo.15524864	623
107. *Холмўминов, Ғ.Б.*, АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТДА ЭПИСТЕМИОЛОГИЯ ВА РАТСИОНАЛЛИК МУАММОСИ https://doi.org/10.5281/zenodo.15524875	626

“FALSAFA VA E’TIQOD: O‘TMISH, BUGUN VA KELAJAK”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliquziyeva
Musahhih: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Isxoqov

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 10.04.2025 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog‘ozi. ‘‘Times New Roman’’ garniturasi. Hisob-nashr tabog‘i. 24,125.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 89.

«ZEBO PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.
+998 (94) 673-66-56, +998 (97) 017-01-01